S621

VERHANDELINGEN,

UITGEGEEVEN DOOR DE

HOLLANDSCHE MAATSCHAPPYE

DER

WEETENSCHAPPEN,

TE

HAARLEM.

XVIII. DEEL.

ACHTTIENDE DEEL.

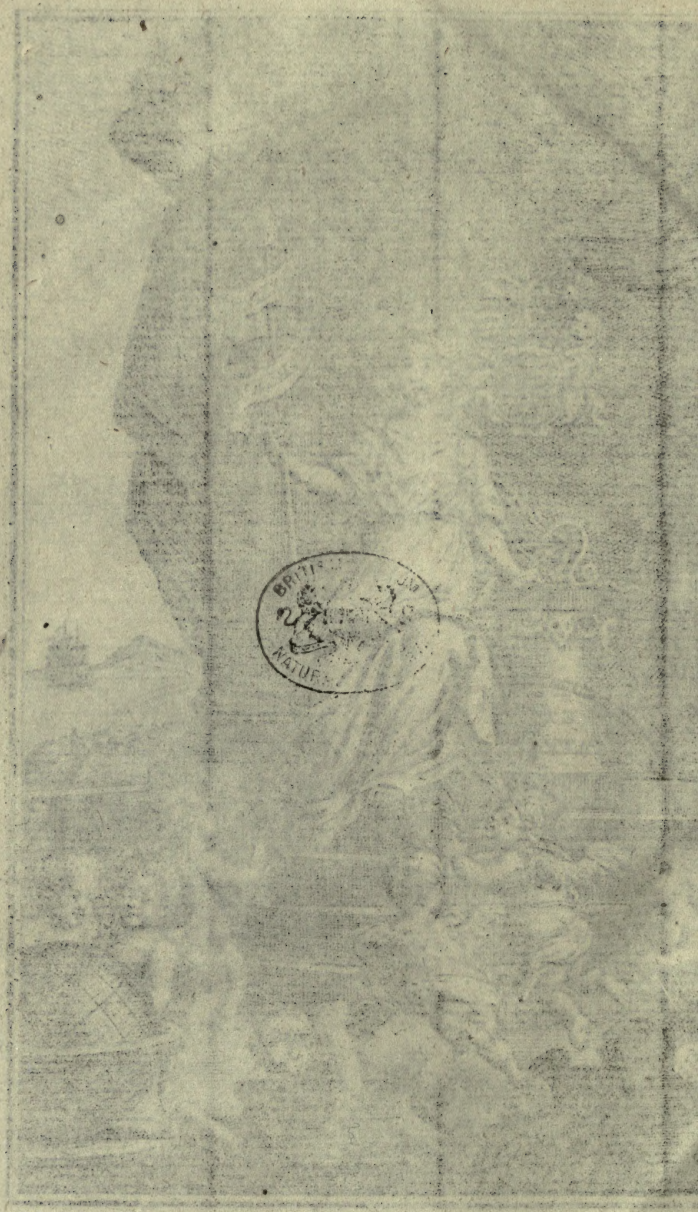

VERHANDELINGEN,

UITGEGEEVEN DOOR DE

HOLLANDSCHE MAATSCHAPPYE

DER

WEETENSCHAPPEN,

TE

HAARLEM.

XVIII. DEEL.

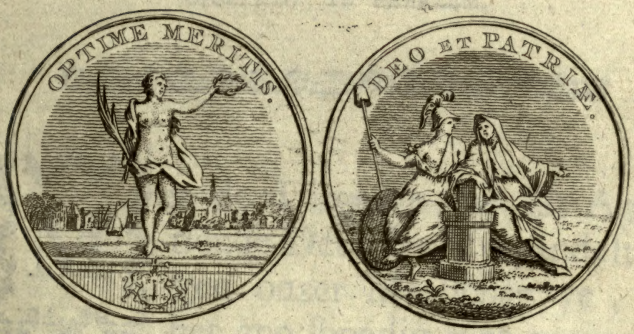

TE HAARLEM,
By *J. BOSCH*,
Drukker van de Hollandſche Maatſchappye
der Weetenſchappen, 1778.

Met Privilegie der Ed. Groot Mog. Heeren Staaten van Holland en West-Vriesland.

VOORBERICHT

VAN DE

HOLLANDSCHE MAATSCHAPPYE DER WEETENSCHAPPEN,

OPGERICHT TE HAARLEM.

Met de Uitgaave van dit Agttiende Deel der Verhandelingen onzer Maatſchappye, is het zoo ſpoedig niet gegaan, als zy gaarne gewenſcht had. Allerhande hindernisſen, doch buiten haare ſchuld, zyn de oorzaaken geweest van deeze onaangenaame vertraaging. Het

brak haar niet aan voorraad tot het drukken van het volgende Deel: men is'er reeds aan bezig. Dan het was toch gevoeglykst, zo het eenigsints geschieden kon, dat dit Deel in het licht kwam, eer het Negentiende uitgegeeven wierd. — Haar troost is, dat het niet weder zal gebeuren; dat zy dit door haare maatregelen meent voorgekomen te zyn. — Zy hoopt, dat de gewichtige Inhoud der Verhandelinge, die hiermede het licht ziet, den Leezer wegens het lang wachten zal schadeloos stellen.

Wat de geschiedenis van deeze Maatschappye, sedert de uitgaave van het Tweede Stuk des Zeventienden Deels, belangt, daar van kan ten deele het *Programma*, door haar, wegens het voorgevallene op haare jaarlykſche groote Vergadering van 21. Mey 1777. uitgegeeven, verslag doen.

Het luidde woordelyk in deezer voege:

„ De

, De Vergadering van de Hollandſche Maatſchappye
, der Weetenſchappen, opgericht te Haarlem,
, gehouden op den 21. Mey 1777. heeft

I. , Geoordeeld over de ANTWOORDEN, ingekomen
, op haare VRAAGEN, waarvan

A. , De *eerſte* in het Jaar 1771. voor de *eerſte*,
, en in het Jaar 1773. voor de *tweede* reize opgegeeven,
, en waartoe men in het Jaar 1776. noch eenige *Supple-*
, *menten* verlangd heeft, was: *Daar het door de onder-*
, *vindinge bekend is, dat 'er uit de Natuurlyke Geſteld-*
, *heid, en andere omſtandigheeden der Rivieren van ons*
, *Vaderland, voornaamlyk van den Neder-Rhyn of Lek,*
, *zekere gebreken noodzaaklyk voortvloeijen, waardoor*
, *aan den eenen kant derzelver Kanaalen, tuſſchen de-*
, *zelfde of ſoortgelyke Dyken beſlooten, te eeniger tyd*
, *onbekwaam zouden kunnen worden, om, behoudens de*
, *veiligheid der aanpaalende Landen, dezelfde hoeveel-*
, *heid Waters aftebrengen*; *en aan den anderen kant de*
, *Dyken, in buitengewoone gevallen, zoo van Ys-dam-*
, *men, als anderſints, in gevaar gebragt worden van*
, *te bezwyken*; — zoo word gevraagd: — *Kunnen*
, *die gebreken zelven, of ook derzelver gevolgen, door*
, *andere middelen, dan door Afleidingen, voorgekoomen*
, *worden? zo ja, welken zyn dan die middelen?* —
, *Maar, indien één of meer Afleidingen de eenigſte mid-*
, *delen zyn mogten, waardoor zoodanig oogmerk op eene*
, *duurzaame wyze bereikt kon worden, zyn dezelven,*
, *naar de gelegenheid der Landen, mogelyk? zo ja,*
, *waar, en op welke wyze moeten zy dan gemaakt wor-*

„ *den? en kunnen zy veilig ondernomen worden, zonder*
„ *de vaarbaarheid der Rivieren te benaadeelen?* Men
„ onderſtelt by deeze Vraage het ſluiten der Byweegen
„ langs den Boven-Rhyn, als het eerſte en natuurlykſte
„ middel, om niet alleen de Vaarbaarheid der Rivieren,
„ bovenwaarts, te behouden; maar ook tevens eene ge-
„ regelde verdeeling tuſſchen de Takken te weege te bren-
„ gen; des men by het beantwoorden niet noodig hebbe
„ in aanmerking te neemen die buitengewoone boeveel-
„ heid van Water, dewelke men, ſedert eenige jaaren,
„ door het openliggen der Bywegen, op den Neder-Rhyn
„ en Yſſel, ondervonden heeft.

„ Zy heeft geoordeeld, dat Zy aan den Schryver van
„ het Antwoord, onder de Zinſpreuke: UIT LIEFDE VOOR
„ HET VADERLAND, die by opening van het Billet bevon-
„ den is te zyn CORNELIS ZILLESEN, te *Schoonhoven*, den
„ Prys van eene *goude Medaille* moest toewyzen. ——
„ Dan, Zy heeft tevens beſloten, om aan den Schryver,
„ die tot Zinſpreuke gebruikt heeft: ZYT WYS EN VOOR-
„ ZICHTIG, enz. eene *Zilvere Medaille*, als een *Acceſſit*
„ te geeven, by aldien dezelve goed vind, binnen den
„ tyd van ZES weeken, naa de eerſte bekendmaakinge
„ van haar *Programma* in de publycque Nieuwspapieren,
„ vryheid tot het openen van zyn Billet te geeven; ook
„ zal zyn Antwoord, doch zonder het daar bygevoegde
„ *Supplement*, mede ter drukperſe gebragt worden.

B. „ De *tweede* Vraag, in het Jaar 1774. voorge-
„ ſteld, is bevonden niet voldoende aan het oogmerk der
„ Maatſchappye beantwoord te weezen. Zy was: *Wel-*
„ *ke Boomen en Planten, door ondervindinge onfeilbaar*
„ *bevonden ter geneezinge van Ziekten, heeft de goede*
„ *Voorzienigheid aan onze Zeven vereenigde Gewesten en*
„ *geaſſocieerde Landſchappen geſchonken?*

C. Zy

C. , Zy heeft geoordeeld , dat op de Vraag: *Welke* , *Boomen , Graanen , Wortels, Peulvruchten, of Plan-* , *ten, ons noch by aankweeking onbekend , zou men met* , *vrucht in ons Land kunnen invoeren ; en welken van* , *dezelven , en van de geenen die wy bezitten , kunnen* , *naar de geſteldheid der lucht en gronden, met het mees-* , *te voordeel , tot voedſel van Menſchen en Dieren , in* , *onze Gewesten geteeld worden* ? In het Jaar 1772. , voor de *eerſte* , en in het Jaar 1775. voor de *tweede* , reize opgegeeven (behalven de *twee Antwoorden* voor , het Jaar 1775. by haar ontvangen , het *ééne* onder de , Zinſpreuke : *Virtus ſibi ipſa præmium* , en het *tweede* , ondertekend : *De wondren die natuur in haaren boe-* , *zem ſluit , rukt arbeid , tyd en drift ten duistren ker-* , *ker uit* ;) —— deeze reize géene Antwoorden zyn , ingekoomen , dewelken den Prys verdienden ; en is , derhalven beſlooten , de *goude Medaille* toetewyzen , aan den Schryver onder de Zinſpreuke : *Virtus ſibi ipſa* , *præmium* , —— en een *Zilvere Medaille* , als een *Ac-* , *ceſſit* , aan den Auteur van het Antwoord , onderte- , kend : *De wondren , die Natuur enz.* —— indien de- , zelve Schryver binnen den tyd van ZES weeken naa de , eerſte bekendmaakinge van dit *Programma* in de pu- , blycque Couranten , aan de Maatſchappye gelieft te , veroorlooven zyn toegezonden Billet te openen. Doch , by het openen van het *eerstgenoemde* Billet, onder de , Zinſpreuke : *Virtus ſibi ipſa præmium* , bevonden zyn- , de , dat de Schryver was wylen de Heer JOB BASTER , , in leven waardig Lid van deeze Maatſchappye , en de , Wet aan géene *Leden* veroorlooft , den Eereprys der , Maatſchappye weg te draagen , kan Zy de gemelde , *goude Medaille* ook niet aan de geenen , die zyn recht , verkreegen hebben , doen geworden.

D. , Over de ANTWOORDEN op de Vraage: *Welke Boomen, Heesters en Planten zyn 'er, behalven den Helm* (Arundo Arenaria), *en den Sleedoorn* (Prunus Silveſtris), *dewelken op de Zandduinen, ter weeringe der zandverſtuivinge, kunnen geplant worden? Kan men ook eenige andere Planten aan onze Zee-ſtranden met voordeel gebruiken? Zyn daarmede hier te lande al eenige Proeven gedaan, en welke is de uitkomst daarvan geweest?* zynde geoordeeld, is beſlooten de *goude Medaille* te geeven aan den Schryver van het Antwoord onder de Zinſpreuke: *Ter weering van 't verſtuivend Zand, zoekt kruid en plant in 't Vaderland;* waarvan by opening van het Billet gebleeken is de Schryver te zyn de Heer JOANNES LE FRANCQ VAN BERKHEY, *H. N. Lector, en Med. Doctor te Leiden*: voorts eene *Zilvere Medaille* als een *Accesſit* aan te bieden op de bovengemelde voorwaarde, aan den Schryver van het Antwoord, in het *Franſch* geſchreeven, onder de Zinſpreuke: *Namque aliæ, nullis hominum cogentibus, ipſæ ſponte ſua veniunt &c.* Ook zal Zy, als een *Accesſit*, mede doen drukken het Antwoord, onder de Zinſpreuke: *Utilitati publicæ;* dan by het zelve is géén Billet gevonden, dus kan Zy aan den Schryver, hoe gaarne Zy wilde, gééne *Zilvere Medaille* ten bewyze van haare agtinge geeven.

E. , De ANTWOORDEN op de Vraage: — *Welke is de waare reden van het verminderen onzer Zee-viſcheryen, ten minſten op ſommige plaatſen, kort voor onze Wal? En van waar koomt het, dat de Viſch van tyd tot tyd aldaar hoe langer hoe verder in Zee loopt?* — overwoogen zynde, is beſlooten die Vraag nog eens op te geeven; ten einde vollediger Antwoorden, zoo veel mogelyk met bewyzen geſtaafd, te bekoomen *voor* het Jaar 1778.

II. De

II. , De Maatſchappy heeft vervolgens beſlooten, , tot eene VRAAG, om beantwoord te worden *voor* , het Jaar 1780. voorteſtellen:

1.) , *Welken zyn de geſchiktſte en gereedſte middelen in ons Land, tot verbeteringe* 1. *van het* VERSTAND, *en* 2. *van het* HART *en de zeden van* GERINGE LIEDEN, *zoo in de Steden, als ten platten lande, byzonder om dezelven daardoor tot meerder naarſtigheid aantemoedigen en te gewennen?*

2.) , En uit het byzondere *Fonds*, (volgens bekendmaaking in het *Programma* 1773.) door éénen der , Heeren Directeuren gevestigd, ſtelt zy voor om te beantwoorden *voor* het Jaar 1779 de Vraag: *Welke is de waare natuur der* ZEEVLAMMEN? *Hoedanige Uitwerkingen brengen zy te wege, en welken zyn de beste Middelen, om derzelver naadeelige gevolgen voor te koomen?*

III. , Ook heeft de Maatſchappy beſlooten, om, , daar Zy nu het genoegen heeft, van, geduurende den , tyd van *vyfentwintig Jaaren*, het Vaderland gediend , te hebben, haaren aanhoudenden blaakenden yver voor , het Gemeenebest te betoonen, met de proef te neemen, of Zy niet eenen byzonderen tak van haar zou , kunnen geheel en al ſchikken, om, door het belooven en geeven van Pryzen, den *Koophandel*, *Land-* en *Akker-bouw*, *Fabriquen*, *Viſſcheryen*, enz. enz. in , ons lieve Vaderland, en de Colonien van onzen Staat, , aantemoedigen en te bevorderen; waartoe elk, die 'er , deel in neemt, twee Ducaaten jaarlyks zal fourneeren; , waarvan Zy binnen kort een uitvoerig *Programma*, behelzende haar ontwerp daar van, en eene uitnoodiging , aan alle regtgeaarte Liefhebberen van het Vaderland,

, om

, om daar in deel te neemen, aan het licht zal geeven. , En worden alle de Heeren *Directeuren*, — benevens , alle de Heeren *Leden* van de Hollandſche Maatſchap- , pye der Weetenſchappen, die in deeze oprichtinge zul- , len gelieven deel te neemen, — verzogt, om zoo- , danige ordentlyke perſoonen, zonder onderſcheid van , rang, hoe genaamd, die mede daarin willen deelen, , by *proviſie* aan te neemen, en den *Secretaris* daarvan , kennis te geeven.

IV. , De Vraagen, door deeze Maatſchappye by , voorgaande *Programmata* bekend gemaakt, zyn:

A. , *Welke is de nuttigheid der* ZIELKUNDE (Pſycho- , logie) *in de opvoeding en beſtiering van den Menſch*, , *en met opzicht tot het geluk der Maatſchappye*? *En* , *welke zou de beſte manier zyn, om die ſchoone Wee-* , *tenſchap te volmaaken, en haaren voortgang te bevor-* , *deren*? In het Jaar 1775. opgegeeven, om te beant- , woorden *voor* het begin van 1778.

B. , *Welken zyn de beſte middelen, om voor de Dy-* , *ken, aan de* ZUIDER-ZEE *geleegen, op de minſt koſt-* , *baare wyze* VOORLAND *aan te winnen, of, daar* , *reeds Voorland is, het zelve te bewaaren*? In het , Jaar 1773. voor de *eerſte*, en in het Jaar 1776. voor , de *tweede* reize opgegeeven, om te beantwoorden *voor* , het begin van 1778. — Zy heeft verklaard te vereis- , ſchen, dat men haar vooral melde, welken de *minſt-* , *koſtbaare* middelen zyn, al ware het, dat de uitwer- , king daarvan niet zoo ſpoedig genooten mogt worden.

C. , De *derde* Vraag is in het Jaar 1774. opgegee- , ven, maar onbeantwoord gebleeven zynde, den 21. , Mey 1776. wederom voorgeſteld, en om genoegzaa-

, men

, men tyd ter beantwoordinge te geeven, daar toe ver-
, leend de tyd tot *voor primo* January 1784. Zy luidt:
, *Kan men, behalven de Koffy, Suiker, Cacao en Ka-*
, *toen, in de West-Indiſche Volkplantingen van den*
, *Staat, ook eenige andere Planten, Boomen ofte Ge-*
, *wasſen met voordeel aanleggen, welken geſchikt zyn tot*
, *Leevensmiddelen, ofte in gebruik kunnen weezen in*
, *Manufactuuren en Fabriquen van dit Land? De Proe-*
, *ven, eenige jaaren geleeden met den* INDIGO, *hebben*
, *in zoo verre niet beantwoord, terwyl men deszelfs*
, *Culture ondervonden heeft voor de gezondheid der Nee-*
, *gers naadeelig te zyn; maar zyn 'er dan niet wel an-*
, *deren? zo ja: welken?*

D. , De Vraag: *Kan men den juisten tyd en ge-*
, *boorte der* TEXELSCHE ZEE-GATEN, *uit echte Histori-*
, *ſche bewyzen, bepaalen? Welken zyn de voornaam-*
, *ſte Veranderingen, die dezelven ondergaan hebben?*
, *En van welken invloed is dit een en ander op de Zui-*
, *der-Zee en het Te, mitsgaders op de Kusten en Zee-*
, *weeringen der Provincien, welken aan deeze Wate-*
, *ren paalen?* In het Iaar 1776. opgegeeven, om te
, beantwoorden *voor* het Jaar 1778.

E. , De Vraag, in het Jaar 1776. voorgeſteld, om
, te beantwoorden *voor* het begin van 1779, is: *De*
, *ongelykheeden der* TRAWANTEN VAN JUPITER *te verklaa-*
, *ren uit hunne wederzydſche Aantrekkingen; —— de*
, Masſen *of* Grootheeden *van deeze Trawanten te be-*
, *paalen uit hunne waargenomene onregelmaatigheeden;*
, —— hoe dikmaals *en* binnen welke tyden *de ongelyk-*
, *heeden, daaruit ontſtaande, voorvallen?*

Het

„ Het zal der Maatschappye aangenaam zyn, wanneer „ de Schryvers hunne Antwoorden, zoo veel mogelyk is, „ bekorten, door alles daar van af te laaten, 't geen niet „ volstrekt tot de hoofdzaake, die zy vraagt, behoore.

„ Alle de *Antwoorden* op de Vraagen, en *Opschriften* „ der Billetten, moeten *niet* met de eigene hand des „ Schryvers geschreeven, nogte met derzelver eigenen „ naam, nogte met meldinge van hunne Woonplaatse, „ *maar* met eene Zinspreuke, ondertekend, en met een „ verzegeld Billet, het welke dezelfde Zinspreuk tot op- „ schrift heeft, waarin des Schryvers Naam en Adres, „ door hem eigenhandig geschreeven, vol-uit gemeld „ zyn, aan C. C. H. VANDER AA, *Secretaris dee-* „ *zer Maatschappye*, zeer leesbaar geschreeven, in het „ *Nederduitsch*, *Fransch* ofte *Latyn*, FRANCO gezon- „ den worden.

„ De Prys, gesteld op ieder van de bovengenoemde „ Vraagen, voor den geenen, die haars oordeels dezel- „ ve best beantwoord, is eene *Goude Medaille*, op den „ gewoonen Stempel der Maatschappye geslaagen, met „ den naam van den Schryver, en het jaartal op den rand. „ Doch zal het den geenen, dewelke den *Prys* behaa- „ len zal, ofte een *Accessit* zal bekoomen, niet vry „ staan, zyne Verhandeling, dewelke zoodanig bekroond „ is, het zy in het geheel ofte ten deele; het zy apart, „ ofte by eenig ander Werk, te doen drukken, zonder „ de uitdrukkelyke toestemming van deeze Maatschappye „ daartoe verkreegen te hebben."

Op

Op gemelden 21. Mey 1777. zyn ook door de Maatſchappy aangeſteld tot DIRECTEUREN,

DE HEEREN

DEMETRIUS, *Prince van Gallitzin, extraordinair Envoyé van haare Ruskeizerlyke Majeſteit, enz. enz. in 's Hage.*

Mr. JOACHIM RENDORP, *Heer van Marquette, Schepen en Raad der Stad Amſterdam.*

Mr. PAUL LE LEU DE WILHEM, *Heer van Drongelen, Schepen en Raad der Stad Haarlem.*

Mr. GYSBERT ADRIAAN PATYN, *Schepen en Raad der laatstgemelde Stad.*

JERE-

JEREMIAS VAN RIEMSDYK, *Gouverneur-Generaal van Nederlands Indien;* nu reeds overleeden.

Mr. YSBRANDUS JOHANNES FABER VAN RIEMSDYK, *Raad in de Vroedschap*, en nu ook *Schepen deezer Stad.*

REINIER DE KLERK, toen *Directeur-Generaal*, nu *Gouverneur-Generaal van Nederlands Indien.*

Mr. JACOB CORNELIS MATTHEUS RADERMACHER, *Raad extraordinair van Nederlands Indien.* — EN

JOHANNES MATTHIAS ROSS, *Directeur van Bengalen.*

Tot LEDEN de Heeren

M. MOREAU, *Conseiller a la Cour des Aides de Provence, Historiographe de France, a Paris.*

Mr. M

Mr. M. TYDEMAN, *J. U. D. & Prof. op de Hooge Schoole te Utrecht.*

NIC. WILH. SCHROEDER, *Professor in de Oosterſche Taalen en Antiquiteiten te Groningen.*

G. J. BEUTH, *Med. Doctor, Prof. artis Obſtet. te Cleve.*

Mr. WILLEM HENDRIK VAN HASSELT, *te Zutphen.*

D. H. GALLANDAT, *Med. Doctor en Lector te Vliſſingen.*

FERDINAND DE JEAN, *Medic. Doctor te Leyden.* EN

AGGE ROSKAM KOOL, *Koopman in de Beverwyk.*

Sedert het uitgeeven van voorgemelde *Programma*, aan de Heeren *Directeuren* gebleeken zynde, dat de Schryver van het Antwoord, onder de Zinſpreuke: ZYT WYS EN VOORZICHTIG, enz. was de Heer CORNELIS REDELYKHEID, *Wiskon-*

ſienaar enz. in 's Hage; — Van het Antwoord: DE WONDREN, DIE NATUUR IN HAAREN BOEZEM SLUIT, enz. de Heer W. VAN HAZEN, *te Leyden*; — Van dat over de *Zandverſtuivinge*; NAMQUE ALIÆ, NULLIS HOMINUM COGENTIBUS enz. de Heer DENTAN, *Citoyen de Geneve*, woonende in *'s Hage*; en — van het geen getekend was met de Zinſpreuk; UTILITATI PUBLICÆ, de Heer NICOLAAS MEERBURG, *Hortulanus des Kruidtuins van 's Lands Univerſiteit te Leyden*: zoo hebben dezelve Heeren *Directeuren* aan gemelde Schryveren, de *Zilvere Medaille*, volgens het *Programma* doen ter hand ſtellen; ook aan den Heer *Meerburg*, om dat zyn Billet, *alleen by zeker toeval*, der Maatſchappye niet was in handen gekoomen.

En gemerkt de Maatſchappy, volgens haar *Programma* van dat Jaar, beſloten had eenen Tak van haar met den naam van haaren *Œconomiſchen Tak* te

te ſchikken, om door het opgeeven van Prysvraagen, en het geeven van Eerepryzen of Belooningen, den *Koophandel*, *Land- en Akker-bouw*, *Fabrycquen*, *Zeevaart en Viſcheryen*, enz. in ons lieve Vaderland en de Colonien van deezen Staat op de ſterkſte wyze, die haar mogelyk was, aantemoedigen en te bevorderen; — heeft zy ook daar van een afzonderlyk *Programma* aan het licht gegeeven. — Naadien dit Ontwerp nu is tot ſtand gekoomen, en deeze *Œconomiſche Tak* reeds eene zeer aanzienlyke gedaante heeft verkreegen, en ten dien einde reeds de *Naamlysten*, *Prysvraagen*, by de Algemeene Vergadering vastgeſteld, *Aanſpraaken* enz. zyn uitgegeeven, oordeelt de Maatſchappy niet noodig, dat laatstgenoemde *Programma*, als nu meer voor den *Oeconomiſchen Tak* in het byzonder behoorende, hier by weder te plaatſen.

Het verhandelde op de Groote Vergaderinge van 21. Mey 1778. is vervat in het volgende *Programma*, daar van door de Maatschappy uitgegeeven.

De Hollandsche Maatschappy der Weetenschappen, opgericht te Haarlem, heeft in haare Vergadering van den 21. Mey 1778.

I. Geoordeeld, dat

A. Op de Vraage van de *Nuttigheid der Zielkunde* (Psychologie), enz., best geantwoord is door den Schryver van het Antwoord, onder de Zinspreuke: *Hunc igitur terrorem animi, tenebrasque necesse est, Non radii solis, neque lucida Tela Diei discutient, sed naturæ species, ratioque.* LUCRET. *de Rerum Nat.* Lib. I. Dewelke by opening van het Billet bevonden is te zyn de Heer JEAN TREMBLEY, *demeurant à Geneve, rue des Chanoines*; aan denwelken Zy dan ook den prys van de *Goude Medaille* heeft toegeweezen.

B. Onder de Antwoorden op de Vraage van het *aanwinnen van Voorland voor de Zuider-Zee-Dyken*, in het Jaar 1773, voor de *eerste*, en in het Jaar 1776, voor de *tweede* reize opgegeeven, heeft Zy de *Goude Medaille* toegekend aan den Schryver, die tot Zinspreuke van zyne Verhandeling gebruikt had: *Studio & Industria*; en is by het openen van het Billet bevonden

, vonden, dat dezelve was Mr. MATTHYS SMIT,
, *meede-Volmagt der vyf deelen Zee-dyken buitendyks*,
, *en Dyks-Gedeputeerde van het Nieuwe Bildt te Fra-*
, *neker.*

C. , Ook zyn de Antwoorden op de Vraage van *de*
, *vermindering der Zeevisch*, *ten minsten op sommige*
, *plaatsen*, *kort voor onze Wal*, allen als onvoldoende
, afgekeurd.

D. , En op de Vraage van de *Texelsche Zeegaten*,
, géene Antwoorden ingekoomen zynde, stelt de Maat-
, schappy deeze Vraag noch eens voor, om te beant-
, woorden *voor* 1781. Zy luid aldus: *Kan men den*
, *juisten tyd en geboorte der* Texelsche Zeegaaten, *uit*
, *echte Historische bewyzen*, *bepaalen*? *Welken zyn*
, *de voornaamste Veranderingen*, *die dezelven onder-*
, *gaan hebben*? *En van welken invloed is dit een en*
, *ander op de Zuider-Zee en het Te*, *mitsgaders op de*
, *Kusten en Zee-weeringen der Provincien*, *welken aan*
, *deeze Wateren paalen*?

II. , De Maatschappy stelt voor, om te beantwoor-
, den *voor* het Jaar 1781.

a. , *Hoe verre kan men thans de natuurlyke Histo-*
, *rie des Dampkrings van ons Vaderland*, *uit de* Mete-
, orologische *Waarneemingen*, *op* Zwaanenburg *genó-*
, *men*, *vergeleeken met die van andere plaatsen*, *op-*
, *maaken*? Men bedoelt byzonderlyk, dat men hieruit
, aantoone: 1.) Welke de doorgaande, of meest ge-
, woone gevolgen van het Weder zyn, die men naa het
, vermeerderen of verminderen van de zwaarte of dicht-
, heid van den Dampkring, dat is, naa het ryzen of
, daalen van den Barometer, als mede naa de verande-

, ringen van Warmte en Koude, en van de kracht en , ſtreek der Winden, op verſchillende tyden van het jaar , en plaatſen, waarneemt? 2.) Of de verandering van , Wind en Weder hier te lande ook ſomtyds eenen zeke- , ren loop houde? 3.) Welken invloed de verſchillen- , de ſtand der Maane op dezelven hebbe? 4.) Of 'er , aan de verſchillende ſtanden der Planeeten ook eenigen , invloed op den Dampkring is toe te ſchryven? 5.) , Welke overeenſtemming 'er is tuſſchen de verſchillende , Afwykingen van de Compasnaalden en de Weers-ver- , anderingen? 6.) Welke regelen 'er uit deeze waar- , neemingen kunnen worden afgeleid, volgens welken , men in ſommige gevallen, eene aanſtaande verandering , van Wind en Weder met waarſchynlykheid kan vooruit , zien? Men zag hier ook gaarne bygevoegd: of 'er, , behalven deezen, ook eenige andere Voortekenen voor , aanſtaande Weers-veranderingen in ons Vaderland waar- , genomen worden? zo ja: welken?

b. , En uit het byzondere *Fonds*, (volgens bekend- , maaking in het *Programma* 1773.) door éénen der , Heeren Directeuren gevestigd, ſtelt zy voor om te be- , antwoorden *voor* het Jaar 1780. de Vraage: *Welken , invloed heeft de droogmaaking van Water-plaſſen op , den ſtaat van ons Land? Welken zyn de nuttige, , welken de naadeelige gevolgen? En wat eiſcht in het , laatſte geval de voorzichtigheid, ter voorkominge van , dezelven?*

III. , De Vraagen, door de Maatſchappye voor- , maals opgegeeven om noch te beantwoorden, zyn:

A. , *Kan men, behalven de Koffy, Suiker, Cacao , en Katoen, in de West-Indiſche Volkplantingen van , den*

, *den Staat, ook eenige andere Planten, Boomen ofte*
, *Gewaſſen, met voordeel aanleggen, welke geſchikt*
, *zyn tot Leevensmiddelen, ofte van gebruik kunnen*
, *weezen in Manufacturen en Fabriquen van dit Land?*
, *De Proeven, eenige jaaren geleeden, met den* INDI-
, GO, *hebben in zoo verre niet beantwoord, terwyl men*
, *deszelfs Culture ondervonden heeft, voor de gezond-*
, *heid der Negers naadeelig te zyn; maar zyn 'er dan*
, *niet wel anderen? zo ja: welken?*

, In het Jaar 1774. voor de *eerſte*, en in het Jaar
, 1776. voor de *tweede* reize opgegeeven, om te be-
, antwoorden *voor* 1784.

B. , *De Ongelykheeden der* TRAWANTEN *van*
, JUPITER *te verklaaren uit hunne wederzydſche aan-*
, *trekkingen; —— de* MASSEN *of* GROOTHEEDEN *van*
, *deeze Trawanten te bepaalen uit hunne waargenoome-*
, *ne Onregelmaatigheeden; ——* HOE DIKMAALS *en* BIN-
, NEN WELKE TYDEN *de Ongelykheeden, daar uit ont-*
, *ſtaande, voorvallen?*

, In het Jaar 1776. voorgeſteld, om te beantwoorden
, *voor* het Jaar 1779.

C. , *Welken zyn de geſchiktſte en gereedſte midde-*
, *len in ons Land, tot verbeteringe* 1. *van het* VER-
, STAND, *en* 2. *van het* HART *en de zeden van* GE-
, RINGE LIEDEN, *zoo in de Steden, als ten platten lande,*
, *byzonder om dezelven daar door tot meerder naarſtig-*
, *heid aantemoedigen en te gewennen?*

, In het Jaar 1777. opgegeeven, om te beantwoorden
, *voor* het begin van 1780. En

D. , *Welke is de waare natuur der* ZEEVLAMMEN? , *Hoedanige Uitwerkingen brengen zy te wege , en wel-* , *ken zyn de beste Middelen , om derzelver naadeelige* , *gevolgen voor te koomen* ?

, Voorgesteld in het Jaar 1777. om te beantwoorden , *voor* het Jaar 1779."

De *Voorwaarden* zyn de gewoonen , die ook reeds boven op *bladz.* XIV. gemeld zyn , en daarom hier niet behoeven herhaald te worden.

Op denzelfden 21. Mey van dit loopende Jaar zyn ook by de Maatschappye benoemd tot *Directeuren* ,

DE HEEREN

Mr. HERMAN GERLINGS , *Schepen en Raad der Stad Haarlem , enz. enz.*

CORNELIS PIETER BARON VAN LEYDEN, *Vryheer van Warmond , Schepen en Raad der Stad Haarlem.*

WILLEM ANNE LESTEVENON , *Schepen en Raad der Stad Haarlem.*

JOAN

JOAN FREDRIK D'ORVILLE, *Schepen en Raad der Stad Amſterdam.*

Mr. JEAN DEUTZ, *Schepen en Raad der Stad Amſterdam.*

FRANS JACOB HESHUYSEN, *Commisſaris van bovengemelde Stad.*

Mr. ERNESTUS EBELING, *Advocaat enz. meede te Amſterdam.*

Mr. WILLEM EMMERY DE PERPONCHER DE SEDLNITZKY, *Heer van Wolphaartsdyk geëligeerde Raad in het Eerſte Lid van hun Ed. Mogenden de Heeren Staaten 's Lands van Utrecht.*

GEERLACH THEODORUS VAN DER CAPELLEN, *Heer van Schonauwen, beſchreeven in het Lid van de Heeren Edelen en Ridderſchappen 's Lands van Utrecht.*

GERARD AARNOUD TAATS VAN AMERONGEN, *Heer van Schalkwyk, beſchreeven in het Lid van de Heeren Edelen en Ridderſchappen 's Lands van Utrecht.*

Mr. DANIEL CORNELIS DE LEEUW, *Raad in de Vroedſchap der Stad Utrecht.*

Tot *Leden*, de Heeren

. . . DENTAN, *Citoyen de Geneve, woonende in 's Hage.*

MELCHIOR HURTER, *toen te Amſterdam, thans woonende te Schafhauſen.*

. . . . ACHARD, *Lid van de Koninglyke Academie te Berlin.*

J. BALLEXSERD, *Burger van Geneve, woonende te Parys.*

JEAN SENEBIER, *Miniſtre du St. Evangile & Bibliothecaire de la Ville de Geneve.*

JOHN HOPE, *M. D. M. & Botan. Profeſſor te Edenburg.*

Eindelyk, hoewel met leedweezen, moet de Maatſchappy het verlies melden, 't geen zy geleeden heeft in drie haarer *Directeuren*, met naamen, de Heeren

JOHANNES BACHERACHT, Oud-Seconde op *Bengalen*, te *Batavia* geſtorven.

Mr.

Mr. Is. Sweers, *Oud-præſideerend Schepen en Raad der Stad Amſterdam, mitsgaders Bewindhebber van de Oost-Indiſche Compagnie*, — aldaar in de maand Juny 1777. in den ouderdom van 69 jaaren en bynaa 6 maanden overleeden. — Als mede

Nicolaas Willem Kops, *Koopman athier*, in den ouderdom van 58 jaaren en 10 maanden, binnen deeze Stad op den 5. October 1778. geſtorven. Van welken laatſten wy nu melden kunnen, dat zyn Ed. de *Directeur* is, van wien in het *Programma* van 1773, en vervolgens alle jaaren melding is gedaan, dat door denzelven een *Fonds* is aan de Maatſchappy gegeeven, om jaarlyks daaruit eene byzondere Prysvraag op te geeven en te beloonen.

Ook zyn van haare *Leden* geſtorven de Heeren:

Samuel

Samuel Gottlieb Gmelin, op zyne Reize na *Perſien* in het jaar 1774. ongelukkig om het leven gekoomen. — Johannes Georgius Model, in 1775. te *Petersburg* overleeden. — P. de Lavaux, *Collonel ten dienſte van deezen Staat*, in Augustus 1776: Van welker dood de Maatſchappy niet, dan naa het uitgeeven van het voorgaande Deel heeft kennis gekreegen. — Vervolgens de Heeren Johannes Nettis, in den ouderdom van 69 jaaren en omtrent 9 maanden, den 15. February 1777. — Mr. L. Th. Gronovius, oud ruim 47 jaaren, in Augustus 1777. — A. V. Haller, den 16. October 1708. geboren, en den 12. December 1777. te *Lauſanne* overleeden. — F. B. Albinus, in den ouderdom van byna 63 jaaren, den 23. Mey 1778. geſtorven. — En Petrus Burmannus, den 24. Juny 1778. oud 64 jaaren en vier maanden, ten grave gerukt.

De

De Maatſchappy vleit zich, aanhoudende te toonen, dat het haar ernst is, *God en het Vaderland te dienen*; en vertrouwt, dat het haar daarom op den duur ook aan géène Begunſtigers en Medehelpers zal ontbreeken.

Uit naam der Maatſchappye,

C. C H. VANDER AA.

HAARLEM,
den 2. December 1778.

NAAM-

NAAMLYST

DER TEGENWOORDIGE

HEEREN DIRECTEUREN

VAN DE

HOLLANDSCHE MAATSCHAPPYE DER WEETENSCHAPPEN,

GESCHIKT NAAR DE ORDE DES TYDS.

MR. CORNELIS ASCANIUS VAN SYPESTEYN, *Raad in de Vroedſchap, en Burgemeeſter der Stad Haarlem, enz. enz.* den 21. Mey 1752.

Mr. ANTONIS SLICHER, *Raad in de Vroedſchap, en Burgemeester van dezelve Stad, enz. enz.* den 21. Mey 1752.

Mr. JOOST HUYGHENS, *Raad in de Vroedſchap, en Schepen der gemelde Stad, enz. enz.* den 21. Mey 1752.

Mr. JAN THEODORUS KOEK, *Raad in de Vroedſchap en Schepen der gemelde ſtad Haarlem, enz. enz.* den 21. Mey 1752.

Mr. JAN HENDRIK VAN DAM, *Oud-Secretaris der gemelde Stad, enz. enz.* den 10. Jan. 1753.

ZYNE

ZYNE DOORLUCHTIGE HOOGHEID

WILLEM,

PRINS VAN ORANJE EN NASSAU, 'S LANDS ERFSTADHOUDER, ETC. ETC. ETC.

Aan wien door de Heeren Directeuren de Tytel van PROTECTOR deezer Maatſchappye *is opgedragen*, den 31. July 1754.

Mr. CORNELIS AARNOUT VAN BRAKEL, *Raad in de Vroedſchap en Schepen der ſtad Haarlem, Hoog-Heemraad van Rhynland enz. enz.* den 31. July 1754.

Mr. JAN FREDRIK PARVÉ, *Raad in de Vroedſchap en Schepen der gemelde Stad, Rentmeester van Rhynland, enz. enz.* den 15. July 1755.

ANTONI KUITS, *Raad in de Vroedſchap en Burgemeester der ſtad Haarlem, enz. enz.* den 1. February 1757.

Mr. JAN DIEDERIK PAUW, GEBORE HOEUFFT, *Heer van Buttingen en Zandvoort, Heemſtede, Rietwyk en Rietwyker-oort, Raad in de Vroedſchap en Schepen der ſtad Haarlem, enz. enz.* den 1. February 1757.

ZYNE DOORLUCHTIGE HOOGHEID

LUDOVICUS ERNESTUS, *Hertog van Brunswyk-Wolfenbuttel, Veldmaarſchal van het Roomſche Ryk en der vereenigde Nederlanden, Gouverneur van 's Hertogenboſch, enz. enz.* den 22. Mey 1758.

ZYNE DOORLUCHTIGE HOOGHEID

CAREL, *Prins van Naſſau Weilburg, Generaal en Collonel van een Regiment, ten dienſte deezer Landen, enz. enz.* den 22. Mey 1758.

Mr. ABRAHAM PERRENOT, *Raad der Domeinen van Zyn Hoogheid, enz.* den 20. Juny 1758.

Mr. G. P. BOUDAAN, *Burgemeester en Raad der ſtad Amſterdam, enz. enz.* den 21. Mey 1761.

Mr. PIETER VERMEULEN, *Raad in de Vroedſchap en Schepen der ſtad Haarlem,* den 21. Mey 1761.

OTTO FREDERIK, *Graave van Lynden, Heere van Nederhemert en de Voorst, Amptman van de Overbetuwe, enz. enz.* den 5. February 1765.

ADOLPH JAN HESHUYSEN, *Raad in de Vroedſchap, en Schepen der ſtad Haarlem,* den 5. February 1765.

JAN HOPE, *Schepen en Raad der ſtad Amſterdam, Bewindhebber van de Oost-Indiſche Compagnie, enz. enz.* den 5. December 1765.

JEAN GYSBERTO DECKER, *Schepen en Raad der ſtad Haarlem,* den 21. Mey 1766.

W. H. Baron van ROUWENOORT, *Heer van den Ulenpas, Ridder van de Duitſche Orde, enz. enz.* den 21. Mey 1770.

Mr. DANIEL RADERMACHER, *Heer van Nieuwerkerke, Oud-raad der ſtad Middelburg. Bewindhebber der Oost-Indiſche Compagnie ter Kamere Zeeland, enz. enz.* den 21. Mey 1771.

Mr.

Mr. ABRAHAM CALKOEN, *Heer van Kortenhoef, enz. enz.* den 21. Mey 1772.

Mr. JAN VAN LOON, *Oud-Secretaris der ſtad Amſterdam, enz. enz.* den 21. Mey 1772.

Mr. RUTGERUS PALUDANUS, *Raad in de Vroedſchap, en Oud-Hoofd-Officier de ſtad Alkmaar, enz. enz.* den 21. Mey 1772.

Mr. CORNELIS VAN LENNEP, *enz. te Amſterdam*, den 21. Mey 1772.

Mr. PIETER VAN BLEISWYK, *Raadpenſionaris en Groot-Zegelbewaarder van Holland en West-Vriesland, Curator van 's Lands Hooge Schoole te Leiden, enz. enz. in 's Hage*, den 24. Mey 1773.

Mr. ZACHARIAS HENRIC ALEWYN, *Heer van Mynden en beide de Loosdrechten, Schepen en Raad der ſtad Amſterdam, enz. enz.* den 24. Mey 1773.

CORNELIS JACOB VAN DER LYN, *enz. enz. te Amſterdam*, den 24. Mey 1773.

Mr. IMAN WILLEM FALCK, *Raad van Nederlands Indien en Gouvern. van Ceylon*, den 25. Mey 1774.

Mr. JAN JACOB HARTSINCK, *Chartermeester by het Edel Mog. Collegie ter Admiraliteit te Amſterdam*, den 25. Mey 1774.

ANDREAS EVERARDUS VAN BRAAM HOUCKGEEST, *Heer van de Haare*, den 25. Mey 1774.

JACOB PHILIP, BARON VAN BOETSELAAR, *Heer van Nieuwveen, beſchreeven in de Ridderſchap van Holl. en West-Vriesl. enz. enz.* den 22. Mey 1775.

Mr. ALEXANDER HIERONYMUS ROYER, *Secretaris van hun Edele Groot Mog. enz, enz.* den 22. Mey 1775.

GEORGE FREDERIK, BARON THOE SWARTSENBURG EN HOHELANDSBERG, *Grietman van Menaldema-deel, en Curator van de Academie te Franeker, enz. enz.* den 21. Mey 1776.

Mr. NICOLAAS FAAS, *Schepen en Raad der ſtad Amſterdam, enz. enz.* den 21. Mey 1776.

Mr. JOACHIM FERDINAND DE BEAUFORT, VAN DUIVENDYKE, *Drost van Yſelſtein, enz. enz.* den 21. Mey 1776.

Mr. HENDRIK HERMAN VAN DEN HEUVEL, *Griffier van het Hof van Juſtitie te Utrecht, enz. enz.* den 21. Mey 1776.

PRINS DEMETRIUS VAN GALLITZIN, *Etraordinaris Envoyé van haare Rus-Keizerlyke Majeſteit by hun Hoog Mog.* den 21. Mey 1777.

Mr. JOACHIM RENDORP, *Heer van Marquette, Schepen der ſtad Amſterdam, enz. enz.* den 21. Mey 1777.

Mr. PAUL LE LEU DE WILHEM, *Heer van Drongelen, Schepen en Raad der ſtad Haarlem*, den 21. Mey 1777.

Mr. GYSBERT ADRIAAN PATYN, *Schepen en Raad der laatstgemelde Stad*, den 21. Mey 1777.

Mr. YS-

Mr. YSBRANDUS JOHANNES FABER VAN RIEMSDYK, *Raad in de Vroedſchap en Schepen der ſtad Haarlem, enz. enz.* den 21. Mey 1777.

REINIER DE KLERK, *Gouverneur Generaal van Nederlands Indiën, enz. enz.* den 21. Mey 1777.

Mr. J. C. M. RADERMACHER, *Raad Extraordin: van Nederl. Indiën, enz. enz.* den 21. Mey 1777.

JOHANNES MATTHIAS ROSS, *Directeur van Bengalen, enz. enz.* den 21. Mey 1777.

Mr. HERMAN GERLINGS, *Schepen en Raad der ſtad Haarlem, enz. enz.* den 21. Mey 1778.

CORNELIS PIETER BARON VAN LEYDEN, *Vryheer van Warmond, Schepen en Raad der ſtad Haarlem*, den 21. Mey 1778.

WILLEM ANNE LESTEVENON, *Schepen en Raad der ſtad Haarlem*, den 21. Mey 1778.

JOAN FREDRIK D'ORVILLE, *Schepen en Raad der ſtad Amſterdam*, den 21. Mey 1778.

Mr. JEAN DEUTZ, *Schepen en Raad der ſtad Amſterdam*, den 21. Mey 1778.

FRANS JACOB HESHUYSEN, *Commisſaris van bovengemelde Stad*, den 21. Mey 1778.

Mr. ERNESTUS EBELING, *Advocaat enz. enz. te Amſterdam*, den 21. Mey 1778.

Mr. WILLEM EMMERY DE PERPONCHER DE SEDLNITZKY, *Heer van Wolphaartsdyk, geëligeerde Raad in het Eerſte Lid van hun Ed. Mogenden de Heeren Staaten 's Lands van Utrecht*, den 21. Mey 1778.

GERLACH THEODORUS VAN DER CAPELLEN, *Heer van Schonauwen, beſchreeven in het Lid van de Heeren Edelen en Ridderſchappen 's Lands van Utrecht*, den 21. Mey 1778.

GERARD AARNOUD TAATS VAN AMERONGEN, *Heer van Schalkwyk, beſchreeven in het Lid van de Heeren Edelen en Ridderſchappen 's Lands van Utrecht*, den 21. Mey 1778.

Mr. DANIEL CORNELIS DE LEEUW, *Raad in de Vroedſchap der ſtad Utrecht*, den 21. Mey 1778.

NAAM-

NAAMLYST

VAN DE

TEGENWOORDIGE

HEEREN LEDEN,

NAAR ORDE VAN HET INKOMEN.

C. C. H. VANDER AA, *Leeraar der Gemeente, toegedaan de Onveranderde Augsburgſche Confeſſie, binnen deeze ſtad Haarlem, Secretaris deezer Maatſchappye*, den 21. Mey 1752.

JAN ENGELMAN, *Med. Doct. Opziener van 's Gemeene-Lands Werken van Rhynland, en Schout van Sparendam*, den 6. Juny 1752.

Mr. A. WEIS, *Profeſſor te Leiden*, den 22. Augustus 1752.

J. D. GAUBIUS, *Profeſſor te Leiden, en Lyf-Medic. van Zyne Doorl. Hoogheid den Heere Prinſe Erfſtadhouder, enz. enz.* den 22. Augustus 1752.

HENRICH FLORENS SYBEL, *Predikant te Kleef*, den 22. Augustus 1752.

JOANNES NICOL. SEBASTIANUS ALLAMAND, *Profeſſor te Leiden*, den 10. January 1753.

JAN SNELLEN, *te Rotterdam*, den 10. January 1753.

JOAN GEORGE HOLTZHEY, *Oud Munt-Meester van de Provincaale Munt te Utrecht*, enz. enz. den 10. January 1753.

CAROLUS CHAIS, *Predikant in 's Hage*, den 10. January 1753.

Mr. P. LYONNET, *Advocaat in 's Hage*, den 10. January 1753.

Mr. JAN FRANCOIS DRYFHOUT, *Advocaat in 's Hage*, den 15. July 1755.

LEONARDUS OFFERHAUS, *Profeſſor te Groningen*, den 15. July 1755.

JOHANNES DAVID HAHN, *Profeſſor te Leiden*, den 15. July 1755.

JAN SCHIM, *Koopman te Maasſluis*, den 15. July 1755.

LAURENS PRAALDER, *Mathematicus te Utrecht*, den 15. July 1755.

LUDOVICUS CASPARUS VALCKENAAR, *Profeſſor te Leiden*, den 15. July 1755.

HERMANNUS VENEMA, *Profeſſor te Franeker*, den 22. Mey 1758.

NICOLAUS YPEY, *Profeſſor te Franeker*, den 22. Mey 1758.

DAVID

DAVID RUHNKENIUS, *Profeſſor te Leiden*, den 22. Mey 1758.

Mr. NICOLAAS BONDT, *Advocaat te Amſterdam*, den 22. Mey 1758.

Mr. JAN DE GROOT, *Advocaat in 's Hage*, den 22. Mey 1758.

DIRK KLINKENBERG, *Ordinaris Klerk ter Secretarye van Holland*, den 22. Mey 1758.

J. FREDER. MARTFELDT, *Collonel van de Artillerye, ten dienſte van deezen Staat, in 's Hage*, den 20. Juny 1758.

WILLEM ALBERT BACHIENE, JOH. ZOON, JOH. HENDR. BROEDER, *Predikant in de Gereformeerde Nederduitſche Gemeente, en Prof. te Maaſtricht*, den 22. Augustus 1758.

A. V. GHERT, *'s Lands Medicinæ Doctor der Baronnie van Breda*, den 21. Mey 1759.

JOHANNES CASTILLON, *Profeſſor in de Matheſis, enz. enz. te Berlin*, den 21. Mey 1760.

PETRUS CAMPER, *A. L. M. Philoſoph. & Medic. Doctor, & Profeſſor. R. S. Lond. Sec. &c. &c.* den 21. Mey 1760.

C. A. KLOEKHOF, *Med. Doctor en Burgemeeſter der ſtad Kuilenburg, enz. enz.* den 21. Mey 1760.

SALOMON DE MONCHY, *Med. Doctor en Profeſſor te Rotterdam*, den 21. Mey 1760.

JACOB VAN LIL. *Stads Heelmeester te Rotterdam*, den 21. Mey 1760.

G. TEN HAAFF, *Heelmeester te Rotterdam, en Steensnyder te Delft*, den 21. Mey 1760.

DAVID DE GORTER, J. Z. *Med. Doctor en Profess. Lyf-Medicus van haare Rus-Keizelyke Majesteit, enz. enz. te Zutphen*, den 21. Mey 1761.

MARTINUS VITRINGA, *Predikant te Arnhem*, den 21. Mey 1761.

JACOBUS HOVIUS, *Medicinæ Doctor te Amsterdam*, den 21. Mey 1761.

JOHANNES FREDERICUS HENNERT, *Professor te Utrecht*, den 21. Mey 1761.

GERARDUS FRIDERICUS MULLER, *Historiographus Rusficus, Academ. Imper. Scient. Petropol. &c. &c.* den 21. Mey 1762.

JOHN PRINGLE, *Medicinæ Doctor te Londen*, den 21. Mey 1762.

EWALDUS HOLLEBEEK, *Professor te Leiden*, den 24. Mey 1763.

HERMAN DE GORTER, *Med. Doct. te Amsterdam*, den 24. Mey 1763.

LAMBERTUS BIKKER, *Med. Doctor te Rotterdam*, den 24. Mey 1763.

JOHANNES PETSCH, *te Yselstein*, den 24. Mey 1763.

JACOB VANDER HAAR, *Heel- en Hand-Arts van de stad en het Hospitaal der Hoofdstad 's Hertogenbosch*, den 24. Mey 1763.

GEORG

GEORG VAN STENGEL, *Geheime Staats-Raad en Kabinet Secretaris van Zyne Keurvorstl. Doorl. van de Paltz, enz. enz.* den 21. Mey 1764.

JOHAN DAVID MICHAËLIS, *Philoſoph. Profeſſor Ordinarius op de hooge Schoole te Göttingen, &c. &c.* den 21. Mey 1764.

JOHANNES OOSTERDYK SCHACHT, *Medicinæ Doctor en Profeſſor op de Academie te Utrecht*, den 21. Mey 1764.

JAN TAK, *Medicinæ Doctor te Leiden*, den 21. Mey 1764.

M. MESSIER, *Aſtronome, attaché au depôt des Plans de la Marine de France*, den 21. Mey 1764.

J. J. BLASSIERE, *Philoſoph. Doctor, Mathematicus in 's Hage*, den 21. Mey 1764.

CHARLES BONNET, *Lid van den Raad van Geneve, en van verſcheide geleerde Genootſchappen*, den 5. February 1765.

JOSUA VAN IPEREN, *Predikant te Batavia*, den 5. February 1765.

GEORGIUS COOPMANS, *Medicinæ Doctor te Franeker*, den 5. February 1765.

S. C. KRIEL, *Medicinæ Doctor te Batavia*, den 5. February 1765.

M. DE LA LANDE, *Lid van verſcheide Geleerde Genootſchappen, enz. enz. te Parys*, den 3. December 1765.

GUALTHERUS VAN DOEVEREN, *Med. Doctor en Profeſſor te Leiden*, den 3. December 1765.

Mr. PETRUS BONDAM, *J. U. D. & Profeſſor te Utrecht*, den 3. December 1765.

WENCESLAUS JOHAN GUSTAV KARSTEN, *Profeſſor in de Philoſophie en Matheſis te Halle*, den 21. Mey 1767.

JACQUES DE STEHLIN, *Perpetueel Secretaris van de Keizerlyke Academie der Weetenſchappen te Petersburg*, den 21. Mey 1767.

JOHAN CAREL PALIER, *Profeſſor en Predikant in 's Hertogenboſch*, den 21. Mey 1767.

MARTINUS SLABBER, *Bailluw en Secretaris van Baarland en Bakendorp, Secretaris van Oudelande, Lid van de Zeeuwſche en Keurvorſtel. Saxiſche Phyſicaalſche Maatſchappyen*, den 21. Mey 1767.

CORNELIS PLOOS VAN AMSTEL, JACOB CORNELISZ., *Directeur van de Academie der Tekenkonst der ſtad Amſterdam, enz. enz.* den 24. Mey 1768.

DIONYSIUS VAN DE WYNPERSSE, *A. L. M. Profeſſor in de Philoſ. Aſtron. en Matheſis, op de booge Schoole te Leiden*, den 22. Mey 1769.

JEAN HENRY VAN SWINDEN, *Philoſoph. Doctor en Profeſſor, enz. enz. op de booge Schoole te Franeker*, den 22. Mey 1769.

JOHANNES FLORENT. MARTINET, *A. L. M. Philoſ. Doctor, en Bedienaar des H. Euangeliums te Zutphen*, den 22. Mey 1769.

CHRIS-

CHRISTIAAN BRUNINGS, *Inſpecteur Generaal der Rivieren van Holland en West-Vriesland, en Opziener van 's Gemeenen-Lands Werken van Rhynland, enz. enz. op het huis Zwaanenburg*, den 22. Mey 1769.

JOHANNES FRANCISCUS CLEMENS MORAND, *Ridder, Doctor en Profeſſor in de Medicynen, enz. enz. te Parys*, den 21. Mey 1770.

ROGERUS JOZEPHUS BOSCOVICH, *Profeſſor in de Matheſis te Milaan*, den 21. Mey 1770.

PAULUS FRISI, *Profeſſor in de Matheſis te Milaan*, den 21. Mey 1770.

A. BRUGMANS, *Philoſoph. & Matheſ. Profeſſor Ordinarius, op de Academie te Groningen*, den 21. Mey 1770.

FRIDERICUS ADAMUS WIDDER, *Philoſoph. Doctor en Profeſſor, op de Academie te Groningen*, den 21. Mey 1770.

ALLARDUS HULSHOFF, *A. L. M. & Philoſoph. Doctor, Leeraar der Doopsgezinden te Amſterdam*, den 21. Mey 1770.

AARNOUD VOSMAER, *Directeur van het Kabinet van Zyne Doorluchtige Hoogheid, den Heere Prinſe van Oranje, enz.* den 21. Mey 1770.

MATTHIAS VAN GEUNS, *Med. Doctor en Profeſſor te Harderwyk*, den 21. Mey 1770.

BOUDEWYN TIEBOEL, *Apotheker te Groningen*, den 21. Mey 1770.

DAVID

DAVID VAN GESSCHER, *Heelmeester, enz. enz. te Amsterdam*, den 21. Mey 1770.

M. LE MARQUIS DE ST. SIMON, den 21. Mey 1771.

Mr. FREDERIK ADOLPH VANDER MARCK, *J. U. D. Professor te Lingen, enz. enz.* den 21. Mey 1771.

EDUARD SANDIFORT, *Med. Doct., Anat. & Chirurg. Professor te Leiden*, den 21. Mey 1771.

ENGELBERTUS MATTHÆUS ENGELBERTS, *Bedienaar des Heiligen Euangeliums te Hoorn*, den 21. Mey 1771.

ALEXANDER PETRUS NAHUYS, *Medic. Doctor en Professor te Utrecht*, den 21. Mey 1771.

MAXIMILIAAN JACOB DE MAN, *Med. Doctor en Archiater te Nymegen*, den 21. Mey 1771.

JOH. FRED. CLOSSIUS, *Medic. Doctor in 's Hage*, den 21. Mey 1771.

PYBO STEENSTRA, *Philosoph. Doctor, Lector in de Wis- Zeevaart- en Sterrekunde te Amsterdam*, den 21. Mey 1771.

Mr. JAN VAN LIER, *Ontfanger Generaal van het Landschap Drenthe, enz. enz. te Assen*, den 21. Mey 1772.

GEORG BRUGMANS, *Med. Doctor, Burgemeester, enz. enz. te Dockum*, den 21. Mey 1772.

P. BODDAERT, *Med. Doctor, Oud-Raad der stad Vlissingen, Lid van verscheide Academien, enz. enz. te Utrecht*, den 21. Mey 1772.

Mr.

Mr. HENRICUS JOHANNES ARNTZENIUS, *J. U. D. & Professor te Groningen, enz. enz.* den 21. Mey 1772.

Mr. GERARDUS NICOLAUS HEERKENS, *J. U. D. Lid van de Arcaden te Romen, van de Academie van Cortone, van Vlissingen, en Correspondent van de Academie des Belles Lettres te Parys enz. enz. te Groningen*, den 21. Mey 1772.

C. G. WAGLER, *Med. Doctor, Hofmedicus van zyne Doorl. Hoogheid, den Heere Hertog van Brunswyk-Wolffenbuttel, enz. enz.* den 21. Mey 1772.

BENJAMIN CARRARD, *Ministre du St. Ev. à Orbe, Cantons de Berne & Fribourg, en Suisse*, den 21. Mey 1772.

FRANCOIS HEMSTERHUIS, *Commis van den Raad van Staaten, enz. enz. in 's Hage*, den 21. Mey 1772.

JOHAN GOTTLOB WILHELMI, *Predik. te Diebsa in den Opper-Lausnits, Lid van verscheide Maatschappyen, enz. enz.* den 21. Mey 1772.

JOH. BURMANNUS, *Med. Doctor, en Botan. Professor enz. enz. te Amsterdam*, den 24. Mey 1773.

NICOLAUS LAURENTIUS BURMANNUS, *Med. Doctor en Botan. Professor, enz. enz. te Amsterdam*, den 24. Mey 1773.

PETER JONAS BERGIUS, *Professor Histor. Natur. &c. &c. te Stokholm*, den 24. Mey 1773.

JOHAN ESAIAS SILBERSCHLAG, *Koninglyke Pruissische Opper-Consistoriaalraad en Opper-Bouwraad*,

raad, Directeur der Reaal-Schoole, eerſte Predikant en Lid van de Koninglyke Pruisſiſche Maatſchappy der Weetenſchappen te Berlin, enz. enz., den 24. Mey 1773.

N. J. DE NECKER, *Botanicus en Hiſtoriographus van Zyne Keurvorſtelyke Doorluchtigheid van de Paltz, Ordinaris Lid van hoogst-derzelver Academie te Manheim, enz. enz.* den 24. Mey 1773.

HUGO WILLIAMSON, *Med. Doctor en Profeſſor te Philadelphia, enz. enz.* den 24. Mey 1773.

GEORGE WILLEM STEIN, *Hof-medicus van Zyne Doorluchtigheid, den Heere Landgraaf van Heſſenkaſſel, enz. enz. te Kaſſel*, den 24. Mey 1773.

WOLTER FORSTEN VERSCHUIR, *Med. Doctor te Amſterdam*, den 25. Mey 1774.

J. F. W. JERUSALEM, *Vicepræſident van 't Conſiſt. en Abt van Riddagshauzen, enz. enz. te Brunswyk*, den 22. Mey 1775.

JOH. THEOD. ROSSYN, *A. L. M. Philoſ. Doctor, Philoſ. & Matheſ. Profeſſor te Utrecht, enz. enz.* den 22. Mey 1775.

ANTONY PORTAL, *Leeraar der Geneeskunde van de hooge Schoole te Montpellier, van het Koninglyke Genootſchap der Weetenſchappen, en Voorleezer der Ontleedkunde, enz. enz.* den 22. Mey 1775.

. . . . LOUIS, *Secretaire de l'Academie de Chirurgie, &c. &c. à Paris*, den 22. Mey 1775.

IMAN JACOB VAN DEN BOSCH, *Medic. Doctor in 's Hage*, den 22. Mey 1775.

ADOL-

ADOLPHUS YPEY, *A. L. M. Philoſ. en Medicinæ Doctor, & Botanices Lector, enz. enz. te Franeker*, den 22. Mey 1775.

JACOBUS ROCQUETTE, *Medic. Doctor, en Lector in de Anatomie, Chirurgie en Vroedkunde, enz. enz. te Haarlem*, den 22. Mey 1775.

JOH. FRED. MIEG, *Predikant te Heidelberg. enz. enz.* den 22. Mey 1775.

C. HOEFMAN, Jansz. *Medicinæ Doctor, en Lector in de Vroedkunde, enz. enz. te Alkmaar*, den 22. Mey 1775.

JOANNES LUBLINK, de Jonge, *Directeur der Maatſchappye tot redding van Drenkelingen enz. enz. te Amſterdam*, den 22. Mey 1775.

JOHANNES MUNNIKHOF, *Chirurgyn, enz. enz. te Amſterdam*, den 22. Mey 1775.

FLORENTIUS VERSTER, *Med. Doctor in 's Boſch*, den 21. Mey 1776.

GADSO COOPMANS, *Profeſſor te Franeker, enz. enz.* den 21. Mey 1776.

J. de VRIES, *Anat. & Chirurg. Lector te Leeuwaarden*, den 21. Mey 1776.

. . . . MICHAIN, *Aſtronome de la Marine de France*, den 21. Mey 1776.

H. J. COLLIN, *Conſeiller Imp. & Rojal a la Regence de la Baſſe Autriche, & Phyſicien de l' Hopital Pazmannien a Vienne*, den 21. Mey 1776.

MAR-

MARTINUS VAN MARUM, *A. L. M. Philoſ. & Med. Doctor, Phyſices & Matheſeos Lector*, DIRECTEUR *van het Kabinet der Natuurlyke Zeldzaamheeden deezer Maatſchappye, enz. enz. te Haarlem*, den 21. Mey 1776.

JERONIMO DE BOSCH, JERONIMUSZ. *Eerſte Clercq ter Secretarye te Amſterdam*, den 21. Mey 1776.

EVERARD PIETER SWAGERMAN, *Chirurgyn te Amſterdam*, den 21. Mey 1776.

M. MOREAU, *Conſeiller à la Cour des Aides de Provence, Hiſtoriographe de France, a Paris*, den 21. Mey 1777.

Mr. M. TYDEMAN, *J. U. D. & Profeſſor op de hooge Schoole te Utrecht*, den 21. Mey 1777.

NIC. WILH. SCHROEDER, *Profeſſor in de Oosterſche Taalen en Antiquiteiten te Groningen*, den 21. Mey 1777.

G. J. BEUTH, *Medic. Doctor, Profeſſor artis Obſtet. te Cleve*, den 21. Mey 1777.

Mr. WILLEM HENDRIK VAN HASSELT, *te Zutphen*, den 21. Mey 1777.

D. H. GALLANDAT, *Medic. Doctor, en Lector te Vliſſingen*, den 21. Mey 1777.

FERDINAND DE JEAN, *Medic. Doctor te Leiden*, den 21. Mey 1777.

AGGE ROSKAM KOOL, *Koopman in de Beverwyk*, den 21. Mey 1777.

. . . DEN-

. . . . DENTAN, *Citoyen de Geneve, woonende in 's Hage*, den 21. Mey 1778.

MELCHIOR HURTER, *toen te Amsterdam, thans woonende te Schafhausen*, den 21. Mey 1778.

. . . . ACHARD, *Lid van de Koninglyke Akademie te Berlin*, den 21. Mey 1778.

J. BALLEXSERD, *Burger van Geneve, woonende te Parys*, den 21. Mey 1778.

JEAN SENEBIER, *Miniſtre du Saint Evangile & Bibliothecaire de la Ville de Geneve*, den 21. Mey 1778.

JOHN HOPE, *M. D. M. & Botan. Profeſſor te Edenburg*, den 21. Mey 1778.

DRUKFEILEN

TE VERBETEREN

In het XVII. Deels 2. Stuk.

Bladz. 232.	reg. 13	van bov.	ſtaat	397.	moet zyn	307.
- - - - - -	1	van ond.	- -	1.	- - -	7.
- - 233. - -	6	van bov.	- -	6.	- - -	5.
- - - - - -	7	- - -	- -	28.	- - -	24.
- - 235. - -	8	van ond.	- -	*dezelve*, laat dit uit.		

NATUUR- EN GENEESKUNDIGE VERHANDELING

VAN DE

OORZAAKEN, VOORBEHOEDING, en GENEEZING der ZIEKTEN, uit de NATUURLYKE GESTELDHEID van het VADERLAND voortvloeijende,

DOOR

IMAN JACOB VAN DEN BOSCH,

Med. Doctor te 's Hage, Lid van de Keizerlyke Academie der Natuuronderzoekeren, van het Keurvorſtelyk Inſtitut te Göttingen, en van de Keurmentſiſche Akademie der fraaije Weetenſchappen, thans Lid van de Hollandſche Maatſchappy der Weetenſchappen te Haarlem.

TEN ANTWOORDE OP DE VRAAGE,

Door de Hollandſche Maatſchappye der Weetenſchappen in den jaare 1770 voor de eerſte en in 1772 voor de tweedemaal voorgeſteld, om voor 1775 te beantwoorden:

Welken zyn de Ziekten onder de Menſchen, die uit de Natuurlyke Geſteldheid van het Vaderland voortvloeijen? Hoe kan men zich tegen dezelve beboeden? En door welke Middelen kunnen zy geneezen worden?

Aan welke Verhandeling den Prys der Goudene Medaille, hier op geſteld, is toegeweezen.

Non quod non omni tempeſtatum genere, omnis ætatis, omnis habitus homines per omnia genera morborum ægrotent & moriantur, ſed quod frequentius tamen quædam eveniant. Ideo utile eſt ſcire unumquemque, quid, & quando maxime caveat.

CELSUS *in Præfatione*, Lib. II.

Qui Artem Medicam recta inveſtigatione conſequi volet, is primum quidem Anni Tempora *in conſiderationem adhibere debet, quid horum quidque poſſit. Neque enim quidquam habent ſimile, ſed cum inter ſe plurimum differunt, tum etiam propter varias, quæ in eis contingunt, mutationes. Deinde vero* ventos, *tum calidos, tum frigidos, præcipue quidem eos, qui omnibus ſunt communes, ac deinceps eos qui cuique regioni ſunt familiares. Quin etiam* Aquarum Facultates *animo reputare oportet. Quemadmodum enim guſtu & pondere, ita & facultate ſingulæ plurimum differunt. Quare, ſi quis ad urbem ſibi ignotam pervenerit, is ejus* ſitus *curam habere debet, ut cognoscat quomodo ad ventos aut ſolis exortum ſit expoſita. Neque enim easdem vires habet, quæ ad ſeptentrionem & quæ ad auſtrum ſita eſt, ut neque ejus, quæ ad exorientem ſolem aut occidentem ſpectat. Et hæc quidem optime animo concipienda ſunt, & quomodo ad aquas habeant, num paluſtribus & mollibus utantur, an duris & ex ſublimi ac ſaxoſis locis ſcaturientibus, ſive ſalſis ac cocto difficilibus.* Terra *etiam ipſa inſpicienda, nudane ſit & aquis careat, an denſa & irrigua, & an cavo loco ſita ſit & æſtuoſo, an vero ſublimi & frigido. Hominum quoque* victus Ratio, *quânam maxime delectantur, inſpicienda, an potui & cibis & otio dediti, an exercitationibus & laboribus gaudeant, & an edaces ſint & a potû ſibi temperent.*

Et ex his ſingula reputare oportet. Hæc enim præcipue quidem omnia, aut certe plurima, probe qui agnoverit, cum ad urbem ſibi ignotam pervenerit, eum neque morbi regioni familiares, neque communium, quæ ſit natura, latere poterit, ut neque in eorum curatione hæſitare, aut aberrare, poſſit &c.

HIPPOCRATES *de Aere Aqua & locis.*

INHOUD

DER

HOOFD- EN ONDERDEELEN.

Algemeene INLEIDING, en overweeging deezer Vraage in 't algemeen, §. I, II. *bladz.* 1-4.

Overweeging, hoedanig deeze ſtoffe te behandelen, benevens de wyze van derzelver verdeelinge, §. III. *bl.* 5—9.

Moeilykheden, welke zich in het opmaaken der ziekten enz. opdoen, §. V, VI. *bl.* 9—12.

Verdere zwaarigheden, uit de gemeen-gemaakte PROGRAMMATA voortvloeijende, §. VII. *bl.* 12—16.

EERSTE LID. VAN DE ZIEKTEN, WELKEN UIT DE NATUURLYKE GESTELDHEID VAN HET VADERLAND VOORTVLOEIJEN. §. VIII-XII. *bl.* 16-27.

Verſchil deezer *Ziekten* in onderſcheidene *Steden* en *Landen*, §. XIII—XVIII. *bl.* 27—30.

Betrekkelykheid deezer Ziekten tot het *Vaderland*, §. XIX. *bl.* 31.

Aanmerkingen omtrent derzelver aloude en tegenwoordige gesteldheid, §. XX. *bl.* 31—33.

Aloude gesteldheid der *Nederlanden*, § XXI, XXII. *bl.* 33—36.

COROLLARIA. *bladz.* 36, 37.

Veranderde en hedendaagsche gesteltenis van het *Vaderland*, §. XXIII—XXVI. *bl.* 37—50.

Van de geschiktheid der Ziekten in het gemeen, by de Geneeskundigen *Zaaden der Ziekten* genoemd, §. XXVIII. *bl.* 51, 52.

Van den *oorsprong der Ziekten* in het gemeen, of de aanleidende oorzaaken derzelven in het byzonder, §. XXIX. *bl.* 52—55.

Van de *Lucht*, als oorzaak van de Ziekten der Nederlanderen, §. XXX—XXXIII. *bl.* 55—62.

Van de *Hemelsche Lichaamen*, met opzicht tot den Dampkring der Nederlanden, §. XXXIV. *bl.* 63—77.

COROLLARIA. *bl.* 77—79.

Van de *Verheevelingen*, met opzicht tot den Dampkring der Nederlanden, §. XXXV. *bl.* 79—84.

COROLLARIA. *bl.* 85, 86.

Vervolg van dit Onderwerp, §. XXXVI—XLIII. *bl.* 87—107.

COROLLARIA. *bl.* 107—109.

Van het *Climaat*, of Luchtstreek der Vereenigde Nederlanden enz. §. XLIV. *bladz.* 109—114.

COROLLARIA. *bl.* 114—116.

Van

Van de *Jaargetyden*, met opzicht tot den Dampkring des Vaderlands, §. XLV — XLVIII. *bl.* 116—127.

COROLLARIA. *bl.* 127—129.

Onderſcheidene Berichten aangaande de Ziekten der *Jaargetyden*, §. XLIX. *bl.* 129.

I. Berichten van de Ziekten, in de onderſcheidene *Jaargetyden*, in de Landen van den HELIUS, §. L—LII. *bl.* 130—137.

II. Van de *Landen aan de uitwaterende Rivieren*, *Maas*, *Rhyn* en *Yſſel* enz. gelegen, §. LIII —LIX. *bl.* 138—153.

Van den *Gelderſchen Yſſel*, en een gedeelte van *Overyſſel*, §. LX—LXIII. *bl.* 153—161.

Van den *Neder-Rhyn*, en van de *Betuwe*, §. LXIV, LXV. *bl.* 162—165.

Van het Land van *Arkel*, en van de *Vyf-beeren Landen*, §. LXVI, LXVI*. *bl.* 166-170.

Van de *Alblaſſerwaard*, §. LXVII. *bl.* 171.

Van den *Lopikerwaard*, het Land van *Stein*, den omtrek van dien, en den *Krimpenerwaard* §. LXVIII. *bl.* 172—185.

III. Van de *Maasſteden*, §. LXIX — LXXI. *bl.* 185 — 195.

Van de Binnenſteden enz. in *Delfland*, §. LXXII. *bl.* 185—221.

Van *Rhynland*, de Steden en Dorpen daar onder begreepen, §. LXXIII. *bl.* 222-228.

Van *Amſtelland*, enz. §. LXXIV. *bladz.* 228, 229.

Van *Gooiland*, §. LXXV. *bl.* 230, 231.

Van *Noord-Holland*, §. LXXVI — LXXIX. *bl.* 231 — 241.

IV. Wegens *Friesland*, §. LXXXI - LXXXIII. *bl.* 242 — 251. en *Groningen*, §. LXXXIV. *bl.* 252 — 256.

V. Van de *hoogere* en verder van de Zee verwyderde *Landen*, §. LXXXV — LXXXIX. *bl.* 257 — 267.

COROLLARIA. *bl.* 263 — 268.

Van het *Verschil* van den *Grond* der *Nederlanden*, met opzicht tot den Dampkring, §. XC — XCII. *bl.* 268 — 273.

COROLLARIA. *bl.* 274.

Van de *Natuur* of *Aart* van den *Grond*, §. XCIII — XCVIII. *bl.* 275 — 284.

Van het *roeren* van den *Grond*, §. XCIX. *bladz.* 284 — 286.

Van den *hoogen Grond*, §. C. *bl.* 286 — 293.

COROLLARIA. *bl.* 293, 294.

Van den *laagen Grond*, §. CI — CXIII. *bladz.* 294 — 320.

COROLLARIA. *bl.* 320 — 323.

Welke *Ziekten* uit deeze bezwaarde en vogtige luchtsgesteltenis voortkomen, §. CXIV - CXXI. *bl.* 323 — 338.

COROLLARIA. *bl.* 339 — 341.

Van de *Wateren*, zoo der *Zee*, als der *Rivieren*, *Poelen* en *Meeren*, §. CXXII — CXXX. *bladz.* 342 — 355.

COROLLARIA. *bl.* 355 — 357.

Van

Van het *Aantal* der *Menſchen* in de groote *Steden* enz. §. CXXXI. *bl.* 357—364.

COROLLARIA, *bl.* 364—366.

Van de *Levenswyze*, met opzicht tot den Dampkring, §. CXXXII—CXXXIV. *bl.* 366—371.

COROLLARIA. *bl.* 371, 372.

Van de *Voedſels*, ten aanzien van derzelver bereiding, enz. benevens de onderſcheidene *Brandſtof* met opzicht tot den Dampkring, §. CXXXV—CXXXVII. *bl.* 372—378.

COROLLARIA. *bl.* 378, 379.

Van de *Ambachten*, *Konſten* en *Koophandel*, of *onderlingen Handel*, met opzicht tot den Dampkring, §. CXXXVIII—CXL. *bl.* 379—387.

Andere zaaken hier toe betrekkelyk, §. CXLI. *bl.* 388 — 394.

COROLLARIA. *bl.* 394—396.

AANHANGSEL over de *Epidemique Ziekten*, §. CXLII.—CXLV. *bl.* 396—412.

COROLLARIA. *bl.* 412, 413.

Van de *Spyze* en *Drank*, als de tweede algemeene Hoofdbron van de Ziekten van het Vaderland, §. CXLVII—CLX. *bl.* 414—442.

COROLLARIA. *bl.* 443.

De *Gevolgen* hier uit in *zwakken*, *Kinderen*, en een *ſtilzittend leeven* leidenden, ontſtaande, §. CLXI—CLXVI. *bl.* 444—464

Van de *ontydige* en *onbekwaame Geneesmiddelen*, §. CLXVII. *bl.* 464—468.

Van de *Zaaken*, die van buiten aangebragt worden, §. CLXVIII—CLXXII. *bl.* 468—473.

COROLLARIA. *bl.* 474.

Van de *beweeging* en *rust*, als *oorzaak* van de *Ziekten* van het *Vaderland*, §. CLXXIII—CLXXV. *bl.* 475—482.

Verdere *Zaaken*, hier toe betrekkelyk, §. CLXXVI, CLXXVII. *bl.* 482—486.

COROLLARIA. *bl.* 487—489.

TWEEDE LID. VAN HET ONDERLINGE VERBAND DER ZIEKTEN, UIT DE NATUURLYKE GESTELTHEID VAN HET VADERLAND VOORTVLOEIJENDE, §. CLXXVIII, CLXXIX. *bl.* 490—494.

Van de *Morbi Hæreditarii* of *Erfziekten*, §. CLXXX CLXXXI. *bl.* 495—499.

Van het *onderlinge verband* der *Morbi Endemici*, of *Land-Ziekten*; of de eigentlyk gezegde Ziekten, welke uit de Natuurlyke Geſteldheid van het *Vaderland* voortvloeijen, §. CLXXXII—CXCII. *bladz.* 500—521.

I. Nader *betoog* van het onderlinge *verband* van eenige *ſleepende Ziekten* in den *buitenſten omtrek* des lichaams, §. CXCIII. *bl.* 521, 522.

II. In de *inwendige oppervlakte*, van de geenen, die de Longen aandoen, §. CXCIV, CXCV. *bl.* 522—525.

SCHOLION. *bl.* 525—531.

III. In

III. In de *eerſte wegen*, §. CXCVI. *bl.* 531–534.

IV. In de *grootere* en *kleindere Bloedvaaten*, §. CXCVII. *bl.* 534 — 536.

V. In de *Weivaten*, §. CXCVIII — CCI. *bladz.* 537 — 539.

VI. In het *Herſſengeſtel* en de *Zenuwen*, §. CCII, CCIII. *bl.* 540 — 544.

Van het onderlinge verband van de *Ziekten* van de *Jaargetyden*, §. CCIV — CCXVIII. *bladz.* 545 — 568.

DERDE LID. HOE MOET MEN ZICH VOOR DEZELVE BEHOEDEN. §. CCXIX, CCXX. *bl.* 569 — 573.

Van de verbetering der *Lucht*, ter *voorbehoedinge* van de Ziekten der Nederlanden, §. CCXXI–CCXXIII. *bl.* 573 — 585.

Van de *Spyze* en *Drank*, ter *voorbehoedinge* van de Ziekten, §. CCXXIV–CCXXIX. *bl.* 585–609.

Van de *Voorbehoeding*, met opzicht tot de kwaalyk toegediende Geneesmiddelen, §. CCXXX. *bladz.* 609 — 620.

Van het tegengaan der *beſmettende Vermogens*, met opzicht tot de *Voorbehoedinge*, §. CCXXXI — CCXXXII. *bl.* 620 — 629.

Van de *Beweeging* en *Rust* of *leedigheid*, met opzicht tot de *Voorbehoeding*, §. CCXXXIII. *bl.* 629 — 634.

Van de *Kleeding*, met opzicht tot de *Voorbehoeding*, §. CCXXXIV. *bl.* 634–636.

Hoedanig deeze *Beſtuuringen* tot eene *wezendlyke Voorbehoeding* ſtrekken? §. CCXXXV. *bladz.* 636 — 642.

Van

Van de *Geneeskundige Voorbehoeding*, §. CCXXXVI. *bl.* 642 — 644.

Besluitende Aanmerkingen, §. CCXXXVII. *bl.* 645 — 647

VIERDE LID. Hoe moet men dezelve geneezen? §. CCXXXVIII, CCXXXIX. *bl.* 648, 649.

Van het *wel kennen* der *Ziekten*, met opzicht tot de *Geneezing*, §. CCXL. *bl.* 649, 650.

Van het *wel onderſcheiden* der *Ziekten*, §. CCXLI. *bl.* 651 — 654.

Van het *wel gebruik maaken* van de *Regelen* der *Voorbehoedinge*, §. CCXLII. *bl.* 655.

Van de *geneezing* der *Ziekten* door *bekwaame* en *gepaste Geneesmiddelen*, §. CCXLIII, CCXLIV. *bl.* 656 — 658.

Van de *geneezing* der *allereenvoudigſte Ziekten*, uit de *belette Doorwaaſſeming* ontſtaande, §. CCXLV, CCXLVI. *bl.* 658 — 666.

Van de *verbetering* der verſlymde of verdikte *Wei-Vogten*; de *verdikking* der al te dunne, en de vereeniging en vaster vermenging der *te los zamenhangende* en *geſchifte Vogten*, en het *gruizige gedeelte des Bloeds*, §. CCXLVII. *bladz.* 666 — 680.

Van de *verbetering* der onderſcheidene *ſcherpten in het Bloed*, §. CCXLVIII. *bl.* 680 — 693.

Van de *verbeteringe* der *enkelvouwdige Ziekten* in de *vaste deelen*, * §. CCXLIX. *bl.* 694 — 697.

Van

(*) Het woord Byvoegsel, dat op *bladz.* 694. aan het hoofd van §. CCXLIX. gevonden wordt, is een drukfout, 't welk aan het begin van de noot (*t*) moet geleezen worden.

Van het *openen* der *verſtopte Klieren*, §. CCL. *bl.* 697—699.
Van het *verſnellen* van den *vertraagden omloop* des bloeds, §. CCLI. *bl.* 699—701.
Van het *verminderen* der al te groote drift der *Vogten*, enz. §. CCLII. *bl.* 701—703.
Van het *herſtellen* van het *gebrekkige*, en de *noodige veelheid* der *goede Vogten* enz. §. CCLIII, CCLIV. *bl.* 703—706.
Van de *geneezing* der zamengeſtelde ſleepende *Land-Ziekten* (*Morbi Endemici Chronici*,) waar onder
I. Die van den *uitwendigen omtrek* des lichaams: als
1. De *Rheumatismus chronicus Scorbuticus* en *inveteratus*, §. CCLV. I. *bl.* 706—711.
2. De *Rheumatismi particulares*, als Kies- en Tandpyn, *Hemicrania*, ruiſſen der Ooren, de *Morbus craſſus* Hippocratis, de *Podagra* en *Iſchiadica* behooren. *ibid.* II. *bl.* 711—717.
II. Die welke de *Longen* aandoen: als
1. Verſcheidene ſoorten van *Aſthmata*; hoedaanig het *aſthma pituitoſum*, *ſpasmodicum*, *cachecticum*, *epidemicum*, met die, welke uit byzondere *Trafiquen*, uitſlag, en uitwendige drukking, voortgebragt worden, §. CCLVI. *bl.* 717-724.
2. De Teeringen: zoo Erffelyke; als die
Uit voorafgaande Bloedſpuwingen, ofte
Uit eene koude vogtige Luchtsgeſteldheid, ofte *Catarrhi maligni*,
Verwaarloosde Verkouwdheden,
Verplaatste Ziekteſtof; dan wel
Uit *Aſthmata* voortkomende, gebragt worden: §. CCLVII. *bl.* 724—730.
Dewelke vervolgens in haare byzondere omſtandigheden voorgeſteld, en met een Epicrisis beſlooten worden. *bl.* 730—749.

III. In

III. In de *Eerſte wegen*, hoedanig
1. De verſlapping van de vleezige deelen in de Keel enz. §. CCLVIII. I. *bl.* 749, 750.
2. De belette doorzwelging, *lb.* II. *bl.* 750, 751.
3. De *Tusſis ſtomachalis*, *convulſiva & Hypochondriaca* enz. *ibid.* III. *bl.* 751, 752.
4. De *Cardialgiæ chronicæ*, *ib.* IV. 752, 753.
5. De Colyk van Poitou, *ib.* V. *bl.* 753—756.
6. De *Diarrhœæ mucoſæ & Dyſenteriæ*, *ibid.* VI. *bladz.* 757.
7. De *Stranguriæ catarrhales*, enz. *ibid.* VII. *bl.* 757—762.

IV. In de *grootere* en *kleinere Bloedvaaten*, de geneezing der *Hæmorrhagiæ ſpontaneæ* in zich bevattende, §. CCLIX. *bl.* 762.

Waar van die
1. In het gemeen, *ibid.* I. en
2. In het byzonder, *ib.* II. *bl.* 763. gelyk
het Neusbloeden *ex hepatide*, *ibid.* 1.
der hebbelyke of dikwyls wederkeerende Bloedſpuwing, *ibid.* 2.
der *hæmorrhagia uteri*, *ibid.* 3. *bl.* 764.
en die van de *hæmorrhoides*, *ibid.* 4. *bl.* 765.
worden aangeweezen.

V. Onder de *gebreken* der *Weivogten* doen zich voornamentlyk op:
1. De Waterzucht, §. CCLX. *bl.* 765.
zoo in het gemeen, wegens de *Hydrops anaſarca* en *aſcitis*, met de geneeswyzingen, daar toe behoorende, *ibid.* 1. *bl.* 766—774.
als in het byzonder, wegens de *Hydrops pectoris* en *ovarii*, als *uteri*, de *Leucophlegmatia*, *tympanitis & hydrocele*, *ib.* II. *bl.* 774—783.
2. De *Fluor albus*, *ibid.* 6. *bl.* 783, 784.

3. D

3. De *Ulcera cacoetha*, *ib.* 7. *bl.* 784, 785.
4. De *Uteri prolapſus*, *ibid.* 8. *bl.* 785.
5. De *Rachitis*, Engelſche Ziekte, *ib.* 9. *ibid.*
6. De Winterhanden en Wintervoeten, *ib.* 10. *bl.* 786, 787.
7. De Kanker in alle zyne byzondere geneezingen, volgens vroegere en laatere middelen en waarneemingen, §. CCLXI. *bl.* 787 — 796. benevens de Waterkanker, *ib.* IV. *ibid.*

VI. In het *Zenuwgeſtel:*

De Beroerten, §. CCLXII. *bl.* 796, 797.
De *Hæmiphlegiæ* en Lamheden, §. CCLXIII. *bl.* 797, 798.
De *Epilepſiæ*, Vallende Ziekten, § CCLXIV. *bl.* 798 — 803.
De *geneezing* der *Koortſen*, tot deeze Afdeelingen behoorende enz. §. CCLXVI. *bl.* 803, 804.
Van de *geneezing* der *Ziekten* in de onderſcheidene *Jaargetyden*, of de *doorgaande Ziekten* der *Nederlanden* enz. §. CCLXVII. *bl* 804, 805.
Waar onder de tusſenpoozende Koortſen, zoo van het *Voorjaar*, §. CCLXVIII I. *bl.* 805, 806.
als van het *Najaar*, *ib.* II. *bl.* 806.
Onder welken de eenvouwdig tusſenpoozende Koortſen, *ib.* 1. *bl.* 808, 809.
het verſchil der geneezinge tusſen die van het Voorjaar en die van den Herfst, *ibid.* 2. *bl.* 809, 810.
de byzondere behandeling der Zeeuwſche Koortſen, *ib.* 3. *bl.* 810, 811.
als mede die van de Geinundeerde Landen, *ib.* 4. *bl.* 811 — 813.
en der *Febres Quartanæ malignæ* en gewoone *Quartanæ*, *ib.* 5. *bl.* 814.

De

De geneezing der *Febres continuæ remittentes*, *putridæ & ardentes*, §. CCLXIX. *bl.* 813, 814.
der *Choleræ*, §. CCLXX. *bl.* 814.
der *Diarrhœæ* en *Dysenteriæ*, §. CCLXXI. *bl.* 815, 816.
der Geelzucht, §. CCLXXII. *bl.* 817, 818.
Van het *Erysipelas Urticatum*, §. CCLXXIII. *bladz.* 818.
Van die der *Ziekten* van den Winter, of der ontsteekene Ziekten, §. CCLXXIV. *bl.* 818—821.
Van de *Febres catarrhales*, *ib.* I. *bl.* 821.
Van de *Anginæ catarrhales*, *ib.* II. *bl.* 821—823.
Van de *Peripneumoniæ nothæ*, *ib* III. *bl.* 823.
Van de *Catarrhi maligni*, Verkouwdheid, enz. *ib.* IV. *bl.* 824.
Van de geneezing der *Febres continuæ*, *Ephemeræ Synochi simplices & putridæ*, met haare onderscheidingen nopens de voorgaande, als mede der *Febres hemitritææ & nerveæ*, die van den Zomer doorgaans uitmaakende, §. CCLXXV. *bl.* 824, 825.
Van de *Aphthæ*, of Sprouw, §. CCLXXVI. *bladz.* 825.

THEOREMA PRACTICUM. *bl.* 826.

Van de *geneezinge* der besmettende Vermogens, en daar onder de Kinderpokjes, enz. §. CCLXXVII. *bl.* 826, 827.
Van de heimelyke Ziekte, §. CCLXXVIII. *bl.* 828, 829.
Van de Watervrees, §. CCLXXIX. *bl.* 829, 830.
Van de Schurft enz. §. CCLXXX. *bl.* 830.
Van de Wormen, wegens haare byzondere soorten en middelen daar tegen, §. CCLXXXI. *bl.* 831.
Van den Steen, §. CCLXXXII. *bl.* 832.

BESLUIT. §. CCLXXXIII. *bl.* 832.

ANT-

ANTWOORD

OP DE

VRAAG:

Welken zyn de Zickten onder de Menſchen, die uit de natuurlyke geſteldheid van het Vaderland voortvloeijen? Hoe kan men zich tegen dezelven behoeden, en door welke middelen kunnen zy geneezen worden?

VOORGESTELD DOOR DE

HOLLANDSCHE MAATSCHAPPY
DER WEETENSCHAPPEN
TE HAARLEM.

Algemeene Inleiding, en Overweging deezer Vraage in het algemeen.

§. I.

De Vraage is groot, en van eenen meer dan gewoonen inhoud; en, om in alle haare byzonderheden volkomen te behandelen, naar het oordeel van voornaame Geneeskundigen, eerder het werk van eenen gant-

ſchen leeftyd, en der vereende Waarneemingen van alle de Geneesheeren in ons Vaderland, dan van een enkeld Menſch. — En dus veel eer de voltooijing van veele zwaare Boekdeelen, dan van eene enkelde bepaalde Verhandeling. — Hoe groot en uitgebreid dezelve ook zy, zoo nuttig is zy echter voor de gemeene Maatſchappy der Nederlanderen. Want, offchoon dezelve in haaren eerſten aanleg die rype volkomenheid niet erlangen mogte, zoo is het nogthans te hoopen, dat dezelve door welgedaane en agter een volgende Waarneemingen eenmaal aan die begeerte zal kunnen voldoen, welke men by derzelver uitgave daar in beoogde; te weeten, de bewaaring der gezondheid van onze Mede-Burgeren, en de afweering van veele onheilen, welken hen thans drukken. — Zy is en blyft derhalven eene aandagtige overweginge dubbel waardig. — In het algemeen toch zyn de Stervelingen, na den Zonden-Val, aan veele ziekten en elenden onderworpen; en geen Land is 'er, of het heeft nevens zyne algemeene, ook zyne byzondere kwaalen, welke naar de byzondere geſteldheid van het zelve, en de onderſcheide leevenswyze daar in plaats hebbende, van eenen verſchillenden aart zyn: door welke toevalligheden de Ziekten, ſchoon in geſlagt veelal overeenkomende, nogthans in ſoort merkelyk van den anderen onderſcheiden, ofte in geduurzaamheid langwyliger zyn. —

§. II.

§. II. Dergelyke byzonderheid (§. 1.) beſpeurt men in onderſcheidene Landen. Want zoo zyn de Inwoonders van JAPAN aan een zonderling *Colyk*, en een byzonder ſoort van *Kinderpokjes* onderhevig (*a*). Die van SURINAMEN aan eene byzondere Ziekte, *Beillac* genaamd; als mede aan eene andere, de *Koek* en *Klem* gehieten, onderworpen (*b*). Die van de BERBICES aan een *eigenaartig ſoort van Pokken* (*c*). De ZWITZERS aan *Kropgezwellen* en *Breuken* (*d*); en wat van dien aart in andere Landen meer mogt gevonden worden (*e*). — Welke Ziekten, ſchoon aan die Landen eigen zynde, nogthans haaren voornaamen grondſlag hebben in de byzondere geſteldheid der Lucht en derzelver Verhevelingen, benevens de voortbrengſels van het Land, en de levenswyze der Inwoonderen. — Men mag dan billyk denken, dat de Maatſchappy in haar voorſtel omtrent de Ziekten, welke uit de natuurlyke geſteldheid van het Vaderland voortvloeijen, niet zoo zeer het oog hebbe op algemeen doorgaande Ziekten, voor zoo verre die tot de algemeene

(*a*) KEMPFER *Beſchryving van Japan*, p. 459.
(*b*) *Hedendaagſche Staat van America*, II. D. p. 575.
(*c*) *Dezelve*, p. 604.
(*d*) *Tegenw. Staat van Zwitzerland*, I. D. p. 131. A. HALLER *Opuscula Patholog.* Lauſann. 1755. p. 16, 53.
(*e*) L. STOKKE *over de kwynende Ziekten der Nederlanderen*, §. 7. p. 3.

ne Volkziekten (*Morbi Epidemici*) behooren; welke alleen voor eenen tyd plaats hebben, en daar na geheel ophouden, offchoon dezelve hiervan niet geheel kunnen uitgefloten worden, vermits zy fomtyds haaren voornaamen voortgang, aanwas, verfpreiding, of zelfs haar begin, aan die zelfde medewerkende oorzaken verfchuldigd zyn, die de eerstgenoemde doorgaans plegen voort te brengen of te bevorderen: maar voornamelyk op die geene, welke uit bekende oorzaaken, in de voorgeftelde Vraage opgenoemd, min of meer geduurig, ofte op beftemde tyden, worden waargenomen. — De bepaaling *onder de Menfchen*, fluit de uitwerkingen dier zelfde vermogens, op de lichamen der Beesten, uit; niet zelden die der menfchen voorgaande, en door getrouwe geneeskundige Waarneemers nu en dan met vrugt geboekt. — Overvloedig blyft intuffen de taak, om het hart van ieder Vaderlands lievenden Geneesheer ter bearbeiding van deeze nuttige ftoffe op te wekken en gaande te maaken; waarin zig niemand den tyd zal kunnen beklagen, welken hy in het wel doorzien, overwegen en fchikken derzelve zal befteed hebben; onder welken wy ons ook genoopt vonden onze kragten in het wettig ftryden naar den opgehangen prys te beproeven.

Over-

Overweging hoedanig deeze Stoffe te behandelen, benevens de wyze van derzelver Verdeelinge.

§. III. Om deeze uitgebreide ſtoffe wel en naar het oogmerk deezer Maatſchappye te behandelen, zal het voornamelyk aankomen, om de zaaken in de opgegevene Vraage voorgeſteld, in eene geſchikte order voor te dragen; want hier in misſende, zal men bezwaarlyk het vereiſchte doel kunnen treffen.

§. IV. Het ſchynt wel in den eerſten opſlag, dat men, handelende van Ziekten, welke uit de natuurlyke geſteldheid van een Land voortvloeijen, datzelve als het voornaame onderwerp, waar op alles rust en van afgeleid moet worden, zoodanig doe voorkomen, dat men de Ziekten daar in plaats hebbende, in haar onderling verband des te duidelyker beſchouwe. Langen tyd had ik in deeze begrippen verkeerd; en, de Verhandeling op deezen leest geſchoeid, byna voltooid, van oordeel zynde, dat, indien men het wel zoude doen, men op deeze wyze handelen moest, naardien de gemeene *Geographie* niet toereikende zynde, dezelve door byzondere opgaven en nadere omſchryvingen behoorde opgehelderd te worden: vooral, om dat voornaame Geneeskundigen van die zelfde mee-

ninge waren; en veelen op deeze wyze gehandeld hadden. — Want zoo beſchreef de Engelſche Geneesheer RUSSEL de Stad ALEPPO zoo naauwkeurig, dat 'er byna niets ontbrak, 't geen het geneeskundig oog eenig licht konde byzetten (*f*). De Heer MALOIN tekende veele byzonderheden aan, betreffende de Stad van PARYS, en de levenswyze haarer Inwoonderen, in het beſchryven van de jaarlykſche doorgaande Ziekten derzelve (*g*). De Hooggeleerde Heer VAN DOEVEREN deet zulks ten aanzien van den grond, welken de *Groningers* bewoonen, in het optellen van de gezonde hoedanigheden dier Stad (*h*); zoo wel als zynen Leerling GOUT gedaan hadde, ten aanzien van haaren ongezonden en zieken ſtaat (*i*). — De Ridder PRINGLE kende 'er ook de waarde van; zoo, dat niet alleen de grond en het onderaardſche water naby de oppervlakte des Aardryks; maar zelfs een belommerd Dorp, het afvallen van de bladeren in den Herfst; ja het meerdere dekſel, en de ligging, zyne oplettenheid niet ontſnapten.

(*f*) In zyne *Beſchryving* over die Stad.

(*g*) Dans les *Memoires de l'Academie R. des Sciences*, depuis 1746. jusqu'a 1754. —

(*h*) V. *Sermon Academic. de Sanitat. Groning. præſidiis ex urbis naturali Hiſtoria derivandis*, Dict. 1770.

(*i*) *De morbis Regioni Groningo-Omlandicæ maxime familiaribus eorumque cauſis præcipuis.* Groning. 1762.

ten (*k*). — Van gelyken handelt de Heer VAN GEUNS breedvoerig over deeze wyze van uitvoeren, in zyne Nederlandſche Vertaalinge der beneden aangehaalde *Academiſche Redenvoeringe* des evengenoemden Hoogleeraars VAN DOEVEREN (*l*). Hier by voegende het nuttig Plan der Waarneemingen in FRANKRYK op hoog gezag ingevoerd, om door de Geneesmeesters van de byzondere Hospitaalen, het geheele Ryk door, eenpaariglyk gevolgd te worden (*m*); en van welke heilzaame onderneeming en uitvoering men reeds de gewenſchte vrugten door den druk ziet gemeen gemaakt (*n*). — Allen drukten zy in deezen de voetſtappen van den Vader der Geneeskunde, HIPPOCRATES, voor aan op den rug van den tytel deezer Verhandeling geplaatst. — Dan hoe fraai en nuttig deeze arbeid ook ſchynen mogte, zoo heb ik, wegens de veelheid

(*k*) In zyne *Beſchryving van de Legerziekten en die der Guarnizoenen*, in verſcheide taalen gedrukt.

(*l*) Bladz. 6.

(*m*) *Dezelve*, bladz. 10.

(*n*) Te weten *Recueil d'Obſervations de Medicine des Hopitaux Militaires*, fait & redigé par M. RICHARD DE HAUTESIERCK, &c. a Paris 1766. waar in de Beſchryvingen van de Steden *Montpelier* door den Heer FOURNIER, van *Chalons ſur Saône* door den Heer DE LOISY, van *Toulon* door den Heer DE LA BERTHONIE, van *Ryſſel* door den Heer DESMILLEVILLE, van *Bitske* door den Heer LANDUETTE, van *Straatsburg* door den Heer RENAUDIN, enz. waar van de Uittrekſels te vinden zyn in de *Natuur- en Geneesk. Bibliotheek* van den Hooggel. Heere E. SANDIFORT, VII. D. p. 227 en 451.

heid der onderſcheidene voorwerpen meer en meer gezien, dat wanneer men de daarin voorkomende veele gelyke, of van den anderen verſchillende zaaken, niet altoos in het waare oogmerk beſchouwt, men dikwyls ongevoelig van het wezendlyke doeleinde, te weten de Ziekten enz. afgetrokken; of door de veelheid der voorwerpen in meerdere of mindere verwarring gebragt wordt. — Hierom heb ik voegzaamer geoordeeld, alleen het nodige ter opheldering van de Ziekten, uit die byzondere omſtandigheden voortvloeijende, te melden; terwyl het byzondere van elke Stad en Plaats, allengskens tot meerdere volmaaktheid gebragt zynde, door den tyd zoude kunnen dienen tot zamenſtelling eener *Hiſtoria Medico-Geographica-Belgii*, dewelke door geduurige aanvulling, haare rypere volkomenheid zoude kunnen verkrygen. —

De Vraage zelve betreffende, zoo kan die bekwaamelyk in de Vier volgende voornaame Hoofddeelen worden afgedeeld, te weeten

I. *Welke de Ziekten zyn, die uit de natuurlyke geſteldheid des Vaderlands voortvloeijen?*

II. *Hoedanig het onderlinge Verband zy, welk de Ziekten tot de natuurlyke geſteldheid van het Vaderland hebben.*

III. *Wel-*

III. *Welke de wyze zy, hoedanig zich voor dezelve te behoeden.* En ten

IV. *Door welke middelen zy kunnen geneezen worden?*

❁ ❁ ❁

Moeilykheeden, welke zig in het opmaaken der Ziekten, enz. opdoen.

§. V. Indien wy van naauwkeurige Sterflysten uit de onderscheidene Steden der Vereenigde Nederlanden, en aan welke Ziekten overleden, voorzien waren, hoedanige sedert het jaar 1755. van *'s Hage*, en 1771. van *Rotterdam*, zyn opgemaakt en uitgegeven; dan zoude de beantwoording van eene Vraage, als deeze, ook naar het oordeel van de Schryvers der *Bibliotheque des Sciences & des beaux Arts*, min moeijelyk vallen, en aan mindere zwarigheden onderhevig zyn. — In tegendeel doen zig nu veele beletsels op, welke door gebrek aan genoegzaame Waarneemingen, niet gemakkelyk zyn uit den weg te ruimen. — Boven dien dringt de Maatschappy op betoogde waarheden aan: want vermits de Antwoorden by de eerste opgave deezer Vraage; om die voor het einde van het jaar 1771. te beantwoorden, te veel op willekeurige onderstellingen steunden,

zonder het zeggen door Schriften te ſtaaven, zyn dezelve, zonder toewyzing van den uitgeloofden Eeren-prys, aan haar oogmerk onvoldoende bevonden.

§. VI. In deeze geſtelteniſſe der zaaken, blyven 'er maar twee wegen open. De *eene*, die van getrouwe Berigten door kundige Artſen in de byzondere Steden, Landen en Plaatſen gemaakt; de *andere*, die, der vergelykinge van deeze, of der Ziekten daar in vervat, met gelyke waarneemingen van onderſcheidene tyden. — Van beide deeze middelen heb ik my voornamelyk in het behandelen deezer ſtoffe bediend: en wel nopens het eerſte, voor zoo veel met de geheimhouding beſtaan konde, gebruik gemaakt van zoo veele Berigten van geoeffende Geneeskundigen, en andere Liefhebberen der Natuurkundige Weetenſchappen in ons Vaderland, my van tyd tot tyd medegedeeld; uit welken ruimen voorraad de voornaamſte byzonderheden, omtrent de landsgeſtelteniſſe, bezigheden, levenswyze en misbruiken, benevens de Ziekten, meerder of minder hier uit voortvloeijende enz., zoo verre de aart der ſtoffe zulks lyden konde, in eene *Syſtematiſche* order voorkomen; waar uit in het tweede Lid, dezelfde, volgens haare byzonderſte verdeeling, in haare byzondere *Claſſen* gebragt worden. — Ten aanzien van het ander middel, doen zig niet weinig zaaken op, die met de byzondere geſteldheid van

dit

dit ons Vaderland wonderbaar overeenkomen. — De beſte Waarneemers toch in deezen opzigte waren de groote HIPPOCRATES in de *Griekſche Eilanden;* en niet min de reeds overleden onvermoeide HUXHAM in *Engeland.* Menſchen zoo beroemd door hunne kundige oplettenheid, als beproefde trouwe; en welken hunnen voornaamen leeftyd in het navorſchen van Ziekten, uit de geſteltenis van hun Land en Luchtsveranderingen, doorbragten. — De gunſtige omſtandigheden, waar in die Landen met de onze overeenſtemmen, nagaande, beſpeurt men byna dezelfde Luchtsgeſteltheid, ten aanzien van de waterige Verhevelingen, aan veele veranderingen onderworpen; en met de byna Westelyke en Zuidwestelyke ligging der *Griekſche Eilanden*, in welke HIPPOCRATES de Geneeskonst oeffende; en die van *Portsmouth*, in welke HUXHAM geduurende eenen reeks van 20 jaaren (*o*), zyne Waarneemingen te boek ſtelde. — Waar by de weerkundige Waarneemingen met toepaſſing op de Geneeskunde, door F. HOFFMANN zoo naauwkeurig gadegeſlagen (*p*); en de Waarnee-

(*o*) Te weten van het jaar 1728 tot 1748. onder den naam van *Obſervationes de Aëre & Morbis Epidemicis*, 1752. te Londen gedrukt; of onder den naam van *Opera Phyſico-Medica*, door G. C. REICHEL te Leipzig 1764. uitgegeven. Waarby een *Supplement* van den Heer J. C. HUXHAM, vervattende de jaaren 1749 tot 1752.

(*p*) *Obſervationes Barometrico-Meteorologicæ*, &c. M. R. S. Tom. V. p. 15. edit. in Folio.

neemingen van andere wakkere Mannen, by iedere byzonderheid te noemen, insgelyks het hunne kunnen toebrengen. — En by aldien het aan iemand toeſchynen mogte, dat de waarneemingen van die landen en plaatſen niet voegzaam op de onzen konnen toegepast worden, zoo wete hy, dat de menſchelyke Natuure (niet zoo veranderlyk als de menſchen zelve,) onder dezelfde betrekkelykheden altoos dezelfde zy, en op dezelfde wyze altoos lyde en werke; het geen voornaame Mannen onwederſpreekelyk betoogd hebben (*q*).

Verdere Zwaarigheeden uit de gemeengemaakte PROGRAMMATA *voortvloeijende.*

§. VII. Ten aanzien van het ſtrikte van de voorgeſtelde Vraage, en de zoo dikmaal daar van gedaane herhaaling in de *Programmata*, zoo ſchynt het uit de woordelyke opgave derzelven te moeten volgen, dat al het geene, dat anderen gedaan hebben, in deeze Verhandeling moest gemyd worden. Het geen denkelyk met dit oogmerk zal zyn geſchiedt, om alle lastige en ver-

(*p*) CL. GAUB. *Inſtitut. Pathol. Medicin.* §. 20. — J. HUXHAM *Oper.* &c. Tom. I. p. 192.

verveelende langwyligheid, en alle zulke zaaken, die niet *direct* behooren tot het ſtuk, 't welk de Maatſchappy beoogt, te vermyden: gelyk Hun Edelen zig met deeze eigene woorden uitdrukken. — Maar aan den anderen kant overwegende, dat het deeze aanzienlyke voorzittende Mannen om waarheid te doen is, als die geen genoegen neemen in willekeurige onderſtellingen, zonder het zeggen met Schriften enz. te ſtaaven (§. V.); zoo ſchynt het onvermydelyk te moeten volgen, dat men van eens anderen arbeid wel degelyk gebruik maaken moet. Weshalven ik de vryheid neeme, voor en aleer ik dit zwaarwigtig werk nader van naby aanvatte, deeze hoogaanzienlyke Vergadering eerbiedig voor te houden, dat het my na lang arbeidens toegeſcheenen heeft, een werk van dit gewigt, niet alleen met het aanhaalen van den arbeid van anderen te moeten ſtaaven; maar zelfs des noods met den zamengetrokken zin, ſomtyds met de eigene woorden van ervaaren Mannen; of zulken, welken zich op eenig byzonder deel van deeze Vraage hebben toegelegd, te moeten bevestigen; ten einde eenmaal een zoo vast fundament gelegd worde, dat de voltooijing van dit zwaarwigtig gebouw, zonder inſtorten of weder opgraven geſchieden zoude. — En, naardien de Vraage omtrent de Ziekten, welke uit de natuurlyke geſteldheid van het Vaderland voortvloeijen, verkeert, waar in buiten tegenſpraak de *Lucht* en

de

de *Grond* de eerſte en voornaamſte plaats beſlaan moeten; zoo heb ik ook gemeend, dat deeze beide *Artikels* niet ter loops moesten behandeld worden, het oordeel van de eerſte Geneesheeren hier mede inſtemmende; te meer, alzoo volgens den Heer MARTINET dit ſtuk tot dus verre, wegens den invloed op de geſteltenis van ons Vaderland, nog niet volkomen door iemand beſchreven was (*r*). Weshalven ik het zelve als den grondſlag, waar op alles neder komen moet, zoo ſterk en zoo omſtandig betoogd hebbe, als tot eene Geneeskundige Verhandeling van deezen aart noodig ſcheen. — Om deeze reden heb ik dan ook gebruik moeten maaken van de onvergelykelyke *Verhandeling over de Lucht*, van den onſterfelyken BOERHAAVE; van de onvermoeide *Waarneemingen* van den wydberoemden P. VAN MUSSCHENBROEK; van het allesovertreffend *Ziektekundig Onderwys* van den grooten GAUBIUS. En, konde ik hier de fraaije *Proeve over de Lucht*, van den alomgeprezen J. BASTER, en de nuttige *Verhandelingen* van den Heere L. STOKKE, welke met den onvermoeiden en bovengenoemden P. VAN MUSSCHENBROEK, de Luchts-Verhevelingen in deeze Landen zoo lange hebben waargenoomen

(*r*) *Hollandſche Maatſchappy der Weetenſchappen*, XI. Deel, 2. ſtuk, p. 71.

men (*s*), agterwege laaten; en zwygen van den vlyt, dien de Ridder PRINGLE zes jaaren lang met zoo veel opmerking in deeze Landen, zoo omtrent de Ziekten, als derzelver oorzaaken, heeft te boek geſteld; of het merg uit de doorwrogte *Verhandeling* van den Hooggeleerden Heere VAN DOEVEREN, boven (§. IV.) aangehaald; en de welgeſlaagde *Waarneemingen* des Heeren DE MAN, alleen vooronderſtellen; dan zoude immers dit gewigtig Stuk die volledigheid niet bekomen hebben, welke het zelve ter betooging van het onderlinge verband ſcheen te vereisſchen. — Deeze langwyligheid mishaage intuſſen der Maatſchappye niet, naardien dezelve van gelyken in andere Verhandelingen naar gelang der ſtoffen toegelaaten is, terwyl Dezelve gelieve te overwegen, dat de aart der Vraage niet alleen voor Verſtanden van den eerſten rang en kundigheid, maar ook voor ieder haarer Medeburgeren, zy ingericht; en dat minderen onder hen van Taalkennis en Boekeryen ontbloot, aan de aangehaalde plaatſen weinig hebben; daar zy nu, behaagt deeze arbeid aan het oogmerk! de zaaken zelve in eene onafgebrooken order beſchouwen, en zig ten hunnen nutte en verbeeteringe van dezelve bedienen kunnen.

In

(*s*) Zie deszelfs *Beginſels der Natuurkunde* in de Voorreden.

In vertrouwen dan op de billykheid, en het doorziende oordeel van deeze Hoogaanzienlyke Vergaderinge, en met eenen oprechten wenſch, dat myne pogingen ſtrekken ter bevordering van de Eere Gods, en van het welzyn des Vaderlands, agtervolgens de Zinſpreuk deezer Maatſchappye, beginne ik dit Werk terſtond met de optellinge der Ziekten zelve.

EERSTE LID,

VAN DE ZIEKTEN, WELKEN UIT DE NATUURLYKE GESTELDHEID VAN HET VADERLAND VOORTVLOEIJEN.

§. VIII.

Op de Vraage, *Welken zyn de Ziekten*, enz. antwoorde ik: allerminſt *Morbi acutiſſimi* (zeer haaſtige Ziekten), in de Geneeskunde zoo genoemd; allermeest *Morbi ex impedita perſpiratione oriundi* (Ziekten uit belette doorwaaſeming ontſtaande); minder zuivere ontſteeke Ziekten, *Morbi merè inflammatorii*, over

over het geheel genomen ; meerder gemengde *ex indole catarrhali & inflammatoria*, *plurimum mucoſa* (van eenen zinkingagtigen en ontſteeken, doch meest van eenen ſlymagtigen aart,) onderling zamenloopende. — Veele *Morbi Chronici*, langduurige of ſleepende Ziekten, uit verwaarloozing van de eerſte beginſelen dier onheilen, welken uit belette doorwaaſeming ontſtaan ; min genoegzaame geneezing der voorafgegaane *Morbi Acuti*, of kwaalyk - begrepen grondoorzaaken; of wel uit den vogtigen grond, huizen, enz. behoeftige levenswyze, gebrek aan beweging, enz. voortſpruitende.

§. IX. Dan by aldien men de Ziekten, welke uit de natuurlyke geſteldheid van het Vaderland voortvloeijen, en tot de opgenoemde *Claſſen* (§. VIII.) behoren, uit de lysten, welke van het meerder getal dier Ziekten gewagen, waar aan de overledenen geſtorven zyn, en uit de medegedeelde Berigten, tot dit Werk gezonden ; mitsgaders uit de byzondere Verhandelingen van eenige bepaalde Ziekten, enz. opmaaken moet, kan men zeggen, dat de Ziekten der Nederlanderen uit de opgegevene oorzaaken beſtaan in :

Aam - of Engborstigheid, *Asthma.*
Aambeijen, zoo blinde als vloeijende ; *Hæmorrhoides tam coecæ, quam apertæ ſeu fluentes.*

Bedorven Eetlust, zoo wel in verminderinge, *Appetitus depravatus*, *Anorexia*, *Dysorexia*; als buitengewoone: te weeten, *Voracitas*, *Bulimia*.

Belette doorzwelging, *Deglutitio Vitiata*.

Beroerte of Geraaktheid, *Apoplexia*.

Blaauwe Zugt of Blaauw-schuit, *Scorbutus*.

Bloedstortingen uit eene inwendige oorzaak, *Hæmorrhagiæ spontaneæ*, waartoe behooren:

Bloedspuwen, *Hæmoptoe*, *Hæmoptosis*, *Hæmoptysis*.

Neusbloeden, *Hæmorrhagia-narium*.

Bloed-vloeijen, *Hæmorrhagia uteri*; terwyl die der Darmen, boven reeds by de Aambeijen gemeld is; waar toe hier mede die van den *Penis*, uit dezelfde oorzaak voorkomende, te brengen is.

Bof, de Bof; *Parotides maxillæ*, *colli* & *Parotidum Intumescentia*.

Boort, *Cholera*.

Breuken, *Herniæ*.

Buikloopen, onderscheidene, als:

Van Slym, *Diarrhoeæ & Dysenteriæ mucosæ*.

Van Wormen, *Diarrhoeæ verminosae*.

Van Gal, *Diarrhoeæ & Dysenteriæ biliosæ*.

Colyken van verscheiden aart; als:

Gal-Colyken, *Colicæ biliosæ*.

Worm-

Worm- of Slym-Colyken, *Colicæ verminoſæ.*
Graveel-Colyken, *Colicæ nephriticæ.*
Colyk uit opvulling van de vaten der Ingewanden, *Colicæ infarctorum Viſcerum*; van welken aart mede zyn
De Aambeijen-Colyk, *Colica hæmorrhoidalis*, zelden zonder ontſteking verzeld.
Engelſche Ziekte, of Lendenvang, *Rachitis.*
Geelzugt, *Ictterus.*
Hartkloppingen, *Palpitationes cordis.*
Hoofdpyn en Hoofdzweer, *Cephalæa & Cephalalgia.*
Kinkhoest, *Tuſſis convulſiva.*
Koortſen van verſcheiden ſoort; als:
Anderendaagſche Koortſen, *Febres tertianæ.*
Afgaande Koortſen, *Febres intermittentes.*
Brandende Koortſen, *Febres ardentes.*
Bluts-Koorſen, *Febres petechiales.*
Dagelykſche Koortſen, *Febres quotidianæ.*
Eendagſche Koortſen, *Febres ephemeræ.*
Derdendaagſche Koortſen, *Febres quartanæ.*
Geduurige, of geſtadige Koortſen, *Febres continuæ.*
Geduurige of wederkomende Koortſen, *Febres continuæ remittentes*; of zoogenaamde Rotkoortſen, *Febres putridæ.*
Half anderendaagſche Koortſen, *Febres ſemitertianæ.*

Gierst-Koortſen, *Febres miliares.*

Knoest-gezwellen en Kankers, *Tumores ſcirrhoſi & carcinomatoſi.*

Kramptrekkingen, *Spaſmi.*

Kwaadaartige Zweeren aan de Beenen, *Ulcera cacoëtha.*

Kwaadſappigheid, *Cacochymia, Cachexia, Cacochylia.*

Maag-pynen, Maag-krampen, *Cardialgiæ, Cardiogmus.*

Misdragt, Miskraam, *Abortus.*

Moeilykheid in het Wateren, *Stranguria, tam ſymptomatica, quam idiopathica.*

Mouweeters, in de Visſchers op de Zuider-Zee aan de handen, door het zoute water als anders.

Ontſteeken Ziekten van verſcheidene ſoort, als:

Oog-ontſteekingen, *Ophthalmiæ, Sorophthalmiæ.*

Ontſteekingen der Keel, *Anginæ:* zoo

Zinkingagtige, *Anginæ catarrhales;* als

Waare ontſteekene, *Anginæ inflammatoriæ.*

Ontſteekingen der Longen en Ribbenvlies, *Peripneumoniæ & Pleuritis.*

— der Lever, *Hepatitis.*

— der Nieren, *Nephritis, tam vera, quam ſpuria.*

— der Blaas en Ingewanden, dikwyls met den anderen verzeld, en in de opvulling der vaten

vaten van de Ingewanden bovengemeld, gegrond; *Inflammatio Inteſtinorum & Veſicae.*

Roodeloop, boven onder de Buikloopen reeds opgenoemd.

Slapheid der Vezelen, Vaten en Ingewanden, *Debilitas Fibrarum, Vaſorum & Viſcerum.*

Slymziekten, *Morbi mucoſi.*

Teeringziekten, zoo
der Longen, *Phthiſes pulmonales;* als
der Ingewanden, *Phthiſes abdominales;* als
uit Zinkingen ontſtaande, *Phthiſes catarrhales.*

Traagheid, Lusteloosheid; *Torpor*, *Defectus Irritabilitatis.*

Vaaren, *Uredines*, *Varices.*

Vallende Ziekten, *Epilepſia.*

Verkouwdheid, *Gravedo*, *Coryza.*

Verlammingen, *Paralyſes.*

Verſtoppingen in verſcheidene lichaamsdeelen, als: *Obſtructiones Vaſorum & Viſcerum*, voornamelyk der Bovenbuikszyden, *Mala Hypochondriaca.*

Vrysterziekte, *Chloroſis;* en daar uit ontſtaande *Defectus Menſtruorum.*

Uitſlag van verſcheiden aart, als:
Dauwworm, *Herpes ſerpens.*
Roodhond, Roodjonk, Roodvonk, *Rubeola.*

Roos, onderſcheiden in
Ontſteeken Roos, *Eryſipelas phlegmonodes.*
Bel- of Blaar Roos, *Eryſipelas bullatum.*
Brandnetel-Roos, *Eryſipelas urticatum.*
Springend, of Heilig, of St. Anthonis-Vuur, *Ignis ſacer*, *Lata plaga*, *Eryſipelas exulceroſum.*
Schurfdheid, *Scabies.*

N B. Of hier de Mazelen en Kinderpokjes toe moeten gebragt worden, is twyfelagtig volgens §. II. Dan, in de betrekking, welke zy tot zekere Luchts-geſteldheid hebben, kan men dezelven volgens Huxham (*u*) hier niet van uitſluiten.

Water-Kanker, *Cheilocace ſeu Labroſulcium.*
Waterzugt van verſcheidene deelen, als:
over het geheele Lichaam, *Anaſarca.*
van den Onderbuik, *Aſcites.*
van de Eijernesten, *Hydrops Ovarii.*
van het Scrotum, *Hydrocele.*
Wierblindheid, *Coecitas a fuco.*
Winddoorn en Beenvreeters, *Spina ventoſa & Caries oſſis.*
Winterhanden en Wintervoeten, *Perniones.*

Witte

(*u*) Tom. I. pag. 130. B.

Witte Vloed der Vrouwen, *Fluor albus*, *Leucorrhoea.*

Zenuw-Ziekten, *Morbi nervorum.*

Zinkingen, of Zinkingagtige Ziekten, *Morbi catarrhales*, en anderen, die daar van afhangen, hoedaanigen zyn

Tandpyn, *Odontalgia*; zoo gemeen in ons Vaderland.

Oorpyn, *Otalgia*; zoo uitermaaten pynlyk.

Zinking-pynen, *Dolores rheumatici*; als daar zyn:

Rheumatismus univerſalis, uit belette onzigtbaare uitwaasſeming ontſtaande;

Lumbago, Lenden-jigt, het *Spit* genaamd.

Arthritis, Jigt.

Podagra, Flerezyn.

Ziekten der Kraamvrouwen, waar onder de zoo moeilyke

Zog-verplaatſingen, met alle derzelver zamenloopende toevallen.

§. X. Deeze Lyst is naar de orde van het *Alphabeth* opgeſteld, in navolging der Lysten van 'sHAGE. — Denkt men, dat dezelve te uitgebreid zy; en dat de Ziekten, welke uit de natuurlyke geſteldheid van het Vaderland voortvloeijen, in een korter beſtek behoorden

zamengetrokken te worden, geeve ik zulks gaarne toe; en bekenne, dat die bekwaamelyk zouden kunnen gebragt worden:

I. *Tot de Ziekten, welke haaren oorſpronk hebben uit belette doorwaasſeming;* en dan zouden hier toe behooren,

1. Alle de *Morbi rheumatici & catarrhales, inflammatorii faucium, pleuræ & univerſi corporis;* haar opzigt hebbende tot de ſchielyke verandering der lucht, of van den byzonderen dampkring des lichaams, ontblooten, enz. ofte eene aanhoudende vogtige luchtsgeſteldheid.

2. In eenen meerderen of minderen trap, veele *Morbi cutanei*, verſcheidene ſoorten van Koortſen, enz.

II. *Uit die Ziekten, welke ontſtaan uit verſlapte Vezeldraden, en alles wat daar van afhangt;* tot haaren grond hebbende het misbruik van warme dranken; en het bewoonen van eenen laagen vogtigen grond, vogtige huizen, ſlaapvertrekken, enz. gevoegd by een ſtilzittend of min werkzaam bewegend leven, aan een groot aantal Ziekten zoo veel voedſel gevende.

III. *Tot de veranderingen der Jaargetyden*, aan veele wisſelvalligheden onderhevig, welke op zich zelven niets buitengewoons inhouden; maar, by de eerſte *Artikels* gevoegd, die de grond-

grondzaaden opleveren, waar uit de hebbelykheid in de lichaamen der menſchen tot grooter zamenſtellingen gebooren worden, veel beduiden.

IV. Ten laatſten *tot de Levenswyze*, welke in de *exceſſen* aanleiding tot zuivere ontſteekene Ziekten in voornaame deelen geeven; hoedanige men meest in de groote Steden en onder het vermogenſte aantal der Inwoonderen beſpeurt; minder onder het gemeen en ten platten Lande, dan in ſterk arbeidenden, gewaar wordt. Als in het ontbeeren van geſchikt voedſel, of min bekwaam te verteeren ſpyzen, kwaadſappigheid en opvulling der vaten en werktuigen veroorzaakende.

§. XI. Dan by aldien men behoorlyk gade ſlaat, dat die kwaalen, welke met dit viertal van verdeelingen, en het geen 'er wegens de beweging, verval van Handwerken, Koophandel, enz. zoude kunnen bygevoegd worden, ontſtaan, in de opgegevene algemeene lyst voorkomen; zoo zal het verſchil zoo groot niet zyn, als men zich daar van in den eerſten opſlag verbeeldde; en men zal in de eerſte opgave dit voordeel hebben, dat men de Ziekten in eene volgende order, onder haare byzondere Letter, vinden kan.

§. XII. Het zy, hoe het zy, zoo is het buiten alle tegenſpraak, dat die zelve Ziekten,

welke in de opgegevene Lyst gevonden worden, insgelyks in andere Landen bekend zyn; en dat alleenlyk derzelver veelheid of geduurzaamheid, of meer zamengeſtelde aart, haar tot een voorwerp van byzondere opmerkzaamheid maaken. — Men moet hier omtrent echter zoo onverſchillig niet denken, dat men, op den naam van de *Ziekten der Nederlanden* te hooren noemen, zich zelven verbeelden zoude, dat die zonder onderſcheid, in alle Steden en Landen dezelfde zyn. — Daar is byna geene *Provincie*, laat ik 'er byvoegen *Diſtrict*, Stad of Dorp, of men wordt hier omtrent een merkelyk verſchil gewaar; het geen die geenen best zullen toeſtemmen, die in onderſcheidene deelen des Vaderlands de Geneeskonst geoeffend hebben. — En, dit verſchil is zoo wezendlyk, dat ſommige Ziekten, welke niet gekend worden in de eene, gevreesd worden in de andere ſtreek. En, dat die *Provincien*, welke doorgaans voor *gezond* gehouden worden, een aantal dooden jaarlyks uitleveren, aan zodanige Ziekten overleden, welke in zulken, die men voor *ongezond* te boek ſtelt, en als zodanigen beſchouwt, niet gevonden worden. Men maakt zich dan veel te enge begrippen van de Ziekten der Nederlanderen, wanneer men die alleenlyk brengt tot *Tuſſenpoozende Koortſen* in den Herfst, *Jigt*, *Scorbut* en *Maagkwaalen* der Vrouwen (*v*); of de *ſleepende Ziekten* der-

(*v*) *Tegenw. Staat der Vereen. Nederlanden*, I. D. bl. 11.

derzelven alleen tot den *Scorbut* bepaalt (*w*); vermits 'er geen Land is, waar in de zamenloopende oorzaaken, tot talryker Ziekten, by de aangeboorene hebbelykheid, menigvuldiger, dan in het zelve zyn, als in het vervolg omſtandiger blyken zal. —

Verſchil deezer ZIEKTEN *in onderſcheidene* STEDEN *en* LANDEN.

§. XIII. Volgens de medegedeelde berigten, beſpeurt men weinige of geene Voorjaars-Koortſen te *Dordrecht;* minder dan elders, te *Schiedam;* en men bevindt die zeer zagtzinnig te *Maasſluis.* Dezelve zouden in het jaar 1770, 1771 en 1772. genoegzaam in het *Schermer-Eiland* niet vernomen zyn: insgelyks minder te *Deventer* en in *Overyſſel* wezen, dan elders. — Te *Groningen* kan men in tegendeel weinig onderſcheid ontdekken tuſchen de afgaande Voorjaars-Koortſen, en die van den Herfst. — En te *Nymegen* heeft men, ſedert jaaren, weinige of geene *Febres tertianæ* of *quartanæ*, op haare byzondere en bepaalde tyden vernomen. — Daar en tegen worden die te *Rotterdam* gemeenzamer gehouden, dan op andere

(*w*) L. STOKKE *Kwynende Ziekten der Nederlanderen.*

dere plaatſen; en gezegd zeer gemeen te zyn te *Weesp*, te *Naarden*, te *Edam*, aan de zuidelyke zyde van *Friesland*, te *Campen*, enz.

§. XIV. Zoo gemeen de Najaars-Koortſen in ZEELAND, VLAANDEREN, in de *Overmaaſche Eilanden*, en in FRIESLAND zyn, zoo ſpaarzaam beſpeurt men die, buiten overſtroomingen, in de *Betuwe*, en andere van de Zee verwyderde Landen: daar die intusſen dikwerf gewoon zyn te *Geertruidenberg;* langwylig ſomtyds te *Dordrecht* en te *Maasſluis*, enz. aanhouden.

§. XV. Zeldzaam zyn de Teeringen in ZEELAND, en in de *Eilanden*, door den HELIUS, of den gemeenen *Maas* en *Rhyn-mond* (*x*), ge-

(*x*) Tot dit geneeskundig oogmerk verdeelt men het *Vaderland* best om de gelykwerkende oorzaaken:

1. In de Landen van den HELIUS, waar toe STAATS-VLAANDEREN, een gedeelte van HOLLANDS BRABAND, PRINCELAND, de WILLEMSTAD, het *Eiland* van OVERFLACQUÉ en GOEDEREEDE, benevens de *Overmaaſche Eilanden* van VOORNE en PUTTEN, enz. behooren, welke Landen, benevens de *Provincie* van ZEELAND, dit gedeelte van het Vaderland uitmaaken, het geen voor heen door de vereeniging van de *Maaze* met de *Schelde* geheel, en nog voor het grootſte gedeelte, bewaterd wordt. SMALLEGANGE *Kronyk van Zeeland*, p. 26, 27, 28.
2. In de Landen aan de *uitwaterende Rivieren* van *Maas*, *Waal*, *Yſſel*, *Rhyn* en *Lek* gelegen.
3. In dat gedeelte van de *Provincie* van HOLLAND enz. 't welk tuſſen den gemeenen *Rhynmond* en het *Vlie* gelegen is.

4. In

gemaakt, ten minſten zoo niet, dat men die voor eene hoofdziekte aanmerken kan; daar zy het meerendeel van HOLLAND aandoen, en het voornaamſte aantal Dooden op de gegeevene Lysten van *'s Hage* en *Rotterdam* beſlaan, en veelen in FRIESLAND en OVERYSSEL wegſleepen.

§. XVI. De Rot-Koortſen, die den eenen tyd meer, den anderen tyd minder voorkomen, zeldzaam te *Dordrecht*, en minder gemeen te *Rotterdam* (*y*), dan in *Amſterdam*, *Haarlem*, *Leiden* en *'s Hage* zyn; insgelyks zeldzaamer te *Hoorn*, *Monnikkendam* en *Edam*, dan te *Alkmaar*, zig vertoonen; houden ſedert het Jaar 1757. te *Nymegen* niet op, ſchoon door dezelfde voorbyſtroomende rivier, als de gemelde Maas-Steden, bewaterd. Zy zyn gemeen in het Land van *Altena*, in FRIESLAND, GRONINGEN en OVERYSSEL; dikwyls aldaar met *Petechien* verzeld. — Zy zyn bovendien in FRIES-

4. In de *Provincien* van FRIESLAND en GRONINGEN.

5. In de *Hooge Landen* die van het *Landſchap* DRENTHE en *Hooge* VELUWE, een gedeelte van het *Sticht* van UTRECHT, de *Majory* van *'s* BOSCH, en de *Baronnie* van BREDA uitmaakende.

(*y*) Niettegenſtaande dit berigt van eene zeer ervarene hand ons toegekomen is, ſchynen de jaarlykſche Doodlysten van *Rotterdam* zulks te wederſpreeken, gelyk uit de vergelyking derzelven tegen die van andere plaatſen duidelyk blykt; indien men maar op de egtheid derzelven ſtaat maaken kan.

FRIESLAND zeer gevreesd, en, met den naam van *nieuwe Ziekte*, en in OVERYSSEL met dien van *Brand-ziekte* beſtempeld, welke men in ZEELAND byna niet kent; en alleen maar zeer ſpaarzaam vernomen wordt. In STAATS-VLAANDEREN ontdekt men die meest in de *Militairen*, en zy worden gezegd ten minſten niet *Epidemicè* te grasſeeren.

§. XVII. Dusdanig is het ook gelegen met de *belette Doorzwelgingen*, die in ZEELAND, VLAANDEREN en te *Nymegen* zeldzaam zyn; doch zeer gemeen bevonden worden te *Middelharnis*, te *Maasſluis*, in FRIESLAND, te GRONINGEN en in OVERYSSEL. Ja zoo gemeen in NOORD-HOLLAND, dat, volgens de Waarneemingen van wylen *Doctor* GRASHUIS, de derde zieke in NOORD-HOLLAND daar aan overleedt.

§. XVIII. Welk verſchil ik op gelyke wyze omtrent de ontſteekene Ziekten, den Rooden Loop, de *Podagra*, het Colyk van *Poitou*, de Kanker en de Waterzugt, betoogen konde: dan deeze uitweiding tot de verhandeling der Ziekten zelve behoorende, zal het genoeg zyn het voorgegeeven onderſcheid met deeze duidelyke ſtaalen te hebben gewettigd.

Betrek-

Betrekkelykheid deezer Ziekten tot het VADERLAND.

§. XIX. Wat men door het *Vaderland* te verſtaan hebbe, heeft de *Maatſchappy* in haare *Programmata* verklaard; te weeten de *Vereenigde Nederlanden*, benevens de *geasſocieerde Landſchappen.* — En ten opzigte van de *Natuurlyke Geſteldheid* derzelven, kan men niet anders, dan den *byzonderen Grond*, *deszelfs Ligging*, *Aart*, *Grenspaalen*, *Verhevelingen*, *Voortbrengſels*, *Inwoonders*; en, wat deezen tot hun *nooddruft* van doen hebben, of van anderen hebben *aangenomen* en *overgeërft*, verſtaan. — Deeze Landen en derzelver Bewoonders, in de onderſcheidene betrekkingen, maaken de onderwerpen uit, waar omtrent deeze ſtoffe verder verkeeren moet. —

Aanmerkingen omtrent derzelver aloude en tegenwoordige Geſteldheid.

§. XX. Het *Vaderland* in zyne natuurlyke geſteldheid aangemerkt, heeft van zeer vroege tyden af tot op den tegenwoordigen tyd veele veranderingen ondergaan; en het ondervind dit nog dagelyks: waarom eene eenvoudige over-

we-

weging van het verſchil in die beide opzigten een aanmerkelyk licht in de volgende Verhandeling verſpreiden kan; en veeler verwondering doen ophouden, *waarom 'er nu meer Ziekten zyn in een Land, van zulken bepaalden en kleinen omtrek*, het geen eertyds zulke kloeke gasten en onverſchrokken Helden voortbragt, die den ſchrik der Vyanden onder de *Romeinſche* heirbenden uitmaakten; en altoos uitgemunt hebben in ſterkte en dapperheid: ja zoo veele roemrugtige Mannen in allerlei kloeke daaden, konsten en weetenſchappen hebben uitgeleverd, dat zy magtige Ryken daar in den loef hebben afgeſtoken; en onder minderen de onverſaagtheid zelve gevoed. Daar het 'er nogthans, ten aanzien van voornaame ſtukken der Natuurlyke geſteldheid, hun opzigt tot den Grond en de Lucht hebbende, niet gunſtiger eertyds, dan heden ten dage uitzag! Uit welke beſchouwing men teffens zal kunnen opmaken, dat de natuurlyke geſteldheid van het Vaderland niet genoegzaam zy, om de Ziekten, zonder toevlugt tot de *Levenswyze* te neemen, uit dezelve op te maken, welke zoodanig met dezelve zamenloopt, dat de meeste en voornaamſte Ziekten daar van afhangen. Ja van verre de meeste Geneesheeren gehouden wordt, meer dan de lucht te ſchaden. Waarom men te meer verpligt is, om van de gegevene vryheid der Maatſchappy gebruik te maaken; om, *zoo veel van de Levenswyze, doch*

doch niet meer by te voegen, als tot verklaaring van het verband der ziekten uit de natuurlyke geſteldheid des Vaderlands noodig was. — De zaaken behoefden zoo hoog niet opgehaald te worden. — Een verſchil van 100 jaaren en minder zoude genoegzaam zyn. Dan, naardien de gapingen nu zoo veel te grooter zyn, is het bewys dies te krachtiger, dat de grond-oorzaak niet in de lucht en den grond alleen gelegen zy; maar wel degelyk ook in het misſen van de natuurlyke gehardheid tegen dezelve, en het meer verzwakken dier vermogens, welke de *radicale* ſterkte moesten ter wereld brengen. —

Aloude Geſteldheid der NEDERLANDEN, *enz.*

§. XXI. Volgens TACITUS, *lag het Eiland der Batavieren* (dit was dan het voornaamſte hooge en drooge Land, om nu van de *Generaliteits* of *Geasſocieerde* Landen niets te reppen) *tusſchen de Moerasſen in, of beſtont grootendeels uit laag en moerasſig land. Dikwyls werdt het door de rivieren overſtroomd, en voor eenen tyd onbewoonbaar gemaakt. Het lag veeltyds zoo dras, dat het nauwlyks betreden werdt, zonder dat 'er de voetſtappen in ſtaan bleven, en daar de grond een weinig vaster ſcheen, gaf hy echter een hol gedreun, als 'er op geſtampt werdt;*

zoo dat ſommigen (in dien tyd al) *getwyffeld hebben, of zy deeze landſtreek land of geen land noemen moesten* (z). — De beſchryving, die PLINIUS van de *Cauchen* doet, gaat nog verder; als, *die dagelyks van het water omringd, geen vee noch melk tot voedſel hadden, door geen boomen omringd wierden, 't ſlyk met de handen vergaderd, en meer door den wind, dan door de zon gedroogd, hun tot ſpysbereiding en verwarming van hunne doorgevroorene en verſtyfde ingewanden ſtrekte; of anderen drank hadden, dan van regenwater, dat ze in groeven in het voorhuis van den regen vergaderden. Welken nogthans deeze hunne vryheid voor de ſlaverny der Romeinen niet verwiſſelen wilden* (a). — Ja, de volkeren van J. CÆSAR, op de *Eilanden, door den vloed gemaakt*, beſchreven, zouden alleen van *eyeren* en *viſch* geleefd hebben.

§. XXII. Veele zaaken loopen 'er echter zamen, die eene zeer groote omwenteling in de omſtandigheden van dien tyd by den tegenwoordigen maaken. Want zoo waren de *Batavieren harde en ruwe menſchen, grof en groot van ligchaam, opgewaſſen tegen de ongemakken van de lucht en het weder, zich zelven met de jagt, zelf van*

(z) *Vaderlandſche Hiſtorie*, door J. WAGENAAR, I. Deel, pag. 5 en 6.

(a) Lib. XVI. cap. 1. — J. A. KNOOP *Tegenwoordige Staat van Friesland*, pag. 8.

van wilde dieren ophoudende, en gehard ten oorloge (b): onder anderen zeer kuiſch, zoo dat men byna van geen hoererey onder hen hoorde (c). Jong te huwen was onder hen niet gewoon, ſchandelyk was het voor een jongeling beneden de twintig jaren trouwverbintenis aan te gaan. Met de Maagden werdt ook lang gewagt (d). Men paarde Jongelingen en Maagden van gelyke jaaren en grootte; — ook werden de Zuigelingen aan geene voedſters betrouwd. Elke Moeder zoogde haar eigen kroost. Zoo lang ze in hunne kindſche jaaren waren, welke vry lang by hen duurden, gingen zy zelfs in de felſte koude moedernaakt: ouder geworden, kleedden ze zich met een rok van beeſtevellen, — met een geſp of doorn om den hals vastgemaakt; voor het overige ongedekt, lagenze geheele dagen om den haard. — De dragt der Vrouwen was geenzins van die der Mannen onderſcheiden; alleenlyk, gebruiktenze doorgaans een linnen hoofd-dekſel: — ook gingenze met bloote hals en armen (e). Zy bewoonden houten-hutten, niet digt nevens elkander geplaatst, van een ruime werf omringd, veeltyds op opgeworpene hoogten, doorgaans ſlegts van ſtroo dakken voorzien (f): — zynde zeer erva-

(b) *Vaderlandſche Hiſtorie*, l. c. p. 15.
(c) *Ibidem*, pag. 16.
(d) *Ibidem*, pag. 22.
(e) *Ibidem*, pag. 17.
(f) *Ibidem*, pag. 19.

ervaren in het zwemmen (g). — Hunne ſpyze was zeer eenvoudig: zy aten wilde appelen, melk, boter en kaas; uit wilde haver en garst kookten zy pappen; ook gebruikten zy hun eigen tam vee, en het wild, 't welk zy in de bosſchen opvingen, tot voedſel (h). Hun drank beſtond uit een kookſel van garst, of ander graan en water, welk in ſmaak eenigzints naar wyn zweemde (i).

COROLLARIA.

Uit welke opgave wy de volgende zaaken leeren:

1. Dat deeze vroege bewoonders, uit gezonde ſterke ouders op eenen volkomen ouderdom gewonnen, hunne kracht en ſterkte door geboorte en voedſel ontfangen hebbende, noodwendig als ſterke ſchepſels ter waereld hebben moeten komen; en in de eerſte aankweeking van het leven daar in beſtendig hebben moeten voortgaan.

2. Dat de verdere opvoeding hen tegen alle koude en ongemakken van de lucht geſterkt, en tegen dezelven als ongevoelig gemaakt hebbe.

3. Dat

(g) *Vaderlandſche Historie*, l. c. pag. 20.
(h) *Ibidem*, pag. 21.
(i) *Ibidem*, pag. 22.

3. Dat de noeste yver in het volvoeren van hunne bezigheden hen bewaarde voor ledigheid.

4. Dat hunne wooningen, verre van vogtig te zyn, op verhevenheden gebouwd, allezins van verfrisſende winden omringd wierden, en voor ſtilſtaande dampen bevryd bleven.

5. Dat hunne ſpyze eenvoudig en voedzaam was, het bederf tegengaande, en hun drank niet verzwakkende, of de maag en ingewanden, ten zy by misbruik, bedervende.

6. Dat de ongelegenheden van het weder hun de bezigheden benemende, de koude door het verblyf aan den haart gemaatigd werdt.

7. Dat de liefhebbery tot zwemmen hun, in plaats van koude baden, veele ongeſteltheden heeft kunnen wegneemen. En

8. Eindelyk, dat zy door hunne vreedzaame levenswyze en zamenwooning, weinig aan gemoedsbewegingen onderhevig waren, welke zoo veel voedſel aan verſcheide gebreken geven.

Veranderde en hedendaagſche Geſteltenis van het VADERLAND, *enz.*

§. XXIII. Van den anderen kant doen zig veele zaaken op, die grootelyks van deeze opgave afwyken, welke nu te beſchouwen zyn.

1. Zyn de *Vereenigde Nederlanden* ſedert dien tyd veel van gedaante veranderd; als door het verloopen van derzelver hoofd-rivieren, het ſtoppen van derzelver monden (*k*), en het verhoogen van derzelver bedden (*l*); waardoor de uitwatering van tyd tot tyd, by hoog boven water bezwaarlyker, en de doorbraaken der dyken menigvuldiger geworden zyn. Terwyl deeze overvloed, toen het land voorheen door geen dyken bepaald, of het water gekeerd werdt, zich onbelemmerd by den wykenden vloed ontlastte; of, wanneer dit niet ſpoedig geſchiedde, vertrokken de vroegere bewoonders uit dit land hooger op, en verlieten het zelve; 't welk nu geen plaats hebben kan.

2. Hebben de menigvuldige watervloeden dit land op veele plaatſen van een geſcheurd, waar door veele binnen zeën, en groote binnen ſtroomen in wyde boezems gevormd, de beſchik-

(*k*) *Voyez le Marquis de* ST. SIMON, *dans l'Hiſtoire de la Guerre des Bataves & des Romains, d'apres Cæſar, & ſur-tout dans la Preface*, p. VI-XIX & XXXIV. [Een werk zoo nuttig voor de aloude en veranderde geſteldheid van het Vaderland, dat het wel waardig ware, ten minſten de Voorreeden, in het Hollands gekleed, en met de bygevoegde Kaarten verlicht te zien. Hier door zoude de Vaderlandſche Historie kunnen worden opgehelderd, en veele overgeblevene twyffelingen door kundige kenners vereffend worden.]

(*l*) *Hollandſche Maatſchappy der Weetenſchappen*, I. Deel, pag. 735 -- 739. 741 -- 750. insgelyks de *Verhandeling* van den Heere C. L. DE PAGNIET, enz. *Nieuwe Vaderl. Letteroeffen.* V. Deel. n. 6. p. 263. 4.

ſchikking der duinen ontmanteld, en de evenredigheid van het water tot het overgebleven land byna in gelyke veelheid gebragt is (*m*).

3. Ligt dit land, te weeten aan den Zeekant, door het ryzen der Zee en het verhogen der rivierbedden, doorgaans eenige voeten laager dan de gemiddelde oppervlakte der Zee (*n*). waar door de grond, uit de Zee opgeſpoeld, veelal *moerig*, *veen*- en *voosagtig* zynde, op veele plaatſen nat, moerasſig en vogtiger blyft, dan voorheen; en, het water zeer naby of langer op de oppervlakte des aardryks behoudende, meerder dampen van eenen onzuiveren aart onbelemmerd opgeeven moet.

4. Zyn door het uitbaggeren der *veen*- en *moeragtige* ſtoffen, de poelen op veele plaatſen vermeerderd; of weder droog gemaakt zynde, is de grond op deeze plaatſen verlaagd, waardoor de uitwaasſemende dampen, door den wind minder kunnende verdreeven worden, in deeze drooggemaakte landen meerder hangen blyven. — Het Land, voornamelyk HOLLAND en FRIESLAND (*o*), dus vol van water, hier en daar

(*m*) Zie GABBEMA over de *Nederlandſche Watervloeden*, Gouda 1703.

(*n*) *Memorie van Profeſſor* VAN DE WYNPERSSE, enz.

(*o*) Men kan zich hier van een allerduidelykst denkbeeld vormen uit de Hoog-Heemraads Kaarten, die alle, verkleind, in den *Tegenwoordigen Staat van Holland* voorkomen; gelyk die van *Friesland* by J. H. KNOOP, l. c.

daar ſtilſtaande, bovendien omringd van Zeën, doorſneden van rivieren en vaarten, de akker- en weilanden vol ſlooten, in den winter, en tot aan den zomer dikwyls toe, veelal onder water ſtaande, waar van veelen die ſtilſtaan, de rotting en ſtank vermeerderen; kan het niet anders zyn, of alle deeze zamenloopende oorzaaken, door de moeilyke uitwateringen, by hooge rivieren, of lange waterleidingen, in groote boezems geholpen of vermeerderd, moeten oorzaak tot dampen geeven, welken gewoonlyk regen verwekken, doch ook wel mist of nevel, en veeltyds die ſtinken.

5. De gelegenheid van deeze landen aan de Zee, de voortbrengſels van het land, het verzenden van deeze, het ontfangen van andere noodwendigheden, de beletſels hier by ontſtaande, en het beproeven van de middelen om zich zelven van den noodigen voorraad te voorzien, hebben door den uitgebreiden koophandel veele vreemdelingen tot zich getrokken, eene aanmerkelyke verbaſtering onder de landzaaten gemaakt, en door het bezoeken der vreemde landen en gewesten, veele zeden en gewoonten, met opzigt tot ſpyze en drank, kleeding, en afwyking van de vaderlyke eenvoudigheid, als ook veele ziekten, tot hun gevolg gehad. — De Huwelyken miſſen ook veel van de bovengenoemde

de geregeldheid (*p*), en naar maate van deeze is 'er ook eene mindere ſterkte in het nakroost. — De gewoonte van zelve de kinderen te zogen, geraakt ook meer in onbruik, dan voorheen. — Terwyl op de kuisheid der jeugd heden, zoo weinig in deeze als in andere landen, roem te dragen is.

6. Het gering getal Steden werdt, by de aankomst der Romeinen in deeze landen, door verſcheiden ſterkten, zoo tot legerplaatſen, als koornſchuuren vermeerderd. Na het verdryven derzelven, en den toeneemenden welvaart door de bevestigde vryheid, werdt het getal der eerſten dermaaten vermeerderd, dat men weinig gelyk daar van in andere landen zal kunnen bybrengen. — Veele Steden werden by de toeneemende menigte te klein. Zy werden allengskens vergroot; of de huizen, voorheen tot één gezin geſchikt, door verſcheidenen bewoond; de kelders by veelen niet uitgezonderd. — De eerſte aanleg der Steden was eng beperkt, de ſtraaten in de meeste naauw, meer voor den gang, dan voor het ryden geſchikt. Het getal der huizen werdt in grootere Steden door het betimmeren der erven, en het maaken der gangen en ſloppen, of liever *ſaloppen*, bovendien vergroot;

(*p*) Zie de Heer LE FRANCQ VAN BERKHEY, *Natuurl. Hiſtorie van Holland*, III. D. 4. ſt. p. 1098.

groot; alle vertrekken in de afgelegenſte hoeken of naauwe ſteegen bewoond; en, by het weren der verwarmende zonneſtraalen, en verfriſſende lucht en winden, de bovengenoemde onzuiverheid vermeerderd. — Door dit vergrooten der Steden, werden, by de meerdere *Cloaquen* en vuilnis van verſcheidene ſoort, ook langer en moeilyker waterleidingen, hier en daar ſtilſtaande, gebooren.

7. Als een gevolg van het vermeerderen der inwoonders, en het vergrooten der ſteden, moesten de ambagten en zittende beroepen, by het verkoopen van zulke waaren, als 'er tot kleeding, dekſel en anderen nooddruft des lichaams enz. vereiſcht worden, toeneemen; en dit alles onvermydelyk volgen.

8. Veele *Trafiquen* verzelden deezen ſteeds toeneemenden welvaart, van welke deeze boven geene voedſel aan lighaams gebreken gaven. — De ruime toevloed van vlugtende vreemdelingen in de voorgaande Eeuw enz. om de zagte en gematigde Regeering deezer landen, vryheid van geweten, begeerte van de vrugten der Hollandſche zegeningen te ſmaaken enz. herwaards aankomende, vermeerderden den bloei en welvaard van ſommigen deezer.

9. Het verval van deezen (N°. 8.), het zy door het vermeerderen derzelven; of het te on-

onagtzaam behandelen van voorheen bloeijende *Trafiquen*, ten tyde van voorſpoed, by de geenen, welken den welvaart voorheen vermeerderd hadden; of het te zeer begeeren naar waaren, in andere landen vervaardigd; deden, gelyk zy wel eer den bloei en welvaard der ſteden zoo zeer vermeerderden, by den kwynenden koophandel (N°. 5.), veelen dier Werklieden, door gebrek aan dagelykſchen arbeid in dezelve hun beſtaan vindende, verarmen. — Uit welke ledigheid en gebrek van gewoone of nodige beweeging, droefgeestigheid, traagheid, vadzigheid, voedſels tot veele gebreken gevende, veroorzaakt werden: deezen zoo wel als de kwynende winkelier, door te grooten aantal vermeerderd, door te veel kunstgreepen benadeeld, en door gebrek aan de voorige winsten, te weinig vertier hebbende, by het uitborgen, door onvermogen aan genoegzaame penningen, mangel aan beweeging, misſen te zamen by deeze duure tyden, die voedſels, welken zy eertyds in eene ruime maate konden genieten (*q*). — Waar by men ten

10. Als

(*q*) Dit is maar een kleine ſchets, tot dit geneeskundig ontwerp genoegzaam. — Maar wie hier van een volledíger denkbeeld begeert, die leeze de doorwrogte Verhandelingen des Heeren VAN DEN HEUVEL, ROGGE en ZILLESEN, in het XVI. Deel deezer Verhandelingen te vinden, alwaar men ook de rede van de allengskens toeneemende duurte, enz. met duidelyke verwen zal zien afgemaald.]

10. Als een onvermydelyk gevolg van den Koophandel naar de afgelegene Oosterſche en Westerſche deelen, voegen kan, de manſchap, welke daar toe uit vreemde landen nodig is, en niet zelden die kwaalen of aanſtekende ziekten, ten minſten derzelver zaaden medebrengt, welken ter zyner tyd uitſpruiten, en hun vermogen, zoo wel onder dezelven, als in de landen, uit welken zy herwaarts kwamen, doen gevoelen. — Waar by de natuurlyke grenzen deezer landen, ten oosten aan het vaste land paalende, van gelyken door de jongſte aangelegen Krygsheiren en vreemde Troepen, by welke talryke hoopen men doorgaans beſmettelyke ziekten ziet grasſeeren, veele zulke vermogens den landzaaten zyn medegedeeld, wier woede noch niet ophoudt. —

§. XXIV. Men belge zich deezen uitſtap niet. — De vraag verkeert omtrent ziekten, enz., waar van de bronnen by den verſchillenden ſtand moeten overwogen worden. — Beſchouwt men dit alles (§. XXI. 1-10.), dan moet 'er heden een aanmerkelyk verſchil by den eerſten, voorgaanden en tegenwoordigen ſtand, ten aanzien van ſterkte, welvaart en langzaame vermindering, in verſcheide takken plaats hebben; waar uit eene zeer van den anderen verſchillende levenswyze geboren is. — Zoo dat *eenigen*, welken door noesten vlyt verkregene ſchat-

ſchatten bezittende, door het vriendelyk wederzydſch onthaal, door allerlei keurige geregten herhaalde maalen opgediſcht, te lang vertoeven aan de maaltyden, gebrek aan beweging enz., zich te veel gezond voedſel bezorgen. Daar *anderen*, door gebrek aan de nodige penningen, zich bezwaarlyk van dagelykſch onderhoud kunnen voorzien. Terwyl men genoodzaakt is *een derde ſoort* hier by te voegen, welken het uitwendig aanzien des lichaams, enz. naar gelang der vermogens, meer dan gezonde voedſels behartigen; en van gelyken in die gevolgen deelen, welken doorgaans daar mede verzeld gaan. — Deeze dingen zyn het dan, die de beſtendige overweging en de naauwkeurigſte naavorſching, geduurende het gantſche beloop deezer Verhandeling ſchynen te vorderen. Waar door men tevens de beſchuldigingen der vreemden, over de ongezondheid en onvrugtbaarheid van dit land, best wederleggen kan; die dit land als *ongezond*, en *van eenen korten leeftyd* uitmaken; vermits, in weerwil van alle de opgenoemde veranderingen van den grond (N°. 1-4.), jaarlyks menſchen van hoogen ouderdom in het zelve onder de dooden gevonden worden: 't geen door den Wel Edelen Geſtrengen Heer Burgemeester DIERQUENS, uit de Sterflysten van *'s Hage*, allerduidelykst (*r*) is be-

(*r*) Men zie de *Verzameling van naauwkeurige Lysten*, *opge-*

beflist. Uit welke blykt, dat 'er jaarlyks meer menſchen van eenen hoogen ouderdom, dan in andere landen, overleden zyn; 't geen door andere getuigenisſen (*s*), en byzondere ingekomene berichten, uit onderſcheidene plaatſen des Vaderlands, nader bevestigd is (*t*). — Des niet alleen de grond, en de veranderingen op denzelven, enz. maar ook het gebruik van mingeſchikte ſpyzen en dranken, gebrekkige bewegingen, enz. als de voornaamſte medewerkende oorzaaken der meest kwynende Ziekten moeten gehouden worden. — Is men begeerig, de re-

maakt uit de oorſpronkelyke Registers, enz. in *'s Hage* by H. C. GUTLING 1774. en aldaar §. XXXV-LVIII. p. 15, 20.

(*s*) *Verhandelingen van de Holl. Maatſchappy der Weetenſchappen*, III. Deel, pag. 126, 127.

(*t*) Dus meldt men uit de GRAVE, dat het getal der oude lieden, van 70, 80 ja 90 jaaren, ten opzigte der inwoonderen, groot zy. — Het getal der jaarlykſche dooden, tegen het getal der in- en opgezetenen van de Stad en het Schependom CULENBORG, is, eenige jaaren door malkanderen gerekend, als één uit vyfendertig, naastby. — MAASSLUIS hadt in de laatſte opſchryving (1771.) 5873 menſchen: alle jaaren ſtierven 'er doorgaans 50 menſchen, 50 jaaren door een gerekend, de *Epidemie* van 1761. hier van uitgezonderd zynde. Veelen, ja de meeste oude menſchen ſterven te SLUIS, byna zonder ziek te worden, in den winter, byzonder als die zeer ſtreng is, alleen uit hoogen ouderdom. — Te WARMOND ſtierf op het einde van dit jaar een man van 105 jaaren. — 't Getal der dooden te HAARLEM jaarlyks gemiddeld 800 zynde, en dit gemultipliceert met 33, maakt 25400, 't getal der inwoonderen uit. — In de BEVERWYK zyn de menſchen gezond, welgemaakt, ſterk en vrugtbaar: men vindt 'er van 80 en 90 jaaren, maar van 100 en daar boven is zeldzaam.

In

rede van deeze ſchynſtrydigheid vereffend te zien, men hoore by het bovengemelde, wat CELSUS ten zynen tyde van die geenen, welken lang voor hem geweest waren, voortbragt; en dan zal alle zwarigheid dienaangaande verdwynen: *Veriſimile eſt*, zegt hy, *inter non multa auxilia adverſæ valetudinis, plerumque tamen eam bonam contigiſſe ob bonos mores, quos neque deſidia neque luxuria vitiaverint*; men voege 'er *inopia & abuſus potionum aquoſarum calidarum* by; en, dan zal alles gevonden zyn.

In het jaar 1774. kwam te HOORN by een aanzienlyk Heer een man van 82 jaaren, die te *Oostzaandam* woont, doch in *Langendyk* gebooren is, alwaar hy jaarlyks komt, anderhalf uur ver gaan, en keerde alzoo weder te rug: hebbende den voorigen winter nog op ſchaatſen gereeden. Hy hadt maar eens van zyn leven ziek geweest aan de Roos: dronk nooit ſterken drank of wyn, noch koffy of thee, maar ligt bier. —— In de bedyking van den *Huigenwaard*, hadt die zelvde Heer op zekeren tyd een man gezien, en met denzelven omgegaan van 108 jaaren, en meer dan één van 90, en diep in de 80 jaaren, die allen gezond waren, en zeer wel konden gaan. —— Het getal der dooden tot dat der levenden, wordt te HARLINGEN tusſchen $\frac{1}{34}$ en $\frac{1}{27}$, of het gemiddelde van $25\frac{2}{3}$ gerekend. —— Des dan de ſterfte in deeze opgenoemde plaatſen veel minder is, dan op andere plaatſen; en veel minder ook in *Noord-Holland*, dan de Heer STRUIK gegist hadde, en men in de aangehaalde Lysten van *'s Hage*, en die van den Wel Edelen Geſtrengen Heer Directeur PALUDANUS in het XIV. Deel deezer Maatſchappye, pag. 588, 593 enz. zien kan. —— Terwyl men de Nieuwspapieren dagelyks van menſchen, in hoogen ouderdom overleden, uit alle deelen des Vaderlands hoort gewagen. ——

§. XXV.

§. XXV. Het ontbreekt heden zoo min als ooit aan wakkere Mannen, van allerlei rang en ſtaat, welken gezonde lichaamen en goede hersſenen bezitten. — Daar is ook noch geen mangel aan kloeke gasten, met ſterk geſpierde lighaamen en goede knuisten voorzien, gelyk de Heer LE FRANCQ VAN BERKHEY omſtandig van de *Hollandſche natie* beweezen heeft; en ook omtrent de overige *Provincien* plaats heeft, op welken veelerlei kwaalen deezer Eeuw weinig vat hebben. De Hooggeleerde Heer VAN DOEVEREN vondt de geſtalte der tegenwoordige *Groningers* gelyk aan die der *Germanen*, door TACITUS beſchreeven (*u*). En in wat *Provincie* van dit Gemeenebest, zal men geen ſoortgelyken aantreffen. —

§. XXVI. Men gaa wat verder voorwaarts, en aanſchouwe de ſchilderyen op de Schutterskamers, in de *Nederlanden* alom voorhanden; en men zal bevinden, dat de gezondheid niet ſterker in al haar vermogen konde verbeeld worden. — Men beſchouwe dan ook teffens den diſch dier tyden, op gelyke tafereelen afgemaald. Een ſtuk vleeſch, wild of viſch, 't geen de graſige weiden, het woud, de zee en rivieren, zoo mildelyk uitleveren; met allerlei eetlust verwekkend moes, ooft en tuinvrugten. — Een glins-

(*u*) *Serm. Acad.* p. 42. Nederl. Vertaaling, bl. 45.

glinsterende teug in eenen hoogen kelk, met een citroenſchil daarin vlottende, of een beker en drinkkan daar by afgeſchetst, terwyl de Hollandſche kaas zelden vergeten werdt, herlevendigen den diſch dier tyden en den aart der voedſels die zy gebruikten. — Alles was dus ingericht ter voeding van hunne ſpierige lichaamen, toereikende ter veraangenaaming van hunnen ſmaak, verfriſsing van hunne vermoeide leden, en verlevendiging van hunnen geest. — De wyn werdt minder, ook van aanzienelyke lieden, gebruikt; de meest bevoorregte drank was doorgaans goed voedzaam bier. — Dagelyks door den bloeijenden koophandel, het bevorderen van hunnen ſcheepvaart, en het vermeerderen van hunne inkomſten bezig, hadden zy weinig gelegenheid de vrienden-maaltyden, als by enkelde plegtige tyden, bytewoonen. — Zy waren vyanden van ledigheid, hadden begeerte naar overwinst, en daarom ſtreedt zulks tegen hunne belangen. Men was dan by zich zelven doorgaans met weinig te vreede; terwyl de overige tyd in dat geen, 't welk de winst doende bezigheden vorderden, beſteed werdt; het welk als aangebooren ter weereld kwam, en in de egte naneeven noch kennelyk is. —

§. XXVII. In het kwynen echter van den voorheen zoo bloeijenden koophandel, wedervaart deezen Landen niets vreemds boven ande-

ren, als die in veele Ryken het hoofd hangen laat. Ziet men hier by op de duurte der levensmiddelen, de aanhoudende ſterfte onder het Rundvee, waar door de voortbrengſels hier van ſchaars, of voor den gemeenen man niet te bekomen zyn, zoo is de middelmaat voor deezen niet zoo mogelyk te vinden, als die voorheen zeer algemeen konde plaats hebben. — Gelukkig zyn zy, die door eene geſchikte levenswyze, onder eene maatige beweging des lichaams, de vrugten der Voorvaderen, ofte hunner handen arbeid, of winst doende bezigheden, onder gebruik van de maatige verkwikking des leevens, met eene ongeſtoorde vergenoeging genieten mogen; of naar het byzonder vermogen geen gebrek aan het noodzaakelyke vindende, het aangenaame en het verkwikkelyke, ofte alleen het nuttige zamen paaren kunnen, waar by het zeggen van HORATIUS niet ten onregte geldt:

Vivitur parvo bene, cui paternum
Splendet in menſa tenui ſalinum.

De meeste *gecaracteriſeerde* voorwerpen in deeze beſchouwing ondergaan dan voornamelyk de gewoonlykſte gevolgen van die veranderingen, welke uit de tegenwoordige geſteldheid van deeze Landen in alle haare medewerkende omſtandigheden voortvloeijen.

Van

Van de geſchiktheid der Ziekten in het gemeen, by den Geneeskundigen ZAADEN DER ZIEKTEN *genoemd.*

§. XXVIII. Maar, zal men naar behooren over den aart der Ziekten der Nederlanderen van naby oordeelen, men zal hier toe die hulpmiddelen by de hand moeten neemen, welken in alle ziekten vereiſchen gekend te worden, en van de noodige kundigheden dien aangaande onderrecht moeten zyn. — Om hier in wel te ſlagen, dient men vooral toegerust te zyn, met de kennis dier wetten, welke de Goddelyke Maker van deeze kleine Wereld, het Menſchen Lichaam, voor altoos in dezelve gelegd heeft; uit welke zekere geneigdheden voortkomen, die het voortbrengen der ziekten begunſtigen, zoo wanneer eene overeenkomſtige beledigende oorzaak daar by komt. Welke geneigdheden doorgaans προηγεμεναὶ *voorſchikkende* worden genoemd. Daar en tegen alle beledigende oorzaaken, met zoodanige vermogens begaafd, die ziekten kunnen voortbrengen in een lichaam, 't welk door een zaad bekwaam of voorbereid is, *medewerkende* προκατάρκτικαὶ geheten worden; — waar van de kennis dier vermogens ook die der zaaden der ziekten uitmaakt. Hoedanig nu deeze werken op het lichaam, en het lichaam op dezelve, ag-

tervolgens deszelfs onderſcheiden jaaren, kunne, geſteldheid of *getemperdheid*, levenswyze, jaargetyden, enz. heeft de Hoogleeraar GAUBIUS in zyn *Pathologiſch onderwys* zoo volledig uitgevoerd, dat men daar van bezwaarlyk een zamengetrokken denkbeeld mededeelen kan, maar dit Leerſtuk in dat doorwrogte werk aanbeveelen moet, in alle zyne deelen, aldaar op te ſpeuren (*v*). De Nederlandſche Leezer kan veele zaaken, tot het zelve betrekkelyk, in de Verhandeling van den Heer Dr. STOKKE, *over de kwynende Ziekte der Nederlanderen*, vinden (*w*); en de *Verhandeling over de werkzame Natuur*, van den Heere J. MACQUET, deswegen opſlaan (*x*).

Van den OORSPRONG DER ZIEKTEN *in het gemeen, of de aanleidende oorzaaken derzelven in het byzonder.* —

§. XXIX. De Bronnen, waar uit de aanleidende oorzaaken, of de vermogens, welken ons nadeelig zyn, gebooren worden, komen of uit den menſch zelven voort, of uit de zaaken,

(*v*) *Inſtit. Pathol.* Med. §. 75-78.
(*w*) §. 107. p. 67 enz.
(*x*) *Verhandeling. van het Zeeuwſche Genootſchap te Vliſſingen*, I. Deel, p. 161 enz.

ken, die hem omringen, of van buiten aandoen. Wanneer deeze vermogens ieder in zynen kring wel werken, of het hunne toebrengen, blyven wy by de gezondheid bewaard: in tegendeel, kwalyk of tegenſtrydig werkende, kwynen wy, of worden door ziekte overvallen. — De zaaken, welke ons van buiten aankomen, worden doorgaans *niet natuurlyke zaaken* genoemd, of *middelſoortige*, welke uit zich zelven *noch voor*, *noch tegen de natuur*, *noch heilzaam*, *noch ſchadelyk* zyn; maar alleen door gebruik of misbruik zodanig worden kunnen (*y*). Tot deeze zaaken worden doorgaans gebragt de *lucht*, de *ſpyze* en *drank*, *beweeging* en *ruste*, *ſlaapen* en *waaken*, *gemoeds-aandoeningen* en *te rug gebleevene nodige ontlasting*; waar by ſommigen niet ten onregte gevoegd hebben de *van buiten aangebragte zaaken*, onder welke de *kleederen*, aan zoo veele veranderingen onderhevig, en het *misbruik der Geneesmiddelen*, behooren. — Deeze zaaken worden *niet natuurlyke* gezegd, in tegenſtelling van de *byzondere geaartheid des lichaams*, *deszelfs hebbelykheid* en de *aangeboorene geſchiktheid der deelen*, welke den menſch eigen zyn, en daarom *natuurlyke* zaaken genoemd worden. En offchoon zy uitwendig en veranderlyk zyn, zoo hangen nogthans het leven en de gezondheid, zoo wel als de ziekten en de dood

(*y*) H. D. Gaubius *l. c.* §. 420.

dood, van dezelve af. — Tot de *eerſte* en voornaamſte behooren wel en voornaamelyk de *lucht* en de *voedſels*, tot onderhoud van het dierlyk leven noodzaakelyk, als ook de *beweeging* en de *ruste*, enz. naardien geen menſch zonder genot derzelven leeven kan; maar veel eer door eene beurtelingſe afwisſeling daar van, beſtaan en onderhouden moet worden. — De Ouden merkten de lucht zoodanig aan, die noemende *occultus vitæ cibus & animæ pabulum*; de verborgene ſpyze des levens en het voedſel der ziele. — En om de veelvuldige veranderingen, welke zy telkens en geduurig ondergaat, hielden zy die, als de ryke baarmoeder der ziekten. Zoo zegt HIPPOCRATES: *Morbi oriuntur tum ex victûs ratione, tum ex aëre, cujus inſpiratione vivimus* (z): de ziekten komen voort, deels uit de levenswyze, deels uit de lucht, door welker inademing wy leven. — Hy was ook in deeze oeffening zoo verre gevorderd, dat hy ſtellig zeggen konde: dat, *hoedanig ook de geſtelteniſſe des weders ware, zoodanig ook de geaartheid der ziekten zyn zoude* (a). — Deeze hoofdbronnen dan van dat

(z) *De Natura Hominis*, Sect. III.

(a) Lib. *de Humoribus*, Sect. VII. & *Aphorism.* 8. Sect. III. En wil men de gegrondheid van zyne kunde in deezen tak der voorzeggende Geneeskunde leezen, men zie alle die plaatſen, welke de beroemde HUXHAM met zoo veel vlyt by een ver-

dat belang zynde, moeten nader van naby beſchouwd worden.

Van de LUCHT, *als oorzaak van de Ziekten der Nederlanderen.*

§. XXX. De *Lucht*, zoo noodzaakelyk tot het leven der menſchen, als vrugtbaar in de voortbrenging der ziekten, deelt niet weinig, met opzigt tot het Vaderland, in de oorzaaken der ziekten van het zelve mede. Want zoo wel met de ſpyze, als inademing, van binnen in het lichaam gevoerd wordende, gelyk zy het zelve van buiten omringt, wordt men derzelver veranderingen niet onverſchillig gewaar (*b*). Geen deel bevindt dit echter meêr dan de Longen. De Aamborstigen deelen het ſchielykst in deeze veranderingen; de *Epileptici*, *Nephritici*, *Melancholici* en *Podagrici* ondergaan derzelver veranderingen niet ongemerkt: daar de meeste Koortſen ook aan dezelve worden toegekend (*c*).

1. Vol-

verzameld, en voor de tweede afdeeling zyner *Morbi Epidemici* geplaatst heeft. Conf. *Oper. Phyſic. Med.* Tom. I. p. 189-191.

(*b*) H. D. GAUBIUS *l. c.* §. 422.

(*c*) G. B. VAN SWIETEN *in Indice rerum ad Commentaria ad* H. BOERHAAVE *Aphoriſmos de Cogn. & Cur. Morb. ad vocem* AERIS DOTES.

1. Volgens de byzondere plaats, welke deeze Landen op den Aardkloot beſlaan, tuſſchen de lengte van 21 gr. 15 minut. en 23 gr. 30 minuten, en de breedte van 51 gr. 10 min. tot 53 gr. en 25 minuten, volgens de kaart van W. A. BACHIENE; en dus in het gemaatigſte van de Noorder luchtſtreek gelegen zynde, is zy wegens de byzondere geſteldheid deezer landen aan veele veranderingen onderworpen. — Derzelver ſtranden hebben zulk eene richting, dat zy aan de woede van den westelyken *Æolus* meest bloot liggen. Dit ſoort van winden heeft door het geweld, het geen zy op de toomlooze golven oeffenen, door hunne voortſtuwende en onſtuimige kracht aangezet, deeze Landen dermaaten beſtookt, dat de opgenoemde veranderingen (§. XXIII. N°. 1. 2.) daar uit gebooren zyn, waar door verſcheidene landen zoodanig eene richting verkregen hebben, dat zy meest allen West-noordwest zeewaarts, of Oost-zuidoost landwaarts liggen, zoo dat de Zuid-weste winden op 't meerendeel van derzelver dyken, gelyk de Noord-weste op derzelver duinen en andere gedeelten, vlak aandringen; waar toe de ſtreeken Zuid-zuidwest en Noord-noordwest, ook het hunne toebrengen, en alle de landen, in deeze richting gelegen, hoedanig verſcheidene gedeeltens van den HELIUS (§. XV. not. *x.*), het benedenſte gedeelte van *Zuid-Holland*, voornaamlyk de Eilanden van *Voorne* en *Putten*, de

de *Stryenſche Waard*, het Eiland *Dordrecht*, een groot gedeelte van het land van *Altena*; en door de Haarlemmer-Meer en het Y, de landen daar tegen overgelegen; insgelyks een voornaam gedeelte van de *Provincie Friesland*, een gedeelte van *Overyſſel* en *Gelderland*, geweldige aanvallen moeten uitſtaan (*d*); en naar maate van de ruimere boezems of binnen-zeën, een aamerkelyk verſchil van den gevallen regen in de onderſcheidene ſteden en landen plaats hebben. (*e*).

2. De *Lucht*, bovendien aangemerkt als eene vloeiſtof, bevat veelerlei ſoort van zaaken in zich, en werkt naar maate der veelvuldige oor-

(*d*) Vergeleken met J. LE FRANCQ VAN BERKHEY, *Natuurl. Hiſtorie van Holland*, I. Deel, p. 418.

(*e*) Volgens de Waarneemingen van wylen den Heere P. VAN MUSSCHENBROEK, is het verſchil van den gevallen regen uit een gemiddeld jaar in de volgende ſteden in deeze order, als: te *Utrecht* 24 duim *R.* te *Leiden* 29½, te *Haarlem* 24, in *'s Hage* 27½, te *Delft* 27, te *Dordrecht* 40, te *Middelburg* 33, te *Zierikzee* 27, te *Harderwyk* 27, en in de *Vlaamſche Eilanden* 24 duimen; dan, of dit van de *Azores*, dan van *Staats Vlaanderen* moet verſtaan worden, heb ik na alle onderzoek niet kunnen ontdekken. Wat een aanmerkelyk verſchil 'er in den gevallen regen, op een' kleinen afſtand, als te *Haarlem*, *Sparendam* en *Halfwegen* plaats hebbe, kan men uit de Waarneemingen van J. NOPPEN, in het I. Deel der *Verhandelingen deezer Maatſchappy*, p. 398-403. afneemen. [Terwyl dit blad gedrukt word, berigt men ons, dat gelyk men in *Engeland* op onderſcheidene en ook op aanmerkelyke hoogten boven de oppervlakte der aarde, een groot verſchil in de gevallen regen beſpeurd; men thans op *Zwanenburg* naauwkeurige waarneemingen daaromtrent doet.]

oorzaaken en veranderingen (§. XXIII. N°. 3 en 4.) in deeze landen in eene meer zamengeſtelde rede; en, met meer vermogen dan elders. — De verſchillende zaaken, welke deeze hoedaanigheid uitmaaken, worden van de wydberoemde Heeren BOERHAAVE (*f*) en GAUBIUS (*g*) tot de volgende gebragt: als tot de *Hemelſche Lichaamen*, de *Verhevelingen*, de *Luchtſtreek* of het *Climaat*, de *Jaargetyden*, het *verſchil van den Grond*, derzelver *hoogten*, *laagten*, *vlakten*; de *Zeën*, *Meeren*, *Poelen*, *Rivieren*; de *Planten*, *Dieren*, *onderaardſche Stoffen*; het *getal der Menſchen in de groote ſteden*, de *levenswyze*, *ſpyze* en *drank*, de *brandſtof*, de *handwerken*, *konsten*, *koophandel*, en *veele andere zaaken meer*.

§. XXXI. Dit *Artikel* (§. XXX. N°. 2.) konde naar de veelheid der onderwerpen kortelyk doorloopen en overwogen worden: en, was het voor eene enkelde plaats tot eene algemeene beſchouwing geſchikt, men konde vry wel, om de veelheid der zaaken, die te verhandelen zyn, volſtaan; met te zeggen, overeenkomſtig de Leere van den grooten BOERHAAVE zelven (*h*):

1. Dat

(*f*) H. BOERHAAVE *Inſtit. Med.* §. 752.

(*g*) H. D. GAUBII *Inſtitut. Patbol. Med.* §. 442.

(*h*) *Inſtit. Med.* l. c. ſecundum proprios Commentarios ex editione A. HALLERI & M. DE LA METTRIE.

1. Dat het *Climaat* beſtaat uit de lucht, de *æther*, en alle de hemelſche lichaamen, welken *perpendiculair* boven ons geplaatst zyn.

2. Dat het *Saiſoen*, of het verſchil der jaar-getyden, afhangt van den verſchillenden zonneſtand boven deeze landen.

3. Dat het *Aardryk* zandig, moerasſig, *bitumineus* of zwavelagtig, of met andere onderaardſche ſtoffen beladen zy. —

4. Dat de *Zee* eene verzameling van zout, rivier- en hemelwater zy; en, behalven dat, een bitter *bitumen* in zich hebbe, 't welk men door overhaalen (*diſtillatio*), niet vernietigen kan, maar in de disteleerhelmen, verzeld van een' onaangenaamen reuk, hangen blyft.

5. Dat de *Bergen* de verhevenſte vlakten van den Aardbodem uitmaaken, op welken de lucht het minst met ſchadelyke uitwaaſſemingen beſmet zy, enz.

6. Dat de *Meeren* groote vergaderingen van ſtilſtaande wateren zyn. — Dat *Poelen*, van dien zelfden aart, een kleinder kom bevatten.

7. Dat de *uitloozende Rivieren* gedeeltelyk uit zoet en zout water beſtaande, de Zee, de Meeren en de Poelen, agtervolgens de proeven van HALLEY, in een' bepaalden tyd, en gegeven trap van warmte, onderſcheiden uitwaasſemen.

8. Dat

8. Dat de *Dampen* vogtig en waterig zyn; en me in tegendeel uitwaasseming noemt eenen droogen damp, hoedanige van gebrande zwavel, of die van eenig rottend dier opgaat; en dat zulken eigenlyk die van het Aardryk zyn.

9. Dat de *Verhevelingen* die veranderingen zyn, welke men in de ondermaansche Lucht verneemt, enz. En dat deeze volgens hunne byzondere gesteldheid, aantal of veranderingen, tot de medewerkende oorzaaken der ziekten van het Vaderland zamenloopen.

§. XXXII. Dan, vermits alle deeze zaaken eene zoo aanmerkelyke, en van den anderen verschillende gelegenheid opleeveren, als: *het bezwaar van water in den winter op de binnenlanden, en de uitgebreide plasſen van Zee, Rivieren, Meeren en Poelen*, enz. *het verſchil van den grond, de aart der delfſtoffen, de uitgebreide ſlikken by den wykenden vloed, de veelheid der menſchen in de ſteden*, enz. schynt dit stuk, om het beoogde nut der Maatschappye, welke de ziekten uit de natuurlyke gesteldheid des Vaderlands wil afgeleid hebben, niet ter loops te moeten behandeld worden. — De Schryver der *Wysgeerige Beſpiegelingen* enz. wist zelf: *dat men, om zich met vrucht in de kennis van de gebreken enz. der volken te oeffenen, in de eerſte plaats diende onderregt te zyn van den ſtaat der volkrykheid, der uitgeſtrektheid van den be-*

teel-

teelden grond, en de natuur van het climaat; en als dan moest overgaan nopens de wyze van zich te voeden, en de middelen, die ieder volk heeft weeten uit te denken, om zyne meer of min dringende behoeften te voldoen, enz. En zoo veel te meer ligt 'er de natuur-geneeskundige wetenſchap aan gelegen, om de zaaken, welke de onvermydelyke uitwerkingen opleveren, die de bronnen der *land*- en *volk*- en *doorgaande ziekten* uitmaaken, met haare levendige en eigenaartige verwen af te maalen.

§. XXXIII. Naar gelang van het eigenaartig verband, zoude deeze order de geſchiktſte zyn, welke

1. Het *verſchil van den Grond*, zoo wel van boven, als in deszelfs boezem of ingewanden, zoo aanmerkelyk in deeze landen; benevens deszelfs *hoogten*, *laagten*, *vlakten*, *Zeën*, *Meeren*, *Poelen* en *Rivieren*; by de *Planten* en *Dieren*, als een natuurlyk gevolg derzelven onderſcheidentlyk voorſtelde.

2. De uitwerking, welke de *hemelſche lichaamen* op de verſchillende geſteldheid van deeze beneden planeet; en de *Verhevelingen*, door hun vermogen voortgebragt, gaande gemaakt, bewogen en *geconcentreerd* hebben; — waar uit het byzonder *climaat*, en de onderſcheidene *jaargetyden* met betrekking tot de landen, welken

ken die van het *Vaderland*, of de *Vereenigde Nederlanden*, en de *Geasſocieerde Landen* uitmaaken. En eindelyk,

3. Het *getal der Menſchen in de groote ſteden*, de *levenswyze*, *ſpys* en *drank*, de *brandſtof*, de *handwerken*, *konsten* en *wetenſchappen*, *koophandel*, enz. opgeven.

§. XXXIII. Dan, naardien in eene *Pathologiſche* Verhandeling, hoedaanige deeze, de oorzaaken der ziekten afzonderlyk moeten voorkomen, dewelke daarna, uit het zamenloopende verband, tot haar geheel, of alle de aanleidende en medewerkende oorzaaken teffens, moeten afgeleid worden; zal het 'er weinig op aankomen, welke order men in deeze houde; en men zal volkomen kunnen berusten in die geene, welke de bovengenoemde groote Mannen zelven gehouden hebben; en door hunne uitgebreide verklaaringen, zoo by monde, als by geſchrifte, hebben aan den dag gelegd. — Om deeze rede kan men de *hemelſche lighaamen*, voor zoo verre die betrekking tot dit land hebben, in de eerſte plaats beſchouwen. —

Van

Van de HEMELSCHE LIGHAAMEN, *met opzicht tot den Dampkring der Nederlanden.*

§. XXXIV. Groot is het vermogen, welk de *hemelſche lighaamen* op den bewoonden aardkloot hebben (*i*), naardien de voornaamſte uitwerkingen van menſchen, dieren, plantgewasſchen, en de inwendige boezem des Aardryks, zoo wel als deszelfs oppervlakte, van hunne onderſcheidene hoedaanigheden afhangen; en, gelyk zy dit op den gantſchen aardbodem doen, zoo hebben zy ook hun bepaald vermogen op dit klein gedeelte van *Europa*, in welke het Vaderland, enz. gelegen is. — Het byzondere, dat hier omtrent moet in acht genoomen worden, heeft zyn opzicht tot de ligging deezer Landen, en hunne uitwendige geſteldheid (§. XXX.). — De zonderlinge *dampkring*, hier uit gebooren, doet de gewoone uitwerkingen zeer verſchillen; gelyk zy op hun beurt denzelven aan veele veranderingen doen onderworpen zyn. — Het geen hier uit tot het geneeskundige behoort, wyzen de waarneemingen van opmerkzaame Geneeskundigen uit.

1. Ten

(*i*) Gen. I: 14, 16, 18. R. MEAD *de Imperio Solis & Lunæ* Cap. I. en anderen.

1. Ten aanzien van de *Zon* heeft

a.) RAMAZZINI (*k*) en F. HOFFMANN (*l*) opgemerkt dat deeze een *byzonder vermogen* in *verſcheidene ſoorten van Koortſen* heeft.

b.) De *verwisſelingen van den dag* en *van de nagt*, benevens die der *jaargetyden*, zoo van den *zomer*, als van den *winter*, hangen van deeze af; en offchoon deeze Landen dit met alle anderen gemeen hebben, zo heeft dit zyne byzondere betrekking op de *Nederlanaen*. HIPPOCRATES heeft het gevaarlyke der *beide Zonneſtanden*, en het nog meer gevaarlyke der Nagts-eve-

(*k*) *Oper. omn.* p. 71. §. V. *Conſtit. Epid.* edit. Londin. 1717. ubi inquit: „ Vespere ut plurimum (febres duplices „ tertianæ in conſtitutione vernali & æſtiva) exacerbabantur „ illa ſtipante magno ſymptomatum Satellitio, veluti vomi- „ tione, anxietate, capitis dolore, vertigine, in nonnullis „ ſtupiditate, in aliis mentis emotione; quod autem non ra- „ rò mihi obſervatum eſt, magna erat virium nocturna pro- „ ſtratio, ac interdum cum asphyxia, ut proximi Silicernio „ viderentur, mane cuncta hæc remittebant *oriente ſole*, ad cujus „ matutinos radios, e lectulis exſurgentes ſe exponebant, „ ac vitalis ſpiritus ex inexhauſto illo luminis, & caloris fon- „ te veluti potabant.

(*l*) „ Solis effectus, qui alias non ſatis prædicari poteſt, „ in hoc imprimis admirandus eſt, quod ad illius curſum „ morbi nunc quieſcant, nunc impetum reſumant. Ita di- „ ligenti conſtat experientiâ, ſub ortu ſolis febres ſynochas, „ circa meridiem tertianas adoriri, circa pomeridianum verò „ tempus quartanæ, & veſperi catarrhales ſolennem paroxys- „ mum exerunt capiuntque incrementum. Idem tenendum „ de fluxionibus, doloribus gravativis, & tumoribus quæ „ mala circa vespertinum tempus maxime exacerbantur. *loco citato*, Tom. V. pag. 72, 73. §. XIII.

eveningen niet te vergeefs aangetekend (*m*). — De *Phthiſici*, *Hectici*, *Podagrici*, *Hypochondriaci*, enz. die aan ſleepende kwaalen kwynen, worden dezelve in deeze landen meer dan te wel gewaar. Het geen men voor alles in het oog behoort te houden, zyn de menigvuldige waterdeelen, waar mede deeze landen doorſneden en omringd zyn; en de uitwerkingen, die dezelve en alle de behoudende deelen onderling op malkanderen hebben. — Welker veelheid by het aanluiken van het lieflyk morgenligt, de verwarmende ſtraalen der zonne veeltyds dien tegenſtand biedt, dat zy dat verkwikkelyke niet altoos kunnen doen gevoelen, het geen zy naar den aart der byzondere jaargetyden in andere landen gewoon zyn te doen, en in drooger gedeelten van het Vaderland ook uitwerken: om welke rede zy ook reeds doorgebroken zynde, zelfs op den helderen middag worden ingetrokken, waar uit die ſchielyke veranderingen gebooren worden, welke by het *Climaat* (§. XLIV.) zullen worden genoemd. — Gelyk die

(*m*) Ac maximi periculi plena ſunt ambo ſolſtitia, præcipueque æſtivum. Periculoſiſſima etiam ambo æquinoctia exiſtimantur, maxime vero autumnale. Sect. III. p. m. 71. lin. 7. — gelykerwys hy die getrouwelyk in zyne waarnemingen heeft opgemerkt en geboekt. Als *Lib. Epidemiorum I.* In Thaſo ad autumnum circiter æquinoctium, & ſub vergiliarum occaſum &c. In Thaſo ante autumnum, &c. cum Galeni *Commentariis* in hæc loca. Claſſe III. p. 101. H. & p. 107. F. ſexta *Juntar.* edit.

die geene, welken uit de bewerking der zonne op het aardryk, met wat 'er op en in is, by de *jaargetyden* (§. XLV.) voorkomen.

2. Van geen minder vermogen is de uitwerking der *Maane* op de lichaamen der menſchen; inzonderheid der geenen, welken aan zekere ongeſteldheden onderworpen zyn.

a.) De Schryver van het Leven van VERULAMIUS verhaalt, dat deeze voortreffelyke Letterheld, by de *Maan-eclips*, offchoon hy niets van dit verſchynſel wist, telkens in eene flaauwte viel; welk zonderling vermogen BALLONIUS, in het jaar 1573. reeds opgemerkt hadde (*n*) geſchied te zyn; en van RAMAZZINI (*o*) door een groot getal menſchen, welken in de nagt van den 21. January 1693. na de *Maan-eclips* ſtierven, en ſommigen door eenen ſchielyken dood overvallen wierden, bevestigd is.

b.) Veele andere Ziekten zyn 'er, welke haare veranderingen gewaar worden; vooral die geene, welke uit opvulling der vaten ontſtaan, als Slym- en Wormziekten, enz. Behalven de *Epilepſia* en *Chorea Sancti Viti*, heeft de beroemde MEAD, zoo uit zyne eigene als andere waarneemingen, hier toe gebragt de aanvallen van

(*n*) *Oper. omn. Medica*, Tom. I. pag. 25. cum pag. 32. Venet. 1734.

(*o*) *l. c.* pag. 109. § XV.

van Krankzinnigheid, Draaijingen in het hoofd, *Vertigo; Adfectus Hyſterici, Paralyſes;* Bevingen van handen en voeten, *Artuum Tremores; Mulierum Profluvia, Hæmorrhagiæ periodicæ, Sanguinis ſputum, Hæmoptoë; Fluor albus, Ulcerum conditio; Renum dolores*, Nierweê; en eindelyk het wonderbaare leerſtuk der *Criſis* (*p*). Anderen brengen hiertoe de Waterzugt, dikke Buiken, uitzettingen in de Klieren, *Scrophulæ;* Hoofd- en Maag pynen, *acces* van Steen-toevallen; en volgens WEBFERUS verſcheidene gevallen van Beroerte (*q*); waar by men, mogelyk niet zonder grond, de *Abortus* zoude kunnen voegen. — Wylen de Ridder ROSEN VAN ROSENSTEIN heeft de aandoeningen der Maane op de Wormlyders als zeker betoogd (*r*); en geen minder gewigt heeft men in het Vaderland omtrent deeze waarheid bevonden (*s*). — Hoe groot moet dan het vermogen van dit lichaam niet zyn, op de ongeſteldheden van veelen; van welk ſoort in dit land zoo een ruime voorraad is; van RAMAZZINI (*t*) onder

(*p*) *De Imperio Solis & Lunæ*, Cap. II. Welk geheele Hoofdſtuk met eene opmerkzaame leezing diende vereerd te worden.

(*q*) F. HOFFMAN. l. c. §. XV, XVI.

(*r*) *Handleiding tot de Kennis en Genezing van de Ziekten der Kinderen*, p. 440, 443, 446. voornamelyk in de noot *.

(*s*) Confer. J. J. VAN DEN BOSCH, *Hiſtoria Conſtitutionis Epidemicæ Verminoſæ* &c. Leid. 1769. §. CVI: v. p. 382.

(*t*) *Oper. Omn.* l. c. pag. 121.

onder den algemeenen naam van *Zwakken* begreepen, welken derzelver veranderingen by de volle en nieuwe Maan ondervinden, wanneer deeze met de Zon omtrent in eene lyn ſtaat met de aarde, 't welk ten tyde van de nieuwe maan geſchiedt; waar door de lucht door haare zwaarte zoo wel naar de Zon als naar de Maan opryzen moet; gelyk de Zee op zulke tyden doet, maakende een ſpringvloed (*u*). — RAMAZZINI heeft, wel is waar, in weerwil van het vermogen der Maane op de Ebbe en Vloed en Zee-golven, van gelyken eenige veranderingen in de zwaarte der lucht vermeenende te moeten verneemen, geene wezendlyke veranderingen in de kwik-colom kunnen gewaar worden (*v*); 't geen van MEAD aan de verſchillende Winden, by de nieuwe en volle Maan waaijende, toegekend wordt (*w*). Gelyk de Heer MUSSCHENBROEK mede ten aanzien van de zwaarte der lucht ook weinig verandering vernomen heeft; zeggende: „ Schoon de werking der „ Zonne en Maane op den Dampkring weinig „ is, door de geringe zwaarte van de lucht, „ is 'er evenwel eenige, te weten by de nieuwe „ Maan, waar door 'er noodzaakelyk eene ge-

„ duu-

(*u*) MUSSCHENBROEK *Beginzels der Natuurkunde*, enz. Leiden 1739. II. Deel, §. 1770. pag. 893.

(*v*) *Lib. cit.* pag. 216, 217.

(*w*) *Lib. cit.* pag. m. 193. edit. Leidenſ. 1750.

„ duurige beweging in de lucht moet zyn" (*x*). — Doch offchoon de verandering in den Dampkring, door de geringe zwaarte van de lucht, by de nieuwe en volle Maane gering zy, en 'er geene aanmerkelyke verandering in de hoogte der kwik beſpeurd worde, zoo volgen nogthans de Ebbe en Vloed zoo geregeld haare veranderingen, dat het hoogſte water altoos by de nieuwe en volle Maan de Springvloeden maake. — Daar echter by zwaare Vloeden eene wezendlyke verandering in de zwaarte der kwik vernomen wordt, die daarom niet zonder rede, buiten andere zamenloopende oorzaaken, aan de verminderde zwaarte der lucht worden toegekend. Dus heeft J. HUXHAM, den 18. en 19. January 1728. te *Portsmouth* waargenomen, dat de *Barometer*, wanneer het water zeer hoog vloeide, op 28 duimen en 5 linien daalde (*y*). In den ſtorm van het jaar 1762. ſtondt de *Barometer* den 30. Maart te *Amſterdam* des avonds op 28 duim en 3 linien, daar hy den 12. December 1747. wanneer die yslyke Storm in onze *Provincien* gevoeld werdt, te *Zwanenburg* 28 duim en ééne linie tekende; en de Heer MUSSCHENBROEK den ſtand des *Barometers* op den 19. January des jaars 1735. toen zoo veele ſchepen in *Texel* en elders bleven, bevonden hadde

(*x*) *Beginzels* enz. §. 1770. pag. 893.
(*y*) *Lib. citato*, Tom. I. pag. 35 & 45. not. B.

de op $27\frac{1}{8}$ duimen te ſtaan, dat nagenoeg 28 duimen en ééne linie in Engelſche duimen bedraagt (*z*): naar welke die te *Zwanenburg* en te *Amſterdam* gedaan worden (*a*). — Maar boven-

(*z*) *Uitgezogte Verhandelingen* enz. by HOUTTUIN, VI. deel, pag. 148. [By den laatſten Storm van den 14 en 15 November heeft men wel die laage daaling van den *Barometer* niet vernomen. Men ſchreef alleen uit *Maasſluis*, dat de *Thermometer* van FAHRENHEIT, die weinig dagen geleden 35 graden tekende, den 13. des avonds op 56 graden ſtondt: dat de Gebouwen daar nat uitgeſlagen waren: dat de *Thermometer* geduurende den ſtorm van 40 tot 44 graden beeft geſtaan, en de *Barometer* niet beneden 28 Rhynlandſche duimen; het welk overeenkomt met 10 linien onder het teken *Veranderlyk*: dat de Wind, geduurende 14 a 15 uuren dat hy woei, niet breder, dan West-Noord-West, en ſlegts een oogenblik Noord-West geweest zy. — Te *Amſterdam* werdt de *Barometer* door den Heer *Dr.* SCHAAF den 13. des avonds op 28 duim en 11 linien waargenoomen; den 14. des morgens op 28, $9\frac{1}{8}$; des middags 28, 11; des avonds 29, $2\frac{1}{2}$: — den 15. des morgens, middags, en avonds 29, 5; die den 18. tot 29, 0 daalde: de *Thermometer* klom niet hoger, dan tot 55 graden des middags. — Deeze ſtorm viel in met de quartier maan, voor welken aanhoudende Oostelyke winden waren voorafgegaan. — En offchoon dit niet *direct* tot het Geneeskundige en de beantwoording deezer Vraage behoort, zoo verdient het nogthans opmerking, om in ſoortgelyke gevallen op alle zamenloopende en verzeldgaande omſtandigheden naauwkeurig te letten, ten einde zoo veel mogelyk door dezelve de Geneeskunde toe te lichten; 't geen men reeds met verlangen uit de vrugtbaare penne van den Natuur-vorſchenden LE FRANCQ VAN BERKHEY te gemoet ziet.]

(*a*) [Het ware te wenſchen, dat de waarneemingen met *Barometers* en *Thermometers* altoos met dezelfde werktuigen waren gade geſlagen, van welke de Rhynlandſche duimen omtrent eene zoo goede maat houden als die van *Engeland*; daar nu in tegendeel de waarneemingen van de zwaarte der lucht in Engelſche duimen geſcheiden, 't geen in vergelyking van de voorgaande, en de overeenbrenging van de tegenwoor-

bovendien hangen eenige Verhevelingen, als de Regen, de Sneeuw en Hagel grootelyks in deeze landen en die van het Noorden van de Maane af: 't geen men voornaamentlyk des winters beſpeurt. Want, wanneer het weder, ten tyde van de nieuwe- of volle- of quartier-maan verandert, zoo valt 'er geduurig regen of ſneeuw voor, of dooi in (*b*). — Van den anderen kant zwelt het water, zelfs by ſtil weder, buitengewoon in den zomer zonneſtand, de zoogenaam-

woordige-, zoo geene verwarring, ten minſten altoos eenige moeilykheid in de berekening veroorzaakt. — Het verſchil van Engelſche en Rhynlandſche duimen beſtaat hierin, dat 31 Engelſche duimen omtrent 2 linien hooger ſtaan, dan de 30 duimen Rhynlands, waar op de *Barometers* voorheen gemaakt werden. — De Heer SCHAAF heeft zyn *Barometer* beſchreeven in de *Vaderlandſche Letteroefeningen*, II. Deel n. 8. pag. 334. *Mengelw.* En eene vergelyking van Engelſche en Rhynl. duimen in eene bygevoegde plaat laaten afbeelden.

De onderſtaande vergelyking van verſcheide voetmaaten, is ons in 1775. door den Heere J. F. MARTINET, van den zelven toegekomen.

Vergelyking der Voetmaaten, waar van de Duimen, verdeeld in 10 en 100 gelyke Deelen, dusdanig berekend zyn:

Aſtronom. of Konings voet.	*Paryſche voet of Franſche palm.*	*Engelſche voet.*	*Rhynlandſche voet.*	*Amſteld. voet.*
12 D. 86. een duim 1, 7$\frac{1}{6}$.	12. D. 62. een duim 1, 05$\frac{1}{6}$.	11. D. 85. een duim 0, 98$\frac{5}{4}$.	12. D. 20. een duim 1, 01$\frac{2}{3}$.	11. Duim. een duim 1.

Dusdanig deeze Voetmaaten vergeleken tot de Amſteldamſche Voetmaat, konnen dezelve tot de Rhynlandſche Voetmaat overgebragt worden.]

(*b*) MUSSCHENBROEK *Introduct.* §. 2310. p. 966.

naamde St. Jans Vloed verwekkende. Gelykerwys in die plaatſen, alwaar een hooge val van water en gelyke vloed plaats heeft, als in *Zeeland*, enz. 'er doorgaans meêr wind by den opkomenden vloed vernomen wordt: een natuurlyk gevolg van de beweging des waters, als een *Ventilator* werkende. — Niettegenſtaande echter de min zigtbaare uitwerking, ten aanzien van de ligtere of zwaardere lucht, by de gewoone verandering der maane, zoo hebben nogthans naauwkeurige Geneesheeren opgemerkt, dat 'er, zoo wel als 'er eene kennelyke uitzetting in de weeke en verſtopte deelen by de volle en nieuwe maane plaats hadde, 'er van gelyken

c.) Eene tegengeſtelde werking by de quartier maane was waargenoomen. — RAMAZZINI heeft eene doorgaande Ziekte beſchreven, welke by het afneemen der Maane toenam (*c*). BENNET heeft opgemerkt, dat die Ziekten, welke uit eene ſcherpe wei ontſtaan, by de eerſte quartieren, of wanneer de maan zich met hoorns begint te krommen, vooral die nagten, welke de nieuwe maan voorgaan, niet zelden verſlimmeren (*d*); te weten allerlei uitſlag: en dat by de laatſte quartieren het water in het lichaam toeneeme, 't geen alle die Ziekten,

(*c*) *Lib. citato*, pag. 121. §. LIII.

(*d*) *Theatrum Tabidorum*, p. m. 38, 39. edit. Leid. 1742.

ten, als de *Coryza*, *Lethargus*, *Aſthma*, *Catoche*, *Cacochymia*, *Bilioſa* enz. bevestigen.

Hoedanig nu de Maan dit op de lichaamen der Menſchen te weeg brenge, en welke de rede van deeze tegenſtrydige uitwerkingen zy, is even zoo duister te verklaaren, als de gewoone Verſchynſels, die daar van in de wateren en den dampkring opgenoemd zyn. F. HOFFMANN heeft gemeend zulks te kunnen afleiden uit de verſlapping der vaste deelen, zoo door de uitzetting, als door de vogtigheid, waar door de uitwaasſeming belemmerd wordt, en 'er eene ophooping van bloed en vogten geſchiedt enz. (*e*). Doch, wat behoeft men in eene zaak als deeze verdere bewyzen by te brengen, daar de uitwerking van dit hemelſche lichaam, volgens de berigten van *Zutphen*, zich op de Runderen zelfs deedt gevoelen (*f*); de heilige Bladeren van Maan-

(*e*) „Luna creſcente tumores ampliari ſupra fuit demonſtra„tum. Evenit hoc non alia ex ratione, quam quod partium „tonum relaxat tam rarefactione, quam humiditate, unde per„ſpiratio ſuſpenditur & humorum ſanguinis & ſeri fit accumu„latio. Luna vero decreſcente perſpiratio acquirit vires, & „exinde tonus fibrarumque robur confirmatur. Et hæc cauſa „eſt, cur optime medicamentorum uſum homines tunc per„ferre posſint, quippe eo tempore bona eſt evacuatio, bona „etiam venæſectio, quæ tunc maxime inſervit præſervationi." Tom V. pag. 76. §. XXXIX. vergeleken met G. BALLONIUS in *Lib. citato*, Tom. I. pag. 131. & R. MEAD, *Lib. cit.* pag. 192 & ſeqq.

(*f*) Dus ſchreef men in October 1771. „Wat de Veepest „aangaat, die woedt rondom deeze Stad wederom heel ſterk; „doch de beesten, die in de ſtad en op de ſtads weiden zyn,

Maanzieken gewagen; en de invloed van deezen Planeet van de Heidensche Volken zelfs erkend is, welken Haar ter hulpe van Zwangere en Kraamvrouwen enz. aanriepen, en de gewoone maandelykſche Zuiveringen aan de uitwerking derzelve toekenden. Van hier

Caſta fave Lucina!

En het bekende

Luna vetus vetulas purgat, nova luna puellas.

3. Behooren hier toe de *Conſtellatien*, *Conjunctien* en *Adſpectien* der overige hemelſche lichaamen en Planeten.

a.) HIPPOCRATES heeft voor allen den op- en ondergang der eerſten aanbevolen waar te neemen (*g*): en GALENUS heeft geleerd, dat elk byzonder Geneesheer daar op agt geven moest (*h*); en dat, indien de invloed derzelve

„zyn thans nog bevryd; maar een groot half uur van hier te „*Lechem*, daar die voorheen niet geweest is, in 't dorp *Voorst* „naar *Dieren*, *Latbem*, *Doesburg*, *Angelo*, en verder naar het „*Cleeffche*, zyn de Beesten of verkogt, of aan de ziekte ge„ſtorven, en het ſteekt hoe langer hoe meer aan. *NB.* Het „is *particulier*, dat deeze plaage meest invalt met de *nieuwe* „*Maan* en het *eerſte quartier*; en wel meest als de wind *Zuid* of „*Zuidwest* is; doch by het ander quartier van de maan weinig „of hier of daar maar een enkeld beest aandoet" enz.

(*g*) „Siderum quoque ortus obſervandi, præcipueque cani„culæ, deinde arctus & vergiliarum occaſus". Sect. III. p. m. 71. lin. 9. —— ut & Sect. IV. p. 7. lin. 31. ——

(*h*) *Commentar.* in Lib. I. *Epidemior.* l. c.

ve niets ware, elk jaar dezelfde gedaante hebben zoude, 't geen nogthans niet geſchiedt (*i*).

b.) GOAD en KOOK hebben opgemerkt, dat men niet zoo zeer de *adſpecten*, welke de Maan met de planeten heeft, in agt neemen moet, als wel de onderlinge *adſpecten* der overige planeten tot malkanderen, hoewel men hier onder de maane niet vergeten moet; dewelke gezegd wordt van een groot vermogen te zyn in het vermeerderen of verminderen van de kragten der planeten, waarom de Ouden dezelve den naam van Heerſchereſſe gaven, niet onduister daar mede aanwyzende, dat de verandering des weders van dezelve afging.

c.) KEPLERUS heeft ſtellig aangetekend, dat de *adſpecten* der planeten eene ganſche verandering in de verhevelingen te wege brengen, en in de veranderingen van het weder niet weinig gelden (*k*). Eindelyk

d.) Worden de planeten niet alleen gehouden op den anderen te werken, en hun vermogen in vermeerdering en vermindering onderling mede te deelen, maar boven dien op eene wonderbaare wyze de lichaamen der menſchen aan te doen, 't geen door veelerlei ondervinding

(*i*) *Commentar.* in Lib. II. *Prorrheticor.*

(*k*) *Meteorolog.* S. *Aſtron.* & *Tract. meteorolog.* vel apud F. HOFFMANN *Diſſert. citat.* Tom. V. §. VII. pag. 72.

ding kennelyk is (*l*). — Op dat ik echter niet ſchyne my zelven en myne Landgenooten in eene verborgene *Aſtrologiſche* beſchouwinge in te wikkelen, reeds voor lange van ALBERTUS, AVERRHOES, APOLLONIUS, en anderen veroordeeld, en van mynen wydberoemden Leermeester P. VAN MUSSCHENBROEK, altoos voor ydel gehouden en opentlyk verklaard, wil ik my liever vergenoegen dit ſplinterig ſtuk by de bronnen zelven, waar uit ik deeze gebrekkige ſchets heb opgegeven (*m*), ter verdere naſpeuring en onderzoek aan te beveelen, en mynen Vaderlanderen alleen te herinneren, dat wan-

(*l*) F. HOFFMANN *l. c.* §. VIII.

(*m*) F. HOFFMANN *Diſſert.* ſæpius citata; *de Siderum & Aſtrorum in corpora humana influxu*, vergeleken met R. MEAD *de Imperio Solis & Lunæ*, pag. m. 196. uit welken ik deeze aanmerkelyke plaats moet mededeelen: „ Deinde hoc ſcien„ dum eſt, ſuas quæque vires ſortita eſſe & reliqua ſidera, „ quæ quamvis Solis Lunæque actionem non æquent, conſpi„ rant tamen variis modis ad horum *influxus* in corpora noſtra „ augendos vel minuendos" &c. — Zoo wel als de nadrukkelyke woorden van den alleſopmerkenden BOERHAAVE: „ Ut autem ſingularia hæc & rarò contingentia, hy ſpreekt „ van eenige (Chemiſche Natuurwetten,) fiant, operari im„ primis poterunt Cometæ, Meteora, Planetarum adſpectus, „ ſtellæ ſorte ipſæ. Quorum notabiles poſſunt eſſe actiones, „ ratione adtractionis repulſusve, tum & reſpectu caloris, „ lucis, frigoris denique & intuitu ipſorum effluviorum, „ quæ gerant & emittunt. Omnino equidem virtute omnium „ eorum." — *Elem. Chemiæ*, Tom. I. pag. 196. — En daar zulke welafgerechte verſtanden deeze waarheid niet alleen in levenlooze lichaamen, maar ook in die der menſchen erkend hebben, wie zal dan het zegel der waarheid aan derzelver bevindingen niet vrywillig hegten willen!

wanneer *Saturnus* in eenig *adſpect* geſtaan, of het teken van den Kreeft doorloopen hebbe, zy nevens anderen doorgaans meer koude hebben gevoeld.

COROLLARIA.

I. Uit overweeging van de zaaken, in dit Artikel uit getrouwe waarnemingen in de Natuur en Geneeskunde opgegeven, moeten alle voor-oordeelen vallen; en het menſchelyk vernuft, niet altoos het waare hoe, το *quomodo*, kunnende begrypen, liever zwygen, dan tot den einde toe den Almagtigen vinden: een gewoon gevolg van de meeste Natuurwetten. — Waar uit volgt, dat, ſchoon veele zaaken, uit de gewoone werkingen van gelyke oorzaaken in den zamenloop der dingen, zich laaten verklaaren, 'er nogthans veele zyn, welke tot de gewoone eigenſchappen van de lucht en den dampkring niet kunnen gebragt worden; maar tot de verborgene eigenſchappen (§. XXXV.) behooren.

II. Dat, gelyk de Zon door haare meêr verſchillende betrekkingen en uitwerkingen, als eene medewerkende oorzaak in veele ziekten, uit de natuurlyke geſteldheid des Vaderlands voortvloeijende (§. XXXIV. 1. 6.), moet worden aangemerkt; het ander groote lichaam wederom

derom eerder de ongeſteldheden in het lichaam reeds zynde, doet toeneemen en aanzet. — Waar uit de regelen ter voorbehoeding naar die verſchillende betrekkingen moeten in agt genoomen en ter uitvoer gebragt worden. — Opmerkende Geneesheeren zullen de opgenoemde veranderingen en uitwerkingen veelmaalen in hunne Lyders hebben waargenomen; en die onder de eerst-beginnende Konstoefenaars op deeze verſchynſels, welken noch uit den aart der ziekte noch uit hunne geneeswyze voortvloeijen, letten, zullen doorgaans van zelven den weg gewezen zien, hoe zy zich, omtrent zoodanige voorwerpen, zoo ter geneezing, als voorbehoeding, te gedraagen hebben.

III. Vermits de ervarenis van alle tyden het vermogen en den invloed niet alleen van de Zonne en van de Maane, maar ook van de overige hemelſche lichaamen, zoo Geſternten, Planeten, derzelver zamenſtand, en wat van dien aart meer zyn mag, op der Menſchen lichaamen onbetwistbaar bevonden heeft; zoo was 'er niets vuuriger te wenſchen, dan dat dit duister ſtuk eenmaal door getrouwe waarneemingen die rypheid verkrege, welke andere gedeelten der Natuurkunde, en dat der Verhevelingen, in ons Vaderland bekomen hebben: waar toe, in navolging van J. Huxham, de veranderingen der Maane by de weerkundige waarneemingen konden gevoegd worden: ofte, gelyk in den be-

beginne op den huize *Zwaanenburg*, de waarnemingen der Planeten by die der Maane en des Weders: deeze door berekening, zoo gemakkelyk gemaakt wierden, gelyk in de gemeene Tydwyzers, omtrent het op en ondergaan der Zonne en Maane, en de verandering der laatſte geſchiedt, dat men zonder het moeilyke, en voor veelen bezwaarlyke der Sterre-kunde aan te leeren, den ſtand der Planeten, haare *conjunctien* en *adſpectien* onderling dagelyks zien en onderſcheiden konde, het geen voor allen uit het Werkje van den Heer DE LA LANDE niet even gemakkelyk is: ten einde daar uit de opgegeven uitwerkingen, en het waare verband in de ziekten nader te leeren onderkennen, om de voorbehoeding en genezing derzelve naauwkeuriger in agt te neemen.

Van de VERHEVELINGEN, *met opzigt tot den Dampkring der Nederlanden.*

§. XXXV. De *Lucht*, door de hemelſche lichaamen, den grond en de wateragtige deelen bewerkt, brengt de *Verhevelingen*, of den zoogenaamden *Dampkring* voort. — Deeze zyn *waterige* of *vuurige verhevelingen*, en *luchtige*, of de *Winden*. — De bekende eigenſchappen der lucht (*cor.* II.) hangen van deeze voornaamenlyk af. — Men dient ze daarom in alle haa-

haare omſtandigheden, by de Natuurkundigen grondig te onderkennen (*n*); en, ten aanzien van het Geneeskundige, de Verhandelingen van de Heeren BASTER (*o*), STOKKE (*p*), en GAUBIUS naa te zien (*q*).

1. Tot de *waterige* behooren de *regen*, *dampen*, *vogtige uitwaasſemingen*, *mist*, *daauw* enz. welke met malkanderen dat geene uitmaaken, het welk men den vogtigen *Dampkring* noemt. De Heer LE FRANCQ VAN BERKHEY heeft die van HOLLAND omſtandig beſchreeven (*r*).

2. De *vuurige Verhevelingen* komen insgelyks omſtandig voor in de Natuurkundige Werken boven aangewezen. Ik zal 'er alleen byvoegen:

a.) Dat, *gelyk het onweder veel vermogen heeft op de gistende vogten*, of *het zuivel der runderen en andere zaaken meer*, *het zelve ook van groote uitwerking is op den dampkring*, *en door middel van deezen op de lichaamen der menſchen.*

(*n*) Men zie de werken van den Heere P. VAN MUSSCHENBROEK, enz. voornaamenlyk zyne *Introductio*, cap. 44. pag. 1090 & ſeqq.

(*o*) *Geneeskundige Proeven over de Lucht. Holl. Maatſch. der Wetenſchappen*, III. Deel, pag. 42.

(*p*) In zyne *Verhandelingen over de Galziekte*, en *kwynende ziekte der Nederlanderen.*

(*q*) In *Inſtitut. Patholog. Medic.* §. 422--445.

(*r*) *Natuurlyke Hiſtorie van Holland*, I. Deel, het gantſche 6. Hoofdſtuk.

ſchen. — Want offchoon het dikwyls heilzaam is, en den dampkring van zyne zwavel en olieagtige deelen zuivert, en dien verkoelt, zoo wordt men ſomtyds eene zeer ſchielyke verandering na het zelve gewaar (*s*). —

b.) Behalven dat *veele aandoenlyke geſtellen, voor en aleer de opbruiſching uitgebarſten is, eene groote verandering in hunne lichaamen ondervinden.* — Eindelyk maaken ten

3. De *Winden* de laatſte, en met de eerſte de hoofdoorzaak uit van den *byzonderen dampkring* der *Nederlanden.* Deeze zyn het, die de lucht met alle haare behoudene deelen herwaarts en derwaarts heenvoeren; en, naar derzelver byzonder vermogen en eigenſchap, heilzaam of nadeelig zyn. De bekende waarheden wederom vooronderſtellende, zal ik alleen aanmerken:

a.) Dat, agtervolgens de Tafel van den Heere P. VAN MUSSCHENBROEK (*t*) van de

(*s*) *Hollandſche Maatſchappy*, X. Deel, 2. ſtuk, pag. 161. alwaar Profeſſor PALLIER een verſchil van 20 graden in den tyd van 2 uuren, den 20. July 1767. te *Wel* en *Amerzode* waargenomen, heeft medegedeelt. — Na het onweder van den 18. Juny 1774. wanneer de *Thermometer* 88 graden in de ſchaduwe, en 112 in de zon voor het onweder getekend hadde, ſtondt hy na den gevallen hagel des morgens op 64 graden alhier in *'s Hage* op myn plaats.

(*t*) *Beginzels* enz. §. 1757. pag. 881. *Introductio*, §. 2591. pag. 1111.

de Winden, die uit een gemiddeld jaar eene ſtreek jaarlyks waaijen, de Weste wind 77 dagen, en de Zuidweste wind 78 dagen waaijen; te zamen een getal van 155 dagen uitmaakende. De Noorde wind 42 dagen, de Noordweste wind 33 dagen; te zamen 75 dagen. Waar by de Noordooste wind gevoegd zynde, die 43 dagen heeft, het getal der Westelyke en Noordelyke winden 233 bedraagen. Terwyl de Ooste wind 53, de Zuide wind 33, en de Zuidooste wind alleen 26 dagen heeft; zynde byna eens zo veel Noorde dan Zuidooste winden, die een agtſte en een halve gedeelten van het geheel uitmaaken, en altyd, zelfs in den zomer, koud zyn, waarvan de redenen in de plaatſen, beneden (*u*) aangehaald, kunnen opgeſpoord worden. —

b.) De eigenſchappen van deeze winden kan men in de *Geneeskundige Proeve* van den Heere Dr. BASTER omſtandig nagaan (*v*). Kortheids halven zal ik alleen overneemen:

1. Dat de *Weste winden* alhier zoo dikwyls *regenagtig* zyn, om dat zy de wolken met zich uit de Noord zee tot ons voeren; en dat ook doorgaans die winden, die uit zee landwaards aanwaaijen, vogtig zyn; 't geen van gelyken de Zuidwestelyke winden doen, uit de Noord zee

(*u*) MUSSCHENBROEK *Beginzels* enz. §. 1758 – 1762. pag. 884--886. *Introductie* §. 3592-2600. p. 1111-1115.

(*v*) *Hollandſche Maatſchappy*, l. c. p. 48-60.

zee en de wyde monden van de Schelde, Maas en Rhyn, (de breede en uitgeſtrekte Haarlemmer Meer en Zuider zee,) de dampen aanbrengende, waar over zy heen waaijen: gelyk zy in den winter niet zelden dooi; en warm zynde, onweder veroorzaaken: om dat de lucht, over de zee hangende, warmer is, dan die van het land, welke zy door deeze winden herwaarts aanblaazen (*w*).

2. Dat de *Noorde winden* in de *Nederlanden* doorgaans *koud*, *onaangenaam* en *onvrugtbaar* zyn, vermits zy uit koude gewesten, de ketens der bergen overgetogen, en aldaar door de ſneeuw verkoud, tot ons overkomen: waar tegen men die Ryken warm houdt, welken van deeze guure gasten bevryd blyven. De boomen, niet wyd van de Noord zee geplant, groeijen ook zelden weelderig, en bereiken geene merkelyke hoogte (*x*).

3. Dat de *Ooste winden* in de *Nederlanden koud zyn* en *doorgaans vorst aanbrengen* (*y*).

4. Eindelyk dat de *Zuide winden* de *warmte aanbrengen*, de *lucht onbevallig*, *onaangenaam* en *duister maaken*, de *lichaamen verzwakken* en *voedſel tot dofheid*, *droefgeestigheid*, *opſty-*

(*w*) Musschenbroek *Beginzels*, enz. §. 1547. N. 4. pag. 785. *Introductio*, §. 2596. p. 1112.

(*x*) *Introduct.* §. 2597. p. 1113.

(*y*) *Ibidem*, §. 2598. p. 1114.

ſtygingen, *huidkwalen* en *andere gebreken geeven*, verwekkende in den *Zomer*, wanneer zy *nadenmiddag* waaijen, doorgaans *Donder* (z).

5. Ten laatſten, dat de *winden* in de *Nederlanden* doorgaans in de *lente*, *zomer* en *herfst met de zon ontwaaken*, *ofte een weinig na derzelver opgang opwakkeren*, *en tegen den avond liggen gaan*, ten zy de dampen uit de poelen en ſlooten opſtygende, en door hunne veerkragt de lucht gaande maakende, wind verwekken. Des *avonds* nogthans opſtekende, word de lucht en het water verkoeld, waar door minder dampen opryzen, en de kragt van den wind verzwakt en weggenomen wordt (a).

6. Wordt men nog gewaar, dat de *wind* by den *klimmenden vloed*, ter plaatſe, alwaar een aanmerkelyke val en aanwas van water plaats heeft, *in kragten toeneemt*, 't geen na den verſchillenden tyd van hoogte, ook een merkelyk verſchil in desſelfs gelyktydig vermogen in verſcheidene Nederlandſche ſteden geven kan, en in het doen der waarneemingen of vergelyken derzelven tegen den anderen, mogelyk dient in het oog gehouden te worden.

(z) *Ibidem*, §. 2599. p. 1114.
(a) *Ibidem*, §. 2600. §. 1115.

COROL-

COROLLARIA.

Uit deeze Natuurkundige Waarneemingen blykt:

I. Dat de *koude* en *vogtige winden* het *meerendeel van het jaar waaijen*, en *noch geen derde part alleen voor drooge en warme winden overblyft*; die dan nog dikwyls, door onweder gevolgd, eene ſchielyke verandering in den dampkring veroorzaaken (*b*).

II. Hoewel men niet ontkennen mag, dat men uit de Tafel van wylen den Heere P. VAN MUSSCHENBROEK aangaande de winden, die te *Utrecht* waaijen, geenzints tot elke byzondere plaats der *Nederlanden* beſluiten kan. Dan, geene andere gedrukte waarneemingen hebbende, als die van N. DUIN (*c*); het Tafeltje van CRUQUIUS van 1733 - 1736. te *Sparendam* (*d*), en van den huize *Zwanenburg*, in de *Verhandelingen deezer Maatſchappye*, wegens *Haarlem*; van *Amſterdam*

(*b*) Het getal der regenagtige of natte winden was te *Utrecht* eenige jaaren agter den anderen waargenomen in de volgende rede tot malkanderen. Te weten 203 *Weſte winden*, 135 *Zuidweſte winden*, 61 *Zuide winden*, 27 *Zuidooſte*, 32 *Ooſte*, 20 *Noordooſte*, 54 *Noorde*, en 61 *Noordweſte winden*. MUSSCHENBROEK *Beginzels*, enz. pag. 785. N. 4. *Introductio*, &c. pag. 997. N. 4.

(*c*) *Natuur en Sterrekunde* over de jaaren 1739-1742.

(*d*) MUSSCHENBROEK *Beginzels* enz. II. D. p. 883, 884.

dam, die van den Heere Dr. SCHAAF (*e*); van de ſtad *Vliſſingen*, door den Heer D. MULDER (*f*); van *Zierikzee*, van den Heere J. BASTER (*g*); en eindelyk die van *Wyk te Duurſtede* van den Heere D. DE GORTER (*h*); van welke men de vyf laatſten alleen tegen die van den huize *Zwanenburg* toetſen kan: zal men zo lang in dit gebrekkige moeten berusten, tot dat men eenmaal overreed zyn zal van die nuttigheid, welke HIPPOCRATES zo duur in zynen tyd reeds aanbeval, om in elke plaats, waarin men de Geneeskunde oeffent, zich op derzelver geſteltenis toe te leggen; en in elke byzondere ſtreek door gelyke, en met den anderen overeenkomende *inſtrumenten*, de lucht en den dampkring zoo naauwkeurig zal hebben gade geſlagen, dat men alle derzelver waarneemingen met den anderen zal kunnen vergelyken (*i*).

§. XXXVI.

(*e*) In de *Uitgezogte Verhandelingen* enz. van het jaar 1761 tot 1764. en in de *Vaderlandſche Letteroeffeningen*, ſedert het jaar 1768. tot heden.

(*f*) *Verhandelingen van het Zeeuwſch Genootſchap te Vliſſingen.*

(*g*) Insgelyks in de *Verhandelingen van het Zeeuwſch Genootſchap* geplaatst.

(*h*) *Nederlandſche Bibliotheek*, I. Deel. De voorige opgaven van den gevallen regen zyn te vinden in de *Geneeskundige Bibliotheek*, VI. Deel, p. 719. VIII. Deel, p. 247. 706. 912. en IX. Deel, p. 227. 475. 697. 920.

(*i*) In weerwil van deeze gebrekkige vergelyking, en de moeilykheden, die zich in de overeenbrenging van de waarneemingen te *Amſterdam*, tegen die van den huize *Zwanenburg*, enz.

§. XXXVI. De zaak echter wel ingezien zynde, is het verſchil, over het geheel genomen, of, wat de waarneemingen in het gemeen betreft, zoo groot niet, als het in den eerſten opſlag ſchynt. De woorden van den Heer MUSSCHENBROEK zelven behooren daarom zoo veel te meer alhier gelezen te worden. „ Ik „ heb, zegt hy, te *Utrecht* eenige jaaren ag- „ ter een de winden waargenomen en aangete- „ kend;

enz. opdoen; en die de Heer LE FRANCQ VAN BERKHEY, om de redenen daar van in zyne *Natuurlyke Historie van Holland*, I. Deel, p. 383. gegeven, van dit werk hebben doen afzien, heeft men nogthans, zoo goed men konde, hierin zoeken te ſlagen: welke keurige en nuttige arbeid de Maatſchappy verſchuldigd is aan den noesten vlyt van den Heere F. VESTER, *Med. Doct.* te *'s Boſch*, die dit werk, ten verzoeke van den Heere J. F. MARTINET, gewillig voor my op zich genomen heeft. Men kan deeze vergelyking zien in de *Bylagen*, onder de letter A, B, C, D, E, F. en men zal wel ras van derzelver nuttigheid overreed worden; en met verwondering zien, hoe zeer veele waarneemingen in verſcheidene ſteden met malkanderen overeenkomen, en 'er nogthans een merkelyk verſchil in verſcheidene opzigten plaats hebbe, die den grond tot een byzonder ſoort van ziekten in die plaatſen leggen, en een wezendlyk verſchil in ziekten, op gelyken tyd plaats hebbende, veroorzaaken moet. —— Gelukkig ware het, indien men zich in alle deeze plaatſen van gelyke werktuigen bediend hadde, 't geen een ongelooflyken arbeid in de uitrekening zoude geſpaard hebben, en de waarneemingen gemakkelyker met malkanderen hadt doen overeenſtemmen, waar aan nu mogelyk het verſchil toe te ſchryven is. —— De Heer SCHAAF heeft zyne waarneemingen met eenen expres daar toe vervaardigden *Thermometer* gedaan, in de *Vaderlandſ. Letteroeff.* V. Deel, N. 6. pag. 256. Mengelw. beſchreven; welke ſchaal van die van FAHRENHEIT, doorgaans tot het doen van weerkundige waarneemingen in de Nederlanden gebezigd wordende, merkelyk verſchilt. ——

„ kend; naderhand veele jaaren met een verge-
„ lykende, bevond ik, dat het getal van win-
„ den, welken jaarlyks door een waaijen, byna
„ bepaald was, zoo dat 'er alle jaaren bykans
„ evenveel Weste, Ooste, en andere winden
„ woeijen; hierom heb ik dezelfde winden van
„ veele jaaren by een gevoegd, en hun getal
„ door het getal der jaaren gedeeld, waar door
„ ik het getal van een middeljaar gekregen heb,
„ het welk vry net bevat, hoe veel dagen in
„ een jaar elke wind waait; men zal het bevin-
„ den, dat deeze getallen zeer weinig van de
„ waarheid zullen afwyken, indien men nauw-
„ keurig aantekent, welke winden dagelyks een
„ gantsch jaar door gewaaid hebben: deeze lyst
„ is

De winden, die op den huize *Zwanenburg* zyn waargenomen, zyn door den Heer LE FRANCQ VAN BERKHEY met een taai geduld tot geregelde Tafels gebragt, die zeer veel licht aan dit gewigtig gedeelte der Verhevelingen byzetten. —— Het verschil, dat deeze Natuuronderzoeker in de winden, hier waaijende, tegen de opgave van den Heer MUSSCHENBROEK gevonden heeft, bestaat meest in de Noordooste winden, waar van hy de rede teffens aanwyst: doch van den anderen kant bevestigt, dat de Zuidweste en Weste winden, van Zuidwest tot West-Zuidwest, en West-Noord-West of Noordwest, zoo veele dagen hebben gewaaid, als alle de andere te zamen. Ten *anderen*, dat 'er in elke maand insgelyks eene geregelde orde in de soorten van winden hebbe plaats gehad. Men zie deezen nuttigen arbeid in nette Tafels afgeschetst, en doorleeze dit allernuttigst hoofdstuk in het I. Deel zyner *Natuurlyke Historie*, p. 378--443. —— Terwyl voor die geenen, welken dit kostbaare Werk misfen, een kort uittrekfel deezer nuttige waarneemingen in de *Bylagen*, letter G. te vinden is.

„ is dan voor *Utrecht*, mogelyk wel voor de „ zeven *Provincien*, het geen ik evenwel niet „ voor onfeilbaar hier te berde breng, om dat „ ik tot nog toe (zynde in het jaar 1739.) te „ weinig waarneemingen, overal door ons gant- „ ſche Land gedaan, bezitte". Het getal der winden in dagen hier op latende volgen, gaat hy dus voort:

„ Vergelykende de waarneemingen van de „ Heeren L. STOKKE, gedaan te *Middelburg*; „ STEENBERGEN te *Dordrecht*; DE GORTER te „ *Harderwyk*; VAN SWIETEN te *Leiden*; en „ van de Heeren van het loflyk gezelſchap te „ *Haarlem*, met de myne te *Utrecht*, bevin- „ de ik weinig onderſcheid, en byna altyd de- „ zelfde winden in alle deeze plaatſen te waai- „ jen; met deeze uitzondering nogthans, dat, „ wanneer de wind *Zuidwest* waait, men hem „ dikwyls wel een' halven dag eerder te *Middel-* „ *burg*, dan te *Utrecht* heeft: in tegendeel, „ heeft men den *Noorden* en *Noordwesten* wind „ eerder te *Harderwyk* en *Utrecht* dan te *Mid-* „ *delburg*: de *Westelyke* en *Oostelyke* winden „ hebben wy byna te gelyk: het gebeurt wel, „ dat een zagte *Zuidweste* wind in ZEELAND „ beſpeurt wordt, welke niet tot *Utrecht* toe „ doordringt; gelyk ook onze *Noorde*, *Noor-* „ *delykſte* en andere winden niet altyd tot ZEE- „ LAND toe doordringen: maar alle winden van „ den tweeden, derden en vierden trap van

„ kragt en grootheid, zyn aan de *Provincien* „ van HOLLAND, ZEELAND en UTRECHT ge„ meen" (*k*): en dit is voor het geneeskundige en het tegenwoordig oogmerk genoeg.

§. XXXVII. Een zeer natuurlyk gevolg van de Winden is het vermogen, 't welk zy op de zwaarte van den dampkring, of der luchtcolom, en door middel van deezen op de lichaamen der menſchen hebben (*l*). — Men heeft in de *Nederlanden* eene verandering van byna 3 duimen, te weeten van 27 tot 30 duimen op de kwik in de *Barometer*-pyp; zynde byna een tiende van het geheel; 't geen een verſchil van gewigt in de luchtcolom van 215 ℔. en omtrent van 3000 of 3200 ℔. op het lichaam van een menſch van middelbaare grootte uitmaakt (*m*); waar door eene groote verandering op de in- en uitwendige oppervlakte deszelven lichaams ontſtaan moet. — Voor dit oogmerk is het genoeg dit te weeten:

1. Dat

(*k*) *Natuurk. Beginſ.* II. Deel, §. 1757. p. 881. [In de vergelyking der waarneemingen, in de *Bylagen* geplaatst, zal men de grootſte verandering over *'s Hage* bevinden. Deeze waarneemingen van wylen den Heere GABRY zyn my naderhand geworden.]

(*l*) J. BASTER op de aangehaalde plaats, pag. 61--71. HALLER en LA METTRIE *Commentarien* over de *Inſtitut. Phyſiolog.* van BOERHAAVE, §. 753. in 't Latyn en Franſch. HUXHAM *Oper. Phyſ. Med.* Tom. I. *Prolegom.* p. 5-12.

(*m*) P. VAN MUSSCHENBROEK *Introduct.* Tom. II. §. 2076. pag. 843.

1. Dat de *Noorde* en *Ooste winden* doorgaans de kwik het hoogſte doen klimmen; dat zulks insgelyks een koudere lucht, of met dampen en uitwaasſemingen vervuld, en door den wind niet bewogen, te wege brengt; en dat zy de lucht zwaarder maaken. De laagſte ſtand wordt in deeze landen, te *Leiden*, geduurende 30 jaaren in October, November, December, January, February en Maart waargenomen.

2. Dat de *Lucht* in tegendeel door ſterke winden en opbruiſchingen der dampen en uitwaasſemingen, die de lucht-colom uit haare plaats ſtooten, en een ydel maaken, ligter wordt, 't geen insgelyks de regen en de warmte doen; als, van welke de eerſte de lucht van haare dampen en uitwaasſemingen zuivert; de andere de lucht uitzet en yler maakt, waar door die ligter worden moet, en de lichaamen minder drukken; en dat zulks in deeze Landen door de Weste en Zuidweste winden doorgaans geſchiedt.

De gevolgen hier van zyn:

a) Dat wy ons zelven doorgaans lugtig en fris bevinden, als deeze winden N°. 1. waaijen: wyl zy de lucht van de kwaade dampen zuiveren, en dikwyls oorzaak zyn, dat daar door beſmettelyke ziekten ophouden en verminderen.

b.) Doch dat aan den anderen kant ſommige ziekten door deeze winden veroorzaakt of verſlimmerd worden; gelyk Jigtige en Podagreu-

ze

ze lyders, of die met koude zinkingen gekweld zyn, ondervinden; welken de Noorde winden door verzwaaring van haare ongemakken, dikwyls een of twee dagen van te voren, gewaar worden en voorzeggen konnen.

c.) Zoo hebben het Teeringagtigen, Engborstigen, *Hæmophici*, met zulken wind erger, wanneer men ook de meeste *Pleurisſen*, Longen Borst-ziekten, *Squinancien*, kwaade Keelen, *Rheumatismi*, Ontſtekingen der Oogen, Verkoudheden, geduurende zulke winden gewaar wordt (*n*).

d.) Dat de andere winden N°. 2. zeer nadeelig zyn voor de *Hypochondriaci*, *Hyſterici*, zoogenaamde Zenuw-zieken, en die veel met Hoofdpyn bezet zyn: insgelyks voor alle *Morbi cutanei*, Huidziekten, als *Lepra*, *Scabies* enz. om dat zy de uitwaaſeming verminderen; om welke rede wy dan ook log en traag zyn; waarom zy niet zelden lang aanhoudende beſmettelyke ziekten, als kwaadaartige, anderdaagſche en derdendaagſche Koortſen (*o*), doordien zy de lucht met dampen vervullen, begunſtigen.

§. XXXVIII. De uitwerkingen eener *zwaardere Lucht* zyn:

1. Dat

(*n*) J. Baster *l. c.* p. 53. Huxham *l. c.* p. 12 & 181.

(*o*) Dezelve op de aangehaalde plaats, p. 53. 54. Huxham *l. c.* p. 18. 103 & 184. H. D. Gaubius *l. c.* p. 430. n. 8.

1. Dat deeze de lichaamen van alle zyden gelykelyk omvangende, en evenmaatig drukkende, door haare veerkragt, de voortſtuwing der vogten, en de bewerking der vaten, het best bevordert, waar door het onderling evenwigt dier beiden bewaard wordt; de bloedsomloop, benevens de ademhaling, de natuurlyke warmte en daaruit voortvloeijende gezondheid, in haare beste kragt zyn (*p*).

2. Dat, gelyk een zwaardere lucht gelykelyk werkende, zoo heilzaam zy, en zoo gemakkelyk verdraagen wordt, dat zy zelfs de gezondheid bevordere; en die door ongeſteldheid kwynen, hier door tot genezing komen. Van gelyken, dat, wanneer zy met meerder geweld eenig deel aandoet, 't zy door deszelfs vaatjes te zamen te drukken, te vernaauwen, de vogten daar uit te dringen, en in andere deelen, die meerder ruimte hebben, te doen overgaan, ſchaden konne. En wanneer dit in eenen hevigen graad aan de longen geſchiedt, zo wordt daar door de omloop van het bloed belemmerd, de wederſtand van het hart vermeerderd, andere deelen bezwaard, en veelerlei nadeel toegebragt, waar uit *Pleuritides*, *Peripneumoniæ*, enz. ontſtaan kunnen, die boven §. XXXVII. 2. *b.*) opgenoemd zyn (*q*). — En vermits wy

(*p*) H. D. Gaubii *Inſtit. Pathol.* § 432. 433.

(*q*) *Idem ibidem*, §. 434. Haud illepide Huxham, „ nec „ in-

der vaatjes of buisjes, of verwydering van derzelver mondjes ontstaan; en gezwellen, uitstorting van vogten enz. (*v*) gebooren worden.

§. XXXX. De gevolgen van eene *vogtige lucht*, niet zoo zeer van den onderscheiden gevallen regen, als wel van vogtige winden, en stilstaande wateren in laage landen (*w*) afhangende, veroorzaaken lang aanhoudende, even als eene ligtere lucht,

1. Minder drukking van de uitwendige oppervlakte des lichaams, waar door de buizen van haare uitwendige onderschraaging worden beroofd (*x*); hunne vezeldraaden met de vogtigheid der lucht doortrokken en doorweekt zynde, zwellen, worden gerekt; waar door

a.) Slapheid, ontspanning, minder veerkragt, traager pols, traagere beweeging, en min genoegzaame afscheiding en bewerking der vogten in de vaten bevat, gebooren worden, naar maate de *Vis inertiæ* vermeerderd (*y*). Van hier

b.) De

(*v*) H. D. Gaubii *Instit. Pathol.* §. 435.

(*w*) Wyl volgens de aanmerkingen van Huxham, zware regens de lucht, naar uitwyzing der *Hygrometers*, eerder drooger maaken en zuiveren, enz. en dikke nevel of stofregen die voornaamentlyk vogtig maakt. Tom. I. p. 136. met J. Baster, p. 83.

(*x*) H. D. Gaub. *l. c.* §. 430. N. 1.

(*y*) *Idem ibidem*, N. 2, 3. §. 429, 430. N. 5. & J. Baster *l. c.* pag. 84--88.

b.) De vogten door het overtollig water te veel verdund zynde, vermeerdering van weiën wateragtige vogtigheden, die, door verzwakking der vaste deelen, het bloed en andere levensvogten traag en onvermogend maken, ontbinden en verſtompen, en in groote veelheid ingezogen, de natuurlyke onzigtbaare uitwaaſeming der huid en der longen beletten; waar uit loomheid, traagheid, droefgeestigheid, kortademigheid, hoest, *Peripneumonia notha* (*z*) *&* *vera* (*a*), ruimer ontlasting door uitrachelingen, pis, ſtoelgang, verzameling van water in het celwyze weeffel en in de inwendige lichaamsholligheden, taaiheid, ſcherpte, traagheid van het bezwaarde lichaam, koorts, *Rheumatiſmus*, kwaadſappigheid enz. geboóren worden (*b*).

c.) Uit gebrek van genoegzaame beweging van de longen door het bloed, mindere wryving, warmte, kooking of ſpysverteering, gebrek aan voeding, waar uit koude geſteldheid en ſlymziekten, *Intemperies frigida*, *Gluten ſpontaneum*, *Morbi mucoſi*, enz. verſtomping der zintuigen, kwyning der dierlyke beweging, verzwakking van het zenuwgeſtel, en onvermogen tot alle de verrigtingen voortkomen (*c*).

2. De

(*z*) H. D. Gaubius *l. c.* §. 429. 430. n. 5. J. Baster *l. c.* p. 87. 88.

(*a*) G. B. van Swieten *Comm.* Tom. II. p. 713.

(*b*) H. D. Gaubius *l. c.* n. 5.

(*c*) *Idem ibidem l. c.* n. 4. 6. J. Baster *l. c.* pag. 85. 86. L. Stokke §. 275. 276.

der vaatjes of buisjes, of verwydering van derzelver mondjes ontſtaan; en gezwellen, uitſtorting van vogten enz. (*v*) gebooren worden.

§. XXXX. De gevolgen van eene *vogtige lucht*, niet zoo zeer van den onderſcheiden gevallen regen, als wel van vogtige winden, en ſtilſtaande wateren in laage landen (*w*) afhangende, veroorzaaken lang aanhoudende, even als eene ligtere lucht,

1. Minder drukking van de uitwendige oppervlakte des lichaams, waar door de buizen van haare uitwendige onderſchraaging worden beroofd (*x*); hunne vezeldraaden met de vogtigheid der lucht doortrokken en doorweekt zynde, zwellen, worden gerekt; waar door

a.) Slapheid, ontſpanning, minder veerkragt, traager pols, traagere beweeging, en min genoegzaame afſcheiding en bewerking der vogten in de vaten bevat, gebooren worden, naar maate de *Vis inertiæ* vermeerderd (*y*). Van hier

b.) De

(*v*) H. D. Gaubii *Inſtit. Pathol.* §. 435.

(*w*) Wyl volgens de aanmerkingen van Huxham, zwaare regens de lucht, naar uitwyzing der *Hygrometers*, eerder drooger maaken en zuiveren, enz. en dikke nevel of ſtofregen die voornaamentlyk vogtig maakt. Tom. I. p. 136. met J. Baster, p. 83.

(*x*) H. D. Gaub. *l. c.* §. 430. N. 1.

(*y*) *Idem ibidem*, N. 2, 3. §. 429, 430. N. 5. & J. Baster *l. c.* pag. 84--88.

b.) De vogten door het overtollig water te veel verdund zynde, vermeerdering van weiën wateragtige vogtigheden, die, door verzwakking der vaste deelen, het bloed en andere levensvogten traag en onvermogend maken, ontbinden en verſtompen, en in groote veelheid ingezogen, de natuurlyke onzigtbaare uitwaaſeming der huid en der longen beletten; waar uit loomheid, traagheid, droefgeestigheid, kortademigheid, hoest, *Peripneumonia notha* (*z*) & *vera* (*a*), ruimer ontlasting door uitrachelingen, pis, ſtoelgang, verzameling van water in het celwyze weeffel en in de inwendige lichaamsholligheden, taaiheid, ſcherpte, traagheid van het bezwaarde lichaam, koorts, *Rheumatiſmus*, kwaadſappigheid enz. geboren worden (*b*).

c.) Uit gebrek van genoegzaame beweging van de longen door het bloed, mindere wryving, warmte, kooking of ſpysverteering, gebrek aan voeding, waar uit koude geſteldheid en ſlymziekten, *Intemperies frigida*, *Gluten ſpontaneum*, *Morbi mucoſi*, enz. verſtomping der zintuigen, kwyning der dierlyke beweging, verzwakking van het zenuwgeſtel, en onvermogen tot alle de verrigtingen voortkomen (*c*).

2. De

(*z*) H. D. Gaubius *l. c.* §. 429. 430. n. 5. J. Baster *l. c.* p. 87. 88.
(*a*) G. B. van Swieten *Comm.* Tom. II. p. 713.
(*b*) H. D. Gaubius *l. c.* n. 5.
(*c*) *Idem ibidem l. c.* n. 4. 6. J. Baster *l. c.* pag. 85. 86. L. Stokke §. 275. 276.

2. De *Koude* by de *vogtigheid* gevoegd zynde, worden alle genoemde gevolgen (*a. b. c.*) in een hooger trap vermeerderd, moeijelyker overwonnen, en al het vermogen aan de natuur onttrokken (*d*); waar uit, deeze luchtsgesteldheid eenigen tyd aanhoudende, *Squinancien*, verkoudheden, scherpe zinkingen, afgaande en aanhoudende rot en zenuwkoortsen (*Febres catarrhales, intermittentes, putridæ & lentæ nervosæ continuæ*), kinkhoest by de Kinderen, en *Scorbutus*, allergewoonst ontstaan (*d**).

3. In tegendeel *zwaare hitte* by de vogtigheid zich voegende. wordt aan de vaste deelen de grootste verslapping toegebragt, de poren en uitwaasemende buisjes geopend, de vogten naar binnen gelokt, verdund, in vreemde vaatjes of buisjes, die van een benedenrang zyn, toegelaaten; waar uit zy, doorgang vindende, uitspatten, of de terug gebleven schielyk tot verrotting neigen: van waar uitzetting, als die lang duurt van buiten, verschrikkelyk zweeten, ontlediging der inwendige deelen, verval van kragten, besmettelyke rot- en pest-koortsen (*Febres continuæ putridæ*) galziekten, buik- en roodeloop, anderdagsche en derdendagsche koortsen voortkomen (*e*).

4. Dat

(*d*) *Idem ibidem l. c.* n. 7.
(*d**) J. Huxham *l. c.* p. 14. n. 2. J. Baster p. 107.
(*e*) *Idem ibidem l. c.* n. 8. J. Baster *l. c.* p. 96.

4. Dat uit overweging van alle deeze bovengenoemde uitwerkſelen, eene *vogtige lucht* enz. aan de zwakke tedere jeugd, de vrouwelyke kunne, koude vogtige geſtellen, en aan ſlappe en met water en ſlym vervulde lichaamen zeer naadelig is (*f*).

5. Dat eene *warme lucht* door tegenovergeſtelde uitwerkſelen, als bekwaam om de vogtigheden tot zich te trekken, de lichaamen wel droogt en droogende verſterkt, maar teffens van vloeibaare ſappen berooft, verdroogt, en eene ontſtekene en zwartgalagtige taaiheid in dezelve verwekt, enz. (*g*).

6. Eindelyk, dat eene *ligte warme* en *vogtige lucht* in veele uitwerkingen onderling overeen komen. Insgelyks *eene zwaare koude* en *drooge lucht*. En dat, naar den verſchillenden zamenloop deezer eigenſchappen, de nadeelige uitwerkſels vermeerderd, verminderd, of afgeweerd worden; en een gelyk verband tuſſchen eene al te *yle* en *dikke*, of *mindere* en *meerdere veerkragtige lucht* plaats hebben (*h*).

§. XLI. Betreffende de *beweging* der lucht, weete men voor het Geneeskundige:

1. Dat

(*f*) *Idem ibidem l. c.* n. 9. HUXHAM *l. c.* pag. 14. n. 2. & pag. 184.

(*g*) *Idem ibidem* §. 431.

(*h*) *Idem ibidem* §. 436. cum §. 423, 424, 246, 427. HUXHAM *l. c.* p. 12. n. 1. 18. n. 2. 181, 183, 185.

1. Dat eene ligte lucht door beweging kan zwaarder gemaakt en verbeterd worden, gelyk de zwakken door ryden, vaaren, schommelen, hobbelen, en allerlei aangewende beweging, waar door eene meerdere drukking, en dus eene zwaarder persende lucht gemaakt en ingeademd wordt, ondervinden.

2. Dat kragtige winden het zelfde op onze lichaamen doen, als eene vermeerderde of zwaarder lucht.

3. Dat eene schielyke verandering van ligter in zwaarder, en van zwaarder in ligter, veele ongemakken, voornaamentlyk in zwakken te wege brengt, welken deeze veranderingen niet kunnen ondergaan, zonder in verscheidene gevaarlyke en naauwlyks te genezene ziekten te vallen, ten zy de lucht verandere.

4. Dat de winden, door hunne voortstuwende kragt, den warmen dampkring van ons afdryven, en dien met hunne koudere vervangen, de onzigtbaare uitwaasemingen, en het zweet, hier door verminderen en beletten, en oorzaak tot veele ziekten, hier uit ontstaande, geven: van gelyken eene warme en vogtige lucht met veel nadeel tot ons brengen (*i*).

§. XLII.

(*i*) J. Baster *l. c.* p. 59.

§. XLII. De waarneemingen van F. HOFFMAN opzettelyk daar toe gedaan (*k*), als ook die van anderen, ſtemmen hier volkomen mede overeen. En naardien der Geneeskunde zoo veel aan dit ſlag van voorraad gelegen ligt, en zy niet genoeg van dezelve kan voorzien worden, zoo laate ik die des eerſten alhier vertaald volgen.

Dezelve heeft, in zyne Geneesoeffeningen, naauwkeurig opgemerkt:

„ 1. Dat, indien de *Zuidweste winden* lang regeeren met eene dikke en vogtige lucht, en de kwik-colom in de *Barometer*-pyp lang in een laagen ſtand blyft, de kinderen veelal aan weiagtige ontlastingen, zoo door den neus, als met hoesten en den ſtoelgang, onderhevig waren; op welken tyd ook *achores*, uitſlag op het hoofd, vogtige ooren, en traanende of leepoogen zeer toenamen. En, het geen opmerkelyk was, dat de wormen in deeze onderwerpen vrugtbaar voortteelden, waaruit naderhand verſcheiden ſoort van rotkoortſen, teering en ſtuipagtige aandoeningen voortkwamen: waarom hy niet zonder rede dagt, dat de wormen tot de voorgaande ziekten moeten gebragt worden, vermits de bevinding leert, dat zy in ſommige jaaren

(*k*) *Obſervationes Barometrico-meteorologicæ*, Cap. VII. Tom. V. pag. 29.

jaaren menigvuldiger en nadeeliger zyn, dan in anderen (*l*).

2. Dat, onder die zelve luchtsgesteldheid, die geenen, welken met slymagtige vogten bezet zyn, benevens de teeringagtigen, eene meerdere vermoeidheid der leden, en grooter verval van kragten gewaar worden; en dat zy, welken de beenen gezwollen zyn, of die opgezette buiken hebben, op dien tyd ook meer ongemak lyden, dan wanneer de lucht helder is. Dat zelfs op dien tyd de uitwendige kliergezwellen, hoedanig de *Scropulæ*, ook veel meer toeneemen, en dat de zwangere Vrouwen eene veel ongemaklyker, bezwaarlyker, en opgezetter dragt hebben.

3. Dat die geenen, welken lopende zweeren hebben, of vuile weiagtige ontlastingen ondergaan, van welken aart zyn de *fluor albus*, *gonorrhæa*, *tam benigna*, *quam maligna*, buitengewoone stoelgang en zweeren, 't zy dat dezelve versch, ofte verouderd zyn, natte schurft, puisten in het aangezicht, onder eene lang aanhoudende natte bewolkte lucht, meerder vogten,

(*l*) Men vergelyke hier mede J. J. VAN DEN BOSCH *Historia Constitutionis Epidemicæ*, &c. Waar uit blykt, dat deeze doorgaande Wormziekte, met zoodanig eene luchtsgesteldheid begonnen, over de drie jaaren geduurd heeft. Men zie ook de *Dissertatio* van ROEDERER en WAGLER, *de Morbo mucoso*, Gotting. 1762. en anderen.

ten, ſchoon met minder pyn, dan onder eene drooge en heldere lucht, uitwerpen.

4. Dat alle aandoeningen van het zenúwgeſtel, en zwakheden des hoofds, welke uit traagheid en verſtoppingen der vogten haaren oorſpronk hebben, waar toe men brengen kan hardhoorigheid, zwak gezigt, koude en *rheumatique* zwellingen van het hoofd, verlammingen, zwakheid van geheugen, en zelfs de vallende ziekte, by eenen laagen ſtand van de kwik, onder eene meer dan gewoone vogtige zuidelyke lucht, veel ſlimmer zyn.

5. Dat 'er wyders, volgens zekere bevinding, onder eene aanhoudende vogtige en zuidelyke luchtsgeſteldheid, met weinig wind verzeld, eene groote geneigdheid is tot voortbrenging van rotkoortſen, waar door het dikwyls gebeurt, dat by zoodanig eene aanhoudende luchtsgeſteldheid, overvloedige mazelen, *Febres catarrhales*, & *catarrhales malignæ* met *petechien* en *purpervlekken* zich vertoonen, enz. —

6. Dat men niet ſtilzwygende voorbygaan kan, dat de ſlaap insgelyks onder zoodanig een dikke, warme en vogtige lucht, bedwelmend, onrustig en bezwaard worde, verzeld van veele benaauwdheden; en in zulken, die daar toe geſchikt zyn, gevolgd door de *nagtmerrie*: dat de eetlust bovendien traager, en de ſpysverteering minvermogende is.

7. Dat het opmerkelyk is, dat die geenen, welken in eenig pees- of vliezig deel aanmerkelyk verwond of beledigd zyn, zoo dat eenig hard lidteken, voornaamentlyk aan het hoofd en de voeten, overgebleven is, zoo dikwyls het weder van helder in bedompt, of in het tegenovergeſtelde veranderd, groot ongemak, als jeukte, pyn, ſpanning, en ſteeking in die deelen ondervinden; zoo dat zy als een geduurige *almanach* by zich dragen, waar door zy de toekomende veranderingen des weders naauwkeurig weten te voorzeggen; het geen de Likdoorns bevestigen, en door het geval van een ſteen in de blaas aangedrongen wordt; waar uit men het vermogen der door de winden veranderde lucht op de lichaamen duidelyk onderkennen kan.

8. Dat de geduurige en oplettende bevinding aan hem bevestigd heeft, dat jigtigen en *podagreuſen*, of die aan andere langduurige ongemakken of koortſen en ſleepende ziekten kwynen, geene genoegzaame kragten bekomen, noch herſtellen kunnen, ten zy de *Barometer* haaren laagen ſtand verlaatende opklimt, en de lucht van vogtig in helder verandert, wanneer men terſtond eene zigtbaare verandering beſpeurt, de nodige ontlastingen door de uitwaasſeming en andere wegen gemakkelyker geſchieden, de eetlust herſteld, en de ſlaap geruster wordt.

9. Dat

9. Dat hy dikwyls in zyne Geneesoeffening heeft aangetekend, dat alle ſoorten van pynen, zoo hoofdpyn, tandpyn, als *podagra*, heviger en zwaarder, en ook de ademhaling in de zydwee moeilyker, en de ſpanning op de borst grooter wierden, wanneer koude, drooge en veerkragtige winden lang hadden geblaazen, en 'er eene volkomen heldere lucht waargenomen werdt. In tegendeel dat allen, die volkomene Teeringen en borstkwaalen hebben, en die door wreede pynen gekweld worden, gelyk ook die aan uitdroogende koortſen en bloedſpuwen onderhevig zyn, onder een benevelde natte en regenagtige lucht het draaglyker hadden, en zoo veel ſmerten niet uitſtonden, dan wanneer de Noordooste winden bliezen; overeenkomſtig met het zeggen van RHAZES (*m*), waarom ook de herfst den zenuwagtigen en op de borst bezetten, om deeze winden zeer nadeelig is (*n*).

10. Dat de eetlust by heldere veerkragtige winden veel ſterker is, de frisheid en levendigheid van geest met alle de zielsvermogens toeneemen, en het gantſche lichaam vlug worde; de

(*m*) Lib. V. *de Re Medica*, cap. 4. „ Ab aquilonaribus „ ventis ille cuſtodiendus eſt, qui in pectore asperitatem „ ſentit, vel tuſſim patitur, vel quibus pulmo aut pectus „ debilis eſt: hic enim ſi aerem attraxerit frigidum, ad tuſ„ ſim, vel ad ſanguinem ſpuendum velociter pervenit."

(*n*) Conf. HIPPOCRAT. *Aphor.* 17. ſect. III. CELSUS lib. II. cap. I. p. 44. edit. Leid. 1746.

de ſpysverteering gemakkelyker geſchiede, en de ſlaap meer verfriſsche. Daar in tegendeel eene zeer vogtige en dikke luchtsgeſteldheid lang aanhoudende, het verſtand ſtomp, en het lichaam vadzig maakt.

II. Dat 'er, wanneer hevige Noordooste winden de warme en vogtige dagen, voornaamentlyk in den herfst, vervangen, veele kwaade en nadeelige zinkingen, voornaamentlyk die het hoofd en de keel bezetten, ontſtaan; van waar de verkoudheid, kiespyn, hoest. jigt, veelen van het zwakkere ſoort hevig plegen aan te vallen."

§. XLIII. Het Vertoog over de nuttigheid der waarneemingen met den *Barometer*, in de Practyk der Geneeskunde door den Heer BERRYAT (*o*), kan ook met vrugt op dit onderwerp worden gelezen: in het welk de *Dyſenterieus* den toekomenden regen met de helderſte lucht doorgaans een etmaal van te voren wist te voorzeggen; terwyl hy door geweldiger ſnydingen in den buik, grooter verzwakking van de maag, menigvuldiger afgang en zekere zwaarmoedigheid, waar van hy geen reden geven konde,

(*o*) *Uitgezogte Verhandelingen* enz. IV. Deel, pag. 149-165. Uit de *Mem. de Mathem. & de Phyſique*, Tom. II. p. 452. — HIPPOCRATES heeft verſcheidene waarneemingen van dit ſlag, nopens de naderende vogtigheid, regen en winden, enz. te vinden in *Lib. de Humoribus* p. m. 19. lin. 10. Sect. II.

de, naauwkeurig gewaarſchouwd werdt. — In de waterzugtige verminderden de uitwerpſels, in plaats van te vermeerderen, en luisterden naauwlyks naar de allerkragtigſte middelen. De benaauwdheid in de borst, de zwaarte over het geheele lichaam, de ſtyfheid der kuiten en andere toevallen namen zeer ſterk toe. Het geen alles zoo wel met den ſtand des *Barometers* over een kwam, dat de Schryver, zonder de lyderes te zien, verſcheiden maalen haaren man de verandering voorſpelde, die hy vinden moest, 't geen nooit mislukte enz. — CH. BENNET heeft verſcheidene nadeelen in de Teeringagtigen by de onguurheid des weders, zoo van aanhoudenden regen, barre winden, ſchielyke verandering derzelven, enz. (*p*); als by den regen, hagel en ſneeuw, in hun die bloed ſpuwen (*q*), waargenomen. — Al het welk door een aantal andere waarneemingen zoude kunnen bevestigd worden, waar van de opgegevene tot genoegzaame voorbeelden ſtrekken.

COROLLARIA.

I. Van alle deeze opgegevene uitwerkingen van de gewoone eigenſchappen der lucht en der win-

(*p*) *Lib. citato*, p. 90.
(*q*) *Ibidem*, p. 98.

winden, welke hun bepaald vermogen aan allen die onder dezelve leven, doen gewaar worden; en die van de tyden van HIPPOCRATES af (*r*), tot heden toe eenſtemmig bevestigd zyn; zoo is het byzondere, met opzicht tot de *Nederlanden*, voornaamentlyk gelegen in het aantal, of de veelheid van zekere bepaalde winden (§. XXXV. 3. *a.*), welke meest van eenen kouden en vogtigen aart zyn, om daar uit tot de byzondere ziekten bepaalde gevolgen te trekken. — Waar uit

II. Natuurlyk volgen moet, dat de zaaden dier ziekten, welke hunnen oorſprong verſchuldigd zyn aan verminderde onzigtbaare uitwaaſeming, vermeerderde ophooping der vogten, en opvulling der grooter en kleiner vaten, en beurtelingſche vernaauwing derzelven, als allerlei ſoort van Zinkingen, *Rheumatismi*, Verkoudheden, Keelontſtekingen, *Febres catarrhales*, *Peripneumoniæ nothæ & veræ*, Hoofd- Kies- en Tand-pynen, ontſtekingen der Oogen, enz. in aandoenlyke geſtellen (§. XLI. 3.), by andere zamenloopende oorzaaken hier meêr dan elders begunſtigd worden: en dat die geenen, in welken die zaaden der ziekten reeds vrugtbaar uitgeſprooten zyn, als in *Aſthmatici*, *Phtiſici*, *He-*

(*r*) Men zie de plaatſen, boven pag. 54. not. *a.* aangeweezen: insgelyks het derde boek zyner *Aphorismi*, en veele anderen meer: gelyk ook CELSUS Lib. II. cap. 1 &c.

Hemoptici, *Hypochondriaci*, *Hyſterici*, *Nephritici*, *Podagrici*, *Hydropici*, enz., zoo wel by een hooger als laager ſtand des *Barometers*, eene gevoelige gewaarwording daar van ondergaan moeten.

III. Dewyl het aantal der ſleepende of kwynende ziekten, uit hoofde van deeze byzondere geſteldheid des Dampkrings, ten aanzien van de Verhevelingen, enz. beneden nog nader te verklaaren, in deeze landen aanmerkelyker is dan elders; en de uitwerking van eene zwaarder en ligter lucht, nevens het vermogen der byzondere geſteldheden van den dampkring, ten nutte van ſommige lyderen, met vrugt is waargenomen; zoo kan men de voortzetting daar van, in elke bepaalde ziekte, den Nederlandſche Geneesheeren niet genoeg aanbeveelen.

Van het CLIMAAT *of* LUCHTSTREEK *der Vereenigde Nederlanden, enz.*

§. XLIV. Het *Climaat* der *Vereenigde Nederlanden* is, naar gelang van de lucht, de *æther*, en alle de hemelſche lichaamen, welken *perpendiculair* boven dezelve zyn (§. XXXI. 1.), van de andere landen zeer onderſcheiden, wegens haare byzondere ligging aan de Noordzee,

zee, in het gematigdſte van de Noorder luchtſtreek (§. XXX. 1.), de aart en natuur van derzelver doorſnede laage veen- en moerige gronden (§. XXIII. 1-4.), zoo losſer als vaster, meêr of minder water zeer groot op eenen kleinen afſtand (§. XXX. 1.), en de daar mede veele en verſchillende uitwaasſemingen (§. XXXI. 7.), de werking der hemelſche lichaamen op deeze menigvuldige dampen en waterdeelen (§. XXXIV. 1. *b.*), benevens de invloed, dien zy behalven deeze op de verandering des weders, der verhevelingen en der winden hebben, zoo wel als het daar aan verknocht aantal der byzondere bepaalde winden en der eigenſchappen (§. XXXIV. 2. *b*, *c*. 3. *a*, *b*, *c*.); waar door ons land aan die ſchielyke en tegenſtrydige veranderingen onderworpen is, dat 'er een aanmerkelyk onderſcheid van koude en hitte, van droogte en vogtigheid in plaats hebbe, welke in andere landen niet zoo kennelyk beſpeurd wordt; zoo zelfs, dat wanneer wy door de zwaarſte hitte worden aangedaan, de grootſte verandering op handen zy (§. XXXV. 2. *b.*); waarom Dr. STOKKE ſchreef: „Onze lucht is ſomtyds des zomers by Zuide en „ Zuidooste winden 80 ja 90 graaden warm, „ volgens de ſchaal van FAHRENHEIT. — „ Deeze byna verſmagtende warmte, welke niet „ minder is dan onder de Keerkringen, wordt „ veelmaalen door eenen ſpoedig opkomenden „ barren Noordelyken wind vervangen, doen-

„ de

„ de den *Thermometer* niet zelden tot den 50.
„ graad en laager daalen : zoo dat men den ee-
„ nen dag gaat baden, om zich te verkoelen,
„ en den volgenden dag by het vuur zit, om
„ zich te verwarmen (*s*), welke ſpoedig op-
„ komende koude eene groote ſtremming in de
„ verwarmde dampen, die als dan met menigte
„ uit den grond opſtygen, veroorzaaken moet,
„ als die nu inkrimpende zwaarder worden, en
„ veeltyds nederdaalen in de gedaante van ee-
„ nen dikken nevel of mist, welke zeer koel
„ is" (*t*). Waar uit verſcheiden ſoorten van Koortſen, *Pleuriſſen*, *Peripneumoniæ*, *Squinancien*, verkoude Hoesten en *Rheumatismi*, zeer dikwyls ontſtaan (*u*). — Het geen verder tot het luchtsgeſtel of *climaat* der *Nederlanden* betrekkelyk is, dient in zyn geheel in de boven (§. XXXVI. 1.) aangehaalde plaatſen, en in de waarneemingen van den Huize *Zwanenburg*, te worden nagezien, in welke men veele byzonderheden nopens dit ſtuk, en veele ſchielyke veranderingen in de daaling van den kwik enz. bevinden zal. — Ik zal 'er alleen maar byvoegen :

1. Dat

(*s*) *Over de kwynende Ziekten der Nederlanderen*, pag. 74. §. 118. vergeleken met den Heere BASTER *l. c.* p. 41. 42. not.

(*t*) Dezelve, §. 119.

(*u*) Voyez M. RAULIN *des Maladies occaſonnées par le promptes & frequentes variations de l'air, conſideré comme atmoſphere terreſtre*, a Paris 1752.

1. Dat 'er, niet tegenſtaande de enge paalen van dit gezegend land, een wezendlyk verſchil van koude en warmte, op gelyken tyd, in de Zuidelykſte en Noordelykſte gewesten plaats heeft (*v*). — De Wel Ed. Geſtrenge Heer [A. A. VAN IDDEKINGE, *Burgemeester der ſtad Groningen, enz. enz.*] een opmerkzaam onderzoeker van de Natuur, en inzonderheid van de Kruidkunde, heeft my verhaald, dat het meer dan eens is waargenomen, dat wanneer de Hofvyver in 's HAGE, by ſtil weder, des nagts maar even met ys overdekt was, de jongens dien dag te GRONINGEN op ſchaatſen reden. — Dat Hy te *Middelburg* in den Tuin van wylen den Heere *Burgermeester* en *Bewindhebber* MATTIASSEN, *Caapſche* bollen, een voet diep in den grond ſtaande, weelig heeft zien wasſen, welken het te GRONINGEN buiten de kasſen niet houden konnen, en op die diepte in den grond zouden verrotten. — Dus ziet men ook, dat de groenten op den platten grond in VLAANDEREN en ZEELAND eer haare volkomenheid hebben, dan in gemelde *Provincie*, 't geen, ten opzichte van het Raap- en Koolzaad, zeer kennelyk is. —

2. Dat men zich ook in elk onderſcheiden deel van ons Vaderland aan die byzondere eigenſchap

(*v*) L. STOKKE *l. c.* §. 117. p. 73 enz. vergeleken met den Heer BASTER *l. c.* pag. 41, 42. not. 121, 122, 124.

ſchap van luchtſtreek gewent, en aldaar zo wel als elders gezond leeft; terwyl zich echter de ſchielyke verandering van tegenovergeſtelde eigenſchappen, in de ongeſtelden en zwakken, en die 'er niet aan gewoon zyn, als vreemden, en die van de eene plaatſe naar de andere verhuizen, niet onverſchillig doet gevoelen. — Dit getuigen de Geneesheeren in de *Garnizoen* ſteden, welken doorgaans de meeste ziekten verneemen onder Krygslieden, die door verwisſeling der *Garnizoenen*, van drooger naar vogtiger, en van hooger naar laager ſteden komen; zelfs op zulke tyden, wanneer onder hunne ſtedelingen geene wezendlyke, veel min *epidemique* ziekten plaats hebben. —

3. Dat de lucht zeer zuiver en doordringende in de Beverwyk zy, zo dat menſchen, die aldaar, vooral uit groote ſteden, metter woon komen, ſomtyds groote moeite hebben, om 'er zich aan te gewennen, en wel eens koortſen krygen; 't geen waarſchynlyk aan de hooge zeeduinen daar omſtreeks is toe te ſchryven. Stedelingen, bezet met Borstkwaalen, vinden daar de lucht te zwaar, en krygen ſterker aandoening. De menſchen zyn 'er wel gemaakt, gezond, ſterk, vrugtbaar, enz. Die te *Bergen*, *Schoorl*, *Camp*, *Limmen*, *Heilo*, *Oesdom* en op dergelyke hooge plaatſen geboren, en tot hooge jaaren gekomen zyn, en naar een Meer, of ſtaande water, gaan woonen, wankelen in 't

begin in hunne gezondheid. — Vreemdelingen en binnenlanders ondervinden ook duidelyk, dat de lucht te *Harlingen* merkelyk kouder is, dan in de meeste, zoo niet alle HOLLANDSCHE, en in de binnenlandſche plaatſen van FRIESLAND; waar over zy klaagen, wanneer zy zich aldaar nederzetten, of eenigen tyd ophouden: 't welk aan den vryen toegang der zeewinden, en West-Noordweste koude ligging toegeſchreven wordt, waar door het geboomte aan den zeekant der ſtad in 't geheel niet, en aan de landzyde, in den omtrek der ſtad, ſlegts tot zekere hoogte opſchieten wil.

COROLLARIA.

I. Uit de byzondere luchtsgeſteldheid der *Nederlanden* is dan de eigentlyke oorzaak af te leiden, van die ſchielyke veranderingen, (§. XLIV.) in den dampkring, en op de lichaamen der menſchen, welke nogthans door gewoonte in gezonden, zonder merkelyk nadeel, kunnen gedragen worden; doch in de bovengenoemde onderwerpen (§. XLIII. COR. II.) zoo wel den aanwas als het toeneemen hunner kwaalen zeer bevorderen: ſchoon zy anderzints niet altyd ſchaden, ten zy andere zamenloopende oorzaaken daar

daar by komen (*w*). Gelykerwys dit afgeloopen jaar noch verſch bewezen heeft, waarin wel ſchielyke en tegengeſtelde veranderingen hebben plaats gehad, zonder dat 'er merkelyke ziekten op gevolgd zyn.

II. Als een gevolg van de onderſcheidene graaden van warmte en koude in de Zuidelyke en Noordelyke *Provincien* enz. zy men, ten aanzien van de voorbehoeding, oplettend, om groote veranderingen niet ſchielyk of onverſchillig, zonder opzicht op den tyd des jaars, den zwakken en aandoenlyken aan te raaden.

III. Uit overweeging van N°. 2. zoude eene wezentlyke nuttigheid kunnen vloeijen in het verwisſelen der *Garnizoenen*, van welke de langzaame veranderingen naar de naastgelegene plaatſen, wegens de gewoonheid van de by na gelyke lucht en gronden, minder nadeel den Krygsman toebrengen kunnen, dan wanneer die van zeer van den anderen verſchillende, als van zoete naar zoute gronden enz. geſchieden.

IV. Ook

(*w*) De Hooggel. Heer GAUBIUS deeze bronnen opperende, lost de zwarigheden, welke daar onvermydelyk uit moesten voortvloeijen, dus op: „ Nimirum nativitate & „ conſuetudine durantur corpora, ut maligna aera non mo„ do innoxie ferant, ſed ſemel aſſuefacta vel facilius quoque „ quam mitiorem inſolitum. Ipſa inconſtantia & frequens „ variatio ſæpe pro remedio eſt, quo vis nociva obtundatur. „ Magnis demum ſubitisque mutationibus difficillime reſiſ„ titur." *l. c.* §. 445.

IV. Ook dient de kennis der *Climaten*, gelyk zy van groote nuttigheid in de Geneeskunde is, wegens de byzondere behandeling der ziekten, overeenkomende die byzondere luchtsgeſteldheid (*x*), zoo ook ten opzichte der *Vereenigde Nederlanden*, enz. in acht genomen te worden, ten einde de geneezing der ziekten naar deszelfs byzondere hoedaanigheid in te rigten, en niet onverſchillig alle genezingen, in andere Landen gebruikelyk, na te volgen.

Van de JAARGETYDEN, *met opzicht tot den Dampkring des Vaderlands.*

§. XLV. De *Jaargetyden*, die in de *Nederlanden*, door alle de oorzaaken, welke by het *Climaat* (§. XLIV.) opgenoemd zyn, veele veranderingen ondergaan, maaken in de *Nederlanden*, by de nadering en afwyking der zonneſtraalen, een verſchil van by de 20 graden uit. — Hier door wordt buiten twyffel eene groote verandering, zoo wel in Menſchen, Dieren en het Aardryk, als in den Dampkring zelven, voortgebragt. Deeze is uit dien hoofde anders in den zomer, als in den winter; in de lente als

(*x*) Confer. F. HOFFMANN. *Diſſ. Medica de medendi methodo varia pro Climatum diverſitate*, Oper. Supplem. II. p. 544.

als in den herfst. — Want, in den winter, wanneer de oppervlakte van het water bevroren is, waasſemt 'er byna niets uit dan water alleen: terwyl andere beginſels, als de zouten, de vuurdeelen (φλογιστον), en het aardryk, naauwlyks uitwaasſemen (*y*). Het aardryk wordt ſomtyds door de ſneeuw als toegeſloten en overdekt, hoewel zeldzaamer in deeze landen; zoo dat al wat van het zelve als dan opgeheven wordt, enkel water is. De zoute, olieagtige en aardagtige deelen, worden dan in den ſchoot der aarde bewerkt (*geconcentreerd*), aldaar vermenigvuldigd, en by een verzameld, of opgehoopt. Maar wanneer in den voortyd de vogtige warmte het aardryk ontbindt, het water ontdooit, en alle lichaamen van planten, dieren, menſchen, enz. als uit eenen diepen ſlaap opwekt, gaande maakt, en de poren opent en ontſluit, zoo worden dezelve tot eene ſterker uitwaasſeming en uitdamping genoopt; en de lucht, die des winters behalven water weinig vreemds bevatte, maar de zuiverſte was van het gantſche jaar, zoo dra de geſlooten planten en dieren enz. ont-

(*y*) Dit is te verſtaan van vriezende Winters, en niet zoo zeer van opene, want vermits de dampkring dan zwaarder is, kan zy meerder dampen en uitwaasſemingen behouden. — In den winter is de dampkring koud, dikker en zwaarder in dit land; derhalven zal des winters eene groote menigte van dampen en uitwaasſemingen hangen blyven, en dan ook aanleiding tot ziekten uit belette doorwaasſeming, uit opſtalling der vaten geeven.

ontluiken, met uitwaasſemingen vervuld (*z*), welke aanleiding tot de algemeen doorgaande ziekten geeven, die in den winter by aanhoudende vorst geheel ophielden.

§. XLVI. Wat uitwerking nu deeze verſchillende luchtsgeſteldheid, ten opzichte van de byzondere jaargetyden, op de Ziekten zelve hebbe, kan men, in de beneden aangehaalde plaatſen (*a*), omſtandig nazien. — Men is wel overal en ten allen tyde aan ziekten onderhevig, maar men wordt zelden zoo door ziekten aangetast, als in den voor en natyd, wanneer de lucht met dampen en uitwaasſemingen vervuld is. En vermits die in deeze landen, zoo veel in aart en natuur van elkanderen verſchillen, zoo zyn de ziekten, naar het verſchil, behalven de gewoone verſcheidenheid van het voor- en najaar, overeenkomſtig den byzonderen *Spiritus Rector* (*b*), of reukgevenden geest der

(*z*) Confer. H. BOERHAAVE *Element. Chemiæ*, Tom. I. pag. 498.

(*a*) HIPPOCRATES *Lib. Aphorismor.* III. Aphorism. 20--24. — CELSUS Lib. II. cap. I. — F. HOFFMANN Part. III. cap. VII. §. XX. ſeq. Tom. I. pag. 266. ut & *Operum Supplem.* II. Differt. *de aeris intemperie multorum morborum cauſa*, §. XIV - XVIII. pag. 433. cum H. BOERHAAVE *Aphorism. de cogn. & cur. morb.* §. 747, 748. ut & G. B. VAN SWIETEN *Commentar.* Tom. II. pag. 507 - 510. &c.

(*b*) Wat men door den *Spiritus Rector* te verſtaan hebbe, is af te neemen uit H. BOERHAAVE *Elem. Chemiæ*, Tom. I. p. 324. 484. MUSSCHENBROEK *Beginzels* enz. §. 1490. n. 1 - 18. pag. 731. en STOKKE *over de kwynende Ziekten der Nederlanden*, §. 171 - 199.

dier uitwaasſemingen, en de byzondere eigenſchappen der lucht hier op werkende, insgelyks van den anderen onderſcheiden. — De herfst is doorgaans koud en vogtig, aan veele veranderingen, by de koele avond- en nagtſtonden, onderworpen, van CELSUS en de ouden zeer wel aangemerkt (*c*): want niet tegenſtaande de ziekten op alle tyden van het jaar ontſtaan konnen, zoo vallen nogthans de meeste in den herfst voor, naardien het als dan op den middag warm, en des nagts en des morgens, zoo wel als des avonds, koud is; waar door de lichaamen, wegens de middagwarmte worden ontſloten, en ſchielyk koude vatten: want de lichaamen der menſchen en der dieren, benevens het aardryk, als dan nog blyvende uitwaasſemen, wordt

(*c*) „ — Autumnus plurimos opprimit. Nam fere meridianis temporibus calor: nocturnis atque matutinis, ſimulque etiam vespertinis, frigus eſt. Corpus ergo & æſta„ te, & ſubinde meridianis caloribus relaxatum, ſubito fri„ gore excipitur. Sed ut eo tempore id maxime fit, ſic „ quandoque evenit noxium eſt." *Libr. citato, loco citato*, p. 42. — En HIPPOCRATES hadt, wegens de gelykheid der aandoeningen, welke de wormen des avonds met die in den herfst hebben, den avond by deezen vergeleken, zeggende: „ Lumbrici tenues aſcarides dicti, vespere „ maxime, cui analogia quodammodo reſpondet autumnus, „ infeſtant." *Lib. de morb. vulg.* II. vergeleken met Lib. VI. n. 15. in welke plaatſen GALENUS de verwisſeling der jaargetyden geheel op de veranderingen van den dag en van den nagt toepast: „ Diem namque toti anno proportione res„ pondere cenſet, ut matutino tempori ver ſimile ſit, meri„ diëi æſtas, vesperi autumnus, nocti hyems." in Lib. II. *de morb. vulg.* Comm. I. claſſe III. Fol. 157. n. 15. G.

wordt deeze uitwaasseming, by den vallenden avond, door de hangende dampen, welken in deeze laage landen menigvuldig zyn (§. XLIV.) en niet altoos kunnen opklimmen, verminderd; en onze lichaamen door dezelven aangedaan: weshalven de geschiktheid tot het voortbrengen van ziekten in den herfst ruim zoo vrugtbaar zyn moet. — Dit verschil van den dag, zoo wel in de jaargetyden als in het *Climaat* (§. XLIV.) gelegen, heeft dan niet alleen zyne betrekking tot den meerderen of minderen graad van koude; maar voornaamentlyk tot de doorwaasseminge, aan veele veranderingen in de verwisseling van den avond en den morgen, den nagt en den dag, onderworpen (*d*): welke veranderingen, offchoon zy niet schynen gevoeld te worden, nogthans zoo wezendlyk zyn, dat de dierlyke lichaamen, 't zy die in de vrye lucht verkeeren, ofte zich in hunne schuilhoeken, stallen of huizen ophouden, de uitwerkingen daar van,

(*d*) Conf. H. Boerhaave *Elem. Chem.* p. 150. — Sanctorius en J. de Gorter hebben waargenomen, dat men van den herfst- tot den winter-zonnestand minder dan een pond uitwaasemt, *Med. Statica*, Lib. I: cap. 1. & *de Perspiratione insensibili*, Aphor. LXXXI. pag. 365. van welke de waarneemingen des laatstgenoemden Hoogleeraars, die dit stuk voor de Nederlanden met zoo veel vlyt en arbeid een reeks van jaaren onderzogt, en daaraan zoo veel lichts bygezet heeft, wel van nader by mag doorbladerd worden. Daar intusschen de Nederlandsche Leezer genoegzaam licht by de Heeren Stokke *l. c.* §. 150, 151. en Baster *l. c.* pag. 41, 42, 47. omtrent het betoogde ontfangen kan.

van, zelfs op de bedden gewaar worden (§. XXXVII. 2. *b.* XLII. 9. & XLIII.); welke zoo veel te gevoeliger treffen, naar dat zy zwakker lichaamen aandoen; of door haare verwisſelingen meer van den anderen verſchillen.

§. XLVII. Agtervolgens deeze onderſcheidene bewerking op de lichaamen der menſchen enz. (§. XLV.), naar de verſchillende luchtsgeſteldheid, en de eigenſchappen, welke haar verzellen, zyn dan de ziekten, naar de onderſcheidene jaargetyden, welke in deeze landen doorgaans worden waargenomen, in het algemeen: *Morbi inflammatorii & catarrhales; Febres rheumaticæ, intermittentes, remittentes cum apparatu primarum viarum;* gelyk meede *Synochi ſimplices & putridæ.* — Waar omtrent men aan te merken hebbe, dat de ziekten van het *Vaderland*, enz. tot de verſchillende jaargetyden behoorende, zoo wel hier als elders, haaren voornaamen grond hebben in de verſchillende Zonneſtanden (*Solſtitia*), naar welken de graad der ziekten veelal evenredig is met de warmte van den voorgaanden zomer; gelyk de ziekten van het voorjaar door de koude van den winter bepaald worden (*e*). En vermids het van algemeene bevinding is, dat men ſedert een geruimen tyd veel laater voorjaaren, of langduuriger

(*e*) H. D. Gaubii *Inſtit. Pathol. Med.* §. 848.

riger koude en vorst gehad hebbe, als wel in vorige tyden; zodanig, dat 'er dikwyls in de maanden April en Mey nog zeer koude dagen en nagten, met vorst en ſchraale noorde en ooſte winden verzeld, gevoeld werden; zoo heeft dit ook een merkelyk verſchil in de ziekten van het voorjaar gegeven. Vogtige en zeer zagte winters maken nogthans altyd eenige uitzondering in het laatſte geval, en geven gelegenheid tot voortbrenging der ziekten, welke (§. XLII. 1.) reeds opgenoemd zyn. —

1. De *Winter* is de eigen tyd der *Inflammatien*, welke voorvallen, wanneer de menſchen de koude ſchroomende, zich niet zoo zeer uitwendig dekken, als inwendig met ſpyzen en heete dranken verwarmen, de *circulatie* des bloeds aanzetten, en de uitwaasſeming vermeerderen; en zich als dan aan den tocht of koude lucht, zonder genoegzaame beweging blootſtellen; waar door de uitwaasſeming dan ſchielyk ophoudt; en derzelver ſtoffe met het bloed als naar binnen gedreven wordt; terwyl de huid, door de koude geprikkeld, zich te zamen trekt; waar door *catarrhi*, zinkingen, zoo gewoone verkouwdheden, als met hoest verzeld, ontſtaan, die niet anders zyn, dan ligte roosagtige ontſtekingen van de *membrana Scheideriana*, of *glandulæ tracheales* en *pulmonales* (het vlies, dat van binnen de neus, enz. bekleedt, als mede de kliertjes van de luchtpyp en der longen);

en

en uit dezelfde oorzaak insgelyks *Pleuritides*, *Peripneumoniæ*, *Rheumatismi*, en andere *Febres inflammatoriæ* voortkomen. Terwyl *Apoplexiæ & mortes ſubitaneæ*, Beroerten en ſchielyke of haastige dood, in dien tyd voorvallen; en niet min gemakkelyk uit de gezegde oorzaaken af te nemen zyn. — Ook behooren tot den winter veele ziekten, geſprooten uit niet wel genezene najaarsziekten: gelyk de *Hydropes*, waterzugt, *Aſthmata*, benaauwde borst, en andere, die van verſtopte ingewanden haaren oorſprong hebben.

2. Het *Voorjaar* is de bloeityd der *Tertianæ vernales*, welke doorgaans zich zelve geneezen; en door welke de natuur poogt eenige verſtoppingen (veel ligt *in cerebello*) los te maaken, of zekere zuiveringen in deszelfs affcheidend ſap te verrigten: waarom zy gevoeglyk *ſalutares* (heilzaam) genoemd kunnen worden. — Als dan vallen ook byzonder de *Peripneumoniæ nothæ*, *Hæmoptois* met derzelver gevolg, de *Phthiſes*, benevens *Icteri* en *Diarrhoeæ*, als zoo veele bewyzen van de poogingen der natuure voor, om zich te ontlasten van het overtollig bloed en vogten, door het zwaarder wintervoedſel opgezameld, en zich door de eerſte warmte uitzettende.

3. De *Zomer* is veelal de gezondſte; en behalven de Teeringagtigen en andere kwynenden, zyn'er weinig zieken: ondertuſſchen worden

den die geenen, die volſappig zyn, en in de Lente geene ontlasting noch ziekten, die hen ontledigden, gehad hebben, maar eetende en drinkende gebleven zyn, niet zelden door eene ſchielyke Beroerte uit het leven gerukt, welke door eene bersting van een bloedvat in de hersſenen ontſtaat, even als in de koude des winters geſchiedt; doch aan tegenſtrydige uiterlyke oorzaaken is toe te ſchryven: vermits de gantſche *maſſa* van het bloed als nu, door de warmte wordt uitgezet, en vlugger geworden zynde, in meerder *volumen*, ofte uitgebreidheid, naar het hoofd wordt gedreeven; daar des winters de koude het bloed naar binnen jaagt, en de tedere vaatjes der hersſenen, welke deeze meerder kragt niet weêrſtaan kunnen, bersten. In beide gevallen heeft eene volbloedigheid of veelſappigheid plaats, 't zy die voltrekt tot de veelheid der vogten, of betrekkelyk tot de vernaauwing der vaten gebragt wordt. De eene wordt *Plethora abſoluta*; de andere *Reſpectiva* genoemd. Wanneer de Zomers echter heet zyn, vallen niet zelden *Febres ardentes* en *Choleræ* voor.

4. Ondertuſſchen is het *Najaar* eigentlyk de oogst der krankheden (§. XLVI.), wier zaaden in den zomer geſtrooid zyn; overtreffende alle de ſaiſoenen in vrugtbaarheid, gevende jaarlyks *Tertianæ ſimplices & duplices*, *Quartanæ*, *Febres remittentes*, *Febres abdominales*

&

& bilioſæ, ook *Icteri*, *Colicæ & alvi profluvia*; te hardnekkiger en van kwaader toevallen verzeld, naar maate de voorafgaande zomer meerder en langduuriger hette gegeeven hebbe. Het zy dat het bloed, het welk geduurende de warmte zynen loop naar de binnendeelen gehad heeft, en door te ſterker uitwaaſeming genoeg ontlast wierdt, om de ingewanden niet te beledigen, nu door de eerſte verandering der guurder morgen- en avondſtonden, derwaarts vlugt; en door het dagelykſch voedſel nog vermeerdert: terwyl de ontlasting door de huid verminderd, de ingewanden bezwaard, en in hunne werkingen vertraagd worden, die de gevoelige natuur dus prikkelende gaande maaken, om, vol wanorder, zich te ontſlaan van het geen haar belast; naar welke de verwekte toevallen verſcheiden zyn moeten, naar de verſcheidenheid der meest aangedaane deelen, en het overwigt der ſtoffen in de *maſſa* van het bloed. Het zy dat de voorgegaane warmte, eensdeels alle de vogten tot neigende verrotting gebragt hebbe, en anderdeels ook meer bekwaame ſtoffen daar toe in de eerſte wegen hebbe doen voortkomen; waar door het bloed met ſcherper ſtoffen uit het *Syſtema venæ portarum* daar onder gebragt, bezwangerd wordt; waar uit de *motus inteſtinus* (inwendige beweging) vermeerderd wordt; en de daar uit voortkomende hitte, by gebrek van doortogt door de onzigtbaare uitwaaſeming, tot

zoo verre aangroeit, dat zy de koorts, die zelden goedaartig zyn kan, maar naar gelang van de broeijende eigenſchap der lucht, en den aart der medewerkende oorzaaken, (boven reeds meermalen genoemd, en beneden by de *Gronden* en *Wateren* enz. nog nader te beſchouwen) heviger werken moet.

§. XLVIII. Deeze ziekten zyn het, die gewoonlyk de onderſcheiden jaargetyden volgen; en uit de natuurlyke geſteldheid van het Vaderland voortvloeijen. Terwyl andere *Epidemique* ziekten, welke eene niet altyd tegenwoordige oorzaak of beſmetting nodig hebben, tot dit artikel en de opgegevene vraage niet ſchynen te behooren: hoewel men, voor zoo verre die betrekking hebben op de laage gronden, de overſtroomingen, en de naby gelegenheid der landen aan anderen, enz. uit de medegedeelde berigten ook niet ongemerkt zal kunnen voorbygaan. — Alleenlyk is hier nog aan te merken, dat de ziekten, welke hier als gewoone zyn opgegeven, die wetten niet zoo houden, zonder dezelve immer te overſchryden, vermits men ook in alle jaargetyden zulke ziekten vindt, welke tot andere ſaizoenen behooren, met de waarneemingen van HIPPOCRATES, en die van alle tyden ten vollen overeenſtemmende. Het geen byzonder eigen is aan de tuſſchenkomende najaarskoortſen, *Febres intermittentes autumnales:* voor-

naa-

naamentlyk de derdendagſche *quartana*, die niet zelden in den winter te duchten is, zynde wel de hartnekkigſte, veelal voortkomende uit tegengegaane herfstkoortſen.

COROLLARIA.

I. Offchoon de ziekten der jaargetyden van algemeene waarneemingen zyn, door HIPPOCRATES zoo nauwkeurig beſchreven; en door CELSUS zoo meesterlyk aangevuld (§. XLVI. not *a.*), dat 'er bezwaarlyk iets nieuws, ten aanzien van het algemeene, is by te voegen; zoo zyn dezelve, om de verſchillende lands en luchtsgeſtelteniſſen (§. XLIV.), in deeze landen zeer verſchillende.

II. Van dezelfde waarde zyn die der voornaame zonneſtanden, dewelke om den aart der ziekten in deeze landen, als *Morbi catarrhales, rheumatici & arthritici*, op die tyden zeer gemeen zyn, door de ſchielyke veranderingen, welke dan dikwyls plaats hebben.

III. Om welke rede (I. en II.), en om de koelder en laater voorjaaren (§. XLVIII. 4.), de regel van CELSUS niet altoos kan doorgaan (*f*), te weeten: *dat de Lente de gezondſte*

(*f*) „ Igitur ſaluberrimum ver eſt: proxime deinde ab hoc „ hyems: periculoſior æſtas, autumnus longe periculoſiſ„ ſimus." *l. c.* pag. 42.

ſte zy, daar aan volgende de Winter, gevaarlyker de Zomer, allergevaarlykst de Herfst. Vermits de meeste menſchen doorgaans in deeze landen in het voorjaar en in de lente ſterven; gelyk een ieder uit de ſterflysten van *'s Hage* zien kan; en was men van ruimer voorraad in deezen voorzien, zoo zoude dit, buiten *epidemique* ziekten, den meesten tyd blyken; en de gezondſte maanden veelal die van den zomer zyn; zoo zelfs, dat die van *July*, *Augustus* en *October*, voor de Teeringen in *'s Hage* (*g*), de minst ſchadelyke bevonden worden.

IV. Offchoon het *annus climactericus* tot elk byzonder menſch betrekkelyk zy, en in eenen gezonden geneeskundigen zin kan verklaard worden (*h*), zoo leeren nogthans ſommige waarneemingen, dat het 10. jaar de meeste of het grootſte aantal der dooden verſchaft hebbe (*i*).

V. Dat, uit overweging van den aart der meeste ziekten, uit de verwisſeling der jaargetyden, in betrekking van de lucht en den dampkring aangemerkt, dezelve veelal tot de belem-

mer-

(*g*) *Verzameling van naauwkeurige Lysten*, enz. §. XCVIII. pag. 35.

(*h*) Conf. F. HOFFMANN *de annorum climactericorum rationali medica explicatione*, Tom. V. pag. 89.

(*i*) *Verzameling van naauwkeurige Lysten*, enz. §. XXVII. pag. 13.

merde onzigtbaare uitwaasſeming, uitzetting der vogten, en ontaarting derzelven, uit berooving van hunne edelſte vermogens, of bezwangering met nadeelige en ſchadelyke enz. te brengen zyn.

VI. Alhoewel de ziekten der jaargetyden, naar de onderſcheidene land- en luchts-geſteltenisſe, en den daar uit ontſtaanden eigen dampkring, doorgaans van eenen algemeenen aart zyn: zoo zyn zy nogthans naar de byzondere landen, ſteden en plaatſen merkelyk van den anderen verſchillende.

Onderſcheidene Berigten aangaande de Ziekten der JAARGETYDEN.

§. XLIX. Alhoewel ik deeze lyst in eenen zamengetrokken zin zoude kunnen mededeelen; gelykerwys (§. XIII - XVII.) hier reeds eene proeve van gegeven is, zoo ſchynt het, om het zonderling belang, ten aanzien van het onderſcheidene in elke byzondere plaatſe te onderkennen, niet ondienſtig te zyn, dat men de berigten van de verſchillende plaatſen des Vaderlands, agtervolgens de gemaakte verdeeling, alhier volgen laate.

Berigten van de Ziekten, in de onderſcheiden JAARGETYDEN, *in de Landen van den* HELIUS.

§. L. De Ziekten, welke men des winters in de ſteden en landen van den HELIUS (§. XV. not. *x*. 1.) heeft, zyn zulke, als overal door koude en belette doorwaasſeming ontſtaan; hoedanige zyn Verkoudheden, *Pleuritides*, *Peripneumoniæ veræ & nothæ*, *Anginæ*, en voornaamentlyk *Rheumatismi*, Koortſen enz.

1. Is de *Winter* evenmaatig en zagt, zonder merkelyke ſchielyke verandering in het tegenovergeſtelde, dan zyn 'er doorgaans weinig zieken te *Middelburg*. — Heeft men natte koude winters met veel mist, welke men echter te *Middelburg* en in gantſch ZEELAND nimmer zo zwaar noch zoo langduurig verneemt, dan in HOLLAND, dan regeeren 'er veele *Peripneumoniæ*, *cum vel ſine Pleuritide*. Valt echter de vorst ſchielyk in met een zeer ſtrengen Noordoosten wind, zyn de *Pleuritides & Anginæ inflammatoriæ* zeer gemeen: ja, het is my, ſchreef de Heer [E. P. VAN VISVLIET], in den winter van het jaar 1768. gebeurd, dat ik in 3 dagen 15 diergelyke lyders kreeg, waar van ik binnen den 4. dag reeds vier verloor, en nogthans was ik niet van de ongelukkigſten myner me-

medebroederen. — De waarneemingen van *Vliſſingen* van den jaare 1768. geven de zelfde ziekten, by deeze byzondere genoemde luchtsgeſteldheid op (*k*). „ De Heelmeesters „ getuigden zoo veele aderlaatingen in *January* „ verrigt te hebben, dat onder hen reeds be„ jaarde mannen niet heugden, in veele jaaren, „ in zoo korten tyd, zoo veele gedaan te heb„ ben; — veele bejaarde lieden ſtierven aan „ *beroerten.* Die herſtelden, behielden eene „ lammigheid aan de een of andere zyde. De „ voornaamſte ziekten zyn geweest zinkingen, „ moeilyke hoesten, ontſteekingen van het rib„ benvlies en der longen," enz.

2. De *Anginæ catarrhales* komen in het *Voorjaar* dikwyls voor te *Zierikzee* (*l*). Inzonderheid heeft men in het voorjaar van 1771. veele *Peripneumoniæ* en Verkoudheden gehad. — In het voorjaar ziet men doorgaans met het begin van *April*, tot op het laatst van *July*, *Febres vernales*, *tertianæ ſimplices & duplices*, ook *Febres ephemeræ* graſeeren, welke meer of min *frequent* zyn, na dat 'er veel of weinig Ooste winden waaijen; want die waaijende, zo zy

(*k*) *Verhandelingen uitgegeeven door het Zeeuwſch Genootſchap te Vliſſingen*, I. Deel, pag. 625 ſeq.

(*l*) [De Heer BASTER heeft my kort voor zyn Eds. dood nog een tafeltje van weerkundige waarneemingen laaten toekomen, waarop de ziekten te *Zierikzee* van dien tyd teffens genoteerd ſtaan. Zie *Bylage* H.]

zy maar niet al te vinnig zyn, worden de meesten alhier als dan weggevaagd, zelfs in alle jaargetyden.

3. In *drooge* en *heete Zomers* beginnen reeds met *Augustus* de *Febres autumnales biliosæ, continuæ remittentes.* — Dit zelfde berigt men van ZUIDBEVELAND, alwaar in de ſtad *Goes*, in het najaar dikwyls de zoogenoemde Galkoortſen, meêr op *heete* en *drooge*, dan op *vogtige zomers* volgen; en van den zelfden aart zyn in de ſtad, als op het land. In het jaar 1771. waren 'er tot verwondering, geduurende den kouden zomer, en natten herfſt, weinig Galkoortſen, of *Febres intermittentes* te *Zierikzee* geweest: — van gelyken werden die weinig in het Eiland van *Tholen* op dat jaar gevonden; en die 'er waren, werden ſpoedig door een *vomitiv* herſteld. — Geduurende den zomer van het jaar 1771. had men ook geen de minſte zieken in de *Wilmſtad* en het gantſche omliggende land beſpeurd.

4. In de maand van *October* beginnen gewoonlyk de *Febres quartanæ*, welke zelden, wanneer die wel behandeld worden, langduurig zyn: ten zy dezelve gevolgen zyn van een' kwaaden levensregel, na eene voorafgaande Galziekte; gelyk maar al te dikwyls gebeurt. — Hoe meer water 'er valt, hoe minder zieken 'er zyn, (*cæteris paribus*,) vooral in het najaar; 't geen men rekent reeds van half *Augustus* tot half

half *November* te geſchieden: want zoo men na drooge, doch koele zomers natte en opene winters hebbe, zyn de *Morbi catarrhales*, *Peripneumoniæ*, *Anginæ malignæ*, zeer *frequent*. Hoe minder *Febres autumnales biliosæ*, of zoogenaamde Galziekten men in het najaar in ZEELAND heeft, hoe meerder *Febres putridæ* in den voorwinter hier grasſeeren, in welke de *Potentia animata* de allerverſchrikkelykſte toevallen verwekken (*m*). Want hoe natter jaaren, hoe meer *Inſecten*, en dus ook hoe meer wormen. Ja het is een gemeen ſpreekwoord geworden: *veel vliegen weinig zieken.*

§. LI. In het eiland van *Tholen* zyn de ziekten van den zelfden aart; als in het *voorjaar* uit belette doorwaasſeming ontſtaande. — In den *zomer* zyn 'er weinig zieken, en dan nog meest huidkwaalen, als *herpes*, *ſcabies* enz. — In den *herfst* Galkoortſen; waar van 't eene jaarſaizoen zeer onderſcheiden is van het andere: by heete zomers zyn dezelve hier ook algemeen en moeijelyker te genezen, duurende dan wel tot in *November*; wanneer men meest dubbelde anderdagſche koortſen heeft, die dan meest den ganſchen winter kwellen. —

§. LII.

(*m*) [De Heer VAN VISVLIET heeft my in een' brief zoodanig eene *epidemie* medegedeeld, welke in 1769. zeer veel woede aanrichte.]

§. LII. In het eiland van *Overflacqué* heeft dezelve rede plaats (*n*). In de *Wilmſtad*, hier tegen over gelegen, heeft men in het voorjaar *Febres tertianæ*, *Pleuritides*, *Peripneumoniæ*

(*n*) Confer. J. J. VAN DEN BOSCH *lib. citat.* in welk werkje men eene doorgaande beſchryving van drie agtereenvolgende jaaren vindt. —— De *Peripneumoniæ nothæ* ſchynen althans zeer gemeen aldaar te zyn in het voor- en ſomtyds in het najaar. ——

[By het overgeven myner Verhandeling, durvde ik weinig byzonderheden van dit volkryk Eiland en dat van *Goederede* melden, of myne waarneemingen zoo dikwerf aanhaalen als anders wel nodig was; om niet bekend te worden: hierom heb ik ſpaarzaam en altoos in den derden Perſoon daar van geſproken, daar ik in tegendeel den arbeid van anderen zoo mildelyk voortbragt: 't geen ik van gelyke wegens de opgave van *'s Hage* wilde in acht genomen hebben, om dit zelve aldaar niet te herhaalen. —— In deeze *Hiſtoria Epidemica* &c. te *Leiden* by S. en J. LUCHTMANS gedrukt, komt Cap. I. §. XI-XVI. pag. 1-16. een driejaarig beloop der ziekten voor, welke in beide de genoemde Eilanden hebben plaats gehad; dewelke, offchoon die met wormen verzeld gingen, hun wezen daarom niet veranderden. ——

In het byzonder kan ik melden, dat ik geduurende elf jaaren, in welken ik een bloeijende practyk aldaar geoeffend hebbe, maar eenmaal *petechien* met *miliaria* gezien hebbe in eene Dame, die van de *Wilmſtad* naar *Sommelsdyk* gekomen was om haare Moeder te zien, en denkelyk uit die plaats het ſmet hadde mede gebragt: welk geval ik in alle zyne omſtandigheden, p. 111-120. beſchreven hebbe. —— De Rotkoortſen werden door geene *petechien* agtervolgd, en waren niet beſmettelyk, p. 53. —— In weinigen hebbe ik de *miliaria rubra* gezien, en zoo myn geheugen niet mist, maar eenmaal egt. Zoo dat die ziekten, welke in het *artikel* van *Nymegen* enz. ſtaan te volgen, geduurende myn verblyf op die Eilanden, aldaar onbekend waren. Voorleden jaar heb ik gehoord, dat ſoortgelyke Koortſen zich te *Ooltgensplaat* hadden geopenbaard, en veele menſchen hadden aangetast; waar van ik geen omſtandig berigt mededeelen kan. Men noemde die even als in OVERYSSEL (§. VIII.) de *Brandziekte*.

Ver-

niæ &c., in het najaar *Febres remittentes biliosæ*, *Diarrhœæ &c.*; waar by [de Heer Dr. W. VAN NOORT] aanmerkt geobſerveerd te heb-

—— Verder kan ik wegens *Dirksland* melden, dat de *Pleuritides*, welke ik pag. 16. aangeſtipt hebbe, eene groote ſlagting onder de bewooners van dat Dorp hebben aangeregt; gelykerwys uit de doodlyst in de *Bylagen* lett. I. blykt, 't geen voor een dorp zeer aanmerkelyk is. De rede is, buiten de geene die ik aldaar opgegeven hebbe, niet gemakkelyk te verklaaren. Ik kan alleen melden, dat dit Eiland geen boomen op de dyken heeft, en de groote Dirklandſche polder zeer open, en met de voorliggende polders naby de Zee enz. ligt; maar dit bebben andere polders met deeze gemeen. —— Voor het overige my op de verdere byzonderheden in de Verhandeling zelve verlatende, ſtappe ik, om alle onnodige uitwydingen te vermyden, hier van af; met een woord alleen aanwyzende, dat over de ziekten van deeze afdeelinge verſcheiden nuttige zaaken voorkomen by LEVINUS LEMNIUS *de Occultis naturæ miraculis*, een *Zierikzeenaar*. JACOB SMEURS, een *Axelenaar*, ſchreef een Tractaatje over de Koortſen te *Middelburg* 1685. gedrukt, in het welk buiten het *Carteſiaanſche* leerſtelſel, weinig byzonders over de ziekten van STAATS-VLAANDEREN voorkomt; hoewel de genezing beneden ter haarer plaatſe met lof zal vermeld worden. Nog is 'er een Tractaatje van JACOB VAN DER GRAGT, over de *Vlaamſche en Zeeuwſche Koortſen*. . . . , . . Van beter zamenſtel is de *Verhandeling van de jaarlyks in den nazomer hier te lande* (te *Middelburg* in ZEELAND) *in zwang gaande ziekte*, *bekend onder den naam van* GALZIEKTE, door wylen de Heer Dr. STOKKE, te *Utrecht* 1742. gedrukt, 't geen uitverkogt zynde, wel met een tweeden druk mogt vereerd worden. Ook heeft de Heer P. DE WIND van deeze ziekte in de Nederlandſche Vertaaling van J. LIND, *An Eſſay on Diſeaſes incidental to Europians in hot climates*, *with the method of preventing their fatal conſequences*, &c. *London.* 1768. verſlag gedaan, waar van ik de vertaaling uit *Supplement.* III. *ſecundæ Decadis Commentarii de rebus in ſcientia naturali & medicina geſtis*, pag. 405. alzo my dit werkje zelf niet voorgekomen is, mededeele: in welk hy dezelve beſchryft, „ als eene ziekte, welke zich jaarlyks, by het begin van den herfſt, vooral na heete Zomers, ge-

hebben, geduurende een reeks van 22 jaaren, dat de lichaamen aldaar beſtand zyn; om koud en

woonlyk als eene aanhoudende koorts, met galagtige brakingen, vertoont; na den derden of vierden dag in eene dubbelde anderendagſche koorts verandert, de inwooners omtrent den 14. dag verlaat, den vreemdelingen langer kwellende: dat de *Dyſenterien* deeze *epidemie* vervangen, en de geſchiktheid tot deeze ziekte op het einde van October zagter wordt, ten zy die geenen, die voormaals aan de koorts hebben ziek geweest, ſomtyds door eene eenvoudige anderendagſche, maar van eenen zagteren aart, worden aangedaan. De Galkoortſen worden door een braakmiddel in den beginne toegediend, en naderhand door verkoelende middelen best geneezen; de anderendagſche koortſen daarentegen verciſchen op het einde van October volſtrekt den *cortex Peruvianus*." De Heer PRINGLE heeft in het I. en VII. Hoofddeel van zyne *Legerziekten* enz. gewag gemaakt van de gelegenheid en ziekten van *Sluis in Vlaanderen*, *Walcheren*, *Nieuwland*, *Zuidbeveland* en *Bergen op den Zoom* enz. Ook is 'er eene *Diſſertatie* te *Altorf* gedrukt, *de Febre Zeelandica*; welke ik na veel moeite niet heb kunnen magtig worden. —— Gelykerwys men in het eerſte Deel der *Verhand. van het Zeeuwſ Genootſchap* de ziekten van een gantſch jaar, te weten 1768. beſchreven vindt: waar mede men wel hadde mogen voortgaan, en den gevallen regen blyven waarneemen; die beide in de volgende waarneemingen agtergelaaten zyn. En eindelyk in het jongſte XVI. Deels 2. ſtuk der Verhandelingen deezer Maatſchappye, *de Waarneemingen over het beloop, en de geneeswyze van de voorgekome Ziekten van zyn Hoogheids Regiment* ORANGE GELDERLAND, *geduurende deszelfs garnizoen te Sluis in Vlaanderen, beginnende met April* 1773. *tot het einde van April* 1774. *waar agter eene Verhandeling over de Voorbehoeding; door* JACOB DACHS, *Chirurgyn major van het tweede Bataillon van het voorſchreve Regiment*, pag. 117-220. —— De Heer J. VEIRAC, myn opvolger te *Sommelsdyk* en het Eiland van *Overflacque*, thans *Med. Doctor te Rotterdam*, en *Lid van het Bataafſch Genootſchap der Proefondervindelyke Wysbegeerte* aldaar, heeft in het eerſte Deel dier *Verhandelingen*, pag. 433 en verv. eene *doorgaande Gal- of Kwylkoorts*, welke in het jaar 1768 en 1769. door zyn Ed. in het zelve is waar-

ge-

en vogtig weder, zonder de minſte ziekte, te kunnen weêrſtaan. —

Van

genomen, beſchreven, en tegereeder medegedeeld; om dat, zoo veel aan Hem bewust was, geen geneeskundig Schryver, tot heden toe, daar van gewag gemaakt hadde: waar omtrent ik, wegens de kortheid van dit beſtek, alleen aan te merken hebbe, dat zoo verre my toeſchynt, dit de zelfde ſoort van Koorts geweest zy, welke in myne *Hiſtoria Epidemica* enz. van dat Eiland, Cap. III. Sect. IV. §. LXI-LXIII, pag. 241-245. voorkomt, en onder de gedaante van eene *Febris catarrhalis biliosa, rheumatica* en *nervea*, by onderſcheidene tyden in het jaar 1761 en 1762. zich opdeed; en door gantſch *Europa* gevoeld, en van veelen waargenomen en beſchreven is: en dat boven dien de kwyling gantſch geen ongewoon, maar een gewoon verſchynſel in die ſoort van *Morbi catarrhales* is: waarom ik my alleen vergenoegd hebbe, (deeze ziekte als bekend vooronderſtellende) J. Ball, *the mordern practice of Phyſic*; en de *recenſie* daar van in de *Commentarii de rebus in ſcientia naturali & medicina geſtis*, Vol. X. part. II. pag. 255. uit J. Huxham aantehaalen. En nopens de *Salivatie* my dus uit te drukken: *De Salivæ vero copioſiori in fine morbi affluxu, diuque aliquando protracto, ſæpe ſæpius dubitavi, utrum vermium ſymptoma, num vero criticè morbum ſolvens conſiderandus eſſet; quamvis nequaquam obſim, quo minus eandem criticè plerumque in ſimilibus caſibus evenire poſſe credam*, p. 242. — Het eerſte voorbeeld, dat ik hier van §. LXII. p. 243. aangehaald heb, was de Predikant ten dien tyde te *Ooltgensplaat*, zeer verre van de ſlikken van den hals en de Scharrezee verwyderd; maar die waarſchynelyk uit de toenmaalige luchtsgeſteldheid, met de beſchrevene van den Heer Veirac, p. 434. en die gewoonlyk dit ſoort van Koortſen voortbrengt (§. XL. 2.), zeer wel overeenkomende, ziek geworden was. — Huxham heeft deeze ziekte op verſcheidene plaatſen aangetekend; als by de *conſtitutie* van 1734 en 1735; en om niet al te lang te zyn, op het jaar 1737. agter welke hy die met eene naauwkeurige beſchryving, en van gelyken met eene nog uitvoeriger *Diſſertatie* vereert; gelyk hy ook in zyn tweede Deel, cap. VII. *de Febribus lentis & nervoſis*, met eene uitvoerige Verklaring, ten nutte der Geneeskunde, heeft gelieven te beſchryven. — Zoo wel in de eerſte, pag. m. 175. als in de andere, pag. 89. en in de *Neder-*

Van de Landen aan de uitwaterende Rivieren van MAAS, RHYN *en* YSSEL, *enz. gelegen.*

§. LIII. Te *Dordrecht* zyn in de Stad, het Eiland, en den voorliggenden *Zwyndrechtſchen waard*, behalven de gewoone *Morbi acuti*, veele *Febres bilioſæ;* doch zelden *putridæ*, die ook meer op het land dan in de ſtad vernomen worden, alwaar de tusſenpooſende Koortſen

landſche Vertaaling van deeze Verhandelingen, onder den tytel van *Proeve over de Koortſen* enz. te *Amſterdam* by P. Conradi 1771. pag. 106. uitgegeven, hieldt hy geene ontlasting van gunſtiger voorſpelling, dan eene ruime kwyling zonder ſprouw; enz. —— CHRISTIANUS RÖPER en ABRAHAM FLEMINIUS GASTO ſchreeven en verdedigden te *Halle* 1702. eene *Diſſertatie, de Salivatione critica in Morbis acutis & chronicis*, gelyk SAMUEL THEOD. QUELMALZ een *Programma* te *Leipzig* 1748. uitgaf, *de Phyalismo febrili*; beide te vinden in Tom. I. *Diſputationum ad morborum hiſtoriam & curationem facientes, quas collegit, edidit & recenſuit* ALBERT. HALLERUS, *Lauſannæ* 1757. Diſſertat. XXVII & XXVIII. p. 443 & ſeq. In de eerſte vindt men dit verſchynſel van de tyden van HIPPOCRATES tot dien tyd: in de laatſte de gewoonheid van het zelve in *Morbis epidemicis catarrhalibus & verminoſis* —— Het verdere, dat deeze ziekte betreft, kan de Leezer in de *Bylage* lett. I. vinden; om door te lang vertoeven, het wezendlyke oogmerk, dat in den text te verhandelen is, niet uit het oog te verliezen. VINCENTIUS KETELAAR, mede een Geneesheer te *Zierikzee*, ſchreef een Tractaatje *de Aphthis noſtratibus, ſeu Belgarum* Sprouw, agter HARRIS *de morbis infantum*, te *Amſt.* by J. Waasbergen 1736. en elders gedrukt; welke hy als een ziekte aan ZEELAND, zoo niet eigen, ten minſten zeer gemeen, toekent.]

ſen ſomtyds al zeer hardnekkig worden gezegd in het najaar plaats te hebben. — Verder heeft men in het najaar anderdagſche koortſen, dikwyls overblyfzels zynde van de *Morbi acuti*, wanneer de lyders zich niet wel laaten genezen, of geenen goeden levensregel houden; gelykerwys de *Morbi acuti* ook wel *per criſin imperfectam* in *tertianæ & quartanæ &c.* veranderen.

§. LIV. De ziekten, welke te *Geertruidenberg* enz. in het voorjaar regeeren, worden gezegd in *Peripneumoniæ*, *Pleuritides*, *Rheumatismi* enz. te beſtaan, welke drie ſomtyds het geheele jaar doorloopen, ſomtyds ſleepende worden; en door een of ander toeval in *Febres vernales intermittentes* veranderen. — Zelden heeft men zeer kwaadaartige heete Koortſen, (*Febres ardentes malignæ*) in den zomer. — Het najaar geeft hier veele *Febres intermittentes autumnales*, die dikwyls zeer kwaadaartig zyn.

§. LV. In tegendeel wordt 'er uit de *Langſtraat* berigt, weinig onderſcheid te zyn in de ziekten van den zomer en van den winter; doch die meest het geheele jaar door aldaar regeeren, worden gezegd in *Febres catarrhales* te beſtaan, welke in het najaar moeilyker genezen worden.

§. LVI.

§. LVI. In het Land van *Heusden* en *Altena* worden de meeste ziekten in het voorjaar opgegeven te zyn: Keel-ontſteekingen of Verkoudheden, Hoest; ook Gal- en tuſſenpoozende Koortſen; en veele die ontſtaan uit ſcherpe zinkingagtige ſtoffen, als *Febres rheumaticæ catarrhales*, veele jigtige pynen, puisten, *Dyſenteriæ*, of verrotte buikloopen, Rotkoortſen, gemeenlyk met een zwarten uitſlag. — De meeste ziekten in het najaar zyn *Pleuritides*, hoesten, *Febres erraticæ*, en voorts Koortſen, gelyk die in het voorjaar regeeren.

§. LVI*. Van *'s Boſch* is geen volledig berigt ingekomen, waar uit men met grond over den waaren aart der ziekten aldaar, en in deszelfs omtrek oordeelen kan. De Heer [J. VAN DER HAAR] heeft de gelegenheid dier ſtad zo gunſtig opgegeven, in tegenſtelling van dien tyd, in welken de Heer PRINGLE aldaar verkeerde, en waarſchynelyk van zyne onderhorige *Chirurgyns* wel naar waarheid, van wegens de toenmaalige *inundatie*, zal onderrecht zyn, dat men daar op, zoo wel als op die van andere landen en ſteden, konne ſtaat maaken: daar het echter niet waarſchynelyk is, dat alle gewoone oorzaaken van ziekten aldaar thans zoodanig zouden ophouden, dat 'er niet nu en dan ook eens eene ligte *epidemie* zoude plaats hebben, gelyk uit andere gedeeltens van het Vaderland blykt. —

Want

Want offchoon het volgens het berigt voor zeker gehouden wordt, „ dat verſchillende winden en luchtsgeſteldheden aan verſchillende geſteldheden van menſchen voordeelig en nadeelig zyn kunnen, om dat zy de doorwaasſeming en verteering der voedſels veel of weinig kunnen helpen: als mede dat eene ſtilſtaande vogtige en rotagtige lucht in 't algemeen zeer nadeelig zy, zoo worden hier nogthans geene byzondere ziekten aan toegekend: alzoo min, als dat, wanneer by enkelde warme dagen, het zoogenaamde *Moeras* des avonds wel eens ſtinkt, waar uit men niet heeft kunnen opmaken, dat dit in die ſtad, even zoo min als de ſtank te *Amſterdam*, ziekten hebbe aangebragt; en de ſtad noch gezonder zyn zoude, indien de ſtraaten en gooten meer zuiver gehouden, en van een paar duizend honden geledigd werden". Uit dien hoofde heeft men:

„ 1. Van *Febres miliares* en *petechiales* zelden gehoord, en ſchoon die al eens voorkomen, hebben die hier toch niet meer dan elders te beduiden.

2. In 26 jaaren heeft men geene byzondere noch algemeen heerſchende ziekten, buiten de jaaren 1747, 1748. gezien, door de *inundatie* boven gemeld veroorzaakt.

3. Zenuw-colyken, anders het colyk van *Poitou* genaamd, had men in de ſtad of in de *Ma-*

Majorie nooit gezien. Alleenlyk was het meer dan 10 jaaren geleden (17$\frac{6}{10}$71), dat 'er, volgens [Prof. PALIER,] in de maand Maart een koude dag was, welke koude des anderen dags in eene groote warmte veranderde. Het geen zulk een uitwerkſel hadde, dat dien morgen in eene kinderſchool in de *Majorie* 16 of 18 kinderen ziek werden. — Verdere omſtandigheden was men vergeten. — Van beſmetting wist men niets."

4. Een ander berigt is my van die zelfde hand door den Heer [Dr. DE MAN] toegekomen; het geen ik, om evenwel iets aangaande het beloop der ziekten aldaar te melden, niet wel te rug houden kan. Dus luidt het woordelyk: „ De Heer [YPEY] van *Franeker* heeft „ my [J. VAN DER HAAR] onlangs geſchreeven, dat by hem de *aphthæ* in de Rotkoortſen niet ongemeen waren; en hy ook van „ [Dr. KLOEKHOF] van *Culenborg* vernomen „ hadde, dat de Rotkoortſen aldaar met de „ Sprouw ſcheidden."

„ Desgelyks ſchreef my op het einde van het „ jaar 1772. [J. VAN DER HAAR] uit *'s Boſch*: „ Galagtige Rotkoortſen hebben in het voorjaar „ en geduurende het waaijen van koude winden „ hier vry gemeen geheerſcht, en verminderden met de maand van Juny, doch hielden „ en houden nog niet geheel op. Veele oude „ en zwakke menſchen zyn 'er aan geſtorven:

„ dee-

„ deezen konden ook in het geheel geene ont-
„ lastende middelen verdraagen. Ik heb 'er
„ eenige weinigen behandeld, en gezien, dat
„ ſommigen in 't begin der ziekte over eene lig-
„ te ontſteking, met uitſlag aan het verhemelte,
„ die toch na twee dagen van zelve weg ging,
„ klaagden. Deezen kregen vervolgens veel als
„ eene bolle zwelling in den vetrok, in den
„ hals, en onder de kin; *witte* of *bruine ſprouw*,
„ en zoo 'er de Hik-op by kwam, of vooraf
„ ging, zyn ze meerendeels geſtorven. Eene
„ van deezen, zynde een jong Vrouwsperſoon,
„ kreeg den 19 dag de ſprouw, en deeze duurde
„ by verwiſſeling tot den 26 dag; den 46 ſtierf
„ zy, vermoedelyk aan eene verzweering in de
„ hersſenen." „ Uit de aangehaalde *Misſive* moet
ik dit volgende uit de Berichten van den Heere [J. VANDER HAAR,] nog *excerpeeren:* „ Schurft weet
„ ik niet, dat, buiten voorafgaande beſmetting,
„ zoo als in de Hospitalen veel gebeurt, ooit
„ op deeze ziekte (Rotkoorts), en uit haaren
„ eigen aart, gevolgd is; maar wel vuile ver-
„ zweeringen en verſtervingen. In onze *Ma-*
„ *jorie* plagt voorheen al dikwyls een door-
„ gaande Loop te heerſchen; maar het ſchynt,
„ of deeze koortſen algemeener, en in plaats
„ van den loop gekomen zyn." Dit laatſte,
ſchryft de Heer [DE MAN,] „ komt ook met
„ myne waarneemingen overeen. [Zie myne
„ *Verhandeling*, bladz. 58. in not."] En dus
ook

ook met alle de waarneemingen, die van deeze verdeeling, wegens de Berigten *van de uitwaterende Rivieren*, volgen. De Heer PRINGLE heeft de ziekten, by de *inundatie* van de *Majorie*, in zyne *Beschryving der Legerziekten*, naar de Fransche Vertaaling, (pag. 93-104.) beschreeven. Van gelyken S. GRAINGER *in Historia febris anomalæ Batavæ, annorum* 1746, 1747, 1748, &c.

§. LVII. Van *Nymegen* enz. heeft men de volgende berigten ontvangen.

1. Zuivere ontsteeken ziekten (§. VIII.), met eenen altoos vollen en radden polsslag, zonder eenige aflaatingen of *remissiones*, zyn zeldzaam te *Nymegen*, en in deeze gantsche Landstreek; terwyl de ziekten, waar in men eenige ontsteeking gewaar wordt, doorgaans iets *catarrhaals* of rotagtigs by zich hebben, en min of meer in het begin aflaaten. Invoegen dat de Heer [J. M. DE MAN], geduurende zyne agtienjaarige practyk, niet boven twee of drie zuivere *Pleuritides* aldaar ontmoet hebbe.

2. Voor- en najaars Koortsen, waar onder men *tertianæ* en *quartanæ* begrypt, heeft men sedert jaaren op haare byzondere tyden weinig of niet vernomen. De *quartanæ* byna in het geheel niet; gelyk de *tertianæ* zich hier aan het voorjaar niet verbinden, maar in het midden van

van den zomer, vooral in den nazomer, en in het begin van het najaar 1771. zich by wyze eener ligtere *epidemie*, hebben laaten zien, (wanneer byna geene van dit ſoort in dien tyd in de Landen van den HELIUS enz. (§. L-LII.) beſpeurd werden;) vervroegende telkens haare byzondere *paroxysmi*, en vertoonende alzoo haare geneigdheid, om, wanneer men dezelve niet tegen ging, in elkander te loopen, en eene aanhoudende Rotkoorts (*Febris continua putrida*) te veroorzaaken (*p*). — Voor het overige wordt men ſedert het jaar 1756. doorgaans gewaar, dat de Rotkoortſen, welke men na dien tyd aldaar in eenen meerderen of minderen trap waargenomen heeft (*q*), zich verheffen, en toeneemen. — De *Petechien* voegden zich niet zelden by deeze koorts (*r*). Het zelve wordt ook van de *Exanthemata miliaria* gezegd; waarom de Heer DE MAN van meeninge is (*s*), dat de Heer PRINGLE, in de aangehaalde noot, vergeleken met CAROLUS STRAK (*t*), *de miliara rubra*, met de bluts-

koorts

(*p*) *Verhandeling over de kwaadaartige Rotkoorts, ofte beſchryving der Ziekte, welke in het laatst van* 1770. *en den volgenden jaare* 1771. *gegraſſeerd heeft te* Maurik *in den Ampte van* Neder Betuwe, *door* M. J. DE MAN, *M. D.* enz., te *Nymegen* 1772. p. 12.

(*q*) *Dezelve*, pag. 56.

(*r*) *Dezelve*, pag. 37.

(*s*) *Dezelve*, pag. 40. in de aanmerking.

(*t*) *Dezelve*, pag. 38, 39.

koorts (*petechiæ*) vermengd, en dien kleinen uitſlag voor de *petechien* genomen hebbe. — Dan voornaamentlyk hebben zich deeze *miliaria rubra* by de Rotkoorts vereenigd, in het jaar 1768 (*u*), zonder dat nogthans die Heer, zoo min als by de *petechien*, hier door genoodzaakt werdt eenige wezendlyke verandering in zyne gewoone behandeling ter geneezing te maaken: indien men ſlegts uitzondere het leggen eener Spaanſche Vlieg-pleister in den nek (*v*).

3. Den *Rooden loop*, eene ziekte voormaals in het najaar zoo gemeen aan deeze ſtad, heeft men ſedert dat de Rotkoortſen gegrasſeerd hebben, immers ſedert de laatſte 10 jaaren, byna niet beſpeurt, waar van de waarſchynelyke rede in de beneden aangehaalde plaats (*w*) verklaard is: gelykerwys die der voorigen by den *hoogen Grond* enz. beneden nader zullen opgenoemd worden.

4. Komt de *Netel-koorts*, of het *Eryſipelas urticatum* in deeze ſtad zeer dikwyls voor: waar van CELSUS, *de Pustulis varii generis*, Lib. V. cap. 28. ſchryft: *circa totum corpus, partemve aſpredo fit, ſimilis his puſtulis, quæ ex urtica vel ſudore naſcuntur*, ἐξανθήματα, *Græci vo-*

(*u*) *Dezelve*, pag. 40. Vergeleken met de *Holl. Maatſchappy der Wetenſchappen*, XII. Deel, pag. 91. *Berigten.*

(*v*) *Dezelve*, pag. 40.

(*w*) *Dezelve*, pag. 58, 59.

vocant, *eaque modo rubent*, *modo colorem cutis non excedunt*, &c. SYDENHAM beſchryft deezen uitſlag nader, dien noemende, „ eene *alia Eryſipelas ſpecies*, *rarò occurrens*" (*x*). — „ Dan ik heb die, ſchreef de Heer [DE MAN], die 'er het berigt van mededeelde, in myne agttienjaarige practyk ($17\frac{8}{8}72$) mogelyk meer dan honderdmaalen gezien, en al zoo gemeen gevonden, als dat *Eryſipelas*, het welk hy, als meer gewoon zynde, pag. 278 beſchryft. Ik weet niet, of zulks elders in de *Nederlanden* insgelyks plaats hebbe, dan of het iets byzonders zy, 't geen onze ſtad eigen is (*y*). De meesten alhier, waar in men deezen uitſlag beſpeu-

(*x*) [*Oper. univerſa*, pag. 279. edit. Leid. 1754.

(*y*) [Ik heb deezen uitſlag wel nu en dan gezien, maar nimmer zoo dikwyls, dat die eene doorgaande ziekte ſcheen uit te maaken: Om echter met meer zekerheid hier van iets te konnen berigten, heb ik met andere Konstgenooten daar over geſprooken, onder anderen met den Heer A. WESTERHOF, die my zeide, deeze ziekte nu en dan wel *ſporadicè*, maar nooit *epidemicè* te hebben waargenomen. De geneigdheid tot galagtige ontaartingen in die ſtad enz. in tegendeel die van ontſteekingen in deeze, kan daar mogelyk de oorzaak van zyn. — De *Baron* VAN SWIETEN heeft deeze ziekte met de beſchryving van SYDENHAM mede aangehaald in zyne *Commentarien*, Tom. II. pag. 401. ad §. 733. *Aphorism. de cogn. & cur. morbis &c.* en aldaar gemeld, dezelve op gelyke wyze te hebben zien ontſtaan, zoo wel des zomers als des winters; en nu en dan zelfs in reeds bejaarde mannen zoo wel als vrouwen. — Hy had zich dikwyls verwonderd over het ſchielyk verdwynen, en de van gelyken onverwagte wederkomst van deezen uitſlag in weinig uuren; waar van hy een voorbeeld in een vrouw van vyftig jaaren opgeeft.]

ſpeure, krygen denzelven niet van eenigen verhittenden drank, maar *abſque ulla προφάσει*, en gevoelen weinig of geene krankheid daar onder, geneezende ook van zelfs, zonder eenige middelen. Sommigen nogthans, ſchoon weinigen, ondervinden ten tyde, dat de vuurigheid naar binnen gekeerd is, eene benaauwdheid *circa præcordia* (aan het hart), walging, pyn en zwaarte in het hoofd; ja ſomwylen flaauwten, (een gewoon gevolg in allen uitſlag,) tot dat de brandende en jeukende puisten of builen wederom te voorſchyn koomen."

5. Het getal der dooden, welken in de onderſtaande jaaren, binnen de ſtad *Nymegen*, begraaven zyn: de oude Mannen nogthans en de Vrouwen van het Burger-gasthuis, als ook de Jooden, die hunne byzondere begraafplaatſen hebben, en waar van bezwaarlyk een lyst te bekomen zyn zoude, daar niet onder begrepen, was als volgt:

In het Jaar	*zyn begraaven,*	*daar onder gerekend,*
1771.	303 Lyken,	107 Kinderen.
1772.	422 - -	182 - -
1773.	444 - -	220 - -
[1774.	336 - -	135 - -] (z).

§. LVIII.

(z) Dus in 1771. ruim een derde, en in 1772. byna de helft kinderen. Ook in het laatstgemelde jaar 119 menſchen, en daar onder 75 kinderen meêr, dan in het voorgaande jaar ge-

§. LVIII. De Ziekten van het *Quartier* van NYMEGEN (*a*) zyn even dezelve, als die (§. LVII.) van de ſtad *Nymegen* zyn opgegeven, namentlyk, *ſereuſe* Zinkingen, *Rheumatismi*, *Tuſſes*, *Odontalgiæ*, *Cephalalgiæ*, *Anginæ*,

geſtorven zyn; onaangezien men in 1772. een vry fraaijer zomer en najaar gehad hebbe. —— Van waar nu een zoo zigtbaar verſchil in het getal der dooden ontſtaan zy, zal men niet lang behoeven te vragen, wanneer men overweegt, dat:

1. De evengemelde fraaije zomer en najaar de vaste deelen hebbe losgemaakt, de vogten ontbonden, en de lichaamen voorgeſchikt tot de Rotkoorts; (welke tot noch toe te *Nymegen* geregeerd heeft, en door ons gantſche land meer algemeen ſchynt te worden). Want in het jaar 1772. hebben de Vlek- en Rot-koortſen, vooral onder de ſchaamele gemeente, met vernieuwde en zelfs vermeerderde kragten dermaate het hoofd opgeſtoken, dat de Heer [DE MAN] ſomtyds zes en zeven, daar aan in één huisgezin (1773.) liggende, geteld hebbe, terwyl hy echter geenen lyder verloor, welke door deeze ziekte bezogt, zyne hulpe by tyds gevraagd hadde. —— Ook waren onder de geenen, die door deeze Rotkoorts werden aangetast, veeltyds arme werklieden, welken te veel eerzuchts bezaten, om zich of aan de *Diaconie*, of aan de Wykmeesteren tot noodigen onderſtand aan te geeven; doch echter geen middelen hadden, om van *Doctor* of *Medicynen* gebruik te maaken, en dienvolgens zonder bekwaame hulpe der konst gebleven zyn.

2. Dat, wanneer zulk eene algemeene ziekte heerſcht, welke beide ouden en jongen aandoet, het niet te verwonderen is, dat de laatſten den grootſten tol betaalen; en alzoo het getal der geſtorvene kinderen in deeze twee jaaren zoo merkelyk verſchilt: want

a. Zyn de meeste menſchen van gedagten, dat 'er voor de kinderen, ziek zynde, niet te doen is, maar de natuur zich zelve redden moet, en dienvolgens bekwaame en tydige hulp verzuimen in te roepen.

b. Weigeren de meeste kinderen de vereiſchte middelen in te neemen.

ginæ, *Pleuritides* &c. *catarrhales*: gelyk ook Rotkoortsen; welke op de eene plaats en tyd *Sporadicè* en op de andere *Epidemicè* gevonden worden. — En dit laatste had in December 1771. met nadruk plaats in het dorp *Drumel*, tusschen *Maas* en *Waal*; werwaards de Heer DE MAN, toen, op nieuw en hoog bevel van Hun Ed. Mog. de Gedeputeerde Staaten deezes *Quartiers* werdt afgezonden, en aldaar bevond:

„ dat

c. Worden hunne ziekten, dewyl zy veeltyds niet klaagen konnen, waar het hun schcelt, te laat gekend en onderkend. — Terwyl in 't gemeen deeze tedere spruiten in hunne tedere jaaren, veelvuldige krankheden, waar aan volwassenen zelfs niet onderworpen zyn, ondervinden moeten: gelyk de sterflysten bevestigen, dat de gevaarlykste leeftyd beneden de vyf jaaren zy.

3. Dat dezelfde ziekte met een gelyk geweld, het volgende jaar door, hebbe gewoed: en als toen den meerderen en minderen Burgerstand mede niet onaangeroerd gelaaten hebbe; maar onder anderen ('t geen zyne opmerking verdient) in eene zekere familie, binnen den tyd van zes maanden, zeven persoonen wegsleepte; maakende daar door, in het overige van deeze *Provincie* en elders, zoo veel geruchts, dat sommigen zwaarigheid stellende, binnen deeze muuren te vernagten, aan geene zyde der riviere hun verblyf gingen neemen.

4. Dat in dat zelve jaar 1773. by opgemelde Koortsen, zich noch de Kinderziekte voegde, en allerwege, niet zonder deezen en geenen weg te rukken, in zwang ging. — Doch ook ten

5. En eindelyk, dat, in het daar op volgend jaar 1774, geene kinderziekte meer bespeurd werd; en de woede der Rotkoortsen mede merkelyk afnam.

(*a*) Het is bekend, dat het *Quartier van* NYMEGEN, buiten eenige daar onder sorterende Heerlykheden, bestaat in het RYK, het *Land van tussen* MAAS EN WAAL, de OVER-BETUWE, NEDER-BETUWE, en de TIELER- en BOMMELER-WAARDEN.

„ dat die ziekte, zynde in aart en toevallen een en dezelfde met die van *Maurik*, onder een getal van ongeveer 200 huizen, ſedert de maand Maart tot den 20. November van dat jaar, 129 perſoonen van verſcheiden ouderdom en kunne, aangedaan heeft, waar van 'er nog 42 meer of min laboreerden; 59 herſteld en 28 overleden waren. — Ook hadt men [dien Heer onderwegen] berigt, dat die zelfde koorts te *Alphen*, *Lith*, *Herrewaarden*, en in vyf huizen te *Tzendoorn*, welke alle tot deeze nabuurſchap behooren, was overgegaan. Met betrekking van *Drumel* was het twyffelagtig, of men die *grasſeerende conſtitutie*, niet van een medegedeeld ſmet zoude moeten afleiden: althans in de maand Mey des voorgaanden jaars 1770. was aldaar zekere arme Vreemdeling met een ylende koorts, gekomen ten huize van eenen CLAAS ROELOFSE, en van daar, na eenige dagen, in yling (gelyk men meent) weggeraakt; waarop, kort daar na, alle drie de Kinderen van gezegde ROELOFSE op gelyke wyze zyn krank geworden; en van dien tyd af eene gelyke krankheid in voorſz. Dorp is waargenoomen, zonder dat de ingezetenen daar op in het eerſte acht gegeven, of vreeze daar voor betoond hadden. Andere redenen zullen by den *laagen Grond* worden opgegeven" (*b*).

§. LIX.

(*b*) *Verhandeling van de kwaadaartige Rotkoorts* enz p. 60, 61. [terwyl dit berigt uit de woordelyke opgave van den Heere DE MAN is medegedeeld.]

§. LIX. De ziekten, welke in de *Grave* in het voor- en najaar meest regeeren, worden mede gezegd *catarrhale* Koortsen te zyn, die door eene belette uitwaasseming veroorzaakt zynde, verzeld gaan met Hoofd- en Keel-pyn, Zydweê, Colyk, of pyn in eenig ander gevoelig, vliezig, zenuwagtig gedeelte, waar op zich de scherpe stof heeft nedergezet, overeenkomende dus met de voorgaande §. LVII, LVIII. — En alhoewel by de opgenoemde ziekten, doorgaans geene byzondere ontsteeking zy, vondt men echter *Morbi verè inflammatorii*, *Pleuritides* en *Peripneumoniæ*, waar in herhaalde aderlatingen nodig waren, en het bloed telkens ontsteeken bevonden werdt. De rede hier van kan in den *droogeren Grond*, beneden te verklaaren, gelegen zyn. — *Phthises pulmonales* zyn byzonder ten platten lande menigvuldig, en dienen meerendeels toegeschreven te worden aan verzuimde Verkouwdheden; waar door verstoppingen in de Longklieren, *exulceratien* (§. XLVII. 1, 2.) zonder, doch meest met voorafgaaande bloedspuwingen, ontstaan. — Men ondervondt mede, dat, offschoon de *Epidemien* zoo menigvuldig en langduurig niet zyn, als in de nabuurige steden, de Gal- en Rot-koortsen echter thans meêr in zwang gingen, dan voorheen; en vermits de geneeswyze niet merkelyk verschilde van die der *intermitterende*, zoo oordeelde men die van soortgelyken aart te zyn,

en

en dat de eerſte daarom minder waren: met het berigt van *Nymegen* (§. LVI. n. 1.) dus mede inſtemmende. — Sedert het jaar 1761. hadden hier geene *Dyſenterien* geregeerd. By de Rot- Zenuw- en kwaadaartige Koortſen hadt de Heer [DE LA GENESTE] nooit *miliaria*, maar wel *petechien* gezien.

— *Van den* GELDERSCHEN YSSEL, *en een gedeelte van* OVERYSSEL.

§. LX. Van *Doesburg* meldt men, dat, offchoon 'er ſomwylen geen meer ziekten, dan op andere plaatſen, regeeren; echter wanneer 'er *epidemique* ziekten zich in den voor- en natyd laaten zien, het doorgaans *catarrhale* ziekten of tusſchenpoozende Koortſen zyn. — De ziekten worden gezegd, volgens eene zeventien jaarige bevinding, veel te verſchillen van die van het platte land; in welken tyd [Dr. F. D. VANDER MARK] geene *contagieuſe* ziekten heeft aangetroffen, die verder hebben doorgedrongen. — 't Geen men van het platte land niet zeggen konde. — Men ſchryft dit toe aan de voordeelige ligging van deeze ſtad, als van geen muuren, of hooge wallen omringd, en geene voorliggende bosſchen of bergen ten oosten hebbende; zoo dat de zuiverende winden van alle kanten kunnen doorwaaijen: maar om even deeze

reden moeten de *catarrhale fluxien* hier zoo gemeen als elders zyn. In het zuiden en westen heeft men den ouden en nieuwen Yssel voorbyloopende, waar door de lucht mede zeer gezuiverd wordt; 't geen *Zutphen* en *Deventer*, en andere aan deeze rivieren gelegene plaatsen van gelyken gebeuren mag. — Op het platte land hadt men in den zomer van het jaar 1771. veele Rotkoortsen, waar van de oorzaak toegeschreeven wordt aan de langduurige overstrooming van dien tyd: als eene koude vogtige lucht, voornaamentlyk armoede en gebrek van het nodige lichaams-voedsel en beweging, doorgaans tot haar gevolg hebbende, gelyk beneden nader blyken zal. —

§. LXI. Onder de ziekten welke tot deeze *classe* van *Zutphen* opgegeven zyn, worden geteld:

1. *Febres rheumaticæ, vel catarrhales benignæ, malignæ, Tusses convulsivæ puerorum*, die zeer hardnekkig waren, schoon nu en dan een *vomitif* ingegeven werdt.

2. Onder de *Morbi acuti* worden genoemd *pleuritici, inflammatorii, rheumatici & Pleuritis spuria*; eenige die met een *Febris putrida* gepaard gingen, naardien zy zich in den beginne als eene *Pleuritis* opdeden, in welke het afgetapte bloed gantsch ontbonden, en met eene groe-

groene en geele korst, gelyk als lil, bedekt was; ook eenige, die uit wormen haaren oorſpronk namen, (of met dezelve verzeld gingen;) dewelke geloosd zynde, alle de toevallen aanſtonds verdweenen. Nooit, ſchreef de Heer [Dr. E. DE VRIES], in eene plaats geweest te zyn, alwaar zoo wel in kinderen als in oude menſchen, de wormen zoo menigvuldig huisvesteden, als in deeze ſtad: ja in kinderen zelfs van noch geen jaar oud, had zyn Ed. Lindwormen ontdekt; en bezat een Lindworm van eenige ellen lang, uit een Kind van noch geen twee jaaren oud. Weinig menſchen waren daar ter plaatſe van die gasten bevryd. Of dit aldaar eene Landziekte zy, of van het water zyn oorſpronk hebbe; dan van het ſterk koffy en theedrinken afhange, (hoewel men dit overal doet), durvde die Heer niet bepaalen. —

3. *Peripneumoniae nothae*, doch meest by oude lieden; *verae* in anderen; die (al weder), in eenigen verzeld waren met eene *Febris putrida*, zoo als boven (1.) van de *Pleuritici* gemeld is. Altemaal blyken (1, 3.) van den algemeenen *catarrhalen* aart (§. LVII. 1.) aan deezen oort; en, dat de ontſteekene ziekten ook hier veeltyds van eenen zamengeſtelden aart zyn.

4. Zuivere *Morbi inflammatorii* worden 'er echter ook opgegeven; doch veel meêr *Febres putri-*

putridæ biliosæ cum vermibus (met wormen wederom verzeld), van welke dit berigt gewaagt, benevens tusſenpoozende, zoo alle-, als anderendagſche en derdendagſche Koortſen; welke byzonder in het voorjaar van 1771. gegrasſeerd hebben. — Men woont hier in een gezond *climaat*, en heeft weinig nood van *epidemique* ziekten, als by zeer hoog water, zoo van het broekwater, als van de overſtroomingen van den Yſel; byzonder dan, als men een warm voorjaar heeft, met een Zuiden wind, en niet veel koude; ofte een Noorden of Noord-oosten wind, ofte eenen Oosten wind, gelyk men in het jaar 1761. en het daar aan volgende, zeer veele Rotkoortſen hadde. Waar van de beſchryving, om de rede boven gemeld, in de *Bylagen* letter L. voorkomt, zynde een ſoort van *Febris catarrhalis*, *maligna & nervea* geweest. —

§. LXII. De meest algemeene en voornaamentlyk in het oog loopende ziekten in Overyssel, zyn *Morbi catarrhales*, uit belette doorwaasſeming voortkoomende, als: *Tusſes*, *Anginæ*, *Rheumatismi &c.* welke des voor- en des najaars, ook in het begin van den zomer, ſchoon minder dan des winters, zeer gemeen zyn onder armen en ryken, vooral te *Campen*, *Zwolle* en *Vollenhoven*, in dat *Drost-ampt* en in de andere, naby de Zuider-Zee gelegene, plaat-

plaatſen : en teffens, hoewel minder, door de geheele *Provincie.*

1. *Campen* en deszelfs omtrek heeft met de nabuurige *Provincien* de *Febres vernales & autumnales intermittentes ;* dewelke nogthans te *Zwol*, en door de geheele *Provincie*, minder zyn dan elders. Te *Deventer* zyn die evenwel in het voorjaar 1771. tot in den zomer waargenomen. Ook zyn 'er de *Morbi inflammatorii* (mogelyk uit de noordelykſte ligging van deeze ſtad,) gemeen ; gelyk de *Pleuritides*, welke men door de geheele *Provincie* ook niet zeldzaam, doch meest onder de boeren vindt, dewelke aan hunne levenswyze worden toegeſchreven. — Des zomers heeft men *Synochæ putridæ*, onder de gemeenen en landlieden. — In het najaar *Febres quartanæ & quotidianæ* in ſoorten zeer gemeen, doch niet zoo hardnekkig als in andere *Provincien.* De Galkoortſen, ſchoon niet zeldzaam in deeze *Provincie*, zyn minder, om dat de gewoone oorzaaken, als uitwaasſemingen van meeren en moerasſen, benevens langduurige overſtromingen enz. ſedert veele jaaren, hier geen plaats hebben gehad. 'Er gaat geen jaar voorby, of men heeft in deeze *Provincie*, althans te *Zwolle*, in de maand van *Augustus* en wat laater, eenige lyders aan het bord (*cholera*) en den loop ; maar deeze zyn zoo weinig, dat men die hier niet als eigene ziek-

ziekten, uit dit land voortkomende, opgeven wil. —

2. Rotkoortſen, veelmaalen met *petechien* verzeld, hier Brand-ziekte (§. XVI.) genoemd, zyn in OVERYSSEL, ſchoon niet algemeen onder allerlei ſoort van menſchen, menigvuldig; waar aan, het gantſche jaar door, menſchen ſterven. — Meest heeft men deeze ziekte te *Deventer*, minder te *Campen*, allerminst te *Zwolle*; en aldaar naauwlyks, behalven by minder ſoort van menſchen en zeer geringe lieden: doch in den omtrek van *Zwolle*, zelfs aanſtonds buiten de poorten, (waar mede het Berigt van *Doesburg* (§. LX.) overeenſtemt,) is deeze ziekte ook vry gemeen; en verder door de geheele *Provincie* op plaatſen, alwaar nooit overſtromingen gevonden worden, dewelke omſtreeks *Campen* en *Haſſelt* het meest plaats hebben, die dan mogelyk het hunne toebrengen. —

3. *Febres ſcarlatinæ*, *Eryſipelas*, en eenige andere uitſlag heeft de Heer [J. H. STOLTE] nu en dan waargenomen; ook die ziekte, welke Prof. DE HAAN (*Diviſion. Febr.* pag. 111. §. 7.) beſchreven heeft: doch die veel heviger te *Weenen*, dan in OVERYSSEL gevoeld werdt. — Te *Zwol* regeerde in het jaar 1774. (*c*), ee-

(*c*) Volgens ſchryven van den Heer [Dr. DE MAN] van den 6. November 1774. aldaar ontboden zynde.

eene ziekte, welke men Roodvonk noemde, en waar aan veele menſchen ſtierven. „ Uit het relaas, [zegt die Heer, 't geen my daar van gedaan is,] kan ik niet anders bemerken, dan dat het de beſchreven Rotkoorts te *Maurik*, (§. LVII, LVIII.) geweest zy, met de *purpura rubra*, of roode gierst-puistjes, anders *Friezel* genoemd, verzeld. Daar wordt nog veel bloed vergoten, en ſpaarzaam braakmiddelen, maar veele *purgatien* gebruikt: *Utinam ocyus ſaperent.*" Waar mede de gedagten van den Heer [STOLTE] in het bovenſtaande Berigt, (in *dato* den 10 October 1773.) inſtemmen; te weeten: „ [De Burgermeester FEITH] plagt veel van den *Friezel* te ſpreeken. Ik heb die Ziekte nooit gezien, en twyffel of zyn Wel Ed. Geſtr. ook eene *Febris ſcarlatina urticata*, of anderen uitſlag voor de *Friezel*, welke de *Febris miliaris* is, gehouden hebbe." — [In het najaar 1775. werdt die wederom vernomen. Zy was minder goedaartig, dan die by SYDENHAM voorkomt; maar niet zoo kwaadaartig, als die van den Heer DE HAAN, *Lib. citat.* pag. 25, 26. van *'s Hage* beſchreven is].

§. LXIII. Deeze Ziekten (§. LXII. 1, 2, 3, 4.) worden wel gedeeltelyk aan eene vogtige lucht, en eene ſchielyke verandering des weders, zo by dagen, als by nagten, toegeſchreven, welke men overal in het voor- en na-

jaar

jaar in deeze *Provincie* heeft, voornaamentlyk te *Campen*, te *Zwolle*, te *Vollenhoven*, en in de nabuurige aan zee gelegene plaatſen; benevens de vogtige uitwaaſemingen van de laage moerige landen daar omſtreeks, en te *Haſſelt* enz. beneden by den *laagen Grond* nader te beſchouwen: terwyl de ryp met de luchtsgeſteldheid, de landlieden veel aan die ziekten (§. LXII. 1.) doet onderhevig zyn; onder welke men, om die zelfde reden, dikwyls een ligte koorts, verzeld met zwaarte in het hoofd, pyn in den rug, in de armen en in de beenen, uit belette doorwaaſeming ontſtaande, waarneemt, welke zy Roos noemen. Waarom men uit die zelfde oorzaaken bastaard-long-ontſteekingen, *Peripneumoniæ nothæ*, onder oude lieden, omſtreeks de aan zee gelegene plaatſen vondt. — De Kinkhoest heerſcht op ſommige tyden onder de kinders algemeen, langzaam van de eene plaats tot de andere voortgaande; en na verloop van eenige jaaren wederkomende. — Mogelyk, denkt men, doen dezelve oorzaaken, welke de *morbi catarrhales* voortbrengen, iets tot deezen hoest; ſchoon dezelve in de maag haare voornaamſte zitplaats hebben, en, door de middelen hier op te beſtuuren, best geneezen worden. — Men gelooft ook niet, dat deeze luchtsgeſteldheid, het water en de gronden, of het voedſel en de levenswyze iets toegebragt hebben tot den rooden loop, welke in het jaar

1747.

1747. te *Zwolle* in den voorzomer begon, en voornamentlyk in deeze ſtad, zynde te *Deventer*, in 't geheel niet, en te *Campen* veel minder waargenomen wordt, grasſeerde; en zoo doodelyk voor eene menigte menſchen was. Waar van beneden by de *Zaaken, die van buiten aangebragt worden*, nader. — De Roode Loop van *Campen* in 1736. is door Dr. VALK; in een Nederduitſch Tractaatje 1745. te Haarlem gedrukt; en die van *Zwolle* en *Genemuiden*, door Doctor BODDE, mede in het Nederduitſch beſchreeven; en beiden van den Heer DEGNER door eene omſtandige aanhaaling vermeldt (*d*). — De dooden-lyst van *Deventer* ſedert het jaar 1743. en van *Zwolle* ſedert het jaar 1766. benevens een lyst van zieken, welken een zeer kundig Doctor te *Oostmarzum* en daaromſtreeks van Mey 1772. tot Maart 1773. behandeld heeft, zyn in de *Bylagen* op de letters M. N. O. geplaatst: waar uit men over het beloop der ziekten aldaar eenigermaate oordeelen kan.

(*d*) *Hiſtoria Medica de Dyſenteria contagioſa quæ* 1736. *Neomagi & in vicinis ejus pagis graſſata fuit.* Traject. ad Rhen. 1754. pag. 77, 315, & 211. ſeq.

— *Van den* NEDER-RHYN *en van de* BETUWE.

§. LXIV. De Berigten van *Arnhem* en *Wageningen* worden ingewagt (*e*). Van *Wyk te Duurſtede* heeft men geenen kunnen bekomen. — Inmiddels kan ik, volgens ſchryven van den Heer [DE MAN] by voorraad

1. Voor zeker berigten: „ dat *waare ontſteekingen* aldaar zelden werden vernomen, maar dat de meeste ziekten van eenen *catarrhalen* aart waren;" 't geen met de berigten van *Nymegen* en de meeste van deeze afdeeling, ten vollen overeenſtemt.

2. Van *Culenborg* worden die gezegd niet beſlisſende te zyn, om daar iets met zekerheid tot het geheel uit op te maaken; naardien het twyffelagtig is, of eene ziekte, welke een kleinder aantal menſchen treft, den naam eener algemeene ziekte verdient: terwyl *Historien* van volkziekten in kleinder ſteden, en min uitgeſtrekte landſtreeken, uit weinige waarneemingen ge-

(*e*) [Wat moeite de Heer MARTINET, en daar na de Heeren DE MAN en STOLTE hebben aangewend, om my tot een vollediger opgave van deeze Stad en *Diſtrict* in ſtaat te ſtellen, zoo is alles door de drukke *practyk* van een der *Aeſculapen* aldaar, dikwils hier om verzocht, agterwege gebleeven; 't geen anders met weinig omſlag gemakkelyk had kunnen geſchieden.]

gemaakt, de Geneeskunde dikwyls te veel verwarren, en gebrekkige regels aan de hand geven. — Alleen herinnert men zich niet, in de laatſte 30 jaaren binnen *Culenborg* uitſlag te hebben gezien, die den naam van *Petechien* ontwyffelbaar verdiende. De Heer C. A. KLOEKHOF heeft de geleerde Waereld niet min, als het Vaderland, met zyne zoo fraaije als geleerde Verhandeling van *de doorgaande ziekte in* 1741. *te Culenborg*, onder den titel van *Hiſtoria Febris epidemicæ Culenburgenſium, anni MDCCXLI.* Traject. ad Rhen. 1747. verpligt.

[„ Na alle hoop, in weerwil van veele aangewende moeiten en kosten, opgegeeven te hebben, doet zich eindelyk de Heer Dr. J. T. VANDER VEECHEN, toevallig met het volgende berigt op (*f*).

1. Te *Arnhem*, *Veluwe*, *Veluwen-zoom*, enz. en in de *Betuwe*, zyn thans geene byzondere Ziekten van buitengewoone Koortſen; als hier en daar eene *tertiana*, *Rheumatismi*, *Pleuritides* en *Peripneumoniæ*; doch alle ligt in het geneezen. Deezen zomer had deeze Heer een enkel huisgezin gevonden, door eene Rotkoorts, of *Febris putrida*, aangetast; dewelke by dat huisgezin gebleven is: des men de lucht niet

(*f*) In dato den 21. *September* 1776.

niet zoo zeer, als wel de ongeschikte levenswyze, welke ontaarting in de Gal en daar uit volgende *Diarrhœa putrida* te wege brengt, voor de oorzaak deezer aansteeking te houden hebbe.

2. Thans waren 'er verscheide *intermitteerende* Koortsen, die wel niet zuiver afliepen, naardien zy geen streek hielden; echter waren zy zonder den minsten uitslag, ofte gelykenis naar *petechien.*

3. *Febres erysipelatosæ* waren in het geheel dit jaar niet vernomen. De meeste Ziekten in deezen streek (1.) ontstonden meerendeels uit eene ruwe en slegte levenswyze, waar by de lucht het haare kan gevoegd hebben, zoo als men uit het geweld der Kinderziekte oordeelen mag, die zich door de geheele Stad thans verspreidde, zoo wel als in deeze rondom liggende gewesten; en die zich niet wel liet geneezen, om dat deeze ziekte het meest onder de Kinderen woedde, en wel meest met blaauwe en zwarte vlekken verzeld ging, waar aan de meesten den elfden dag stierven. De Inënting ging 'er sterk, en met *succes* in zwang; alzoo dat de Soldaaten, deeze kunst mede magtig zynde, hunne Kinderen zelfs inënteden met een naald en draad, waar door men meende, dat het groot gewin der Inënting zoude afflaan." —]

§. LXV.

§. LXV. In de *Betuwe* weet men buiten overſtroomingen, weinig van tusſenpoozende Koortſen, die op een' gezetten tyd van het jaar plaats hebben. — Alleen meldde de Heer [R. G. BARTZ, $17\frac{11}{5}73$. voorheen *Predikant* te *Ommeren* enz. thans te *Leerdam*], dat 'er voor eenige jaaren een ſoort van aanſteekende ziekte hadde plaats gehad, van pyn in de keel verzeld; en dat maar op weinige dorpen. — In het jaar 1771. hadden tusſenpoozende Koortſen in de *Betuwe* geheerſcht, met groote benaauwdheid gepaard, zoo dat de menſchen tot ſtikkens toe benaauwd waren, welke men waarſchynelyk aan de overſtrooming van de *Betuwe* in de jaaren 1770 en 1771. toeſchreef. Gelyk men dit beneden by de *laage Landen* omſtandiger zal kunnen nagaan.

1. Te *Buren* heeft men na de overſtrooming, in den winter van 1769 en 1770. eene Rotkoorts gehad, die veelen wegſleepte.

2. De kwaadaartige Rotkoorts te *Maurick* werdt op hoog bevel door den Heer J. M. DE MAN, in de boven aangehaalde Verhandeling, (§. LVII. 2. not. *p.*) beſchreven.

— *Van het Land van* ARKEL *en de* VYF HEEREN LANDEN.

§. LXVI. In het voorjaar vindt men hier gemeenlyk veele menſchen aan *continueele*, *remitterende* alle- en anderdagſche Koortſen, en ſomtyds uitſlag-koortſen, ziek liggen; ook wel aan ligte *Inflammatien* in de keel en borst onderworpen; veelen aan *Diarrhœa*, en in het najaar ook aan veele keel- en borst-ontſteekingen, verkoudheden, ſterke hoesten, *rheumatique* pynen en *continueele* koortſen onderhevig: doch de meeste ziekten zyn hier niet kwaadaartig, zeldzaam *epidemiſch*; en wanneer 'er die al gevonden worden, duuren zy gemeenelyk niet lang; verſchillen ook in 't eene voor- of najaar zeer; het welk van het veranderlyk ſaiſoen afhangt. — En dat hier niet veele gevaarlyke ziekten plaats hebben, wordt verzekerd uit de jaarlykſe ſterflysten te kunnen worden opgemaakt, als die het eene jaar van het andere weinig van elkanderen verſchillen. — Het beloop der ziekten van deezen nazomer, uit Gal- of Rotkoortſen met wormen verzeld, wordt met verlangen te gemoet gezien. [De Heer Dr. A. BLOM heeft zich, op myn verzoek, door den Heer G. KOLFF, thans *emeritus Predikant* te *Spyk*, de moeite wel willen geven, deeze ziek-

te

te enz. mede te deelen : en vermits dit berigt veele byzonderheden, de ſtad *Gornichem* betreffende, behelst; zoo hebbe ik liever dit ſtuk in zyn geheel in de *Bylagen*, letter P. willen plaatſen, dan van het zelve hier eene gebrekkige inlasſing maaken. — Men kan uit het zelve zich een nader begrip vormen van de ziekten, welke jaarlyks min of meer aldaar worden waargenomen. —]

[§. LXVI*. „ Van de *Vyf Heeren Landen* heeft de Heer Dr. C. P. SMITSBERGEN, die te *Leerdam*, en in dezelven, de Geneeskonst oeffent, het volgende berigt gegeven (*g*).

1. Waterachtige landen in deezen ſtreek, ja zelfs dezulken, die ſedert veele jaaren niet geinundeerd zyn geweest, veroorzaaken by de opgezetenen veele *ſcorbutique* Ziekten, *Peripneumoniæ nothæ* en *Morbi catarrhales :* in tegendeel kwamen *Hæmoptoë*, *Pleuritides*, *Peripneumoniæ veræ*, *Phrenitides*, *Paraphrenitides*, en *Anginæ inflammatoriæ*, ſpaarzaam voor. De *Vomitus cruentus* was daar en tegen dikwyls onder de Lyders vernomen, zoo wel als de *Anginæ fungoſæ*, altoos eindelyk met een doodelyk gevolg : waar toe mogelyk het misbruik van Coffy

(*g*) Door den bovengemelden Wel Eerw. Heer R. G. BARTZ, in dato den 21. en 22. *September* 1776.

Coffy en Thee, als de *Glandulæ oesophagi* verzwakkende en relaxeerende, ten laatsten zoodanige *fungeuse* uitwassen verwekt, onder de voorschikkende oorzaaken kunnen geteld worden.

2. Wat de Rotkoortsen aanbelangt, derzelver getal zoude groot zyn, als men de *Chirurgyns* gelooven konde, die dikwyls eene *Ephemera* by den gemeenen man daar voor willen doen doorgaan. Wat my betreft, schreef de Heer SMITSBERGEN, ik heb 'er nog weinige ontmoet, als in het jaar 1764. te *Heikoop*, als wanneer de Lyders by den eersten aanval huiverig en rillig werden, met daar op volgende vliegende hitte. De pols was byna als die van een gezond mensch; de tong zagt, vogtig, en met eene geele groene korst bezet; aanstonds volgde 'er eene schielyke verzwakking op. —

3. *Morbi endemici* heeft men hier niet, ten zy men de *Scorbutus* hier onder rekenen wil; maar *epidemici* thans veel. Sedert *Augustus* zyn hier veele *Febres intermittentes autumnales* geweest, die de aandagt van deezen Heer meer dan op voorgaande jaaren hebben gaande gehouden (*h*). In den beginne lieten zy zich bezwaar-

(*b*) [Dit is dit jaar de algemeene klagte, niet alleen van de voorjaars-koortsen (§. LXVIII. 4.), maar ook van de najaars-koortsen, als uit verscheidene volgende *Artikels*, en myne eige bevinding aan den *Leidsendam*, te *Voorburg*, en eenige weinige alhier in *'s Hage* gebleken is.]

zwaarlyk van eene *Febris continua* onderſcheiden, wegens haare langduurige en verdubbelde aanvallen; vermits zy naauwlyks tuſſenpoosden, of de koude en koorts verheften zich terſtond wederom, dewelke eindelyk beginnende zagter te worden, en te *intermitteeren*, haare waare natuur deeden kennen. Genoegzaam alle lyders klaagden over zwaare hoofdpyn, bitterheid van den mond, met eene vuile beſlagen tong, en afkeer van eeten: alle kenmerken van eene *materies putrida biliosa* in de eerſte wegen, die naar binnen gevoerd zynde, de oorzaak der ziekte uitmaakte: om welke reden de *Vomitiven* uit *Ipecacuanha*, *Tartarus emeticus* en *Oxymel ſcilliticum* nu en dan herhaald, een ongelooffelyke menigte bedorven gal van onder en van boven ontlasten, met uitneemend *effect*; ja dikwyls met gevolg van eene volkomen herſtelling. By ſommigen werden na den zesden of agtſten dag *hæmorrhagiæ narium* waargenomen; en *in ſexu ſequiori* de *menſtrua* (*i*) met goed gevolg: daar in tegendeel de aderlatingen meer nadeel dan vrugt deeden. By Vrouwen, in welke de Heer SMITSBERGEN wist, dat dee-

(*i*) Aan den *Leidſendam* vloeide in *Augustus* eene Vrouw na den dood, dewelke aan de gevolgen van eene *Febris catarrhalis*, waar in het bloed ſterke bewyzen van ontſteeking hadde gegeven, nogthans met alle tekenen van eene volkome *criſis*, op den 9. en 11. dag in de *Urine*, *ſubcomatoſe*, waar uit zy ontwaakende door eene hevige ſtuiptrekking, overleeden was.

deeze *fluxus* naby was, en die klaagden over ſpanning in den nek, of pyn in de lendenen, tragtte hy deeze ontlasting te bevorderen, niet door zoogenaamde *Emmenagoga*, om dat de meesten de *Impetus* en *Velocitas circulationis* vermeerderden; maar door *Emollientia laxantia topica*, *Epiſpaſtica*, *pediluvia*, *frictiones partium inferiorum*, altoos met gewenſcht *ſucces*.

4. De *Recidivæ ſporadicæ* hadden om deezen tyd hier nog plaats. Deeze Heer had 'er ſommigen onder handen, by wien de Koorts, door al te vroegtydig gebruik van de *Kina*, *geſupprimeerd* was, en die thans eene *tertiana duplex* hadden. Deeze elendige menſchen, (dus luidt het berigt,) gaan en ſtaan kwynende, klaagen zeer over benaauwdheid voor het hart, en pyn in de maag. Hy behandelde ze niet anders als door openende en reſolverende middelen, doch in de geneezing vorderde zyn Ed. tot nog toe weinig" (*k*)].

— *Van*

(*k*) Best ſlaagde ik in bovengemelde plaatſen, na *iterative* ontlastingen van boven en van onderen, met een ſterk *decoctum corticis Peruviani*, onder welker gebruik de Lyders eerst wel ſchenen agteruit te gaan, zoo dat eenigen als wezenloos en ſommigen doof werden; maar door het beſtendig en aanhoudend gebruik volkomen te regt kwamen. Gelyk de ziekte in eenigen, als een bewys van de onvolkome *criſis*, door de Sprouw ſcheidde, onder welken ik niemand verlooren heb. —— Het volgend kwynen werdt in behoeftigen door een ſoort van *Spiritus Mindereri*, uit gemeenen Azyn, of Wyn azyn, met gezuiverde, ten minſten witte, *Cineres clavellati* ge-

— *Van den* ALBLASSERWAARD.

§. LXVII. Wegens den *Alblasſerwaard* berigt men, dat de inwooners, als meest aan de dyken, en dus hooger land, dan in de ſteden en doorgaans ten platten lande, bewoonende, zeer weinig aan ziekten onderworpen zyn. Althans zouden hier geene gewoone ziekten in het voor- of najaar, buiten Verkouwdheden, plaats hebben, ten zy het land *geïnundeerd*, of met water bezwaard ware: gelyk in den winter van 1770 en 1771. wanneer men veele brandige Koortſen, Kinderpokjes en ontſteekene *Pleuriſen* in de borst en elders beſpeurde. — Door het bewoonen van dit hooger ſtaal, zouden deeze menſchen wel minder aan de gevolgen van 't bewoonen van eenen laagen en vogtigen grond onderworpen zyn; uitgenomen de Roos, die nog al veelmaalen onder hen plaats heeft, doch zelden van gevolg is: dewelke by de verkoudheden enz. gevoegd, het beſtaan der *Morbi catarrhales*, en de *apparatus primarum viarum* (§. XLVII.) enz. bevestigen. —

geſatureerd, beſtaande; en lepelsgewyze, met 3 of 4 deelen water verdund ingegeven, doorgaans naar wenſch overwonnen. —]

— *Van*

— *Van den* LOPIKER WAARD, *het Land van* STEIN, *den omtrek van dien, en den* KRIMPENER WAARD.

§. LXVIII. De Berigten van deeze ſtreeken zyn als volgt:

[1. Te *Yſſelſtein* en daar omſtreeks heerſchen in den winter en in 't begin van het voorjaar veele *catarrhale* en *rheumatique* Ziekten, onder welken, in omtrent 6 jaaren aan den Heer Doctor J. E. LYKLAMA A NYEHOLT, die het berigt hier van, ter vervulling van het openſtaande gebrek, zeer geredelyk (*l*) gegeven heeft, weinige zuivere *inflammatore* zyn voorgekomen. Daar in tegendeel de meeste Koortſen, zoo in het voor- als najaar, vry zuiver *intermitteeren*, en in het najaar van het galagtige ſoort zyn. — In het laatst van het jaar 1770. tot in den winter van 1771. graſſeerden hier by aanhoudenheid in-een-loopende Galkoortſen, die zeer tot Rotkoortſen neigden; en veele *patienten* laboreerden aan wezendlyke Rotkoortſen, by de meesten met *petechien* verzeld. Deeze waren zoo beſmettelyk, dat het zelden gebeurde, dat als 'er een in een huis aan ziek lag,

(*l*) [Volgens ſchryven van den 4. *Augustus* 1776.]

lag, het ganſche huisgezin niet aangetast werde. — Zelfs die maar eens of tweemaal by de zieken kwamen, werden ziek. — Sedert had die Heer dezelve byna in het geheel niet meer vernomen."]

[2.] Te *Oudewater* hadden, behalven de gewoone voor- en najaars-koortſen, ſedert 5 a 6 jaaren (*m*) veele Rotkoortſen plaats gehad, die zeer brandig en zelfs beſmettelyk waren. — Ziekten, uit belette doorwaasſeming, zyn hier, gelyk in alle wateragtige landen, vry gemeen.

[3. De voor- en najaars ziekten worden

a.) Van *Gouda* mede opgegeven in *Febres vernales* en *autumnales* te beſtaan; terwyl de *Morbi inflammatorii*, als *Phrenitides*, *Anginæ*, *Peripneumoniæ*, *Pleuritides*, *Colicæ inflammatoriæ*, *Rheumatismi*, enz. hoewel die meestentyds des winters en in het voorjaar regeeren, nogthans door het geheele jaar gezien worden; naardien de ſchielyke verandering van Weder daar zeer veel invloed op heeft, en men alle tyden van het jaar in dit land aan die veranderingen is blootgeſteld. Wat voor het overige de *Febres continuæ inflammatoriæ* betreft, welke niet plaatſelyk haar voornaamſte geweld oeffenen en na die plaats genoemd worden, zyn alhier niet

(*m*) Volgens berigt van *December* 1771.

niet menigvuldig, hoewel 'er nogthans meer dan eens *inflammatore* Ziekten behandeld worden, welke niet tot een der bovengemelde gevoeglyk konden gebragt worden. — En wat voor het overige den aart der ziekten betreft, zoo leert de bevinding, dat de voorjaars ziekten veelal overhellen tot het *inflammatore*; en in de behandeling daar op acht moet gegeeven worden, niet tegenſtaande men te gelyk moet zorgen, dat de eerſte wegen van hunne bedorvene ſtoffen ontlast worden, en in zoo verre eenigzints gemengd kunnen worden gerekend. Daar en boven *intermitteeren* de *Febres intermittentes* veel al vry zuiver, zoo men dezelve behoorlyk behandelt. Daar en tegen loopen de *Febres autumnales* zoo zuiver niet af, maar moeten veel al onder de naam van *Febres tertianæ duplices*, of *Febres continuæ remittentes* gebragt worden, gaande ook wel tot *Febres malignæ* over, en verdienen ſomtyds zelf den naam van *Febres tertianæ malignæ*; die dan in den beginne wel afloopen; maar ook indien men niet op zyn hoede is, in een of ander *acces*, doodelyk zyn. Deeze kwaadaartigheid der najaars koortſen heeft niet altoos plaats, maar is voornamentlyk gebleken in den jaare 1761 en 1762. wanneer dezelve *epidemiſch graſſeerden*: van welke de Heer Dr. A. VERRYST (die dit omſtandig berigt (*n*) zoo

(*n*) [In dato den 31. *July* 1776.]

zoo gunſtig als volvaardig my wel heeft willen mededeelen) in zyne aantekeningen (*ſub litt.* A.) in de *Bylagen* letter Q. ons onderrigt: na welke jaaren men tot heden in deeze Stad geene zoo veelvuldige kwaadaartige Najaars koortſen gezien heeft; hoewel jaarlyks alhier eenigen van dit kwaadaartig ſoort getracteerd worden. Wat nu de *Febres malignæ cum petechiis*, enz. betreft, (waar omtrent ik onderzoek gedaan hadde,) zoo herrinnerde zich deeze Heer twee aanmerkelyke *Epidemien*, die geduurende zyn *practyk* te *Gouda* gezien werden: en welke ziekten onder den naam van *Febres putridæ malignæ* voorkomen: omtrent welke eerſte *Epidemie* in den jaare 1763 en 1764. die Heer zich *refereerde* aan zyne aantekeningen (*ſub litt.* B.), in de *Bylagen* letter R. gevoegd. En welke tweede *Epidemie*, van het begin van den jaare 1773. tot de Lente van den jaare 1775. geduurd hebbende, in veele opzichten overeengeſtemd heeft met de voorgaande, nogthans met dit onderſcheid, dat de *Cortex Peruvianus* en de *Veſicatoria* met grooter *ſucces* zyn geappliceerd dan in de voorgaande; en dat na het beteugelen van die gevaarlyke ziekte, de volkomen herſtelling veel ſpoediger gevolgd is: ook werden 'er uitwendig veele *abſceſſen* en *gangrænæ* gezien, die men *criticæ* noemen mag, herſtellende de Lyders daar op zeer gelukkig. *Aphtæ* intusſchen zyn zeldzaamer in deeze, dan in de vo-

rige

rige geweest; hevige *Convulſiones* hebben daar en tegen in den Heer VERRYST zelven en in anderen in *ſtatu morbi* plaats gehad. Voor het overige is het aan deezen Heer overtuigend gebleeken, dat deeze ziekte zoo wel *contagieus* geweest zy, als de eerſte, niet alleen in anderen, maar ook in zyn Ed. zelve, die door het geweld derzelve in de maand van *Augustus* van het jaar 1774. in het uiterſte gevaar gebragt was: maar door de wyze *directie* van den wydberoemden Hoogleeraar VAN DOEVEREN, gelukkig herſteld werdt. — By eenigen waren *Petechien* gezien, hoewel derzelver getal ten opzichte der overigen gering geweest zy. Voor het overige heeft deeze *Epidemie*, zoo wel als de voorige, voornamentlyk de onvermogenſte ingezetenen aangetast, waar van de redenen ligtelyk kunnen worden opgemaakt, zynde dezelve voor veelen doodelyk geweest (*o*).

b.) De

(*o*) [De Heer VERRYST ſchreef my, by wyze van *Supplement*, den 12. October deezes jaars, wanneer dit blad gedrukt werd, het volgende: „Wat deeze Stad betreft, zoo hebben wy dit jaar meerder Voor- en Najaarskoortſen gehad, dan ik ſedert den jaare 1761 en 1762. alhier gezien hebbe. Die, van dit Voorjaar, zyn wederom zuiver *intermitteerende* geweest, en van geene kwaadaartige gevolgen, op de gewoone wyze, met eenen goeden uitſlag behandeld: maar de Koortſen van dit najaar zyn kwaadaartiger geweest, dan ik dezelve ſedert de bovengenoemde jaaren getracteerd hebbe; het welk over het algemeen moet verſtaan worden. 'Er zyn 'er geweest met eene zoo ſchielyke verzwakkinge, dat ik op het tweede *acces* den *Cortex* heb moeten geeven: waar om-

b.) De *Febres ſcarlatinæ eryſipelaceæ* hebben ten tyde van deezen Heer een en andermaal geregeerd, maar niet kwaadaartig: hoewel zyn Ed. in den jaare 1771. berigt is, dat het Dogtertje van Ds. BLAAUW aan het Roodvonk overleden was; [welk geval de Wel Eerw. Heer BLAAUW, om evenwel iets aangaande de ziekten van deeze ſtad te melden, my omſtandig ter dier tyd heeft medegedeeld, als die door den Wel Eerw. Heer J. VAN SPAAN tot het opgeven van een berigt van *Gouda* was verzogt: 't welk ik echter toen niet heb kunnen verkrygen.] —

c.) De

omtrent ik wederom ondervonden hebbe, dat 'er niets het poeder van dit middel te boven gaat; en omtrent eene zoo groote kwaadaartigheid niets op den *cortex Peruvianus*, buiten het zelve te vertrouwen is. Drie *Decoctums* van deezen Koortsbast, op wiens deugd ik volkomen konde ſtaat maken, en wel yder van twee oncen, tot de *colature* van XIV. oncen, zeer lang gekookt, na het tweede *acces* toegediend, en voor den derden aanval uitgebruikt, konden niet beletten, dat het derde *acces* met eene zoo groote hevigheid te rug kwam, dat men niet anders dan den dood te gemoet zag, *ægro perpetuis ferè convulſionibus concuſſo, frigidisque ſudoribus perfuſo, pulſu celerrimo, debiliſſimoque, ore hiante, ipſoque nulla ſenſus indicia præbente*, tot dat na het appliceeren van vier *Veſicatorien* en één *Enema*, uit den *cortex Peruvianus*, het *acces* omtrent 12 uuren geduurd hebbende, de Lyder, zynde een ſterk man van omtrent 40 jaaren, tot zich zelven kwam, en de koorts remitteerde; waar op hem terſtond de *cortex in pulvere*, en wel tot twee oncen in de *remiſſie*, met een allergewenſcht gevolg door my werdt toegediend. Heden is onder myne behandeling eene Juffrouw van 72 jaaren, dewelke ſedert eenige dagen door een hevig *acces* van Koorts, met geduurige flaauwten overvallen werdt, aan welke terſtond, na het eerſte *acces*, met veel *ſucces* den *cortex Peruvianus* hebbe toegediend."]

c.) De gewoone voor- en najaars Ziekten in de bygelegene Dorpen, zyn veel al met die van de Stad overeenkomende; maar ten opzichte van de *Febres intermittentes autumnales* verdient aangemerkt te worden, dat dezelve in de Drooggemaakte Plasfen en derzelver omtrek te *Hazerswoude*, *Waddinxveen*, *Boskoop*, enz. federt eenige jaaren hevig gewoed hebben, waar omtrent de Heer VERRYST zich voornamentlyk tot deeze twee laatfte Dorpen bepaalde, om dat zyn Ed. de Lyders aldaar van tyd tot tyd zelve hadde *gevifiteerd*, en dus het beloop van die ziekten hadde kunnen nagaan. Nooit hadde zyn Ed. de *Febres autumnales intermittentes malignæ* heviger zien woeden, dan in de maanden *Augustus*, *September* en *October* van den jaare 1775. wanneer het grootfte gedeelte der inwoonderen van *Waddinxveen* en *Boskoop* door dezelve werd aangetast. Zy vertoonden zich onder de gedaante van *Febres tertianæ*, *Tertianæ duplices*, *Febres continuæ remittentes*, *Hemitritaeae*, enz. De Aderlatingen waren veelal verderfelyk, en werden in het geheel niet in het werk gefteld. Na den eerften aanval gaf zyn Ed. een *Emeticum* of *Laxans*; en op de minfte tekens van kwaadaartigheid, zelf dikwyls na den tweeden aanval, den *cortex Peruvianus* tot twee oncen, ja zelf tot drie oncen in de eerfte 24 uuren, zonder het minfte nadeel. De *Enemata* uit den *cortex Peruvianus*, daar dezelve van boven niet kon

kon in gekregen worden, deeden ook uitmuntenden dienst (*p*), als mede de *Veſicantia.* De *cortex Peruvianus* tydig in een behoorlyke hoeveelheid toegediend, keerde zoo gelukkig het geweld van die kwaadaartige koorts af, dat alle de Lyders daar door behouden wierden, het geen die Heer wel wenſchte ook te kunnen getuigen omtrent de *Febres putridae malignae* hier voor gemeld, gelyk de beroemde *Ierſche* Dr. J. Sims in zyne ſchoone Verhandeling *Obſervat. on Epidem. Disorders*, pag. 273. Lond. 1773. van de *Febres nervoſae putridae*, of *malignae* aangetekend heeft, geen Lyder, aan wien de *cortex Peruvianus* behoorlyk gegeven was, verlooren te hebben (*q*).

d.) Wat

(*p*) [Derwyze ſlaagde ik allergewenſcht in de Rotkoortſen van *Overſlacqué* enz. in de jaaren 1760-1763. en verloor 'er geenen, by welken ik tydig geroepen werd. Men zie myne *Hiſtoria Conſtitutionis Epidemicæ*, enz. Cap. II. ſect. I. §. XXIX. not. *k.* pag. 35, 36.]

[(*q*) In bovengemelden brief (not. *o.*) ſchreef die zelve Heer nog het volgende: „Ten opzichte van de koortſen in de Droogmakeryen: dezelve hebben wederom van dit najaar ſterk geregeerd, en regeeren nog te *Waddinxveen* en *Boskoop*, ook te *Hazerswoude*, *Zevenhuizen*, enz. hoewel te *Boskoop* en *Waddinxveen* niet zoo kwaadaartig als in 't voorleden najaar. Misſchien heeft daar ook toe gecontribueerd, dat ik aan de *Chirurgyns* van die plaatſen geraden hebbe, wanneer zy zien, dat de koortſen van eenen kwaadaartigen aart zyn, terſtond, voor en aleer 'er gevaar plaats heeft, na het geven van een *Vomitif* of *Laxans*, tot den *cortex Peruvianus* over te gaan, waar van de *Chirurgyn* Soumain te *Boskoop* in 't voorleden najaar, en de *Chirurgyn* de Nick te *Waddinxveen* in dit najaar, met gewenſcht *ſucces*, op myn aanraden, gebruik gemaakt hebben, wanneer zy door die koorts aangetast, op

d.) Wat de *Febres putridae malignae* in de omliggende ſtreeken betreft. 'Er heeft na de overſtrooming van den *Crimpener Waard*, door de doorbraak in den Lekkendyk, in 't begin van den jaare 1760. een *Febris putrida maligna* geregeerd, en in de jaaren 1760, 1761, 1762. te *Stolwyk*, *Bergambagt*, *Ammerstol*, enz., waar door veelen weggerukt zyn. Te *Gouderak* heeft 'er insgelyks in den jaare 1761. een *Febris*

het tweede *acces* tot dezelve zyn overgegaan; en dus niet alleen gelukkig het gevaar ontweken, maar het gebruik van den *cortex Peruvianus* eenige weken aanhoudende, en te gelyk eene voorzigtige levenswyze 'er byvoegende, volkomen herſteld gebleven zyn, en geene *atteinte* van *recidiven* gehad hebben. Ik denk, dat men in die plaatſen, alwaar dezelve in het najaar zoo hevig woedden, nog wel de *cortex Peruvianus*, als een *Propbylaxis* tegen de *Febres continuæ remittentes*, *Febres tertianæ duplices*, of tegen die *Febres tertianæ ſoporoſæ* zal dienen te gebruiken; hoewel het te vreezen is, dat veele menſchen, voornamentlyk op de Dorpen, gezond zynde, bezwaarlyk tot eenige voorbehoeding van dien aart zullen te disponeeren zyn. Te *Zevenhuizen* in dit najaar een en andermaal viſiteerende, heb ik aldaar ook die koortſen aangetroffen. Behalven in en omſtreeks die Droogmakeryen, heb ik ook in dit najaar te *Swammerdam*, *Bodegraven*, *Sluipwyk*, *Haaſtrecht* en *Gouderak*, die *Febres intermittentes malignæ* gezien, gelyk ook te *Bergambagt*; hoewel het my toeſchynt, dat dezelve aldaar maar eenige weinigen hebben aangetast, en niet zoo algemeen aldaar geregeerd hebben, als in de bovengenoemde plaatſen. Tegenwoordig behandel ik ook een Lyder even buiten deeze ſtad, die my toeſchynt een *Febris quartana maligna* te hebben; waarom ik, na hem een *Emeticum* en *laxens* gegeven te hebben, terſtond tot den *cortex Peruvianus* ben overgegaan. De redenen, waarom in deeze *remitteerende* koortſen de *cortex Peruvianus* zoo veel voortreffelyker uitwerkingen heeft, dan in de *Febres putridæ malignæ*, kunnen geleezen worden by den grooten MORGAGNI *de Sedib. & cauſ. Morb.* Lib. V. Epiſt. LXVIII. pag. 441. n. 2 en 3 waar aan ik my gedrage.

bris putrida maligna gewoed, waar van (*ſub litter.* C.) in de *Bylagen* letter R. eene aantekening hier by gevoegd is. Eindelyk in den jaare 1763. te *Moordrecht.*]

[4. Te *Schoonhoven*, in den *Krimpenerwaard* aan de Lek, tegen over den Alblasſerwaard gelegen, zyn de meeste voorvallende ziekten, en niet die men nu en dan behandelt, den ganſchen tyd van het jaar, gaande en wederkomende Koortſen, *Phrenitides*, *Anginæ*, enz. Deeze Koortſen zyn, volgens de waarneemingen van den Heer Dr. W. VAN LIL (*q*), (die deeze gaping, daarom verzogt zynde, ook zoo bereidvaardig als de beide voorige Heeren heeft gelieven te vervullen) zoo wel in het voor- als in het najaar *inflammatoor* bevonden; zoo dat zelf die geene, dewelke in het najaar aanvangen, en tot het voorjaar doorloopen, in den beginne meer van een ontſteekenden aart zyn, dan die in het voorjaar een aanvang neemen. Ook vondt die Heer de doorloopende Koortſen hartnekkig in de behandeling, gelyk dit voorjaar hem zulks nog geleerd had in een jongeling van 21 jaaren, welke in *November* van het verlopen jaar 1775. reeds een anderdagſche koorts hadde, hoe ſterk hy purgeerde, en twee à driemaal adergelaten was, de aanval nogthans even vinnig bleef, 't welk

(*q*) [Van den 11. *Auguſtus* 1776.]

welk duurde tot in de maant *Maart* van 1776. wanneer de *Cortex Peruvianus*, volgens de onderſtaande *formule* hem gegeven zynde, de vierde fles eerst deeze koorts overwon (*r*).

a.) In het voorjaar 1762. regeerde alhier in de ſtad een gelyke *Febris maligna cum petechiis*, (zoo als boven door den Heer Doctor VERRYST van Gouda enz. in 1763 en 1764. is opgegeven.)

b.) In

[(*r*) R. *Cortic. Peruvian.* ℥ij. *Rad. Serpentar. Virgin. Rad. contrajervæ* a ℥ß. *Flor. centaur. min. Fol. Trifolii fibrini* a. m. j. *Sal. tartar.* ℥ß. *Vini albi Gallici pint.* iv. *F. Decoctum. Omni hora poculum.*] [Men heeft dit jaar algemeen geklaagt over de hardnekkigheid der voorjaars-Koortſen, zonderling ook in *'s Hage* en deszelfs omtrek. Sommige woedden tegen alle middelen; terwyl de *cortex Peruvianus*, zelfs in de hardnekkigſte, meer kwaad dan voordeel aanbragt: anderen daar en tegen, met de medicynen ophoudende, genazen van zelfs. De geſchiktſte wyze was, met *pulvis Cornachini* om den anderen dag te laxeeren, en tuſſen beiden met *Spiritus Mindereri* of andere middelſlagtige vogten en zouten, als *Sal Glauberi* enz. voort te gaan. —— Onder andere zieken behandelde ik deezen zomer een behoeftigen Boerenknegt van *Soetermeer*, welke ſedert den herfst van het voorleden jaar aan een derdendagſche Koorts gekwynd, zyn welvaaren vermedicineerd, en in plaats van te vorderen, een dikken, harden en opgeſpannen buik daar uit bekomen hadde. Hy herſtelde volkomen, zoo van de koorts, verouderde verſtoppingen, en daar uit ontſtaanen dikken buik, door de *Spiritus Mindereri vulgaris*, boven reeds gemeld, waar van hy ook alle uur een lepel, met twee of drie lepels water verlengd, innam, en met de tweede fles tot zyne volle en volkomen gezondheid geraakte.]

b.) In de ſtede *Nieupoort*, gelegen in den *Alblasſerwaard*, was deeze ziekte hevig: Men vernam, dat die Lyders, welken doof werden, het ſpoedigſte herſtelden (s). De verdere *Symptomata* kwamen met die van *Gouda*, enz. overeen; en de behandeling ter geneezing, op gelyke wyze geſchiedende, herſtelden de meesten. —

c.) In den jaare 1767. regeerde 'er eene *Febris bilioſa*, welke door *emetica*, in den beginne gegeeven, best te ondergebragt werdt.

d.) In 1774. regeerde 'er eene *Febris ſcarlatina* in de ſtad, en was ook gemeen aan de overzyde van de rivier, te *Grootammers* en *Langerak over Lek*.

e.) In 1775. openbaarden zich, na dat de *intermitteerende* voorjaars Koortſen geëindigd waren, *continueele* of aanhoudende Koortſen; welke wel eens ſchielyk afliepen, hoewel ſommigen echter lang aan dezelve ſukkelden; vooral, wanneer de *Cortex Peruvianus* niet overvloedig gegeeven werdt.

f.) In dit Jaar 1776. zyn in deeze Stad Schoonhoven veele *Febres bilioſæ*, als mede in *Langerak over Lek*: de Lyders klaagen over walging, zonder braaken; pyn of ligtheid in het hoofd; de pols is klein en zwak; de Lyder bevindt zich nu en dan koud of warm; de Tong ziet

[(s) Vergelyken met §. LXVI*. nom. 4. not. c.]

ziet wit; hy kan niet zweeten, is brandig; de eetlust is weg; de *Urin* helder; by ſommigen rood; de mond heeft een bittere ſmaak enz. (*t*). Deeze Heer had aan ſommigen *Emetica* gegeven, welke niets goeds deeden: best herſtelde hy dezelven door *Decocta aperientia* en *Laxantia*. Daar na gaf hy *Mixturæ* uit *Rheum* met *Abſorbentia & Salia* [media], vooral *Sal Mirabilis Glauberi*, met behoorlyk vogt gemengd. De *Syropen* in de *Mixturæ* walgden de Lyders, dus hy weinig van dezelve daar in deedt. — Na de zuivering van de eerſte wegen gaf hy den *cortex Peruvianus in forma Decocti*, of in Pillen, na dat de lyders medicynen gebruiken konden. — In de thans grasſeerende *Febres bilioſae* openbaaren zich op den 6. of 8. dag bladders met waterig vogt, by ſommigen op de armen of beenen; meest op bedekte plaatſen. Dan, zoo ras de lyders beginnen te zweeten, zyn dezelve weg, en laaten geene jeukte of eenig ongemak over.

g.) De *Febris quartana* werdt veel gevonden onder de boeren daggelders, welker werk het is het land te bearbeiden, vooral in het voor- en najaar. De *Rheumatismus* valt mede dikwyls voor onder de boeren dykwerkers, vooral by inbraken of overſtroomingen.

h.) Be-

[(*t*) Gelyke ziekten heb ik in deeze maand *Augustus* en *September*, in de bovengemelde Dorpen (§. LXVI*. nom. 3. not. *a.*), doch weinige in *'s Hage* gezien en behandeld.]

h.) Belangende de onderhoorige plaatſen, heeft de Heer VAN LIL in 1762. te *Ammerstol* eene *Febris putrida*, die in ſommigen kwaadaartig was, en overeen kwam met de bovengemelde in het berigt van *Gouda*, behandeld, welke van gelyken te *Grootammers*, aan de overzyde der rivier vernomen werdt.

— *Van de* MAASSTEDEN.

§. LXIX. De meest heerſchende Ziekten worden van *Rotterdam* en deszelfs omtrek gemeld te beſtaan:

1. In Verkoudheden, *Pleuritides* en *Peripneumoniæ nothæ*, *Anginæ*, en *Febres intermittentes*, die hier ook zeer gemeenzaam zyn, byzonder in de lente en in den herfst. *Febres* en *Morbi inflammatorii veri* zyn zeldzaamer. Buiten de dagelykſche en ſchielyke verandering van de lucht en het weder, van warmte en koude, droogte en vogt enz. (§. XL.), worden deeze ziekten voornamentlyk toegekend aan het openliggen der ſtad, (vooral aan de Noord- en Noordwestzyde,) den vryen doorgang der lucht en buitengemeene doorſpoeling van verſch en ſtroomend rivierwater; waarom de kwaade Keelen hier ook meer *Anginae catarrhales*, dan waare ontſteekene zyn, en best zonder veel aderlaaten geneezen worden. —

2. In de Jaaren 1771, 1772, 1773 [en 1774] zyn tusſen het derde en vierde gedeelte menſchen, volgens de gemeengemaakte Doodlysten in de *Rotterdamſche Courant*, aan de Teering, (zeker uit eene der voorafgaande genoemde oorzaaken, of verwaarloosde verkoudheden, voortgebragt,) overleeden. Door dezelfde oorzaaken is eene belette ongevoelige uitwaasſeming ook meer gemeen. Waar aan ook misſchien al mede dikwyls toeteſchryven is, dat de tusſenpoozende Koorſen ligtelyk weder koomen: gelyk deeze in het voorjaar beter met *Sal polychrest*, *Antimonium Diaphoreticum*, en *Rob Sambuci*, dan met *cortex Peruvianus* geneezen worden; ja onder het gebruik van denzelven meermaalen wederkeeren: zoo heeft het tegendeel in het najaar plaats.

3. De nabuurſchap van deeze ſtad met de Zeeuwſche ſteden enz. door den menigvuldigen koophandel, dien zy onderling met elkanderen hebben, en die gelegenheid geeft tot over en weder reizen, acht men de zekere rede te zyn, dat de tusſenpoozende Koortſen, die zy vaak medebrengen, en daarom *Zeeuwſche* genoemd worden, in deeze ſtad gemeenzaamer zyn dan elders: waarom de *Galkoortſen* en *Diarrhoeae putridae*, volgens een ander berigt, onder de meest heerſchende Ziekten van deeze *Clasſe* gehouden worden.

3. En,

4. En, offchoon 'er op den eenen tyd meer, en op den anderen tyd minder Rotkoortſen, in *Rotterdam* worden gemeld voor te komen, zouden zy 'er nogthans minder gemeen zyn dan in *'s Hage* (*v*), *Leiden*, *Haarlem* en

(*v*) De vergelyking van de Doodlysten van deeze Stad, tegen die van *'s Hage*, zouden dit kunnen beſliſſen, indien die naauwkeurig (§. XVI. not. y.) opgenomen waren. —— Men zie dezelven van beide deeze plaatſen in de *Bylagen*, letter S en T. en trekke 'er dat gevolg uit, 't geen het getal der Dooden oplevert. [En vermits dit getal zoo merkelyk van elkanderen verſchilt, zoo heb ik, terwyl dit blad ter drukpersſe ſtont overgegeven te worden, nader aan den Hooggel. Heere S. DE MONCHY hier over geſchreeven, die my op den 11. Sept. 1776. antwoordde: —— „ Dat men in het geheel geen ſtaat maaken kan op de doodlysten, vermits de Bedienaars ter begraaffeniſſe de ziekte op de *Secretarie* naar giſſing of beste weeten opgeven. In dit jaar had zyn Hooggeleerde, ten verzoeke van den Heer Secretaris, die daar omtrent redres wilde maaken, zyn Wel Eds. gevoelen ſchriftelyk opgegeven, en daar in op eene overtuigende wyze aangetoond de onmogelykheid, om ooit daar in te kunnen reüsſeren, behalven ziekten van eene kennelyke beſmetting, of *Epidemicè* grasſeerende. Dus zyn Ed. my raadde geen beſluit, dan wettig, daar uit te trekken." —— Myns wetens worden de lysten in *'s Hage* op geene andere wyze zamengeſteld, uit welke het nogthans overtuigende blykt, dat 'er minder Rotkoortſen in die jaaren zyn opgegeven: en zy zyn ook in der daad weinig onder het betere deel der inwooneren. Ik heb ſedert het jaar 1768. dat ik in deeze plaats de geneeskonst geoeffend hebbe, (tot de helft van dit jaar 1776.) maar eenmaal een waare Rotkoorts met *petechien* gezien; maar eene waare *Febris nervea*, en alleen eenmaal de *Miliaria rubra*, welke in dien tyd onder het gemeen, uitwyzens de ſterflysten, wel zullen plaats gehad hebben: en dus kan het zyn, dat zulke ziekten minder onder het bereik van zoodanige Geneesheeren vallen, die over het vermogender gedeelte der inwoonderen de practyk oeffenen. Want offchoon de oorzaaken tot rotting in *'s Hage*, *Leiden*, *Haarlem*, enz. geſchikter mogten zyn dan te *Rotterdam*, zoo is de geneigd-

en *Amſterdam;* ja zelfs had men in eene 36 jaarige practyk geene buitengewoone ziekten vernomen. Dus algemeen doorgaande Ziekten, behalven Kinderpokjes, Mazelen en het Roodvonk, 'er zelden waargenomen worden: 't geen aan de bovengemelde gunſtige ligging dier ſtad wordt toegeſchreeven. Waarom by tyden van beſmettelyke ziekten in deeze landen, de Pestziekten zelve hier minder gewoed hebben, en ook minder gevaarlyk zyn geweest.

5. Beſpeurde men echter ten dien tyde, dat de *Febres putridæ* veel meer in de binnenſtad, dan in de buitenſtad waargenomen worden, om dat de meesten van de kleine gemeente woonen in de laage huisjes van de binnenſtad, welken door het hoog opmaalen van het binnenwater, uit-

neigdheid tot *Morbi catarrhales*, volgens het berigt zelve, alhier zeer gemeen; en de Gal- en Rotkoortſen, *Scorbutus* en *Diarrhœæ putridæ*, volgens berigt van wylen den Hooggeleerden Heer Prof. W. VINK, de meest heerſchende ziekten uitmaakende. Dewelke met de eerſte in een loopende, ligtelyk gelegenheid geven kunnen tot voortbrengen van zodanige ziekten onder het minder gedeelte der inwoonderen, als in de volgende *artikels* van *Delftshaven* en *Vlaardingen* ſtaan te volgen. Welke oorzaaken door het groot aantal menſchen, waar van beneden ter zyner plaatſe, in kleine en bekrompene wooningen, en meerendeels in ongeſchikte wyken van de oude ſtad, by die geenen, die by nom. 5. opgenoemd zyn, grootelyks tot het voortbrengen en vermenigvuldigen van die ziekten kunnen medewerken. —— Voor het overige maaken de Teeringen een groot deel onder de jaarlykſe Dooden uit; gelyk my de Heer J. LE FRANCQ VAN BERKHEY, volgens zyne ontfangene berigten, verzekerd heeft zodanig te zyn. ——]

uittermaaten vogtig zyn, en gelyk [volgens ſchryven van den Hooggeleerden Heere S. DE MONCHY] de Heer PRINGLE overtuigend beweezen heeft, dat niets meer tot die ziekte aanleiding geeft, dan die vogtigheid en gebrek aan vryen doortogt van de lucht door veele boomen.

§. LXX. Te *Delfshaaven*, *Schiedam*, *Vlaardingen*, enz. (als hebbende met *Schiedam* eene zelfde ligging en levensmanier, in de vaart zoo ter Koopvaardy, als ter Visfery op Groenland, Ysland, ten Haring, Zalm enz. het ſpinnen in de lynbaanen, netten breijen, en taanen, buiten de Branderyen, enz. de gewoone bezigheden dier ſteden- en vlekkelingen uitmaakende,) worden

1. De gewoone ziekten van het voor- en najaar gemeld, veelal onder de *Clasſe* der *Inflammatoren*, als *Peripneumoniæ* en *Pleuro-peripneumoniæ nothæ & veræ* niet zeldzaam te zyn: (men denke aan al den zwaaren arbeid, die tot de Branderyen en Scheepmaakeryen, enz. behoort; 't geen in alle die plaatſen, alwaar zwaar tillen, draajen en torsſen, enz. den geſtadigen arbeid uitmaakt, gewoon is.) — De Koortſen loopen het meest uit op *continueele* of Galkoortſen, en *Febres rheumaticæ : intermitteerende* heeft men hier minder, en die wyken voor weinig middelen. — Anderdagſche Koortſen, zoo

in

in het voor- als najaar, zyn zeldaamer, en gemakkelyker te geneezen, en derdendagſche Koortſen zyn te *Schiedam* byna onbekend.

2. De buitengewoone ziekten, die ſedert tien jaaren [1771] te *Schiedam* geheerſcht hebben, zyn geweest in de jaaren 1763. en 1765. Mazels; in den jaare 1763. en 1768. Kinderpokjes; in het jaar 1768. te gelyk met de Mazelen eene lelyke Rotkoorts, die zeer algemeen was, en met erge kwaade Keelen verzeld ging. — In het najaar van 1769. openbaarde zich ook alhier een *Synochus putrida*, die zelfs het jaar 1770. door geduurd, en veele menſchen onder de arme gemeente aangetast en weggeſleept heeft, welke eenigzints kwaadaartig en beſmettende was. Gelyk die zelfde Ziekten in en omtrent dien tyd in deeze omliggende ſtreeken geregeerd heeft. —

[Om dit *artikel* zoo veel mogelyk met de voorige en volgende Berigten eenſtemmig te krygen, heeft de Heer Dr. KEUCHENIUS (*x*) het onderſtaande *Supplement* door den Wel Eerw. Heer G. SOETENS my doen toekomen.

3. Sedert 15 jaaren heeft men hier in *Schiedam* weinig zuivere *intermitteerende* anderdagſche Koortſen in het voorjaar gehad, meer ligte *in-*

[(*x*) In dato den 18. September 1776.]

inflammatore of van een' gemengden aart ; doch meer *catarrhale*, gelyk *Peripneumoniae nothæ*, *Pleuritides*, *Tuſſes*, en veele *Rheumatismi :* minder *Anginae.*

4.) Eveneens ontmoet men in het najaar die zelfde ſoorten van Koortſen het meest, weinige zuivere *tertianae*, en zeer weinige *quartanae :* maar daarentegen zyn onze Koortſen dan meer *continuae remittentes* en *bilioſae. Febres putridae*, met *petechiae* of *miliaria*, zyn hier zeldzaam.]

[§. LXX*. Volgens een laater en eigen berigt

1. Van *Delfshaven*, zyn de voor- en najaars ziekten niet zeer menigvuldig, en meest uit belette doorwaaſeming ontſtaande.

a.) In het voorjaar komen aldaar ook dikwyls voor Zydwee, valſche Long-ontſtekingen, *Rheumatismi* enz. by welke de koorts altyd geduurig of ongeregeld verpoozende is.

b.) De najaars koortſen zyn doorgaans menigvuldiger en hardnekkiger : beginnende hier, gelyk meest overal, dikwyls zeer hardnekkig, en zyn dan allerbezwaarlykst van *continuæ* te onderkennen ; na eenige aanvallen worden zy geregelder, ontſtaan dikmaals uit, of volgen op Galkoortſen, 't welk, inzonderheid tegenwoordig, (volgens ſchryven van den Heer Doctor

W.

W. SERVAAS) (*y*), hier plaats heeft: zynde ſomtyds in ſommigen zoo hevig, dat zy na Rotkoortſen zweemen, en van den gemeenen man daar voor gehouden worden.

c.) Eigentlyke Rotkoortſen had die Heer, geduurende elf jaaren, maar tweemaal zien regeeren; doch niet, dan onder het geringſte en morsſigſte ſlag van menſchen. Zeer zelden hadde hy eenige Blutsvlekken, of rooden Uitſlag 'er by verzeld gezien, 't geen zyn Ed. aan de zuivere geſteldheid der lucht, en de behoorlyke voorzorge toeſchreef.] — Van gelyken berigte in het byzonder

[2. Van *Vlaardingen*, de Heer Doctor A. VAN DEN HAM (*z*), ('t geen den *Catarrhalen* aart aan deezen oort verder aanwyst,) dat de aanmerkelykſte ziekten, welke zyn Ed. aldaar had waargenomen,

a.) In het voorjaar onder de *continuae remittentes*, en wel in het byzonder tot de *Febres catarrhales* behoorden: waar van veele, door eene geſchikte levenswyze en *reſolveerende* middelen, goedaartig blyven en ſchielyk afnemen: doch eenige van die, op dezelfde wyze aanvallende, beginnen gemeenlyk op den 4. en 5. dag,

(*y*) Van den 15. September 1776.
(*z*) In Augustus 1776.

dag, in hevigheid der toevallen te verergeren; en vertoonen zich zodanig, dat zy van ſommigen *Febres continuæ ardentes*, *bilioſæ*, *putridæ* enz. genoemd worden. Waar by men aan te merken hebbe, dat hier nog by eenigen eene inwendige *Chirurgicale praktyk* plaats heeft, waar door de Ziekten Naamen en *Indicatien* ontfangen; hoewel dezelve niet anders dan *Febres catarrhales* zyn, welke wegens haare *prædomineerende* oorzaak, *bilioſæ* kunnen genoemd worden; en die eenige jaaren gegraſeerd hebben: in welke de toevallen tegen den avond verergeren, en gemeenlyk om den anderen dag, (volgens het gewoone beloop der *Febres catarrhales*, (§. XXXIV. 1. not. *l.*) zwaarder zyn.

b.) Voorts heeft men eenige zuivere *intermittentes tertianæ* in het voorjaar, waar toe de ſlymig gerookte en gezouten viſch en voedſels, gelegenheid verſchaffen; dewelke, door de *primae viae*, zagt en geſtadig van haare ſlymige *ſaburra* te zuiveren, en door *reſolventia ſalina & amara*, volkomen en ſchielyk reduceeren.

c.) In 't midden van den zomer vindt men hier geene wezenlyke Ziekten, als de eerſte week na het inkomen van den nieuwen Haring; wanneer bovengemelde Heer heeft waargenomen, dat eenige menſchen aangetast werden met eene *cholera humida*, *ſimul cum eruptione puſtularum in cute ſcabiëi ad inſtar*, welke door het

gebruik van *Antiphlogiſtica*, vooral *ex Rheo cum nitro*, binnen 24 uuren eindigden, waar na de *appetit* vermeerdert, en de gezondheid beter dan te vooren genooten wordt. Zyn Ed. ſchreef de oorzaak aan den groenen Haring toe.

d.) In het najaar regeeren, behalven eenige *Dolores arthritici*, *Ischiatides*, *Gravedines*, *Inflammationes internæ*, inzonderheid *Pleuritides & Anginæ* en de *Haemitritaeus*, doch *ſporadicè*; terwyl eenigen, die met ſleepende ziekten gekweld zyn, dan vallen en ſterven.

e.) Eindelyk verneemt men hier in den winter veele *Rheumatismi* en *Arthritides vagæ*: waar toe de winter-vaart gelegenheid verſchaft, uit hoofde dat veelen zich des nachts *officii cauſa* aan koude en vogtige lucht moeten bloot ſtellen.]

§. LXXI. Te *Maasſluis* heeft men

1. In het voor- en najaar zulke Ziekten, die uit belette doorwaasſeming ontſtaan, als Verkouwdheden, alle- en anderdagſche Koortſen, welke gemakkelyk door eene goede levenswyze geneezen worden.

2. In het midden van den winter heeft men hier ziekten met anderen gemeen.

3. De *Anginæ catarrhales* beginnen hier omtrent Maart, geneezen gemakkelyk, en zyn zelden kwaadaartig.

4. In

4. In het jaar 1761. heeft men hier in *Augustus* en *September* zeer veele Galkoortſen gehad, waar aan veelen geſtorven zyn. Het getal der Dooden was in dat jaar 270, (in het jaar 1760. 130, en in 1762. 150,) dus 140 meêr dan in het voorgaande jaar: hoewel het waar is, dat de Kinderziekte in dat jaar, (waar van beneden ter zyner plaatſe,) gewoed hebbe, maar het getal is ook 140 meêr. De Aderlatingen en Purgeermiddelen waren in deeze koortſen nadeelig; de Braakmiddelen waren van veel dienst; en het ſpoedig gebruik van den *cortex Peruvianus* heeft veelen het leven behouden. —

Van de Binnenſteden enz. in DELFLAND.

§. LXXII. De ziekten, die gewoonlyk te *Delft* in het voor- en najaar heerſchen, hangen hier zoo wel als elders, van de byzondere luchtsgeſteldheid af. Dan, vermits dit berigt omſtandig handelt over deezen invloed, van welken boven op zyn plaats verſlag gedaan is, kan men den arbeid van deezen naauwkeurigen Arts in zyn geheel en naar waarde, om de veelheid der zaaken, hier niet mededeelen. Waarom ik het noodige tot het tegenwoordige gebruik 'er alleen uit overneemen zal.

[1. Men ontmoet in het algemeen, die van eenen ontſteeken, van eenen gemengden, doch wel byzonder die van een *catarrhalen* aart zyn, gelyk *Anginae*, *Tuſſes*, *Peripneumoniae nothae*, *Rheumatismi* (*a*).]

a.) *Pleuritides*, ontſteeking in de Long, kwaade Keelen, heete Koortſen, en allerlei ſoort van heete Ziekten, heeft men hier by aanhoudende zwaare lucht (§. XXXVIII.), inzonderheid, wanneer zich by deeze zwaarte eene te groote hitte of koude vogt voegt.

b.) *Hyſteriſche* en *Hypochondriſche* aandoeningen, remitteerende en intermitteerende Rotkoortſen, langzaame Zenuwkoortſen, enz. wordt men 'er, by eene tegengeſtelde lucht, (§. XXXIX. XL.) gewaar.

c.) De zwaardere en koudere lucht, door twee oorzaaken, als van koude en hitte, vogt en droogte, (§. XXXVII. *c.* XXXVIII. 2. XXXIX. 1. XL. 1, *b*, *c.* 2.) meer vermogen krygende, werkt ook hier als elders, in de eerſte betrekking gunſtig tot ontſteekene Ziekten; koude en vogt tot eene ſnotterige ſlymerigheid, *Anginæ catarrhales*, *Rheumatismi*, Hoest, *Fe-*

(*a*) [De *Artikels* nom. 1 en 2. zyn, als een *Supplement* op dit berigt, door den Heer Doctor J. VERBRUGGE, des verzogt, den 23. Augustus 1776. als mede het berigt van de molen, op aanraaden van PETRUS FORESTUS, aan de ſtadvesten, in de noot (*d*) medegedeeld.]

Febres intermittentes putridæ, *lentæ nervoſæ*, *catarrhales*, enz.

d.) De warme en vogtige lucht, het broeinest van veele Ziekten (§. XL. 3. 6.), lang aanhoudende, werkt wederom tot allerlei ſoort van hevige en ſleepende Kwaalen.

e.) De drooge en heete tot Bort, Buikloopen, Gal-colyken, en hardnekkige Najaarsziekten; waar uit genoegzaam opgemerkt kan worden, wat ziekten te *Delft* in onderſcheidene tyden waargenomen worden. Zy worden hier, als elders, by lange aanhoudenheid van dezelfde luchtsgeſteldheid, of ſchielyke verandering zelve (§. XLI. 3.) voortgebragt.

[2. De najaars-koortſen *intermitteeren* in het algemeen zuiver, doch loopen wel eens in elkander, wanneer geene behoorlyke zorge in het vroegtydig uitdryven der zieke ſtoffe wordt in acht genomen: anderszints heeft men alhier ſedert 10 a 12 jaaren niet dan *ſporadicè* Rotkoortſen zien grasſeeren. *Petechiæ* of *Miliaria* komen om die rede byna nooit voor.]

a.) De *Febris petechialis* is, na lang aanhoudend vogtig weder, verzeld van warmte, of gevolgd van groote hitte, nu en dan wel gezien: ook nu en dan wel eene *Febris miliaris*; maar is (volgens dit berigt) nooit *Epidemicè* vernomen.

b.) De *Febres nerveæ* hebben ſedert eenige jaaren meer plaats dan voor deezen; dewelke doch in het eene jaar veel heviger zyn dan in het ander. Dit jaar (1771.) waren die doorgaans zeer ligt, en van weinige kwaade toevallen verzeld; en ook zoo beſmettelyk niet, als wel op andere jaaren. De Wel Ed. Geſtrenge Heer [Doctor W. VERBRUGGE,] die 'er dit berigt van gaf, had gezien, dat zy by ſommige jaaren zeer beſmettelyk waren; zoo dat alle huisgenooten van het zelfde gezin die ziekte kregen, en de oppaſsers zelven daar niet van verſchoond bleven. Zy duurden meest 20 of 21 dagen lang: eenigen had zyn Wel Ed. behandeld, die na dien tyd een dag twee of drie beterden, en dan op nieuws weder inſtorteden, aan dezelfde koorts, en echter genazen. — Veelen herſtelden zonder *criſis*, anderen kregen een zwaar zetſel in het water tegen den 20ſten dag: anderen verzweeringen: doch meest werdt men geen *criſis* gewaar. — Verſcheiden, die deeze ziekte op haar hevigſte ondergaan hadden, kwamen als wezenloos uit dezelve (*b*), zoo als 'er deeze Heer verſcheiden hadde behandeld, die doch allen te recht kwamen, wanneer de kragten, na het gebruik van goede voedſels, begonden toe te neemen.

c.) *Dy-*

(*b*) [Vergeleken met de berigten van de *Lopiker* en *Krimpener Waarden.*]

c.) *Dyſenterien* had deeze Heer nooit *epidemice* zien grasſeeren: wel nu en dan een enkelde, doch zonder gevolg van beſmetting.

3. Men vond weinig onderſcheid tusſen de ziekten van de ſtad en het omliggende land, als alleen in de *Districten* van nieuwe Droogmaakeryen: inzonderheid in de eerſte jaaren; en wel allerbyzonderst, wanneer het land pas boven komt, welke landen dan zeer ongezond zyn; en in alle welke ſtreeken zeer kwaadaartige en meest Rotkoortſen hebben gegraſſeerd — (*c*).

4. Men is van meeninge in de ſtad gezonder lucht, dan wel elders in te ademen, als zynde zeer luchtig, van buiten met geen bosſchen omringd; geheel doorſneeden van water, dat niet ſtilſtaat, maar door geduurige beweging wordt levendig gehouden. De ſtad is zoo doorſnee-

(*c*) [Behalven de berigten van *Gouda* wegens deeze nieuwe drooggemaakte Landen (§. LXVIII. 2. 6. not. *p.*) zoo hebben dit deezen jaare 1776. allergevoeligst ondervonden de Dorpen by en aan de jongst drooggemaakte Landen omtrent *Berkel* gelegen; als het dorp van deezen naam, *Bleiswyk*, *Bergſenhoek* en *Hillegondsberg*: in welk eerſte in de maand van September zeven lyken te gelyk boven aarde ſtonden. Mogelyk hebben de nog drooggemaalen wordende Veenlanden van *Bleiswyk* enz. het hunne hier toe gebragt. Ook is het niet onwaarſchynelyk, dat de nabyheid van deeze even bovenkomende landen, aan andere naby gelegene Steden, als *Gouda*, *Rotterdam* en *Delft*, benevens de Dorpen daar tuſſen gelegen, mede door deeze uitwaaſſemingen een grooter aantal zieken en dooden hebben ondervonden, dan andere ſteden en plaatſen, verder hier van verwyderd.]

ſneeden van water, dat 'er maar een kleine ſtraat gevonden worde, die niet aan het water uitkomt. Zy is (boven dien) niet volkryk, noch digt bewoond; de ſtraaten zyn altoos ſchoon; de rioolen worden zuiver gehouden, en hebben hier maar een korten loop, om de meenigte van gragten, waar door de lucht hier zoo niet beſmet wordt met ſtinkende uitwaasſemingen, als wel in volkryke ſteden, in welke meerder en vuiler rioolen, vuiler ſtraaten enz. gevonden worden. — Deeze ſtad is ſedert korte jaaren met boomen beplant, die groot geworden zynde, zeker de huizen en de ſtad zelve bedompter maaken zullen: of nu de ſtad door deeze beplanting (nog) gezonder worden zal, kan alleen door de posteriteit beoordeeld worden (*d*).

§. LXXIII.

(*d*) De gelegenheid van *Delft* ſcheen, naar de meening van den beroemden PETR. FORESTUS, den eerſten grondlegger van de beſchaafde geneeskunde aan Hollands hooge School, toen ter tyd, wanneer hy de practyk in deeze ſtad oeffende, ſchoon van dezelfde ſtructuur zynde, zoo gunſtig niet: 't geen ik om het geſchiedkundige, en het verband der zaaken, niet voorby kan te melden, zonder de eere van mynen getrouwen Berigter in het minſte te verkorten. — Althans zoo klaagde hy hier over met opzet, in Lib. VI. *de Febribus cum morbis epidemicis publicè graſſantibus*, obſ. IX. in Scholio, nom. 21. pag. m. 162. edit. Francofurtenſis 1623. — ſchoon ik vooraf toeſtaa, dat niet alle *epidemien*, welke hy *peſtilentiaal* noemt, zoodanige geweest zyn, 't geen eene zwakheid van den tyd was. Te weten (*): *Ceterum civitas Delphenſis cum in*

(*) Men vergelyke hier mede het volgend *Artikel* van *Leiden*, welk hier genoegzaam licht aan geven zal. En wan-

§. LXXIII. Van *'s Hage* berigt men,

1. Dat zoo veel te algemeener de ziekten uit belette doorwaasſeming in het voor en najaar, en

in loco profundiore ſita ſit, & aquas non currentes aut fluentes habeat, & foſſæ non ſint ampliæ, nec latæ, imo anguſtæ, per quas aquæ transeant, & moveantur, fit ut aquæ tam immotæ permanentes in civitate, potiſſimum calore æſtivo & canicula exoriente putrescant, ita ut halitum quendam putridum, maleque olentem emittant, qui facile a transeuntibus ſentitur: unde & aer facile quoque inficitur: ita, ut experientia obſervavi, ut vix decem aut plures anni transeant, quin cives aliquo modo vel peſte vel peſtilentialibus febribus officiantur. Hinc quoque peſtis, de qua nunc agimus, ſtatim canicula exori-

wanneer men dit *Scholion* van FORESTUS voort leest, zal men aldaar zelfs bevinden, wat hy voor pestzieken gehouden hebbe. Want het water van *Alkmaar*, zyn geboorte-ſtad, zuiverder en dunder zynde, dan dat van *Delft*, wordt by hem voor de rede gehouden, dat de eerſte ſtad minder aan de pest onderworpen was, die boven dien ruime ſtraaten, en meer doortogt in het water hadde; zoo dat zy dat jaar, waarin de *Epidemie* te *Delft* woedde, van dezelve, behalven eene Vrouw van 30 jaaren, bevryd bleef, die (let wel) door eene *peſtilentiale* koorts werdt aangevallen, *absque charactere veneni, cum fluxu alvi ſymptomatico, una cum delirio, perdurante octo dies, etiam vermes ejiciens, cumque tres dies ſine loquela eſſet, ac ſacerdotibus cura derelicta videretur, ſurditate ſuperveniente, mox fluxu ceſſante, juxta* Aphor. 28. lib. IV. —— *ad mentem redire cœpit, atque noſtro præhabito prognoſtico, adhibitis optimis remediis, eadem curata fuit.* Waar uit, en uit het geen hy vervolgens van de jaaren 1562 en 1563. bybrengt, ſchynt te blyken, dat het doorgaans *Febres catarrhales malignæ* of *nerveæ*, geweest zyn, hoedanige boven reeds zoo dikwyls vermeld zyn, en welke in de Vrouw te *Alkmaar* ook met doofheid verzeld ging. —— De *Epidemien*, in dit zelfde VI. Boek, obſ. IV, V, VI. enz. voorkomende, met Wormen verzeld, en onder de gedaante van *Febres lentæ* zich vertoonende, bevestigen zulks nader. ——

en by alle gunſtige gelegenheden zyn; en, uit deeze oorzaak ontſtaande, met waare ontſteekingen verzeld gaan; het geen het bloed door de kennelyke *cruſta inflammatoria*, meêr dan met eene

oriente magis cives depopulata eſt. Hac de cauſſa, uti Phyſicus, hujus urbis gubernatores admonui, ut tempore æſtatis ferventiſſimo aquæ ductus æſpius aperire jubeant. Rectè etiam molam ad mœnia conſtituerunt, non alia de cauſſa, quam ut aquas per urbes moveret, quo minus putredinem acquirant. Et quamvis aquæ impuriores etiam ſubnigriores ex Veenlandia, in urbem ab una parte transferuntur, fortaſſe ob craſſiorem ſubſtantiam ad cereviſiam coquendam aptiores ſunt. Interea pars terreſtris coquendo abſumitur, & melioris ſaporis redditur, ut hæc cereviſia non ſolum Hollandis, ſed & aliis vicinis gratior, a multis expetatur, atque ad exteras regiones evehatur.

„ Dat de Stad laag gelegen zy, de wateren ſtilſtaande, de „ gragten naauw, de beweging in en door dezelven gebrek- „ kig, waar door het water in den zomer en de hondsdagen „ ſtinkt, van de voorbygaande gemakkelyk te onderkennen: „ [een gewoon gebrek van de meeste binnenſteden, vooral „ tot deeze afdeeling, als *'s Hage*, *Leiden* enz. behoorende.] „ zo dat hy by bevinding waargenomen hadde, dat 'er naauw- „ lyks tien of meer jaaren voorby gingen, dat de inwoonders „ niet door eene of andere ziekte wierden getroffen, gelyk „ in de *Epidemie* van 1557., (by welke hy opzettelyk van „ deeze gelegenheid gewag maakt;) die terſtond met het „ begin der hondsdagen de ſtad meêr ontvolkte. Waarom hy, „ als Stads Doctor, de Regeerders dier ſtad verzogt, dat zy by „ heete zomers, de ſluizen [te *Delfshaven*,] dikwyls zou- „ den openzetten. Gelyk zy ten zelfden einde een molen „ aan de ſtads vesten hadden opgerecht, om het water in ge- „ duurige beweging te houden. Terwyl het onzuiver Veen- „ water, van eene zyde van de ſtad inkomende, van hem „ beter tot het brouwen van ſmeerig bier gehouden werdt, „ dan dat het zelve nuttig voor de ſtad zyn zoude." —— De *Epidemie* van 1557. was *peſtilentiaal*, uit de Pest-builen obſ. X. en andere kwaadaartige toevallen obſ. XI. XII. XIII. en XIV. kennelyk; op ſchraal gewas, gebrek aan en duurte van koorn, (als naar gewoonte volgende) te *Voorburg* eerst ontſtecken, en van daar door de Warmoeſeniers en Zandſchippers overgebragt. —— Deeze *Epidemie* was zwaar: want, wanneer, volgens het eigen verhaal van P. Forestus (pag. m. 160.

eene *cruſta mucoſa*, uit de ader gelaten, bevestigt; 't welk, hoe zeldzaamer dit in andere ſteden plaats heeft, hier zeer gemeen is: aan welke medewerkende oorzaaken de menigvuldige

Tee-

m. 160.), Hy, door de Regeerders der ſtad *Delft* herwaards uit *Alkmaar*, met eene openbaare belooning, ter hulpe der elendigen ontboden zynde, ter ſtad ingekomen was, ontmoetten Hem reeds zeven begraaffeniſſen, in de korte tuſſen-ſpatie van de Haagpoort tot de oude Kerk, en het huis van zynen vriend JOHANNES HEUTERUS: en hy voegt 'er by, „dat het Kerkhof zoodanig met lyken was opgepropt, dat de hoogte daar van den muur, die de Kerk omringde, even-aarde." Van welk opgehoopt Kerkhof hy nader obſ. XXV. *in Scholio*, pag. m. 182. gewag maakt, na dat hy obſ. XXIV. *in Scholio*, pag. 181. gemeld hadde, dat deeze Peſt van Mey 1557. tot November 1558. geduurd hadde, zeggende, dat Hy, benevens zyn medebroeder in de Geneeskunde, CORNELIUS ERICIUS, door den *Magiſtraat* gevraagd was, wat in deeze zaak best te doen ſtond; terwyl eenigen geraden hadden dit Kerkhof met kalk en mopſteen te overdekken: anderen, dat het met ſteenen zoude beſtraat worden: zy daar en tegen geraden hadden, dat het zelve met aarde overdekt, en in dezelve een menigte gras-zaad geworpen wierde, op dat het gras wasſende, de openingen der aarde zouden geſloten worden; en door het dikke gras, de aarde vaster geworden zynde, deeze ſmet minder mogte uitſpruiten: door welken uitgevoerden raad de Peſt op geenerhande wyze is wedergekomen, als by de belegering van *Haarlem* in 1573." —— Waar uit het vorige beredeneerde teffens de nodige opheldering bekomen kan. —— Die van 1562. beſtont uit *Febres Synochæ* met Mazelen en Kinderpokjes verzeld, obſ. XLVI.; en die van 1580. uit *Febres catarrhales* met *Anginæ malignæ*, obſ. III. waar aan veelen ſtierven. —— Wat nu de *Epidemie* van 1557. betreft, daar ſchynt de ſtad zoo zeer geen ſchuld toe gehad te hebben, als wel de beſmetting uit *Voorburg* aangebragt. —— De meerder doorvaart ſedert dien tyd, kan die nogthans gezonder gemaakt hebben; gelyk my onderrecht is, dat door de ſluizen te *Delfshaven* dagelyks water in gelaaten wordt; maar van de molen is geen blyk of bewys meer te vinden. [De Heer Doctor J. VERBRUGGE heeft op myn verzoek hier omtrent alle mogelyk onderzoek te vergeefs gedaan.

Teeringen, welke in deeze plaats gevonden worden, waarſchynelyk toe te ſchryven zyn, dewelke ligtelyk uit verwaarloosde verkoudheden, die doorgaans met ligte ontſteekingen in den beginne verzeld gaan, dermaaten toeneemen, dat zy hier zoo wel als te *Rotterdam*, een aanmerkelyk getal dooden, aan deeze ziekte overleden, uitmaaken. — Naardien 'er, volgens de berekening van den Wel Ed. Geſtr. Heere Burgemees-

daan. Zyn Wel Ed. ſchreef my den 30. Augustus 1776. het volgende: — „ In een Memorieboek van Heeren Burgermeesteren en Regeerders deezer ſtad van den jaare 1537 „ tot 1595, wordt niet dan melding gemaakt van eene ſteene „ molen, genaamd *Frans Koeken* molen, ſtaande op 'der ſteden vesten tegen de Breed-ſteege over, door twee particuliere luiden gekogt van 't oude Gasthuis alhier in den jaare 1537. Van deeze molen is thans niet meer over; en „ het blykt geenzints uit dit Memorieboek, dat dezelve tot „ een Watermolen, veel minder tot gebruik van de *peſtilentiaale* ziekten, waar van U Wel Ed. meldt, gediend heeft. „ Ook vindt men aanteekening van eene vereering van 200 „ gulden voor de *inventie* van het nieuwe werk in de Watermolen op het Duivelsgat, doch dewelke ook geenzints „ tot dat oogmerk ſchynt geſtigt geweest te zyn: nogthans „ wordt my gemeld, dat in het *Privilegie*-boek van deeze „ ſtad te vinden is een Handvest d' Anno 1450 waar by vergund is eenige Watermolens te mogen maken, die door het „ maalen het water zouden roeren, en doen komen uit de „ veste in de Delfte." —] Deeze *Privilegie* of Handvest is mede te vinden in de *Beſchryving van Delft* 1729. by R. Boitet gedrukt, uit welke blykt, dat dezelve door Philips *van Bourgongen* enz. gegeven zy, en wel met oogmerk, om het ſtilſtaande water in de gragten in beweging te brengen. Hoedanig dit toen ter tyd met onvolmaakter werktuigen van dit ſoort, als uit vaste kappen beſtaande, en op vlotten in het water geplaatst, geſchiedde, kan men in die zelve Beſchryving, nevens de vergunning daar toe, pag. 623, 625, omſtandiger lezen.]

meester DIERQUENS (*e*), geduurende 19 jaaren, 4194 Menſchen door deeze ziekte weggerukt, van 24836 geſtorvenen, worden opgegeven; het geen omtrent een zesde gedeelte van het geheel bedraagt. Terwyl dit getal te *Rotterdam*, volgens de gemeen gemaakte lysten (*f*), na genoeg tot een vierde klimt. — Het is waar, dat op de lysten van *'s Hage*, geduurende die jaaren, boven dien 195 dooden aan Longeziekten, en 1846. aan Borst-ziekten overleden, voorkomen: maar gelyke Ziekten worden van *Rotterdam* op deeze lysten onderſcheiden gemeld; gelyk men die op deeze ziekten nader zien kan. — In weerwil van deeze meenigvuldige ontſteekene kwaalen, verneemt men alhier zoo veel te minder Ziekten, die aan den zomer en den herfst toegekend en elders ondervonden worden.

2. Men ziet 'er enkelde *Choleræ* en *Diarrhœæ;* zeer weinige *Dyſenteriæ;* ſpaarzaam *intermitteerende* Koortſen; doch by gunſtige gelegenheden meerder *continuæ remittentes*, onder het minder deel der inwoonderen, die dan doorgaans die gevolgen als elders hebben; en naar de onderſcheidene behandelingen, en de byzondere

(*e*) *Verzameling van naauwkeurige Lysten* enz. §. XCV, XCVI. pag. 34, 35. vergeleken met de generale lysten 1, 2, 4. voor de volgende.

(*f*) *Bylagen*, lett. T.

dere luchtsgesteldheid in byzondere soorten van Koortsen overgaan, naar welke zy den naam van rot-, heete- en bluts koortsen enz. ontfangen. Want zoo geeven

3. De jaarlykſche Dood-lysten (§. XXIV. not. *r.*) geen groot getal aan Koortsen overleeden op. Die van de onderstaande jaaren behelzen alleen deeze dooden, aan de gespecificeerde Koortsen overleeden, als in

	aan *Koortsen*	*Galkoortsen*	*Heetekoortſ.*	*Purperk.*
1771.	52.	4.	54.	33.
1772.	75.	16.	53.	55.
1773.	35.	7.	47.	15.
1774.	38.	5.	18.	5.
1775.	60.	17.	25.	8.

en 19 aan *Scarlatinæ*.

Waar omtrent men echter bekennen moet, dat het twyffelachtig zy, wat men door heete koortsen, *Fievres ardentes*, in de lysten van de aangehaalde *Bibliotheque* enz., in eenen zuiveren geneeskundigen zin te verstaan hebbe; naardien het niet waarschynelyk is, dat alle de dooden, onder deezen naam van ziekte opgegeven, aan eigentlyke *Febres ardentes* overleden: maar waarschynelyker, volgens n°. 2. naar de byzondere opvatting van *Febres continuæ*, *catarrhales*, *exanthematicæ* enz. waar van 'er in de lysten

ten dikwyls melding gemaakt wordt, moeten gehouden worden. — Het gantſche beloop der Ziekten eindelyk

4. Betreffende, kan men uit de even genoemde ſterflysten afneemen: van welke, om niet te omſlagtig te zyn, door alle die lysten in zyn geheel mede te deelen, den korten inhoud in eenen zamengetrokken zin, op de aangehaalde plaats in de *Bylagen* lett. S. nader kan gezien worden (*g*).

[§. LXXIII*.

(*g*) [Om de rede boven (§. LII. not. *n.*) gemeld, durfde ik by het overgeeven deezer Verhandeling niets meer van deeze plaatſen aanroeren, toen ter tyd berustende in de medegedeelde bylage: ſedert dien tyd, door het bekomen der waarneemingen van wylen den Heer Mr. P. GABRY, aan welke echter twee jaaren ontbraken, die in de jongſte maand October door des overleden Heer Broeder my gunſtig geſuppleerd zyn, kan men nu een volledíger berigt van de ziekten van deeze Vorſtelyke Hofplaats opgeven. — Door deeze tweederlei verzameling van lysten, zoo van de Dooden uit de *Bibliotheque des Sciences & des beaux Arts*, van den jaare 1757. tot deezen tegenwoordigen tyd toe; als mede van de aanteekeningen der Ziekten van de jaaren 1747 tot 1768, agter de *Weerkundige Tafels* van wylen den Heere Mr. P. GABRY, kan men een vry uitgebreid begrip verkrygen van de ziekten, welke in dien tyd hier plaats gehad hebben, en van de woede, die zy den eenen tyd meer, den anderen tyd minder, hebben aangerecht. — Men kan op de laatſte zoo veel te meer ſtaat maaken, om dat ik in het zekere onderrecht ben, dat deeze opgave eerst door een gezelſchap van voornaame *Doctoren*, als de Hooggel. Heeren OUWENS, DE HAEN, VELSE en den zeer geleerden Heer Dr. WESTERHOF, zyn zamengeſteld; en daar na door den laatstgenoemden Heer alleen zyn opgegeven. En, offchoon 'er eenige afwykingen in de gelyktydigheid der Ziekten, in de Sterflysten en de aanteekeningen der ziekten agter de *Weerkundige Waarneemingen* voorko-

[§. LXXIII*. Voor nader berigt kan ik thans melden:

1. Dat de *Bof*, in het voorjaar 1772. hier zeer algemeen is waargenomen: eene byzondere *Rheumatismus*, by koude voorjaaren, niet ongemeen. En, dat de koude voorjaaren, eenigen tyd, veele ziekten uit belette doorwaasseming hebben verwekt. Dat boven dien de zomer-ziekten, geduurende myne inwooning in *'s Hage*, sedert 1768. zeer maatig zyn geweest. Dat, behalven de Kinderpokjes en Mazels, beneden op haar plaats te melden, het Roodvonk in het laatst van 1775. zeer gewoed heeft, en nog niet geheel ophoudt. — Onder anderen heb ik een Kind behandeld, 't welk door deeze ziek-

komen mogten, zoo wyzen zy toch teffens de soort der ziekten nagenoeg aan: waar uit men ook eenigermaate over de echtheid der *Haagsche Sterflysten* oordeelen kan. — Om nu van deezen arbeid het rechte gebruik te maaken, zoo heb ik, wegens mynen bekrompen en verstreeken tyd, en de beproefde kunde van den Heere Doctor F. VERSTER, die zynen vlyt aan de *vergelyking der Weerkundige Waarneemingen*, *der Sterflysten van 's Hage* en *de Ziektelysten van Amsterdam*, zoo meesterlyk besteed heeft, deezen volkomen bundel van jaarlykſche waarneemingen gezonden, met verzoek eenige vergelyking omtrent dezelve te maaken: en, naardien in dit ganſche *Artikel* van *de ziekten der jaargetyden*, de jaaren 1761 en 1762. benevens de jaaren 1768, 1771 en 1772. het meest *gecaracteriſeerd* zyn, zoo heb ik Zyn Wel Ed. teffens verzocht hier op voornamentlyk acht te geeven. — Welken arbeid ik dan ook volkomen als den zynen voordraage; terwyl ik 'er alleen die geringe aanmerkingen op maaken zal, welke volſtrekt tot het verband der Ziekten behooren. Men vindt dezelve onder de *Bylagen* lett. U.]

ziekte aangetast zynde, bloed waterde, en daar naa door eene *Aſcites*, met daar op volgende *Anaſarca* bezogt werdt; zoo dat het *Scrotum* tot eene buitengewoone grootte zwol, en men genoodzaakt was den *penis* te *ſcarificeeren*, ter ontlasting van de *Urine*; welk Kind nogthans volkomen herſteld is. — Veelen, die in den beginne niet wel behandeld werden, kreegen *parotides*; ſommigen, doch weinigen verzweeringen in den gehoorweg; de meesten, wanneer de ſtof niet behoorlyk uitgewerkt was, ondraagelyke pynen in armen en beenen, met hevige zwelling verzeld, die naar eene zwaare *Leucophlegmatia* geleek. Deezen, welken in den beginne behoorlyk *geëvacueerd* en naar tydsomſtandigheden met verkoelende middelen behandeld werden, ofte in welken het bloed geene bewyzen van ontbinding gaf, genazen gelukkig, wanneer, naa de eerſte ontlastingen van boven en van onderen, van ſtonden aan gegeeven werden *Mixturæ* uit *Extr. cort. Peruviani* met *Rheum* enz.

2. De Voorjaars-koortſen waren dit voorjaar (1776.) zoo als boven (§. LXVI. 3. *h.*) gemeld is, moeilyker, dan naar gewoonte, te behandelen: in tegendeel, waren de Najaars-koortſen zeer maatig; zoo dat de *Apothekers* klaagden, na de maand *Juny*, minder dan in voorige jaaren te doen gehad te hebben; niettegenſtaande de ſteden *Rotterdam*, *Delft*, *Haar-*

lem, *Amſterdam*, en de naby gelegene Dorpen ten oosten en zuiden van 's *Hage*, (behalven het geen van *Gouda* en *Schoonhoven* enz. reeds berigt is,) zeer veel Zieken hadden (*h*). — Onder eenigen aan Najaars-koortſen *laboreerende*, heb ik drie perſoonen, welke aan de ziekte van de Droogmaakeryen ziek waren, behandeld; van welken één van *Soetermeer* was gekomen, en den anderen, zyn' makker, deeze ziekte had aangezet. De eerſte genas zonder *recidif*, alleen door het gebruik van een ſterk *Decoctum corticis Peruviani* met *Elixir Vitrioli* en *Syrupus acetoſitatis citri:* de laatſte was die geen, waar van ik boven (§. LXVI*. 4. not. *k*.) gewag maakte; en die in het eerſte *recidif*, geduurende de

(*h*) De rede van dit verſchil kan mogelyk gelegen zyn in de meêr Zuidelyke en Noordelyke Winden, welken uitwyzens de Waarneemingen in deeze plaats, menigvuldiger dan elders worden waargenomen: van welke de laatſte, terwyl de landen in den zomer rondom *'s Hage* allezints droog zyn, en geene ſchaadelyke uitwaasſemingen herwaarts aanjaagen; in tegendeel, de doorwaasſemingen van de allerwegen groenende kruinen, benevens den lieffelyken geur van de bloemen en kruiden der menigvuldige Buitenplaatſen aanblaazen: daar wederom van den anderen kant deeze Hof-plaats in den winter de uitwaasſemingen van de Noord-Zee, en den vogtigen dampkring van de in den winter onder water ſtaande polders, aan de Zuidelyke zyde voor dezelve gelegen, met tegenovergeſtelde Winden ontfangen moet. Gelyk ook het openliggen van de voornaamſte ſtraaten, byna op de hoofd-windſtreeken uitkomende, den vryen toegang der Winden onverhinderd toelaaten. — Al het welk mogelyk te wege brengt, dat de nadeelige geſteldheid der gragten, beneden op haar plaats te noemen, minder nadeel dan in andere plaatſen aanbrenge.

de dien tyd, eens drie, en ten andermaale agt dagen, dermaate krank lag, dat hy eer de gedaante van eenen dooden, zonder gevoel of beweeging, dan van eenen levenden vertoonde; hoewel hy echter mede volkomen herſteld is. —

3. Kan ik ten bewyze van het *prædomineerende inflammatoore* melden, dat ik in de maand *Augustus* van dit zelve jaar, wanneer verſcheidene ſteden en plaatſen (2.) door Gal- en Rotkoortſen werden bezocht, en deeze hier ſpaarzaam vernomen werden, allerſterkſte blyken van ontſteeken bloed, in eenige lyders, welken ik toen ter tyd behandelde, vernomen heb: onder welken een Heer en eene *Dame* van hooge jaaren zich bevonden, door de beginſelen eener ontſteekene beroerte aangetast; in welke herhaalde, en kort op den anderen volgende zwaare aderlatingen nodig waren, om het geweld der ziekte aftewenden. Zonderling bleek dit in eene Vrouw, welke, in dien tyd, aan eene gewoone *intermitteerende* Gal-koorts eenige weeken ziek geweest zynde, na eene duidelyk aangewezene aderlating, benevens vier Spaanſche vliegen teffens, by andere verkoelende middelen, volgens de *curatio antiphlogiſtica* voortvloeijende, eene zodanige hevige aanval van woede des nachts onderging, dat ik my genoodzaakt vond eene tweede zwaardere aderlating te laaten verrichten; die door den *Chirurgyn* zoo *ſerieus* werdt uitgevoerd,

voerd, dat ik des morgens, myne lyderes komende zien, verwonderd was, over de veelheid van het afgetapte bloed, my verbeeldende dat 'er meêr dan één menſch was adergelaaten. 't Welk, hoe ſterk deeze aderlating mogte gedaan zyn, nogthans van deeze gunſtige uitwerking was, dat de lyderes, die in denzelven nacht, door geen vier menſchen konde gehouden worden, des morgens by haare volkomene kennis wedergekomen zynde, geene verdere aanvallen meer gehad heeft, en tot haare volle gezondheid is geraakt. Meer andere Voorbeelden zoude ik hier kunnen bybrengen, wilde ik uit het bezondere tot het algemeene niet beſluiten: ook zoude ik de bovengemelde voorbeelden niet hebben aangehaald, ten ware de bevinding my en myne Kunstgenooten de waarheid in het algemeen daar van geleerd had; die my teffens verzekerd hebben, hoe dikwyls eene aderlating hun onvermydelyk geweest is in *continuæ remittentes*, die op andere plaatſen, gelyk boven meer dan eens gebleeken is, doorgaans ſchadelyk zyn. — Het kan zyn, dat het *Stationare*, by den Geneeskundigen bekend, het zyne hier toebrenge: en wanneer de doorgaande ziekten uit *Morbi exanthematici & catarrhales* beſtaan, gelyk uit de verwiſſeling van de eene in de andere veelmaalen blykt; en de *metaſtaſis ad caput vel viſcera abdominalia* geſchiedt, waar van dit najaar niet alleen in deeze plaats, maar ook in veele andere,

re, genoegzaame voorbeelden zal opgeleverd hebben in kwynende Koorts-lyderen, in welken de *cortex* vrugteloos zal zyn beproefd, zoo zullen de aderlatingen zoo wel in die, als in deezen onvermydelyk bevonden zyn, om den ondraagelyken last in het hoofd, en den *apparatus primarum viarum*, veelal in eene roosachtige ontſteeking beſtaande, te overwinnen.

4. Van *Scheveningen* is my een omſtandig berigt toegekomen, 't welk ik, om dat het veele byzonderheden in zich vervat, en het wezen der Ziekten op Zee-dorpen zeer natuurlyk uitdrukt, in zyn geheel in de *Bylage* lett. V. mededeele; ten einde men daar uit over andere Zee-dorpen oordeele.

5. Van de *Westlandſche Dorpen* zyn my veele berigten beloofd, maar weinige ingekomen: die, welke my geworden zyn, kan ik om wezendlyke byzonderheden niet achter houden. — In het gemeen kan ik melden, dat 'er dit jaar meêr Koortſen te *'s Gravezande* en te *Wateringen*, dan te *Loosduinen* geregeerd hebben; en dat de Ziekten van dit laatſte Dorp veelal met die van *'s Hage* overeenſtemmen. — Een zonderling geval zag ik voorleden jaar (1775.) in een Tuinman, in de maand van November, dewelke in dien tyd aan eene *Febris catarrhalis biliosa ſubcomatoſa* ziek lag; waar in alle de bewyzen van het *bilieuſe*, zoo ten aanzien van de

Gal, door geſtadig overgeven by de *paroxysmus febrilis*; het *catarrhale* en *rheumatique*, ten aanzien van het ontſteekene; en het *comatoſe*, als een gevolg van den gemengden aart, zamenliepen: waar van ik zelden gelyk heb gezien; en die, by de middelen, op de dagelykſche en duidelyke *indicatien* gegrond, hem telkens toegediend wordende, nogthans zeven aderlatingen nodig had, om zyne volkomene gezondheid te bekomen.

a.) Van *Monſter* is my het volgende berigt door den *Chirurgyn* en *Practiſyn* E. C. DE KONNIGH toegekomen:

„ Aangaande het beloop der Ziekten, gedurende myne praktyk, komt my voor, dat in de maanden January, February en Maart de Ziekten meest *inflammatoor* zyn, uitgezonderd by opene en natte winters, gelyk wy in het najaar van 1773 en 1774. hadden, wanneer alhier eene *Febris rheumatica calida* heerſchte; welke kwaadaartig was, en waaraan de lyders gemeenlyk den 4den of 5den dag ſtierven, en zelden den 9den dag behaalden. Deeze Koorts veranderde in het voorjaar van 1774. in een volkomene Rotkoorts, die van eenen beſmettenden aart was, en eenige huisgezinnen aanſtak; doch met het midden van den zomer verminderde. — In de *Lente* zyn de Koortſen zuiver *intermitteerende*; en in den *Zomer*, byzonder by aanhou-

houdende zuidelyke warmte, van eenen rotachtigen aart: doch die van het *najaar* zyn in het gemeen, zelfs tegenwoordig anders geſteld. Zy komen eerst in de gedaante van *tertianæ* voor, (en gelukkig, als men die in dat tydperk kan overwinnen;) vervolgens als *tertianæ duplices*, welke ſomtyds toelaaten, dat men eene *paroxysmus* kan doen ophouden; terwyl de andere voortduurt, en verder toeneemende, in eene *Febris continua remittens*, en ſomtyds in een Rotkoorts overgaat."

b.) Van *Ter Heide* is door denzelven dit berigt gegeeven:

„ Alhier zyn de Ziekten, zoo wel als de arbeid, voedſels, levenswyze en luchtsgeſteldheid [van andere Dorpen] onderſcheiden. — In het gemeen wordt aangemerkt, dat de Noorde winden, die doorgaans een ſtreek meer of min noordelyker dan te *Monſter* zyn, in het voorjaar alhier zeer gemeen waaijen: in welken tyd, te weeten in de maanden Maart, April, Mei, en half Juny, de Mansperſoonen zwaaren arbeid, en dat altyd op het open ſtrand, doen; door welken de poren tot ſterker uitwaaſeming genoopt, en door den vryen toegang dier ſchraale winden weder geſlooten worden; waar door *inflammatoore* en *rheumatique* Ziekten natuurlyker wyze ontſtaan moeten. — In den Zomer zyn de mannen meest allen ten Haaring-vaarende.

Maar zonderling muntte het jaar 1770. in ziekten uit, wanneer in dit Dorp eene Rotkoorts heerschte, by welke al het geene waargenomen is, wat de Heer DE MAN van de Rotkoorts door den druk gemeen gemaakt heeft. Deeze Koorts had, volgens opmerking van mynen berigter, de volgende oorzaak: De Vee-pest (namentlyk) welke ten dien tyde sterk heerschte, nam veele runderen weg; van welker vleesch aan deeze ziekte gestorven, vier of vyf huisgezinnen zich rykelyk voorzien en overmaatig gegeeten hadden. En dewyl deeze huisgezinnen groot van familie en klein behuisd waren, boven dien met een gering bestaan bedeeld, zoo werkten alle middelen gereedelyk mede, om deeze ziekte voort te zetten. De talryke maagschap, welke deeze zieken dagelyks kwam zien en oppassen, veroorzaakte, dat dezelve wel haast onder den ganschen Burgerstaat verspreidde. Deeze koorts duurde van het begin van dat jaar, en liep eerst volkomen ten einde in den nazomer. Myn Berigter meldt, niet te kunnen nalaaten van deeze ziekte verslag te doen; of dit mogelyk tot waarschouwing voor het toekomende dienen mogte. (Men zal beneden in het Hoofdstuk van de *spyze* en *drank*, soortgelyke waarneemingen van *Delft* ontmoeten, en aldaar die aanmerkingen vinden, welke dit stuk nader zullen kunnen opheldéren.) Ganschanders zyn de ziekten van het Vrouwvolk, het welk een zit-

zittend leven leidt, tot het maaken van Haringwand, terwyl de mans in zee zyn, en voor gewoon voedſel meest gedroogde Schol met brood en Thee nuttigen, waar door zy onderheevig zyn aan *Hyſterike* kwaalen, *Indigeſtien*, *Oedemateuſe* zwellingen, Kwaadſappigheid, en wat meer van dien aart zyn mag; doch hebben gewoonlyk geene ziekten, welke men volkomen onder de *inflammatoore* kan brengen."

c.) Van de *Lier* heb ik het volgende berigt door denzelven, volgens ſchryven van den *Chirurgyn* J. VERSCHUUREN, ontfangen.

„ Dat 'er dit jaar weinig Voorjaars-koortſen hebben geregeerd; en dat de weinige, die 'er waren, zuiver *intermitteerende* zyn geweest. In het najaar waren 'er meer zieken; doch van eenen zeer verſchillenden aart. Sommigen kreegen eene *Febris continua*, anderen eene *Febris continua remittens*, die in eene *Febris intermittens* veranderde, en wel de gemakkelykſte was. Sommige waren geneegen in een te loopen, onder welke Hy een man behandeld had, die overleeden is aan een Rotkoorts, by welken Hy te laat gehaald was, en die geen geneesmiddelen of vogt wilde gebruiken. Sommige waren van den beginne zuiver *intermitteerende* gebleven, tot de volkomene herſtelling toe; behalven enkelde, die in eene *Febris quartana* zyn veranderd, welke men anderzints in het najaar be-

komt uit Koortſen, die *continueel* ſchynen te zyn. Verder luidt het berigt, dat de koortſen, zoo lang deeze *Practizyn* in de *Lier* gewoond had, nooit gemakkelyker te geneezen waren geweest, dan in dit najaar (1776.) Verdere toevallen was hy niet gewaar geworden."

5. De Ziekten te *Ryswyk* en te *Voorburg* komen met die van *'s Hage* veelal overeen; behalven dat die in het laatſte Dorp ſomtyds van eenen meer zamengeſtelden aart zyn, en min of meer deel hebben in die ziekten, welke in de Droogmakeryen van *Soetermeer*, enz. hebben plaats gehad; doch minder dan aan den *Leidſendam*, welk dorp nader daar aan grenst, en ten oosten ruime Veenplaſſen voor zich heeft.

a.) Van *Voorburg* is my een berigt van eene aanſteekende ziekte, mede door het eeten van vleeſch van beesten aan de Veepest geſtorven veroorzaakt, door den *Chirurgyn* J. C. DURING medegedeeld, toegekomen; 't welk, om deszelfs uitgebreidheid, in zyn geheel onder de *Bylagen* letter W. kan geleezen worden. — Onder andere lyders, behandelde ik in de maand van September deezes jaars een ouden grysaard van 85 jaaren, aan eene *Pleuritis inflammatoria*, in welke drie aderlatingen met goed gevolg nodig waren, ter verkryging van eene gewenſchte geneezing. Ligte beginſels van Sprouw openbaarden zich in deezen, die echter van geen gevolg

volg waren. — Een niet gemeen geval zag ik in eene Vryster, die by elke *paroxysmus febrilis*, welke drie en viermaal op eenen dag ongeregeld aanvielen, met buitengemeen opzwellen van den buik, door eene geweldige ylhoofdigheid aangevallen werdt, welke by het doorbreeken der koorts bedaarde. De aderlatingen enz. waren hier zoo wel nodig als in den eerſten; ofſchoon het bloed in deeze niet zuiver ontſteeken was, maar meer den *apparatus primarum viarum* en eene roosachtige ontſteeking, *ex indole catarrhali & inflammatoria*, te kennen gaf: in de ontlastingen werdt een worm gevonden. — By eenen lyder heb ik ligte *petechien* ontdekt, die aan eene *Febris catarrhalis ſatis complicata* ziek lag; doch nevens de twee bovengemelde mede tot zyne volkomene gezondheid geraakt is.

b.) Aan den *Leidſen-dam* waren de Ziekten dit jaar niet min zamengeſteld, gelyk uit eenige ſtaalen, boven (§. LXVI*. 3. not. *h, i.*) reeds aangehaald, genoegzaam gebleeken is. — Zy waren van verſcheidene ſoort: ſommigen ondergingen *Febres ſoporoſæ ſubcomatoſæ:* andere ſcheenen van het ſoort der *Febres nerveæ* te zyn: weder andere behoorden tot de *continuæ remittentes:* doch zy waren meest alle van eene moeijelyke geneezing en langzaame *criſis*. De tong bleef in deeze lyders vogtig, die van den beginne wit was; en, dat *coriaceum* niet vertoonde, welk op andere tyden niet ongewoon

by

by ſoortgelyke koortſen vernomen werdt. De Sprouw werdt zeldzaam, dan in zulken, welken van den beginne niet wel behandeld waren, beſpeurd: gelyk de *hik*, die in de Ziekten van *'s Boſch* (§. LVI*.) doorgaans doodelyk was, onder myne behandeling, niemand heeft weggeſleept. Dit toeval was buitengemeen ſterk in een man, die aan deeze ziekte krank lag; en in wien geene zichtbaare *evacuationes criticæ*, dan door het vogt, het welk uit de Spaanſche Vlieg-plaasters ontlast werdt, voor den 20ſten dag in de *Urine* verſcheenen; overeenkomende met de waarneemingen van J. Huxham, J. Bal, en myne bevinding in de doorgaande ziekten van *Overflacqué* enz. boven reeds vermeld (§. LII. not. *n.*). Het zelve werdt door een *Linctus* uit R. *Ol. amygdal. dulcium* ʒi. *& camphoræ* ʒi. *ut F. Linctus*, om alle uuren van het zelve een eijerlepeltje te neemen, gelukkig geſtild. — Dit en andere *Symptomata*, als een opgezette buik, moeilyke waterloozing, ja volkomene belemmering van dezelve, met daar mede verzeld gaande *Colica inflammatoria*, drukten genoeg het wezen deezer ziekten uit; als uit eene *infarctus viſcerum* beſtaande, met het zamengeſtelde, het welk de byzondere geſteldheid van deezen zomer uitleeverde: waar uit men verder over derzelver beloop oordeelen kan, en teffens begrypen, dat de aderlatingen hier niet altoos hebben kunnen vermyd worden. —

c.) De

c.) De Ziekten te *Stompwyk* verſcheelden weinig van die van den *Leidſen-dam*; maar kwamen veelal met dezelve overeen, zoo als my de *Chirurgyn* P. BURGERHOUT aan den *Leidſen-dam* berigt heeft, die verſcheiden lyders met my op het laatſte, in zyne ſtandplaats, heeft behandeld.

d.) Van *Soetermeer* is my een omſtandig berigt beloofd; maar als noch niet ingekomen. Voor zoo ver myn onderzoek ſtrekt, kan ik melden, dat na het droogmaaken van de Veenplaſſen omſtreeks dit aanzienlyk Dorp, de koortſen, by gelyke gelegenheden ontſtaande, zeer veel woede hebben aangerecht: en ſchoon zy in graad thans minder zyn, echter noch niet geheel ophouden, en heden veelal in *quartanæ* overgaan; van welke het getal dit jaar zoo menigvuldig is geweest, dat het gemeen die wel op honderd bepaalde, waar van ik 'er verſcheiden behandeld heb, deeze gemakkelyker, geene moeilyker in de geneezing zynde.

e.) De Ziekten van *Voorſchooten* hadden geen verſchil met die geenen, welke van *Delft* (§. LXXII. 1, 2.) zyn opgegeven, zoo als my de *Chirurgyn* en *Practizyn* VAN LIS aldaar, op het voorleezen van die *artikels*, verklaard heeft.]

Van

Van RHYNLAND, *de Steden en Dorpen daar onder begreepen.*

§. LXXIII. Volgens de berigten van *Rhynland*, zyn de Ziekten in het voor- en najaar de gewoone, algemeen bekend; ten zy by byzondere *Epidemien.* —

1. Van *Leiden* berigt men, dat de gewoone Ziekten in het voorjaar, wanneer de vloeibaarſte deelen door de koude verdikt zyn, de Koortſen aanhoudende, en met zwaare ontſteekingen op de hersſenen, keel, borst en ingewanden bevonden werden verzeld te gaan. — Die van het Najaar beſtaan in Gal-ziekten, *Diarrhœæ*, en eene enkelde *Dyſenteria*; Colyken, Pleurisſen, *Rheumatismi univerſales*, vallende op de borst, keel en hersſenen; ook anderdagſche en dubbelde anderdagſche Koortſen. — Sedert jaaren heeft men geene Ziekten, die *epidemicè* regeerden, (buiten de *Variolæ* &c.) waargenomen. — [By wyze van *Supplement* is my het volgende van mynen zelfden Berigter toegekomen, in *dato* den 30. September 1776.

a.) Dat de Voorjaars-koortſen in deeze ſtad en derzelver omtrek zich meest bepaalen tot *Febres duplices tertianæ & catarrhales*, in welke

ke de *paroxysmus* om den anderen dag zwaarder is; en dat 'er zeer weinige *inflammatoore* Ziekten vernomen worden.

b.) Dat de *Febres autumnales* meest uit *intermittentes bilioſæ* beſtaan, en dat 'er weinige *continuæ*, doch meest *quartanæ* dit jaar regeerden; dewelke, volgens de behandeling van deezen Geneesheer, door *Spiritus juniperi & ſuccus expreſſ. citri recent. ad part. æqual.* een uur voor de *paroxysmus* gegeven, meest overwonnen werden.

c.) Dat na het jaar 1773. geene *Epidemie* beſpeurd was, buiten de *Variolæ*, die toen ſterk *gegrasſeerd* hebben, als een uitſlag zonder koorts, Roodvonk genaamd. *Petechiæ* waren zeldzaam geobſerveerd.] De geweldige Ziekte in de jaaren 1669 en 1670. welke zoo veele braave Leidenaars en Vaderlanders ten grave deed daalen, was volgens meening van den Ridder PRINGLE (*i*), geene Pest-ziekte, gelyk die door den in zynen tyd zoo beroemden Hoogleeraar SYLVIUS en anderen te boek geſteld is; maar alleen een kwaadaartige Galkoorts, dewelke op eenen heeten en droogen Zomer, waarin weinig regen gevallen was, volgde. — De gelegenheid dier Stad is anderzints niet zoo on-

(*i*) *Maladies des Armées*, Part. III. Chap IV. §. IV. pag. m, 296.

ongunstig, om deeze en andere ziekten van derzelver ligging alleen af te leiden, zynde vry luchtig en hooger dan andere steden, uitwyzens de Waterpeil aan de muuren van de binnengragten, voornamentlyk op het Rapenburg gelegen. De oude en nieuwe Rhyn en oude Vest hebben een laager staal: maar dit zelfde heeft in *'s Hage* enz. plaats. De meeste overlast (welke ik, geduurende myn *Academisch* verblyf in dezelve heb opgemerkt,) bestaat in het hooge opgezette boezem-water van *Rhynland*, en de groote plas van de *Haarlemmer-Meer*, welke deeze Stad, door noordelyke winden herwaarts aangedreeven, lyden moet. Men moet dan de Ziekten, die op verscheidene tyden in deeze Geleerdheids-zetel hebben plaats gehad, meêr toeschryven aan de byzondere luchtsgesteldheid, en moeste ik 'er niet byvoegen, aan de verkeerde behandeling van eenen anderzints grooten Man, die door zyne beschaafde welsprekenheid het puik van *Europa* tot zich getrokken, en eenen algemeenen roem verworven hadde; en, buiten zyn eigen geliefd Leerstelsel, anderzints voor een geleerd man van zynen tyd moet gehouden worden (*k*). De Heer PRINGLE heeft de reden

(*k*) Conf. L. SCHACHT *Orat. funebr. in obitum Nobilisimi, Clarisimi, Expertisimi* D. FRANCISCI DE LE BOE SYLVII &c. in *Oper. omn. Medic.* F. DE LE BOE SYLVII, ex editione D. ELZEVIER &c. Amstel. 1679. pag. 924. cum A. HALLERI *Method. Studii* H. BOERHAAVE, pag. 518, 616, 894.

reden daar van in de beneden aangehaalde plaats verklaard ; gelyk men uit de zamengetrokken ſchets van deeze Ziekte een ander begrip dies-aangaande bekomen kan (*l*).

2. In het jaar 1769. hebben in de Dorpen *Rhynsburg*, *Voorſchooten*, *Oestgeest* en *Warmond* eenigen gelaboreerd aan *Febres bilioſæ putridæ*, van welken eenigen, door deeze Ziekte aangetast, aan eene *Dyſenteria* ſtierven ; ofſchoon de Stad daar van bevryd bleef.

3. Heete en vogtige zomers en najaaren verwekken te *Haarlem* als elders Rotkoortſen. — Het jaar 1771. is een ſlegt jaar voor *Doctoren*,

(*l*) [Deeze *Epidemie* werd door die van 't jaar 1669. voorafgegaan, en door dien zelfden Hoogleeraar *in libro citato*, Tract. IX. pag. 794 - 814. beſchreeven, gelykerwys J. VAN DER MARCK en SIMON VAN ASSENDELFT die tot een voorwerp hunner *inaugurale Diſſertatien* genomen hebben : de eerſte onder den titel *de Febre nuperrimè epidemica*, Leid. 1668. 4. de andere *de Febre quadam epidemica*, Leid. 1668. 4. beide te vinden in A. HALLERI *Method. ſtudii Medici*, pag. 617. zoo even aangehaald. — Deeze Ziekte was volgens den gemelden Hoogleeraar F. DE LE BOE SYLVIUS eene *Febris intermittens tertiana*, *tum ſimplex*, *tum duplex*; en die eindelyk in eene *continua intermittens* overging, §. XIX - XXII. — Gaarn wilde ik deeze met de volgende *epidemien* in eene noot mede deelen ; maar vermits dezelve veele bladzyden beſlaan zouden, heb ik voegzaamer geoordeeld, de zaakelyke uittrekſels daar van onder de *Bylagen* lett. X. te plaatſen, ten einde de oordeelkundige Leezer, uit vergelyking van deeze met andere ſoortgelyke doorgaande ziekten, oordeele, wat 'er al of niet van derzelver kwaadaartigheid te houden zy ; en of dezelve niet voornamentlyk in de min gefchikte behandeling moet gezogt worden. —]

ten, *Apothekers* en andere *Miniſtri mortis* geweest. — Een en andere enkelde *Dyſenteria* is 'er gezien; doch zeldzaam, en van geen het minſte kwaad gevolg. — Sedert eenige jaaren heeft men geene buitengewoone Ziekten gehad; zoo men hier van uitſluit den Rooden Loop, eenige jaaren geleden; die van A°. 1702; en die menigvuldige Rotkoortſen van den jaare 1727; en in het voorjaar van 1733. de heerſchende Borst- en Keel-ontſteekingen; en na den jaare 1740. de Kinderpokjes. — De Ziekten van de *Epidemie*, by het *Artikel* van *Leiden* door J. DE KOKER beſchreven, deeze Stad zo wel als andere Steden van HOLLAND en ZEELAND aandoende, was zo wel als die van 1750. op heete en drooge voorafgaande zomers volgende; overeenkomende met al het geen van Zomer-*epidemien* in deeze afdeeling is opgegeeven; zoo als men de laatstgenoemde in de onder aangewezen Beſchryving nader inzien kan (*m*). — In het midden van deezen zomer had men groote hitte uitgeſtaan; zoo dat de lucht als verhit, zonder regen of verfriſchende winden, oorzaak gaf, dat de ſtilſtaande wateren op veele plaatſen eenen merkelyken ſtank van zich gaven; overeenkomende met de gewoone gevolgen, welken by het onderling verband zullen worden opgenoemd.

De

(*m*) *Hollandſch Magazyn*, I. Deel, 2. ſtuk, pag. 342. te Haarlem by J. Bosch 1752. gedrukt.

— De Pest-ziekte, by de belegering van deeze Stad voorgevallen, heeft P. FORESTUS in zyne Waarneemingen omſtandig beſchreven, en die byzonderheden, welke het geneeskundige, ten aanzien van de luchtsgeſteldheid, betreffen; als ook die geene, welke langduurige belegeringen doorgaans verzellen, naauwkeurig aangeteekend (*n*).

4. In de *Weteringen* en andere oostelyke Dorpen van de Haarlemmer-Meer, heerſchen inzonderheid veele Gal- en Heete-koortſen, by heete en drooge zomers. — De *Rheumatismi* zyn hier zeer gemeen; vooral in het voorjaar: ook ontdekt men hier dikwyls de Geelzugt, en wel meest in het najaar. — Veele Voorjaarskoortſen heerſchen hier, maar noch oneindig meer in het najaar; zelfs op gewoone tyden, minder na vogtige dan na heete zomers. De inboorlingen, offchoon zy gemeenlyk alle jaaren voor een' korten tyd, de Koorts krygen, worden echter nooit zo fel door dezelve aangetast, als zy, die van buiten inkomen. — De meeste menſchen, die alhier gebooren zyn, krygen Derdendagſche-koortſen, en zyn altoos op de been, ja zelfs op ſtraat, behalven alleen dien dag, dat zy door de koorts genoodzaakt worden het bed te houden. — Natte ſaiſoenen leveren

(*n*) Obſ. XXVI. Lib. VI. pag. 182, 183.

ren hier, even gelyk in *Zeeland*, dikwyls Rotkoortſen uit; evenwel zyn die hier niet zeer kwaadaartig of gevaarlyk; zelden wordt 'er iemand door weggeſleept. — De tusſchenpoozende koortſen zyn hier zeer algemeen.

— *In* AMSTELLAND, *enz.*

§. LXXIV. De Ziekten in *Amſtelland* zyn, als het fraaiſte ſtuk behelzende, dat my over dit onderwerp is toegekomen, om deszelfs algemeenen en naauwkeurigen inhoud, bereids by de algemeene opgave van de Ziekten van de *Jaargetyden* (§. XLVII, XLVIII.) geplaatst; uit welke men over dit gedeelte van de *Nederlanden* teffens oordeelen kan. Terwyl die van de beroemde Waereldſtad, in dit gedeelte des Vaderlands gelegen, in de *Uitgezogte Verhandelingen*, te *Amſterdam* by HOUTTUIN uitgegeeven, van de jaaren 1759 tot 1765. te vinden zyn: van welke een zaaklyk Uittrekſel onder de *Bylagen* lett. Y. voorkomt, 't welk met de berigten van andere Steden kan vergeleken worden. — Verſcheidene geweldige *Epidemien* vinde ik van deeze Stad te boek geſteld. Want behalven die geenen, welken by *Leiden* geneld zyn, en deeze Stad, nevens andere Hollandſche en Nederlandſche Steden troffen, gewaagt P. FORESTUS (*o*).

1. Van

(*o*) Obſ. II. Lib. VI. in ſcholio, pag 152.

1. Van eene kwaadaartige *Peſtilentiale* en beſmettelyke Keel-kwaal, die volgens aanteekening van JOHANNES TYENGIUS, beroemd *Geneesheer* aldaar in dien tyd, in het jaar 1517. zoo doodelyk was, dat zy, wanneer binnen zes of agt uuren geene bekwaame middelen werden aangewend, voor de zestien of twintig uuren den dood aanbragten: en dat 'er niemand ontkwam, indien 'er geen kundig Arts te hulp geroepen werdt.

2. In het jaar 1727. heeft in deeze Koopſtad eene geweldige Galkoorts gewoed, die zoo doodelyk was, dat zy byna naar eene Peſtkoorts geleek; en zelfs dien naam by andere Volken verkreeg. Men kan de Beſchryving hier van, door den Heer TRONCHIN medegedeeld, in de beneden aangehaalde plaats omſtandiger nagaan (*p*).

3. In het jaar 1731. regeerde alhier insgelyks eene hevige Colyk-ziekte, met Stuipen en andere toevallen verzeld; van welke men eene beſchryving vindt in de *Bibliotheque de l'Europe* (*q*).

(*p*) *Uitgezogte Verhandelingen* enz. II. Deel, pag. 598.

(*q*) *Janvier, Fevrier & Mars* 1732. pag. 29-77. 143-171. & 282-312.

— *In 't* GOOILAND, *enz.*

§. LXXV. *Morbi acuti*, als *Pleuritides*, *Peripneumoniæ* enz. vallen te *Muiden* en *Weesp* zelden voor, als by groote hitte: meêr *Peripneumoniæ nothæ* en *Asthmata;* voornamentlyk onder die lieden, welken Graanen en Steenkoolen bewerken, gelyk de Molenaars, Koorndraagers enz. — Tusfenpoozende-koortsen van het voor- en najaar, heeft men hier met andere *Districten* gelyk, en van denzelfden aart; doch zelden hartnekkig bevonden; ligt wykende voor den *cortex*. — *Dysenterien* had de Heer, die dit berigt gaf, nog niet waargenomen: *Petechien* zeer weinig; doorgaans *Sporadicè*, en van geen kwaaden aart.

1. Te *Nederhorst den Berg* hoort men nu en dan wel eens in het voorjaar van Tusfenpoozende koortsen; doch niet veel.

2. De meeste Ziekten zyn geduurende 6 jaaren (1771.) te *Naarden*, als in het omliggende land, Tusfenpoozende-koortsen geweest; die, offchoon zy noch hartnekkig, noch *epidemisch* waren, echter zoo eigen aan deeze Landstreek zyn, dat zy het voornaame gedeelte der *Morbi acuti* uitmaaken; terwyl 'er niet dan zelden *verè inflammatorii* voorkomen. —

[3. De-

[3. Dezelfde *Epidemie*, welke te *Leiden* van het jaar 1669 tot 1670. zoo veele woede aanrechtte, werdt mede op deezen tyd te *Weesp* gevoeld: gelyk men afneemen kan uit de Beſchryving van dezelve door F. DE LE BOE SYLVIUS, boven §. LXXIV. aangehaald, gegeeven; en aldaar, §. CLXXXI. in 4°. pag. 825. vermeld.]

— *In* NOORD-HOLLAND, *enz.*

§. LXXVI. In de *Beverwyk* heeft men dezelfde Ziekten als op het hooge Land deezer Provincie. — Doorgaans meer Herfst-koortſen dan in de Steden, byzonder in de groote, die hier landwaarts in liggen. De Heeren, die aan deezen lustigen oort hunne Buitenplaatſen hebben, en welker dienstboden in het najaar aan Gal- en Rot-koortſen laboreeren, meldt men, ſchryven zulks ten onrechte aan de ongezondheid der lucht toe; niet denkende aan het onmatig gebruik, 't welk deezen dikwerf van ſpyze, drank enz. maaken. — Beneden zal het verband klaarder by de Wateren enz. kunnen gezien worden. — In de Dorpen aan de *Noord-Zee* meldt de Heer A. ROSKAM KOOL, uit den mond van eenen kundigen Geneesheer vernomen te hebben, regeeren doorgaans meer Ziekten, dan elders; beſtaande doorgaans in *Rheumatis-*

mi, en zulke, die veroorzaakt worden door hard en zuur voedſel, onagtzaame morſige levenswyze, ontydig en onmaatig drinken van oud zwaar bier, enz.

§. LXXVII. In 't gemeen worden

1. Te *Alkmaar* gezegd, veele Rotkoortſen te regeeren, welke men te *Hoorn*, te *Monnikkendam*, en te *Edam* zelden ontmoet; en die aldaar, volgens het medegedeelde berigt, ook niet gevaarlyk zyn. — Te *Edam* had men in het jaar 1771. 'er maar ééne in een zwak Man gevonden, die 'er door weggeſleept is; men zoude zich moeten pynigen, om meer dergelyke voorbeelden zich te binnen te brengen. — Wanneer op warme en vogtige zomers eene ſchielyke koude volgt, ontdekken zich in het najaar veele Koortſen te *Alkmaar*, met eene *materies putrida* in de eerſte wegen, hier Galkoortſen genaamd. — De Voorjaars-ziekten zyn tusſenpoozende, meest overblyffels van de najaars-ziekten. — De koudſte ſaiſoenen zyn hier de voordeeligſten, (buiten andere reden om de weekheid der vezelen;) en die het meest de lucht myden, de ongelukkigſten. — De koude mist (hier *Zeevang* geheeten,) dikwerf het warme weder vervangende, is echter ten hoogſten te duchten; en het is byzonder, dat 'er in het jaar 1771. waar in dezelve weinig of niet ver-

vernomen is, zoo weinig ziekten zyn geweest, als een der *Doctoren* berigt aldaar ooit gezien te hebben.

In het byzonder kan ik

2. Melden, volgens een nader berigt [van den 8. *November* 1774. door den Heer J. DU BOIS HOOLEWERF,] dat

1. Onder de dagelykſch voorkomende ziekten te *Alkmaar*, de *Rheumatismi* het meenigvuldigst zyn. *Pleuritides*, *Peripneumoniæ*, en *Phrenitides*, waren zyn Ed. maar enkelde, en dus weinige, voorgekomen: verder ontmoette men van de overige ontſteekene Ziekten nu en dan ook al eenige. De *Anginæ* zouden wel zoo veele *catarrhoſæ* als *inflammatoriæ* zyn. — Omtrent de *Morbi inflammatorii* ondervond zyn Ed., dat die hier ligter tot *reſolutie* te brengen waren, dan die geduurende zyn verblyf te *Utrecht* behandeld werden. — Zeer zelden vereiſchten 'er in die van *Alkmaar* meer dan eene aderlating gedaan te worden: het welk aan de zwakkere lichaamen, de weekere vezelen, en den vogtigen grond toegeſchreven wordt. — Waarom deeze Geneesheer van oordeel is, dat 'er aan de Kinder-ziekte, wanneer dezelve *epidemicè* grasſeert, minder, dan wel in andere plaatſen zullen ſterven.

2. 'Er zyn ſomtyds jaaren, wanneer in den nazomer en in den herfst veele Gal-koortſen regeeren, die al dikwyls meenigvuldig voorkomen, en veelen wegſleepen, byaldien men niet tydig gehaald wordt, noch dezelve behoorlyk behandelt; wanneer zy wel eens in *Febres putridæ* veranderen, of de Ziekte-ſtof *per metaſtaſin* naar de hersſens voeren. De vooroordeelen in het behandelen van deeze ziekte zyn zeer groot: men is zeer angſtig en verſchrikt, als men ſpreekt van *Emetica* en *Purgantia*; en vooral van het gebruik der *Kina*. De Heer HOOLWERF zette dit gelukkig door, en het ging hem naar wenſch." —]

3. Wegens de *Epidemique* Ziekten gewaagt P. FORESTUS,

a.) Van doorgaande kwaadaartige Koortſen met Wormen verzeld, die van *Augustus* tot *November* 1553. regeerden (*r*).

b.) van eene Keel-ziekte, die in *October* 1557. geheele familien wegraapte; zoo dat 'er in twee of drie weeken meêr dan tweehonderd menſchen aan geſtorven zyn. Deeze ziekte nam by wyze van een Zinking haar begin, met eene zeer langzaame doch kwaadaartige Koorts, die naderhand toeneemende, als eene oogenblikke-

lyke

(*r*) Obſerv. IV. Lib. VI. pag. 154.

lyke verſtikking dreigde, en terſtond de borst aandeed, met zulk eene benaauwde ademhaaling, dat de zieken terſtond ſchenen te ſterven. — Weinigen ontkwamen, wanneer'er eene aanhoudende Koorts by kwam: naauwlyks bereikten zy den 9den of overleefden den 14den dag. Die, welke tot den 17den dag leefden, werden het best genezen (*s*).

c.) Andere *Epidemien*, als die van Pokken en Mazelen (*t*), min tot dit oogmerk dienende, gaa ik voorby. Alleenlyk kan ik niet verzuimen te melden, dat de berugte Zweet-ziekte, (*Sudor Anglicus* genaamd,) dewelke, na een gedeelte van *Europa* doorloopen, en eindelyk in *Gelderland*, *Overyſſel* en *Utrecht*, zonderling te *Amſterdam* en *Haarlem* zich vertoond hebbende, *Alkmaar* en de *Waterlanders* verſchoonde (*u*).

§. LXXVIII. Te *Edam* heeft men veele Voorjaars-koortſen, ontſtaande uit een lymachtigheid in de vogten, of bedorven Gal. — Nog meer Najaars-koortſen, haaren oorſpronk hebbende uit de zwakheden der lichaamen, die dus meer by het gemeen zich ontdekken, als wel by

(*s*) *Ibidem* Obſ. I. pag. 150.
(*t*) *Ibidem* Obſ. XLI, XLII & XLIV. pag. 192-104.
(*u*) Conf. P. Forestı Lib. VI. obſ. VII. ſchol. & obſ. VIII. pag 157 & 158.

by aanzienlyke lieden, welken des zomers meer ooft eeten, en des avonds een glas rooden wyn drinken: waar door deezen het verlies der dunne vogten door de uitwaasseming, en het scherp worden der Galle, onweetend voorkomen. — Wanneer men groote hitte in *July* en *Augustus* heeft, en daar op eene koude in *September* volgt, regeeren 'er een ongelooflyk getal koortsen in de Stad, waar aan men dikwyls zes personen in een huis heeft zien ziek liggen. — Vreemdelingen worden sterker daar door aangetast, doordien zy sterker zyn, dan de inboorlingen, die zwakker van deelen zyn, dikwyls buiten den tyd der aanvallen hun werk doen, en maar eens te bedde gaan liggen, (even als van de *Weteringen* berigt is,) wanneer zy aankomen. — Weinig baat een braakmiddel, wegens de vastzittende slymstoffen in de maag, zoo men die niet daags te vooren los maakt met een middel uit *Rob Jambuci* ℥ß. *Aceti scillitici* ʒv. *Aq. Meliſſa* ℥iij. — Aderlaaten in de najaarskoortsen is hier, zoo niet doodelyk, ten minsten zeer gevaarlyk; wordt dikwyls van flaauwte gevolgd; brengt niets voort, dan een zeer langzaame herstelling, en eene schielyke instorting, wanneer men zich daar na waagt uit te gaan, en aan guur weder te vroeg bloot stelt. — *Rheumatismi*, en zeer veel in getal, heeft men meest in het voorjaar. En wanneer men de *frigidi* en *calidi* niet wel onderscheidt, gelyk alhier dikwyls

wyls niet geſchiedt door min bedreven *Apothekers* en *Chirurgyns*, doet eene ontydige aderlaating den dood ſtraks aankomen, gelyk men meêr dan eens gezien heeft: naardien de kragten der Lyderen zeer ras verbrooken zyn. — By de *Rheumatismi* heeft men veele *Pleuritides ſpuriæ*. — Men weet niet, ten minſten niet meêr dan ééne waare *Pleuritis* in eenige jaaren te *Edam* ooit gezien te hebben. — Onbedrevenen zegt men, zien dikwyls aldaar een pyn in de zyde voor eene *Pleuritis* aan. Zy haspelen dan lang, en veel met den lyder, dien zy met een enkeld *purgans* hadden kunnen helpen; als zynde niet anders, dan eene *Rheumatique* ſtof. — Men ziet ook ſomtyds *Peripneumoniæ nothæ*, minder *veræ* (*v*).

§. LXXIX. Ten aanzien van de oostelyke Dorpen, vindt men geen onderſcheid in de Tusſenpoozende-koortſen. — In verſcheidene Dorpen aan de *Zuider-Zee* heeft men geen andere Ziekten gevonden, dan in de bedykte Meeren. — In de binnen-dorpen heeft men in eenige jaaren tweemaal na eenen ſtrengen Winter de *Febris miliaris* zien grasſeeren (*w*). — *Edam*

(*v*) In het najaar van 1773. regeerden 'er te *Edam* veele Galkoortſen, dewelke tot in December voortduurden.

(*w*) In de *Wormer* ſtonden, volgens berigt van den Wel Eerw. Heere MARTINET van den 8. Mey 1775. negen lyken bo-

Edam kreeg 'er ook een weinigje van. In het jaar 1771. heeft men 'er aldaar maar twee lyders aan gevonden. By de *Febres miliares* heeft men alhier nooit *Petechien* gezien. — *Purmerland*, zoo digt aan *Waterland* liggende, denkt

boven aarde, en 27 lagen ziek aan eene Rotkoorts, die veel benaauwdheid in de keel gaf, en zich ook te *Edam* aan twee echte lieden, door de meid, die herfteld was, befmet zynde, ontdekte, en welke hen twee dagen na elkanderen heeft weggerukt; doch fcheen niet verder te gaan, ten minften niet met die toevallen. Men had dezelve twee jaaren te *Edam* nu en dan gehad, wanneer de lyders aanftonds buiten kennis geraakten: ook deezen winter meêr onder het gemeen vernoomen. Die ze toen kregen, herftelden; ze fcheenen goedaartiger. Te *Edam* had men enkelde Voorjaars-koortfen gehad.

De Rot-koortfen te *Wormer*, waren door befmetting van *Wormerveer*, alwaar die Koortfen voornamentlyk regeerden, en by het fchryven van het berigt (21. Mey 1775.) nog heerfchten, naar het gemeen gevoelen overgebragt: alwaar dezelve al vroeg in het voorjaar begonnen waren. De eene *Doctor* zeide, dat het Rot-koortfen waren, de andere niet. De *Chirurgyn* noemde het Gal-koortfen, die evenwel, naar zyn voorgeeven, tot Rot-koortfen overgingen. 't Geen op het zelfde uitkomt, en uit de doodelyke toevallen, beneden beflist wordt. Het getal der dooden was niet zeker te bepaalen: te *Wormerveer* was het zelve nogthans merkelyk meêr, dan te *Wormer*. 'Er ftierven meêr aan deeze ziekte, dan 'er van herftelden: in een huishouden zyn Vader en Moeder daar aan geftorven, en de Zoon en twee Dogters geberterd: een *Chirurgyn* is 'er zelfs door befmet geraakt, en daaraan overleden; een *Chirurgyns* knegt ook befmet, maar herfteld. Naar het zeggen van den *Chirurgus* zoude aderlaaten voor de patienten doodelyk zyn. — De ziekte heeft ook by fommigen veele lichaams-verrottingen gemaakt: verder waren 'er ftuiptrekkingen en flaapen mede verzeld: ftuiptrekkingen werden doodelyk bevonden; maar de flaap bragt herftel tewege. Hoewel men te *Wormerveer* een tegengefteld geval heeft hooren verhaalen.]

denkt men niet, dat boven het laatſte iet voor uit hebbe (*x*).

§. LXXX.

(*x*) Te *Purmerend* regeerde in 1773. eene Rotkoorts, die, volgens ontfangen berigt, echter van weinig aanbelang geweest is.

Van meerder nafleep was de *Rheumatismus* te *Volendam*, dewelke in den winter van het jaar 1773. ontſtaan was, en veel overeenkomst had met de *epidemie* van *Overflacqué* [§. LII. not. *n.*] naardien de Lyders veele wormen by zich hadden. Volgens berigten van den [Wel Eerw. Heere MARTINET] van den 14. Augustus 1773., vondt een *Medicus* van *Edam* vier menſchen door deeze ziekte aangetast, die hen eenige Medicynen toediende: doch ſedert welken tyd men *Doctor* en Geneesmiddelen vaarwel gezegd, en alles aan de natuur overgegeven had. Dus verre (1773.) waren 'er van de 200 lyders maar 4 of 5 geſtorven, welken deeze kwaal of in eenen hoogen graad hadden, of andere toevallen daar by ondergingen. Deeze ziekte was een *Rheumatismus*, die met geweldige pynen, in ſommigen als een op de vliezen van het hoofd, by anderen tevens op die des geheelen lichaams aanviel: zynde gewis beſmettelyk, naardien de oppaſſers, of liever de huisgenooten allen, wanneer zy ergens een huisgezin aandeed, de een voor, de ander na te bedde raakten: Die gezond uitgingen, bragt men uit *Texel*, *Amſterdam* enz. ziek te huis. [Men rekent, volgens berigt van den 29. Juny 1775. dat 'er ten minſten 250 of 300 die pynelyke krankheid ondergaan hebben. Men twyffelde toen, of 'er meer menſchen aan geſtorven waren; hewel men 'er 8 of 10 perſoonen genoemd heeft; doch welken men meent, dat andere toevallen daar by gehad hebben.] De *Volendammers* kon men in 't begin niet beweegen eenige middelen te neemen. Zy gaven voor, dat zy altoos driemaal inſtortten, zonder welk niemand, naar hun voorgeeven, genas. Men geloofde dit niet, hoe zeer zy waanden niet ten vollen herſteld te zyn, ten zy ze het derde *recidif* hadden doorgeſtaan. Men ſchreef dit toe aan onachtzaamheid: want, een weinig beter zynde, aten zy te veel, en gingen te vroeg uit, wandelende op hunnen open kouden Zeedyk enz. 't welk zy niet konden gelooven ſchadelyk te zyn. —— Eindelyk middelen moetende gebruiken, vonden zy meest foelaas in eene aderlating en purgeermiddel. Want de Heer [MARTINET] hen afkeerig zien

§. LXXX. Te *Hoorn*, *Enkhuizen*, enz. heeft men dezelfde ziekten uit belette doorwaasseming ontstaande, waaruit verkoudheden voortkomen, onder den naam van *Raucedines aphoniacæ*, *catarrhosæ*, *rheumaticæ*; die in naamen verschillen, naar maate de zondigende stoffen de vaste en vloeibaare deelen aandoet; veroorzaakende koortsen, wanneer die op de vloeibaare deelen vallen, van allerlei soort, goedwillig, meest in het voorjaar. — Op de vaste deelen vallende, komen hier uit voort *Dolores arthritici*, *rheumatismi* enz. verwekkende zwaare pynen en verstyvingen in de spieren en banden, welken meest buiten koorts of ziekten zyn. — De Koortsen hier uit voortkomende, zyn in het voorjaar meest goedwillig; in de herfst meesttyds van veel aanbelang, gewigtig, en somtyds kwaadaartig, en by geval besmettelyk: thans (1772.) ondervindt men alhier zwaare anderendagsche en dubbelde anderendagsche koortsen, waar

ziende van *Doctor* en *Chirurgyn*, raadde deeze middelen den geenen aan, in welken hy een zwarte besaage tong ontdekte. Het eerste zag zyn [Wel Eerw.] op de proef gelukken; en men was 'er altoos gereed toe.

Te *Zaandam* worden de *Morbi acutissimi* onder de min gewoone ziekten geteld.

De Dooden te *Zaandyk* waren in

1771 — 86.
1772 — 42.

waar van ſommigen geheel afloopen, ſommigen *continueel* zyn met verheffingen, vergezeld van braakingen en ſterke afgangen, onder den naam van *Choleræ* bekend; ook *Morbi putridi*, die gekend worden uit de *pulſus parvus & debilis*, dunnen afgang, *leve delirium*, pyn in het hoofd, ſlaapeloosheid, en in anderen een *Coma ſomnolentum*, of ſlaapziekte, waar aan ſommigen doch weinigen tot nog toe ſterven; wordende denkelyk veroorzaakt door voorgaande zomer-hitte, ons land oneigen, en gevolgd door het eeten van onmaatige, en by 't gemeene volk, van onrype fruiten, in een tyd, wanneer de verkoeling in de lucht, en de koude, door het gebruik van koude vrugten, in de maag en darmen, meesttyds in de lichaamen der menſchen haaren rol ſpelen (*y*).

— *In*

(*y*) In het jaar 1768. regeerde mede te *Schellinkhout* eene kwaadaartige ziekte, volgens ontfangen berigt daar van onder de *Bylagen* letter Y. geplaatst.

In Augustus 1774. openbaarde zich van gelyken eene aanſteekende Ziekte op het eiland *Marken*, door een der Stuurlieden met twee zyner Matroozen, die naauwlyks van de Buis-reis waren t'huis gekoomen, aangebragt; vermoedelyk door een *Munſters* Jongeling, welke het eerst op de Buis was ziek geworden, aangeſteeken. Een der Matroozen had, volgens zyn eigen opgave, een ligten aanval deezer ziekte ondergaan; en offchoon hy geen maaltyd verzuimd hadde, nogthans deeze ziekte, aan land gekomen zynde, zyner Vrouwe ten eerſten aangezet, 't geen in dat menſch wonderlyke verſchynſels voortbragt, welke in geene andere lyders derwyze zyn waargenomen, beſtaande in eene zwaare *Melancholie*, die zelfs tot vertwyfeling overſloeg, zynde echter door

— *In* FRIESLAND, *enz.*

§. LXXXI. Van het jaar 1769 tot 1771. beſpeurde men

1. Aan den Zuidhoek van FRIESLAND, bepaaldelyk binnen de ſtad *Stavoren*, meerder *Morbi acuti*, voornamentlyk *Peripneumoniæ & Pleuritides*, dan wel voor dien tyd; het welk men

de geneezings-wyze van mynen Berigter weder volkomen herſteld. De Stuurman had de ziekte aan zyn huisgezin, beſtaande uit twee gebroeders, eene oude moeder en zuster, overgezet, waar van de drie oudſten de ziekte op de allerzwaarſte wyze hebben ondergaan, welke echter alle vyf herſtelden. Van 53 Zieken onder de beſtuuring van mynen Berigter, zyn 'er alleen vyf overleeden, niet tegenſtaande een derzelven reeds met den dood te worſtelen lag, wanneer hy by denzelven geroepen werd. — Ten aanzien van het beloop deezer ziekte, klaagden de lyders gemeenlyk over zwaare koude en rilling door het geheele lichaam, welke in den eenen kort, in den anderen langzaamer in groote hitte overging; wanneer zich zwaare pynen, voornamentlyk in het hoofd, op de borst, in de dyen, kuiten en ſcheenen, openbaarden. Eene geheele ſlaapeloosheid volgde, tot dat de ziekte byna op zyn hoogſte was: dan, na de volkomen *criſis*, ſliepen de lyders onophoudelyk, verzeld met eene zwaare of ligte doofheid, (overeenkomende met alle de berigten, die van de *Febres nerveæ* zyn medegedeeld;) ſommigen dronken onophoudelyk: anderen wederom klaagden, dat zy het drinken niet konden nederzwelgen, en genoodzaakt werden om alleen een mondvol teffens te gebruiken: dit hield na weinig dagen op, wanneer de lyders veel vogts gebruikten, en de benaauwdheid eensklaps verdween. — Op den tweeden dag was de tong wit beſlaagen, die dan geel, vervolgens donkerbruin, en eindelyk geheel zwart werd. — Deeze toevallen verzelden in den beginne der ziekte meest alle

men denkt aan de kouder Noorde winden, toen plaats hebbende, te moeten toegeſchreeven worden. — De *Febres catarrhales* waren toen ook menigvuldiger. — De gewoone Ziekten van *Friesland* zyn, volgens gevoelen van den Heer [Dr. W. REUCHENIUS,] *Febres intermittentes*, en wel *tertianæ ſimplices exquiſitæ vel duplicatæ; Tertianæ dimidiatæ vel hæmitriteæ*, in andere gedeelten des Vaderlands niet zeer gewoon; ter plaatſe, alwaar ik geduurende 11 jaa-

alle de lyders, welke op het laatst noch zoo zwaar, noch langduurig waren. Want in den beginne ging het ſpoedig, wanneer de ziekte den 11. dag op haar hoogſte toppunt was: gemeenelyk werd dit den 13. en 15. dag eerst waargenomen; daar werden 'er zelfs behandeld, waar in de ſcheiding der ziekte eerst den 21. dag geſchiedde. — In het begin der ziekte waren de lyders voor eenigen tyd van hun verſtand beroofd; dat naderhand zoo niet vernomen werd, ten zy in die geenen, die wat al te lang aan één gerust hadden. — 'Er waren ook, die, byzonder aan het onderlyf, purpervlekken hebben gehad; ook gierst gewyze puistjes, welken meest allen geſtorven zyn. — Drie lyders van mynen Berigter werden met heftige pynen in de borst aangetast; doch zyn gelukkig, door veel ragchelen van dikken ſlym en etterrachtige ſluimen, weder tot voorgaande gezondheid gebragt: twee der zelven hadden veele jaaren *gelaboreerd* aan engborſtigheid met een wanſchaapen couleur in het aangezicht, dewelke van veelen voor teeringachtigen werden aangezien; zynde echter volkomen van deeze engborſtigheid onder die ziekte verlost geworden. —

Ten aanzien van de geneezing werden de Lyders, wanneer de krachten zulks toelieten, door het poeder van de *Radix ipecacuanhæ* van boven *geëvacueerd*, op welke doorgaans overvloedig braaken van een taaijen dikken ſlym, groene en geele bedorvene gal-ſtoffen en kleine wormen volgden, niet zelden met ſtank verzeld. Verre de meesten loosden onder het *purgeeren* menigvuldige wormen, met eenen ondraagelyken

jaaren de Geneeskonst geoeffend heb, zyn die maar weinige maalen my voorgekomen; [en in *'s Hage*, maar eenmaal, door my behandeld;] welke te *Stavoren* veelmaalen zeer gevaarlyk zyn. Gelyk de anderen op alle tyden van het jaar voorkomen, zoo wel als de *Quartanæ*, welke in deezen Zuidhoek zeer gemeen en hardnekkig zyn; voornamentlyk onder de Boeren en 't gemeen buiten de Stad; zagtzinniger en minder in de Stad zelve. — Deeze Heer had Lyders behandeld, welke met dezelve één, twee en drie jaaren hadden *gelaboreerd*, zonder merkelyk verlies van kragten in veelen; doordien zelfs de eetlust, in eenigen, op den koortsdag goed was, en de ſpysverteering naar behooren vol-

ſtank, ook geheele nesten van maaden. Na de ontlasting van boven, werdt den volgenden dag een ſterk *Infuſum* van de *Fol. Sennæ*, *Fructus Tamarindorum*, *Manna*, *Sal tartari*, *Nitrum*, *Sal polychreſt*, *Pulv. rad. Rhei* gegeeven; met welke of ſoortgelyke middelen myn Berigter zeer wel geſlaagd is. — Voor den onlydelyken dorst, werden gelyke verkoelende middelen uit *Salpeter*, *Sal polychreſt*, *Spirit. Nitr. dulcis*, *Rob Ribeſiorum* enz. toegediend. — wanneer geen braaking naar genoegen volgde, werden by de laxeer-middelen een weinig braak-poeder, met het *Oxymel ſcilliticum*, gevoegd. — Voor die met zwaare pynen bezet, ofte ylhoofdig waren, werden groote *Veſicatorien*, als in den nek, tuſſen de ſchouderbladen, op de ſcheenen, aan de kuiten enz. aangelegd, en doorgaans eenige dagen open gehouden. — De koortſen werden tegengegaan met ſterke afkookſels van de *cortex Peruvianus*, *Tamarinden*, *Manna*, *Rhabarber* enz. naar gelang der ziekte, en naar dat de verandering derzelven zulks vereiſchte. [Volgens een nader berigt van den 18. Mey 1775. waren 'er 6 menſchen aan deeze koorts overleeden; en, gelyk deeze ziekte min of meer zonder tuſſenpoozen aangehouden hadde,

zoo

volbragt werdt. De meesten werden herſteld door ſterk en aanhoudend gebruik van den koorts-bast; anderen, welken hier aan niet wilden gehoorzaamen, ſtorteden, na één, twee of drie weeken op het langſte van de koorts bevryd geweest te zyn, weder in.

2. De *Quartanæ* ſchynen te *Harlingen* goedaartiger te zyn, naardien kwaadaartige derdendagſche koortſen, die men te vooren zelfs door de *Kina* niet heeft kunnen bedwingen, dikwyls, in het Voorjaars-ſaiſoen, van zelve ſlyten.

3. De *Morbi acuti febriles* zyn aan deezen zuidhoek in het algemeen, volgens bevinding

zoo duurde dezelve op dien tyd nog, maar was toen zoo kwaadaartig niet, dan voorheen; gelyk 'er naderhand geenen aan overleeden zyn. De meesten der geſtorvenen zyn in *January* en *February* of *Maart* overleeden, en deezen behoorden onder de morsſige lieden van het Eiland, (19 Juny 1775. —) Ongevaar zyn 'er 78 menſchen van herſteld; onder welken 'er ten minſten 20 geweest zyn, die geene *Medicynen* gebruikt hebben. — De inwoonders van het Eiland worden gereekend omtrent in 800 menſchen te beſtaan, de Kinders daar onder begrepen; zoo dat die geenen, welken nog die koorts hebben, gelyk 'er toen noch verſcheiden waren, ruim ('t voorige getal zamengereekend) het agtſte gedeelte van de inwoonderen uitmaakten. —]

'Er is van gelyken een fraai berigt van *Wieringen* ingekomen, 't welk, om veele byzonderheden daar in vervat zynde, en het eiland van dien naam betreffende, op verzoek van twee voornaame Leeden, tot het luisterryk lichaam van de Hollandſche Maatſchappye der Weetenſchappen behoorende, onder de *Bylagen* by letter *Z*, geplaatst is.

ding van mynen geëerden Berigter, niet menigvuldiger, dan in andere *Provincien*. De *Morbi epidemici* grasseeren hier ook eveneens: van gelyken is het gesteld ten aanzien van de *Morbi chronici*, (waar van beneden). — *Febres putridæ* regeeren, sedert jaaren, te *Stavoren*, *Harlingen*, *Franeker*, *Dokkum*, *Leeuwaarden* en eenige andere plaatsen, zonder ophouden; voornamentlyk de *petechiales*, in enkelden met de *miliares* hier mede verzeld, zeer gevaarlyk. — Men vindt deeze ziekte in eene of verscheidene der opgenoemde plaatsen; en meest onder het geringste en onreinste volkje, 't welk weinig verschooning van kleederen heeft, kleine huisjes bewoont, en de ruwste kost eeten moet. — In den tyd van vyf jaaren had men die te *Stavoren* niet gezien.

§. LXXXII. Behalven de bekende *Epidëmische* Ziekten, welke men op sommige tyden ziet grasseeren, op anderen weder in 't geheel niet, en welke men op zyn tyd ook hier ontmoet, als *Variolæ*, *Morbilli*, *Febres petechiales malignæ*, *Tusses convulsivæ infantum*, enz. kan men in 't algemeen omtrent de gewoone ziekten aanmerken:

1. Dat men te *Harlingen* dezelfde Ziekten der saisoenen ondervindt, als in de overige Nederlandsche *Provincien*, welke men gemeenelyk

lyk verdeelt in *Febres autumnales & vernales.* — Dus ziet men hier, van de *eerſte ſoort*, jaarlyks

a.) *Choleræ*, *Dyſenteriæ*, *Colicæ & Febres intermittentes tertianæ & quartanæ.* Deeze ontſtaan vroeger in den Zomer; duuren langer in den Winter, naar maate de groote hitte en vogtigheid des zomers, de vogten meêr tot rotting geſchikt en de uitwaasſeming meêr en kragtiger belemmerd heeft. Het jaar 1771. gaf hier van klaar bewys; naardien men in dien kouden vogtigen zomer alhier eene algemeene gezondheid genoot; genoegzaam geene Gal- of Herfst-koortſen ontdekte; en niet dan eenige ligte Rot-koortſen onder het gemeen vernam; welke meer uit eene verſtopte uitwaasſeming, dan oorſpronkelyke ſcherpte in de vogten ſcheenen te ontſtaan.

b.) Van de *tweede ſoort* heeft men jaarlyks in den winter allerhande ſoorten van *Febres inflammatoriæ*, als *Febres ardentes*, *rheumaticæ & Rheumatismi acuti;* hoewel niet menigvuldig: niet zelden *Febres eryſipelatoſæ & catarrhales*, welke vroeger ontſtaan, langer duuren, meer of minder met ontſteekinge verzeld, of meer naar het *catarrhale* en *putride* helden; naar maate de koude de vogten verdikt, de vaten vernaauwt, of de vogtige en ongeſtaadige lucht, de uitwaasſeming des lichaams meer be-

lemmert, en aanleiding geeft tot het vergaaderen van ſcherpe vogten. — Terwyl men in den loop der heete Ziekten (*Morbi acuti*), inzonderheid die van een rottigen aart zyn, hier dikwils *Aphthæ* ontmoet; en drooge winters aldaar de gezondſten gehouden worden.

2. Voor het overige beginnen aldaar

a.) Met het *Voorjaar* doorgaans Anderendagſche-koortſen (*Febres intermittentes vernales*), Buikloopen, Verkoudheden, *Pleuritis*, Keel-ontſteekingen enz. ligter of zwaarder, naar de geſteltenis van het voorgaande ſaiſoen; doch niet zeer gevaarlyk, wanneer de vereiſchte hulpmiddelen worden aangewend. — Omtrent deezen tyd ſterven veele lieden aan eene *Peripneumonia notha*, ofte aan ſleepende kwaalen, waar mede zy lang geſukkeld hebben. — Zulken, welken in het voorgaande jaar, of na eene heete ziekte, of aan eene andere oorzaak kwynen, loopen dan ook het grootſte gevaar.

b.) In de *Zomerſche* maanden heeft men hier naauwlyks eenige ziekten: ten ware dat zulks door een byzondere *Epidemie* veroorzaakt wierde. Maar

c.) De *Herfſt* geeft hier overal vry zwaare Galkoortſen, die echter in het gemeen niet zeer gevaarlyk zyn, wanneer zy wel behandeld worden, doch wel eens in eene langduurige

Der-

Derdendagſche-koorts, inzonderheid wanneer de *Kina* gebruikt is, eindigen. *Dyſenteriae cruentae* behandelt men ſomwylen in den herfst; doch zelden gaan deeze *Epidemicè* door, en zyn zelden gevaarlyk. — *Febres miliares* worden hier zelden gezien, als in enkelde Kraamvrouwen. —

d.) De *Winter* is, even als de Zomer, op zich zelfs aan deezen oort tamelyk gezond; doch wanneer de Herfst-ziekten wat hevig geweest zyn, heeft men met derzelver overblyfſelen dikwyls vry wat te doen. 't Geen ten naastenby de jaarlykſche omloop is, waarop men hier eenigen ſtaat maaken kan. Hoewel toevallige *Epidemien* hier ſomtyds, gelyk natuurlyk is, groote afwykingen geeven.

e.) Heerſcht 'er eene *Epidemiſche* ziekte by de nabuuren, zy gaat de harde Frieſen niet voorby, maar bezoekt die ook gemeenelyk wat laater: het welk mogelyk toeteſchryven is, aan de meenigte van Zee-winden, waar voor men open ligt; en die, deeze lucht geduurig ververſchende, de beſmettelyke dampen landwaarts indryven en verſtrooijen. Evenwel kan men niet ſtellen, dat eene ziekte herwaarts overgekomen, veel gemakkelyker afloopt, dan by anderen. — De meest bekende en gevreesde *Epidemiſche* Ziekten zyn hier de *Febres Petechiales*, welke onder het gemeen beſtendig den

naam van nieuwe ziekte draagen: eene zeer oneigene benaaming; doch die mogelyk uitdrukken wil, dat men deeze gevaarlyke ziekten altoos, met dezelfde ontroering, als eene nieuwe plaage beſchouwt. Dezelve houdt hier byna nooit volkomen op; hoewel ze op verre na niet altoos even beſmettelyk is. Mogelyk ontmoet men die meest in en na zeer warme zomers: doch zoo dra zy begint te woeden, ſchynt het ſaiſoen weinig of geene verandering meer te geeven. Men heeft die over agt of negen jaaren met allerlei weder, met koude, warmte, droogte en vogtigheid, onveranderlyk zien volharden. Eene ſterke en aanhoudende vorst, met Ooste en Noordooste winden, ſcheen zelfs voor deeze Ziekte niet gunſtig te zyn: voor het overige laat de groote verſcheidenheid van toevallen, die haar verzellen, nauwlyks toe, dat 'er in 't gemeen iets van verzeekerd worde. — Men acht, dat zy mogelyk door naauwkeurige Waarneemers, beter, dan men tot nog toe gedaan heeft, zoude kunnen onderſcheiden en in ſoorten verdeeld worden. 't Schynt, zegt men, dat zulks zoude te pas komen, ten aanzien van die Rotkoortſen, welke onder het gemeen uit morſigheid en bedorven voedſel ontſtaan, en met deeze koortſen veel gemeenſchap hebben. Die Rotkoortſen hebben eene duidelyke oorzaak, terwyl men aan den anderen kant, geene rede weet te geeven, waarom de *Febris petechialis* op ſommige tyden

tyden zoo veel algemeener en kwaadaartiger is, dan op andere tyden. De oorzaak van dit verſchynſel is even duister, als die, welke ſlegts in enkelde jaaren Pokjes en Mazels voortbrengt; terwyl deeze by andere gelegenheden, het een of ander huisgezin aantasten, maar zich niet eens door de buurt verſpreiden. — Vermits het hier de plaats niet is, deezen duisteren knoop te ontwikkelen, moet het weinige, dat men hier van zeggen kan, tot eene volgende Afdeeling bewaard worden.

§. LXXXIII. Nadere Berigten van de *Friesſche* binnenſteden, *Franeker*, *Dokkum*, *Leeuwaarden*, *Bolsward*, *Sneek* (z), enz. heeft men tot heden niet kunnen bekomen, maar worden, op haar tyd, met verlangen ingewagt.

— *In*

(z) [Van *Sneek* en het *Heeren-Veen* zyn, na de bekrooning deezer Verhandeling met den gewoonen Eere-prys, eenige Berichten ingekomen, welken, offchoon zy niet aan alle vereifchten tér vervulling van de gaapingen deezer aanzienlyke *Provincie* voldoen, echter naar het oordeel van mynen geëerden Berigter van *Harlingen* [te weten den Heer *Medicinæ Doctor* S. STINSTRA] noodig waren, ten einde het onderfcheid tuffen de Zee- en Land-ziekten naar behooren op te geeven. Want dus was den inhoud van Zyn Eds. fchryven den 20. Maart 1775: „Ik kan niet nalaaten aan te merken, dat in elke der *Provincien* byzonderheden aan te merken zyn, die de oplettenheid vorderden van kundige Waarneemers, zo wel aan de Zee, als binnenlands wonende.

Een

— *In* GRONINGEN, *enz.*

§. LXXXIV. De gewoone Ziekten van GRONINGEN en OMMELANDEN, zyn volgens de oorzaaken, die daar van beneden by de *levenswyze* zullen worden opgegeeven, uit de medegedeelde Berigten

1. Veele Gal- en Rot-koortſen, die ſomtyds kwaadaartig zyn, en niet zelden met uitſlag verzeld gaan. By het gemeen heeft men, behalven Rotkoortſen, Geelzugt, uit opſtoppingen in het gedarmte ontſtaande.

2. In

Een Boer in FRIESLAND is een geheel ander menſch, dan de Stedeling: zoo als zyne taal verſchilt, verſchilt zyne levenswyze. De Boeren verſchillen zoo wel in taal als in zeeden. De Boeren in de *Zeven-welden* zullen van de Boeren op de kleigronden verſchillen. Die op de kleigronden woonen, op het zoogenaamde *Oude-land*, verſchillen van die van het *Bilt*, een ſtreek aan 't Noordwest-gedeelte deezer *Provincie* door de Zee aangeſpoeld, en door eene *Hollandſche colonie* bevolkt: de levenswyze in den Zuidhoek omtrent *Hindelopen* en *Molquern*, verſchilt weder van onze Boeren; gelyk de taal van deeze drie ſoorten ſteeds van elkander geſcheiden blyft, en van verſchillenden oorſpronk is.] —— Weshalven ik het gebrekkige van myne opgave in den ſchoot der Ed. Maatſchappye nederleggende, dezelve verzoeke hier omtrent het min volkomene, dat in myne opgave en die myner Berigteren ontbreekt, door den tyd, in eene nadere uitnodiging verder gelieve te voltooijen. Voor het overige

was

2. In het gemeen heeft men veele Zinking ziekten, Borst- of Long-Teeringen, met Verkouwdheid en zagten hoest beginnende, Bloedſpuwen, Jicht-ziekten, enz.

3. De *Peripneumoniæ nothæ* heeft men hier zelden, dan by bejaarden, onder het gemeen; en dan nog even zoo algemeen, als de *Anginæ catarrhoſæ*. Geene van die beiden zyn in het voorjaar van 1771. hier zonderling geweest.

4. *Fe-*

was het getal der dooden, naar het eerſte berigt, te *Harlingen* in de ſtad geweest, in

1771.	—	—	—	283.
1772.	—	—	—	300.
1773.	—	—	—	283.
1774.	—	—	—	252.

Zynde dus in deeze 4 jaaren minder, dan in de voorige 8. Des zomers het getal der inwoonders op 7000 gereekend, thans $_{28}^{1}$; indien op 8000, omtrent $_{29}^{1}$ van het geheel: hoewel men door de minder vertiering, door de weeveryen in deeze laatſte jaaren, minder vreemdelingen tot deeze *Fabryk* in de ſtad gehad hebbe, die in het voorjaar uit *Munſterland* overkomen, en met den herfst weder vertrekken; die, ſchoon ze jonge lieden zyn, en de lyst der ſtervenden zelden vermeerderen, hier omtrent echter behooren in aanmerking te komen. — Ondertuſſen hebben de *Variolæ* in de 2 laatſte jaaren ſterk omgegaan; aan enkelden werd die door de *inoculatie* medegedeeld. Zy had over het geheel eenen gunſtigen loop in deeze ſtad."

Ten aanzien van de *koude lucht* te *Harlingen*, bevestigde myn Berigter zyne Eds. gedachten met de volgende aanmerking:

4. *Febres catarrhales* van beide ſoorten zyn hier bekend: ook zyn de *Petechiae* ſomtyds *Epidemiſch*; zelfs in deezen nazomer en in den herfst (1771.), zonder merkelyk gevaar, in het begin der *Febres bilioſae*, vernomen.

5. Doorgaans vindt men hier weinig onderſcheid tusſchen de afgaande Voorjaars- en Herfſtkoortſen: ten minſten op verre na zoo veel niet als men van elders hoort. Eene aanhoudende zagte ontlasting der eerſte wegen feilt zelden een gelukkigen uitſlag of geneezing te geeven. Nauwlyks

king: „ Dat namentlyk de regen en ſtormwinden van den winter van 1775. op ſommige tyden verwiſſeld met ſtrenge koude en vorſt, wel is waar geene byzondere ziekten hebben veroorzaakt, doch de laatſte maanden van het zelve meer *Arthritides* doen zien, dan naer gewoonte: verſcheidene Borſtkwaalen zyn 'er oogenſchynelyk zoodanig door in Teeringen verergerd, dat 'er de lyders reeds onder bezweeken zyn, of eerſtdaags ſtaan te bezwyken."] —— Indien de *Hiſtorie* der Ziekten van FRIESLAND door deeze noot niet wezendlyk ware opgehelderd, zoude ik de drukpers deeze noodige uitbreiding niet gevergd hebben.

[Het berigt van *Sneek*; zal voornamentlyk by den *Laagen grond*, de *Levenswyze* enz. werken moeten, alwaar het best zal kunnen geplaatst worden; en dat van het *Heeren-Veen* onder de *Bylagen* letter A a. in zyn geheel voorkomen, als veele byzonderheden behelzende, welke geene zamentrekking lyden kunnen.

„ Uitwyzens de oorzaaken, in het evengenoemde Berigt opgegeeven, en beneden nader te verklaaren, is het natuurlyk afteleiden, dat in en om de ſteden *Sneek*, *Ylst* en *Sloten*, Gal- en zelfs Rot-koortſen, (of by en in *Franeker*, en de verdere hoogere, en tot den graan-oogst geſchikte gedeelten deezer *Provincie*, zoo genaamde Stoppel-ziekten of Herfſtkoort-

lyks heeft men ooit in die ziekten de *Kina* noodig. Men weet ook, dat het ontydig gebruik daar van wel een en andermaal eene *Hepatitis* veroorzaakt hebbe. — Buiten dien is die ziekte hier byna geheel vreemd. Evenwel weet men ook, wanneer die ziekte hebbelyk geworden is, zich met voordeel van den *cortex* te bedienen. Ervaaren Kunstoeffenaars bedienen zich met goed gevolg van een *Alcali fixum* by de zelve. — Na voorafgaande zuivering is de *Kina* meer veilig te gebruiken. Doch hoe moeilyk zyn de Najaars-koortſen, vraagt men in ZEELAND, te

ge-

koortſen,) volgens een twintigjaarige bevinding, het gantſche jaar door gemeen zyn, weshalven de Koortſen, in dit gedeelte des Vaderlands, van allerlei ſoort, zoo wel tuſſenpoozende, anderendagſche als aanhoudende Zinking- Roos- Gal- en Rot-koortſen, zeer gemeen worden waargenomen. Ontſteekings-koortſen zyn mynen Berigter tot heden toe zeldzaamer voorgekomen; zoo dat zyn Ed. meende zeker te zyn nog nimmer dertig lyders daar mede behebd gevonden te hebben, niettegenſtaande hy wel duizend of meer gevonden had, welke om eenige (ſomtyds geweldige) pyn in de *Hypochondria* gezegd en geloofd werden de *Pleuritis* te hebben; terwyl het by de uitkomst gebleken is, dat verre de meeste lyders ſlegts Gal- of wel Rot-koortſen, met pynelyke ſpanningen gepaard gaande, ondergingen, en als zodanigen behandeld, regelmaatig tot voorgaande gezondheid geraakten: al waren 'er zelfs *expectorationes* (zoo als men het noemde) *ſanguinolentæ* mede gemengd, gelyk zyn Ed. zelfs binnen de ſtad *Sneek* verſcheidene gevallen gehad hadde, waar in door de lyders een menigte bloeds ter keele uitgeloosd werd, en welke meer dan genoeg *geëclateerd* hebben, om dat hy tegen den zin der naastbeſtaanden en verdere omſtanderen (zelfs die zich voor Ziekte-kundigen uitgaven,) verhinderde, aderlatingen in het werk te ſtellen, om reden Hy dezelve als ſtrydig tegen zyne *indicatie* aanmerkte."]

geneezen? Het antwoord is gereed: te weeten, naar belang van de byzondere behandeling wegens derzelver aart (§. LII. not. *n*. p. 135, 136.) en de onderwerpen, waar in die huisvesten: naardien zy te *Hulst* ook gemakkelyk geneezen werden.

6. Het verdere, dat de ziekten van *Groningen* betreft, kan uit de Verhandeling van wylen den Heere *Doctor* GOUT (*a*), en de *Academiſche* Redenvoering van den Hoogleeraar VAN DOEVEREN (*b*) worden afgenomen; waar uit duidelyk blykt, dat de Najaars-koortſen te *Appingedam*, *Delfzyl* en andere Noordelyke en Noordoostelyke Landſtreeken deezer *Provincie*, ruim zoo zwanger zyn van Najaars-Galkoortſen enz. als in de *Provincie* ZEELAND; waar van de rede beneden zal aangeweezen worden: gelyk ik zulks boven dien uit den mond van een geloofwaardig getuige vernomen heb, van welken een naauwkeurig berigt te wagten is — (*c*).

— *In*

(*a*) L. c. pag. 45, 46.

(*b*) L. c. pag. 37, 45-50. *Nederlandſche Vertaaling*, pag. 39, 49-55.

(*c*) [Dit Berigt is ook den 3. Maart 1775. door den Wel Eerwaarden Heer JACOB ZWART, toen Predikant te *Appingedam*, thans in de *Wilmſtad*, toegezonden; waar van de byzonderheden op haare plaats werken zullen. — De Ziekten in dezelve opgegeeven, zyn:

1. Onder

— *In de* Hooger *of* verder van de Zee *verwyderde* LANDEN.

§. LXXXV. Volgens Berigten beſpeurt men thans veel meêr Teeringachtige Ziekten, Bloedſpuwen, *Rheumatismi* enz. in DRENTHE, dan wel in voorige tyden; anders weet men niet, dat hier eene byzondere Landziekte plaats hebbe. Doch nu ſedert 10 of 13 jaaren, heeft men dan op het een dan op het ander Dorp eene *Febris putrida*, welke te *Dwinglo* in het jaar 1773. zeer gewoed heeft.

§. LXXXVI.

1. Onder de haastige ziekten, *Catarrhale*-koortſen, zoo goed als kwaadaartige, het geheele jaar door gemeen; waar van de laatſte ſomtyds met ontſteeking der Longen, maar meermaals met eene rotachtige bederving in de eerſte wegen verzeld gaan: Ziekten met *inflammatie*, vooral op de borst; beſpeurt men voornamentlyk van *November* tot *Juny*. In den herfst meest na heete zomers, ziet men dikwyls een menigte van *irregulière* koude koortſen, die toch zelden kwaadaartig zyn; maar na genoegzaame ontlastingen van galachtige ſlym, het zy door de natuur of konst, ſpoedig geneezen.

2. Behalven een groot getal Rot-koortſen, die ſedert het jaar 1770. in het *Oldampt* en ook hier omtrent gewoed hebben, zyn 'er geene *Epidemiſche* ziekten waargenomen.

3. Onder de *Merbi chronici* zyn de *Phthiſes catarrhales* al vry gemeen; belette doorzwelging zeer zeldzaam; waare kanker ook niet gemeen; de *Carcinoma uteri* wordt in Vrouwen boven de 45 jaaren nu en dan waargenomen; aan den *Fluor albus*, waar van het laatſte gebrek dikwyls een gevolg is, *laboreeren* veele Vrouwen, doch deeze kraamen wederom voorſpoedig, en een naauw bekken is hier een raar verſchynſel.

§. LXXXVI. Te *Coeverden* regeeren in het voor- en najaar meest al Rot-koortſen, die men acht uit de laage ligging der omſtreeks gelegene Moerasſen te ontſtaan. — Voorts doorgaans zwaare verkoudheden, — veele *Pleuritides*, die de gemeene man door ſterken arbeid of verhitting zich op den op den hals haalt. — Somtyds regeert hier een zoogenoemde heete Koorts of *Brandziekte*, die voor beſmettelyk gehouden wordt: in veele jaaren echter hoort men 'er ſomtyds niet van klaagen. — In het ſteedje *Ommen* en deszelfs Carſpel heeft, geduurende ongeveer den tyd van 15 of 17 jaaren, by tusſenpoozen van een en twee jaaren eene zwaare Brandziekte geheerſcht, waar door eene meenigte van menſchen, ja geheele huisgezinnen in korte dagen zyn weggerukt, waar van men de oorzaak niet heeft

Verſcheidene ſoorten van Waterzugt vindt men, maar meest die uit verſtoppingen der ingewanden ontſtaat. Het is

4. Aanmerkelyk, dat de bewoonders van deeze laage en waterachtige landen, ten zuiden *Appingedam*, die men haast voor *Amphibia* heeft te houden, geene byzondere hebben, of ook aan geen meer ziekten onderhevig zyn, dan die van het hooge land ten noorden; het geen ook waar is ten opzichte van die langs de dyken woonen, maar met Vreemdelingen geenzints doorgaat: men ziet veeltyds *Soldaten* van het *garnizoen* van *Delfzyl* en Werklieden uit *Westpbaalen* aan langduurige ziekten ſukkelen, die nogthans door de enkele verandering van lucht, in hun Vaderland ſpoedig geneezen: doch men moet ook teffens aanmerken, dat de eerſten, door het menigvuldig eeten van Zeevifch en leedigheid, en de laatſten, door het liggen op vogtige gronden enz. hier toe voornamentlyk oorzaak geeven.]

heeft kunnen nagaan; welke ziekte de ſterkſte menſchen in drie of vier dagen wegnam, of drie vier dagen daarna als met den dood deed worſtelen, doch daar over komende, dezelven als een geraamte hadden uitgeteerd, en ten minſten een half jaar deeden ſukkelen, eer zy tot verhaal kwamen; welken echter naderhand wederom, zonder eenig gebrek, in voorigen ſtaat herſtelden. — Van deeze en die van *Gramsbergen* zal 'er beneden insgelyks gelegenheid zyn nader berigten te geeven.

— *Op de* VELUWE.

§. LXXXVII. Genoegzaame Berigten heeft men insgelyks van deezen oort als nog niet kunnen bekomen; men moet zich voor het tegenwoordige met dat van *Barneveld*, en het aangrenzende *Amersfoort* vergenoegen, tot dat zich gunſtiger gelegenheden opdoen.

1. Te *Barneveld* wordt van de *Morbi*, tot deeze Claſſe t' huis behoorende, alleen berigt, dat aldaar veele waare en valſche *Pleurisſen*, vooral onder de Boeren voorkomen, welke men aan ſchielyke ontblooting wyt, wanneer zy heet zyn; of dat zy zomers gaan leggen ſlaapen in het gras onder het lommer.

2. De meest gewoone Ziekten, welke doorgaans te *Amersfoort* gevonden worden, zyn zulke, welke uit beletting der ongevoelige uitwaasseming worden voortgebragt, als *Febres catarrhales*, *Anginæ*, *Pleuritides*, *Peripneumoniæ nothæ*, Zinkingen op de tanden enz. De *Morbi rheumatici*, dan hier dan daar vallende, en toevallen voortbrengende, naar den aart van dat deel, waarop de stoffe valt, en welk aangedaan wordt; als de Keel-ontsteekingen, Zwellingen der klieren van den hals enz. zyn daar van geen de minste in getal, en dat wel het ganssche jaar door; doch echter wel meest in den herfst, wordende dezelve doorgaans in den beginne met den naam van verkoudheid bestempeld. — *Morbi inflammatorii* plagten voorheen meer gezien te worden dan heden, in welker plaats zich sedert eenige jaaren meer *Febres putridae* hebben geopenbaard, na welke de eerste niet zoo ontdekt waren. — In de twee laatst voorledene jaaren zyn 'er veele *Febres intermittentes* geweest, voornamentlyk in de lente en in den herfst, die zich in den beginne als *Febres bilioſae continuae* voordeeden, doch niet gevaarlyk of langduurig waren, wanneer zy wel behandeld werden, schoon dezelve buiten het gebruik van den *cortex Peruvianus* niet wyken wilden. En deeze hebben zoo wel in het voorjaar, vooral in den jaare 1773. als in het najaar plaats gehad, zonder dat men eenig merkelyk verschil in de kwaadaartigheid

heid tuſſen die van het voor- of najaar heeft konnen beſpeuren. In dit voorjaar zyn 'er weinig of geene vernomen. De *Febres putridae malignae* hebben hier in den jaare 1772. ſterk gewoed; gelyk ook nader in den herfst van 1773. Zeer veele menſchen zyn daar door weggerukt; zoo dat de ſterf lysten van die beide jaaren merkelyk grooter zyn, dan van andere jaaren. Deeze Ziekte heerſchte voornamentlyk by de gemeene lieden; echter zyn gegoede en aanzienlyke en wel gegoede lieden 'er ook door aangetast; hoewel de aanſteeking als dan by de medebewoonders in het zelfde huis zoo erg niet was, en zoo zeer niet doorging; terwyl by de gemeenen in zodaanige huisgezinnen, daar deeze koortſen post vatteden, het geheele huisgezin daar door werd aangeſtoken, zoo dat 'er ſomtyds zes en meer in één huis aan ziek lagen. — De *Diarrhœa cruenta* heeft hier in de jaaren 1746 en 1747. ongemeen ſterk gewoed, zoo dat 'er toen veele menſchen aan geſtorven zyn (*d*). Na dien tyd heeft men 'er ten minſten, als van eene doorgaande ziekte, niet van gemerkt: of 'er toen eenige klaarblykelyke oorzaak was, waar door deeze kwaal aangeſteeken werd, heeft men by

(*d*) In het jaar 1747. regeerde gelyke *Dyſenterie* op de Dorpen *Loenen*, *Appeldoorn*, *Beekbergen*, *Vaſen*, *Eppen* enz. op de VELUWE, werwaarts door de Staaten van het Kwartier van *Arnhem* twee *Doctoren* en één *Chirurgyn* afgezonden werden; van welke *Dyſenterie* J. H. DEGNER *lib. cit.* pag. 207. not. *c.* gewag gemaakt heeft. —

by gebrek van berigt niet konnen ontdekken. — *Tusjis clangoſa infantum* heeft in het jaar 1773. voornamentlyk in den zomer en in den herfst, zeer ſterk, en eenigermaate *epidemicè* te *Amersfoort* gegraſeerd; terwyl het ſcheen, dat 'er iet beſmettelyks in was, vooral wanneer gezonde kinders by zieke kinderen kwamen; ſchoon meerderen van jaaren, of volwaſenen, 'er niet door werden aangedaan. — Dat het getal der Dooden te *Amersfoort* in 1772. wanneer de Rotkoortſen ſterk regeerden, ongemeen grooter geweest zy, dan in de twee voorige jaaren, kan men uit de volgende medegedeelde Lysten eenigermaate afneemen, waar by men dient aan te merken, dat dit getal door de geſtorvenen aan de Kinderpokjes, op dat jaar insgelyks zal vermeerderd zyn. — De dooden van de Jooden, welke in deeze plaats mede nog talryk gevonden worden, zyn niet mede op de Lysten geſteld, wyl men daar van geen nette opgaave heeft kunnen bekomen. — Men begroot het getal der Inwoonderen alhier op omtrent 8000 menſchen, 't geen denkelyk niet vergrootende zal opgegeeven zyn.

Lyst der Geſtorvenen te Amersfoort in de Jaaren

1770.	—	—	—	237.
1771.	—	—	—	276.
1772.	—	—	—	419.
1773.	—	—	—	336.

— *In*

— *In de Stad en het overige van het* STICHT *van* UTRECHT *enz.*

§. LXXXVIII. Van dit gedeelte van het VADERLAND kan ik als nog geene Berigten mededeelen: de volſtrekte bepaaling om perſoon en oogmerk te openbaaren, hebben te *Utrecht* en te *Wyk te Duurſteede* alle herhaalde poogingen doen mislukken. — Gelyk lot heeft men te *Harderwyk* ondergaan, offchoon in deeze eenvoudige Berigten geen geheim altoos verborgen ligt; ofte eenig nadeel omtrent de Berigters te vreezen is, wier naamen des begeerende kunnen geſecreteerd blyven. — En alle de berigten by den anderen genomen, kunnen niet anders, dan een ruwe ſchets opleeveren, welke door den tyd moet volmaakt worden.

— *In het* Hooge *van de* MAJORIE *van* 'sHERTOGENBOSGH, *enz.*

§. LXXXIX. De Ziekten deezer lieden, welker levenswyze enz. beneden nader blyken zal, beſtaan meest in *Pleuriſen*, bastaard-*Pleuriſen*, zwaare *Verkoudheden* (zelden plagt 'er de *Teering* te zyn, die nu evenwel ſedert eenige jaaren voet wint), belette doorwaaſeming,

ming, kwaadaartige en beſmettende *Koortſen; epidemiſche* Ziekten zyn 'er zeer zeldzaam; en wanneer men die verneemt, openbaaren zy zich meest onder de armſten en geringſten, voortkomende uit het kwaad voedſel, uit de armoedige en morsſige levenswyze, en uit gebrek van verſche lucht in de huizen enz. — Heerſcht 'er eene *epidemique* beſmettelyke Ziekte, zoo worden die menſchen doorgaans van 's Lands wege, en op order van den Raad van Staaten, van een of meer Geneesheeren voorzien, en met het noodige te hulp gekomen. Geduurende den tyd van 20 jaaren heeft één of tweemaalen onder de armſte menſchen een *Dyſenterie* geheerſcht, welke men aan één, twee of drie weeken eeten van witte Kool, die 'er van *Dongen* gebragt werd, heeft toegeſchreeven. Om de 2, 3 of 4 jaaren heerſcht op het een of het ander Dorp ſomwylen wel eens eene *Rotkoorts;* doch meest by arme Boeren, Spinders of Weevers, zonder dat men hoort, dat 'er meer-vermogenden door worden aangetast; welke rede aan de bovengemelde voorzorge van 's Lands Vaderen voornamentlyk is toeteſchryven.

De Berigten van de BARONNIE van *Breda*, en van het MARQUISAAT van *Bergen op den Zoom*, dikwyls door vermogende Begunſtigers verzogt, mede noch niet ingekomen zynde, moeten, als de voorigen, tot eene gunſtiger gelegenheid wagten.

COROL-

COROLLARIA.

Alle deeze meerdere of min volkomene Berigten, die volſtrekt noodig waren, zoo wel in haare veelheid, als ſomwylen in derzelver uitgebreidheid, mede te deelen, om de voorheen geſtelde waarheden te bevestigen, leeren dan, buiten alle tegenſpraak,

I. Het algemeen heerſchende van het *Catarrhale* (het Zinkingachtige) *in Morbis acutis* (in heete of doorgaande ziekten), boven het *inflammatore* (het ontſteekene), in verre de meeſte plaatſen der NEDERLANDEN (§. VIII.) buiten groote en welvaarende Steden.

II. Het ongelooflyk verſchil, dat 'er is, in byzondere, ja niet verre van malkanderen gelegene plaatſen (§. XIII tot XVI.), dat te bewyzen was.

III. Niettegenſtaande zekere bepaalde ziekten, uit de byzondere luchtsgeſteldheid, naar de verſchillende *Jaargetyden*, in de NEDERLANDEN even als elders gebooren, hoedanige voornamentlyk in den winter, die, welke uit belette doorwaaſeming ontſtaan, en in den herfst de zoogenaamde Galkoortſen zyn; en dat het overtuigende gebleeken zy, dat *drooge* en *heete zomers* de vrugtbaarſte doorgaans in het voortbrengen derzelve bevonden wierden, terwyl de te-

gen-overgeſtelde hoedanigheden van *koelte* en *vogt*, die byna geheel deeden agterblyven, of alleen ſpaarzaam zich lieten gevoelen; zoo is 'er nogthans een verbaazend verſchil ten aanzien van het aantal, den graad en den aart der laatſten, niet zoo zeer uit de byzondere geſteldheid van de lucht, in de onderſcheidene *jaargetyden* werkende, als wel die van den *Dampkring*, naar de onderſcheidene ligging der Landen, Steden en Plaatſen, enz. zoo als de onderſcheidene Berigten hebben opgegeeven, en de volgende *Artikels* nader bevestigen zullen.

IV. Hoe zeer de aangenoomene Leerſtelſels, de byzondere begrippen, en de ingewortelde vooroordeelen, veelmaalen het wezen der Ziekten dermaaten veranderd, bedorven en verſlimmerd hebben, dat de waare gedaante derzelve zoo dikwyls eenen verkeerden naam verkreeg, die nogthans niet, dan aan gewoone en bekende oorzaaken waren toe te ſchryven; zoo hebben laatere en betere waarneemingen op de natuur der Ziekten en beſchaafder Ziekte-kunde (*Pathologie*) gegrond, genoegzaam doen blyken, dat die zelfde ziekten, op eene redelyker wyze behandeld, de aangehaalde ſlagtingen ontgingen, tot eene gemakkelyker geneezing kwamen, en de Waarneemers in hunne welgelegde gronden niet deeden misſen, of in hunne pogingen feilen.

V. De

V. De nuttigheid der byzondere waarneemingen, nooit genoeg aangepreezen, om uit het byzondere eenmaal tot het waare eenvoudige te geraaken: waar toe de Vader der Geneeskunde reeds den grond gelegd heeft, om uit de byzondere ziekten van *onderſcheidene jaargetyden*, behoorlyk te boek geſteld, die waarheden te onderkennen, welke in ſoortgelyke omſtandigheden egte geneeskundige regels aan de hand gaven, waar van hy zich niet alleen, maar allen die na hem wel hebben waargenomen, en zyne ſchriften verklaard, zich met vrucht wisten te bedienen, en die tot den huidigen dag tot overvloedige bewyzen ſtrekken.

VI. Hoewel 'er mogelyk noch te weinig waarneemingen wegens het *annus climactericus*, of volgens de waarneemingen in *'s Hage*, aangaande het *tiende jaar* (§. XLVIII. Cor. IV.) voorhanden zyn, zoo is het nogthans opmerkelyk, dat 'er in het jaar 1762. byna door geheel Europa, zich eene *Febris catarrhalis* hebbe doen gevoelen; en dat 'er in het jaar 1772. meest overal meer menſchen, dan op andere jaaren, geſtorven zyn (*e*).

Van

(*e*) [Hoe gaarn ik hier eene generaale Doodenlyst wilde laaten volgen, van alle de Waarneemingen in de *Vereenigde Nederlanden* medegedeeld, gelyk ik by de overgifte myner Verhandeling voornemens was, en my daar toe de hulp van bekwaame en vermogende Vrienden niet ontbroken heeft, zoo

Van het Verſchil van den GROND *der* NEDERLANDEN, *met opzicht tot den* DAMPKRING.

§. XC. De *Grond* der NEDERLANDEN heeft zyne onderſcheidene betrekking tot den Dampkring (§. XXXV.), na dat dezelve in haare oppervlakte of boezem geſteld is, naar welke zy, volgens het verſchil der dieren, planten, of delf-ſtoffen, verſchillende dampen en uitwaasſemingen opgeeft. — Want daar, by voorbeeld, niets dan hei of gras wast, of daar de grond met weelig kool- of raap-zaad, graanakkers, malſch vlas, hooge hennipſtruiken, loofryke aardappelen, tabak, enz. voorzien is; de moestuinen en lustige Buitenplaatſen met hooge en laage boomen, heesters, bloemen en moeskruiden pryken, of de landen boſchryk zyn; zal daar een groot verſchil in de uitwaasſemingen plaats

zoo heb ik, om het gebrekkige van deezen arbeid, hier van moeten afzien; my vergenoegende met het geen de Heer LE FRANCQ VAN BERKHEY daar van in zyn III. Deels vyfde ſtuk het 8. hoofdſt. pag. 1741 enz hier van heeft opgegeeven; in die hoope, dat men eenmaal het getal der dooden tot dat der levenden, zoo ver mogelyk, in elk jaar opgeeven zal; ten einde men door den tyd over de min of meer doodelykheid, en al of niet gezondheid der byzondere plaatſen, met betrekking tot de *Ziekten van de* JAARGETYDEN *in de Nederlanden*, zal kunnen oordeelen, waar toe ik een iegelyk de vereiſchte lust, yver en opgewektheid toewenſche!]

plaats hebben (*f*). Men weet dat HALES, door zyne Proeven, het onderſcheid van eenen welbeplanten grond, tegen eenen die onbebouwd ligt enz. duidelyk heeft beweezen. Volgens zyne waarneemingen en die van den Heer KEIL zoude een Zonnebloem 24 oncen daags uitwaaſemen, daar een Menſch ſlegts 31 oncen in 24 uuren verſchafte: des de uitwaaſeming eens mans is tot die van de zonnebloem, als 141 tot 100 (*g*). —. Wat zullen dan niet ſterk belommerde plaatſen en boſchryke ſtreeken opgeeven (*h*). Maar bovendien zyn deeze uitwaaſemingen weder onderſcheiden in den *Spiritus Rector*, zoo kennelyk in het hooi, de roomſche- en paarde-boonen, in de linde-bloeiſels enz. Ja zoo krachtig, dat de Zee-lieden, voor en aleer zy het land ontdekken, uit den byzonderen opgaanden geest der planten, van de nabyheid der naderende ſtranden oordeelen (*i*). — Lommerryke boſchen laaten haare bladeren in den herfst vallen; deezen gaan allengskens over tot verrotting, en geeven hunne uitwaaſemingen insgelyks

(*f*) BOERHAAVE *Element. Chemiæ*, Tom. I. pag. 470.

(*g*) MUSSCHENBROEK *Beginſels* enz. §. 1495. pag. 738.

(*h*) Het geen te meer opmerking verdient, wyl ſommige deezer geconcentreerde uitwaaſemingen het lichaam treffende, ſchaadelyk bevonden zyn; gelyk de Heer LE FRANCQ VAN BERKHEY in zyne *Natuurl. Hiſtorie van Holland*, I. Deel, pag. 319. aangaande den honings-dauw uit Ype bladeren, beweezen heeft.

(*i*) BOERHAAVE *l. c.* pag. 484.

lyks op. — Opmerkzaame Geneesheeren gaven op alle zulke zaaken acht. HIPPOCRATES voegde doorgaans by de beſchryving zyner Zieken, ook de plaats waar zy ziek lagen. Zoo ſpreekt hy van eenen, die in den Tuin van *Dealcis* ziek lag (*i*). RAMMAZZINI handelt omſtandig van veele zaaken hier toe betrekkelyk (*k*). Weshalven dit voornaam *Articul* onder de *oorzaaken* van de *Ziekten* der NEDERLANDEN geenzins moet vergeeten worden.

§. XCI. Want zoo geeft men als eene oorzaak der Ziekten te *Nymegen* op, het dagelyks wandelen der inwoonderen in 't *Kelfkens Boſch*, eene digte en by wyze eener *berceau* overdekkende plantage, om zich te verlustigen; blyvende het water aldaar na regenachtig weder een tyd lang onder de boomen ſtaan, 't geen met de afgevallen bladeren rot en verderft; en alzo een vogtigen Dampkring voortbrengt (*l*). Gelyke oor-

(*i*) *Lib. Epidem.* Sect. III, ægr. 3.

(*k*) *Oper. omn.* pag. 364, 365.

(*l*) M. J. DE MAN *Verhandeling van de kwaadaartige Rotkoorts te Maurik* enz. pag. 58 in de noot. — Wat de Bosſchen hier omſtreeks te wege brengen, kan men afneemen uit zeker berigt, dat op een Adelyk Huis, rondom tuſſchen de boomen, en een uur gaans oostwaerts van *Nymegen* gelegen, ſedert eenige jaaren verſcheidene perſoonen, zo die tot het huisgezin behoorden, als anderen, welken aldaar voor eenen tyd kwamen logeeren, aan de Rot-koorts overleeden zyn. —

oorzaaken kunnen in *'s Hage* werken, door het naby gelegen, en anderzints verrukkend aangenaam Boſch, en de onvergelyke *Scheveningſche* Weg, wegens de veelheid der ziekten, welke men aldaar, boven andere plaatſen, uit opvulling der vaten ontſtaande, waarneemt. Van gelyken kan dit te *Alkmaar* en te *Haarlem*, enz. alwaar zwaare Plantagien naby de ſteden gevonden worden, plaats hebben. De Ridder PRINGLE maakte deeze aanmerking omtrent de kleinſte Dorpen (*m*). — Wat *Alkmaar* betreft, zoo wordt het, zegt men, door de bevinding bevestigt, dat 'er jaarlyks aldaar meer Zieken gevonden worden, dan in andere Steden van NOORD-HOLLAND; en dat ook dezelfde ſoort aldaar kwaadaartiger is op gelyke tyden, dan in andere ſteden; 't geen bleek in de doorgaande Ziekte van den Maand *Juny* 1770 — *Juny* 1771. (*n*). Welke in de *Militairen* veel al-

ge-

(*m*) „ Les fermes & les plus petit Vilages ſont couvert „ d'arbres, qui non ſeulement empeche l'air de circuler, „ mais encore lui laiſſe au moyen de la tranſpiration de la ter„ re une certaine humidité." *Malad. des Armées*, pag. 5.

(*n*) PETRUS FORESTUS achtte ten zynen tyde *Alkmaar* reeds gezonder dan *Delft*, om reden daar van boven (§. LXXII. n. 4. not. *d.*) reeds gegeeven, en volgens een berigt, door een getrouwe en zeer naauwkeurige hand my van deeze Stad toegekomen, werden de beweegredenen ter verdeedeging van de gezondheid van *Alkmaar*, uit de taale der Voorouderen aangeroerd, ter gelegenheid van een *Request* aan *Prins* WILLEM *den Eerſten*, om onderſtand te verzoeken voor zekere Schoo-

gemeender was, dan te *Hoorn*. Te *Enkhuizen* was die insgelyks minder dan te *Alkmaar*, doch vry meêr dan te *Hoorn*. — De *Krygslieden* zouden dan ook om deeze rede vreezen, om in *Alkmaar* in *Garnisoen* te leggen, om de meenigvuldige ziekten, die 'er jaarlyks onder hen plaats hebben, en sommigen weg sleepen, zoo als in het jaar 1770. geschiedde. — Te *Haarlem* zouden ook meer Rotkoortsen in zwang gaan dan te *Rotterdam*. — In hoe verre echter dit zeeker gaa, durve ik om de rede by (§. LXIX. n°. 4. not. *v.*) gemeld, niet naader bepaalen. — Of dit ook hier aan het hout toe te schryven zy, zoude eene vergelyking van de jaarlykſche Dooden, en aan welke Ziekten overleeden, by eene wel opgemaakte menigte inwoonders, best kunnen beslissen. Te *Alkmaar* loopen andere oorzaaken zamen. — Te *Haarlem* weder andere. Des men die alle te gelyk in overweging neemen moet.

§. XCII.

Schoole te *Alkmaar*, alwaar meêr dan 900 Klerken voorheen geweest waren, als zynde te aanmerkelyk, om dezelve met stilzwygen voorby te gaan, (*Privilegien* van WILLEM den I. *in dato* den 11. Maart 1575. of *Privilegien van Alkmaar* in fol. pag. 65) luidende aldus: „ Die *Supplicanten* verzwygen van „ de zoete lucht tot *Alkmaar*, zulks dat de pest, wanneer „ andere steden daar mede gekweld worden, zelden tot *Alk-* „ *maar* opryst, of daarinne van buiten gebragt zynde, haast „ *ceſſeert* en ophoudt." Weshalven de *Ziekten der jaargetyden* van deeze Stad aan andere oorzaaken schynen toegeschreeven te moeten worden; zoo als beneden by de Wateren eenigermaate nader zal kunnen aangeweezen worden. —

§. XCII. De ganſche HOLLANDSCHE *Kust* is, gelyk die van *Walcheren*, *Schouwen*, *Goereê* en *Voorn* tot boven *Alkmaar* beplant; doch nergens vindt men echter in NOORD-HOLLAND meer hout, dan tuſſen *Haarlem* en *Alkmaar*. Van *Buikſloot* tot *Enkhuizen* is het meest of alleen open land. — De veele Buitenplaatſen van *Walcheren*, welke van *Middelburg* tot *Domburg* genoegzaam een keten van Buitenplaatſen uitmaaken, zyn doorgaans wel zwaar beplant, en met hooge opgaande boomen voorzien; die gezegd worden minder te kunnen ſchaden, wyl genoegzaam alle deeze plantagien met ruime wandeldreeven doorſneeden zyn, die een vryen doortocht voor de winden openlaaten, en dus minder bedompt kunnen zyn. Groote vlakten vindt men in tegendeel onder *Aagtekerke*, *Meliskerke*, *Marienkerke*, *Domburg*, *West-Cappel*, *Grypskerke*, *Soutelande* en *Koudekerke*. — In ZUID-BEVELAND rekent men 20, 000. gemeten weiland, de Boomgaarden daar onder begreepen; 30, 000. gemeten zaailand, en het overige boſch. Meer byzonderheden zoude ik hier kunnen byvoegen; doch welke, door de veelheid, hinderen zouden. Voor het overige vindt men het meeste laag hout op ſommige hoogten, en langs de gemeene wegen voor de bouw en weilanden; en den meesten lommer by ſommige Dorpen. Weshalven men zoo wel den grond, gelyk de Heer PRINGLE te recht aanmerkt, als de gebrekkige doorwaaſeming moet gade ſlaan.

COROLLARIA.

Om te weeten, in hoe verre de bosschen nadeelig zyn, dient men op te merken:

I. Aan welke zyde van de stad of dorp enz. zy gelegen zyn.

II. Welken wind zy keeren.

III. Hoe digt zy beplant zyn.

IV. Uit welk soort van boomen zy bestaan, en wat hunne uitwaasseming te wege brengt; wanneer de bladen levendig zyn, en wanneer zy rotten.

V. Het gruppelen en verder rein houden der bosschen.

VI. Hoedaanig de gronden, waar in zy geplant zyn (*o*).

— *Van*

(*o*) [Dit dient men in acht te neemen, zal men zich uit de schynstrydigheden ontwarren, en het waare van het valsche schiften; naardien het by alle Natuurkenners vast staat, dat de plant-gewassen, en dus ook de boomen, het vermogen hebben om eene bedorvene lucht te verbeeteren, waarom voornaame Geneeskundigen versche takken van boomen, als die van Roozen, Populieren, Moerbezien, Willigen en Water-planten, als de sterkste uitwaasseming verschaffende, in water gezet, ter verbeetering van de lucht in de vertrekken, by aansteekende en heete Ziekten, hebben aangepreezen. (BOERHAAVE *Aphorism. de cognosc. & cur. morb.* §. 605. num. 1. cum G. L. B. VAN SWIETEN *Commentar.*

Tom.

— *Van de* NATUUR *of* AART *van den* GROND.

§. XCIII. Ten aanzien van de *Natuur* of *Aart* van den *Grond*, zoo is die wyders onderſcheiden in *klei*, *zand*, *veen* of *moer-gronden*. Van welken de *kleilanden* als de vetſte, minder uitwaasſeming doorlaaten; maar ook het gevallen water langer op hunne oppervlakte behouden. — De *zandgronden* zyn doorgaans de hoogſte, laa-

Tom. I. pag. 119, 120. Vergeleeken met de *Inſtitut. Medic.* §. 1031. des eerſten, met de verklaaringen van HALLER en DE LA METRIE op deeze plaats.

De Heer FRANKLIN verzekert door langduurige ondervinding, dat de lucht van de bosſchen in *America* niet ongezond zy: want „ wy *Americanen*, zegt hy, hebben overal onze „ buitenplaatſen in het midden der bosſchen, en daar is geen „ Volk op den aardbodem bekend, dat eene beetere gezond„ heid geniet, en dat vruchtbaarder zy, dan wy." (*Expériences & obſervations ſur differentes eſpeces d'air, traduites de l'Anglois de* M. PRIESTLY &c. a Berlin & a Paris 1775. *Gazette Litteraire, Juin* 1775. pag. 292, 293, alwaar veele voortreffelyke zaaken voorkomen. —

Van gelyken heeft de Wel Edele Geſtrenge Heer Burgemeester L. P. VAN DE SPIEGEL te *Goes*, de goedheid wel willen neemen, om my in het midden van andere beezigheden te vereeren met het fraay Vertoog over de verbeeterde lucht van ZEELAND, ſedert het verbieden van de *Zelneeringe*, en de vergunning van boomen voor een ieder om zyn eigen land te mogen planten; welke Verhandeling onder de *Bylagen*, lett. Bb. te leezen is. — Het komt 'er dan op aan, hoe en op welke wyze men de bosſchen tot vermaak enz. gebruike; en op welke tyden van het jaar en van den dag zulks geſchiede. —

laatende het gevallen water gemakkelyk door; en ſommige *veen* en *moergronden*, om de zwavelachtige en *arſenicale* dampen en uitwaaſemingen, de nadeeligſte (*p*). — Alle deeze dingen hebben wederom hunne betrekking op den Dampkring, naar dat zy door veel menſchen en dieren beſlaagen zyn, en naar dat de landen gemest en de gronden op verſcheidene wyze geroerd worden.

§. XCIV. Veele landen in het Vaderland zyn *laag*, *nat* en *moeraſſig* (§. XXIII.) waar door de lucht met waterige dampen, die men te recht

In het gemeen is het zeker, dat

VII. Digt belommerde bosſchen in den zomer de uitwaaſeming des lichaams doen verminderen, wanneer men, warm zynde, zich daar in begeeft: en dat

VIII. Die zelfde bosſchen in den herfst en in den winter, door de afgevallen verrotte bladeren en dampen, die, wegens gebrek van genoegzaame doorblaazing (*ventilatio*), hangen blyven, op deeze wyze, als eene bedorvene lucht werken, hoe heilzaam over het geheel de groene kruinen de lucht in den zomer verfriſſen en zuiveren mogen.]

(*p*) Over den aart deezer dampen en het ſcheikundig onderzoek van de *veen-* en *moer-ſtoffen* kan men nazien *Elemens de Chimie* &c. par Mr. DE MACHY, Tom. IV. pag. 266. num. IV. & R. A. VOGEL *Inſtitut. Chemiæ*, §. 97. Voornamentlyk met de aanhaalingen van STAHL en BECCHERUS aldaar opgegeeven. Van gelyken de Heer J. LE FRANCQ VAN BERKHEY, die in zyne *Natuurl. Hiſtorie van Holland*, I. Deel, pag. 503. en II. Deels 2. ſtuk, pag. 503 - 550; 594, 595, 628. omſtandig over dit onderwerp gehandeld heeft; waar in teffens de nieuwſte ſcheikundige Waarneemingen van den onvermoeiden Heer *Doctor* TEN HAAFF gevonden worden.

recht *Vapores arſenico-ſulphurei* noemt, en welken in de Veen-gronden in meenigte zyn, vervuld wordt; 't welk de daaglykſche ondervinding aan allen, *die Turf branden*, leert; terwyl de ſcheikunde derzelver vlugheid bewyst: dewelke, hoe ſlegter en brakker die is, hoe meer zy van die dampen uitgeeft (*q*). Dit ondervinden de armſten onder de Veen-lieden, by welken van de 10 huisgezinnen wel 9 zyn, die nooit hout branden, maar altoos turf; die, naar maate zy armer zyn, ook ſlegter en brakker turf branden: en waar van men den ſtank, al liggen 'er ſomtyds maar 3 aan het vuur, dikwyls, in hunne huisjes inkomende, niet verdraagen kan. — Deeze dampen nu blyven in den Dampkring hangen, en zweeven, voornamentlyk in de uitgebaggerde poelen, laag by den grond, want hunne diepte verhindert, dat de wind langs de aarde zo vry als elders geſtaadige verfriſſing in de lucht bezorge; waar door dezelve tuſſchen de gebouwen en boomen, benevens de hooge dyken als beſlooten worden gehouden, voornamentlyk dan, wanneer 'er weinig wind is: maar deeze lucht omringt de menſchelyke lichaamen, dringt daarin door, en wordt onophoudelyk ingeademd; het welk niet wel anders

(*q*) Hoe veele teedere geſtellen, zegt deeze evengemelde Schryver (II. Deel, pag. 507, 508.) onder het jufferſchap worden niet zelden flaauw en doodelyk benaauwd, door een klein kooltje zwaveligen turf.

ders dan ſlapheid in de vaste deelen en ſcherpte in de vloeiſtoffen kan verwekken. En hier van ſchynt af te hangen, dat de vezeldraaden der maag en darmen, voor de ſpyzen en dranken meêr wykende dan in drooge landſtreeken, haare *capaciteit* grooter wordt; waar door dan de *voracitas*, welke algemeen is, en door opletten-den beſpeurd wordt, moet gebooren worden: welke by de meeste dusdaanig geſtelde onderwerpen niet wel anders voortbrengen kan, dan eene πληθώρη ἐκ κακῶν χυμῶν. — Maar, wanneer deeze plaats heeft, dan zyn de bloedvaten met kwalyk bereid bloed, en de ingewanden met ontaarte ſappen opgevuld. En, dit ſchynt de voornaame bronwel van veele doorgaande *Landziekten* te zyn. — Want niet alleen ligt in deeze opvulling der vaten en ingewanden het algemeene zaad der genaamde Scheurbuik, het welk door het gebruik van ligt rottende of ligt garſtig wordende ſpyzen, gepaard met te weinig beweeging, uitſpruit, en die veeldaantige ziekte voortbrengt, die de moeder is van eene menigte byzondere kwaalen, als *Catarrhi maligni*, *Hæmoptiſis*, en daar uit volgende *Phthiſes*, *Viſcerum obſtructiones*, *Tumores ſcirrhoſi*, *cancroſi*, *Oedemata*, *Hydropes*, *Ulcera cacoëtha*; welke alle hier *frequent* gevonden worden; maar ook veroorzaakt deeze zelfde lichaams-*conſtitutie*, als eene algemeene voorbereidende oorzaak, wanneer 'er eene aanzettende (*cauſa procathar-*

tharctica) by komt, die ziekte, welke hier omſtreeks in de byzondere jaar-ſaiſoenen, min of meer *epidemicè* regeeren.

§. XCV. De plaatſen in het Vaderland nagaande, welke van *Veen* en *Moer* haare benaaming hebben gekreegen, zyn zoo menigvuldig, en te veel om hier alle aan te haalen. Men kan de voornaamſte in de *Verhandelingen deezer Maatſchappye* zelve nazien, en met de byzondere Schryvers, welke daar van gehandeld hebben, hier over raadpleegen (*s*) — Alle die tegenwoordig noch Turf uitleeveren, of welker gronden voor een gedeelte van dit moer ontleedigd zyn, of welke het zelve noch in haaren boezem bevatten, behooren dan tot dit ſoort. — Een voornaam deel van ZUID-HOLLAND, inzonderheid AMSTELLAND, en wegens de bedykte Meeren NOORD-HOLLAND, zyn van deezen aart; niet minder FRIESLAND enz. in veele opzigten: en wat zal men 'er meer opnoemen, daar het Vaderland aan den Zeekant enz. veelal laag, moerasſig en vogtig is; drooge Veenen geeven doch minder naadeelige uitwaasſemingen op.

§. XCVI.

(*s*) Het XI. Deels 2. ſtuk, pag. 145, 146 en 147. Vergeleeken met de *Natuurlyke Hiſtorie van Holland*, van den Heer LE FRANCQ VAN BERKHEY, zo wegens de gronden van SCHOUWEN, ZUIDHOLLAND enz. dewelke in het II. Deels 1. ſtuk, zonderling die van HOLLAND, zoo wegens haare benaamingen als aart, in het Derde hoofdſt. p. 71 enz. voorkomen.

§. XCVI. De *veengrond* is in de *Weteringen* uittermaaten zwavelachtig. Men heeft dikwyls in het wandelen, als de dag heet wordt, den zwavelſtank naauwlyks kunnen verdraagen, waar door het zilver nergens zoo ſchielyk beſlaat dan hier: door de veenlanden gaande, gelykt het in den tyd van een kwartier uurs naar lood; en in de huizen beſlaat het ook, hoewel veel langzaamer, in korten tyd. — Te *Kalſlagen*, *Leimuiden*, *Zevenhoven*, beſlaat het zilver op verre na zoo ſchielyk niet, en te *Nieuwveen* weinig. — Te *Monnikkendam*, *Edam*, en *Hoorn* beſlaat het zilver, doch nimmer zo ſchielyk als te *Amſterdam*. Het glad en gebruineerd zilver beſlaat ſchielyker, dan het geen wit geſchuurd is met puimſteen en karnemelk. In de *Purmer* en *Beemſter* is het even zoo met wit zilver gelegen: in de *Beverwyk* beſpeurt men nooit eenig beſlag. — Te *Naarden* wordt het zilver gezegd nooit te beſlaan; insgelyks te *Nederhorst den Berg*, en het yzer niet meer dan op andere plaatſen te roesten: in tegendeel ſterk te *Weesp*. De rede hier van moet in den grond gezogt worden. — Het Land onder *Weesp* is, ten opzichte van dat van *Naarden* en *Muiden*, uit de natuur het allerlaagſte van bodem; beſtaande voor een gedeelte uit eene kleiachtige, en voor het meeste uit eene derryachtige en zeer losſe ſpongieuſe, en op ſommige plaatſen moerasſige *ſubſtantie*; zynde zeer

voch-

vochtig en waterachtig, en beſtaande voor het grootſte gedeelte uit droog-gemaakte Polders, voornamentlyk by de ſtreek van *Abkouw*, het *Gyn*, de *Bylmer* en *Bylmer-meer*, en in het zoogenaamde *diſtrict* van den *Broek*, in welke oorden men tegen den regen-tyd des avonds, en wel in het najaar, geſtadigen damp en nevel gewaar wordt; dewelke met meer of min ſalpeterachtige deelen vermengd is. — Waarom dan ook veele *Morbi chronici* hier hun vaderland hebben, welken uit vogtige en onzuivere uitwaasſemingen geboren worden, als *Scorbutus*, *Phthiſis*, *Tabes*, *Affectiones hyſtericæ*, *Morbi nervoſi*, *verminoſi*; *Arthritis*, *Rheumatismi*, *Dolores colici*, *Deglutitiones depravatæ* enz. waar van *Weesp*, van de drie GOOILANDSCHE Steden, voornamentlyk wordt aangedaan. Terwyl deeze lyders het gunſtiger vinden te *Naarden*, *'s Graveland*, *Hilverſum*, *Laaren*, *Blaricum*, *Emenes*, enz. uit hoofde, dat dit hooge en meest afgezande landen zyn, welken de ſchaadelyke en nadeelige uitwaasſemingen als een ſpons inzuigen die deelen oplosſen door de verſterkende en verwarmende kracht, welke in die zandgronden gevonden wordt, eene goede *perſpiratie* aan onze vaten veroorzaaken; en dus eene goede *concoctie*, *chylificatie* en verdere *circulatie* voor de overige dierlyke huishouding bezorgen. — Alle deeze vogtige ſtreeken grenzen voornamentlyk aan de *Bylemmer-meer*, alwaar door den bank de *Scorbutus* nog al meer

grasſeert, gelyk de *Naarder*, *Hoster* en *Abkouder Meer*, en om die ſtreek, wel voor de ongezondſte mag gehouden worden.

§. XCVII. AMSTELLAND is tusſchen het Ye, de Meer en de Vaart *Kost verlooren* laag, moerasſig en veenachtig, liggende 's winters veel dras, en zelfs het gedeelte tusſchen de Meer en de Sloterdyker-weg, is in den winter dikwyls met water bedekt (nader by *Haarlem* is dit 's winters doorgaans). Dit zelfde heeft plaats tusſchen de nieuwe Meer en den Amſtel, waar van het gedeelte, dat tusſchen die Meer en den Amſtelveenſchen weg ligt, 's winters mede veel water behoudt; terwyl in *Amſtelveen* noch geveend wordt. — De *Bylmer* en *Weesper ban*, gelyk ook *Ouderkerk*, moeten, de gronden enz. betreffende, geacht worden, genoegzaam met het overige van *Amſtelland* overeen te komen. — *Nigtevegt* is meêr klei- dan veenachtig in deszelfs grond. — Des de geheele landſtreek, welke hier door *Amſtelland* beteekend wordt, laag, broekig en moerasſig is; gelyk de weeke grond der Stad, op dit gedeelte van het Vaderland, in het aanleggen van huizen, en andere voornaame gebouwen, over bekend is, om zich een denkbeeld van de gemakkelyke en bezwangerde uitwaasſemingen uit deezen losſen, moer- en veenachtigen grond te vormen. — Dit is nogthans niet van ganſch *Amſtelland* te verſtaan; want daar dit aan het *Gooiland* grenst, wordt

de

de grond langzaamerhand zandiger, als hebbende het GOOILAND geenen anderen dan de Heide. Ook is aan de grenzen van het STICHT de grond, gelyk van *Nigtevegt*, kleiachtiger. — *Waverveen* is meest uitgebaggerd, en gaat voort met verder in water veranderd te worden, gelyk ook *Vinkeveen* enz. wier naamen de gronds-geſteltenis genoegzaam uitwyzen.

§. XCVIII. De *Wormer* heeft een veenachtiger grond dan de *Purmer*, die klei bevat. Gelykerwys men uit het min beſlaan der metalen in de *Beverwyk*, over de hooger en laager ſtreeken van het Vaderland oordeelen kan. Zonderling ontdekt men dit in de *Provincie* van OVERYSSEL, die by *Campen*, *Zwolle*, *Hasſelt*, en andere plaatſen naby de Zuider-Zee gelegen, uit laage groenlanden (Broeken, Maarzen, Vlierden enz. geheeten), beſtaat: alwaar ook groote Veenen zyn, en de groenlanden een moerigen grond hebben; maar deeze veenen zyn des zomers zoo droog, ſedert veele jaaren door waterleidingen afgetapt, dat haare uitwaasſemingen de lucht niet ongezond maaken kunnen; zynde voor het overige verreweg meest zand, en hier en daar klei of gemengeld. De grond in het *Vollenhooffche* is doorgaans veenachtig, liggende wel de kant naar *Steenwyk* en *Oldemarkt* het hoogſte; agter *Hasſelt* is de grond laag en veenachtig; naar *Campen* laag en weide grond; naar *Deventer* klimt

de

de hoogte, zynde *Holten* naar *Hellendoorn* bergachtig; doch naar den kant van *Ryssen* ten noord-oosten laag, veenachtig en moerasſig; ten oosten naar *Goor* enz. hooger.

Van het ROEREN *van den* GROND.

§. XCIX. Betreffende het *roeren van den grond*, zyn 'er verſcheiden doorſlaande bewyzen die zulks bevestigen. De plaats by RAMAZZINI opgegeeven, kan hier in voor andere den voorrang hebben (*t*). Laat ik 'er alleen byvoegen, dat zeker Tuinman, die telkens, wanneer hy in een geroerden grond arbeidde, of in geopende vooren pootte of plantte, ziek wierd, en met dikke beenen, *Catarrhi*, Koortſen, enz. overvallen, na dat hy, uit OVERYSSEL, tuſſen de Haarlemmer Meer en het Ye arbeidde; waar door hy dit zyn beroep verlaaten moest. —— Naderhand in dienst van een voornaam Heer getreeden, en in langen tyd geen Tuinwerk hebbende verrigt, leidde hy voor zyne Mevrouw een klein Bloemſtukje op een verſch geroerden grond, in eene aanzienlyke plaats van HOLLAND, en werd door dezelfde ongemakken overvallen. —— Meer diergelyke voorbeelden, zeide hy, my te kun-

(*t*) *Oper. omn.* pag. 364, 365.

kunnen opgeeven. Wat moet dan niet den Akkerlieden en Boere gasten, in het vroege voorjaar, of in de lente en in den herfst, wanneer het aardryk ontſloten is, of geopend zynde nog uitwaasſemt (§. XLVI.), wanneer het zelve door het ploegyzer vroeg en laat geroerd wordt; vooral, wanneer hunne maagen niet met behoorlyk voedſel voorzien zyn, ten nadeele van hunne lighaamen wedervaaren? Tot het roeren van den grond behoort ook die noodzaaklyke gewoonte, welke in ZEELAND enz. en overal, waar een groote val van Water, door de ebbe en den vloed veroorzaakt, plaats heeft, om de havens en kaaijen, door middel van Spuijen, Sluizen, Sasſen en Mollen, van de nedergezonke ſlibbe te ontlasten en te zuiveren. En, hoe meer die havens en kaaijen met week ſlyk voorzien en vervuld zyn, zo veel meer zal de grond geroerd worden door het water, 't welk door het ophaalen der ſchutdeuren met geweld voortgeſtuwd wordt, en als op een *planum inclinatum* door zyn eigen zwaarte nedervallende, eene geweldige ſchuuring maakt, zoo dat die weeke ſtoffen daar door los geraaken en uitgedreeven worden; het welk by heete zomers, door den byzonderen *Spiritus Rector* deezer gronden, niet alleen een zeer onaangenaamen reuk verwekt, maar ook, by zaamenloopende omſtandigheden, grootelyks kan medewerken tot voortbrenging van tusſenpoozende koortſen en

epi-

epidemique ziekten. Want, behalven dat dit dagelyks in ſommige dier ſteden door Water-koornmolens plaats heeft, zoo geſchiedt zulks by ſpringtyden, eenige dagen voor en na de volle en nieuwe maan, met ſtilſtaan van de koorn-molens opzettelyk; het geen een verſchrikkelyken ſtank uitlevert. Onder de redenen, die men van de gezondheid van *Hulſt* opgeeft, is deeze, dat men 'er geen ſtinkende kaai heeft.

Van den HOOGEN GROND.

§. C. Met opzicht tot den *hoogen Grond*, zyn de NEDERLANDEN ſpaarzaam van Bergen voorzien; zynde de grond der zelven vry vlak. De Zee-kusten, welke ten Westen liggen, hebben eenige Zand-duinen, doch niet hoog verheven: de hoogſte zyn omtrent *Katwyk* en de *Beverwyk* gelegen. FRIESLAND en GRONINGEN miſſen die, door het maaken der Wadten, of het van een ſcheuren van derzelver voorlanden. ZEELAND beſtaat meest uit Eilanden, welken aan den Zeekant met Duinen voorzien zyn, waar van die van *Walcheren* by *Domburg* de hoogſte zyn; en is aan de Rivieren of binnen-ſtroomen met dyken omringd, op welken geene beſchutting van boomen kan geplant worden. De gantſche *Provincie* van HOLLAND is laag, doch vlak; beſtaande uit groo-

groote vlakten, weilanden en uitgebreide waterplasſen, tusſchen den kring haarer Steden en de ketens haarer Dorpen. Het *Sticht* van UTRECHT is mede vlak, doch wat hooger; tusſchen *Reenen* en *Amersfoort* zyn eenige bergen, waarvan de *Amersfoorder berg* de hoogſte is. Een groot gedeelte van GELDERLAND is vlak land, uitgezonderd de *Veluwe*, alwaar eenige heuvels liggen. OVERYSSEL is mede vlak land, uitgenomen eenige heuvels in *Twent*. FRIESLAND en GRONINGEN, met de *Omlanden*, zyn mede vlak land. Weshalven 'er in deeze landen geen oorzaaken zyn, die de winden ſtuiten kunnen, als op de genoemde plaatſen; naardien dezelve vry en onverhinderd kunnen heen en weder bewogen worden (*u*). In OVERYSSEL is het meeste land vlak; 'er is maar eene berg, waard te noemen, den *Lemererberg* geheeten. Het *Dingſpel Zuideveld* is maar hier en daar met geringe heuveltjes bezet en meest vlak land; dus dat

(*u*) MUSSCHENBROEK *Beginſels*, §. 1757. pag. 880. Deeze opgaave is uit de aangehaalde plaats van MUSSCHENBROEK medegedeeld, gelyk die ook woordelyk voorkomt in den *Tegenwoordigen Staat der Vereenigde Nederlanden*; maar, die in *Gelderland* bekend is, weet, dat 'er verſcheiden heuvels zyn, die, met opzicht van de *Nederlanden*, den naam van Bergen wel draagen mogen. Waarom men de opmerkingen van den Heere J. LE FRANCQ VAN BERKHEY, omtrent deeze plaats, in zyne *Natuurlyke Hiſtorie van Holland*, I. Deel, pag. 382. voorkomende, welke mede op de duinen van WALCHEREN, SCHOUWEN en VOORNE kan toegepast worden, wel dient in acht te neemen.

dat *Coeverden* in 't geheel voor de Noorde winden bloot ligge; te meer, daar de moerasſen zich aan die zyde voor het grootſte gedeelte bevinden. Hier door wordt zekerlyk, en door de menigvuldige waterdeelen in dit klein beſtek opwaarts ſteigerende enz. en door den laagen grond eene groote nuttigheid gebooren: waar door de dampen en uitwaasſemingen, zoo niet als in valleijen, blyven hangen; gelyk in de bedykte meeren (§. XXIII. n°. 4.) plaats heeft; maar aan den anderen kant ontſtaan hier twee ongemakken uit; als

1. *Voor eerſt*, dat de *ſchraale noordelyke winden de lichaamen zonder tegenſtand aandoen*: waar door men alleen in den zeer grooten *Schouwenſen Polder*, die geheel van de Noord-Zee omringd en weinig of niet met geboomte beplant is, en dus ganſch open ligt, meer *Pleuritides* enz. gewaar wordt, als in het Eiland *Duiveland*, dat boomryker is en oostlyker ligt; waar door de koele Zee-winden nergens in hunnen loop geſtuit worden, maar *direct* en *inmediaat* de menſchelyke lichaamen aandoen. Dit zelfde moet in alle de ſtreeken, welke voor die ſchraale winden bloot liggen, ten aanzien van alle die ziekten, welke uit belette doorwaasſeming ontſtaan, plaats hebben: als in het bovenſte gedeelte der OMMELANDEN, een voornaam gedeelte van FRIESLAND, een gedeelte van OVERYSSEL

YSSEL en GELDERLAND, dat gedeelte van het STICHT en HOLLAND, welk aan de Zuider-Zee grenst, en byna ganſch NOORDHOLLAND, het Eiland VOORN, dat van OVERFLACQUE, PHILIPPUS Land en THOLEN; benevens de noordelyke grenzen van STAATS VLAANDEREN en de Steden en Dorpen in en op dezelve gelegen. De particuliere berigten van ſommige ſteden en plaatſen bevestigen dit. Men klaagt zeer te *Harlingen* over de koude lucht en winden, als welke ſtad door geenerhande beſchutſels kan behoed worden. De Noorde winden zyn te *Edam* geweldig koud; te meer, daar de lucht vochtig is, en geen beſchutſels voor deeze winden zyn. De ſtad *Nymegen* is in haare afhelling aan den kouden Noorden en noordelyken wind bloot geſteld; welke gelegenheid onder de oorzaaken van haare ſteeds aanhoudende ziekten, als de uitwaaſeming belettende, opgenoemd worden. — Te *Dirksland*, in het Eiland van OVERFLACQUE, werden de *Pleuritides* en *Peripneumoniæ* in 1763. het hevigst vernomen. Te *St. Annaland*, in het Eiland THOLEN, openbaarde zich eene kwaadaartige keel-ontſteeking in het jaar 1763. welk Dorp noordelykst ligt; en die vervolgens zich uitbreidde over andere Dorpen in dat Eiland, als mede in de ſtad *Tholen*. En wel eerst aan de westzyde van het Dorp, onder de kinderen: dezelve hield eenigen tyd op, maar openbaarde zich na omtrent

6 weken weder, als toen aan de oostzyde van het Dorp, wanneer de meeste kinderen daaraan zeer schielyk overleeden zyn. Die des avonds met deeze kwaal overvallen werden, stierven des anderen daags, of den dag daar aan volgende; duurende dezelve in dit Eiland, tot in het voorjaar van 1764. Volgens de berigten, was 'er eene *Angina gangrænosa* onder. Dan deezen werden niet rood, gelyk alle anderen, die ook allen vervelden. By sommigen verzweerden de *Parotides*, het geen langzaam in zyn werk ging, en die moeilyk tot geneezing kwamen: anderen ontlasteden wormen van onderen en van boven. Deeze ziekte was in 't gemeen verzeld van eene *Febris purpurata*, zynde genoegzaam eene en dezelfde Ziekte, als de Heeren Tissot en Huxham beschryven. — En, let wel! dezelve heeft mede gegrasseerd onder en in *Staveniſſe*, onder *Vosmaer*, *Poortvliet*, *Scherpeniſſe* en *Tholen*: dan, te *Staveniſſe* minder, als te *St. Annaland*; wederom te *Vosmaer* minder, dan te *Poortvliet*; en weder te *Poortvliet* minder, dan te *Staveniſſe* en *Scherpeniſſe*; en te *Tholen* het allerminst: maar voornamentlyk openbaarde die zich allerhevigst aan de noordzyde van het Eiland, namentlyk te *St. Annaland*, 't geen geheel bloot ligt voor de noorde winden, en geenerhande beschutting heeft, als den buitendyk voor de huizen, die beneden denzelven staan; te *Staveniſſe* minder; in een gedeelte

van

van de Heerlykheid *Maartensdyk* wel zoo hevig, als te *Staveniſſe*; te weeten meest alle in een' Polder, die wel de laagſte is van deeze Heerlykheid; weinig wederom in deeze ſmalle Stad zelve." — Des de hevigheid meerendeels afhangt van de ligging der opgenoemde plaatſen, in oostelyker en westelyker of dieper ligging, of meerdere bedekking: als *Tholen* en *Staveniſſe* het oostelykst en westelykst, het eerſte door de beplante dyken der noordelykst aangehegte Polders beſchut; het ander door het voorgelegen en met ſtevig geboomte voorzien *Duiveland*, grootelyks gedekt. En *Poortvliet* door zyne dieper ligging, en met meer bebolwerkte kruinen dan *Scherpeniſſe* zynde voorzien. Al het welk door het beſchouwen der naauwkeurigſte kaarten van ZEELAND zelve kan worden nagegaan. — Deeze Ziekte bepaalde zich meest onder jonge lieden van beide *Sexe*, van één tot 20 jaaren, en weinigen daar boven. De Heer [A. D. VAN CASTEEL] die dit Berigt daarvan heeft medegedeeld, heeft 'er in de 60 behandeld, waar van 'er 5 geſtorven zyn.

2. *Ten anderen*, dat de winden hier door veel van hunne veerkracht misſen; en, lang aanhoudende, de meermaal genoemde ligtere lucht (§. XXXIX.), en de daar uit voortkomende gevolgen veroorzaaken, waaromtrent de Ridder PRINGLE zoo nadrukkelyk als gegrond zegt:

„ Maar eene andere meer algemeene oorzaak „ van de vochtigheid, en het bederf van den „ dampkring, is eene gebrekkige doortogt der „ winden: daar bevinden zich geene bergen om „ de winden te ſtuiten, en dezelve op de laag- „ ſte plaatſen te leiden; van daar komt het, dat „ de lucht onderhevig is om ſtil te ſtaan, en „ haare veerkragt te verliezen; en dat te meer „ naar gelang van het groot aantal buitenplaat- „ ſen, waranden en andere omheiningen. De „ Landhoeven en kleinſte Dorpen zyn omringd „ met boomen, 't geen de lucht niet alleen be- „ let door te dringen, maar ook door middel „ van de uitwaasſemingen van het Aardryk, hen „ eene zekere vochtigheid nalaat." Een ieder beſchouwe dit in zyn Dorp, Buitenplaats, en Landhoeve; in welke byzondere plaatſen dit nadeel beter zal gezien worden, dan ik dit door eene langwylige optellinge der onderſcheidene Dorpen enz. opgeeven kan. — Die zelfde oplettende Lyf-arts voegt 'er by: „ Deeze „ ſoort van vochtigheid bevindt zich in eenen „ veel minderen graad in de Steden; de ſtraa- „ ten, de huizen enz. het geduurig vuur, dat „ men 'er maakt, brengt niet weinig toe ter ver- „ betering van deeze vochtige uitwaasſemingen; „ gelyk de ziekten uit vochtigheid ontſtaande, „ 'er min gevaarlyk en minder in getal zyn" (*v*).

— De

(*v*) *Maladies des Armées*, pag. 5, 6.

— De eerbied, die een ieder voor deezen grooten Geneesheer hebben moet, laat niet toe, dan dat men met beſcheidenheid aanmerke, dat dit, ja! in hooge en drooge plaatſen geſchieden moet; maar wanneer men de rede overweegt, die zyn Ed. zelve opgegeeven heeft, van de nabyheid van het water tot de oppervlakte des Aardryks, van den aart der gronden, deszelfs laage ligging, den grondſlag der huizen (§ CV. cor. 6.), deszelfs aantal in groote ſteden of nauwe ſtraaten; het bewoonen van kelders en onderaardſche vertrekken, het ſlapen in bedſteden boven dezelve, gevoegd by het gebrekkig vuur, dat men in dezelve ſtookt (§ CXXIV.); en by ſommigen het vermeerderen van dien vochtigen dampkring, door het wasſen en plasſen in dezelven (§. CXXIII.): dan zal hier eene merkelyke uitzondering plaats hebben; en dit verſchil zoo wezendlyk niet zyn in veele binnenſteden, voornamentlyk in de afgelegene ſtraaten en agterbuurten, ofte aan ſtilſtaande gragten en ſtink-ſlooten, als dit in den eerſten opſlag ſcheen.

COROLLARIA.

I. Men leere hier uit het nut van den raad, door den Vader der Geneeskunde omtrent de ligging der plaatſen gegeeven, rechtaartig kennen: terwyl ieder Geneesheer in zyn byzondere buurt

of ſtraat zelve, omtrent zekere ziekten niet genoeg oplettende zyn kan.

II. Blykt uit deeze beſchouwingen de rede vry duidelyk van de meerdere ziekten, uit belette doorwaasſeming, volgens de onderſcheidene jaargetyden, in verſcheidene plaatſen des Vaderlands boven anderen; zoo als die uit de byzondere Berigten, hier om te meer afzonderlyk medegedeeld, zyn opgegeeven. Gelyk een iegelyk uit de byzondere meerdere of mindere opene ligging van zyn plaats, en aan die winden meest blootgeſteld, afneemen kan.

III. Leeren zy de noodige voorbehoedinge kennen, en alle die middelen vroegtydig in het werk ſtellen, welke volgens eene gepaste voorbehoeding, in alle de te noemene opzichten, kunnen worden in het werk geſteld. —

— *Van den* LAAGEN GROND.

§. CI. Ten aanzien van den *laagen grond*, en de moeilykheden, hier uit ontſtaande, (§. XXIII. 3. 4.), moet het water zeer naby de oppervlakte des Aardryks zyn; waar omtrent de Heer PRINGLE, na dat hy zyne aanmerkingen over de geſteldheid der NEDERLANDEN had laaten gaan, zegt: „Eene tweede oorzaak van „de

„ de vochtigheid, in der daad niet min opmer-
„ kelyk, komt van het water, dat onder den
„ grond vertoeft. Men ontmoet het zelve zoo
„ na by de oppervlakte, dat wanneer men de
„ meêr verhevene plaatſen uitzondert, men
„ nooit eenige ſlooten aantreft, die beſtendig
„ droog zyn; dewelke anderzins een gewis ken-
„ merk van eene gezonde gelegenheid uitleeve-
„ ren. En, vermits de bovenkorst van deezen
„ grond ligt is, zoo waaſemt de vochtigheid
„ gemakkelyk door, en vervult de lucht in den
„ zomer met dampen, zelfs op zulke plaatſen,
„ alwaar het water anders niet zichtbaar is.
„ Zoodanig is de geſteltenis van HOLLANDS
„ BRABAND, en deszelfs inwoonders zyn aan
„ tusſenpoozende Koortſen onderheevig, naar
„ maate van de diepte of de nabyheid van dit
„ onderaardſche water; zoo dat men door ver-
„ gelyking van het beſchouwen der putten al-
„ leen, over de gezondheid van ieder Dorp,
„ oordeelen kan" (*w*). — Deeze en andere aanmerkingen, zyn wel in den voorgaanden oorlog gemaakt, wanneer een groot gedeelte van *Hollands Braband* onder water was gezet, door het opſtoppen der Riviertjes enz. zoo dat zy allen in eenen volſtrekten zin op die Landen thans niet kunnen betrekkelyk gemaakt worden: maar uit aanmerking van de laage ligging van het *Va-*

der-

(*w*) *Loc. cit.* pag. 3, 4.

derland (§. XXIII. n°. 3.), en dat het zelve voor het meerendeel, en voor een groot gedeelte van het jaar onder water ligt, zoo mag men nogthans die aanmerkingen van dezelfde waarde houden; als die grootelyks het hunne, zoo in het voortbrengen van *Morbi endemici* als *epidemici*, helpen verſchaffen.

§. CII. Want zoo is

1. *Voor eerst* de ligging van alle de veſtingen in de Landen van den HELIUS zoodanig, dat derzelver *Environs* kunnen onder water gezet worden, 't geen van die van *Hollands Braband* reeds gebleeken is, en ten aanzien van die van HOLLAND, FRIESLAND en GRONINGEN insgelyks geſchieden kan. —

2. *Ten anderen* liggen alle de oudſte bedykte Landen of Polders boven dien 3 à 4 voeten laager dan die jongſt beverſcht zyn; waar door, al heeft 'er een' goede waterloozing en hoogen val van water plaats, eene traage aftapping geſchieden moet in zulke landen, die uit aangroei en opſlikking van verdronkene landen weder herbooren zyn.

3. *Ten derden* zyn de ſtreeken van die uitgebreidheid, dat de tyd tot aftapping door het wyken van het water niet toereikende zy tot eene ſpoedige loozing, waar uit het water onver-

vermydelyk op de laagſte plaatſen in te groote veelheid op de oppervlakte dier landen verblyven, en in de hoogere zeer naby de oppervlakte deszelven vertoeven moet. Dit heeft in veele opzichten plaats in de navolgende onderſcheiden Landen en ſtreeken.

§. CIII. In 't gemeen is ZEELAND, volgens de woorden van den Heere J. BASTER (*x*), gelyk het grootſte gedeelte van de *Nederlandſche Provincien*, een waterachtige en laage landſtreek. In het byzonder heeft dit in de eene Polder meer plaats dan in de andere. De oudſte Polders liggen het laagst.

1. In WALCHEREN is de hoek van *Schellag* het laagſte, en *Beekerke*, *Marienkerke*, *Meliskerke* en *Soutelande* zeer laag geleegen. De uitwatering is des winters even als des zomers, en is altoos zeer gebrekkig, doordien 'er voor deeze uitgeſtrekte bedyking maar vier uitwateringen zyn; als één te *Middelburg*, één in de Haven, één op *Welſingen*, en één te *Terveer*. Dezelve geſchiedt door Zee ſluizen, zonder behulp van Watermolens, dewelke het water alleen van ebbe uitlaaten, vermits de deuren door den opkomende vloed van zelven geſlooten worden, en weder by den wykenden vloed zich ope-

(*x*) *Hollandſche Maatſchapy* enz. III. Deel, pag. 127.

openen. Zoo ras het water genoeg ontlast is, worden de binnenſte valdeuren geſlooten en het opperwater blyft in het Eiland. — Maar dit komt in geen vergelyken by het bezwaarend binnenwater in HOLLAND, FRIESLAND, GRONINGEN, en een gedeelte van OVERYSSEL.

2. SCHOUWEN lydt by natte winters, benevens *Walcheren* en *Voorn* veel van het duinwater; in welk laatſte de ontlasting voor de oude polders zeer gebrekkig is.

3. De *Breede-watering*, zynde de grootſte Polder in ZUID-BEVELAND, ontlast zich, zonder Watermolens, door de Sluizen *ter Lugt*, te *Cattendyke*, en te *Jerſeke*, om die van het overtollige hemel-water te bevryden, wanneer oostelyke winden laage ebben geeven; 't welk nogthans niet belet, dat de zoogenaamde *Poel* of *laage weiden* in den winter met water bezet blyven.

4. In het eiland van THOLEN zyn *Maartensdyk* en *Poortvliet* door hunne watermolens veel verbeeterd; maar wanneer langduurige ſtilte of harde vorst plaats hebben, dan blyft men ook aldaar bezwaard tot in Maart; daar men voor het gebruik der Watermolens ſomtyds tot diep in den zomer bezet bleef: het geen men nu by goede gelegenheden in twee of drie weeken ontlasten kan.

5. De

5. De overige Landen van den HELIUS (§. XV.), tot HOLLAND behoorende of daar aan grenzende, worden, behalven hunne laage ligging, door boven- of opperwater, door den gemeenen *Maas* en *Ryn-mond* moetende ontlast worden, ſomwylen ook in hunne uitwatering belemmerd. — In het Eiland van OVERFLACQUE liggen de *Dirklandſche Polder* en die van *Grysoort* het laagſte; welke door watermolens geholpen worden; 't welk ook in de landen van VOORNE en PUTTEN, benoorden het *Haringvliet* gelegen, geſchieden moet.

6. De landen van *Steenbergen* hebben veel bezwaar van het afzakkende hei-water van het hooge van het *Marquizaat*, en de Moeraſſen tuſſen *Bergen op den Zoom* en deeze ſtad, welke voor het meerendeel hier langs uit moeten ontlast worden.

§. CIV. Dit zelfde heeft plaats in *alle die Landen welke op de boven Rivieren uitwateren.*

1. De Landen in het Eiland van DORDTRECHT zyn tamelyk hoog van grond; zoo dat die niet, dan ſomwylen by veele regens in den voor- of natyd, in den *Noord polder* en *Wieldrecht*, onder water ſtaan.

2. De Landen van de *Zwaluwe* worden door ééne Watermolen geholpen.

3. On-

3. Onder de Landen van de *Langſtraat* is de zuidzyde, als *'s Gravenmoer*, meest moerasſig, met heg en willige boomen omringd, het laagſte gelegen, en voor het ongezondſte gehouden.

4. Het boven-land van HEUSDEN wordt door Watermolens geholpen, waar van 'er twee zyn, enz. —

a.) De Dorpen *Vlymen*, *Hedikhuizen* en *Herpt* wateren uit door de *Doeverſche* Sluis zonder Molens. — *Baartwyk* raakt zyn water kwyt zonder Molens. — Alle deeze uitwateringen geſchieden op de oude Maas; doch in geval de overlaat werkt, waar door het water tegen de ſluizen ſtaat, kunnen die Landen niet uitwateren, waar door dezelve dan onder water blyven, tot groot nadeel, ja zelfs tot bederf van de eigenaars.

b.) Het beneden-land van *Heusden* kan het water niet gemakkelyk loozen; 't welk met weinig Sluizen alleen, maar meest met Watermolens geſchiedt, waar van 'er 10 zyn, enz. — Door alle welke Molens het water wel meest op de *Oude Maas* geloost wordt; welke ook hunne uitwerking niet doen kunnen, als de overlaat by *Drunen* en *Baartwyk* werkt, waar door dan het Land, zelfs het hooge, niet kan droog gehouden worden; verdrinkende dus het gezaaide Winterkoorn, gelyk in de winters van 1770 en

en 1771. nog geſchied is, waar door den Landman ongemeen veel ſchaade getroffen heeft.

5. De Waterſtaat van 's Bosch en deszelfs *Majorie*, kan men buiten de opgaave van den Heere Pringle, uit het bovengemelde (§. LVI en XCVII.) genoegzaam afneemen: terwyl de Landen van het *Maasland* de laagſte zynde, de zelfde rede aldaar plaats heeft, welke zoo ſtraks van het *Ryk* van Nymegen zal opgegeeven worden.

6. De Bommeler en Tielerwaarden beſtaan uit Kleiland, veel weiland enz. zynde doorſneeden met veele ſlooten: het water moet 'er uit gemaalen worden in de *Linge*, en in den *Bommelerwaard*, by *Poederoyen*, en elders in de *Maas*.

7. Het *Ryk van* Nymegen (§. LVIII. not. *a*) ligt voor een gedeelte op de hoogte der Stad van dien naam; dewelke door haare hooge ligginge en voorby-ſtroomende verfriſende Rivier, vry gezond, en mogelyk voor de gezondſte ſteden van de Zeven Vereenigde *Provincien* gehouden wordt: terwyl nogthans de afhelling dier Stad, naar den rivierkant, gelegenheid tot vochtigheid in de huizen geeft, die op het hangen van den berg in eene aaneenſchakeling zyn geplaatst, en noodwendig de vogtigheden naar zich neemen moeten; welke van de afloopende ſtraa-

ſtraaten, als van de naaste en bovenliggende buuren, met de daar mede verzeld zynde vuiligheden naar beneden zakken, en door de regens derwaars worden heengeſpoeld, die aldaar ſtilſtaande, gelegenheid tot rottige uitdampingen geeven; dewelke door het opgeeven der rivier of de nevels, die zich, vooral des avonds, of by koele nachten, geholpen door Noorden en noordelyke winden, zich tegen den berg vergaderen, gelegenheid geeven tot de Ziekten, beneden te noemen. — De verdere der opgenoemde landen van dit Kwartier liggen ongelyk laager, en derzelver laagte neemt toe, naar maate men hier van daan met de rivieren meerder naar beneden komt.

a.) Hunne *grond* is doorgaans *kleiagtig*, en allen zyn zy wederzyds door een Rivier, het zy *Waal* en *Maas*, of *Waal* en *Rhyn*, beperkt; waar door zy jaarlyks aan doorbraak van dyken blootgeſteld zyn.

b.) Het *Rivierwater*, dat hier door ſomwylen inloopt, gelyk ook het *Wel-* en *Regenwater*, maakt den kleiachtigen grond *modderig*, en *zakt natuurlyk van hier naar beneden toe*; invoegen, dat byna alle jaaren de laagere dorpen, als *Wamel*, *Drumel*, *Alphen* enz. in het *Land van tuſſchen Maas en Waal*; *Lynden*, *Ingen*, *Eck*, *Maurik* enz. in de NEDER-BETUWE, en voorts genoegzaam de ganſche TIELER- en BOM-

Bommelerwaard daar door in min of meerder trap geinundeerd worden: blyvende het zelve water aldaar dikwyls zeer lang, tot laat in 't voorjaar ſtaan; vooral wanneer de Rivieren ter noodige uitloozing te hoog zyn: en om die reden hebben (volgens daar van ontfangene Berigten in December 1771.) de landeryen in de twee laatſte jaaren omtrent *Vuuren* en *Dalem*, voor het grootſte gedeelte, onbezaaid en onvruchtbaar moeten blyven liggen.

c.) Men begrypt hier uit ligt, dat een en ander, behalven de rottige uitdampingen, ten tyde der opdrooginge dier Landeryen, de luchtkring, wegen en woningen van deeze inzonderheid laagere plaatſen, vooral by vochtige jaarſaiſoenen, waterig en koud moeten zyn; en dienvolgens zeer geſchikt, om (hoewel echter de inwooners door de jaarlykſche gewoonte eenigzints daar tegen gehard ſchynen,) de ongevoelige uitwaaſeming te ſtremmen. — Van waar de meeste Ziekten, voornamentlyk van eene belette doorwaaſeming, hunnen oorſprong neemen, hoedanig boven (§. LVII.) reeds aangeweezen is, en beneden nader blyken zal.

8. Men kan zich van het *Land van Kuik* om de evenredige geſteldheid geene andere denkbeelden vormen.

9. De *Yſel* vloeit van gelyken by bovengenoemde gelegenheden wel eens buiten zyne oevers,

oevers, waar door het water in de ſteden, aan dezelve gelegen zynde, wel eens in de ſtraaten komt. Gevallen zynde, laat dit eene ſlibber op de overſtroomde landen na; dewelke rottende, oorzaak geeft tot die Rotkoortſen, waarvan boven §. LIII. gewaagd is; gelykerwys de velden des winters door de van boven uit het Graafſchap komende wateren veelal onder ſtaan.

10. Een gedeelte der VELUWE ten oosten naar den *Yſel*, by of omtrent *Beekbergen* en *Appeldoorn*, is veel laager van grond, dan het hoogere en westelyker gedeelte deszelven; en hier en daar met waterplasſen overdekt: ja, tusſchen *Appeldoorn* en *Hert* loopt midden door de heide een water *de Grift* genaamd, 't welk, wederzyds in zyne dyken beſlooten, vry hooger is, dan het naast aanliggende land ten oosten. —

11. De *laage moerige landen* naby *Campen*, *Zwolle*, *Hasſelt*, en de weinige elders in de *Provincie* van OVERYSSEL gelegen, zyn by natte zomers zeer vochtig, en ſtaan in het voor- en najaar en des winters lang onder water. — De Rivieren, ook wel de omleggende Groenlanden, en de buitendykſche aan den Zeekant, ſtaan by hoog water jaarlyks lang onder; maar dit is maar een kleine ſtreek, en heeft alleen des voor- en najaars en in den winter plaats.

12. De

12. De *zogenaamde Camper Eilanden*, gevormd door de verſcheiden' armen der uitloopende rivier, zyn ligt bedykt, en ſommigen, als de *Mantjeswaard* ten noordoosten of de *Peiper* ten zuiden, door 4 à 5 huisgezinnen, doch de middelſte, als de *Zuiderwaard* en *Camper Eiland* meerder bewoond. By zwaaren ſtorm of hooge rivier, breeken deeze ligte dykjes wel eens door, en dan loopen ze onder. Men vindt op deeze Eilanden omtrent 50 huizen. In *Camperveen*, of ten zuiden en zuidwesten van het zelve, is het land laag. Gelukkig als *Mastenbroek* molens hadt: nu kan het niet droog worden in het voorjaar, dan by eene laage rivier, wanneer het de ſluis of ſluizen open zet. — Al het welk hier door de hoogere Zuider-zee en westelyke en noordwestelyke winden vermeerderd wordt; [gelyk de droevige ondervinding in de jaaren 1775 en 1776. maar al te wel bewaarheid heeft.]

13. Dezelfde betrekking heeft omtrent den *Neder-rhyn*, *Lek* en *Beneden-yſſel* plaats, als van de Landen aan de *uitwaterende Rivieren* en den *Boven-yſſel* gemeld is. — 'Er blyft alleen maar over, om met een woord iets van het *Kwel-water* te zeggen.

§. CV. Door het *Kwel-water*, waar van boven (n°. 7. *b.*) melding is gemaakt, hebbe men dit water te verſtaan, 't welk door de door-

weekte dyken wegens de hooge opgezwolle rivieren, belemmerde ontlasting, en den losſen moerigen grond heenen dringt, door het hemelwater vermeerderd, door deszelfs ſchraalte de landen van hunne vettigheid berooft, en de meeste winters de landen, aan die Rivieren uitwaterende, bezwaaren, en de lucht met waterige dampen vervullen moet.

1. Het *Culenborgſche broek* en de nabuurige laage ſtreeken, die ſedert de oude verhoogingen van den *Diefdyk*, des winters onder water ſtaan, dienen ſlechts tot gebruik; maar worden door geen noemenswaardig getal menſchen bewoond: welker wooningen doorgaans *kwel-vry* zyn ingericht. In de ſtad *Culenborg* is de grond der oude ſtad vry hooger, dan in de nieuwe ſtad: buiten watervloed is 'er geen merkelyk onderſcheid tuſſen de in- en opgezetenen, met betrekking tot de Ziekten; — maar na watervloeden op inbraken volgende, waarby de wooningen in het veld, of ook in de laagere deelen der ſtad, niet vry blyven, ontſtaan 'er ſomtyds Rot-ziekten, welke men eerder en meerder in de laage buitenſtreeken en in de nieuwe ſtad, als wel in de oude ſtad te duchten heeft.. — Om het kwelwater uit het *Culenborgſche broek* 2 voet hoog op te maalen, moeten 'er in het voorjaar 4 agter en 3 voor-molens eenige weeken in 't touw zyn. —

2. In

2. In de Landen van *Vianen* en boven de *Souwe* wordt het meeste kwel-water gevonden, voornamentlyk des winters, wanneer de Leck zeer hoog is en lang bezet blyft; doch in 't land van *Arkel*, beneden den *Souwendyk*, weet men daar zoo veel niet van; wordende dit water tusſen kwel-dammen opgehouden, tot een zekere tyd in het voorjaar, wanneer het zelve in 't veld gelaaten wordt.

3. In 't jaar 1770. is het ganſche land van den ALBLASSERWAARD onder water geweest, door het hoog opzwellen van de Rivier *de Leck*, waar door de boezem zich niet konde ontlasten, en de kwellen zoo veel meer water gaven, dan by eene laage rivier; waar door al het gemeene land onder water ſtond, zoo dat naauwlyks de wegen of kadyken te gebruiken waren, en daarom op verſcheiden' laage plaatſen moesten worden opgehoogd. — De *meeste kwellen* worden gevonden boven den *Hazen* of *Souwendyk*, langs den *Lekkendyk* doorgaans, en op ſommige plaatſen by de andere dyken, daar men geheele wielen vindt, en hier en daar één binnen in de waart op ſommige ſlooten. Men beſpeurde toen ook meer ziekten (§. LXVII.) dan naar gewoonte.

§. CVI. In de *Krimpener-waard* is het *kwel-water*, voornamentlyk langs den *Lekkendyk*, inzonderheid omtrent *Lopik* en *Bergambagt* zeer veel. —

1. Omtrent de overige landen, die op de Rivieren, welke tot deeze verdeeling behooren, moeijelyk uitwateren, zyn die van *Oudewater*, welke, vooral wanneer de wind in het voorjaar niet veel oost waait, bezwaarlyk droog te maalen zyn. — Meest alle Polders, die op den *Tsfel* loozen, maalen 2 hoog, ieder molen tusſen de 4 à 5 voeten gereekend. Die Polders, welke op den *Linſchoot* en op den *Rhyn* loozen, maalen enkeld, en deeze kunnen altoos, wind zynde, maalen; daar de anderen, als hun boezem, dien zy hebben, vol is, moeten ſtil ſtaan, tot dat den *Tsfel* weder afloopt: en dit is ook de rede, dat deeze laage landen des winters onder water, ten minſten gelyks het water ſtaan, de uiterwaarden alleen boven blyvende.

2. De LOPIKKER-WAARD wordt van deeze Landen geacht de hoogſte te zyn, en eene van de laagſte Polders is *Willeskoop* tusſen *Montfoort* en *Oudewater*; en wel zoo, dat de bodem van den *Tsfel* wel $1\frac{1}{2}$ voet hooger is, dan het land binnensdyks enz.

3. Onder de Landen van ARKEL vindt men doorgaans langs de dyken in alle de *diſtricten* het hoogſte land: by de uitwateringen het laagſte. De Polder *Nieuwland* watert door de hoogſte landen, 2 hoog opgemaalen uit. De uitwateringen hangen hier mede van den ſtaat der rivieren af. Het *laage binneland* ſtaat gemeenlyk

lyk des winters meer of min onder water, naar maate het regenachtig weder, of het buitenwater in de rivieren lang agter den anderen hoog is; en dus de eene wintertyd meer dan de andere: de diepte daar van is derhalven niet te bepaalen.

§. CVII. In ZUID-HOLLAND is *Schie-Delf-* en *Rhynland* zeer met water bezwaard.

1. Wanneer *Delfland* in het voorjaar droog gemaalen is, geeft het een' zeer onaangenaamen reuk van zich, meest te *Maasſluis* en by de uitwaterende ſluizen, door de zakking van het water derwaards heen; welke ſtank uit de verrotte planten of den medegevoerden droes enz. denkelyk veroorzaakt wordt, en tot de overige uitwaterende landen kan toepasſelyk gemaakt worden. —

2. *Rhynland* kan door het verwyderen der Zeegaten, en het gebrek van zoodanige winden, welken het Ye laag maaken, minder in het laatſte uitwateren.

a.) In *Rhyn* en *Delfland* bezwaart de waterſtaat des winters in weerwil der molens. In het oppergedeelte des lands, hoewel hooger dan beneden, bezwaard de overſtrooming en de toevloed van boven.

b.) De *tegenwoordige Boezem van Rhynland*, die in het jaar 1531. maar uit 9400 morgen beſtond, is nu 25000 morgen groot. De *Landen op Rhynland uitmalende* 120000, waar van 'er $\frac{1}{12}$ of 10000 morgen voor ſlooten gereekend worden. Ooste en Noordooste winden houden het buiten-water dagen ja weeken op. De meest heerſchende winden, die voor *Rhynland* goed zyn, zyn voor *Delf*- en *Schieland* nadeelig. Tuſſchen de jaaren 1531 tot 1740. zyn meer dan 12000 morgen van de oevers van de Haarlemmer-meer verzwolgen. Sedert dien tyd heeft men verſcheiden uitgeveende plaſſen drooggemaalen, welker polder-water wederom op den gemelden boezem uitgemaalen wordende, deszelfs hoogte van tyd tot tyd heeft doen vermeerderen; terwyl de landen daarentegen door de natuurlyke beklinking en het bemaalen van dezelve met molens, ſteeds laager worden. Dit moet men dan als een tweeledig gebrek aanmerken, het welk den boezem zo wel daadelyk, als betrekkelyk tot de polder-landen, heeft doen verhoogen; en waar door derhalven de laage onbepolderde landen jaarlyks langen tyd dras liggen; en de bepolderde landen, in 't uitmaalen van haar water, belemmering, en by toevallige opzetting van wind, ook aan ſteden en woningen, groot nadeel lyden: waarby men als eene tweede oorzaak voegen kan de toeneemende hoogte van den Rhynlandſchen boezem. Dit alles wordt veroorzaakt door

door de gebrekkige uitloozing op het Ye, alwaar de gemiddelde ebbe niet laager vallende dan het hooge binnenwater binnenslands, en dus by gebrek van gunſtige, en dat wel ſtyve winden, ſomtyds weeken agter een, geen ſluisgang is; of althans ongenoegzaam, om het aankomende regen- of ſneeuw-water uit te laaten, en den verhoogden winter-boezem op behoorlyke laagte te brengen en te houden. — Eindelyk gaan de gewoone vloeden 2 voet boven de hoogſte landeryen, en by ſterke winden en ſpringtyden tot 11 en 12 voeten boven het *Amſterdamſche Pyl.* Des geene landeryen van het *Vaderland* met meêr water bezwaard zyn, en het water door haare losſere zamenſtelling nader by de oppervlakte des aardryks hebben kunnen, zelfs in de ongunſtigſte gelegenheid, dan even deeze.

3. *Amſtelland* is mede in deeze gebrekkige uitwatering begreepen. Deszelfs gelegenheid is boven by den *Aart der gronden* (§. XCVII.) reeds gezien.

§. CVIII. NOORD-HOLLAND is door zyne laagere ligging aan de Zuider-zee, en voornamentlyk aan zyne zuidzyde, alwaar het op het Ye uitwateren moet enz. ook al zeer met water bezwaard; doch met onderſcheid: *Alkmaar* ligt laager dan *Edam*, dus ſtaat daar het meeste water: veel wordt door *Edam* geloost, het geen niet kan geſchieden, ten zy de zee-ſluis, die hier dikwyls geſlooten is, in eene laa-

ge zee de loozing toelaat. Zoo is het ook te *Schaardam*, *Zaandam* en *Nauwerna* gelegen. *Alkmaar* nu loost het water door *Schaardam*, *Edam*, *Zaandam*, *Nauwerna* en *de Zyp*; en wanneer zich hier die beletſelen opdoen, dan moet de aftapping verhinderd worden, ten zy het weder droog en warm zy; 't geen in alle de overige waterige landen van gelyke uitwerkinge is. *Graft* en *de Ryp* enz. het *oude Land* geheeten, liggen het laagſte en lyden meest door het water; doch men heeft 'er molens. De *Heer Huigerwaard* ligt ook zeer laag, en in den zelven liggen ſomtyds des winters eenige Polders onder water: dit baart weinig ziekten, dewyl 'er de menſchen veel arbeiden. — Door de veelheid der molens (z), en dat het belet van opperwater hier zo zeer niet ſchaaden kan, hebben deeze landen, in weerwil der opgenoemde oorzaaken, een voorrecht boven de eerst-genoemden, dat zy het water gemakkelyk kwyt raaken. Den 23 en 24. September des jaars 1771. maalde men met den Noordoosten wind uit 604 morgen lands, in de *Purmer*, binnen twee etmaalen, 9 duimen waters, door behulp van 3 molens. — Maar niet tegenſtaande dit voorrecht,

(z) Volgens een berigt, my daar van toegekomen, beloopt het getal der molens in de Polders, maalende op de uitwatering der ſluizen, 247. waar van 173 binnen- en 74 buiten-molens; van welke de *Beemſter* 'er alleen 50 heeft, als 38 binnen en 12 buiten. De *Schermer* 39, 13. De *Heer Huigerwaard* 33, 19. De *Weide Wormer* 12, 6. De *Purmer* 6, 2. De *Sterremeer* 3, 3. *Geestmer-ambagt* 22, 2.

recht, is deeze zyde van NOORD-HOLLAND zoo vogtig, door de uitwaasſemingen der *Haarlemmer-meer*, het *Ye*, de *Zuider-zee*, der *Meeren* en der *Slooten*, dat de kleederen dikwyls door een' wandeling buiten de ſtad gedaan, of ſchoon het niet regent, vogtig, liever nat op het gevoel zyn. Het is my gebeurt, ſchryft de Heer [J. F. MARTINET], dat ik, by helder weder van zee komende, mynen ſtyven opſtaanden hoed geheel zag hangen, als of de regen hem hadde nat gemaakt.

§. CIX. De meeste landen in de *Provincie* FRIESLAND zyn zeer laag, vlak, waterachtig; en de waterleidingen lang en moeilyk zynde, moeten om dezelfde reden, van het algemeen zakken der landen en ryzen der zee, deeze landen zeer laag, en in den winter met water bezwaard zyn; van welke ſommigen als dan geheel onder loopen, die weder door middel van kleine wind-watermolens, en kleine dyken en ſlooten, ten gebruike, moeten afgetapt worden (*a*). Met dit onderſcheid, dat het land

(*a*) [Een naauwkeurig Berigt van den *Waterſtaat* van FRIESLAND, is my gunſtryk medegedeeld van den Wel Edelen Geſtrengen Heer *Capt. Luit. Ingenieur* CRAAJENHOF, door het toezenden zyner *Memorie* op hooge order van de Ed. Mogende Heeren Staaten van FRIESLAND daar van gemaakt: dewelke ik in de *Bylagen* zoude kunnen mededeelen, indien ik niet vreesde, dat deeze uitwyding de Verhandeling al te veel vergrooten zoude.]

land omtrent *Harlingen* vry hoog is, nergens moerasſig of onderloopende, dan op die plaatſen, waar uit de klei tot gebruik der Steenbakkeryen gegraaven is, het welk een aanzienlyk veld uitmaakt; doch minder in aanmerking komt, daar het water vroeg in het voorjaar door de ſluizen aldaar wordt afgetapt, en veele plaatſen, zelfs des winters, door watermolens worden boven water gehouden. Des die landen minder van het water worden gekweld, dan de meeste binnen-landen deezer *Provincie*. Waar door men in het voorjaar ſpoediger en overvloediger gras heeft aan de Zeekusten, en de koornlanden ruim zoo voordeelig ſtaan als binnenslands; en in den zomer van het jaar 1771. het hooi gemakkelyk en droog gewonnen is, terwyl het op veele plaatſen dier *Provincie* in het water dreef en bedorf. Een genoegzaam bewys van den *vogtigen grond* van het binnenſte deel der *Provincie*. De enkelvoudige beſchouwing van de jongſte kaarten doen genoegzaam zien, dat hier dit land met veelerhande ſoorten van wateren bezet is, waarvan de Meeren geen klein gedeelte uitmaaken (*b*). Aan de zuidzyde is het land zeer

(*b*) [Voornamentlyk in deszelfs midden en van daar zuidwaarts, alwaar de ſteden *Sneek*, *Ylst* en *Sloten* gelegen zyn: terwyl men van het dorp *Grouw* in YAARDERADEEL, 't geen genoegzaam voor het middelſte dorp of vlek gehouden wordt, zuid en westwaarts op de beste kaarten lynen trekkende, het waterachtigſte gedeelte deezer *Provincie* zal ingeſloten hebben; en

zeer laag; boven *Franeker* is het hooger; en naar de kant van DRENTHE het hoogſte enz. Van *Leeuwaarden* af, tot even buiten *Groningen*, ſtaan deeze landen des winters onder water; en door de lange waterleidingen en groote uitgebreidheid kan de aftapping niet zeer ſpoedig geſchieden, al zyn deeze landen met geen opperwater, zoo als die van ZUID-HOLLAND, bezwaard. —

en men zich over de menigte Meeren, Poelen en Vaarten, met recht verwonderen moet.] KNOOP meld 'er van, dat deeze *Provincie* zoodaanig met ſtroomen, vaarten, gragten en ſlooten doorſneeden is, dat 'er misſchien geen Land meer in de Weereld is, dat water en ſcheepryker is dan deeze *Provincie*, *l. c.* pag. 105. De Meeren bedraagen over de 20. *ibidem*, pag. 107 ſeq. [En wanneer men hier by, volgens een nader berigt, den aart of hoedanigheid van den grond in acht neemt, die in het midden der *Provincie* veelal veen- of moerachtig is, met een weinig klei en zand gemengd: en in *Haskerland*, *Doniawerſtal* en *Gaasterland* over het algemeen genomen meer zandachtig is; en men weinig vette en vaste klei-gronden hier vindt: terwyl de beddingen der wateren veelal moerachtig zyn, ſchoon ook op ſommige plaatſen, (voornamentlyk langs en op den zoogenaamden *Koningsweg*), zand- en ſteenachtig. FRIESLAND dus vlak en laag zynde, ſtaat voor een groot gedeelte voor alle winden open, en het heeft geene oude natuurlyk aldaar gegroeide bosſchen of bergen. In de *Grietenyen* van *Haskerland*, *Doniawerſtal* en *Gaasterland*, heeft men echter eenige (ſchoon geringere als in het zuid en oostelyk gedeelte deezer *Provincie*) aangelegde Plantagien; waar uit men ligtelyk kan opmaaken, dat FRIESLAND, niet minder dan HOLLAND, in de wisſelvalligheden van de luchtsgeſteldheid deelen moet: en de bevinding leert, dat de zoodanige ziekten, welke uit eene *ſcorbutique* kwaadſappigheid ontſtaan, in deeze ſtreeken de algemeenſte zyn.]

§. CX.

§. CX. De *laage landen* onder GRONINGEN ſtaan doorgaans van het begin van November, of ſomtyds nog vroeger, tot aan April, ook wel laater, onder. Dat veel afhangt van de menigte van den gevallen regen; doch voornamentlyk van de weste winden, die den afloop van het water beletten; en de ooste winden, die het ſpoediger ontlasten. Terwyl men op zeer veele plaatſen de opdrooging als aan het geval overlaat. Want op weinige plaatſen heeft men tot de ontlasting gemeenſchappen en goede molens; maalende doorgaans ieder Landman voor zich zelven met ſlegt gereedſchap maar tot 2 voeten. Men heeft molens tot 3 en een half, het geen men meent het uiterſte te zyn. — *Drenthe* is heden ook meer dan voorheen met water bezwaard (*c*).

§. CXI. De *laage moerige Landen* naby CAMPEN, ZWOLLE, HASSELT, en de weinige elders in de *Provincie* van OVERYSSEL gelegen, zyn by natte zomers zeer vogtig, en ſtaan in het voorjaar en najaar en des winters lang onder water. — Als mede de omliggende Groenlanden en de buitendykſche aan den Zeekant, ſtaan by

(*c*) [Men kan 'er een duidelyk begrip van krygen uit gelyke Memorie als die van *Friesland*, en door dezelfde hand opgenomen, en insgelyks my toegekomen; dewelke ik mede om de reden zoo even genoemd te rug houde.]

by hoog water jaarlyks lang onder; doch dit is maar een kleine ſtreek, en heeft alleen des voor en najaars en in den winter plaats.

§. CXII. *Coeverden* ligt ten opzichte van de omliggende landen laag, als in een kom; dus al het water van de *Environs* en moerasſen daar heenen trekt; welke niet dan door eene opening naar de groote *Vecht* kunnende ontlasten, by nattere ſaiſoenen deeze Veſting veel ongemaks toebrengt. — De *Boertanger Moerasſen* zyn ſompig en met waterachtige plasſen, doorgaans vogtig, en op de meeſte plaatſen in het geheel niet, dan by drooge zomers, te pasſeeren; zonder dat men echter te *Coeverden* daar van eenige nadeelige dampen, 't zy van nevels of zwavelachtige uitwaasſemingen des zomers gewaar wordt; dan alleen de veenrook in de maanden *Mei* of *Juny*, wanneer de Boekwyt-landen gebrand worden, die de lucht ongemeen kunnen beſmetten, doende ook ſomtyds nadeel aan de Bloeiſels der boomen, enz. — De *Echter Veenen*, die zich naar *Haſſelt* uitſtrekken, zyn niet zoo ſompig als de *Munſterſche*, doch anders van dezelfde natuur en geſteldheid. — Zeldzaam is het, dat zelfs, wel in het zomer-ſaizoen, te *Coeverden*, wanneer de wind in het zuiden is, alles, zelfs de vertrekken die geſloten zyn, zoo vochtig zyn, dat 'er in de droogſte gebouwen het water van de muuren en behang-

hangsels afloopt, en dat zelfs op geverwd hout en yzerwerken, als affuiten enz. — zeer fyne vogtdruppels, by wyze als een stofregen, daar op gezien worden; welke vogtigheid, de wind in het noorden of oosten waaijende, in den tyd van 2 à 3 uuren geheel weg, en niet meêr te vinden is.

§. CXIII. Behalven het lang onder water staan van veelen deezer landen in den winter, en by moeilyke ontlasting door Sluizen, Watermolens, enz. worden dezelve bovendien nog door geweldige overstroomingen dikwyls bezwaard (§. XXIII.), wanneer de Rivieren, het zy door overtollig bovenwater, of door te rug gehoudene Zeewinden of Ysdammen of zamenwerkende, over haar boorden of dyken vloeijen of doorbreeken; waar door dit water in groote *Waarden*, als die van den *Ysel*, de *Betuwe*, *Maas* en *Waal*, de *Tielerwaard*, de *Lopiker- Alblasser-* en *Crimpener-waarden*, na dat dezelve groot zyn, en veele ongunstige oorzaaken zamen en mede werken, voor de warmte van den zomer en lente niet kunnende ontlast worden; niettegenstaande de beweeging van de winden op deszelfs oppervlakte, door de opgeevende gronden, en de daarop stervende en rottende planten enz. aan het bederven geraakt, de lucht besmet, en veele nadeelige uitwerkingen veroorzaakt: doorgaans aanleiding tot *epidemique* Ziek-

Ziektens geeft, welke veeltyds van eenen rottigen aart zyn. — Dit ondervond *Cuilenburg* in het jaar 1741 (*d*), en meermaalen by overſtroomingen. De Rotkoortſen te *Maurik* (*e*), de tusſenpoozende van de *Betuwe* (§. LVIII.) en de Rotkoortſen te *Buuren* (§. LXV. 1.) Die van het land van *Arkel* van dit jaar (§. CXVI.) worden aan die oorzaaken (§. CIV. 7. *b.*) toegeſchreeven. — In het land van *Altena* klaagt men thans meer van Rotkoortſen, door het werken van den Overlaat te *Baardwyk* (§. CIV. 4. *6.*) dan voorheen. — Van gelyken heeft dit zelve in veele laage landen, by dezelfde gelegenheden plaats; want daar deeze in den winter niet dan vogtige uitwaasſemingen opgaaven, zoo worden die nu, door de vermeerderde aankomende en toeneemende warmte (§. XLV.), van eenen anderen aart; wyl deeze lucht op dit bovenkomende gras enz. zyne broeijende kracht te werk ſtelt, waar door dezelfde gewrogten van rotting, ſtank en beſmetting plaats hebben. Dit gevoelt zelfs *Maasſluis*, van de zakking van het water derwaarts heen geloost wordende; en zulks zal by opmerkende Geneesheeren op meêr plaatſen blyken. Voornamentlyk op veelen der geenen

(*d*) KLOEKHOFF *Hiſtoria Febris Epidemicæ Culenborgenſium*, Ann. 1741.

(*e*) *Verhandeling van de kwaadaartige Rotkoorts te* MAURIK enz. door J. M. DE MAN, enz.

nen die boven (§. XCIV, CI-CIV.) aangeweezen zyn. Dit zelve zag men gebeuren te *'s Hertogenbosch* en *Breda*, wanneer naa den laatsten oorlog, de onder water gezette landen werden afgetapt; het geen de ziekten dermaaten vermenigvuldigde, dat de *Staten Generaal* hier van verwittigd, order gaven om de *Inondatie* op den vorigen voet te brengen, en de aftapping tot den winter uit te stellen (*f*). Te *Zutphen* wist men buiten deeze medewerkende oorzaaken (§. LXI. 4.) van geene *epidemique* ziekten. — De Rotkoortsen te *Coeverden* acht men uit de ligging (§. LXXXVI.), en betrekking tot de moerasen, tot dezelve te ontstaan. —

COROLLARIA.

Uit deeze opgaave is af te neemen:

I. Dat de Landen van den HELIUS in haaren boezem niet onder de vogtigste van het Vaderland kunnen gereekend worden, naardien zy door den hoogen val van water, uit de dagelykse ebbe en vloed ontstaande, gemakkelyker het binnenwater ontlasten kunnen; wanneer die, behalven de Eilanden van *Voorne* en *Putten*, tot de *Provincie* van HOLLAND behoorende, met

(*f*) PRINGLE *Malad.* p. 95. vergel. met p. 154. en met de Heer DE MAN *Verhandeling van de Ziekten te Maurik*, pag. 94.

met geen oppetwater bezwaard zyn ; in tegendeel door haare groote en breede rivieren , de dagelykſche beweeging van het water , en de werking der winden op dezelven (§. XXXV. 3. *b*, 6.) in geduurige beweeging gehouden , en voor ſtil ſtaan bewaard worden.

II. Dat alle die Landen , welke aan de boven rivieren uitwateren , voor het meerendeel des winters , door *hoog boven* en *binnen-lands hemel-* en *kwel-water*, *Ysdammen*, *Overſtroomingen* enz niet zelden langer en veel meêr dan de voorige bezwaard blyven.

III. Dat alle die landen, welke aan de Zuider zee gelegen zyn , offchoon van het evengenoemde gebrek bevryd , zoo door derzelver uitgebreidheid als toeneemende hoogte en mindere *ventilatie* uit den geringeren val van water , doorgaans van eene vogtige lucht omringd worden.

IV. Dat FRIESLAND en een gedeelte van GRONINGEN, door hunne laage ligging , lange waterleidingen enz. zeer met water bezwaard zyn.

V. Dat derhalven veele deezer opgenoemde landen (§. XCIV CV.), het water niet alleen naby de oppervlakte van het aardryk hebben ; maar ook het zelve lang op hunne oppervlakte behouden. Des de al te groote overvloed al verminderd zynde , de vogtige uitwaasſemingen , ook met naadeelige dampen der

veen- en *moer*-*gronden* bezwangerd, de lucht, een groot gedeelte van het jaar, blyven vervullen; wanneer die by den avond of nacht enz. (§. XXXV. 5.), verhinderd worden op te klimmen.

VI. Dat uit deeze landsgeſteltenisſe volgt, dat alle die *huizen*, welken in deeze laage landſtreeken gebouwd zyn, en niet van behoorlyke grondſlagen, met bekwaame betraste muuren, en boven den pyl van het water uitſteekende, zyn bezorgd, by vogtige ſaiſoenen *nat*, *koud* en *vogtig* zyn moeten; en dienvolgens zeer geſchikt, om de ongevoelige uitwaasſeming te ſtremmen; en ziekten, uit belette doorwaasſeming ontſtaande, voorttebrengen: 't geen voornamentlyk in *Noord*-*Holland* plaats moet hebben, alwaàr de meesten van hout zyn.

VII. Dat niet alleen deeze vogtige huizen, maar ook de *kelders* in dezelve zoo wel, als de *onderhuizen* van die der vermogenden, *voor de dienstboden* enz. en de *kelders voor den geringen ter wooningen*, *ſlaapplaatſen en verblyf geſchikt*, die zelfde oorzaaken begunſtigen: vooral, wanneer dezelve in ſteden, die door het opzetten van hoog boezem-water, gebrekkige doortogt, en moeilyke ontlasting; ofte aan gragten, met allen deezen overvloed bezwaard, gebouwd zyn. — Hoe veele *ſteden* der *Nederlanden*, en *kelders* in dezelve aan gragten,

en

en van dezelve verwyderd, hebben in den winter dit ongemak niet?

VIII. Dat boven dien de gewoonte van de *bedſteden* boven grooter of kleiner *kelders* in *burger-* en *boeren-huizen*, enz. de *bovengenoemde oorzaaken* (2. 3.) noodwendig *vermeerderen* moet. Dit is den geenen, die, amptshalven, in zulke *ſlaapplaatſen* zieken bezoeken, overbekend: als in welke by *aanhoudend vogtig weder*, het *water* niet zelden, ten nadeel van de daar omliggende zieken, *langs de wanden nederloopt.* — Deeze gewoonte is wel van den Voorvaderen afkomſtig; doch het ſchynt, dat dit gebruik aan hun niet zoo veel ſchaadde, die harder en ſterker van lichaamen waren, gezonder voedzels gebruikten, meerder beweeging hadden, en den grond toen in evenredigheid zoo laag niet was als heden.

§. CXIV. De *Ziekten*, welke uit deeze vogtige en bezwangerde landsgeſteltenisſe voortkomen, zyn boven by de uitwerkſelen eener *vogtige lucht* (§. XL. enz.), en by de *Veengronden* (§. XCIV.) opgenoemd. — Het mangelt aan geene verdere bewyzen, welke het onderſcheid der ziekten, naar den *hoogeren* of *laageren*, *droogeren* of *vogtigeren grond*, opgeeven.

1. De *Scorbut* wordt in STAATS-VLAANDEREN meest gehouden voor toevallen van een *Morbus mucosus*; insgelyks de *Phthisis ex intemperie frigida*. De *Tœnia* is 'er niet bekend. Wormen ziet men 'er by vogtige luchtsgesteldheden nog al eens.

2. *Phthises pulmonales* zyn te *Middelburg* niet zeer gemeen, doch zelden te geneezen. — Nu en dan ziet men aldaar een' *Hydrops ascites*, meerder een' *Anasarca*. Doch menigvuldiger *Rheumatismi*, *Artritides* en *Podagra*. — Die voor het meerder deel aan de lucht en de opene ligging van die Stad op een eiland, dat allerwegen door de Noord-zee omringd, en tweemaal daags met eene zoo sterke *Ventilatie* bezogt wordt, moeten toegeschreeven worden.

3. Te *Zierikzee*, alwaar die zelfde oorzaaken plaats hebben, zyn de gemeenste *Morbi chronici*, inzonderheid by de Sexe *Chlorosis*, *Leucophlegmatia*, *Fluor albus*, *Scorbutus*, *Arthritis*, *Hydrops*: doch deeze zyn ook meêr in de levenswyze, beneden te noemen, dan in den grond te zoeken. De *Phthisis catarrhalis* en *abdominalis* zyn niet zoo gemeen, dat men dezelve voor Land-ziekten kan achten, komende nu en dan maar by enkelden voor.

4. De Teeringen zyn ook zeêr zeldzaam in het *Eiland van* OVERFLACQUE; van gelyken

lyken de Waterzugt; en de *Scorbut* kan 'er de Land-ziekte niet genaamd worden, als in ſtilzittenden, enz.

§. CXV. De Ziekten, tot deeze afdeeling van de landen aan de *uitwaterende Rivieren* medegedeeld, zyn als volgt:

1. De *Scorbut* wordt gezegd de Landziekte te zyn te *Geertruidenberg*. De Hoofdziekte in de *Langeſtraat*: en het geheele jaar door in het Land van *Heusden* en *Altena*, benevens Waterzugt en ook Teering; als mede by de kinderen Sprouw en ook Engelſche ziekten, harde buiken en benauwde hoesten gezien te worden; waarvan de rede boven (§. CIV. 4.) genoemd, niet duister is.

2. De Waterzugt en Teering vindt men te *Nymegen* alleen hier en daar, en zeldzamer dan elders. Doch in het laage van de ſtad naby de Rivier (§. CIV. 7. *a*, *b*, *c*.), *Scorbut* en *ſereuſe* zinkingen, als verkoudheden, *Rheumatismi*, *Odontalgiæ catarrhales* enz.

3. In het *Land van* Maas en Waal, neemen de meeste ziekten van eene belette uitwaaſeming haaren oorſprong, als *Rheumatismi*, *ſereuſe* Zinkingen, *Scorbut*, *Tuſſes*, *Odontalgiæ*, *Cephalalgiæ*, *Cardialgiæ* enz. *catarrhales* enz. Waar mede

4. Het berigt van de GRAVE overeenſtemt. Men meldt van hier, wel zelden *Morbi mucoſi* en *verminoſi* te zien; doch ſedert eenige jaaren was de *Hydrops ovarii* by Vrouwen, die het gevolg is van een enge of waterborst by Mannen, gemeener: ook had men meer Zenuw-ziekten, die deezen naam waarlyk verdienen, en zich met ſpanningen der hoofdvliezen, ruizingen der ooren, verduistering des gezigts, onaangenaam gevoel, en beweeging van de ledemaaten vertoonen; maar vooral met benauwdheid omtrent den hartkuil, en neerſlagtigheid van geest, gepaart gaan; dewelke, zo zy geen gevolgen van Wormen inwendig huisvestende zyn, gelyk in't berigt van *Zutphen* (5.) gemeld wordt, en die in alle laage waterachtige landen worden gevonden; ten minſten gevolgen zyn van de Belette doorwaasſeming en *Catarrheuſe-fluxien* boven gemeld.

Van *Zutphen* vermeldt men onder deeze *Claſſe* van ziekten, Zenuwziekten, door Wormen veroorzaakt, of door andere oorzaaken voortgebragt; alle te lang om hier te melden: onder de *Morbi chronici*, zeer veel *Phthiſici*, *Aſthmatici*, *Hydropici pectoris*, met *obſtructien* in de ingewanden van den buik laboreerende; *Hydropici* met een *aſcites* of een *tympanites* of *anaſarca*. *Scorbutici*, waar onder al eenigen zeer erg. — *Febres verminoſæ* in kinderen, met

met en zonder zwaaren hoest ; waar van boven (§ LXI. 2.) reeds omſtandig verſlag gedaan is.

6. Onder de *Morbi chronici* zyn in OVERYSSEL bloedſpuwingen en Teeringen , *Phthiſes pulmonales & empyemata* zeer gemeen: en geen wonder , daar men hier zo ligt en zo veel aan hoesten , *Rheumatismi*, die op de borst vallen , en *Pleuris* onderhevig is ; welke meest te *Campen*, *Zwolle* en *Vollenhoven*, in dat *Drostampt* en in de anderen naby de Zuider-zee gelegene plaatſen ; doch minder door de geheele *Provincie* gevonden worden. Te *Campen* worden de *meeste huizen* gezegd *vogtig te zyn*, alwaar ook veelen met *Maculæ ſcorbuticæ* pronken. — Dezelfde ziekten , zoo even genoemd , worden te *Campen* , *Zwolle* , en in verder aan zee gelegene plaatſen , veroorzaakt door de luchtsgeſteldheid in het voor- en najaar , en van het water op die plaatſen (§. CIV. 11.) , terwyl de *Ryp* te gelyk mede den Landlieden veel aan deeze ziekten doet onderhevig zyn. — Bewyzen , zoo men meent , dat de levenswys , hier niet zoo zeer als de lucht , oorzaak dier ziekten zy.

§. CXVI. Het overige van ZUID- en NOORD-HOLLAND levert geen minder veelheid van ziekten, uit een *kouden vogtigen grond* en *opene lucht* ontſtaande , dan die van de *uitwaterende Rivieren* , op.

1. De Kies- en Tand-pynen gevoelt men allerwegen te *Oudewater* enz. by de genoemde Zinkings kwaalen, alwaar de landen des winters geinundeert zyn.

2. *Scorbut*, Waterzugt, Slymziekten, verkoude Maagen enz. zyn de gemeene klagten der Zieken te *Rotterdam*: terwyl de Stuipen een voornaam getal op de Dood-lyst bedraagen; en de Teeringen (§. LXIX. 4.) beſtendig, ſedert de gemeen gemaakte lysten van 1771. ongeveer het vierde gedeelte onder de Overleedenen uitmaaken.

3. Te *Maasſluis* verliezen van gelyken veele Vrouwen vroeg haare tanden, en zyn gekweld met de Scheurbuik. De Waterzugt telt men hier mede onder de *Morbi chronici*.

4. Welke Ziekten van dit ſoort men in *'s Hage* vindt, is af te neemen uit de ſterf-lysten in de *Bibliotheque des Sciences & des beaux Arts* (*g*), en de boven aangehaalde *Verzameling van naauwkeurige Lysten* enz. uit dezelve getrokken; waar uit blykt, dat, behalven de veele dooden aan Teeringen, Long- en Borſtziekten, in 19 jaaren tyds, van het opgegeeven getal overleedenen, 'er 1101 aan de Waterzugt, en 6448 aan Stuipen geſtorven zyn. Welke, met

(*g*) Zie *Bylage*, letter U.

met de bovengemelde, meêr dan de helft op deeze lysten beſlaan.

5. De voornaamſte *Morbi chronici* te *Leiden*, worden berigt *Scorbutus & Paralyſes* te zyn; ſpruitende uit eene *Apoplexie*, die ſedert eenige jaaren hier meêr voorvallen dan voorheen. *Fluor albus*, en meêr en meêr de *Chloroſis*; maar weinig *Ulcera maligna*, aan de beenen. Geduurende den tyd, dat ik aldaar geſtudeerd, en het *Collegium caſuale* van wylen den Hoogleeraar WINTER heb bygewoond, heb ik aldaar dezelfde *Morbi chronici* gezien, welken van andere plaatſen uit opvulling der vaten worden opgegeeven. Een zeer klein getal *Podagristen* zouden, volgens een kundig Berigter, en mogelyk geen vier, in deeze Stad gevonden worden: te *Haarlem* in tegendeel zeer veelen.

6. De *Phthiſes abdominales* of *catarrhales* heerſchen veel in RHYNLAND; zoo dat geduurende 6 jaaren, zelfs te *Warmond*, de meeste menſchen daar aan geſtorven zyn. De Wormen zyn doorgaans allen boeren kinderen gemeen.

7. Onder de oostelyke dorpen van de Haarlemmer-meer is de *Scorbut* byna algemeen onder de menſchen. In welke binnen weinig jaaren verſcheiden, zoo Mannen als Vrouwen, aan de Kanker geſtorven zyn. — Beroertens zyn 'er ook vry algemeen; waar van men verſcheidene

voorbeelden in weinig jaaren gezien heeft. De *Defectus menſtruorum* van gelyken. — De Waterzugt is 'er zeer algemeen, doordien de lucht ongemeen vogtig is. Veelen, zoo Mannen als Vrouwen, zyn aan kramp-pynen in de maag onderhevig: byna niemand, het zy van buiten ingekomen, het zy inboorling, is hier vry van. Zeer veele Vrouwen zyn hier gekweld met dikke beenen. —

8. Zeer *frequent* zyn in AMSTELLAND alle die Ziekten, welke uit opvulling der vaten en ingewanden (§ XCIV.) hunnen oorſpronk hebben: waar by de *Marasmus infantum*, *Rachitis* enz. te recht gevoegd worden.

9. Die van GOOILAND zyn by den aart der gronden (§. XCVI.) mede opgenoemd.

10. Eigenaartig ſchryft men van *Zaandam:* „ De gewoone Ziekten zyn veele *Morbi chronici*, als *Scorbutus*, *Obſtructiones viſcerum*, *Herniæ*, *Dolor ventriculi*, *Paſſio hyſterica & Debilitas fibrarum.* De min gewoone Ziekten zyn *Morbi acutiſſimi.* — Hoe veel denkt men dat 'er de luchtsgeſteldheid en levenswyze toe doen? Ons land is laag en rondsom in het water gelegen: waar door wy hier eene vogtige en ligte lucht hebben. Eene ligte lucht drukt de longen niet genoeg, maakt de vogten dun en ſcherp, en de vaten ſlap: waar door de

Scor-

Scorbutus hier alzoo gemeen is, en waar door hier omſtreeks zoo veele *Morbi chronici* ontſtaan. En de rede, waarom alhier de *Morbi acutiſſimi* min gewoon zyn, is, dat de inwoonders met ſlappe vezelen voorzien zyn; en 'er derhalven ook minder wryving van de bloedbolletjes op de vaten geſchiedt: het welk alles in tegendeel in *Morbis acutiſſimis* moet plaats hebben."

11 Van de *Alkmaarders* berigt men, dat het grootſte gedeelte het hoofdhair zagt en zeldzaam wit heeft; de huid zagt is; en het geſtel vadziger, dan de inwoonders van GELDERLAND zyn; zynde ligt tot zweeten overhellende, en weinig onzigtbaar uitwaasſemende. De bloedryken zouden meest eenige bleeke trekken onder de oogen hebben. — By uitſtek regeeren de volgende Ziekten van dit ſoort: als *Hydrops*, Zinkingen, *Scorbutus*, *Febres intermittentes*; een Borst, vervuld met eene taaije ſlymſtof, waar van men de weerga zelden vindt; veele *Ulcera* in de beenen; en na eene ziekte dikwerf zugt: weinig ontſteekingen en ligt te geneezen. — De *Hygrometers* teekenen eene vogtige lucht. — De naaste oorzaak van alles ſchynt eene werkelooze veezel.

12. De *Scorbut* kleeft allen den *Edammeren* aan; de Waterzugt wordt mede gedeeltelyk zoo wel als de *Impedita perſpiratio* aan de vogtige lucht en zwakheid der vaten toegeſchreeven.

Ner-

— Nergens vindt men meer dikke beenen dan aldaar. — Van Beroerten heeft men verſcheidene voorbeelden. — En in 10 jaaren tyds waren 'er 4 aan de Kanker geſtorven. — De *Defectus menſtruorum* is zeer gemeen by de Vrysters: ook ſchynt het, dat de Mannen hier meer breuken hebben, dan elders. — Dan, zoo veele ſlymziekten, als 'er ook mogten gevonden worden, zoo weinige Teeringen zouden 'er zyn; over welk gering getal men zich dikwyls verwonderd had. Waar van de oorzaak ſchynt te moeten gezocht worden in de nadeelige vermogens, welke hier de maag en darmen voornamentlyk aantasten; waar door de mindere op andere deelen geringer vat hebben: gelyk HIPPOCRATES dit, in een ander opzicht, allerduidelykst geleerd heeft. — *Dyſenteriæ mucuſæ* zyn om deeze rede niet ongemeen; en de Wormen met *Elepſiæ* ſomtyds verzeld, komen niet zelden voor: terwyl 'er weinig plaats voor *inflammatoire* Ziekten, uit gebrek van genoegzaam rood bloed, overſchiet; waarom 'er ook weinige ziekten van dit ſoort, en niet, dan in wellevenden en ſterk arbeidenden, kunnen ontſtaan.

13. Te *Hoorn* hebben onder de Borstziekten het Borst-water, of de Borst-waterzugt, de overhand; en *Phthiſes*, welke *catarrhales* genoemd worden. — Ook zyn 'er veele ſlymziekten, uit verſlapping en verzwakking der vaste

vaste deelen, en daar op volgende ophooping van vogten in die geenen, welke een zittend leven leiden. Hier van daan, dat in de Vrouwen bedorven Eetlust, Maag-pynen, Witte Vloed, Opſtopping der Maanſtonden, en algemeen zugtige en ſlymige geſteldheid, zoo dikwyls worden waargenomen. Men vindt hier weder geen merkelyk onderſcheid omtrent de ziekten deezer Stad, met die der omliggende ſtreeken; waar van de rede in de gelyke geſteldheid van den grond en van de lucht geoordeeld wordt gelegen te zyn.

14. Dezelfde Ziekten te *Enkhuizen* gelyk ſtaande; voegt men 'er by, dat de *Apoplexiæ*, *Paralyſes* en *Morbi convulſivi* in die Stad over 30, 40 à 50 jaaren zeer zeldzaam plagten te zyn; en het hard riep, wanneer men in een jaar eenen *Apoplecticus* vernam, en in twee jaaren tyds van eene *Paralyſis* te hooren, daar thans alle die Ziekten de overhand hebben.

15. De Vrouwen te *Marken* zyn veel geplaagd met Tandpyn en Scheurbuik; waar door zy meest in den bloei van haar leven tandeloos worden. Ook zouden 'er veel voor- en najaars-Koortſen, Borst-kwaalen en Teeringen plaats hebben.

§. CXVII.

§. CXVII. Ten aanzien van de *Morbi chronici* in FRIESLAND, zoo worden

1. De *Scorbut* aldaar noodzaakelyk onder de algemeene Ziekten geteld; hoewel men niet zeggen kan, dat dezelve hier doorgaans eenen hoogen trap bereikt; waar van die geenen, die midden in de *Provincie* woonen (§. CIX.), even gelyk als die aan de Zee grenzen, aangedaan worden.

2. *Ex Fibrarum laxitate & ſeroſa & glutinoſa colluvie: Leucophlegmatia, Chloroſis*, en ſukkeling aan de Maandſtonden by veele Vrysters: *Cardialgiæ, Paſſiones Hyſtericæ, Obſtructiones viſcerum:* ook *Scirrhi & Scrophulæ;* maar vooral die Kanker-gezwellen aan den binnenkant der dyen, waar aan de Vrouwen, zoo het ſchynt, voornamentlyk onderheevig zyn: *Obſtructiones hepatis, Icterus, Hydrops & Herniæ*, welke hier vry algemeen zyn.

3. Jigt-pynen en *Rheumatismus* ziet men hier nu en dan vry zwaar en langduurig: maar onder de ſleepende ongemakken komt mogelyk niets boven de Borst-kwaalen in aanmerking; hoedaanige *Corrhyzæ, Catarrhi, Tuſſes, Aſthma, Hæmoptiſis, Phthiſis pulmonalis.* Bloedſpuwingen zyn hier ganſch niet zeldzaam; en worden misſchien wat meer of ſchielyker dan elders van de Teering gevolgd. Men ziet ze dikwyls

wyls onder deeze Stadsgenooten, die meenig een vroegtydig wegrukt. — Bejaarde Zeelieden zyn veeltyds aamborſtig; maar by anderen ontmoet men die ongemakken mede, die wel eens in eene *Hydrops pectoris* eindigen.

4. Onder de Kinderen harde en dikke buiken met Wormen belaaden, Engelſche ziekte, Dauwworm en andere ſcherpe uitflag, Waterkankers in den mond, Verzweeringen van het tandvleeſch, en in Kinderen der Armen wel eens de Water-kanker *ex Sphacelo ſcorbutico*, met bederf aan het kaakebeen enz. — Ook zyn 'er veelen aan Lies- en Water breuken onderhevig; en worden in het opwaſſchen krom, bultig en mank: het getal dier geenen, welke dus geſteld zyn, is zelfs in *Harlingen* naar evenredigheid grooter, dan by de nabuuren.

§. CXVIII. Onder de Ziekten van GRONINGEN enz. worden ook geteld, in het algemeen, zeer veele Zinking-ziekten, Borst- of Longe-teeringen, met verkoudheden en zagte hoesten beginnende; (de eigentlyke *Phthiſes catarrhales*); Bloedſpuwingen, Jigtziektens en Waterzugt; by de Vrouwen ſterke Vloeijingen van beide ſoorten. — Zeer veele Venusziekten en Breuken: en de Wormen zyn 'er zoo algemeen, dat men naauwlyks eenige Zieken ontmoet of een Lyk opent, zonder wormen te vinden.

§. CXIX.

§. CXIX. De Teeringachtige Ziekten, Bloedſpuwingen en *Rheumatismi*, zyn thans meer in DRENTHE, dan wel in voorige tyden: veele Kinderen zyn ook met Wormen bezet. — Om en in COEVERDEN hebben zwaare Verkoudheden en ook Zenuwziekten plaats; doch deeze niet algemeen. Van Teering, Waterzugt en naauwe keelen hoort men zeldzaam.

§. CXX. Langzaame belette doorzwelgingen zyn in OVERYSSEL, omtrent de plaatſen naby de zee gelegen, zoo algemeen, dat men berigt, van meeninge te zyn, dat de Heer VAN GEUNS niet wel onderrecht zoude zyn geweest, wanneer zyn Ed. in zyne uitmuntende Verhandeling over deeze Ziekten, ſchreef, *dat dezelve minder in* OVERYSSEL, *dan te* GRONINGEN, *en wel elders plaats hadde.* Men had reeds alle de onderſcheide ſoorten met derzelver kenteekenen, zoo als die beroemde Geneesheer die opgeeft, waargenomen. — *Hydrops pectoris* en *abdominis*, benevens de *Anaſacra*, zyn hier niet ongemeen: ook heeft men meer als eens een *Hydrops* in de *Ovaria* der Vrouwen waargenomen; en vondt in eene dier lyderesſen naa den dood, een zoodanig *ovarium* tot eene ongelooflyke grootte, door taaije ſlym, olieachtig vogt en water, in verſcheidene cellen vergaderd, opgezet. — Veele Zenuw-ziekten zyn in OVERYSSEL onder Mannen en Vrouwen, voor-

na-

hamentlyk in de Steden : men vindt ze ook niet zeldzaam onder de boeren en boerinnen ten platten lande. — Men heeft in *Zwolle* veele Vrouwen gezien, welke daar van aan allerlei toevallen onderhevig waren, dan eens vallende op dit, dan weder op een ander deel : maakende de *Spaſmi* op de Longen eene belette ademhaling tot ſtikkens toe ; in de zyde ſteeken, als of het een *Pleuris* was ; in de maag *Cardialgiæ* en geweldig braaken ; in de ingewanden Colyk ; in de nieren zoo veel pyn als het hevigſte graveel ; in de blaas opſtopping van het water ; in de ſpieren allerlei trekkingen en zwaare pynen. Dan heeft men die lyders zien lachen, dan hooren ſchreijen : met een woord, zich in- en uitwendig in zoo veele gedaanten vertoonende, als de vlugſte inbeelding zich daar van kan herinneren. — Onder de uitwendige lichaams-gebreken, zyn de Kankers hier veel ; de Breuken al zoo gemeen als elders ; en men vindt kromme, gebochelde en mankgaande ook overal door deeze *Provincie.*

§. CXXI. Tot de *Morbi endemici* van Overyssel, Gelderland en Friesland behooren ook de Vaaren, (*Uredines*, *Varices*), naar de meening van Henricus a Bra (*b*), ten

(*b*) Conf. *Epiſtola* Henrici à Bra, *Reipublicæ Campenſis Medici, de morbo quodam in cognito, Weſtphalis, Geldris, Friſiis quaſi endemio ; quem illi de* Vaaren *vocant, diverſis ſymptomatibus*

ten tyde van PETR. FORESTUS en J. HEURNIUS geen onberoemd Geneesheer te *Campen*, aan de *Westphaalenaars*, de *Gelderſchen* en *Friezen* alleen eigen: welke ziekte in zyn tyd in eenige familien erfelyk was. — Hy vergeleek deeze met den *Dracunculus* der ARABIEREN, en verdeelde die in twee ſoorten. — De doorgeleerde P. FORESTUS, toen reeds 50 jaaren de Geneeskonst geoeffend hebbende, verklaarde nimmer die gezien te hebben (*i*); en J. HEURNIUS (*k*) was van gevoelen, dat deeze ziekte min overeenkwam met den *Dracunculus*; naardien de *Stichtenaars* gelyke ziekte ondergingen, welke zy ſpringende Jigt noemden (*l*).

COROL-

ægros infeſtante: data anno 1594. 28. Aprilis vet. ſtili apud P. FORESTUM, lib. XX. obſ. XII. pag. 307. (zoo wel in de *editie* van 1623. als in die van 1654. is een drukfout, ſtaande op deeze pag. lib. XIX obſ. XXXVIII. of lib. XIX. obſ. XVIII.) vermits het lib. XXI. obſ. XII. zyn moet.

(*i*) *Ibidem*, pag. 308.

(*k*) *Ibidem*, pag. 309.

(*l*) De plaats, welke P. FORESTUS aan deeze waarneemingen gegeeven heeft, wyst niet onduister aan, dat hy deeze ziekte tot de lever- en milt-kwaalen gebragt hebbe: en dus tot die gebreken, welke tot de *Scorbut* betrekkelyk zyn; gelykerwys men de geneezing in de ontlasting van de ſcherpe en bedorve gal gezogt heeft. — De Heer [J. H. STOLTE], van deeze ziekte, onder de berigten van OVERYSSEL, met de aangehaalde plaats van P. FORESTUS, melding maakende, ſchryft onder anderen: Ondertusſchen valt van deeze duister beſchreeven en my onbekende ziekte niet veel zekers te zeggen. Een myner Vrienden berigt my uit *Deventer*, de *Vaaren* aldaar in den ergſten graad gezien te hebben, zynde reeds met verſcheidene *Ulceratien* uitgebroken,

COROLLARIA.

Uit deeze onderſcheidene berigten blykt dan weder duidelyk :

I. Dat de *Scorbutus* geen gevolg is van de nabyheid der Zee, of het noordelyker of zuidelyker bewoonen deezer landen ; naardien dezelve zoo meenigvuldig in de oostelykſte gedeelten der-

ken, en doodlyk aan den lyder te zyn ; wiens kragten door dezelve uitgeput waren. —— Ik ken die ziekte niet, zy is zeer zeldzaam. —— Eenige van onze Boeren maaken nog *Vaaren-dranken*, en deeze en geene bedient 'er zich van in langduurige, en ik weet niet welke, ſleepende ziekten ; gelyk anderen by emmers vol van *Jigt-dranken*, die ook door Boeren-*Doctors* by ons gekookt worden (*). Ten einde dit ſtuk meerder licht by te zetten, laat ik het berigt van *Amersfoort*, aangaande de ſleepende Ziekten, het geen ik by de Ziekten uit misbruik der ſpyzen, anderzints had behooren te plaatſen, hier in zyn geheel volgen. Het zelve luidt aldus : „ Onder de ſleepende ziekten hebben alhier de eerſte plaats zulke, die uit eene verſlapte maag en kwaade ſpysverteering voortkomen, *Anorexia*, *Pſeudorexia*, *Cardialgia*, (zoo meenigmaal dat klaagen over pyn voor het hart,) *Cachexia*, en anderen meêr *ex laxitate* haar oorſprong hebbende. Waarby wel ras, immers als 't wat lang geduurd heeft, zich een' *Labes ſcorbutica* voegt, welke zich al veel onder de *Morbi chronici* ſchynt te verbergen : immers is 't my [ſchreef de Heer BERGHUIS] menigmaal gebeurd, zoo hier als te *Barneveld*,

(*) FORESTUS merkte op de dranken, door H. à BRA by het gemeen in gebruik zynde, aan, en uit *Lumbrici tereſtres*, *Extractum Eſulæ & Hellebori*; of wel uit *Salvia*, *Ruta*, *Botanica &c.* beſtaande, dat zy louter *empiriſch* waren, & *ſine ratione & methodo tam inventa quam uſurpata videntur.*

derzelven, als in de zuidelykſte en noordelykſte gevonden wordt. Weshalven deeze veelvuldige ziekte niet zoo zeer aan de Zee-winden, als wel aan den laagen, kouden, waterigen grond, door de koude en vogtige winden geholpen, de uitwaasſeming belettende, in 't gemeen verſlapping der vezeldraaden, opvulling der vaten, en bederf der vogten voortbrengende (§. XL. 2. en §. XCIV.) toeteſchryven zyn.

II. Dat de gevolgen der ziekten (Cor. I.) minder in de Landen van den Helius, dan in de overige der *Vereenigde* Nederlanden gevonden worden.

III. Dat de Teeringen van gelyken voornamentlyk in Holland, niet weinig in Friesland, Groningen en Overyssel; meerder in

neveld, dezelve onder de *Morbi chronici* te ontdekken; zoo dat ik met de gewoone middelen, *pro natura Morbi chronici*, de geneezing niet konde bevorderen; ten zy 'er eenige *Antiſcorbutica* wierden bygevoegd: echter weet ik alhier een geval, in welke de *Scorbut* in eenen zoo hoogen graad gewoed hebbe, dat die doodelyk aan den lyder geweest zy. Met recht denke ik ook, dat wy, hoewel niet zoo zeer in, als wel om en buiten de Stad, onder de meest-gewoone ſleepende ziekten mogen ſtellen eene *Materies artrbitica vaga*, by de boeren onder den naam van *Vaaren* opgegeeven, waar by zich ook al doorgaans eene *Materies ſcorbutica* voegt." Dit, vergeleeken met den Brief van J. Heurnius aan H. à Bra; met het berigt van *Coeverden* over de *Jigt*, als eene Landziekte; de mogelykheid, dat eene *Materies artbritica* tot *ſuppuratie* overgaa; by de vergelyking der Schinkelſmert (*Scelotyrbe*) enz., zullen mogelyk deeze duistere ziekte eenig licht byzetten.

in DRENTHE en de *Majorie* van 'sBOSCH, dan voorheen plaats hebben.

IV. Dat de Waterzugt mede niet min HOLLAND, benevens andere gedeelten van het *Vaderland*, boven de eerſten aandoet; de *Hydrops ovarii* niet ongemeen ſchynt aan de oostelyker gedeelten van het zelve, en de breuken en andere gebreken van dit ſoort in de laage waterige ſtreeken overal hun Vaderland hebben.

V. Dat de Wormen zoo veel en menigvuldig zynde in alle de opgenoemde laage en vogtige landen, en by aanhoudende vogtige luchtsgeſteldheden, volgens §. XLI. n°. 4. en XLII. n°. 2.; en volgens bekende en aangenomene waarheden en waarneemingen, allerlei ſoort van toevallen, het zenuw-geſtel aandoende, kunnen verwekken, gelyk met recht van *Zutphen* gemeld is; zoo verdienen dezelve in haare gewoone gevolgen gekend, en by alle ſtuipen en zenuwtrekkingen, volgens haare onderſcheidene kenmerken, in acht genomen te worden; ten einde zuivere zenuwziekten met toevallige en zamengeſtelde niet te verwarren, de geneezing der ziekte niet te doen misſen, en het leeven van den lyder niet in gevaar te ſtellen.

Van de WATEREN *zoo der* ZEE, *als der* RIVIEREN, POELEN *en* MEEREN.

§. CXXII. Deeze wateren komen in dit opzicht niet zoo zeer ten aanzien van water als water voor, het geen uitwaasſemende, eenen vogtigen dampkring verwekt, en by de laage landen omſtandig gezien is; maar voornamentlyk ten opzichte van de ſoort van uitwaasſeming, die zy verſchaffen, — wegens de Dieren en Planten enz. welke zy bevatten. — Het *ſtroomende Rivier-water* verſchilt toch van het water der *Poelen*, *Moeraſſen*, en ſoortgelyke laage landen, het geen eenigen tyd ſtilſtaande, aan bederf en verrotting onderworpen is: insgelyks van het *Zee-water*, dat eene meenigte *Inſecten* in zich bevat.

§. CXXIII. Het *Rivier-water* kan, in weerwil van deszelfs beweging, ſchaadelyk zyn, wanneer het met veele *aard-* en *kleiachtige* deelen bezwangerd is; van waar de Ridder LINNÆUS de oorzaak der tusſenpoozende Koortſen heeft meenen te kunnen afleiden (*m*). — Het *Maas-water* zelve zoo zeer geroemd, ver-

oor-

(*m*) *Diſſertatio de Febribus intermittentibus ab aquis argilloſis derivandis.*

oorzaakt in den geenen, welke daar aan ongewoon zyn, wel eens krimpingen en buikpynen enz. Die te *Rotterdam* en in andere Maas-ſteden uit andere plaatſen komen, alwaar men alleenlyk regen-water gebruikt, bevinden in de eerſte dagen na het drinken van Maas-water, ligte aandoeningen van colyk-pynen; vooral de zulken, die een teder en zeer gevoelig zenuwgeſtel hebben. De Zalm uit den *Rhyn* in de *Rhoer* komende, wordt terſtond maager. Dit water ontlast zich ook langs deezen weg. — *Zoet* en *Zout*, of *Rivier-* en *Zee-water* onder een gemengd, dat dagelyks aan de monden der uitloozende rivieren geſchiedt, en welker vermenging en ſchuim zich op de oevers dier zakkende rivieren nederlegt, en door den opkomenden vloed weder driftig en in beweeging gebragt, hooger opgevoerd wordt, en in de Mailanden of Gorſen, Zeeplanten enz. hangen blyft, gaat by gunſtige gelegenheden ſchielyker over tot rotting, dan één van beiden alleen (*n*). Indien men dus de dampen van het water ter zyde ſtelt, zoo zal het zelve naar maate van de onderſcheidene opgeevende deelen, verſchillende uitwaasſemingen, naar den verſchillenden *Spiritus Rector*, opgeeven.

§ CXXIV.

(*n*) *Holl. Maatſchappye*, III. Deel, pag. 129. & PRINGLE, *loc. cit.* pag. 4 & 5.

§. CXXIV. Men wordt dit op de ſlikken van den HELIUS, welke by den wykenden vloed eene groote uitgebreidheid uitmaaken, gewaar (*o*): insgelyks op de *Waard-gronden*, op de *aanwaſſen* agter *Texel*, het *Eyer-eiland* enz. De *Gronden van het Wadt*, de *voorlanden van het Wester-kwartier*, onder *Oldenhove*. In het *Hunzinga-kwartier*, ten noorden van *Groningen*, aan de andere zyde van het *Riet-diep*, onder *Zuirdyk* ongeveer tot *Delfzyl* toe, tegen het *Twelingos-kwartier*, Oost-noordoostwaarts van *Groningen*, en tegen de *Oldampten* in den *Dollert*. Op welke Voorlanden door den natuurlyken aangroei van het zoogenaamde Krabbe-kwaad (*Salicornia*) en andere Zeeplanten, de ophooging door ſlibbe enz. vermeerderd wordt; en de *Inſecten* in en met deezen, by den wykenden vloed in dezelve hangen blyven: die by gunſtige gelegenheden, als van aanhoudende hitte, zonder tuſſchenkomende verfriſſende regens (*p*), de lucht met den reuk der ſtervende *Inſecten*, enz. dermaaten vervullen, dat men dien opgaanden *Spiritus Rector*, uit andere plaatſen derwaarts komende, allerkennelykst onderſcheiden kan: waar door Tuſſenpoozende en Gal-koortſen, benevens de Roode loop en

(*o*) BASTER op dezelfde plaats.

(*p*) *Dezelve*, op dezelfde plaats. & PRINGLE, *loc. cit.* pag. 4 & 5.

en andere ziekten niet zelden veroorzaakt zyn ; welke uitwerkſels onder de zelfde betrekkelykheid, aan de *Hollandſche*, *Frieſſche* en *Groninger* kusten zoo gemeen zyn, als aan de zoo gebrandmerkte *Voornſche*, *Zeeuwſche* en *Vlaamſche* landen en eilanden, die van den HELIUS uitmaakende.

1. Op het eiland *Wieringen*, in eene zuidwestelyke ſtrekking van de *Waard gronden* en het *Koegras* gelegen, regeeren de Gal-koortſen zoo regelmaatig, als in ZEELAND. Van gelyken te *Stavoren*, te *Harlingen*, in de *Provincie* van GRONINGEN enz. gelyk boven onderſcheiden gezien is.

2. Het eenige dan, dat in deeze van den anderen afgelegene gewesten, alleen eenig verſchil maakt, beſtaat hier in, dat de gronden te *Stavoren* en te *Harlingen*, zoo bloot niet geraaken, als in VLAANDEREN en ZEELAND, alwaar grooter val van water is. Te *Harlingen* komen de gronden zelden bloot, als na lang aanhoudende ooste winden ; insgelyks omtrent het *Vrouwen-Zand* voor *Stavoren*. Op het *zoogenaamde Meer van Wieringen* ſtaan 9, 10 of meêr voeten water. In de *Goudzee* ſtaat altoos met een gewoon ty 5, 5½ en 6 voet water. De gronden by *Monnikkendam*, *Waterland*, en byzonder de *Goudzee*, worden door het wyder worden der zee-gaten, en harder uit- en inloo-

pende ſtroomen, dieper. — Het water valt in de *Zuider-zee* en de *Wadden* op de volgende wyze: als te *Edam* $1\frac{1}{2}$ voet, te *Enkhuizen* $2\frac{1}{2}$, te *Amſterdam* $3\frac{1}{2}$, te *Harlingen* 5, te *Ameland* $7\frac{1}{2}$ voeten, en by gewoone ſpringtyden een $\frac{1}{4}$ voet meerder enz. — daar de gewoone val van water in ZEELAND en STAATS-VLAANDEREN doorgaans op 10, 12 en 14 voeten gereekend worden. — De Ebben van GRONINGEN komen hier naader by; naardien het water by den mond van het *Riet-diep* op 10 voeten, en aan de *Lauwers* by gemeene vloeden 12; maar te *Delfzyl* wel 13 of 14 voeten geacht wordt te vallen, en in de ſtad *Groningen* zelve doorgaans 6 voeten. De val in de *Maas* en *Goedereè* is ook zoo aanmerkelyk niet als in ZEELAND: echter blyven 'er medewerkende oorzaaken genoeg over, om de zaaden der ziekten aan de lichaamen der menſchen, van digter by, of verder af gelegen, mede te deelen: want de ſlikken tuſſchen de landen van *Huisduinen*, doorgaans het *Koegras* genaamd, loopen aan de laage zyde met alle vloeden eenigzints onder; doch met hooge ſpringvloeden en harde Noordweste winden, kan het water tegen den zeedyk ſtaan; waar van het wederom wykende, deeze gronden met de nedergelaatene behoudende deelen, bloot laaten. — De *gronden* van het *Koegras* beſtaan wel op veele plaatſen uit klei en vrugtbaare *ſpecie*; en om de noord zyn die

die meest zandig: maar zyn ook op andere plaatſen modderig en zeer diep. Zoo dat Voerlieden, die aldaar niet gewoon zyn te ryden, in gevaar zyn, om in die moddergaten te verdrinken. — De *Zuidwal* (aan de Noordoostkant van het *Koegras*,) ſtaat met den vloed geheel onder, doch hier en daar ſtaan *bollen*, die droog loopen, de *hersſens* genaamd; die aan de westzyde naar het nieuwe diep liggen. — De gronden tusſchen de *Wieringer-waard* en het eiland *Wieringen*, zyn aan de vaste wal ondiep, en niet als met kleine ſchuitjes te bevaaren, en met wier bewasſen, dat by laag water met de hand kan uitgetrokken worden. De *Wieringer-meer* en verder oostwaarts van *Colhorn*, is vol met Zand-plaaten, van welke veelen met laag water droog liggen. — Voor het *Oosterend van Texel*, ten oosten, liggen groote *Waarden*, of droogten van ſlikken, die tot aan het *oude Vlie* en noordwaarts genoegzaam tot aan 't *Vlie*, zich uitſtrekken; tusſchen welke gronden alleen eenige openingen zyn voor kleine vaartuigen, die ſchulpen visſchen voor de Kalk-branderyen in FRIESLAND; weshalven deeze dan ook hunne uitwaasſemingen van de daar op verbleevene *Inſecten*, droog liggende, kunnen opgeeven." — Het *Enkhuizer-zand* vloeit onder; maar met laag water is het gedeeltelyk boven; op het zelve wast geen wier. — Een groot gedeelte wiers groeit aan den zuid- en noord-hoek van

Wie-

Wieringen; maar in grooten getalle in het zoogenaamde *oude Vlie*, op banken, die met de ebbe droog loopen. Dit wier ſchiet in de maanden July en Augustus los van zyn wortel, en dryft in voordeelige jaaren, even als in de *Croos-zee*, op de west-kust van AFRICA, met-groote velden op de oppervlakte van de Zuider zee; by welke gelegenheid de ſchiplieden van *Texel*, de andere Eilanden en *Colhorn*, het zelve gaan viſſchen; waar van al het geen, dat daarna niet geviſcht zynde, zinkt; niet alleen veel nadeels aan het wand der Viſſchers toebrengt, maar ook, nu los gemaakt, gelyk het boven dryvende, met alle zyne Zeepuisten en *Inſecten*, zynen byzonderen *Spiritus Rector* naar boven werpt. Wanneer men nu overweegt, dat alle deeze gronden ten noorden en noordoosten van NOORD-HOLLAND gelegen zyn, en westelyk en zuid-westelyk hunnen *Spiritus Rector*, met alle de uitwaaſemende beginſelen, naar de Kust van FRIESLAND dryven, alwaar die winden, gelyk aan het overige Vaderland zeer eigen zyn, en zich meer in den zomer als wel in den winter laaten gevoelen; zoo is de rede zeer duidelyk, dat uit deezen hoofde de oorzaaken der Gal-koortſen geſchikter bron in FRIESLAND, hoewel van voorliggende ſlikken bevryd, dan in NOORD-HOLLAND, hebben kunnen. Terwyl nogthans de gezegde gronden het hunne ook genoeg kunnen toebrengen, om hun vermogen aan het zelve

ve te doen gevoelen; naardien de winden dagelyks en oogenblikkelyk verwisſelen, en zonder aanmerkelyke belemmering, of andere tegenwerkende oorzaak, hunnen koers veelal naar de richting der zonneſtraalen houden (§. XXXIII. *b.* 5). Weshalven in heete zomers die zelfde oorzaaken aan beiden kunnen gelyk zyn. Gelykerwys de aanwasſen van den *Dollert* oost en noordoost, benevens de voorlanden van de Lauwerzee weſtelyk van *Groningen* gelegen, by ſtille en warme lucht, den zoo zeer doortrokken dampkring genoeg bezwangeren kunnen, om derzelver vermogen aan de uit- en inwendige oppervlakte der lichaamen mede te deelen.

§. CXXV. 'Er is ook geen andere rede van de meerdere of mindere ongezondheid, in ZEELAND en STAATS-VLAANDEREN dan deeze. Men houdt wel *Sluis*, *Philippine*, *'t Sas van Gent*, benevens *Lillo* en *Liefkenshoek*, boven *Axel*, voor de ongezondſte der *Garnizoen*-ſteden; maar daar en tegen is de breede ſtroom van 't *Zwin*, 't *Veer*, 't *Coxiſche gat* tot *Bentille* en *Baſelaar* veel ſmalder, meerder verland, en met gorsſen begroeid, dan voorheen: insgelyks is de vaart van *Biervliet* voorby *Philippine* vry ruim, en behelst in 't midden aanmerkelyke ſchorren; waar van de ſlikken door den laager vallenden vloed, en in gelyken tyd ebbende en vloeijende, langer bloot liggen, dan de gronden van de *Maas* en

Gos-

Goereê enz. Maar even deeze plaatſen hebben deeze gronden op gelyke wyze noordelyk van zich, en worden van agteren door VLAANDEREN gedekt, en van vogtige zuidweste winden, door de landsligging meêr beſchut. Des hier geen ander verſchil zyn kan, dat van eenige voeten meerder val van water, 't welk tegen dat van *Groningen* nog geen vierde bedraagen kan; weshalven de overige oorzaaken gelyk zyn zullen. De evenredigheid van opſlikken blyft echter dezelve, gelyk men dit ziet aan de noordzyde, tuſſchen *Overſtacqué* en *Goedereê*; of ſchoon 'er minder val van water plaats heeft, als by dien ſtroom boven aangeweezen is. Daar 'er van den anderen kant, door den hoogeren en laageren opgang en val, eene meerder *ventilatie* in de lucht plaats heeft.

§. CXXVII. Eindelyk is 'er nog eene aanmerking, welke by het zeewater niet moet vergeeten worden; te weten, dat het zelve, behalven de opgenoemde beginſelen, by de Natuurkundigen bekend, ook veel *bitumen* enz. in zich bevatte; en van eenen ſcherpen aart zy; 't geen men verneemt in alle aan de zee of breede zoute rivieren aangelegene plaatſen van 't Vaderland, wanneer het zelve door hevige winden over die ſteden als eenen fynen ſtofregen gedreeven wordt; waar door men het geboomte, 't welk daags te vooren groen en vrolyk ſtond, als verdord met bruine

bruine bladeren ziet kwynen, en zelfs de uitwerkingen daar van op de glazen der huizen, die na een zwaaren ſtorm dikwyls vol kleine vlakjes zyn, als door het zout enz. verbeeten zynde, verneemt; waar door mogelyk die geenen, welke eene zwakke borst hebben, kunnen aangedaan worden. —

§. CXXVIII Het Water der *Poelen*, *Meeren*, enz. (§. XXIII. 4.) verſchilt in aart, ten aanzien van deszelfs behoudende deelen.

1. Het water van de FRIESCHE *Veengronden* is van een ſchadelyk vermogen, zelfs niet *directe* genuttigt, maar in ſpys en drank gebruikt zynde; vooral in die geenen, die 'er niet aan gewoon zyn; brengende Roos, gezwolle amandelen, Tandpyn, de *Scorbut* enz. voort (*q*). — Aanmerkelyk is het verhaal, dat A. MUNTING (*r*) van het zelve doet; en de uitwerkingen, welke dit, benevens deszelfs uitwaasſemende deelen, ten tyde van J. CÆSAR, op de Roomſche heirbenden te wege bragt (*s*).

2. In de NOORD-HOLLANDSCHE droogge-maakte Meeren is het water brak; doch in allen niet

(*q*) J. GOUT *l. c.* ſect. II. §. VII. & ſect. III. §. VI.

(*r*) J. H. KNOOP *lib. cit.* pag. 37.

(*s*) *De vera Antiquorum herba Britanica*, *&c.* pag. 16. waar van onder de *Bylagen* letter Cc. nader.

niet even flegt. — Te *Edam* drinkt niemand eenig ander dan regenwater; ſommige pompen geeven water, dat tamelyk goed is om groente in te koken; doch van allen is het ondrinkbaar.

3. Doordien de grond in de *Weteringen*, (§. XCVI.), ten eenemaal veenachtig is, zoo heeft men in 't geheel geen pompwater, of ten minſten geen, dat by gragt water ophaalen kan: het geen nogthans dikwyls brak is, wanneer het Ye van zyn water in de Meer laat; en hoedanig dit is, zal ſtraks blyken. — De overige kunnen uit den *Aart der gronden* (§. XCIII.), en de aanwyzing daar van in de *Verhandelingen deezer Maatſchappye* zelve gedaan (*t*), opgeſlagen worden.

§. CXXIX. Volgens den Aart der byzondere gronden, en de nadeelige beginſels in dit water vervat, wordt de Dampkring onderſcheiden door dezelven aangedaan; gelyk bereids van die van NOORD-HOLLAND, van AMSTELLAND, van de oostelyke zyde van RHYNLAND, van GOOILAND, van OVERYSSEL enz. (§. XCIV-XCVIII.) gezien is.

1. De byzondere dampen van FRIESLAND zyn uit de aanhaalingen van J. H. KNOOP en van

(*t*) XI. Deel 2. ſtuk, bladz. 159-166.

van A. MUNTING (§. CIX. en CXXVIII) genoegzaam afteneemen: zynde gelyk aan die van ZUID- en NOORD-HOLLAND (*u*).

2. In de NOORD-HOLLANDSCHE Meeren vindt men opgaande dampen van 's morgens tot 's avonds ten 4 uuren; gelyk aan nevels over de velden golvende.

3. Hoe ſchoonder het weder, en hoe helderer de dag is, hoe meer de ſtinkende dampen, zoo dra de avond nadert, uit de *Haarlemmermeer* opryzen, en de geheele *Weteringen* bedekken. Het eene oogenblik ziet men eene heldere lucht, en het ander een jagt van vuile dampen. — Hier van weet men te *Leimuiden*, *Nieuwveen* en te *Zevenhoven* niets, alwaar het zilver ook minder beſlaat (§. XCVI.), maar wel te *Kalſlagen*.

4. Naar den kant van de *Bylmer-meer* wordt men deeze nadeelige dampen het meest in het najaar, tegen den regen-tyd (§. XCVI.) gewaar.

5. In OVERYSSEL nevelt het in het voor- en najaar, voornamentlyk te *Campen*, te *Zwolle*, doch allermeest te *Vollenhove*, en door dat geheele

(*u*) Over de mist by het veranderen der ſaiſoenen; en den nevel by heete en heldere zonneſchyn, kan men de *Natuurl. Hiſtorie* van J. LE FRANCQ VAN BERKHEY I. Deel p. 304, 305. en het opgeeven der gronden pag. 306. nazien.

heele kwartier, en in de nabuurige aan zee gelegene plaatſen. Welke nevel op verre na zoo dikwyls en zoo ſterk niet is, als wel in ſommige andere *Provincien*. — Op veele zomerſche avonden, en laat in den nacht heeft men hier nevel of mist naby de Meeren, komende uit dezelve en uit de ſlooten, kruipende over de groenlanden, laag over den grond en op het water. — Ook valt door de geheele *Provincie* by ſtreeken, meest naby de veenen, in de maand Mey en het begin van Juny des nachts een ryp, welke aan de veld-vruchten veel ſchaade doet: niet minder aan de lichaamen der menſchen, gelyk bereids (§. CXV. 6.) is aangeweezen.

6. Te *Nymegen* ziet men wel eens boven de Stad eene ſchoone heldere lucht, en nederwaarts over de *Betuwe* heen ziende, ſoortgelyke dampen (*v*).

7. In ZEELAND zyn die in verre na niet by de bovengenoemde te vergelyken (§. L. 1). De grond is aldaar op veele plaatſen van een vaster zamenſtel, en dreunt en trilt niet zoo op de minſte beweging van eenig rytuig, als in HOLLAND. Ook zyn 'er buiten de genoemde laage landen zoo geene Meeren en Plaſen, eenige weinige kleine wielen en bedykte kreeken uitgezonderd. —

§. CXXX.

(*v*) M. J. DE MAN *l. c.* pag. 58.

§ CXXX. Ten aanzien van het geen door anderen omtrent dit ſtuk is medegedeeld, kan men den welverdienden lof aan de Verhandeling van wylen *Doctor* GOUT (*w*) geenzints onthouden, welke omſtandig over deeze ſtoffe met aanwyzing der voornaamſte Schryvers gehandeld heeft. De Heer PRINGLE heeft zoo wel het nadeel van het water, uit zulke gronden in putten opwellende, en tot drank gebruikt, beweezen, als de ſchaadelyke vermogens, welke uit zulke gronden opſtygende, den dampkring beſmetten, en by zamenloopende oorzaaken gelegenheid tot ziekten van dit ſoort geeven (*x*); gelykerwys de opmerkzaame HUXHAM dit ſtuk verder voldongen heeft (*y*).

COROLLARIA.

Uit deeze waarheden blykt dan wederom:

I. Dat die zelfde oorzaaken, welke ten tyde der *Romeinen* in deeze landen plaats hadden (§. CXXVIII.), als nog die zelfde uitwerkingen by dezelfde geſteldheden der zaaken en onderwerpen hebben.

II. Dat,

(*w*) *Diſſert. citat.* ſect. III. & IV. & J. J. VAN DEN BOSCH *Hiſtor. Conſtit. Epid* §. XXII.

(*x*) *Maladies des Armées*, pag. 6.

(*y*) *Lib. citat.* Tom. I. pag. 185.

II. Dat, gelyk volgens §. CXX. Cor. I. van de laage landen en de onderscheidene gronden in dezelve gebleeken is, de *Scorbut* uit belemmerde doorwaasseming, door den vogtigen grond en dampkring ontstaande; van gelyken de Rotkoortsen op gelyke plaatsen by medewerkende oorzaaken (§. LXXIV.), onafscheidelyk volgen moeten: nogthans met dit onderscheid, dat dezelve, by aanhoudende koude en vogtige luchtsgesteldheid, eer de gedaante van *Febres catarrhales benignæ & malignæ* uitmaaken: in tegendeel, in warme en vogtige Zomers of dergelyke luchtsgesteldheid, by zeer met water bezwaarde en laage landen plaats hebbende, uitwyzens de *Maculæ purpureæ*, meer van eenen rottigen aart zyn. — Eene zaak, welke in de behandeling niet genoeg kan in acht genomen worden; naardien de eerste veelal de klieren aandoen, en tot de *Febres nerveæ* veelal behooren; somtyds door eene *Salivatie* of geen zigtbaare *Crisis* eindigen, en in deeze, zoo wel, als in de laatste, zelden aderlatingen te pas komen.

III. Dat, volgens die zelfde gronden, die ziekte, welke de *Scorbut* in de *Morbi chronici* uitmaakt, die zelve zy, welke onder dezelfde betrekkelykheden van Gronden, Water, Lucht, Verhevelingen, enz. tot de *Morbi acuti & Febres putridæ*, of Rotkoortsen behooren.

IV. Dat,

IV. Dat, volgens deeze beſchouwing, allerduidelykst blykt het onderſcheid, tusſchen de opgenoemde Galkoortſen van den Herfst in de landen van den HELIUS, en die verder by de *Ziekten van de onderſcheidene Jaargetyden en het Water* opgenoemd zyn: als welke hun beſtaan niet hebben in de vogtige luchtsgeſteldheid (§. LXXXIX. COR. VI.) vermits zy deeze doorgaans doen agterblyven; maar in den *geconcentreerden Spiritus Rector*, door de aanhoudende warmte der lucht bewerkt, in het lichaam gedrongen, en met andere bykomende oorzaaken gelegenheid tot deeze koortſen geevende. Waar uit teffens de gelykheid van de zoogenaamde *Zeeuwſche* Galkoortſen met die van andere landen des Vaderlands, aan zoute boorden gelegen (§. CXXIV. 1, 2.); en de meerdere kwaadaartigheid der heete en Rotkoortſen, in vogtige en met water bezwaarde landen, vooral in nieuwe Droogmaakeryen, wegens den byzonderen aart der gronden en de ſchadelyke vermogens (§. XCIV.) die dezelve bezitten, af te neemen is.

Van het AANTAL *der* MENSCHEN *in de groote* STEDEN, *enz.*

§. CXXXI. Het getal der Menſchen enz. behoort insgelyks tot eene geneeskundige over-

weeging van den Dampkring, naardien om de reden, boven (§. XXIII. n°. 6, 7 en 8.) gemeld, de lucht aldaar min zuiver zyn kan: in tegendeel met veele benaauwde dampen en uitwaasemingen moet bezwaard worden; welke in die plaatsen, die door den wind niet behoorlyk kunnen doorwaaid worden, hangen blyven, of door haare veelheid den dampkring besmetten. Veele en andere zaaken kunnen hier toe gebragt worden; als:

1. Eene onnoemelyke veelheid voedsel, zoo van dieren als aardgewasen, en ander noodruft, tot geryf dier menigte van nooden.

2. De afval van deeze: verstaa 'er gerustelyk ook die der geslachte beesten, gedoode vischen en krengen onder; de afval van zoo veele groentens; waar van

3. Een groot deel in de gragten gesmeeten wordt; de vulnis van de straaten en ander soort, dat men in de gragten werpt; het stilstaan van derzelver water in de steden, die van geen doortogt voorzien zyn.

4. De verderfelyke gewoonte van de algemeene en byzondere rioolen, vuilniszypen, en gemakken in de gragten te leiden; de menigte uitwerpsels van menschen en beesten, als Paarden, misthoopen enz. in en naby de Steden, enz.

enz. (z), waar onder de bleekeryen van kleederen niet dienen vergeeten te worden.

5. De uitwaasſeming der menſchen, voornamentlyk alwaar veelen by den anderen zyn; als in Godshuizen en elders, daar verſcheidenen te zamen woonen of ſlaapen.

6. De Schoolen, die in de ſteden doorgaans naar de veelheid der kinderen te eng zyn, waar door zwakke kinderen het ook niet zonder meerder of minder letzel in dezelve houden kunnen. Men vergeete niet ten

7. Het verblyf in de Kerken. De nieuwgebouwde zyn in de ſteden te klein, naar het groot aantal van menſchen, welken dezelve ſomtyds, naar gelang van den begunſtigden Leeraar bevatten: in den zomer benaauwd door de verhitte ademen; in den winter ondraagelyk door de ſtooven en uitwaasſeming der beglommen koolen. — De Kapellen hebben dit zelfde ongemak, als een ruim Choor, Kruispanden en het hoo-

(z) Veele deezer oorzaaken en meer anderen, benevens de wyze van verrotting enz. kan men by C. REDELYKHEID, *Project of ontwerp om den ſtank of beſmettelyke reuk der Wateren in de gragten van 's* HAGE *des zomers voor te komen* enz. Hoofdſt. 2 en 3. nazien; 't geen op andere ſteden en plaatſen kan toepaſſelyk gemaakt worden. Sommige deezer oorzaaken zyn in de berigten van *Nymegen* gemeld. Te *'s Hertogenboſch* wilde men gaarne van 2000 Honden verlost zyn, en van *Deventer* klaagt men zeer over de engheid en morſigheid der ſtraaten enz.

hoogere gewelf misſende ; het geen alle oude groote Kerken hierin vooruit hebben. Want of ſchoon dit verblyf kortſtondig zy, leert de dagelykſche bevinding, dat veele zwakkere des namiddags in dezelve flaauw worden ; of door opſtygingen of ſtuiptrekkingen worden aangedaan : 't geen de zieken en kraamvrouwen, naauwlyks behoorlyk herſteld, door eenen kwalyk begreepen Godsdienst, zonder vooraf aan de lucht gewoon te zyn, al te dikwyls, door weder op nieuw in ziekte te ſtorten, ondervinden (*a*). — Een ieder Menſch heeft zyne byzondere uitwaaſeming, zoo kennelyk aan de Dieren, voornamentlyk aan de honden. — De *gecalculeerde* uitwaaſeming (§. XLVI.) zal in warm weder by deeze veelheid van menſchen meerder zyn. —

§. Dee-

(*a*) Men vergelyke hier mede de gedachten van wylen Dr. Gout *Diſſert. cit.* ſect. V. §. IX. pag. 43. met M. J. de Man *l. c.* pag. 218. in de Aanteken. — Men bedoelt hier geenſints mede den Godsdienst te verachten en den Vrygeest in de hand te werken ; want offchoon iemand mogt denken, dat de Goddelyke Wet Levit. XIV. vs. 2. en Matth. VIII. vs. 4. hier voor gaa ; moet men echter onderſcheid maaken in de byzondere geſteldheid van het Land, en in de wyze van den Godsdienst, in de onderſcheidene huishoudingen. Die zich voorheen aan den Priester vertoonde, was niet 2 of 3 uuren opgeſlooten in een naauw beperkt gebouw, met opzicht tot de veelheid der zaamgevloeide menigte enz. maar hy was in den ruimen Voorhof. Het zelfde kan wegens het Godsdienſtige verricht worden, wanneer het lichaam behoorlyke krachten verkreegen heeft, en reeds aan de lucht, aan het gehoor, aan de inſpanning, aan menſchen enz. gewoon is.

8. Deeze oorzaaken worden buiten twyffel geholpen door het begraaven der Dooden in en om de Kerken ; het geen mogelyk meêr doet als men denkt. 'Er ſterven jaarlyks te *Amſterdam* ongeveer 8000 menſchen, waar toe alleen 11 Kerken en 6 Kerkhoven zyn, of zoo men wil 7, het Kerkhof van de Zuider Kerk daar onder begreepen zynde (*b*), dewelke in de ſtad alleen 17 publique Begraafplaatſen uitmaaken, dat voor eene zoo volkryke ſtad niet veel is. Offchoon nu de begraaven Lyken door het liggen in en onder den grond, niets kwaads opwerpen ; zoo zal 'er door het geduurig roeren van den grond derzelven, en de ongelyke diepte, waar mede de Lyken wegens de menigte die

(*b*) *Notitie der Begraafplaatſen, behoorende tot de Stad* AMSTERDAM:

De Noorder Kerk.	Het Cathuizers Kerkhof.
De Oudezyds Kapel.	
De Nieuwezyds Kapel.	Het Noorder Kerkhof.
De Zuider Kerk, waaraan een Kerkhof tot dezelve Kerk behoorende.	Het Wester Kerkhof.
De Oude Kerk.	Het Leidſche Kerkhof.
De Nieuwe Kerk.	
De Wester Kerk.	Het St. Anthonys Kerkhof.
De Eilands Kerk.	
De Ooster Kerk.	Het Gasthuis- of Pest-Kerkhof.
De Waale Kerk.	
De Engelſche Kerk.	
Elf Kerken.	Zes Kerkhoven.

die 'er in begraaven worden, by medewerkende gelegenheden, eene meerder of minder *infectie* geſchieden. Het *Cathuizer Kerkhof* te *Amſterdam*, en verſcheiden Kerken in de ſteden geeven dit, by warme zomerdagen en avonden, genoegzaam te kennen. Men zie wat RAMAZZINI (*c*) en anderen (*d*) hier omtrent gedagt hebben; en lette, wat opmerkende Vorsten omtrent dit ſtuk hebben gedaan, door de begraafplaatſen te veranderen (*e*), of de Lyken, aan beſmettelyke ziekten overleeden, eens zoo diep dan naar gewoonte, te doen begraaven (*f*). Uit alle zoodaanige bekrompenheid en beſmetting, worden twee kwaaden gebooren; het eene, dat de lucht met veele onzuivere deelen bezwangerd, het ander, dat zy tot de inademing en het leven, zoo niet onbekwaam, ten minſten te min veerkrachtig wordt; en hier door dat zelfde en meer moet veroorzaaken, als eene ligte lucht op zich zelve alleen konde te wege brengen, indien deeze bekrompenheid en verſpilling van haar levens-

(*c*) *Opera omn.* pag. 314 en 315. Nederlandſche Vertaling *van de Ziekten der Konſtenaaren en Ambachts-lieden* enz. Hoofdſt. XVII. voornamentlyk pag. 121-123.

(*d*) J. GOUT *l. c.* §. X. pag. 44. G. VAN DOEVEREN *Serm. Acad.* pag. 55, 56. *Nederl. Vert.* pag. 61, 62. en M. J. DE MAN op de aangehaalde plaats, pag. 217.

(*e*) Als in *Zweden*, in *Frankryk*, by den *Hertog van Modena*, enz.

(*f*) Gelyk de Koning van *Pruiſſen* over weinige jaaren bevoolen heeft.

vensvoedſel (*g*) lang aanhoud: weshalven hoofdpyn, benaauwdheid, opſpanningen, opſtygingen, ſtuiptrekkingen, *Epilepſiæ*, enz dan op zoodanige plaatſen niet te verwonderen zyn.

9. Men overweege hier by het verſchil van woonplaats, in het hooge of laage der ſteden; in het midden of aan deszelfs muuren of wallen; laat ik 'er byvoegen aan ſtinkende of ſtilſtaande gragten; en daar uit zelfs, uit den laagen grond, doorgaans natte vogtige en 's winters onder water ſtaande kelders (§. CXIII. Cor. VI.). RAMAZZINI (*h*) heeft te *Mutina* eene *Epidemie* van kwaadaartige Koortſen waargenomen, welke de geenen, die by de muuren woonden, wegnam, en byna geenen aandeed, die hunne huizen in de ſtad hadden. — HIPPOCRATES teekende dit (*i*) in zynen *Philiſcus* aan, die by den muur ziek lag. — Men beſpeurt wel meer zieken te *Rotterdam* in de binnen- als in de buiten ſtad; waar van de rede is, dat de huizen aldaar meest boven, en niet van onderen be-

(*g*) Wat dit levens-voedſel zy, of waar in dat vermogen van de lucht beſtaa, dat wy om te leeven noodig hebben, en door nieuwe lucht telkens moet ververst worden, behoort tot deeze verhandeling niet omſtandig onderzocht te worden. Men dient 'er echter tot verſtand van dit *Artikel* kennis van te hebben, waarom de Schryvers op dit ſtuk boven (§. XLVI. not 6.) aangehaald, hierop dienen nagezien te worden.

(*h*) *Lib. cit.* pag. 414. *De Principum Valetudine tuenda &c.* cap. III. welke plaats wel verdient nageleezen te worden.

(*i*) *Lib. Epidem.* I. ægr. XIV.

bewoond worden, welke men beneden tot Pakhuizen gebruikt; 't geen waarſchynelyk veel tot behoud der gezondheid van een groot aantal deezer gelukkige bewoonders toebrengt: terwyl aan den anderen kant het onderloopen van veele huizen en kelders by hooge vloeden enz. (§. LIX. 5.) voor veelen ſchadelyk gehouden wordt. — Ook vindt men doorgaans de meeste zieken in laage vogtige huizen (§. CXIII. cor. 6.), gangen en ſloppen (§. XXIII. 6.), benevens den omtrek derzelven. — Daar men te *Groningen* de meeste gebrekkigen, kreupelen, gebochelden en *Rachitici* in dien ſtreek der Stad ziet, welke *onder de Muuren* genoemd wordt. Te *Nymegen* grasſeeren de meeste Rot-koortſen in het laage der ſtad (§. CIV. 7.) enz.

COROLLARIA.

Alle deeze zaaken by den anderen genomen, en by de volgende *Artikels*, als onafſcheidelyke gevolgen gevoegd, en in verband met de voorgaande beſchouwd zynde, blykt het genoegzaam: dat,

I De vier eerstgenoemde oorzaaken in volkryke Steden, by gunſtige gelegenheden van hitte, droogte, beſmetting, gebrek van verfriſſing, of bekwaame afleiding van het nadeelige, of eene te groote nabyheid van ſchaadelyke vermeng-

mengſels (4), de zaaden der ziekten zeer begunſtigen konnen; of die reeds uitgeſproten zyn vrugtbaar voortzetten, en dikwyls niet, dan door verandering, verbetering, of vernietiging van dezelven, doen ophouden.

II. Dat het groot aantal menſchen in volkryke Steden der *Nederlanden*, en in zulke plaatſen, in welke zwaare *Garnizoenen* liggen; in naauwe wooningen, en in welke veelen by den anderen zamen huisvesten, dezelve oorzaaken (1) niet weinig vermeerderen moeten: hoedanig de bevinding in beſmettelyke *Epidemien* doorgaans geleerd heeft, en door de Kinder-pokjes dagelyks bevestigd wordt, welke in zulke plaatſen zelden geheel ophouden; en in zulke wyken aangeſteeken, de meeste woede aanrechten.

III. Dat de enge Schoolen in groote Steden naar het aantal Kinderen, niet weinig in dezelfde gevolgen mededeelen; als uit welke de beſmettingen van Schurft, Roodvonk, Mazelen en Kinder-pokjes eens in één of eenige Leerlingen gevat, ras vrugtbaar voortſpruiten.

IV. Dat dit zelfde omtrent de bekrompen Kerken, naar de veelheid der Toehoorders, zoo wel in deeze (1), als in de genoemde oorzaaken (num. 5, 7, 8.), niet alleen ten aanzien van het mededeelende ſmet, het bederf in het lichaam zelve, door het berooven van deszelfs veer-

veerkrachtig vermogen, als het ſchaadelyke der beſmettende vermogens, by aanſteekende ziekten in doorgaande *Epidemien*; en, wegens het begraaven der dooden in dezelven, de oplettenheid der Hooge Overigheid nooit genoeg aanbevolen, plaats hebben kan, en volgens natuurkundige gronden hebben moet: waar uit de verdere gevolgen voor de zwakken enz. genoegzaam af te leiden zyn.

Van de LEVENSWYZE, *met opzicht tot den Dampkring enz.*

§. CXXXII. Er is in deeze een groot verſchil, of men zindelyk of morſig leeft: over het algemeen is 'er weinig in dit ſtuk over de morſigheid der *Nederlanderen* te klaagen; in tegendeel ſtrekt zich de zindelykheid van veele Vrouwen in dezelve meer dan te verre uit, en doet de balans aan die zyde te veel overſlaan. — De zindelykheid is, in zeker opzicht, zeer nuttig en heilzaam voor de gezondheid; maar, uit aanmerking dat dit land zeer laag, vogtig en waterachtig is, en met zoo veele waterachtige deelen bezwaard; zoo wordt de lucht, die uit zich zelve in de huizen veeltyds de nodige veerkragt ontbreekt, en boven dien vogtig is, door al het wasſen en plasſen met water, nog kouder en vogtiger gemaakt; waar by koomt de kwaade ge-

gewoonte, dat de vertrekken naar deeze groote verrigting veelal geſloten worden gehouden, en het liefelyke licht, en de verwarmende zonneſtraalen, benevens het ververſchende levensvermogen uit dezelve geweerd worden. Geſchiedt nu dit werk in den winter, of by eene bedompte en vogtige lucht, of wel by ſtyve noorde en oostelyke winden, dan wordt in eene tegengeſtelde rede alles vermeerderd. Boven dien ſtookt men te weinig: de brand is in deeze landen, naar de veelheid der menſchen, te ſchaars of te duur, om de lucht behoorlyk te verbeteren. — Eene kwaade gewoonte heerſcht ook by veele Vrouwen, dat zy het vuur, behalven het noodige voor den koffy- of Thee-ketel te bezorgen, (want veele Vrouwen kooken in ſommige plaatſen geen pot; gelyk in de zeevaarende vlekken, in't vervolg zal aangeweezen worden,) den ganſchen dag ingerekend of toegeſtopt houden, zoo als men het noemt; terwyl zy zich, met over een ſtoof te braaden enz. behelpen.

§. CXXXIII. Men kan hier wel geenen algemeenen regel opgeeven, die alle byzonderheden bevat; maar, over het gros genomen, ſtookt men te weinig. Men doet zulks by veelen ook te laat in het jaar, en ſcheidt 'er om het verhuizen der meiden, ofte eene kwaade aangenoomen gewoonte, van vroeg de huizen ſchoon te maaken, of na Paasſchen niet meer te ſtooken,

ken, te vroeg uit, hoe ongunſtig het weder ook zy, en hoe nuttig het als dan nog zyn zoude, de lichaamen voor de huizen te bezorgen: waar door de huizen, die voor het meerendeel vogtig zyn (§. CXIII. Cor. VI.), van haare naadeelige lucht en vogtige eigenſchap niet kunnen verbeterd worden; en noodzaakelyk tot alle die oorzaaken aanleiding geeven moeten, welke tot deeze *Claſſe* behooren: 't geen door het weinig luchten moet vermeerderd worden; en buiten andere gelegenheden, vooral in beſmettelyke Ziekten, als Rotkoortſen, Kinderpokjes, Mazelen enz. naadeelig worden moet. In welke de verſch aangebragte lucht de beſmetting vermindert, de hevigheid der ziekte maatigt, en de lyders verkwikt. — Eene andere tegenſtrydige gewoonte heeft ook doorgaans by het ſchrobben en dwylen plaats; dat men op de nat gepolyste vloeren, op welken tyd als dan deuren en venſters wyd open ſtaan, met de bloote kousſen heen en weer loopt; waar uit *Dolores colici*, *defectus menſtruorum*, en door de open deuren en raamen, in de bezweete lichaamen *Rheumatismi*, *Pleuritides*, *Anginæ* enz. dikwyls ontſtaan.

§. CXXXIV. Niet zelden ziet men ook, dat de eerſte oorſprong van beſmette en rottige ziekten, by het gemeene volk, 't welk verre is van zindelyk te zyn, zich openbaart; en dat een

een meenigte kinderen daar door omkomen, en veelen van dit ſoort van menſchen door dezelve verteerd worden; welke zy door vadzigheid en ſlordigheid zich op den hals haalen (*k*). — In het jaar 1773. openbaarde zich te *Edam* een Rotkoorts in een arm huisje, die vervolgens verder verſpreidde. Van gelyken ontſtak in de *oude Loosdrecht* over weinig jaaren eene doorgaande ziekte het eerst een man aan, in een huis waar in, door armoede, eene kwaade levenswyze gehouden werd, die daar aan overleed. De geenen, die hem in deeze koorts hadden opgepast, werden daar door vervolgens aangetast; van welken die van huis tot huis voortging, en het getal der dooden in deeze plaats tot over de 100 deed ſtygeren, daar het anders gewoonlyk omtrent de 30 was. — De Ziekte te *Maurik* hadde zich, na ten eenemaal *geceſſeerd* te zyn, in de maand December 1770. in een rondom *geïnundeerd* huis van een armen Jood, geopenbaard; insgelyks aan een anderen armen Jood, in eene kamer van het zelfde huis wonende (*l*). — Gelykerwys de oorzaaken der Ziekten welke doorgaans op watervloeden volgen, van een voornaam Geneesheer in die gewesten, wel gedeeltelyk aan de vogtigheid der wooningen en ſlaap-

(*k*) G. van Doeveren *Sermon. Academ.* pag. 52, 53. *Nederl. Vertal.* pag. 57 59.

(*l*) M. J. de Man *enz.* pag. 3.

ſlaapſteden, maar inzonderheid aan het gebrek van brandſtoffen in den winter, en van goed voedſel, en niet minder aan *onreinigheid* worden toegeſchreeven. Terwyl die arme menſchen als dan weinig lust, vermogen en gelegenheid hebben, om hunne wooningen, kleederen en dekſel te zuiveren: maar meest altoos in eene lucht, met ſchaadelyke dampen vervuld, verkeeren; en daarom bloot geſteld zyn aan zulke Ziekten, welke men uit ſoortgelyke rede waarneemt. — Geen oorzaak is 'er toch, die het lichaam meêr benadeelt, dan de belette en onzichtbaare uitwaasſeming, het te rug dryven van dezelve, en het doen wederkeeren van onzen eigen bedorven *Spiritus Rector* (*m*). Geen vogt of uitwerpelyk deel onzes lichaams gaat ſpoediger over tot bederf en verrotting, dan deeze evengenoemde *Materies perſpirabilis*; waarom zich deeze ziekten ten grootſten deele by de behoeftigſten van de kleine gemeente bepaalen; behalven zulke andere perſoonen, die veel ommegang met hun moeten hebben, en met hun in dien zelfden onzuiveren dampkring verkeeren: deeze worden kennelyk minder of meerder voorgekomen, naar maate van de onderſteuningen, die de behoeftigen, geduurende den wintervloed, hebben kunnen. Want, als men den vloed te CUILENBORG uit de nieuwe ſtad kan kee-

(*m*) L. STOKKE *kwynende Ziekten enz.* pag. 119, 120.

keeren, is 'er minder behoefte en ook minder vreeze voor ziekten in dezelve. En op een zomervloed zelfs, wanneer de ſtilſtaande wateren door de warmte, even als dikwyls in de ſteden met gragten doorſneeden, bederven; beſpeurt men ook niet zoo zeer die Rotziekten: zynde dan ook de behoeftigheid minder, dan in den winter. Menſchen, die ook in den vloed, op boven vertrekken, hunnen nooddruft gehad hebben, blyven meest-al vry; wanneer, na den vloed, die Ziekten volgen. Alles ten bewyze, dat het gebrek door watervloeden (en daar uit voortkomende lusteloosheid en *onreinigheid*), meerder oorzaak is (in dit geval), dan wel de vloeden op zich zelven. Want in deeze betrekking, moest de warmte van den zomer de verrotting (§ XLVII. 3.) vermeerderen; en door die van den winter (§. CXIII.) beteugeld worden. — De ziekte te *Maurik* begon in den winter. — Te *Druimel* echter eerst in de maand Mey 1770. waartoe een medegedeeld ſmet kon aanleiding gegeeven hebben (*n*).

COROLLARIA.

Om allen omſlag te vermyden, zal ik de *Corollaria*, die hier op zouden kunnen gemaakt worden, zamentrekken, met te zeggen:

I. Dat

(*n*) M. J. DE MAN. *l. c.* pag. 61.

I. Dat geringe, verſchillende, en van elkander onderſcheidene beginſelen, by de bovengemelde medewerkende oorzaaken, gelyke uitwerking hebben kunnen; en wederom andere tegenovergeſtelde gelyke gewrogten kunnen daarſtellen; van oplettende Geneesheeren nimmer te verwaarloozen, en doorgaans de grootſte ſlagting aanbrengende: welke in haaren aart gekend, in haare beginſelen geſtuit, en door een goed beſtuur afgeweerd, de beste geneeswyze aan de hand geeven.

II. Dat boven alle geneugten des levens, een goede wooning, reine levenswyze, en bekwaame zuivering van den bedorven, en tot het leven verzwakten dampkring, verre het beste te ſchatten zy.

Van de VOEDSELS, *ten aanzien van derzelver bereiding enz. benevens de onderſcheiden* BRANDSTOF, *met opzicht tot den Dampkring, enz.*

§. CXXXV. De *Voedſels* maaken insgelyks eenige verandering in den Dampkring, die, na dat zy op verſcheidene wyze bereid worden, verſchillenden waasſem opgeeven, en in de uitwerpſels zich vertoonen; welken zich met de lucht vereenigen, en naar de onderſcheidene opvlie-

vliegende deelen van onderſcheiden aart zyn. — Van meer belang zyn de *Brandſtoffen*, tot het kooken, braaden enz. Waar by men als brandſtof teffens begrype, welke, naar het volgende *Artikel*, hun opzicht tot den koophandel hebbende, gebezigd worden. Menſchen, op het land, of alleen zamen woonende, worden de uitwerking hier van niet zoo gewaar, maar boven groote ſteden, of daar een groot aantal *Traſiquen* is, die door vuur bewerkt worden, is dit zeer kennelyk: boven of over welke een geduurige damp als een dikke nevel hangt, die in weerwil van alle verandering van weder en winden, zich beſtendig, door nieuwen aanvoer, vertoont. Overweegende, welk een aantal menſchen in *Amſterdam*, *Rotterdam* enz. woonen, en wat ongelooffelyke veelheid voedſel tot dagelyks onderhoud noodig is, het geen door vuur moet bereid worden, is zulks een natuurlyk gevolg. — Van deeze brandſtof is wederom anders die van *Hout*, anders die van *Turf*, anders die van *Koolen* (*o*); welke thans meer dan ooit, 't zy tot gemeender, of tot meêr byzonder gebruik, in deeze landen gebezigd worden. — De brand van het hout min ſchadelyk, verdient minder opmerking; meerder die van turf; allermeest die van Steenkoolen.

§. CXXXVI.

(*o*) BOERHAAVE *Elem. chem.* Tom. I. pag. 403.

§. CXXXVI. De *rook* van *goede Turf* wordt van den beroemden BOYLE, en den ſcheikundigen BOERHAAVE, als van eenen zeer zuiveren brand geroemd (*p*); maar alle turf is thans van dien aart niet (§. LXXXVI.). KNOOP heeft 'er zeven ſoorten in FRIESLAND van opgenoemd (*q*), die echter meer in ligter en zwaarder, en geſtoken of gebaggerd te zyn, dan in kwaader hoedanigheid van den anderen verſchillen; vermits 'er maar twee brakke ſoorten opgenoemd worden. De ligte word meest tot de *Trafiquen*, de andere in de huizen en haardſteden gebruikt. Waaromtrent het genoeg is aan te merken, dat, hoe ligter de turf is, zo veel ſchielyker die ook verbrand en vervliegt, en zo veel meer ſtof en aſch dezelve in de lucht of den dampkring werpt. En dat de brakke, om de rede boven genoemd, voor de borst nadeeligſte is, en in de vertrekken geſtookt, de oogen aandoet; 't geen doorgaans aan den rook van gebrande turf toegeſchreeven wordt. Terwyl derzelver koolen in de ſtooven, toegeſlooten vertrekken, kraamkamers en kerken, niet dan ſchaadelyk zyn kunnen, noodwendig hoofdpyn, duizeling, bedwelming enz. moeten voortbrengen. Zaaken zoo klaar, dat ze door geener-

han-

(*p*) *Ibidem loci.*

(*q*) J. H. KNOOP *tegenwoordige Staat van Friesl.* III. hoofdſt. VI. pag. 47.

hande getuigen behoeven bevestigd te worden. — Te *Marken*, alwaar geen zolders nog ſchoorſteenen zyn, maar alleen een gat in het dak geſneden is, (hoedanig in de meeste Visſchuiten, ſchoorſteenen ontbeerende, geſchied), ſmoort de rook, opgaande van het vuur op eene plaat in 't midden van het vertrek, onder de netten, die op balken liggen, welke rook dezelve taant en voor het bederf bewaart. Waar aan de borstkwaalen worden toegeſchreeven, die daar meer dan te *Edam* zyn; welke menſchen 'er taanig uitzien, en ouder ſchynen dan zy zyn.

§. CXXXVII. Het voor- en nadeel der *Steenkoolen* valt moeilyker te bepaalen. Na gedaan onderzoek dien aangaande, berigt men van *Schiedam*, alwaar tot de branderyen veelen derzelven gebruikt worden: „ dat de rook en damp der koolen weinig nadeel doet aan de ademhaaling, zelfs niet aan die, welke *aſthmaticq* zyn, en op gezette tyden benaauwdheid in het ademhaalen gewaar worden; als die zich in deeze *atmosphæra* met rook en damp *geſatureerd*, niet benaauwder dan buiten dezelve bevinden. De Heer [KEUCHENIUS] hadde dikwyls door ſterke rook van *Sunderlandſche* koolen gegaan, (want weinig anderen worden te *Schiedam* gebrand,) maar nooit benaauwdheid of hoest vernomen: waar van men de rede meent gelegen te zyn, dat de rook vettig en ſmeerig is; en

dus het *acidum*, of het ſcherpe, door iets olie-achtigs *gereſolveerd* zynde, geene prikkeling op onze long veroorzaakt." Maar hier ſtaat tegen over, dat de rook, uit hooge ſchoorſteenen gedreeven, en boven in den Dampkring gebragt, in den zelven in geduurige beweeging is; waar toe de ſtroomende, ebbende en vloeijende Maas, de winden, beweging der molens, en het geſtadig vuur van onder, zeker veel toebrengen, om dezelve ten eerſten buiten den omtrek van deeze ſtad, die niet van de grootſte ſteden is, te verſpreiden. Dat die ook naar beneden zakt, blykt uit de zwarte muuren der huizen enz. — Te *Weesp*, 't geen nog van kleinder begrip is, denkt men, dat de rook de daken en gooten der huizen, die zich in de nabuurſchap van zulke branderyen bevinden, *inquineert*, of beſmet: zelfs acht men, dat de agter-gragten hier door aangedaan worden; waar door het zilver en koper nog meer zoude beſlaan, als daar van (§. XCVI.) opgegeeven is. Men gebruikt hier toe ook lange *Frieſche Turf*, welke gezegd wordt niet vry van zwavelachtige en ſalpeterachtige deelen te zyn. — Ganſch anders hebben groote en beroemde Mannen, uit volkryke ſteden, hier over gedagt: als MORTON en LEIGH, welke de menigvuldige Teeringen van *London* en *Lancaster* (*Phthiſes Scorbuticæ*), aan den dikken rook en damp der ſteenkoolen, die men aldaar brandt, toeſchreeven. KIRCHERUS was,

bene-

benevens LEMERY, van dezelfde gedachten. Van den grooten LOCKE wordt gemeld, dat hy, wegens zyne benaauwde borst, te *London* het niet lang harden konde, maar zich genoodzaakt vond, op verſcheiden tyden zich van daar te begeeven, ter inademing van verſcher lucht, die niet met den damp van die brandſtoffen beſmet was; zaaken, die omſtandiger in de Verhandeling van L. R. LENTILIUS, *de Carbone foſſili ſeu Lithantrace, alimento focorum Anglicorum tum & aliorum* (r) kunnen opgeſlaagen worden; alwaar men teffens een zeer gunſtig gegetuigenis van de goede hoedaanigheden deezer brandbaare mynſtof uit den meêr genoemden F. HOFFMAN vindt medegedeeld. — Het geen, waar op het hier voornamentlyk aankomt, is, de grootte en volkrykheid der ſteden, by andere zamenloopende of medewerkende oorzaaken: als een betrokken, en met andere uitwaasſemingen bezwangerde en bezwaarde lucht; laage ſtand van den kwik-colom in den *Barometer*-pyp; gebrek van verſpreidende winden enz. dewelke een groot onderſcheid maaken by enkelde ſcheikundige *Experimenten*, in eenen hoogen en ruimen ſchoorſteen gedaan; of het *product*, het geen daar van in beſlooten glaazen verkreegen wordt; of het aan zich zelven gelaaten gewrogt in de lucht, en door de veelheid vermeerderd en

(r) *Act. Phyſ. Medic.* Vol. I. obſ. 116. pag. 235.

en *geconcentreerd.* En al had dan deeze rook niets anders, dan dat zy door haare vette en ſineerige hoedaanigheid te veel van het *pabulum vitæ* naar zich nam; of de lucht te veel verdikte, en te zeer van haare veerkragt (§. CXX.) beroofde, zoude zy nog nadeelige uitwerkingen genoeg kunnen voortbrengen, om den zwakken, die eene zuivere veerkragtige lucht noodig hebben, te benadeelen, gelyk in de boven aangehaalde exempelen te zien is.

COROLLARIA.

De volgende betragtingen vloeijen natuurlyker wyze uit de bovengemelde overweegingen:

I. Dat de Brand van hout, ter plaatſe, alwaar die genoegzaam te bekomen is, boven dien van turf en koolen te verkiezen zy.

II. Dat door het geduurig en onophoudelyk veenen de beste turf van tyd tot tyd vermindert, en, in tegendeel, meer ſlegter en brakker turf moet gebrand worden. —

III. Dat zulken, welken *aſthmaticq* zynde, of met eenige borstkwaalen behebd, en in groote ſteden woonende, vooral dienen zorg te draagen, dat, wanneer zy koolen ſtooken in de vertrekken, die zy bewoonen, de vertrekken ruim

ruim en luchtig zyn, en de ſchoorſteenen wel trekken en niet rooken; waar door zy van die ongelegenheden kunnen bevryd blyven, waaraan zy anders ligtelyk onderhevig zyn.

Van de AMBAGTEN, KONSTEN en KOOPHANDEL, *of* ONDERLINGEN HANDEL, *met opzicht tot den Dampkring enz.*

§. CXXXVIII. Tot deeze *Clasſe* behooren alle die bereidingen, welke door *verrotten*, *gisten*, *weeken*, *ſtooken*, *ſmelten* enz. volvoerd worden; men denke hier aan *Velleplooters*, *Pergamentmaakers* en *Looyers*; waar by men, zo verre die opzicht tot het dierlyke hebben, de *Slagters* en *Smits* (*s*) voegen kan; wanneer die in aantal by den anderen woonen in groote ſteden. — Men doe hier by *Lymkookeryen*, *Mouteryen*, *Brouweryen*, *Branderyen*, zo van *Moutwyn* en *Genever*, als *Kalkbranderyen*, *Rafinaderyen*, *Smelteryen*, is het niet van *Zilver*, ten minſten van *Lood*, *Kaarsſmeer* enz. *ſcheikundige Stookhuizen*, *Azynmaakeryen*, *Traankookeryen*, *Zeepziederyen*, *Loodwitmaakeryen*, enz. Van welken veele de lucht kunnen aandoen,

(*s*) Wegens het veelvuldig aderlaaten van Paarden in den zomer, overlaſtig aan de buuren wegens het rotten van het bloed op de ſtraaten.

doen, door haare bedorvene uitwaasſemingen, vooral by zamenloopende oorzaaken, als meerder warmte, warme vogtige lucht, gebrek van doortogt der winden, afgelegenheid dier *Trafiquen* aan bedompte ſtraaten, vuile gragten, bekrompene huizen enz.; terwyl anderen uit de bovengemelde reden, van *vuur*, werken; wederom anderen uit de *gisting* en *opbruiſching*, en wat dies meer zyn. Zaaken van veel te groote uitgebreidheid, dan om in deeze naauw beperkte Verhandeling meer dan even aanteſtippen. Men kan 'er een zamengetrokken zin van zien, by den nooitvolprezen BOERHAAVE (*t*), en verſcheiden zaaken, haar opzicht tot de handwerken hebbende, by RAMAZZINI (*u*) opſlaan.

§. CXXXIX. Belangende eenige byzonderheden van het Vaderland; zoo is

1. De Hoogleeraar GAUBIUS jaarlyks gewoon, zynen Toehoorderen op dit ſtuk te verklaaren, menſchen te kennen, in de nabuurſchap van *Loodwitmaakeryen* woonende, welke aan die zelfde ziekten en toevallen onderhevig waren, welke die geenen ondervinden, die dit metaal ten dien einde bearbeiden. De *Colica Pictо-*

(*t*) *Element. Chem.* Tom. I. capite de Igne & Aëre.
(*u*) *Lib. cit. De Morbis Artificum*, pag. 277 ſeq.

Pictonum, *a cauſa metallica*, ontmoet men vry dikwyls te *Rotterdam* by hen, die in de *Loodwitmaakeryen* werken; van welke *Trafiq* men nergens zoo veele in de *Republicq* vindt, dan in deeze Stad. Dit zelfde kan omtrent Stookhuizen van *Aluin*, *Kwikzilver* en *Rottekruid* insgelyks plaats hebben. — Ten tyde van de *Zilverſmelteryen* te *Naarden*, werden onder de werklieden veelen gevonden, die aan de *Colyk* van *Poitou* onderhevig waren. — De *Plateelbakkers*, zonderling de *Schilders*, zyn veel aan Teeringen en Bloedſpuwen onderworpen; welke ziekten men te *Delft* thans minder vindt, door het verval van deezen voornaamen tak van handel; welke voorheen aldaar zeer gemeen was, en bekend onder den naam van *Plateelbakkers-ziekte.*

2. De Hoogleeraar VAN DOEVEREN wilde zulke *Fabriquen*, die de lucht, het water en den grond der ſtad *Groningen* met ſtank en verrotte uitwaasſemingen beſmetten, hoedaanigen zyn de *Lederbereideryen*, en diergelyken, wel verre buiten de ſtad, en naar het laagſte gedeelte derzelve, verplaatst hebben; naardien deezen, ſchoon ten voordeele, en ter kostwinninge van ſommige inwoonderen ſtrekkende, de meesten in gevaar van hun leeven ſtorten (*v*).

3. In

(*v*) *Serm. Academ.* pag. 55. *Nederl. Vertal.* pag. 61.

3 In eenige Dorpen van het Ampt van *Maas* en *Waal* wordt eene meenigte *hennip* en *vlas* geteeld, 't welk jaarlyks van het veld komende, in de flooten, langs de gemeene wegen ter rotting wordt gelegd, en by warm weder eenen verveelenden ſtank verwekt, welke onder de medewerkende oorzaaken tot de Ziekte te *Drumel* wordt geteld (*w*). Wat uitwerkingen dit in den *Overwaard*, *Zwyndregtſenwaard* en de *Beyerlanden* hebbe, daar genoegzaam al het vlas, uitgezonderd een weinig te *Lis*, bearbeid wordt, dat in de landen van den HELIUS geteeld wordt; als meede in de *Alblaſſer-* en *Kempener waarden*; het *Land van* WOERDEN en OUDEWATER, is my niet duidelyk berigt; alleen meldt men uit het *Land van* ARKEL, dat onder die menſchen, welke den hennip behandelen, gemeenlyk kortademigheid en borſtkwaalen, en daar uit volgende teering, als ook roode loopende oogen, vooral by die den hennip plukken, braaken en oploſſen, gevonden worden; waar door weinigen in dit byzonder werk van den hennip oud worden. — In den *Alblaſſerwaard*, alwaar de hennip in de opene lucht geklopt wordt, vindt men niet alleen oude, maar ook ſtok-oude Grysaarts, die van jongs af in de hennip gewerkt hebben." In de *Lopi-*

(*w*) M. J. DE MAN *l. c.* pag. 61.

Lopiker- en *Krimpener-waarden* bevindt men, dat het ſtof de borst benadeele, aamborſtigheid en *oppreſſie* veroorzaake; waarom die geenen, die 'er in werken, veel van een glas genever houden, om de ſtof af te ſpoelen. Te *Gouda*, dat de Hekelſters, die den hennip behandelen, veel aan borst-kwaalen en long-verſtoppingen kwynen, door de meenigte van ſtof, die de hennip en deszelfs behandeling veroorzaakt. — In NOORD-HOLLAND, alwaar de geroote en gedroogde hennip bereid, tot de Rolneering gebruikt wordt, waartoe te *Crommenie* zes Beukmolens zyn, te *Crommenie-horn* twee dito, te *Crommenie-dyk* één, en te *Wormer* één; die voor het grootſte gedeelte tot *Oost-* en *West-grafdyk*, *Ryp*, *Graft*, *Grootſchermer*, *Noordeinde*, en meer andere plaatſen gedreeven wordt, bevindt men insgelyks, dat veelen op hun jaaren komende, eene benaauwde borst krygen. Deeze Planten zyn van de Geneesheeren doorgaans ſchaadelyk geoordeeld (*x*), en de uitwaasſeming, uit het rooten of rotten ontſtaande, meer dan eens nadeelig bevonden (*y*). Billyk dan, dat men in een Land als dit, alwaar zoo veel

(*x*) *Dezelve*, op de aangehaalde plaats.

(*y*) RAMAZZINI *l. c.* pag. 264. J. MUSSCHENBROEK *Introductio*, §. 2285. num. 7. alwaar men vindt, dat deeze rottige reuk den geenen, die daar aan niet gewoon zyn, ondragelyk is, hun hoofdpyn verwekt, de Viſſchen dood, en het water van kleur doet veranderen.

veel van dit *product* gevonden wordt, en het zelve zoo veel invloed op den binnen en buitenlandſchen handel heeft, in zyne ſchaadelyke uitwaasſemingen nagegaan wierde; en dat men de noodige verbeteringen aan afgelegener oord, en in zulk water, dat na deeze bewerking, door aftapping ververſcht wierde, konde bezorgen.

4. De *Traankookeryen* doen een aanmerkelyken ſtreek van de lucht aan, zoo dat zy dezelve op den afſtand van een uur met ſtank vervullen (z).

5. De *Zeepziederyen* leveren een afgryſelyken ſtank uit, veroorzaakt, doordien de olie of traan, die men daar toe gebruikt, onder het kooken vlug wordt, en zich in de lucht verſpreidt.

6. In GELDERLAND bewaart men het hooi in klampen buiten 's huis. In NOORD HOLLAND binnen, dat zeer naadeelig is. Veele Boeren worden 'er aamborſtig door enz.

7. De *Kalkbranderyen* verwekken weder eenen anderen ſtank, door de gebrande ſchulpen en *Frieſche* turf, welke men daar toe gebruikt. En offchoon *Harlingen* geen der grootſte ſteden van het Vaderland, en zoo na by de zee gelegen is, dat de dampen geduurig in bewe-

(z) *Idem ibidem*, num. 10.

weeging gehouden, door geenen tegenſtand belemmerd, en ſchielyk kunnen verdreeven worden; zoo lydt het zelve nogthans veel overlast van die *Stookeryen*, waar van een groot getal in en omtrent de ſtad zyn; onder welke worden opgeteld *Brouweryen*, *Steen- Pan-* en *Tegel bakkeryen*, *Kalk-branderyen*, welke laatſte eenen onzuiveren damp opgeeven; *Zeep-ziederyen*, *Suiker-rafinaderyen*, en inzonderheid *Zoutbranderyen* of *Zoutkeeten*, welke aldaar menigvuldig zyn; en wel dermaate, dat de *Barometer* zelden aldaar ſtil, en meest dagelyks aan verſcheidene veranderingen, op den eenen tyd grooter dan op den anderen, onderhevig is. — Van den anderen kant ſchynt hier uit eene groote nuttigheid gebooren te worden; te weeten: dat waarſchynelyk de *Epidemiſche* Ziekten van Pokjes en Mazelen enz. doorgaans aldaar laater ontſtaan (§. LXXXII. 2, *e.*), dan op andere plaatſen van de *Provincie* FRIESLAND, die veelal van daar herwaards worden overgebragt; niet tegenſtaande de dagelykſche *communicatie* der veerſcheepen van deeze ſtad op *Amſterdam*. — Zeker is het intuſſen, dat hoe meer de Koophandel bloeit, hoe meer de lucht door molens, zeilen, kielen, menſchen en beesten gekliefd, bewogen, gaande gehouden, en in geduurige beweeging gebragt wordt; (waar aan men een groot deel der gezondheid te *Zaandam* enz. toeſchryft;) hoe minder de ſchaadelyke vermogens

(§. XXXIII. 3.) werken kunnen. Daar in tegendeel, by het kwynen van den koophandel, alles in eene omgekeerde rede werken moet; wanneer de gevolgen zyn vadzigheid, ledigheid, kleinmoedigheid, en dikwyls ook morsigheid en gebrek; welk alles vrugtbaare zaaden der ziekten voortbrengt.

8. Ten aanzien van de byzondere *Atmosphæra* is'er eene, die niet van de gezondste is, te weeten het schoonmaaken van de disteleerketels tot den Moutwyn enz. in de Branderyen. Tot welken en anderen zwaaren arbeid zich zelden inboorlingen, doch meestal bovenlanders, uit *Westphalen* en *Munster* herkomstig, laaten gebruiken: willende of kunnende de eersten dit zwaare werk en die hitte niet verdraagen. Want dikwyls moeten die heete of kookende ketels, om het aanbranden of om het schoonmaaken van binnen *geëxamineerd* worden, welke heete of warme damp hen, die zich daar naa weder aan den kouderen dampkring bloot stellen, vatbaar maakt voor Ontsteeking, *Rheumatique* Ziekten, en *Asthmata*. Allen, die in de Glasblazeryen arbeiden, verliezen hunne frisсche kleur, en hebben een bleek hol gelaat.

§. CXL. By deeze gelegenheid kan ik niet voorby, van de zoogenaamde *Hunne-* of *Hei*dampen, in de Berigten opgegeeven, melding te maaken: die men in het voorjaar gemeenlyk

by

by laage, drooge ooste en noordooste winden, tegen den avond, ook wel des morgens, in het land van *Arkel*, te *Gorcom* enz. gewaar wordt; wanneer de lucht met damp wordt bezet, welken men aldaar *heidamp*, *haardamp* of *heibrand* noemt, en die men vastſtelt, veroorzaakt te worden door het afbranden van de oude heide in *Drenthe* en hooger op, ten dien tyde door de Herders aangeſteeken om den grond te zuiveren, en de nieuwe uitſpruitende heide te bevorderen: het geen ook met de Berigten van de *Groninger Provincie* overeenſtemt, alwaar de bovengrond der hooge veenen doorgaans, gelyk overal, met hei bewasſen is, op welke de landman zyne ſchaapen ter weide dryft; en welke ook hier en daar ter verbouwinge van boekweit, door afbranding der hei (§. CXII.), wordt bekwaam gemaakt; het geen op ſommige laage veenen ook geſchieden kan. — Ook heeft men deeze dampen of rook in OVERYSSEL; van welke men meldt, dat zy met ſtreeken worden heen gevoerd, en tot in NOORD-HOLLAND over de uitgeſtrekte Zuider-zee overgebragt; doch men meent, dat zy noch goed noch kwaad doen aan de bloeiſels der boomen, noch aan de gezondheid der menſchen, gelyk men verzeekert, jaaren agter een beſpeurd te hebben: weshalven zy tot nog toe niet onder de medewerkende oorzaaken van de ziekten des *Vaderlands* kunnen gereekend worden.

ANDERE ZAAKEN, *haar opzicht op den Dampkring der Nederlanden hebbende.*

§. CXLI. Veele andere zaaken kunnen buiten twyffel hier toe gebragt worden; doch! wie der ſtervelingen is in ſtaat die alle op te noemen? Tot dit oogmerk zal het mogelyk genoeg zyn, dat men, om de verdeelingen en ſplitſingen niet onnoodig te vermeerderen, dit laatſte ſtuk alleen brenge tot de *Electriciteit*, de *Vermenging* der in den dampkring behoudene lichaamen en beginſelen, en derzelver *Beweeging* op het aardryk, met al wat daar op is.

1. De *Electriciteit* komt hier buiten twyffel in aanmerking (*a*), als die in meer dan een opzicht betrekking op den dampkring en onze lichaamen heeft. Men weet, dat zy de menſchelyke lichaamen aandoet, en in dezelve veranderingen ten goede of ten kwaade voortbrengen kan. Men weet ook, dat dit vermogen, of de ſtoffe van welke zy afhangt, niet altoos in gelyke veelheid, of met gelyke kragten, door de lucht verſpreid zy, maar meest afhange van de onderſcheidene uitwaaſemingen in de lucht, uit *ideoëlectrique* lichaamen, of van dit vermogen ont-

(*a*) J. BASTER *Geneeskundige Proeve over de Lucht. Holl. Maatſchappy*, III. Deel, pag. 92.

ontbloot, opſtygende; in welke zy, zonder opzicht tot eene drooger of vogtiger lucht, haaren grond heeft; en dus, naar maate van dit meerder of minder, anders en anders is, en de lichaamen der menſchen onderſcheiden aandoet. Of nu ons *Leevens-beginſel*, *Principium vitale*, *irritabilitas*, τὸ ἐνοεμῶν, hier in gelegen zy, mogen de laater ontdekkingen, ten nutte der Geneeskunde, in het helder daglicht ſtellen (*b*); en die nuttige en uitgebreide weetenſchap met deezen ſchat vermeerderen. Men hebbe zich dan wat goeds te belooven van het Vraagſtuk, van de *Academie* der Weetenſchappen, fraaije Letteren en Kunsten, te *Lyon*; te weeten: *Of de Electriciteit van den Dampkring eenigen invloed op 's Menſchen Lichaam hebbe; zoo ja, welke de uitwerkingen van dien invloed zyn?* om voor het jaar 1776. te beantwoorden. — Tot ons oogmerk zy het genoeg, dat men weete, *dat de Electriciteit, in vogtig weder, doorgaans minder zy*; vooral, dat het yzerdraad in eene met kwaade vogtige dampen bezette kelder gelegd, geene teekens van *Electriciteit* geeve by het uitkomen, hoe ſterk het begin de tegenwoordigheid dier vloeiſtoffe betoone (*c*). — *Men herrinnere zich hier by de verminderde irritabiliteit in alle vogtige luchts-geſteldheden* enz.

(§.

(*b*) H. D. Gaubii *Inſtitut. Pathol. Medic.* §. 185.
(*c*) *Hollandſche Maatſchappy*, III. Deel, pag. 92.

(§. XL.); en overweege de gegronde beſpiegelingen dier geenen, welken de vergiften voornamentlyk achten op de zenuwen te werken (*d*): — De overeenkomst, die 'er tuſſchen deeze uitwerkingen, en het gevolg daar van, op onze zenuwen is (*e*): de ontaarting van onzen eigen bedorven *Spiritus Rector* (*f*), veroorzaakt door belette onzichtbaare uitwaaſeming, door de vogtige lucht, dampen en uitwaaſemingen, verminderde *irritabiliteit* en *electriciteit* der lighaamen en van den dampkring. — De gewoone uitwerkingen in der menſchen lichaamen by alle kwaadaartige koortſen, als Flaauwten, ſchielyk verval van kragten, benaauwdheden aan het hart, *Sudor colliquativus*, blaauwe vlekken enz. (*g*); wanneer de onvermydelykheid van kwaadaartige Rotkoortſen, in zulke geſteldheden van lichaamen, gronden, huizen, levenswyze en dampkring, van zelven blyken zal.

2. Van niet minder uitgebreidheid als duisterheid is de *onderlinge vermenging* van alle die vogtige, en uit het aardryk bezwangerde opſtygende dampen, met alles wat daar by van menſchen, dieren, planten, bereidingen enz. zoo als van §. XXXV. af, boven gezien is, uitwaaſemt,

(*d*) *Dezelve*, pag. 112.
(*e*) *Dezelve*, pag. 92, 112.
(*f*) L. Stokke, *kwynende Ziekten*, §. 193. pag. 119.
(*g*) *Hollandſche Maatſchappy*, III. Deel, pag. 113.

ſemt, en in den algemeenen *oceaan* van het boven uitſpanſel boven het aardryk vergaderd wordt; welke door de §. XLV. gemelde, en wie weet, door hoe veele andere onbekende oorzaaken, in eenen ganſch anderen aart van ſcherper, of nadeeliger, beter, of heilzamer, veranderen. — Een ſtuk, welk voor myne tegenwoordige ruime taak, van veel te groote uitgebreidheid en diepte is, om 'er iets meer, dan de enkele aanwyzing van voort te brengen. Het verdient eene alleropmerkzaamſte naſpooring, en door den tyd eene weldoorwrogte Verhandeling. Men zie, hoe de onſterffelyke BOERHAAVE zyn onvergelykelyk vernuft hier op geoefend hebbe, en wat ongelooflyke moeite, vlyt en arbeid, de alomberoemde P. VAN MUSSCHENBROEK, aangaande het leerſtuk der verhevelingen, lucht, dampkring en *Electriciteit*, reeds hebbe aangewend; op dat ik den roem van anderen, door de kortheid, niet verduistere! Men drukke hunne wel afgemeeten en naauwkeurig gezette voetſtappen: men leere den Hemel zoo wel in zyne ſchitterende als omloopende lichaamen, en de ligt voortgedreevene lugtige Lucht en Verhevelingen kennen; en richte de geneeskundige waarneemingen zo in, dat die alvoos in de overeenſtemming van den ganſchen Hemel, en niet van eene enkelde Verheveling alleen genomen worden! wanneer mogelyk die nevel, die ons nu genoegzaam in elke *Conſtitutio Epidemica* be-

dwelmt, verdwynen zoude; zoo dat wy het duidelyk en eenvoudig verband zoo klaar en onderſcheiden misſchien zouden leeren verſtaan, als wy hetzelve thans in de andere ziekten doorzien en onderkennen.

3. De *beweeging* brengt geene mindere verandering in deeze uitwerkſelen (1 en 2) voort, als in den ganſchen dampkring; door die te vermeerderen, te verminderen, te verſpreiden, elders heen te voeren, ofte over eene zekere plaats bepaald en ſtil te houden. — Het vermogen der bekende zoo wel als der verborgene of onbekende eigenſchappen van den dampkring (§. XXXV.), hangt grootelyks daar van af (§. XLI.), naar maate die ſtil gehouden, ofte in beweeging gebragt, of elders heen gedreeven worden. Vermits de ruste dezelve doorgaans doet toeneemen: gelykerwys men verneemt, wanneer de lucht, alleen met vogtige uitwaasſemende dampen in den winter (§. XLV, XLVI.) belaaden zynde, ſtil en zonder merkelyke beweeging is; ofte in vogtige huizen niet genoeg met doorwaaijende winden of tocht ververſcht wordt. Maar van veel meerder gevolg is dit, in eene lucht, die met andere eigenſchappen bezwangerd, in rust, of buiten genoegzaame beweeging gehouden wordt; als in de gevangenhuizen, in bekrompene plaatſen, alwaar veelen te gelyk zamen woonen, en door hunnen uitgaan-

gaanden *Spiritus Rector*, gebrek aan verſchooning enz. de lucht of dampkring, welke hen omringt, beſmet, in en uit ademen. De opklimmende olieachtige deelen der planten, haar byzondere *Spiritus Rector*, benevens die der menſchen, dieren, delfſtoffen, en alle die zaaken, welke in dit hoofdſtuk, als daar toe bekwaam, zyn opgenoemd, zullen, in den ruimen bajerd ontfangen, en, aan zich zelven in rust overgelaaten zynde, eene meer hevige verandering van opbruiſing, *concentratie* enz. ondergaan, dan wanneer die door beweeging in onrust zyn, en de onderlinge aanraaking en bewerking der te vereenigende lichaamen, door dezelve daar in verhinderd worden. Gebrek aan beweeging der ſchaadelyke, beſmette, of vergiftige uitwaaſemingen in den dampkring, is dan by de gewoone eigenſchappen van den zelven, den meesten tyd de Baarmoeder van beſmettelyke *Epidemiſche* Ziekten. Naardien men niet zelden in veelen van dit ſoort gewaar wordt, dat die, by ſtil weder, en doortogt miſſende plaatſen, ofte by eene hangende bezwaarde lucht zonder beweeging, doorgaans heevigst woeden. Zag men de Kinderpokjes immer zoo zeer hun geweld oeffenen, dan in de laatſte maanden van het afgeloopen jaar, wanneer zoodanig eene luchtsgeſteltenis plaatſe had? De meeste Donderſtoffen ziet men in den zomer by eene warme ſtille lucht vergaderen en zich verzaamelen; zoo

dat het *firmament* als met een zwart floers overtrokken ſchynt; welk door een ſchielyk opkomenden wind verdreeven, en elders heen gevoerd zynde, de glans des uitſpanſels zich weder als vooren luisterryk vertoont. Eindelyk is het door deeze beweeging, dat de beſmette lucht, zoo van de zoute ſlikken, als bovenkomende landeryen in de Droogmaakeryen, of na voorafgaande overſtrooming, en de verandering van lucht en warmte op dezelve (§. XLII. 1, 5. §. L. 2, 3, 4.), elders heen gedreeven wordt; en, waar die zich gevoelen laat, lichaamen en menſchen, naar de onderſcheiden ligging der ſteden, aandoet. —

COROLLARIA.

Uit deeze laatſte overweegingen der Lucht, blykt van gelyken:

I. Dat verminderde *Electriciteit* by verminderde *Irritabiliteit*, en vermeerderde ſchaadelyke vermogens, doorgaans hand aan hand gepaard gaan: en dat uit dien hoofde de ziekten op zulke plaatſen vallende, alwaar deeze vermogens onderling zamen werken, noodwendig van eene kwaadaartige natuur zyn moeten.

II. Dat, uit overweeging van n°. 2 en 3. de Landen van STAATS-VLAANDEREN, en het zui-

zuidelykſte, en voor een gedeelte het oostelyke gedeelte van ZUID-HOLLAND, grootelyks tot de Landen van den HELIUS behoorende, van gelyken door die zelfde oorzaaken, als de *Zeeuwſche Eilanden* zelve, worden aangedaan.

III. Dat, gelyk het Eiland *Dordreeht*, en de landen, om den verdronken *Zuid-Hollandſchen Waart* gelegen, die, door de uitwaasſeming van deeze wyde plas, en de ruime monden van den gemeenen *Maas* en *Rhyn-mond*, in de Landen van den HELIUS uitwaterende, door zuidwestelyke winden herwaarts heen gedreeven, van gelyken worden aangedaan, zoo wel, als de overige ſteden en landen van het Vaderland, in die ſtrekking gelegen: welke betrekking van gelyken omtrent de Haarlemmer-Meer (§. XXXV. 3. *b.* 1.), met de landen, om en over dezelve gelegen (*h*), de Zuider-Zee,

(*b*) Het water van de Haarlemmer-meer door zuidweste winden naar de ſluizen te *Sparendam* door *Haarlem* gedreeven, zet de gragten en cingels wel eens vol modderig water. —— *Sparenwoude* en *Sparendam* krygen veele koude en vogtige uitwaasſemingen uit de Meer, waarom haare inwoonders meer dan die van *Haarlem* onderhevig zyn aan ziekten uit belette doorwaasſeming en ophouding van bedorvene vogten ontſtaande, inzonderheid te *Sparendam*. Waar van daan *Scorbut*, Roos, Rotkoortſen, *Rheumatique* pynen, *Morbi isciadici* hier zeer gemeen zyn. —— Zoo krygt men in NOORD-HOLLAND van deezen kant ook zeer veele uitwaasſemingen, behalven de veelvuldige uit de Zuider-zee enz. En dit ſchynt waarſchynelyker rede van de Gal- en Rot-koortſen te *Haarlem* en *Alkmaar* in heete zomers te zyn, wegens de geconcentreerde uitwaasſemingen van de moer- en veen-achtige Haar-

Zee, de *Friesſche* Meeren (*i*), de wateren van den *Dollert* enz. plaats heeft. — En in welke beweeging de grond ſchynt gelegen te zyn van die ziekten, welke HIPPOCRATES uit eene vogtige luchtsgeſteldheid beſchreeven heeft, welke anders in zyn land niet natuurlyk ſcheenen (*k*).

Aanhangſel over de EPIDEMIQUE ZIEKTEN.

§. CXLII. Of ſchoon deeze Ziekten eigentlyk niet tot het antwoord behooren, welk de Maatſchappy verwagt, zoo kan men nogthans niet nalaten, met een woord daar van melding te doen. Want, hoewel deeze ziekten allen landen en volken gemeen zyn, zoo deelen nogthans de *Vereenigde Nederlanden* enz. door hunne byzondere geſteldheid grootelyks in dezelve mede;

Haarlemmer- en Lange-meer enz. dan dat men de oorzaak daar van in den vermakelyken Hout zoeken zoude. In weerwil van het groote Haagſche Boſch, vindt men aldaar weinig van deeze koortſen (§. LXXIII.).

(*i*) Zonderling ondervinden dit *Stavoren*, *Molqueren*, *Hinlopen*, *Sloten*, *Sneek*, *Makkum*, benevens de ſtad *Leeuwaarden*, van de Meeren, die om of naby deeze opgenoemde plaatſen gelegen zyn, en van de uitwaasſemingen derzelven in verſcheide rigtingen ontfangen.

(*k*) Vergeleeken met PRINGLE, *Malad. des Armées*, p. 301.

mede; en derzelver natuur is, zoo wel in deeze als in die landen, doorgaans niet min verborgen, dan ten tyde van HIPPOCRATES, die van alle weerkundige waarneemingen, met opzicht tot den *Barometer* en *Thermometer*, ontbloot was. Zyne waarneemingen, op de bevinding alleen ſteunende, verkeerden omtrent de ziekten, die door verandering der verwisſelde jaargetyden ontſtonden; en zy komen zoo naauwkeurig met die van deeze tyden overeen, dat 'er byna geen verandering in beſpeurd wordt. Terwyl hy nogthans erkende, dat 'er in andere *Epidemiſche* ziekten, van deeze regels afwykende, τὸ θειον of θειον τι, *iet Goddelyks*, *iet verborgens* was. — En, wanneer men de zaak wel inziet, zal men niet zelden bevinden, dat ſommige *Morbi epidemici* van verborgene zaaken afhangen; waarvan de rede niet heeft kunnen verklaart worden; 't geen mogelyk kan veroorzaakt zyn, dat men door gebrek van genoegzaame kundigheid, of van naauwkeurige waarneemingen; andere oorzaaken, als die der Hemelſche Lichaamen, en derzelver invloeden (§. XXXIV.), in overeenſtemming met die van anderen (§. XXXV. XLIV. XLV.), of der eerſten misſchien alleen; niet genoeg hebbe gadegeſlaagen, of behoorlyk in aanmerking genomen. — Veele ziekten zyn voor, en door SYDENHAM, en na hem beſchreeven: weinige komen overeen, of konden

van

van bepaalde oorzaaken afgeleid worden. RAMAZZINI heeft dit τὸ θεῖον van eene *bedorven lucht* verklaard (*l*), doch MEAD daarentegen heeft zich niet geſchaamd, dit opentlyk aan den *invloed* der *Sterren*, enz. toeteſchryven (*m*); waarby men meerder gisſingen, doch die niets zekers bewyzen zouden, konde byvoegen. — Maar ook in weerwil van dit alles, blyven 'er duisterheden over, die zich noch door de eene, noch door de andere waarſchynelykheid, laaten verklaaren. — Zoo word 'er in 1730. eene algemeen doorgaande ziekte door ganſch *Europa* gevoeld: veelen gaven zich werk die afteleiden van een of ander bewolkten dag, wanneer de lucht de Longen ſcheen aan te doen, en eene ſoort van Verſtopping en Roos voort te brengen. Doch deeze ziekte werd niet alleen in *Europa*, en in de *Nederlanden*, maar zelfs op Zee, op de Schepen, onder de Matroozen, die van SURINAAMEN herwaards kwamen, ontdekt. Welke ziekte dan niet van eene bekende, maar van eene verborgen oorzaak afhing. Hier ſcheen de

(*l*) *Opera omnia*, pag. 370.

(*m*) Et tanti ſane Momenti ſunt hujusmodi concurſus ut citra dubium ſit his quandoque acceptam referri debere ſubitam & occultam Morborum Gentibus univerſis ingruentium vim. Neque aliud Hercules eſt Hippocratis θεῖον τι, cujus in Ægrotidinibus rationem haberi jubet, quam ambientis Terram Aëris ſtatus ab Aſtrorum Imperio genitus. Uti latius alibi dictum eſt. *De Imperio Solis ac Lunæ*, Cap. I. pag. m. 196.

de oorzaak algemeen. — Het gebeurdt ook niet zelden, dat een enkel menſch aangedaan zynde, zo als te *Edam*, in de *oude Loosdregt*, te *Maurik*, te *Drumel* enz. (§ CXXXIV.) de beſmetting daarna algemeen wordt. — De oorzaaken ſchynen wel algemeene uitwerkingen te hebben; maar hier in openbaart zich een merkelyk verſchil. Op dat ik dit ſtuk eernigermaate bevestige, zal ik 'er de waarneemingen van een opmerkend Geneesheer, [den Heer J. H. STOLTE], byvoegen. Deeze antwoordende op de vraag, welke de redenen van het meerder getal Rotkoortſen te *Zwolle* in 1772. enz. waren? ſchreef: „Ik weet die rede niet. Men zoude, wat aanbelangt die vraag, volgens myne gedagten, de Rotkoortſen afleidende uit kwaade en rottige ſtoffen in de eerſte wegen, al het geen zulke rotſtoffen veroorzaaken kan, als oorzaaken van de Rotkoortſen mogen aanmerken, en gevolgelyk de duurte van alles, en daar door by den gemeenen man veroorzaakte ſchaarsheid van levensmiddelen, en gebrek aan het noodwendige, als oorzaak van die Rotkoorts kunnen aanzien, en ſtellen, dat de beſmetting verder die ziekte voortgeplant hadde. Doch zoo zeker als het is, dat kwaad voedſel en gebrek aan het noodwendige, den menſche voor deeze en andere ziekten vatbaarder maakt; en dat de Rotkoorts, voornamentlyk voor den minderen rang van menſchen zeer beſmettelyk is; zoo zeker is

het

het ook, dat 'er nog andere onbekende oorzaaken zyn van deeze ziekte, van welke ſommige mogelyk alleen in het geſtel van deezen of geenen lyder huisvesten, en geenzins in het kwaad voedſel, in de levenswyze, of in de lucht, waar in zy leeven, te zoeken zyn. Te *Gramsbergen*, twee uuren van *Coeverden*, en negen uuren van *Zwolle*, ontſtond in November 1772 eene allerkwaadaartigſte Rotkoorts met *Petechien* enz., die dat ganſche jaar geduurd heeft. De eerſte, die de ziekte kreeg, en daar aan overleed, was eene Vryster van 25 jaaren oud, *laboreerende* aan *hyſterique* toevallen *ex menſibus ſuppreſſis*, maar had geen gebrek aan iets; en men kan niet veronderſtellen, dat zy door beſmetting de Rotkoorts heeft gekreegen, terwyl zy in geen vierendeel jaars uit *Gramsbergen* was geweest. In het huis, waar in deeze Vryster woonde, zyn vervolgens anderen ziek geworden, en de beſmetting is daar van buiten 't huis gebragt, door de Moei van de eerſte, welke de zieke oppastte, en kort daar na ziek werd, en ook geſtorven is; hebbende mogelyk ook anderen die ziekte aanſtonds in andere huizen verſpreid. De een krygt derhalven de ziekte uit gebrek van behoorlyke levensmiddelen; een ander, om dat hy, zieklyk zynde, geene goede ſpysverteering heeft, en daar door vol kwaade ſtoffen in *primis viis* vervuld wordt; een derde, en vervolgens verre weg de meesten, door beſmet-

ſmetting. Edoch deeze redenen zyn niet voldoende, want zy verklaaren niet, waarom juist in *Zwolle* in het laatst van 1771. en geduurende 1772. en in het begin van 1773. meer de Rotkoorts *grasſeerde*, dan te vooren, toen de duurte ook plaats had, of waarom in 1769. te *Deventer* veele Rotkoortſen waren, en toen geene te *Zwolle*; waarom te *Hardenberg* in 't midden van 1772, en te *Gramsbergen*, een ſtedeken één uur van *Hardenberg*, juist op het einde van 1772. en geduurende dit geheele jaar, die ziekte geweest zy; waarom te *Hardenberg* maar 90 menſchen zyn ziek geweest, en van 8 naauwlyks één geſtorven is, en te *Gramsbergen* veel meer zyn ziek geweest, en van 3 niet meer dan één geſtorven is; zynde *Hardenberg*, uit hoofde van het getal inwoonders, en de armoede van veelen, meer geſchikt tot eene hevige ziekte als *Gramsbergen*. Die oorzaak moet dan in de lucht gelegen zyn: maar wat verſchil van lucht is in een uur gaans? en wat rede, dat in 1772. de lucht juist te *Hardenberg*, en in 1773. te *Gramsbergen*, de Rotkoorts aanſtak en onderhield? Het water of de grond moeten het dan doen; maar ook beiden zyn gelyk. Echter verſchilt de *ſituatie* van beiden; liggende *Gramsbergen* in der daad wel hooger dan *Hardenberg*, maar met betrekking op de omliggende landen, laager: hier van daan zoude dan kunnen afgeleid worden de meerder hevigheid der ziekte; maar

daar uit is niet te verklaaren , waarom te *Hardenberg* de ziekte één jaar eerder geweest zy , dan te *Gramsbergen* , welke plaats de ziekte door geene beſmetting gekreegen heeft : gevolgelyk al wederom eene hapering ! en als men uit de laager ligging van *Gramsbergen* de eigene ziekte wil verklaaren , waar blyft men dan met *Deventer*, welke ſtad veel hoger ligt dan *Zwolle* , daar nogthans te *Zwolle* de ziekte veel ligter en veel zeldzaamer is , dan te *Deventer* ; wil men dat uit de engheid van de ſtad *Deventer*, en de morſigheid der ſtraaten afleiden, waar blyft men dan met *Dwinglo ?* een boerſchap in *Drenthe* , op het vlakke land , alwaar alles ruim en luchtig is , en geene wezendlyke morsſigheid , welke de lucht daar bederven kan, plaats heeft , gelyk in enge ſteden : waar vindt men daar een' wooning , in welke de lucht zoo onzuiver is , als in de bekrompen huisjes en kamertjes in eene ſtad ? Duizend dergelyke en andere zwarigheden kan men maaken ! Ik geloof wel , dat , behalven eene eigenaartige geſteldheid van den menſch , behalven het gebrek aan behoorlyk voedſel en andere noodwendigheden , behalven de beſmetting enz. 'er iets in de lucht is , het welk wy als eene voornaame oorzaak moeten aanmerken , van de hevigheid en algemeenheid der Rotkoortſen , het welk , by ſtreeken , den menſch , even als de Ryp de Plantgewaſen aandoet. Doch wat dit zy , weten

ten wy niet! En dat blykt, dunkt my, genoeg, uit het geen ik dan voor, dan tegen deeze en andere oorzaaken, zoo aanſtonds opgemerkt hebbe."

§. CXLIII. Met de *Kinder-Ziekte* is het eveneens gelegen. Deeze weet men, dat door beſmetting komt, en zonder beſmetting niet voortgebragt wordt; maar boven dien weet men, dat die beſmetting niet altoos even gunſtig voortloopt; ſomtyds geen voortgang heeft, en op een anderen tyd allerhevigst woedt. — Dat HUXHAM, op dit verſchil lettende, gevraagd heeft: *of 'er geene byzondere geſteldheid in de lucht ware, die dit begunſtigde?* (*n*). — Dat de twistſchriften voor en tegen de Inenting dit als eene waarheid veronderſteld hebben enz. Maar is hier ook niet eene gaaping, die van deezen regel afwykt?

1. Te *Middelburg* was die ziekte jongst in elf jaaren tweemaal vernomen, eens heel ſterk, en eens maar maatig: in de maand October van 1760. waren de *Variolæ* maar even opgehouden, en bleeven weg tot de maand van Augustus 1765. wanneer die tot in de maand Mei 1769. hebben gegraſeerd: beginnende wederom in Mei 1769. of ſchoon niet ſterk, en bleeven tot in

(*n*) *Oper. omnia*, Tom. I. pag. 135. not. B.

in April 1770. aanhouden; en ſedert zyn 'er hier geene vernomen. — Deeze tyd is te kort om 'er iets uit te konnen opmaaken; — doch uit de aanteekeningen [van myn oud Grootvader, oud Oom en Vader, elkanderen ſedert den jaa- 1658. (ſchreef de Heer E. P. VAN VISVLIET,) in de Practyk hier en te *Walcheren* vervangen hebbende,] kan men opmaaken, dat 100 jaaren door elkander gereekend zynde, het volgende middelgetal kan opgemaakt worden; te weeten vier jaaren vry, en twee jaaren *Epidemicq*. Zelfs zyn 'er maar 3 aanmerkelyke verſchillen in deeze orde; waar van 'er twee tot ons voordeel, eene enkelde maar tot ons nadeel is uitgevallen. De eerſte tot ons voordeel is onmogelyk net te bepaalen: de tweede was van 1753. tot 1760. en dus zeven geheele jaaren: de eenigſte, in ons nadeel, is de laatſte, die, zoo als boven gezien is, van 1767. tot 1769. is weggebleeven. — Uit deeze aanteekening kan ik niet voorby, het nut van dergelyke waarneemingen te roemen en aan te pryzen. Maar ik vraage teffens, of men die zelfde reden overal vinden zal plaats te hebben?

2. Te *Zirkzee*, maar 6 uuren van *Middelburg* gelegen, had een andere loop plaats. Alhier ſcheenen zy over 30 à 40 jaaren dikwyler weer te komen, als ſedert dien tyd. In het jaar 1752 en 1753. waren zy ongemeen kwaadaartig; doch na dien tyd zoo niet. En ſedert 8

of

of 10 jaaren na de laatſte beſmetting, had men nu en dan maar een enkelden vernomen, die uit *Walcheren* of andere plaatſen beſmet overgekomen was, zonder dat die ziekte zich verſpreid hadde. Doch in het jaar 1773. hebben die wederom hevig aldaar gewoed.

3. In het Eiland *Overſlacqué*, werden na het jaar 1763. en 1764. geene Kinder-pokjes vernomen, maar in 1772. door een jongen aangebragt, by welken deeze ziekte zich op Zee op een visſchuit had geopenbaard, dewelke daar na het Dorp van *Middelharnis*, (van waar men jaarlyks veel op *Londen* vaart,) en te *Sommelsdyk* enz. verſpreid werd, in welke plaatſen zy verſchrikkelyk woedde.

4. Te *Nymegen* zoude die om de 4 à 5 jaaren zich vertoonen.

5. Zonderling goedaartig ſcheen deeze ziekte geduurende 17 jaaren te *Doesburg* geweest te zyn, in welke ſtad van alle lyderen, door den zelfden Geneesheer behandeld, maar één overleeden was.

6. De kwaadaartigſte *Variolæ* waren te *Zutphen* in het jaar 1758. en 1759. geweest, waar aan veele Kinderen en Bejaarden geſtorven zyn. In het jaar 1771. waren die zeer goedaartig. Men is van oordeel, aldaar meer dan elders, aan deeze ziekte, door de geduurige verwisſeling der *Garnizoenen*, onderhevig te zyn.

7. In OVERYSSEL heerſcht deeze ziekte met tusſenpoozen, in *Deventer*, *Campen* en *Zwolle* telkens na verloop van 3 of 4 jaaren wederkeerende; doch in andere kleiner ſteden en op het land, veel langer tusſenpozen hebbende. De eene *Epidemie* is zeer hevig, de andere minder. De meeste voornaame lieden, en ſommigen van een minder rang, te *Zwolle*, weeten de woede deezer ziekte door de inenting voor te komen, welke in deeze Stad, allereerst in het jaar 1769. onder veele ſtribbelingen ingevoerd is, en nog gelukkig geoeffend wordt; gelyk onlangs nog te *Vollenhove*, alwaar de natuurlyke Kinder-pokjes, in het voorjaar van 1771. aan veelen, na de kleinte der plaats, doodelyk is geweest, hebbende dezelve aldaar ſedert 10 of 12 jaaren nieuw gegraſeerd.

8. Te *Culemborg* zyn de *Variolæ*, in de laatſte 30 jaaren, waargenomen in 1744, 1749, 1754, 1757, 1761, 1767 enz. waaromtrent aan te merken is, dat die hier, van elders aangebragt, zich wel eens zoo weinig uitbreiden, dat zy de naam van Volk-ziekte niet voeren kunnen.

9. [Te *Gouda* hebben dezelve in de jaaren 1760, 1763, 1765 en 1773. geregeerd; maar allerkwaadaartigst in het laatst-genoemde jaar, zynde op dien tyd voor velen doodelyk geweest.

10. Te *Schoonhoven* waren die in 1761 en 1762. *confluent*, in 1765. meest *discreet*.]

11.

11. Volgens de gemeengemaakte Sterflysten, zyn'er te *Rotterdam* aan overleeden, in de jaaren 1771. 48, in 1772. 650, in 1773. 43, in 1774. 43, [in 1775. 4, en in 1776. 783. (*n*)].

12. Te *Schiedam* grasſeerden die in 1763. en 1768. (§. LXX. 2.); doch even als elders, den eenen tyd goedaartiger, en weder op andere tyden kwaadaartiger; kunnende men niet zeggen, dat zy minder alhier dan elders menigvuldig zyn; wyl de beſmetting gevat hebbende, zy zich nu eens ſchielyker, dan langzaamer verbreidt. Buiten die opgenoemde jaaren is men in de tusſchentyd vry gebleeven van algemeene beſmetting, ſchoon 'er wel perſoonen in deeze ſtad gekomen en geweest zyn, die het ſmet der Pokjes van elders opgedaan hebbende, die Ziekte ondergingen, en van dezelve herſteld wierden, zonder dat 'er een tweede of derde door beſmet is geworden. Waar uit men opmaakt, dat de beſmetting hier niet zoo gemakkelyk, als op andere plaatſen vat, of meer werks heeft om zich te verſpreiden, 't geen men insgelyks van *Harlingen* aanmerkt.

13.

(*n*) De Heer *Prof.* NAHUIS geeft in zyne *Leerreden*, p. 62. in de *Aanteek.* en de *Verbeteringen* p. 111 *verſo*, deeze berekening op, als: in het jaar 1772. 750; en van Novemb. 1775. tot November 1776. zyn ten naastenby 800 aan deeze ziekte overleeden: of van Jan. 1775 tot Jan. 1776 783. met 32 van September 1775. zamen 815. in welken laatſtentyd in *'s Hage* die ziekte byna niet vernomen werd.]

13. Te *Maasſluis* waren in 14 jaaren tyds de Kinder-pokjes maar tweemaal vernomen, als in 1761 en 1769. welke laatſte *Epidemie* wel 16 maanden geduurd heeft (§. LXXI. 4.), en zeer kwaadaartig geweest is. Het getal der geſtorvene was aldaar, even als te *Delft* en in *'s Hage* op die jaaren, naar de evenredigheid der menſchen.

14. Te *Delft* worden die berigt om de 5, 6 à 8 jaaren te komen.

15. Van *'s Hage* heeft wylen den Heer *Prof.* T. SCHWENKE dit mede bevestigt (*o*), alwaar die thans dien regel niet ſchynen te houden. De jongſte loop, volgens de verzameling van naauwkeurige Lysten enz. is in deeze order geweest, als in 1757 en 1758, 1762 en 1763, 1766 en 1767, 1769 en 1770, en 1773. *epidemicè*; de overige jaaren *ſporadicè*; en de jaaren 1755 en 1761. alleen geheel vry (*p*).

16. Te *Leiden* regeerden die in het begin van 1768. *Epidemicé*, maar zeer goedgunſtig; ſedert werden 'er geene tot 1773. vernomen, wanneer die eene ysſelyke ſlagting aanrechtten. Het beloop te *Amſterdam* is uit de *Bylage* (*q*) af te neemen.

17. Te

(*o*) *Hollandſche Maatſchappye*, V. Deel, pag. 164. en VIII. Deel, pag. 188.
(*p*) Men zie de *Bylage*, lett. U.
(*q*) *Ibidem*, lett. Y.

17. Te *Hoorn* vernam men die, wat de laatſte jaaren betreft, in het jaar 1757 en 1758. vry hevig; in 't jaar 1762. vertoonden die zich weder, maar niet algemeen en zeer goedaartig; doch in het jaar 1766. weder vry algemeen, maar van geen kwaad ſoort; zoo dat die in 10 jaaren zich aldaar driemaal hadden laaten zien; tot het berigt van 1772. naamentlyk; want in 1773. waren die aldaar ook zeer algemeen geweest, en ongemeen boos.

18. Te *Edam* regeerden die mede in 1763 en 1768. In zes jaaren tyds (1774.) had men die aldaar nooit kwaadaartig gezien.

19. Te *Harlingen* komen dezelve, als elders, om de 4 à 5 jaaren, en vertoonen zich dan in den beginne vry zagt, maar worden allengskens kwaadaartiger, ſleepende telkens over het geheel gereekend, ten minſten een tiende gedeelte van de lyderen weg; of, volgens een ander berigt, om de 7, ſomtyds om de 5 jaaren. In het jaar 1769. werd de beſmetting van *Amſterdam*, door een perſoon, met het ergſte ſoort belaaden, aangebragt; deszelfs familie en eenigen in de buurt werden 'er door aangeſteken, doch met gunſtiger ſoort: dan de lucht, meldt men, niet geſchikt zynde tot het overſlaan van het ſmet, zoo werdt het van zelve uitgebluſcht.

20. Te *Amersfoort* hebben die mede in 1773. ſterk gewoed, waar aan veelen, wegens de kwaadaartigheid derzelven, als mede te *Barneveld*, geſtorven zyn.

§. CXLIV. Wat zal men van deeze ongelykheid oordeelen? Men kan zeggen, dat de ziekte op de gelyke jaaren in die ſteden niet is medegedeeld, en zonder ſmet niet voortgeplant kan worden; het welk waarachtig is: maar daar zy medegedeeld werdt, deed zy dezelfde uitwerking niet. —— Meerder zwaarigheden zoude men hier kunnen opgeeven. —— Dan, vermits het oogmerk der Maatſchappy niet is, om de zwarigheden door het antwoord, dat zy verwacht, te vermeerderen, maar uit den weg te ruimen, zegge ik alleenlyk, dat, gelyk als in het voorige ſtuk, zoo ook hier, gebrek aan genoegzaame waarneemingen is, om 'er met zekerheid iets uit te kunnen beſluiten. Wenſchelyk ware het, dat men uit alle Steden zulke agtereenvolgende waarneemingen hadde, als 'er uit *Middelburg* zyn opgegeeven; ten einde een iegelyk in dien tusſentyd zich wapene, om deeze wreede ziekte in zich, of de zynen, wel beraaden te gemoet te zien, of de geſchikſte middelen te beraamen, om dezelve voor te komen. ——

§. CXLV.

§. CXLV. Dan deeze aanmerkingen meer betrekkelyk zynde op algemeen doorgaande, en minder op ziekten van byzondere plaatſen, en die zich dagelyks en in den gewoonen omkring der jaaren vertoonen, zoo blyft 'er voorraad en rede genoeg over, om de gewoone ziekte der *Nederlanderen* uit de natuurlyke geſteldheid van hun land af te leiden. Waaromtrent men voornamentlyk te letten hebbe op de bepaalde en plaatſelyke werking der onderſcheidene geſteldheid van den Dampkring in zyne onderſcheidene hoedanigheden; en dat men, ten aanzien van deszelfs beweeging, in acht neeme, het geene men daar van boven (§. XXVIII, XXX, en LVIII. 3.) gemeld is. — Dit in het oog houdende, kan men de woorden van den Heere *Dr.* BASTER hierop gerustelyk toepaſſen (*r*), zeggende: „ Al het geen onze *fibren* te droog en te veerkrachtig maakt, en te ſterk ſpant; of dezelve te vogtig, te ſlap en te zwak maakt; al het geen ons bloed te dik, te lymig en te taai, of te dun en te waterachtig maakt; of het zelve bezwangert met te ſcherpe, te veerkrachtige, te ziltige, zwavel en waterachtige deeltjes; al het geen de afkleinzingen en uitwerpſelen, (*Secretiones & Excretiones*,) van ons lichaam te veel vermeerderd of verminderd, of de omloop van het bloed te veel verſnelt of vertraagt, is

(*r*) *Hollandſche Maatſchappy*, III. Deel, pag. 42.

is in ſtaat, om ziekten voort te brengen: en dat de Lucht op zich zelven, en alleen door haare verſchillende geſtelteniſſen, de bovengemelde uitwerkingen kan doen."

COROLLARIA.

Uit allen deezen blykt:

I. Dat, in weerwil van alle groote vorderingen in de Geneeskunde, de *Morbi Epidemici* tot noch toe min bekend zyn, en niet zelden van zulke oorzaaken afhangen, die niet altyd onder het bereik der zintuigen vallen.

II. Dat van alle ziekten, welke tot heden zyn opgenoemd, en uit de byzondere geſteldheid van het Vaderland, met opzicht tot den Dampkring, zyn aangeweezen, geene den Vaderlande grooter nadeel, meerder ontvolking, en heviger woede toebrengen, dan deeze evengenoemde *Epidemique* ziekten.

III. Dat het tot nog toe met alle waarneemingen niet ſchynt overeen te ſtemmen, waar toe die van *Middelburg* alleen de gunſtigſte zyn, dat de Kinder-pokjes om de vyf jaaren, vroeger of laater, *Epidemicé* grasſeeren.

IV. Dat

IV. Dat van gelyken deeze ziekte (III.) op gelyke of dezelfde jaaren in de opgenoemde Steden niet is medegedeeld; en indien dezelve reeds door ſmet was aangebragt, zoo ſchynt het nogthans niet te volgen, dat die onder dezelfde luchtsgeſteldheid, in verſcheidene ſteden en plaatſen gelyken voortgang hebbe gehad. Waarom 'er by aanhoudenheid meer en naauwkeuriger waarneemingen van een reeks van jaaren vereiſcht worden, om hier omtrent met zekerheid iets te bepaalen.

§. CXLVI. De gewrogten van de LUCHT (§. XXX.) enz., als oorzaaken van de Ziekten der *Nederlanden*, ingezien hebbende, dewelke naar het oordeel van verſcheidene Geneesheeren, hoe uitgebreid in alle haare byzondere hoedanigheden en geſteldheden overwogen zynde, nogthans niet genoegzaam ſchynen, om alle de zaaden der ziekten, en derzelver uitwerkſelen in de lichaamen der Menſchen te verklaaren; zoo eiſcht den aart der zaake zelve, dat men de *Tweede algemeene Hoofd-bron*, met opzicht tot de SPYZE en DRANK, van gelyken nader onderzoeke en inzie.

Van

Van de SPYZE *en* DRANK, *als de Tweede algemeene* HOOFD-BRON *van de Ziekten van het* VADERLAND.

§. CXLVII. Tot de tweede hoofd-bron (§. XXIX.) behooren de *Spyze* en *Drank*, zoo noodzaakelyk als de Lucht, tot onderhouding van het dierlyk leven: welke, hoe heilzaam ook, door veelerhande misbruiken of ongeregeldheden, in meer dan een opzicht voedſel en oorzaak tot ziekten verſchaffen. — Eene ongelooflyke afwyking en verſchil kan hier buiten twyffel plaats hebben. Zoo dat het ſchyne, als of hier omtrent niets zekers ſtand hield; 't zy de gehardheid der natuuren in deezen, de levenswyze hier tegen over geſteld in geenen, en de gewoonte in anderen, hier van de reden zy; zoo is het nogthans zeker, dat deeze uitzonderingen in enkelden, niet wegneemen de gevolgen, welke in de meesten uit dat misbruik voortkomen.

§. CXLVIII. De *Spyzen* en *Dranken* zyn doorgaans geſchikt, naar den aart van het land, dat men bewoond, of den omgang, dien men houdt met vreemden, nader by of verder af gelegen (§. XXIII. 5.). — Het Vaderland heeft, door zyne natuurlyke geſteldheid, ten aan-

aanzien van deszelfs vrugtbaaren grond, grazige weiden, gelegenheid aan de zee, en waterrykheid van binnen, eenen tamelyken voorraad van verſcheiden voedſels (§. XXVII.). — Veel zaaken komen evenwel ten deezen opzichte in aanmerking, die een merkelyk verſchil tusſchen het tegenwoordige en het voorleedene maaken. Want:

1. Zyn door de aanhoudende Veepest millioenen van Runderen weggeraapt. De melk, boter, kaas en het vleeſch, zyn hier door zoo zeer in prys geſtygerd, dat die voor den gemeenen man minder te bekomen zyn.

2. Heeft 'er, behalven dit verlies, genoegzaam ſedert het jaar 1740. eene algemeene duurte van levensmiddelen, zonderling ook van het brood, en overige halmvrugten, plaats gehad; eerst door den ſtrengen en harden winter van dat jaar, daar na door alverwoestende oorlogen, welken zich, dan hier dan daar, lieten gevoelen. Waar in het Vaderland, door haaren uitgebreiden koophandel, en het bezorgen van den nodigen voorraad, mededeelde.

3. Zyn door geduurige Overſtroomingen, veele vrugtboomen en teellanden ſedert eenige jaaren zeer bedorven, of verhinderd, naar behooren bebouwd te worden.

a.) Dit heeft zonderling plaats gedad in de Landen van de *Neder-betuwe*, den *Thieler-* en *Bommeler-waard*, enz.

b.) In ZEELAND zyn ſedert eenige jaaren veele boomgaarden uitgeroeid; of om dat zy niet zoo veel als de binnenlanden opbragten, of dat men den grond tot meer gewin met Meekrap wilde bezetten. —

c.) In NOORD-HOLLAND is 'er voor het meerendeel gebrek aan Ooft.

d.) Hoe zeer de groenten in de groote ſteden overvloedig worden aangebragt, zoo is nogthans deeze voorraad voor het groot aantal minvermogenden niet toereikende, om dezelve voor den gewoonen prys dagelyks te bekomen. Op geringere plaatſen zyn die niet genoegzaam in den voor- en natyd: ook ontbreken 'er aan de *Noord-Hollandſche* Steden en Dorpen te veel Moestuinen, waar van men in de Landen van den HELIUS enz. beter voorzien is.

e.) Verzekert men in het algemeen, dat 'er die overvloed van Viſch ook niet is als voorheen in de Zeën, welke het Vaderland beſpoelen, gevonden werd. — De Viſch in de Meeren vermindert door de Droogmakeryen, van welke evenwel de geringſte ſoort voor het gemeen alleen verkrygbaar is. — Het gemeen kan bovendien niet veel verſchen Viſch eeten, ten zy by overvloed, of dat dezelve op de gewoone markten niet kan verkogt worden.

§. CXLIX.

§. CXLIX. Deeze voedſels dan in duurte vermeerderd, in veelheid of genoegzamen overvloed verminderd zynde, heeft men van ander voedſel, in minder prys te bekomen, nogthans tot onderhouding van het leven, moeten leeren gebruik maaken. Waar toe de Alwyze Voorzienigheid de zoo vervullende Aardappels zeer menigvuldig heeft doen wasſen en toeneemen; zoo dat, zonder dezelve, onvermydelyke hongersnooden hadden kunnen ontſtaan, die in de laatſte nypende duurte van 1771. door de oplettende zorge van de Vaderen des Vaderlands zyn afgeweerd, waar door die aardvrugten, ſedert, voor een maatigen prys te bekomen zyn geweest. — Hoewel het, niet tegenſtaande deeze voorzieninge, nogthans niet ontbroken heeft aan min vermögende, die deeze vervulling zelfs niet hebbende kunnen verkrygen, Paardeboonen (*s*) tot ſpyze

(*s*) [Terwyl dit blad gedrukt werd, ontfing ik het volgend bericht, ten bewyze wat voedſel men van Paardeboonen hebben kan: „Paardeboonen leveren een zeer gezond en krachtig voedſel voor de menſchen uit. Dit bevestigt de ondervinding. In FRIESLAND worden dezelven van gemeene lieden dagelyks genuttigd, en by veelen boven Aardappelen geſchat, en aan graauwe erwten bykans gelyk gerekent. Men gebruikt ze niet alleen met braadvet of ander ſmeer, maar ook met bier en ſyroop, of met melk, of met karnemelksbry, of ook met karnemelk en ſyroop. 'Er wordt van zeker Predikant in eene andere *Provincie* verhaald, dat hy met zyne Vrouw en talryk kroost gezond en vrolyk leefde, en zy allen zeer ordentlyk huis hielden, en netjes gekleed voor den dag kwamen, niet tegenſtaande hy geene goederen bezat, en met eene geringe bezolding moest te vreden zyn. Goede Vrienden vraagden, hoe het mogelyk was, met zulk een

ſpyze hebben moeten neemen, om van dit meel brood te bakken, en zwart meel tot koeken, benevens bostel en ſpoeling te nuttigen; gelyk de droevige *exempelen* van *Leiden*, *Gouda* enz. nog al te verſch in het geheugen liggen. Terwyl veelen van het vleeſch van geſtorvene beesten hebben gebruik gemaakt.

§. CL. De opgenoemde *Clasſen*, (§. CXXXIX. en XL.), leveren dan doorgaans in deeze landen de gewoone ſpyze uit. En by aldien geen misbruik in de veelheid, aanhoudenheid, of geſchikte vereeniging of verwisſeling met anderen, of bereiding, of manier van bewaaren, hier in plaats had, zouden zy nog dat geſchikte voedſel uitleveren, dat onze Voorvaders kloek, gezond, arbeidzaam, dapper, en onverſaagd maakte.

1. Brood van tarwe en rogge, die in het Vaderland zoo voedzaam, als ergens, wasſen; Garst tot grooter en kleinder grutten, bekend onder den naam van *harde grutten*, waar by de Zeeman zoo welvaarend den zwaaren ſcheeps arbeid verrigt; Boekweit tot meel en kleine grutten;

huisgezin, van zo weinige inkomſten, zo ordentlyk te leeven, en nog jaarlyks iet tot aankoop van een ſtukjen zilver, gelyk zy van hem verſtaan hadden, over te houden? Zy ontfingen dit antwoord: *Wy eeten gekookte paardeboonen, en drinken het nat, waar in dezelven gekookt zyn, dus leeven wy gezond, en hebben geen gebrek.* Natura paucis contenta!]

ten; Erweten, zoo graauwe, blaauwe als geele; Witte boonen enz. leveren by beweeging en arbeid een zeer goed voedſel uit, wel bereid, by verwisſeling gegeeten, en met andere ſpyzen vermengd. — Maar wanneer men zyn maaltyd veeltyds met brood of boterhammen alleen doet; zonder onderſcheid van geſtel harde grutten eet; zyn hoofd-voedſel van meel uit boekweit met water beſlaagen, zonder behoorlyke voorafgaande gisting, maakt; of te veel hard gedroogde peulvrugten nuttigt; zyn deeze ſpyzen bekwaam genoeg, om zulke ongeſteldheden te verwekken, welke, door anderen geholpen, oorzaak tot ziekten van verſcheide ſoort kunnen geeven.

2. Van gelyken is het met de melk, boter en kaas gelegen: waar van de eerſte, van het vette en voedzaame beroofd, onder den naam van wei, taptemelk en karnemelk bekend, of veeltyds te ſchraal en met water vermengd zynde, de maag en ingewanden te zeer verzwakt: daar de anderen in tegendeel wederom verſchillende uitwerkingen, door hunnen vettigen, lymigen en ſcherpen aart, te wege brengen.

3. Het Rund- en Varken-vlees wordt ook in verre de meeste plaatſen van het Vaderland, door een aloude gewoonte in grooten voorraad, door veele welgeſtelde inwoonders gezouten en gerookt, om voor het bederf te bewaaren, en

geduurende het grootſte deel van het jaar gegeeten : door welke bereiding het veel , zoo niet ſomtyds alles van zyne malsheid en voedzaame kracht verliest , of niet behoorlyk of lang genoeg gezouten geweest zynde , tot bederf overgaat ; of opgehangen in den rook en gedroogd , veeltyds hard , onſmaakelyk en garſtig wordt , voor zwakke maagen onverteerbaar , waar door veele ongeſteldheden , ontaarting in de vogten , *Scorbut* enz. ontſtaan.

4. Daar de ooft en tuinvrugten vallen , of te bekomen zyn , maakt men ook te veel misbruik van onryp goed , waar door de Kinderen doorgaans dikke buiken krygen. Terwyl de gewoonte van in 't voorjaar algemeen onrype kruisbeijen , met meel en ſyroop tot moes gekookt ; of by welgeſtelde boeren en arbeiders met gebraaden ſpek gegeeten ; ook kwaade gevolgen hebben kan.

5. Door het gebruik van Meelſpyzen enz. is 'er weinig plaats voor groenten over. — Ten minſten maakt men 'er in veele plaatſen des Vaderlands geen gebruik genoeg van : in welke de traagheid al veel een boterham enz. met koffy en thee doet verkiezen.

6. De verſche Vis , niet toereikende zynde , wordt zoo hier als elders , door droogen , zouten en rooken , tot voorraad opgelegd , en te zyner tyd gegeeten. Van welken , weder in hun

hun ſoort wel bereid, gezond en goed voedſel voor ſterke lieden, en die zich beweegen, verkreegen wordt: 't geen echter aan allen, als teederen, zwakken, en een ſtilzittend leeven leidenden, niet zoo bevonden wordt. Naardien de gezouten labberdaan enz. anderzints een uitneemend goed ſmaakelyk voedſel, de *Epileptici* niet zelden nieuwe aanvallen van hunne *paraxysmi* verwekt. — Goede haring eet men mogelyk niet genoeg; in tegendeel meer hard gerookte bokking, waar van de *Engelſche* voor geen gezond voedſel kan doorgaan. Men eet ook te veel gedroogde ſchollen en ſcharren, die door haaren zouten naſmaak, al te veel warme dranken doen inſlorpen.

§. CLI. Waar uit (§. CXLVII. CL.) blykt:

1. Dat goed voedſel, door kwaade bereiding, of niet behoorlyk gebruikt enz. zyn nadeel hebben kan.

2. Dat deeze opgenoemde voedſels in haare beginſelen of bereiding veelal van eenen meel, lym en vochtigen aart, of van een wrang zuur vermogen (*acido auſterum*), of met een vreemde ſcherpte, of van een eigenaartig bederf voorzien, en veelal voor zwakken en ſtilzittenden te zwaar om te verduwen zyn.

§. CLII. Maar, niet alleen zyn het de Spyzen, die de zaaden der ziekten begunſtigen; maar voornamentlyk ook, de thans in gebruik zynde *Dranken*, voorheen aan onze Voorvaderen onbekend, of van dezelve by haare aankomst uit hun Vaderland ſpaarzaam of weinig gebruikt, en heden by verre de meesten tot een buitenſpoorig misbruik overgeſlagen. — Want zoo heeft toch

1. De uitgebreide Koophandel naar het oosten en westen (§. XXII. 5.), behalven veele Geneesmiddelen, en verſchillende ſoorten van Speceryen, ook de Koffy en Thee aangebragt, welke maatig gebruikt, geen wezendlyk nadeel toebrengen, maar zelfs onder den rang van goede Geneesmiddelen geplaatst worden (*t*); doch door haar menigvuldig gebruik, en door 't warm water, waar in dezelve gekookt of getrokken zyn, een ongelooflyk nadeel toebrengen (*u*): vooral nu zy, een algemeenen drank geworden zynde, het goede en voedzaame bier, waar van vroegere bewoonders deezer landen (§. XXII.), en onze Voorouders zelfs, tot het begin deezer eeuwe gebruik maakten, zoo zeer in verval geraakt

(*t*) R. A. Vogel *Hiſtoria Mæteriæ Medicæ*, pag. 91, 251. *Act. Helvet.* Vol. V. *Geneeskundige Bibliotheek*, I. Deel, pag. 49. enz.

(*u*) H. Boerhaave *Element. Chemia*, Tom. II. pag. 24. num. 4.

raakt is, waar in een zoo aanmerkelyken binnen en buitenlandſchen handel voorheen gedreeven werd; ja waar toe zoo veele kostelyke panden zyn opgerecht, welke dagelyks verminderen (*v*); en by deeze duure tyden en het geringe debiet, byna van geen waarde zyn. Waar by de duurte der graanen, mout en hop enz. van tyd tot tyd ook ene merkelyke vervalſching in de bieren veroorzaakt heeft; welke men, om evenwel voor den geſtelden prys te leveren, met eenige gedaanten van geest en kracht voorzien, door *Scarlei*, *Brabantſche Myrthe* enz. een bedwelmend en dronkenmaakend vermogen, zoo nadeelig voor de oogen, herſenen en het zenuwgeſtel, aanzet, die den maatigst leevenden onverwagt kunnen dronken maaken. —— Een zaak, die door hoog gezag behoorde geſtuit te worden.

2. By dit verlaaten en vervalſchen van den drank der Voorvaderen, en het gebruiken van die der Oosterſche en Westerſche Volken, is een ander misbruik ontſtaan; te weeten, dien van het veelvuldig gebruik van ſterke dranken, zon-

(*v*) Ten aanzien van het groot aantal Brouweryen, welke voorheen, en nog geen 200 jaaren geleeden, in de *Provincie* van HOLLAND zyn in den gang geweest, kan men den *Tegenwoordigen Staat van* HOLLAND, op de namen der ſteden zelve nazien. Te *Gouda* zyn thans niet meer dan 4 Brouweryen, van gelyken te *Haarlem*; te *Amersfoort* telde men in vroegere tyden 350 Brouweryen, daar 'er nu geen twee beſtaan kunnen.

zonderling van Genever, waar van het debiet ſedert eenige jaaren zoo toegenomen is, dat het getal der Branderyen, dat der Brouweryen, in de *Provincie* van HOLLAND, verre overtreft. Want in de voorgaande eeuw waren 'er te *Schiedam* alleen maar 10 of 12 van dit ſoort, daar 'er nu meer dan 120 zyn (om die van andere ſteden of *Provincien* niet allen op te noemen); waar van de verzending naar buiten niet opweegen kan tegen het gebruik, of liever misbruik, binnen 's lands. Het zy de langzaame ingeſloope gewoonte van de in gebruik geraakte warme waterdranken, of wel de ſchraale en zwaar-belaſtte bieren, by de opgenoemde meelachtige ſpyzen en ſlegte voedſels, hier aanleiding toe gegeeven hebben, om eenig tegengift, voor de verzwakking van de maag en ingewanden, door bovengenoemde ſpyzen en dranken gebooren, als een bekwaam *cordiaal* te gebruiken. — Althans, men heeft al vroeg opgemerkt, dat de Volken by water alleen niet leeven konden; en dat, wanneer de wynſtok ontbrak, men zich van gegiſte dranken bediende (*w*).

3. Het gemeen, geen Bier kunnende bekomen, heeft zoo veel minder gelegenheid om Wyn te drinken; en wanneer dit geſchiedt, is die

(*w*) *Korte Verhandeling en Verklaaring van de Gemeenebests-beſtiering en Leevenswyze der Oude Batavieren*, enz. door Mr. D. DE LANGE, pag. 8, 9.

die doorgaans van een ſlegt ſoort. Van meer belang is dit voor die geenen, wier middelen toereikende zyn, om dagelyks of wekelyks een glas wyn te drinken, en die om eenige *menage* in deezen te betragten, wyn van minder prys verkiezen; welke doorgaans van een ſlegt ſoort zynde, in den bedorven zuuren ſmaak met ſchadelyke lood en andere mynſtoffen eenigzins verbeterd, en den ſmaak bedriegelyk verzagt, tot grooter verderf en nadeel worden ingeſlorpt. — Van geen minder nadeelige eigenſchap zyn de zoogenaamde *Benicarlo*, *Toulonſche* en andere wynen van dit ſoort, onder den gemeenen naam van *Vin des côtes* enz. bekend, die mede vry wat meer nadeel aan de lichaamen toebrengen, dan zy voor de beurs beſpaaren; en waar aan niet zonder reden de meerdere Beroertens toe te ſchryven zyn, welke men, na het veelvuldig gebruik van roode wynen, in deeze landen vernomen heeft. Van de gegiste Dranken, zegt BUCHAN (*x*): „ Wierden alle die dranken „ getrouwelyk bereid, te gepaster tyd en maa„ tig gebruikt, zy zouden een zegen voor het „ menſchdom zyn. Doch nu ze kwalyk toebe„ reid, op veelerhande wyzen vervalſcht, en „ onmatiglyk gebruikt worden, moeten zy nood„ zakelyk veele droevige gevolgen naar zich „ ſleepen. ”

§. CLIII.

(*x*) *Huisboudelyke Geneeskunde*, pag. 76.

§. CLIII. Ten aanzien van de Dranken blykt dan mede:

1. Dat de tegenwoordige *Dranken* veel van die der voorgaande eeuw verſchillen.

2. Dat de *Bieren* veel van de voorgaande deugd misſen.

3. Dat het misbruik van *Sterke Dranken*, van tyd tot tyd vermeerderd en al te zeer heerſchende is.

4. Dat de vervalſchte opgemaakte en onnatuurlyke *Wynen*, meer dan te veel in gebruik zyn, waar door de lichaamen bedorven, en onvermydelyke oorzaaken tot beroerten gegeeven worden, waar van men voorheen in die menigte zoo niet wist.

5. Dat, van alle de Dranken, geene de *Nederlanders* meerder ontaart, ontzenuwt, en van de natuurlyke kracht en ſterkte hunner Voorvaderen berooft, dan de allerſterkst heerſchende en te verregaande buitenſpoorige misbruiken van de warme en heete *Koffy*- en *Thee*-dranken, zoo als uit de volgende opgaave allerduidelykst blyken zal.

§. CLIV. Hier by zoude men het kunnen laaten, indien de vraag aangaande de Ziekten enz. zich alleen tot éene plaats van het Vader-

land

land bepaalde ; dan nu dit Vaderland zoo veele onderſcheidene hoedanigheden behelst , en de ziekten in het zelve zoo zeer van den anderen , naar de onderſcheiden plaatſen, verſchillen, dient men ook kortelyk eenig verſlag te doen , van de verſchillende levenswyze , en ſommige verregaande *exceſſen* te melden.

§. CLV. In 't *gemeen* kan men zeggen :

1. Dat die Landen in het Vaderland , welker beſtaan gelegen is in den Landbouw , door den geduurigen arbeid en zwaarder dagloonen , het beste voedſel aan den gemeenen man opleveren ; zoo dat die , welken hunne gezonde leden hebben , en door geen merkelyke ſchaade of ziekte zyn buiten ſtaat geſteld , by goed brood enz. doorgaans nog al een gedeelte rund- en varkens vleeſch voor winter- en zomer-voorraad ſlachten kunnen. Dat zulks insgelyks in mindere Landen nog al eens plaats heeft ; en , ofſchoon de zandigſten de ſchraalſten zyn , en minder gelegenheid tot het nuttigen van dierlyk voedſel overlaaten ; 'er echter van geen ongewoon voedſel behoeft gebruik gemaakt te worden.

2. Dat de grootſte armoede in de binnenſteden door het verval der *Trafiquen* , en ten platten lande by overſtroomingen geleeden wordt.

3. En

3. En eindelyk, dat de kleine neeringdoende lieden, in kleinere en groote ſteden en dorpen, en geringe ambagtslieden, 't zy door hun veelheid of uitborgen, het meeste overleg vereiſchen, en zich naauwst behelpen moeten; waar uit veele bezuinigingen, min goede ſpyzen, en veele ongeſteldheden voortvloeijen.

4. Dat onder allen deezen het allergemeenſte voedſel uit aardappelen, vervolgens uit meelſpyzen, en doorgaans uit veel en overboodig Koffy en Thee drinken beſtaat.

§. CLVI. In 't *byzonder*, dat men in de Landen van den HELIUS, als

1. In het land van *Hulst* veel roggenbrood en varkensvleeſch eet, veel vlaamſch bier drinkt, en by het misbruik van koffy en thee zeer genegen tot den drank is: algemeen in STAATS-VLAANDEREN veel raauwe mosſelen eet, en de avond-maaltyden, veelal voornamentlyk te *Sluis*, des avonds met een boterham met garnalen doet, en daar op warme thee toedrinkt.

2. Dat in *Walcheren* de ſpyze van den gemeenen man, zoo ten platten lande, als in de ſteden, voornamentlyk beſtaat uit Aardappelen, gort en varkensvleeſch, meest gerookt of gezouten: hunne bezigheden gering; vooral by beſlooten water: en meest zoo als overal in de *Nederlanden*.

3. In

3. In de ſtad *Goes* als elders, groenten en ooft, ryp en onryp. Die het wat ruimer hebben, eeten ſpek en vleeſch. Op het land veel melkſpyzen, althans 's morgens en 's avonds; gekookte en gebraden appelen enz., des middags ſpek, en in den winter gezouten tonnevleeſch. De *exceſſen* zyn Genever, die in een groote *quantiteit* geconſumeerd wordt, en niet minder Thee en Koffy; welk laatſte zoo algemeen is, dat een arbeider, 's middags een ſtuk ſpek gegeeten hebbende, niet naar zyn werk zal gaan, voor dat de Theeketel geleedigd is. Voorts by de welgeſtelde boeren oud bier, roode en witte, ſomtyds zelfs Rhynſche wynen, die wel goedkoop, maar niet van de zuiverſte zyn. — En dit heeft meest in veele opzichten in alle de kleilanden van deeze afdeelinge plaats.

4. Te *Zierikzee* zoude fatſoendelyke lieden byzonder gemaatigd leeven, verſchillende zeer veel van de inwoonders van *Walcheren* en andere *Zeeuwſche* eilanden. Gemeender Burgerlieden eeten hier weinig Vleeſch, maar veel Viſch; ſalade; en de Vrouwen de moeite van kooken ontziende, hebben eene algemeene manier ingebragt, van de avond maaltyd met een boterham, droog visje, en een kopje Thee of Koffy toe te doen. Aardappels zyn 'er voor het geringſte volkje de dagelykſche ſpyze.

5. In

5. In 't Eiland *Tholen* en *Overflacqué* nuttigt men wegens den Landbouw niet minder, en naar den onderſcheiden arbeid en gezonde leden, vry gezond voedſel van voedzaam brood, meel en melkſpyzen, ook van vleeſch en ſpek, tamelyk verkrygbaar. De misbruiken hebben hier ook al plaats, en verſchillen naar de onderſcheidene dorpen en plaatſen (*y*).

§. CLVII. Uit de Landen van de *uitwaterende Rivieren* berigt men:

1. Dat op het Eiland van *Dordrecht* door den gemeenen man veel Aardappelen worden gegeeten; het zy ze die zelfs pooten, of by de boeren koopen; de boeren eeten die ook veel, maar 's morgens en 's avonds veel grutten in karnemelk gekookt. Het misbruik van Koffy en Thee is daar ook groot, doch meer in het eerſte ſoort dan in het laatſte, vooral onder de Vrouwsperſoonen, alzoo de Mansperſoonen door haar werk geen gelegenheid hebben, om zich daar zoo aan te verſlingeren.

2. In de *Lang-ſtraat* eet men meest roggenbrood en Aardappelen, en drinkt meest Koffy en Thee.

3. In

(*y*) Een omſtandiger Berigt van de levenswyze onder het Boere volk, veelal met die van ganſch *Zeeland* overeenkomende, is onder de *Bylagen* lett. D d. geplaatst.

3. In 't land van *Heusden* en *Altena* van gelyken ; benevens groente , als tuinboonen en appelen in der tyd. By het misbruik van den avond-maaltyd met Thee en Koffy te doen.

4. Te *'s Boſch* veel groente , weinig vleeſch , meer gebruik van wyn ; misbruik van Koffy en Thee ook aldaar.

5. Te *Doesburg* worden de *exceſſen* van eeten en drinken gezegd meer in de *quantiteit* , als in de *qualiteit* te beſtaan.

6. Te *Campen* maaken de Aardappels , als elders , het gewoone dagelyks voedſel onder het gemeen , zoo wel als het Koffy-nat onder het Vrouwvolk , de gewoone verſnaapering uit.

7. Het eeten en drinken is by den meesten man in Overyssel zeer eenvoudig. Misbruik in dranken , en gebrek aan behoorlyk of noodzakelyk voedſel , heeft by veelen wel plaats , voornamentlyk in Koffy en Thee. Maar aan den anderen kant , niettegenſtaande deeze *Provincie* zoo vrugtbaar niet is , als die der klei-landen , wordt 'er echter door konst en vlyt van derzelver bewoonderen goed koorn en aardgewaſſen , als Rogge , Boekweit , Haver en Garst , Aardappels , Knollen en Wortels verbouwd , welke alle gezond voedſel voor den *Arbeidsman* , *die weinig vleeſch en ſpek eet* , uitleeveren : terwyl men behalven deeze , ook allerhande ſoort van Groen-

Groenten in menigte in deeze *Provincie* heeft, en dezelve, benevens zwaar Rund-vleesch, op eige weiden gevet, goed Kalfs- en uitneemend Lams-vleesch, lekkere Ganzen, vette Hoenders, overheerlyk Wild, de blankste Rivier-visch enz. meer als overvloedig op de tafels der Ryken vindt; en men, de Zee-visch op de meeste plaatsen in het geheel niet zynde, en in de na de zee gelegene steden jaarlyks schaarser wordende, mogelyk ook daarom des te gezonder leeft.

8. Te *Culenborg* driemaal daags Aardappelen, tusschen beiden braaf Thee en Koffy, en zoo veel Genever als mogelyk is.

9. In 't land van *Arkel* 's middags meest al grof spek, weinig vleesch, Eendvogels, aardappelen, kool, boomvrugten, brood; 's avonds bry, grutten, allerlei meelspyzen. De gewoone drank is water, gekarnde melk, wey, dun bier, koffy, ook wel thee. De *exceſſen*, oud bier, genever of brandewyn, vooral, wanneer zy ter stad, markt of kermisſen komen: 't geen van gelyken van de *Tieler-* en *Bommeler waardenaars* berigt wordt (z). Vooral by den marktgang: anderzints wordt de levenswyze in den *Tielerwaard* en de *Betuwe* gezegt, zeer een-

(z) Het byzondere van *Gorcom* is uit de *Bylage* letter O. af te neemen.

eenvoudig te zyn, beſtaande niet in zoo veel ſpek als in ZEELAND, maar meer in groenten en aardappelen.

10. In den *Alblasſerwaard* is het gewoone voedſel 's morgens grutten-bry; 's middags boekwyte koeken; 's avonds water-pap of bry van boekwyten of grutten-meel; maar ſedert de boekwyt zoo duur en ſchaars geworden is, komen de aardappels in gebruik; vervolgens ſpek, weinig vleeſch. De *exceſſen* beſtaan in koffy en thee, wyl de gemeene man geen bier kan overwinnen.

11. In de *Crimpener-* en *Lopiker-waard*, het land van *Stein*, en den omtrek van *Gouda*, is de gewoone ſpyze van den gemeenen man, grutte-meel, aardappels; en de drank zoetewei en karnemelk. De *exceſſen* zyn behalven koffy en thee niet groot.

12. In 't land van *Oudewater* is mede het gemeenſte voedſel in de ſteden aardappels, van ſommigen vier à vyf maal daags gegeeten: ook vleeſch van geſtorvene beesten, tot verwondering dat hier geen ziekten uit ontſtaan zyn. — De Boeren eeten veel vleeſch en ſpek met kool, knollen of wortelen; ook aardappelen, en des avonds nat van wei of gekarnde melk, gekookt. Die het bekomen kunnen, drinken koffy en thee, drie, vier, ja wel vyf maal daags. De buiten-

ſpoorigheden zyn, behalven de opgenoemde, jenever drinken, 't welk genoegzaam algemeen wordt.

§. CLVIII. Volgens de derde afdeeling (§. XV.) kan men berigten:

1. Dat de dagelykſche voedſels by den gemeenen man te *Rotterdam* beſtaan, meest uit erwten, boonen, meel, aardappelen; dikwyls uit onrype vrugten enz. Vleeſch eet de gemeene man, zelfs in de voordeeligſte tyden, niet alle dagen; dikwyls maar eens 's weeks. Bovendien hebben zy in deeze ongelukkige Veeziekte en ſterfte 't vleeſch van die zieke geſlagte of geſtorvene beesten gegeeten, daar veelmaalen geen of gering bederf in beſpeurd werd, zonder eenig nadeel van hunne gezondheid.

2. Te *Schiedam*, *Vlaardingen* en *Maasſluis* kan het gemeen, dat zyn beſtaan uit de vaart op den visvangst heeft, door de ſchraale vangst en ſlegt debiet van den Haring en Zoutevisch, by deeze duure tyden, naauwlyks rond ſchieten.

3. Te *Maasſluis* eet het gemeen veel karnemelk met boekwyten meel gekookt, gezouten, gerookten en gedroogden Viſch, aardappels, witte boonen enz. De Vrysters, om een blan-

blanke couleur te krygen, raauwe grutten, meel, afgetrokken theebladen, zynde ongemeen verſlingerd op ongereezen boekwyten koeken, te regt onder den naam van *Slypſteenen* bekend: ook drinken zy veel koffy en thee.

4. In SCHIELAND, DELF- RHYN- en AMSTELLAND, benevens de oostelyke Dorpen van de *Haarlemmer-meer*, komen veelal dit ſoort van ſpyzen, naar den verſchillende tyd van het jaar overeen; waar van meel en melkſpyzen, gezouten veeſch en ſpek, onrype kruisbeijen, koffy en thee by de Meer-viſch enz. meest in aanmerking komen.

5. By den gemeenen man dist de keuken in de *Weteringen* zelden iets anders op, dan erwten, boonen, gort, koeken en viſch, die hier, zeer overvloedig zynde, ook dagelykſch gegeeten wordt. Men eet in den ganſchen zomertyd byna in het geheel geen verſch vleeſch, offchoon hier alle week ſchaapen en kalveren geſlagt worden. De meeste huisgezinnen draagen zorg een goede proviſie ſpek des winters in de ſchoorſteenen te hebben; en dus eet men des zomers byna dag aan dag gerookt ſpek. Men gebruikt zeer veel jonge kaas, en de meeste huisgezinnen drinken vyf a zes maal koffy of thee. Offchoon men des zomers byna geen verſch vleeſch eet, zoo zorgen echter de meesten des winters voor de kuip, en het ſterkſte gezoute

vleesch wordt dan het meest gegeeten. Des middags en des avonds eet men gemeenlyk ongereezen koeken, en byna nooit groenten. Voor het overige stemt de levenswyze zeer wel overeen met die van *Noord-Holland*; alleen zyn de bieren, welken hier gebruikt worden, vry goed, van welken die van *Haarlem* de *Leidsche* gezegt worden te overtreffen.

6. Aan den *Zaankant*, of zuid-zyde van NOORD-HOLLAND, eet men veel spek en visch, ook meelspyzen, meest ongereezen, en dikwyls ongekookt, benevens allerlei soort van gebak. Tot drank meest koffy en thee, waar by het misbruik van een glaasje *Liqueur* onder de Vrouwen niet moet vergeeten worden. In 't gemeen zyn de *Noord-Hollanders* zoo wel als de *Zeeuwen*, liefhebbers van vette spyzen, waar van het gevolg bekend is.

7. Te *Alkmaar* onder het gemeen meest meelkosten, en een verschrikkelyk misbruik van laauwe dranken, 't geen te *Hoorn* en *Enkhuizen* mede al de gemeene klagte is.

8. Aan de Noord- en Noordoost-zyde van NOORD-HOLLAND, eet de gemeene man zeer sober, en veele dagen agter een niet als kaas en aardappelen, weinig vleesch en spek, althans na den hooityd; wanneer zy andere spyzen bekoo-

komen, eeten zy ontzachelyk. Zeker aanzienlyk Heer meldt eenen gekend te hebben, die iemand willende tracteeren, eenen zoo graagen gast aantrof, dat zyn gulzige maag 12 ℔ gehakt kalfsvlees en eenige bollen broods inzwolg. En zyn Wel Ed. Geſtr. verzekert, dat 'er van de 20 boeren 16 zyn zouden, die het zelfde zouden doen; 't welk aan de meelſpyzen, zoo als beneden zal aangeweezen worden, toegeſchreeven wordt. — Ongereezen koeken gaan hier ook zeer in zwang. Ongelukkigst voor de tedere Zuigelingen. Men ſnyt hier reepen van, geevende daar van een ſtuk in den mond en de hand van een teder wigt, dat de borst onthouden wordt, 't zy door gebrek aan zog, door het geduurig drukken der borſten met den ſteel van den houten lepel, waar mede men de wei uit de kaas duwt enz. of om onverhinderd aan deezen arbeid te blyven. Ten einde deeze ſchepſeltjes, door aan deeze reepen te zuigen, van den aangebooren trek tot de Moeder-melk te ſtillen; waar door zy dan teffens, by het meelachtige ongereezen voedſel, veel wind in het lichaam krygen, veelal bleek zien, doorgaans dikke buiken hebben en mismaakt worden, het geen zy, grooter en ſterker wordende, weder allengskens door beweeging en arbeid te boven komen. Men drinkt, zelfs onder de Vrouwen, al te veel ſterke dranken. Veelen onder de Vrouwen drinken nooit bier. Het gemeen, wyn

drinkende, kiest altoos, of althans veelal, laffe zoete witte wyn.

9. Aan de Oostzyde te *Edam*, en daar om ſtreeks, eeten van de 10 huisgezinnen onder het gemeen wel 7 of 8 dagelyks pannekoeken, en dat wel ongereezen. — Men eet zeer veele jonge kaas en weinig boter, 't welk een lymerig en ſlegt voedſel geeft. Sommige huisgezinnen, waar in ſlegts drie menſchen zyn, doen in het najaar ten minſten 100 ℔ kaas op. Het roggenbrood bevat veele geheele korrels, die onverteerd worden uitgeworpen. De meeste vette kalveren zendt men van hier naar *Amſterdam*; men eet zeer weinig verſch vleeſch, 't geen men voorheen maar 2 maal 's jaars proefde. 's Winters eet men algemeen gezouten vleeſch. Zelfs zy, die in den zomer geen verſch gebruiken, doen dan iets ten minſten in de kuip. — Ook eet men hier veel viſch. — Een groot aantal menſchen drinken hier by vyfmaal daags koffy en thee, en meest 's avonds met een boterham, in plaats van andere meer voedzaame ſpyzen te nuttigen. Men eet in den zomer al te weinig appelen, peeren, pruimen, kersſen, en in 't gemeen al te weinig groenten; (dat in de landen van den HELIUS anders plaats heeft, alwaar de boeren wooningen veelal voorzien zyn van tuin en boomgaard, en de Dorpen van grooter en kleinder tuintjes; waar uit de gemeene man zich

zich doorgaans van het noodige ooft en groenten kan voorzien). Aan de Steden, en zelfs aan de huizen der boeren, ontbreeken tuinen, en die 'er zyn, zyn al te klein. Men heeft liever weiland voor het Vee, en gebrek aan groenten.

10. Te *Marken* eet men zelden groenten, want 'er zyn geen hoven op het Eiland; zeer weinig melk, want voor 800 menſchen zyn 'er pas 30 koeijen. Altoos ſchaft de keuken gort, erwten, boonen, koeken enz. 's Winters gezouten vleeſch, zomers viſch; krachtig en gezond voedſel voor zwaaren arbeid! maar niet zelden ſlokt een huisgezin 2 of 300 ℔ Siroop in een jaar op.

§. CLIX. Onder de Berigten van FRIESLAND enz. wordt

1. Van *Harlingen* het menigvuldig gebruik van lauw water, waar door zich hier een menigte menſchen van beide *Sexen*, doch inzonderheid de Vrouwen, verſlappen en bederven, onder het nadeelige van de levenswyze vermeld. Koffy wordt hier niet veel gedronken, doch de thee is in een algemeen misbruik geraakt, zelfs onder arbeidslieden en boeren ten platten lande; zoo wel als het misbruik van den Suiker by veelen, die het bloed te veel verdunt, en aanleiding tot *Scorbut* geeft. — Van gelyken is

het met dat van den jenever, 't welk in de ſteden groot is, en al te zeer ingeſloopen onder den gemeenen man, den werkman, en zelfs in veelen onder den burgerſtand; waar van de kwaade gevolgen uit zich zelven, of vereenigd met het water drinken, ligt zyn op te maaken. — De levenswyze verſchilt dus niet veel van die van *Noord-Holland*, als dat men 'er meer jenever drinkt, en, zoo men meent, alle morgen een gezet romertje, zelfs onder de Vrouwen. — Beide doen zy waarſchynelyk het graveel en den ſteen hier minder voorkomen. — Men kan denken, dat het eeten van veele aardappelen, ſlymige en raauwe meel-ſpyzen, en van te weinig vleeſch by 't gemeen, (by 't welk een boterham en een kopje thee veelal de avondmaaltyd, zoo wel als by den gemeenen burger, en aardappels by den geringſten uitmaaken,) te gemakkelyk en ſchielyk door een arbeider verteerd wordt, en dat dit voedſel niet zoo gezond kan gerekend worden voor een weever of anderen, die een zittend ambagt hebben, of voor Vrouwen, welke zich weinig beweegen.

2. De gemeene man eet te *Groningen*, en wel ten platten lande, des zomers en des winters aardappels, grutten, gemeene groenten, pannekoeken, en ſomtyds een ſtukje ſpek. In de Stad, behalven dit, des zomers, ſlegte zeevi ſch, een ſchaapshoofd met lever en long, by-

zon-

zonder aardappels met mostaard of raapoly. — Koffy en thee zyn waarſchynlyk immer zoo ſterk doorgedrongen in deeze *Provincie* als in HOLLAND, by de zulken, welke in ſpys en drank niet van hun meerderen afhangen. — Het is van ouds hier ruim zoo veel als elders, de gewoonte, in voornaame burger-huizen, jaarlyks rundvleeſch en ſpek tegen den winter te ſlagten. In het algemeen houdt men hier meer van vleeſch dan in het nabuurig FRIESLAND. Niettegenſtaande de gevolgen van het overvloedige gebruik van warm water, houdt die gewoonte nog ſtant. —

§. CLX. De levenswys op de *Hooge landen*, onder het gemeen, ſtemt hier in veele opzichten ook al mede in.

1. In *Drenthe* zyn de gewoone ſpyzen veel aardappels, roggen- en boekwyten-bry, Rogge- en boekwyte pannekoeken, zeer veel roggenbrood; daarentegen weinig ſpek en vleeſch. — Hun dagelykſche drank is water of karnemelk. Echter heeft ſedert eenige jaaren het misbruik van koffy, (thee wordt 'er weinig gebruikt,) veel veld gewonnen, en byzonder onder de Vrouwen, die dikwyls op ſommige plaatſen vier en meermaalen daags gedronken wordt.

2. De levenswyze van den gemeenen man te *Coeverden* en *Ommen* is eenvoudig en ſchraal.

Hun voedsel is meest aardappels, knollen, en geele wortels, en een gebak van boekwyten-meel, pannekoeken genaamd, bry van 't zelve meel, en ook wel van roggen-meel in water gekookt. — Voorts dranken van zeer dunne koffy en thee, ook wel van gebrand koorn.

3. Te *Amersfoort* eeten de gemeene lieden veelal roggenbrood, zoo zy dat bekomen konnen, met aardappelen, zonder 'er byna iets anders by te konnen krygen; moetende zich veel met paardeboonen behelpen. Terwyl de gewoone drank, vooral by de Vrouwen, veel koffy en thee is, welkers misbruik hier alzoo sterk, als elders, in de gewoonte geraakt is. Wordende 'er ook weinig bier en veel jenever, ja, zoo men meent te kunnen nagaan, in meerder *quantiteit*, als bier gedronken. Het onbedenkelyk verminderen der brouweryen is boven aangeweezen.

4. Te *Barneveld* hebben die zelfde misbruiken plaats. De gemeenste spyzen zyn het meenigvuldig gebruik van aardappelen, die men hier driemaal daags eet. Oud spek, en gerookt of gezoute vleesch, dat men zeer veel eet met gedroogde of gezouten *legumen* (linzen), en zuurkool, aardappelen, pap, enz. Zy drinken ook veel koffy en thee.

COROLLARIA.

Uit deeze onderſcheidene Berigten is dan ligtelyk af te neemen:

I. Dat de minſte ſpyzen uit dierlyk voedſel genomen worden; en wanneer dezelve daar al in beſtaan, zy doorgaans geſchikt zyn, om de onzigtbaare uitwaasſeming te verminderen; als ſpek, varkensvleeſch, veel vet, boter, ſlymige viſch, hoedanig aal, paling enz. (*a*); die boven dien ook veel van hun voedzaam vermogen worden beroofd, eenen anderen aart verkrygen, ofte van eene vet olieachtige en lymige eigenſchap zyn; zoo zy maar niet veeltyds tot eene garſtige hoedanigheid overgaan.

II. Dat onder die der aardgewaſen de meelſpyzen, en onder deeze verre de aardappelen de overhand hebben; en de aard- en tuin-vrugten in de minſte deelen van het Vaderland tot ſpyze worden opgedifcht.

III. Dat de misbruiken ten aanzien van de dranken, in koffy en thee, benevens jenever, verre boven den anderen den voorrang hebben, gelyk boven aangeweezen is.

§. CLXI.

(*a*) *Hollandſ. Maatſchappy*, III. Deel, pag. 109. F. Hoffman *Diſſert. de diætæ vitio multorum morborum cauſa*, §. XXIX. Opera Supplem. I. pag. 687. ut & J. de Gorter *de Inſenſibili perſpiratione*, Aphor. CXXIV. CXXV. Pag. 388.

§. CLXI. De gevolgen hier uit in zwakken, kinderen, en een ſtilzittend leeven leidenden ontſtaande, zyn veele en menigvuldig; en die allen op te noemen, vereisſchte eerder eene afzonderlyke verhandeling, dan eene gebrekkige optelling in eene uitgebreide taak als deeze. — Taalkundigen kunnen die elders omſtandiger nagaan (*b*). Tot dit oogmerk kan ik het voornaame niet dan even aanſtippen; te weeten:

1. Dat het taaije lymige (*viſcidum*) in de ſpyzen de overhand hebbende, indien het door eene ſterke natuur niet t'onder gebragt wordt, eene al te taaije chyl (*chylus nimis glutinoſus*) voortbrengt, met de gevolgen van veelerhande ongeſteldheden, als dikheid in de vogten, traage overgang derzelven by de hairfyne buisjes, verſtopping, ophooping, beletſelen by de afkleinzing en affcheiding, en veelerhande gezwellen (*c*); en 'er wyders opvulling van de long, kliergezwellen, opzetting van den vetrok, onvermogen der galaffcheidende ingewanden, verminderde eetlust, walging en verflyming van alle die vogten, welke tot de ſpysverteering geſchikt zyn, benevens verſlapping van maag en darmen, belette affcheidingen opflurping van den chyl of voedzaam ſap, traage ſtoelgang en onpynelyke opzetting van den buik

(*b*) Conf. H. D. Gaubii *Inſtitut. Patholog. Medic.*
(*c*) *Ibidem*, §. 458, 285.

buik ontſtaan : en dat uit deeze traagheid en dit vertoeven, door gebrek van goede verteering en t' onderbrenging in dat geen, 't welk tot onderhouding van het dierlyk leeven noodig is, een zuur, verrot en garſtig bederf, verſtoppingen van het darmſcheil, en verſlyming in alle de vogten kunnen gebooren worden (*d*); en dat uit deeze kwaade vogten, uit de eerſte wegen van maag en darmen, tot de tweede of het bloed, overgebragt, zwakheid van het zenuw-geſtel en traagheid van het levens-beginſel (*torpor vis vitalis*) onvermydelyk zyn (*e*).

2. Dat het ſlymige (*glutinoſum*) met het ſcherpe vereenigd, het geen de ſpyzen, of door hun aart of bederf in zich bevatten, of door gebrek van goede kooking verkrygen, veelerleije ongeſteldheden voortbrengen; als:

a.) Uit de aardgewaſſen een ſcherp (*f*) en wrang zuur (*g*).
b.) Uit het dierlyke verrotting (*h*)
c.) Uit de vettigheden garſtachtigheid (*i*); waar door
d.) Vee-

(*d*) *Inſtitut Patbol. Med.* §. 329.
(*e*) *Ibidem*, §. 283, 196, 198.
(*f*) *Ibidem*, §. 307, 461.
(*g*) *Ibidem*, §. 309, 462.
(*h*) *Ibidem*, §. 312, 313.
(*i*) *Ibidem*, §. 375, 460.

d.) Veelerhande ſcherpe ſlymen, (*pituitæ acres*) ontſtaan kunnen, aan hunne onderſcheide uitwerkingen kenbaar (*k*).

3. Dat het gemeen of keuken-zout, tot bereiding of bewaaren der ſpyzen, in te groote veelheid gebruikt, vooral, wanneer genoegzaame verdunning of verlanging door tegenovergeſtelde waterige dranken ontbreeken, aanleiding geeft tot ontbinding der vogten, meerder zwaarte en ſcherpte in dezelven, en daar uit ontſtaande ſneller omloop van het bloed, waar uit jeukte, roodheid, knaaging enz. en doorgaans ook meer dan gewoone dorst verwekt wordt (*l*); vooral, wanneer men die met warme dranken tegengaat, de gevolgen beneden (5) te noemen, vermeerderende.

4. Dat de ontaartingen door gegiste vogten of dranken (*l*), (waar mede eenigermaate overeenſtemmen die der ſpeceryen (*m*), en der zoetigheden (*n*), als mede der peulvrugten en der winderige voedſels (*o*), dewelke insgelyks een ſoort van gisting in de lichaamen van ſommigen ondergaan, wanneer die langen tyd agter een,

(*k*) *Inſtitut. Patbol. Med.* §. 373.
(*l*) *Ibidem*, §. 315.
(*l*) *Ibidem*, §. 467.
(*m*) *Ibidem*, §. 466.
(*n*) *Ibidem*, §. 470.
(*o*) *Ibidem*, §. 471.

een, zonder merkelyke tusſchenkomst van anderen genuttigd worden,) niet min aanmerkelyk dan de vorigen zyn, en veelerhande nadeelen toebrengen; in de aangeweezen plaatſen omſtandiger in te zien.

5. Dat de nadeelen van de warme dranken veele en menigvuldig zyn, als:

a.) Die de doorweekte Ingewanden, van maag en darmen, te zeer verſlappen, de ſcheivogten te zeer verdunnen en kragteloos maaken; waar uit ſpyswalging (*anorexia*), en verteereloosheid (*apepſia*), of gebrek aan kooking, ontſtaan (*p*).

b.) Die door het afveegen der natuurlyke ſlym, de Ingewanden van binnen tegen alle onnatuurlyke aandoening beſchuttende, gevoelige tederheid, pyn en ſpanning, op het gebruik der ſpyzen verwekken, waar door het leeven in zulken bezwaarlyk kan onderhouden worden (*q*).

c.) Door welke de verdunde waterachtige chyl, eene algemeene dunheid door de vogten verſpreid; waar door gebrek aan rood bloed, bleekheid, weizugt, (*colluvies ſeroſa*), in het ganſche lichaam te wege gebragt wordt; van waar kwaade voeding, verzwakking der vaste deelen, verſlenſing, onvermogen der zenuwen, traag-

(*p*) *Ibidem*, § 474.
(*q*) *Ibidem*, §. 373, 287, 363, 354, 359, 162, 196.

traagheid der levensbeweging en der zintuigen, zoo wel als van de bloedsomloop, en uit dien hoofde koude, benevens verscheide soorten van waterzugt, *diabetes*, *fluor albus*, enz. kunnen geboren worden (*r*). — Waar by

d.) De gewoonte van de spyzen, zoo wel als koffy en thee-dranken, zoo heet mogelyk, op te slurpen, niet weinig alle deeze opgenoemde onheilen (5. *a-c.*) vermeerdert, en voornamentlyk aanleiding tot pynelyke maagkrampen uit ontvelling enz. ontstaande, geeft, benevens veelvuldige aanleiding tot beleedigde slikking, ademhaaling, spraak, spys-verteering, en der zoo droevige naauwe keelen, of belemmerde of eindelyk ganssch belette doorzwelging. — Waar toe mogelyk het misbruik van gebrande-wynen mede kan gebragt worden (*s*).

§. CLXII. Wat uitwerking het eeten van vleesch der aan de Vee-pest gestorvene Runderen gehad hebbe, is met geen zekerheid te bepaalen. Intusschen kan men over het algemeen zeggen:

1. Dat het voor een geringe prys te bekomen was, waar door het van veelen, die het gewoone niet konden magtig worden, in groote menigte tot spyze gebruikt is.

2. Dat

(*r*) *Ibidem*, §. 287, 363, 354, 352, 162, 196.
(*s*) *Ibidem*, §. 475.

2. Dat dit vleeſch ſomwylen geen of weinig bederf vertoonende, en misſchien bedekteliyk in de hallen gevoerd, ook wel van ander ſoort van menſchen gegeeten is, waar door dan ook in deeze, waarſchynelyk, kwaadſappigheid, *ſcorbut* en rotziekten ontſtaan zyn.

3. Dat ook veel van dit vleeſch, 't welk 'er reeds zeer wankleurig en bedorven uitzag, en waar van al het vet byna verteerd was, of beginnende tekenen van verrotting te vertoonen, in de ſteden en op de dorpen verkogt is, het geen mogelyk ſommigen niet zonder grond heeft doen denken, of dit van zyn natuurlyke hoedanigheid ontaarde vleeſch geen wezendlyke aanleiding tot meerder aantal der Rot-koortſen gegeeven hebbe, dan men voorheen in deeze landen gewoon was te verneemen.

4. Dat in *Delft* voor weinige jaaren onder het gemeen allerlei ſoort van kwaaden uitſlag regeerde; inzonderheid pynelyke en hardnekkige verzweeringen in den vetrok, negenoogen enz. De ſterfte grasſeerde toen ſterk onder de Runderen: men dacht, of deezen uitſlag wel mogte veroorzaakt zyn door het eeten van vleeſch van zieke of geſtorvene beesten; doch in het najaar van 1771. werd het zelfde waargenomen, wanneer 'er omſtreeks deeze ſtad geen ſterfte plaats had. Waarom men in bedenken gaf, of deeze

ongemakken ook uit het misbruik van aardappelen zouden hebben kunnen ontſtaan (*t*).

§. CLXIII. Ten aanzien van de Aardappelen, hebbe men nog te weeten, dat goede meelachtige aardappels, maatig gegeeten, geen kwaad voedſel geeven, als zy met andere ſpyzen by verwisſeling vervangen worden; naardien zy naast de Tarwe het geſchiktſte zyn, om ſtyfzel uit dezelven te bereiden: en zy zelve in de beſmettelyke *Dyſenteriæ* te *Nymegen* (*u*) niet ſchaadelyk bevonden werden. — Maar, een groot onderſcheid heeft hier omtrent plaats; te weeten: wanneer men byna geen ander voedſel nuttigt; taaije kleiachtige, bevrorene en bedorven aardappels, en dat lang in den voortyd, zelfs wanneer 'er reeds nieuwe te bekomen zyn, eeten moet; 't welk doorgaans kwaade chyl, en gebrekkig of ongenoegzaam voedſel aan de meer behoevende lichaamen verſchaffen moet (*v*).

In

(*t*) [By het overgeeven deezer Verhandeling konde ik met geen meêr zekerheid van het nadeel, uit dat onnatuurlyk voedſel aangebragt, melding maaken; dan door de nadere Berigten van *ter Heide* en *Voorburg*, (§. LXXIII. 5, *b.* 6, *a.*), door het zichtbaar verſpreiden van eene aanſtekende Rotkoorts, uit het eeten van zulk vleeſch gebooren, is hier verder geen twyffel aan. BUCHAN had het ook afgeraaden, *Huish. Geneesk.* pag. 70.]

(*u*) DEGNER *de Dyſenteria bilioſo-contagioſa &c.* pag. 188.

(*v*) [Wegens het voor- en nadeel der Aardappelen, kan men zich tot verzadigens toe voldoen in de *Verhandeling over den Aart en Voortplanting, en het veelerhande gebruik der nuttige Aard-*

— In NOORD-HOLLAND achtte men de *Gelderſche* aardappels beter dan de *Zeeuwſche* enz. om dat die losſer van zamenſtel zyn.

§. CLXIV. Tot de *Voedſels*, die ſomtyds *ſchaadelyk* bevonden zyn, en in het Vaderland overvloedig voorkomen, zyn de *Mosſelen*, *Garnalen* en *Haring* te brengen, waar by onder de plant-gewasſen de *onrype Kruisbeyen* behooren.

1. De *benaauwdheden* en *opzwelling*, welke ſomtyds van *gekookte Mosſelen* veroorzaakt worden, waar over van anderen in het breede gehandeld is (*w*), doch welke eerder aan zeker venynig *Inſect* enz. (*x*), worden toegekend, zyn over bekend. Uit STAATS-VLAANDEREN meldt men, dat de gemeenen man aldaar alle uuren van den dag raauwe mosſelen eet, die dikwyls kwaalyk bekomen, wanneer men geen goe-

Aardappelen, door J. A. J. LUDWIG, uit het Hoogduitſch vertaald door C. PEREBOOM, *Med. Doctor*, Hoorn en Amſterdam 1775. alwaar de gebreken der Aardappelen in het XX. Hoofdſt. en de nadeelen, welke zy de lichaamen toebrengen kunnen, §. 15. voorkomen. Waar onder de uitzetting der darmen wordt opgenoemd, waar aan die geenen, die dezelve alleen of meest tot voedſel nuttigen, onderhevig zyn. Gelyk zy tot het zuur, §. 18. tot zwaarmoedigheid, de jigt enz. §. 19. gezegd worden aanleiding te geeven.]

(*w*) MOERING *de Mytilorum quorundam veneno*, A. P. M. vol. VII. pag. 115 & ſeq. Append.

(*x*) J. BASTER *Natuurkundige Uitſpanningen*, I. Deel 3. ſt. pag. 126.

goeden drank daar by gebruikt; en dat verſcheide *militaire Hoofd-Officieren* zorg draagen, dat de *Soldaaten* geen mosſelen eeten. De *Officieren* eeten die ook wel des morgens voor 't ontbydt (dat in ZEELAND van gelyken met oesters niet vreemd is;) maar drinken daar een goed glas witte wyn op, wanneer zy zelden kwalyk bekomen.

2. Dat *Garnaalen* oorzaak tot ziekten kunnen geeven, blykt uit de beſchreevene *Colyk* van den Hoogleeraar A. DE HAAN (*y*), en de waarneemingen van *Doctor* HOUTTUIN te *Amſterdam* (*z*).

3. Zoo zag men in het jaar 1771. by het aankomen van den *Nieuwen Haring* in veelen, die van den zelven gegeeten hadden, hevige *Choleræ*, *Diarrheæ*, Colykpynen enz. ontſtaan. Verſcheiden deezer heb ik behandeld, en het liet, door de algemeenheid, geen twyffel over, of de genoemde onheilen werden hier door veroorzaakt. Naar de reden deezer verſchynſelen onderzoek doende, heb ik vernomen, dat zulks geſchiedde, wanneer den haring in den beginne te veel om de Zuid gevangen werd, die van een minder ſoort is, dan de gewoone haring, die meer noordwaarts gevangen wordt; en by de Vis-

(*y*) *Rat. Medend.* Part. III. pag. 94. edit. Ven. 1757.
(*z*) *Uitgezogte Verhandel.* IV. Deel, pag. 175.

Visſchers onder den naam van *garrigen Haring* bekend is. Het gebeurt ook, dat onbedreevene Kaakers de blaasjes die vol kleine visjes zyn, niet behoorlyk uithaalen, waar door de haring aan het bederven gaat; wankleurigheid van rood en wit veroorzaakt wordt; en dat 'er dus de bovengemelde gevolgen te wege worden gebragt. — Een ander Stuurman heeft my gezegt, dat wanneer de vangst zeer goed is, men wel tot 100 tonnen haring te gelyk vangt, die dan in het ruim worden geworpen, tot men gelegenheid heeft die te kaaken, waar door het komt, dat, eer de onderſte haring, die het eerst gevangen is, kan gekaakt worden, zy reeds blyken van bederf heeft, door het op een pakken en broeijen.

4. Eindelyk verwekken de *Kruisbeyen*, buiten de gewoone gevolgen, aan de wrange zuure voedſels (§. CLXI. 2. *a.*) eigen, wel eens zulke hevige toevallen, dat dezelve de opmerking der Geneesheeren tot zich trekken, en onder de gedaante van *Morbi*, of *Symptomata epidemica*, (als te *Enkhuizen* (§. LXXX.), en te *Amſterdam* (*a*) voorkwam.

§. CLXV. Deeze voedſels voor het meerendeel meer den gemeenen man betreffende, zoo

(*a*) *Uitgezogte Verhandel.* IV. Deel, pag. 302.

zoo kunnen aanzienlyke lieden van den anderen kant het nadeel beſeffen van hun te zeer voedend of ſchaadelyk *dieet*, met te weinig beweeging verzeld; en de gevolgen, die zy daar uit te vreezen hebben, by voornaame mannen zelve nazien (*b*) en afneemen.

§. CLXVI. Belangende eenige kwaalen, welke als gevolgen van het misbruik der opgenoemde warme dranken doorgaans plaats hebben, waar onder de zoo genoemde moeilyke of belette doorzwelging behoort, zyn my onder anderen de volgende Berigten daar van toegekomen.

1. Te *Middelburg* had men in den tyd van elf jaaren de belette doorzwelging alleenlyk in drie onderwerpen vernomen, in welken zy door den dood gevolgd was.

2. De belette doorzwelging komt te *Zierikzee* mede nu en dan maar voor.

3. Te *Middelharnis*, op het Eiland van *Overflacqué* zyn de verflapte of naauwe keelen het meest in de weinig doende, en veel heete thee en koffy met Suiker drinkende, Visſchers Vrouwen bekend.

4. De

(*b*) H. D. Gaubii *Inſtitut. Pathol. Medic.* §. 473, 476. F. Hoffmann. *Diſſert. de Diætæ vitio*, l. c. §. XIV, XIX. pag. 679, 680. &c.

4. De *Morbi Chronici* in de *Wilmſtad* en omliggende landen, worden als elders aan eene kwaade *digeſtie* toegeſchreeven, uit welke *Morbi ſpaſmodici*, *hypochondriaci*, *hyſterici* enz. hun oorſpronk hebben.

5. De Zenuw-ziekten zyn te *Dordrecht* vry gemeen onder die geenen die veel zitten, weinig beweeging hebben, en doorgaans zich ophouden met veel warm water te drinken.

6. Men houdt het te *'s Boſch* onbetwistbaar, dat het tegenwoordig misbruik van warme koffy en thee-dranken veele zwakheden en Zenuw-ziekten baart.

7. By de Vrouwelyke *Sexe* ontmoet men niet zelden te *Nymegen* gemeene *Paſſiones hyſteriæ;* als *cardialgiæ*, *pectoris oppreſſiones*, *palpitationes cordis*, *faucium ſtrangulatus hyſterici* enz. Hier en daar vindt men deeze ziekte ook in een grooter trap, en verzeld met *animi Deliquia*, *Cacochymiæ*, *Ploratus*, *Convulſiones artuum omnium* enz.

8. De *Cardialgiæ chronicæ* zyn gemeen in de *Grave* by die geenen, welke door een onmaatig gebruik van warme water-vogten, de maag van haare natuurlyke ſlym berooven; alwaar men die ook vindt, *ex ſcirrho: colica pictonum* ziet men hier niet; *Morbi mucoſi verminoſi* zelden; maar verſcheiden, die aan eene belette

doorzwelging laboreeren; en meestendeels zulke, die geesryke dranken misbruiken.

9. Van *Zutphen* meldt men, onder de *Morbi chronici* ook eenige aan eene belette doorflikking, die meest van het misbruik van fterke dranken veroorzaakt waren.

10. Langzaame belette doorzwelgingen van verfcheiden foort, benevens Zenuw-ziekten onder mannen en Vrouwen zyn in OVERYSSEL, omtrent de plaatfen aan de zee gelegen, zeer algemeen (§. CXX.). Dan of men deeze oorzaak in het misbruik van de koffy en thee zoeken moet, is onzeker. Deeze dranken worden wel door de ganfche *Provincie* veel gedronken, en men erkent haare verflappende kracht: ondertusfchen heeft de groote SYDENHAM deeze ziekten zoo wel als wy waargenomen, in een leeftyd, toen 'er nog van die dranken geen misbruik gemaakt werd.

11. *Cardialgiæ chronicæ* enz. zyn in ZUID-HOLLAND zeer gemeen. De Waterzugt, flymziektens en verkoude magen, welke men boven (§. LXIX.) van *Rotterdam* aan de koude en vogtige lucht had toegefchreeven, worden ook erkent gelegenheid te krygen uit het dagelyks voedfel, byzonder by den gemeenen man (§. CLVIII.). — Nergens, meldt men, is 'er een Land, alwaar de *laxiteit* der vezelen en zwak-

zwakheden der zenuwen, hartkloppingen, kortademigheid, pynen in de lendenen, *Leucorhæa* vryster-ziekte; met een woord, alle die gebreken, welke onder den naam van Zenuw ziekten, waar van naauwlyks een enkeld huis vry is, hier regeeren; en die niet gezegd kunnen worden uit het *Climaat*, of de geſteldheid van het land voort te komen, (want die ziekten waren hier voor deezen zeldzaam;) maar uit het onmaatig gebruik van koffy en thee, daar men de lichaamen van den ogtend tot den avond, als in verdrinkt. — Welke ziekten van dit ſoort verder in deeze Stad voorkomen, kan men eenigermaate uit de ſterflysten, onder de *Bylagen* geplaatst, afneemen.

12. Belette doorzwelgingen, Maagkwalen enz. worden te *Schiedam* ook gevonden; zy zyn niet zeldzaamer, ook niet menigvuldiger, dan op andere plaatſen; *Colique de Poictou* is hier zelden of niet bekend; de *Podagra* heeft hier ook zyne lyders.

15. De vernaauwde keelen of moeijelyke doorzwelging te *Maasſluis*, door het aldaar in gebruik zynde voedſel enz. zyn zoo menigvuldig, en het getal der zulken is zoo groot, dat men nergens weet, naar evenredigheid der menſchen, dit ongemak zoo menigvuldig als aldaar, gezien te hebben; het veel drinken van warm water doet hier zeker veel toe; maar men ge-

looft nog meer, dat het opſlurpen van zeer heete koffy en thee, en het doorzwelgen van zeer heet voedſel, 'er nog meer toe doet. — *Hypochondriaci* en *Podagrici* zyn hier zeer weinig. — Men denkt niet zonder rede, dat het algemeen gebruik van ſlegte bieren, gelegenheid heeft kunnen geeven tot de algemeene klagten over maag- en buik-pynen, en belette ſlikking, zoo hier als hier omſtreeks.

14. Hoe veelen 'er in *'s Hage* aan de Waterzugt zyn overleden, kan men in de gemeengemaakte lysten daar van zien. — Van belette doorzwelginge hoort men weinig; welke nog al in de eerſte beginſelen afgekeerd worden. *Cardialgiæ chronicæ* zyn hier zoo gemeen als elders; en de ziekten uit verſlapping der vezeldraaden, enz. zoo menigvuldig, dat de naam van Zenuwziekte, of het op de zenuwen te hebben, byna als in den mond der ligt-kwynenden beſtorven is.

15. De Zenuw-ziekten neemen van oogenblik tot oogenblik toe in de *Weteringen*, en men ziet ze hier meest regeeren in de Vrouwen. — De Waterzugt is hier veel gemeen, doordien de meeste inwoonders zich uitermaaten in koffy en thee drinken zeer te buiten gaan, enz.

16. De ziekten van *Gooiland*, vooral de ſleepende, worden insgelyks toegeſchreeven aan het ſchan-

ſchandelyk misbruik van koffy en thee dranken, waar door men meldt, dat ook deeze Inwooners en aanpaalers ontzenuwd, en als het ware ontmenſcht worden; terwyl de zoo weinige noodige beweeging van de meeste lieden, en het gemeene voedſel der arme lieden, uit aardappelen enz. beſtaande, 'er niet weinig aan toebrengen.

17. De ziekten in AMSTELLAND worden, behalven de lucht, ſchadelyke dampen en uitwaasſemingen, ook aan de ligt rottende en ligt garstig wordende ſpyzen, en verſlappende dranken, by te weinig beweeging, toegeſchreeven.

18. De veele Zenuw-ziekten, opgeſpannenheid van winden, flaauwten in de Vrouwen, *Paſſiones hyſtericæ*, *leucorhœa* enz., die boven opgenoemd zyn, worden, buiten andere oorzaaken, te *Alkmaar* ook aan het *dieet* van den gemeenen man, namentlyk aan de veele meelſpyzen, en het groot misbruik van laauwe dranken, de naaste oorzaak van eene werkelooze vezel, toegekend.

19. Van gelyken erkent men dit mede te *Edam*. De Waterzugt wordt aldaar gehouden van de veele koffy en thee dranken te ontſtaan; de voorjaars koortſen van de lymigheid der vogten; de kwaadſappigheid der meeste Vrouwen van de ſlegte levenswyze; terwyl 'er de Zenuwziekten vermeerderen.

20. De

20. De ontaarting des Slok-darms is in NOORD-HOLLAND zoo algemeen, dat men 'er zelden lyders van ziet te regt komen. De beroemde *Doctor* GRASHUIS had by zekere gelegenheid erkent, in zyn ganſche leven maar vier 'er van te hebben zien geneezen. En, dat het getal der geenen, die aan deeze ziekte ſterven, oneindig grooter was, dan men denken zoude; welke zoo niet alleen, ten minſten met dezelve kwaale, ten grave geſleept wierden.

21. Te *Enkhuizen* denkt men niet anders: by de byzondere lands- en luchts-geſteldheid, erkent men de nadeelige levenswyze der inwoonderen, voornamentlyk by het gemeen; by wien de meeste ziekten, zoo door de ongeſteldheden der lucht, waar aan zy meer dan de ryken bloot geſteld zyn, als de misbruiken in den levensregel, door te veel heete thee en koffy dranken worden toegekent: en wel meer aan het heete water, dan wel aan de koffy en thee zelve; vooral, wanneer ſlappe ſpyzen en raauwe kost daar by komen; waar door raauwheden en onbehoorlyke chyl worden verwekt, en veeltyds aanleiding tot eene *Saburra* in de eerſte wegen gegeeven wordt.

22. De *Teſſelſche* Vrouwen laboreeren veel aan deeze en geene ongemakken, zonder dat men dezelve bepaalen kan. Veele ſukkelen aan keel-kwaalen; verſcheidene heeft men elendig

aan

aan de kanker zien ſterven. De Vrysters worden byna nooit tot de natuurlyke maandelykſche zuiveringen geleid; veele ſterven in dien tyd, wanneer zy die tragten te hebben, en ſommige worden door hulpmiddelen met moeite en gevaar daar toe gebragt.

23. Veele ſleepende Ziekten worden in FRIESLAND, gelyk in de meeste *Nederlandſche* ſteden, door eenen kwaaden levensregel veroorzaakt. Vrouwen en jonge Vrysters, die een zittend leeven leiden, en dagelyks veel warm water drinken, onder den naam van thée, bederven dikwyls haar geſtel. Men ziet jonge Vrysters, traag en bleek, als aan eene bolle waterzugt kwynen; terwyl de maag, met ſlymen opgevuld, van alle ſpyzen als afkeerig is: de ſtonden komen laat te voorſchyn, en worden naderhand nog dikwyls opgehouden, waar uit veele *hyſterique* toevallen ontſtaan. De belette doorzwelging is mede ſedert eenige jaaren zeer bekend geworden: men ziet die meest in Vrouwen, in welken zy doorgaans doodelyk is. By Vrysters, en by bejaarde Vrouwen, ontmoet men ook veele maag-pynen en wormen, en wat dies meer is. De wormen zyn hier vry algemeen, niet alleen in kinderen, maar ook in bejaarde menſchen: de Lindworm vertoont zich hier ook ſomtyds. Het gebruik van meel-ſpyzen, het welk hier by den gemeenen man ook

zeer

zeer in zwang gaat, vermeerdert buiten twyfel alle deeze ongemakken, en brengt ze dikwyls tot ongeneeslyke gevolgen. —

24. De Ziekten van *Groningen*, §. LXXVII. opgenoemd, worden aan eenen kwaaden levensregel toegeſchreeven. Men zegt, dat de gewoonelyke ziekten in deeze *Provincie* de zulken zyn, die volgens de tegenwoordige levenswyze, van eene verzwakking der eerſte wegen, en dus van eene bedorvene verteeringe van het voedſel afhangen; als ook van eene vermindering in de onzichtbaare uitwaasſeming. — Onder de zwakke ſoort van Vrouwen komen nu en dan eenigen voor, die, wegens het dagelykſch gebruik van zuur roggenbrood en andere diergelyke voedſels, het zuur in de maag, met blaauwe plekken op de huid, en knaaging in het tandvleeſch hebben. — Men ontmoet hier en daar wel *Morbi mucoſi*, doch zelden heeft men gelegenheid daar omtrent onderzoek te doen; dewyl dezelve bykans niet ziek zyn, en dus geenen Geneesheer ontbieden. — De Wormen zyn 'er zoo algemeen, dat men naauwlyks eenige zieken ontmoet, of eenig lyk opent, zonder wormen te vinden. — Hoedanig het met de belette doorzwelging in deeze *Provincie* gelegen zy, kan men uit de *Verhandeling* van den Heer VAN GEUNS, in de hoofdſtad deezer *Provincie* zelve woonende, afneemen.

25. Ou-

25. Oude lieden meenen in *Drenthe* opgemerkt te hebben, dat ſedert de warme dranken hier meerder zyn begonnen genuttigt te worden, de menſchen ook aan meerder ziekten zyn onderhevig geweest: althans zoo fris en ſterk zich niet meer vertoonen; noch zoo lange niet meer leeven, dan in vorige tyden. — De Kinderen worden ook zeer aan wormen onderhevig bevonden. —

26. Zenuwtrekkingen zyn menigvuldig onder de *Barneveldſche* Boeren; ook heeft men hier veel kwaade maagen, die aan de koffy en thee, aardappelen, pap, enz. worden toegeſchreeven. De *ſcrophuls* en *fiſtels* in de klieren van den hals, welke hier veele zyn, kent men aan de laatſte insgelyks toe, en meent die vermeerderd te zyn, ſedert het menigvuldig gebruik derzelven. De Teeringen zyn 'er van gelyken meenigvuldig. — *Scorbut* is 'er een heerſchend ongemak, ſchoon de grond hoog is, welke men wederom aan de oude zoute en gerookte kost toeſchryft.

27. Van belette doorzwelging hoort men weinig te *Amersfoort*. Hier en daar klaagt men wel eens over eene benauwde keel; men heeft 'er maar weinige gekend, in welken deeze kwaal tot dien trap geklommen was, dat 'er in 't geheel geene vaste ſpyze meer door de keel wilde. Doch voor 3 jaaren is hier een Vrouwsperſoon

aan

aan geſtorven, die niets meer konde doorzwelgen. Te *Barneveld* heeft men over 2 a 3 jaaren twee ſterke Mansperſoonen gezien, geen misbruikers van ſterken drank zynde, die nogthans beiden aan eene langzaame vernaauwinge van den ſlokdarm geſtorven zyn; zo dat 'er geen voedſel meer door konde. — Zenuw-ziektens vindt men hier, als op andere plaatſen, en wel voornamentlyk onder de *Sexus ſequior*. Men meent nogthans, dat die in het nabuurig *Barneveld* en *Nieuwkerk*, naar maate van de plaats, vry meer gevonden worden, die met zwaare *hyſterique* toevallen *ex debilitate ſyſtematis nervoſi* voortkomen: hebbende echter die toevallen wel het meeste plaats onder de zulken, die zich veel aan een zittend leeven, en vooral zich aan het ſchandelyk misbruik van byna den geheelen dag aan de koffy en theetafel door te brengen, overgeeven.

Van de Ontydige en Onbekwaame GENEESMIDDELEN, *enz.*

§. CLXVII. Tot het misbruik der ſpyzen en dranken behooren insgelyks de ontydige en onbekwaame geneesmiddelen. Dit heeft zoo wel in andere als in deeze landen plaats, en het ontbreekt in die zoo weing aan onkundige voorwerpen,

pen, Landlopers en Kwakzalvers, als in deeze. Maar eene voornaame rede, die dit ten aanzien van de natuurlyke geſteldheid van ons Vaderland aandringt, zyn de veele *Practizyns* op de dorpen en in mindere ſteden, welke, zonder genoegzaam onderwys, zoo in de beſpiegelende, als in de beoeffenende Geneeskunde, en dus zonder behoorlyke kennisſe van den aart der ziekten, of onderſcheidene achtgeevinge op de byzondere geſteldheid van lucht, land en lichaamen der menſchen, te veel moeten misſtasten in het geſchikt aanwenden der vereiſchte Geneesmiddelen. Want zoo klaagt men uit NOORD HOLLAND: „ Dat veelen deezer Konstoeffenaaren veel invloed op het volk verkrygende, door gemeenzamen ommegang, al te zeer aanleiding tot aderlaten geeven; welke men zegt, dat aldaar byna nooit te pas komen. Het vooroordeel, dat, gelyk men ſpreekt, eene roering in het bloed te maaken nuttig zy, is dermaaten ingeworteld, dat, by de minſte ongeſteldheid, als van eene belette doorwaasſeming, eene aderlating op eigen gezag aanſtonds wordt te werk geſteld; waaraan men het groot aantal waterzugtigen, ten deele, en wel voornamentlyk toeſchryft, die men aldaar vindt. En in welke deelen van het Vaderland heeft dit geene plaats!

1. Het getal der dorpen is ongelyk meer dan dat der ſteden.

2. Veele dorpen zyn te ver van de ſteden verwyderd, om zich van kundige *Doctoren* te voorzien.

3. Weinigen kunnen de kosten betaalen van een *Doctor* by zich te ontbieden. Waarby komt

4. Het vooroordeel van veelen deezer menſchen, welke vertrouwen in deeze hunne *Practizyns* ſtellen, met welken zy jaaren hebben omgegaan, en van welken zy zich verbeeldden, dat dezelve hunne natuuren beter, dan de ſteedſche *Doctoren* kennen, 't geen van ſommigen ook naar waarheid kan gezegd worden. Gelukkig zyn dan die landlieden, welke op hoog gezag van *Doctoren* voorzien worden, gelykerwys in de *Majorie* van 's Bosch geſchiedt, op last van den Raad van Staaten, en in de doorgaande ziekten te *Maurik*, en in het Ampt van *Maas* en *Waal*, op het bevel van de Staaten des *quartiers* van *Nymegen* in 1770 en 1771. plaats hadde. De gevolgen van eene min geſchikte Geneeswyze zyn:

a.) Eene kwaalyk gepaste voorbehoeding:

b.) Min bekwaamen aanleg in het behandelen der ziekten, welke niet zelden met aderlaaten of purgeer-middelen begonnen, en met zweet-middelen enz. voortgezet wordt: tegen den regel, *Cocta movenda, non cruda (c)*;

(men

(c) Hippocrates *Aphor.* 22. Sect. I.

(men moet rype ſtoffen en geenzints raauwe uitdryven:) of door braakmiddelen wordt beproeft, zonder dat eigen aanwyzend τὸ ὀργᾶν (*hypochondriorum intumeſcentia* (*d*), of, opzetten van de boven-buik-zyden,) in acht te neemen. Waar uit

c.) Min overeenkomend beſtuur in het beloop, klimmen en afneemen der ziekte; in het tydig en geſchikt bewerken, uitdryven, bepaalen, of ontbinden der ziekte-ſtof; waaruit verandering van den aart der ziekte; vermeerdering en verzwaaring derzelve; belemmerde rypwording en afſcheiding, op de dagen van ſcheiding, (*ad dies criticos*) door de natuur zelve geſteld, en aangeweezen; verplaatſingen der ziekte ſtof; uitſtorting op min bekwaame plaatſen, langduurig ſukkelen; en uit eene zoodanige verkeerde geneeswyze, de dood zelve, niet zelden de gevolgen zyn. Waar by men eindelyk

d.) Niet dient te vergeeten, het zoo menigvuldig, als dikwerf ontydig, gebruik van den zoo heilzaamen *Cortex Peruvianus*, of zoogenaamde *Kina*, die zonder onderſcheid in ſleepende ziekten gegeeven zynde, in welke de *ſtructura organica* is aangedaan, gelyk in alle ſlymziektens plaats heeft, zonder voorafgaande

Alte-

(*d*) *Ibidem loci*, cum GLAS *de Febribus*, cap. VII. pag. 89. edit. Amſt.

Alterantia, *Reſolventia*, enz. doorgaans die kwaalen eerder verergert en ſleepende maakt, als dat men die door den zelven tot eene gewenſchte geneezing brengt: of te ſchielyk in najaars-koortſen gegeeven zynde, geelzugt, verſtopping der boven-buikzyden, derdendaagſche koortſen, en niet zelden de waterzugt veroorzaakt.

e.) Behooren hier by de onmaatige *quantiteit*, of te veel op eenmaal gegeeven geneesmiddelen; of van een te hevig vermogen. — 'Er zyn geneesmiddelen, die in een meerder *quantiteit* gegeeven, de gezondheid en het leven vernietigen, en ſomtyds den dood aanbrengen. Daar toe kunnen gebragt worden ſcherpe braakmiddelen (*Emetica draſtica*), hevige purgeermiddelen *Opiata*, (middelen uit *Opium* bereid,) *Mercurialia* (kwikmiddelen) enz. waar van de droevige ondervinding te dikwyls de waarheid bevestigd heeft: ik heb zulks meer dan eens moeten zien, en ſommigen, ter naauwernood, kunnen redden.

Van de Zaaken, *die van buiten aangebragt worden, enz.*

§. CLXVIII. Tot de zaaken, die van buiten aangebragt worden, en betrekking hebben op de natuurlyke geſteldheid van het Vaderland,

land, behooren de vermogens, welke een gift in zich bevatten; en uit den ommegang en het verkeeren zoo met menſchen van buiten §. XXIII. en binnen, als van de dieren, hunnen oorſprong hebben. Dusdanige zyn de *Kinderpokjes*, *Lues Venerea*, *kwaadaartige Rotkoortſeu*, met *Petechien* verzeld, *Peſtilentiale* Ziekten, benevens de *dolle hondsbeet*, of *watervrees*. Waar by, wegens de veelheid der ziekten in het Vaderland, uit beſmetting voortgeplant wordende, niet ten onregte de *Scabies*, *vuurige Uitſlag*, *Kanker*, de *Teering*, en van ſommigen de *Jigt* en de *Podagra* gevoegd worden. Waaromtrent men in acht te neemen hebbe:

1. Dat ſommige deezer beſmettingen uit een vast gift beſtaan (*Contagium fixum*), 't geen zonder aanraaken van het beſmette deel, ofte onmiddelyke tusſchenkomst en vereeniging der beſmette ſtoffe zich niet overplant; gelyk de *Scabies*, de *Lues venerea*, vuurige puistjes, negenoogen, de Kanker, de Teering, de Jigt, de *Podagra*, het gift van de dolle hondsbeet. — Of die eene *volatile* eigenſchap bezitten; als de peſtſtof, die der kwaadaartige Koortſen, met uitſlag, der Mazelen, der Pokjes, der *Dyſenteriæ*, en andere *Epidemique* ziekten.

2. Dat deeze giften elk van hunnen eigen en byzonderen aart en werking zyn; waar door die anders in het geheele lichaam, anders in een

bepaald deel van het zelve werken: by voorbeeld, zoo is de *ſchurft* eigen aan de *huid*, de *Lues venerea*, ſchoon eerst in het deel waar aan de beſmetting geſchiede, werkende, daarna aan de *klieren van de lies*, aan de *keel*, de *neus*, en het *aangezigt*; de *ſcorbut* aan het *tandvlees*; het ſcherpe *vogt* der ontſteeken oogen aan gezonde *oogen*; de *adem* van een *teeringagtige* aan een *gezonde long* enz. nadeelig.

3. Dat volgens de byzondere waarneemingen van DEGNER (*e*), de *Dyſenteriæ* te *Nymegen*, zich in één huis geopenbaard hebbende, vervolgens in den omtrek van het zelve, en de daar aan paalende wyken verſpreidde.

§. CLXIX. Overboodig zoude het zyn te bewyzen, dat de *Kinderpokjes* door de *commercie*, *navigatie*, toevloed van vreemden, en onderling vertier, niet zouden worden medegedeeld; naardien de ongelyke loop der zelven, voornamentlyk daar in gegrond is (§. XXIII. 5.) gelyk boven §. CXLIII. omſtandig beweezen is.

Van gelyken aart is de *Lues venerea*, zoo wel in deeze als in andere landen; waaromtrent de berigten melden:

1. Dat die te *Zierikzee* voorheen meest uit *Ierland* en de *Levant* plagt overgebragt te worden,

(*e*) *l. c.* §. IX. pag. 6.

den, wanneer de vaart daar op bloeide, doch die nu met dezelve meest ophoudt.

2. Dat de *Lues* te *Haarlem* voor 1750. weinig of niet geweest zy. — In het jaar 1769. keerden eenige *Haarlemmers*, op een Oorlogſchip gevaaren hebbende, en afgedankt zynde, in hunne ſtad te rug, die 'er de *Lues* vermeerderd hebben, komende uit *Italien* of de *Middellandſche Zee.*

3. Dat men de *Gonorrhæa* nergens behoeft te zoeken, naardien van de hand te gaan, thans overal gevaarlyk is. Terwyl de kwaade geneezingen van dit eerst verkreegen ſmet, de *Lues* meer dan te veel veroorzaaken: ten minſten van eene gemakkelyke geneezinge, eene langwylige, verdrietige, en ſomwylen eene moeilyke herſtelling te wege brengen.

§. CLXX. De kwaadaartige Rotkoortſen, met *Petechien* verzeld, zyn mede van dien zelfden aart. Deeze waren

1. Voor den laatſten oorlog niet zoo bekend in deeze landen, dan na dien tyd. Deeze ziekte heeft zich het eerſte in het jaar 1757. te *Nymegen* geopenbaard, wanneer de *Franſche Troepen* in den voortyd van 1757. en eenige volgende jaaren in het nabuurige land van *Cleve* lagen, waar van ſommigen dagelyks in die ſtad kwamen;

waar door men niet twyffelt, of dezelve is aldaar meêr gemeen geworden; en ſchynt zoo vrugtbaar in het vermenigvuldigen te zyn, dat derzelver zaad, zich jaarlyks op nieuws aan alle die oorden, welke tegen deeze landpaalen en WESTPHAALEN grenzen, als OVERYSSEL en GRONINGEN, hier of daar, in meerder of minder maate, naar gelang der zamenloopende oorzaaken, doet gevoelen en vermenigvuldigen.

2. Dat uit deeze van buiten aangebragte beſmetting, deeze ziekte zich allengskens meerder van die uiterſte boorden naar binnen verſpreidt, en in die landen, als een nieuwe ziekte, onderſcheiden van de gewoone Rotkoortſen, aangemerkt wordt. Althans zoo denkt men 'er in FRIESLAND over.

3. Moet men waarſchynelyk aan dit medegebragte zaad, uit de vreemde Legermagten, voornamentlyk uit POOLEN enz. van die lieden, welke op de ſcheepen der *Oost-Indiſche Compagnie* dienst neemen, toeſchryven; het buitengewoon getal dooden in het jaar 1771., waar door de ſcheepen naauwlyks behouden havens bereiken konden. In den winter van dat jaar ſtorven 'er te *Middelburg* by een Volkhouder byna 40 man aan die toen grasſeerende ziekte. De ſcheepen kwamen op het einde van 1771. ten tweden maalen, alle vol zieken, in *Texel* bin-

binnen: op een derzelven telde men 80 dooden, en 150 kranken (*f*).

§. CLXXI. *Pestilentiale* ziekten, buiten de genoemde Rotkoortſen, zyn door de Goddelyke Voorzienigheid, en de goede voorzorgen van 's Lands Vaderen, ſedert het jaar 1664 en 1665. in deeze landen niet vernomen. Die, welke toen plaats hadden, werden naar het oordeel van ſommigen (*g*), door beſmetting van buiten, en niet zoo zeer uit oorzaaken van binnen, aangebragt. Terwyl die van *Leiden* (§. LXXIII. 1, *c.*) daar niet voor te houden zyn; zoo min als veele, welke daar voor, by FORESTUS (§. LXXII. not. *d.*) in verſcheide plaatſen te boek geſteld zyn.

§. CLXXII. De Dolle Honds-beet, of Watervrees, wordt nu en dan nog wel eens in deeze landen waargenomen, welke aan de menigvuldige honden in dezelve toeteſchryven is.

(*f*) Het Oost-Indiſch Compagnies-Schip, *het Huis te Crooswyk*, kwam door tegenwind in de *Goeré* te rug; den 23. December had het reeds 100 zieken, waar onder de 1. en 2. *Chirurgyn*; en onder de dooden bevond zich de 3. *Chirurgyn*. Het *Delfſche* Schip kwam in *Texel* te rug. De *Amſterdamſche* en andere Scheepen waren voor de tweedenaal binnen. —— Men moest Scheepen van *Amſterdam* zenden, aan beide zyden met ſlaapbanken voorzien, om dit volk over te neemen. Het te rug gekomen *Delfſche* Schip konde om deeze reden niet vertrekken.

(*g*) *Vaderlandſche Hiſtorie*, XIII. Deel, pag. 138, 139.

COROLLARIA.

De gevolgen hier van zyn:

I. Dat door deeze Ziekten, behalven de ſchaaden, het verlies van manſchap, vertraagen der reis, in gevaar zyn van den gewoonen paſſaat te misſen, en aan andere onheilen bloot geſteld te zyn, het verſpreiden van het ſmet op de inwoonderen van de NEDERLANDEN zelve, (gelyk de Kaag-ſchippers, die van *Wieringen*, en verſcheide gedeelten van het vaste land van NOORD-HOLLAND ondervonden hebben,) meer dan te veel bevorderd is.

II. Dat door de anderen (§. CLXIX. 1.) veelen elendig worden verminkt; en dat veele onnozele ſchepſels, door dit bederf, van haar eerſte levensbeginſel ongelukkige ſlagtoffers worden van het medegedeelde ſmet.

III. Dat ſchamele lieden, en die een bekrompen huisje of kamertje met een talryk gezin bewoonen, de beſmetting van ſchurft, en alle die kwaalen, welke door aanraaken en inademen worden medegedeeld, onvermydelyk ondergaan moeten.

IV. Dat welgeſtelde en den anderen lievende paaren, door onderlinge betrekking by den anderen ſlaapende, dikwerf, zonder hun weeten of toedoen, elendig aan de Teering omkomen; waar van ik de droevige gevolgen gezien heb.

Van

Van de BEWEEGING *en* RUST, *als* Oorzaak *van de* Ziekten *van het* VADERLAND.

§. CLXXIII. De beweeging en rust, (§. XXIX.), moet geenzints onder het optellen der oorzaaken van de ziekten des Vaderlands vergeeten worden. De Voorvaders leefden door beweeging gezond; en zy, welken thans beroepshalven, of door verzuim, van dit zoo noodzakelyk hulpmiddel beroofd zyn, kwynen aan die ziekten, uit dit gebrek natuurlyk voortvloeijende. Alle de byzonderheden op te haalen, welke daar toe kunnen worden bygebragt, zouden buiten het oogmerk deezer verhandeling gaan. De algemeene waarheden zyn hier van bekend. De voornaamſte deezer hebben hunne betrekking op de lucht, de verhevelingen, en de ſpyzen en dranken, in deeze landen gebruikelyk.

1. Arbeid en beweeging zyn de hoofdzuilen, waar op het gebouw der gezondheid rusten moet. — Wylen de *Baron* VAN SWIETEN zegt: „ De boer, door langduurigen arbeid afgeſloofd, t'huis komende, vult zyn hongerige maag met zwart brood, gezouten en gerookt ſpek en vleeſch; en na dat hy zyne vermoeide leden door eenen maatigen ſlaap verkwikt heeft, ſtaat

ſtaat hy verſterkt en wakker tot zynen voorigen arbeid weder op. Maar die, welke door overvloed van rykdommen lange maaltyden houden, en zich tot den arbeid niet gebooren achten, vermoeijen de ooren der Geneesheeren door geduurige klagten; terwyl zy gezond willen leeven en niets doen" (*h*). Waar toe HIPPOCRATES te recht al gezegd hadde: „ Een menſch die ſterk eet, kan niet gezond blyven, ten zy hy zich ook door den arbeid oeffene. Want offchoon de ſpyze en de arbeid tegen den anderen ſtrydende vermogens hebben, zoo werken zy nogthans onderling tot de gezondheid mede: naardien de arbeid gewoon is het tegenwoordige of aanweezige te verſpillen, en de ſpyze en drank in tegendeel deeze ledigheid te vervullen" (*i*).

2. De handwerkslieden, die een ſtil en zittend beroep hebben; de Vrouwlieden, die een ledig en vadzig leven leiden; en de kleine winkeliers, die weinig beweeging hebben, zyn meest aan ſleepende ziekten onderhevig; vooral wanneer zy dan nog de bovengenoemde meelachtige ſpyzen en warme dranken gebruiken.

3. Kinderen, welke men, behalven dat zy aan eene vogtige lucht en morsſige levenswyze onder-

(*h*) *Comment. in* H. BOERHAAVE *Aphorism.* Tom. III. p. 539.
(*i*) *De Victus ratione*, Sect. IV. lib. I. p. m. 7. lin. 20.

onderhevig zyn, te veel in de zoogenaamde kinderſtoelen kluistert, zien 'er doorgaans bleek uit; en zyn, behalven het voedſel dat zy gebruiken, het meest aan kwynende ziekten onderworpen, welke de beweeging ſomtyds herſteld.

4. Het verval van *negotie* is de eerſte aanleidende oorzaak tot ſtil zitten en werkeloosheid; de bron van zoo veele ziekten. Dit alles op te haalen, is eerder de taak van hem, die het onderwerp behandeld, waar op de Maatſchappy een eereprys heeft uitgeloofd, [en welke, ſedert myn begonnen werk, zoo heerlyk is bekroond.]

5. Zoo wel als de meer en min vermogende ſtedelingen, uit tegenovergeſtelde oorzaaken, de gevolgen van gebrekkige beweeging ondergaan; zoo moeten van gelyken welvaarende landlieden hier in deelen. Van welken deeze door den hoogen prys van het zuivel (*k*), en geene door de vrugtbaare kleigronden, zich langzaamerhand aan het gemak gewennen, minder arbeiden dan voorheen, en veel het werk van weiden, bouwlanden, dorſchvloer, enz. aan de huurlingen overlaaten.

§. CLXXIV.

(*k*) Zie den *Denker*, nom. 573. December 1773.

§. CLXXIV. Van den anderen kant; gelyk te weinig beweeging en te veel rust voedsel tot gebreken geeft, zoo kan te veel beweeging en te weinig rust geen mindere naadeelen toebrengen. Dus berigt men:

1. Van de Krygslieden in STAATS-VLAANDEREN, 't geen ook van sommige andere *Garnizoenen* enz. te verstaan is, alwaar de te noemene zaaken kunnen plaats hebben; dat het niet te verwonderen is, dat 'er veele ziek worden, doordien zy om de groote dagloonen, met verlof, in de landen en aan de dyken gaan werken; terwyl die geenen, die in de *Garnizoenen* blyven, dus door het groote verlof, veele loonwagten moeten doen; zoo dat zy byna alle dagen de wagt hebben.

2. Van gelyken moeten de boeren-knegts in de kleilanden zwaar werken; alwaar dikwyls den tyd der rust niet gelykmaatig is aan den zwaaren arbeid, dien zy moeten verrigten (*l*).

§. CLXXV. De gevolgen van gebrekkige beweeging zyn:

1. In te wellevenden, by kragtige voedsels, zittende *divertisfementen*, enz. de vrugtbaare baarmoeder van veele zaaden der ziekten. Van hier

a.) Ple-

(*l*) Zie *Bylage* Cc.

a.) *Plethora*, volbloedigheid, overvloed van al te veel gezonde vogten.

b.) Opvulling der vaten, die meer voorzien zyn, dan tot voeding van het lichaam noodig is. Waar uit

c.) Aambeijen, *Podagra*, *Chiragra*, en ſchielyke Beroerten in het voorjaar, uit opvulling der vaten, dikheid der vogten, en uitzetting derzelven, en hevige onſteekene ziekten, dikwyls onvermydelyk zyn.

2. Zoo bevordert ook een ſtil, zittend en min werkzaam leven, die zaaden der ziekten, en de ongeſteldheden, daar uit voortkomende, welke by de ligter en vogtiger lucht (§. XXXIX. en XL.) zyn opgenoemd; en vermeerdert de gevolgen, by de voedſels (§. CLXI.) aangeweezen: waar uit verdere aanleiding tot *Leucophlegmatia*, *Oedema*, *Hydrops*, *Lethargus*, en *Apoplexia frigida*, met eene algemeene traagheid van lichaams vermogens, en die van het zenuwgeſtel, kan gegeeven worden. — Het geen op veele zittende beroepen eenigermaaten kan toepaſſelyk gemaakt worden (*m*).

a.) Wegens gebrekkige beweeging wordt men te *Middelburg* weinig zenuw-ziekten gewaar, dan onder weinig doende en veel zittende

(*m*) BUCHAN *Huislyke Geneeskonst*, pag. 56.

de Vrouwen. — Te *Zierikzee* worden, buiten de gewoone *exceſſen*, de *Ulcera maligna* aan de beenen, aan een lui en zittend leven toegeſchreeven; waar van geen bewyzen in andere plaatſen ontbreeken (§. CLXVI.). — Zeer gewoon zyn de dikke beenen in NOORD-HOLLAND. — En eindelyk, op dat ik niet te langwylig blyve; zoo worden, buiten andere oorzaaken, te *Hoorn* mede aan eene zittende levenswyze in de vrouwelyke *Sexe*, de zoo dikwyls bedorven eetlust, maagpynen, witte vloed, opſtopping der maanſtonden, en algemeene zugtige geſteldheid waargenomen.

b.) Van den anderen kant zyn de zenuwziekten, buiten de opgenoemde, in OVERYSSEL (§. CXX, CLXVI. 10.) minder bekend in de landen van den HELIUS, en in de OMMELANDEN enz. — Ook merkt men in *Drenthe* aan, dat in de afgelegenſte, en van de dorpen verwyderde gehugten, waar niet anders dan landbouwers en veenarbeiders woonen, de menſchen in 't algemeen zich ſterker en gezonder voordoen, en byzonder de kinders, dan op zodanige plaatſen, daar meest ambagtslieden woonen. Op de eerst gemelde plaatſen hebben de inwoonders in het algemeen zeer fraaije, zuivere en welgeregelde tanden, en blyven tot in eenen hoogen ouderdom ſterk en gezond. — In de *Bommeler-* en *Tieler-waarden* vindt men ſterke menſchen, die veel arbeiden, oud worden, en zeer veele kin-

kinderen hebben. — Onder de *Texelſche* mannen heerſchen byna geene ziekten : deeze leeven alle by uitnemendheid gezond , hoe zeer de Vrouwen (§. CLXVI, 22.) kwynen. — De *Urkers* zyn ſterk , en meest meer dan van eene gewoone lengte. Hoe kloek zien 'er de ſtoute *Hollandſche* Viſſchers en Bootsgezellen doorgaans uit ? enz. — Dewyl veele Vrouwen , zoo wel als de Mans te *Rotterdam* , met zwaar te werken den kost winnen , zyn de zenuwziekten onder dezelve min gemeen. — De *Spasmodique* ziekten zouden , buiten zwakke Mannen en Vrouwen , te *Harlingen* nog zoo niet doorgebroken zyn , door de mindere vrees voor de koude en vrye lucht , en meerder beweeging in dezelve. —

3. Verval van *negotie* in de binnenſteden , moet minder beweeging , meerder armoede , geringer voedſel , met minder verſchooning , tot zyn gevolg hebben ; waar door van tyd tot tyd een meerder aantal ziekten onvermydelyk is. Want gebrek aan het noodige , by bekwaame beweeging , wordt doorgaans van kleinmoedigheid , vadzigheid , bleeke kleuren , *Cacochymie* , kwaadſappigheid , *ſcorbut* ; en in de kinderen van dikke buiken , met wormen verzeld , gevolgd.

4. Zwaare voedſels in den winter by weinig beweeging , uit hun eigen aart vet en ſlymig zynde , moeten de landlieden in het voor-

jaar vatbaar maaken tot *Peripneumoniæ nothæ*, en andere *Morbi catarrhales*; gelyk die geenen bevinden, welke ten platten lande de Geneeskonst oeffenen.

Verdere ZAAKEN, *hier toe betrekkelyk.*

§. CLXXVI. Het geen hier verder gewoonlyk van die ongemakken, welke door eene moeilyke houding en drukking des lichaams enz. ofte van de hartstogten, en zulke zaaken, die van buiten aangebragt worden, ofte den menſch van binnen aandoen, als de ſteen en de wormen, bygebragt worden; en die aan veele andere landen gemeen zyn, zal ik alleen met een enkeld woord aanroeren, voor zoo verre die onvermydelyk betrekking hebben op de natuurlyke geſteldheid van het Vaderland.

1. Zeker oud ervaren Geneesheer heeft opgemerkt, dat, by de ſtuurlieden te *Katwyk*, het regter been veeltyds verſtyfd en verlamd wordt, by een klimmenden ouderdom; waarſchynelyk door de ingeſpannen kragt en drukking van die zyde tegen het roer.

2. Veele laboreeren aan de *Noord-Hollandſche* Zee-dorpen aan lip-kankers, welke men aan het ſlegte ſoort van tabaks-pypen toeſchryft, die eerst ontvelling, daar na zwelling, en eindelyk

delyk dit ongemak voortbrengen ; het welk door anderen aan de drukking derzelven alleen wordt toegekend.

3. Nergens vindt men meer kreupelen, gebrekkigen, geboggelden, enz. dan te *Leiden*. Wat hier van zy, durve ik met zekerheid niet bepaalen ; te meer, alzoo de Heer *Profeſſor* CAMPER zelve erkende, de reden daar van niet te weeten. — Te *Harlingen* waren die gebreken ook meenigvuldig, alwaar mede veel Wevers zyn.

4. De Wevers kwynen dikwyls aan verſtoppingen, uit verhardingen der klieren van het darmſcheil ontſtaande. — De ſterke beweeging, die tot het krammen aan de Zeedyken vereiſcht wordt, door met het lichaam voorover op het kramyzer te vallen (*n*), kan door den tyd ook naadeelige gevolgen hebben : zoo wel als van de Koekebakkers te *Schoonhoven* berigt wordt, in welken, door het vallen met het lichaam op den braakſtok, een of ander bloedvat nu en dan in de long berst.

§. CLXXVII. Tot de zaaken van buiten voor- of nadeel aanbrengende, zal ik voornaamentlyk de Kleederen aanroeren.

1. In

(*n*) *Tegenwoordige Staat van* ZEELAND, II. Deel, pag. 256.

1. In 't gemeen wyken die te veel af van de voorgaande, en zyn by de aanzienlykſte te veel naar die van warmer Landſtreeken gerigt, en aan te veel veranderingen onderworpen, om in dit *Climaat*, zonder vroeger of laater inbreuk in de gezondheid, te draagen. — De mindere volgen al te veel de meerderen, zoo wel als de Landlieden in het afleggen en verlaaten van hunne baaijen, krippen en ſergien, en het verwisſelen van die voor citzen, katoenen, enz. den ſtedelingen na.

2. In 't byzonder zyn 'er veele misbruiken, die omtrent de kapſels, keurs- of ryglyven enz. plaats hebben. Doch op dat ik my niet met de *modens* van den eerſten ſmaak ophoude, zal ik my alleen tot die der *Noord-Hollandſche* bepaalen:

a.) Deeze om haar kapſels netjes te zetten, waar in zy de grootſte hovaardy ſtellen, laaten het hair zeer kort affnyden, waar over zy dunne mutsjes draagen, en durven niet uitgaan, zelfs niet op hunne erven, agter haare huizen, komen, zonder kaper of hoed op te zetten; 't welk aanleiding tot *Rheumatismi*, kies- en tandpynen geeft: des zy alle zwakke hoofden hebben. — Ook gewent men aldaar de Kinderen al te vroeg in de lange kleederen: eenige Moeders doen dit, als de Kinderen noch maar 14 dagen oud zyn.

b.) Be-

b.) Belangende de Keurslyven, zoo draagen de meesten in NOORD-HOLLAND ouderwetſche Keurslyven, van een allerzotst maakſel niet alleen, maar zy drukken ook de borsten te zeer, beletten derzelver uitzetting, en zyn oorzaak, dat alle die Vrouwen, uitgekleed zynde, een hoogen krommen rug, en een platte ingedrukte borst vertoonen. De meeste Meisjes onder het Gemeen in NOORD-HOLLAND hebben ſcheeve ruggen door de ſtyve Keurslyven. De zwangere Vrouwen rygen zich aldaar zoo lang zulks maar mogelyk is, en dat vry ſterk. Men heeft 'er gezien, die eenige dagen daar na in de kraam kwamen, zonder dat men iets van haare zwangerheid had kunnen ontdekken. 't Geen, behalven aanleiding tot miskraamen te geeven, de vrucht en moeder in veele opzichten benadeelen kan. — Te *Maasſluis*, en op meer andere plaatſen van het Vaderland, heerſcht mede die gewoonte, van het draagen van zeer ſtyve keurs- of ryglyven, die hoog op ſtaan, en ſterk tegen de borst aandrukken, waar door veele Vrouwen en Meisjes mismaakte lyven hebben. Ja men kent 'er, die zoo ſterk aan het draagen van deeze keurslyven gewoon zyn, dat zy, ontharnast zynde, in malkanderen zouden zakken en flauw worden, ten zy te bed liggende. — Luije Boerinnen in NOORD-HOLLAND ſlaapen in haare keurslyven, om 's avonds de moeite van die uit, en 's morgens die van aantrekken, te ontgaan.

Deeze onhebbelyke gewoonten worden in de ſteden, en onder de beſchaafde inwoonders en aanzienlyke Vrouwen, dagelyks meer en meer verbeterd. Waar by het te wenſchen ware, dat ook de gewoonte van laage en platte keurslyven te draagen, die de meeste drukking op den tepel doen, en de borst gedeeltelyk naar boven dringen, gedeeltelyk drukken, mede ten goede verbeterd wierde! — De dunne kleeding der *Harlingſche* Vrouwen, welke zich ſedert eenige jaaren meer en meer van wollen kleederen ontbloot, linnen en catoen aangedaan, en zich naauwer gereegen hebben, om netter voor den dag te komen, heeft ten gevolge, dat zy meer bloot ſtaan voor krampen en zenuw-pynen, vooral der maage, daar onze Voorvaders veel warmer gekleed gingen, en echter voor dezelfde lucht bloot ſtonden.

c.) Van den Steen kan ik berigten, dat die niet door het drinken van Maas- en Rhynwater veroorzaakt wordt, naardien te *Dordrecht* ſedert 20 jaaren maar twee Lyders van den Steen geſneeden zyn, en in het Eiland in 40 jaaren maar één. Het veelvuldig koffy en thee drinken wordt algemeen aangemerkt, als het voorbehoedende middel tot deeze ſmertelyke kwaal te zyn.

d.) Van de Wormen is in de opgegeevene berigten overvloedig gemeld.

COROL-

COROLLARIA.

De gevolgen, welke hier weder uit voortkomen, zyn onderſcheiden, naar de byzondere ſoorten van aandoeningen: als,

I. Die, welke hun opzicht tot de kleeding hebben. Zoo is alle kleeding nadeelig, die niet naar den aart van het land geſchikt is; of altoos beſtendig dezelve gedraagen, of langzaam en by trappen verwiſſeld wordt. Dat men zich aan de koude gewennen kan, hebben de voorige *Batavieren* (§. XXII.) getoont. Het onderſcheid der kleeding in de Jongens en Meisjes bevestigt dit nog dagelyks. Krachtige voorbeelden van gehardheid tegen de koude leveren de Schelpers te *Mackum* in FRIESLAND uit, die van Vrouwendag af tot November toe, het kunnen uithouden, om altyd barrevoets hun werk te verrigten, en niet dan ſlegts drie maanden laarzen daar toe te gebruiken. Enkelde lieden draagen winter en zomer rok en camiſool over het hemd zonder nadeel. De geduurige verwisſeling, en ſchielyke verandering, is de voornaamſte bronwel der onheilen, hier uit voortvloeijende. — „Zoo dra hovaardy en ydelheid eene van de voornaamſte oogmerken der kleedinge zyn, zegt BUCHAN, wordt ze naadeelig, ſchoon het menſchdom ze ten allen tyde grootelyks daar toe

heeft doen dienen: dienvolgens is de gedaante der kleederen geduuriglyk veranderd, zonder dat men op gezondheid, luchtſtreek, of welvoeglykheid veel acht ſchynt gegeeven te hebben" (*o*). En de groote SYDENHAM ſchreef de beſtendige oorzaak der ziekten, uit belette doorwaasſeming ontſtaande, niet aan de verandering der lucht; maar aan de ſchielyke verwisſeling der kleederen toe (*p*). Het verſchil van in een warme kamer met dunne kleederen te zyn, of met dezelve ſchielyk in de lucht te komen, maakt een te merkelyk onderſcheid, om dit niet met een meerdere of mindere ongeſteldheid te boeten.

II. Uit het byzonder hoofdſtel, en het geduurig verwisſelen van ontblooten en dekken, komen zinkingen, hoofd- kies- en tandpynen voort. —

III. Zyn de wanſchikkelyke Keurslyven, zoo de oude, als de hedendaagſche, van al te grooten nadeel, om daar in geene verandering te maaken: als door welke

a.) De werkingen der maag en darmen, de beweeging van het hart en der longen, en alle nodige levensbeweegingen belemmerd en verhinderd

(*o*) *Huislyke Geneesk.* 1. ſtuk, pag. 99.
(*p*) *Opera univerſ.* pag. m. 257-259.

derd worden : waar uit kwaade ſpysverteering, flaauwten en bezwymingen, hoest, teering enz. ontſtaan kunnen (*q*). Hoe veelen vallen 'er des namiddags in benaauwde kerken niet van zich zelven, die dit harnas, by de benaauwde lucht in dezelven (§. CXXX. n°. 7.), te naauw toegehaald hebben.

b.) De borsten onbekwaam gemaakt worden tot voeding van de gebooren vrugt, en tot knoest- en kanker-gezwellen vroeger of laater voorgeſchikt worden. Gelyk

c.) Door het ſlaapen in de keurslyven, de onreine uitwaasſeming al te zeer by het lichaam gehouden, of belet wordt, naar behooren uit te vloeijen. —

(*q*) BUCHAN, *l. c.* pag. 100.

TWEEDE LID,

VAN HET ONDERLINGE VERBAND DER ZIEKTEN, UIT DE NATUURLYKE GESTELDHEID VAN HET VADERLAND VOORTVLOEIJENDE.

§. CLXXVIII.

Alle deeze zaaken dan (§. XXX-CLXXV.) by den anderen genomen, is het niet onduidelyk af te neemen, dat de voorſchikkende en medewerkende oorzaaken (§. XXVIII.) van de Ziekten van het Vaderland, haaren voornaamen grond hebben,

1. In de byzondere gelegenheid van ſommige deezer landen aan de zee en derzelver zoute uitwaterende rivieren (§. XXIII, 5. XXXI, 1. CXXIV, CXXV, CXXVII.), de veranderingen, die deeze ondergaan hebben, zoo wegens derzelver laagere ligging, wydere binnen-wateren, als de meer dan voorheen daar uit ontſtaande belemmerde uitwatering, met de daar mede ver-

verzeld gaande dikwylige overſtroomingen (§. XXIII, 1-4. CII, CIII, CIV, CVII-CXIII); dewelke

2. By de byzondere geſteldheid van den eigenaartigen veen, moer, en broekigen grond, (§. XCIII-XCVIII.), waar op deeze geſchieden; en de huizen, die in en op deeze gronden, ofte aan voornaame binnen plaſſen en poelen, verſchillende nadeelige dampen en uitwaasſemingen uitgeevende; en in de ſteden aan ſtilſtaande gragten (§. XXIII, 6. CXVII. *Coroll.* VI, VII, VIII.) geſticht zyn; voornamentlyk de bewoonders in dezelve, in volkryke ſteden en plaatſen, met veel gezin (§. CXXXI. 3, 4, 5, 9.) of onder eene onzuivere levenswyze (§. CXXXIV.) zamenwonende, de aangeweezene gevolgen moeten doen ondervinden. Die

3. Geholpen, of verder aangezet worden door het onderſcheiden vermogen der verſchillende *Jaargetyden*, en de uitwerking, die deeze op de aangeweezene gronden, wateren, dampen en uitwaasſemingen, en door middel van deeze op de lichaamen der menſchen (§. XLV, XLVI, LX, LXI, 4. LXII, 2. LXVIII, LXIX, 5. LXXII, 3. LXXIII, 3. LXXVII, LXXVIII, LXXX, LXXXII, 1, *a*, *b*, enz. CXII, CXIII, CXXIV, CXXV.) hebben. Waar by de ſchielyke veranderingen, welke alle deeze gewrogren, met opzicht tot den dampkring,

4. Op

4. Op dit byzondere *Climaat* of luchtſtreek der *Vereenigde Nederlanden*, ten aanzien van derzelver ligging enz. (§. XLV.), aan veele veranderingen onderworpen, doen ondervinden. En wyders,

5. Door de voorſchikkende *ſpyzen* en *dranken* (§. CXLVII - CLXV.) taaiheid en lymigheid in de vogten, traagheid in de vaten; of tegenovergeſtelde verdunning en verſlapping verwekkende: dan wel aanleiding tot te ſterke voeding en veelſappigheid geevende, naar gelang

6. Van den veel vermogenden invloed en de werking der hemelſche lichaamen (§. XXXIV.) op deeze verſchillende onderwerpen (1, 2, 3, 5.), naar maate van de verſchillende *beweeging* en *ruste* (§. CLXXIII, CLXXIV.), kwaalyk toegediende Geneesmiddelen (§. CLXVII.), beſmettende vermogens (§. CLXVIII-CLXXII.), mingeſchikte kleeding (§. CLXXVI.), naar de byzondere geſteldheid van dit land (§. C, CI.), onderſcheiden werken moeten, en de Zaaden der Ziekten vrugtbaar koesteren, en ter beſtemder tyd doen voortbrengen.

§. CLXXIX. Deeze veel vermogende oorzaaken by den anderen genomen, of in minder aantal werkende, brengen zekere geſteldheden in het lichaam te wege, dewelke by andere zamenloopende oorzaaken (§. XXIX.), naar hunnen

nen byzonderen aart, onderſcheidene Ziekten voortbrengen; welke naar den tyd van het jaar, de onderwerpen, de *Temperamenten*, enz. onderſcheiden zyn (*r*). Het geen men vooral in het oog dient te houden, zal men met het ruime voorwerk behoorlyk nut doen, en den eigen en byzonderen aart der Ziekten in de eigene onderwerpen leeren kennen; zonder welke men alleen eene verhandeling van de *Morbi in genere*, van de Ziekten in het gemeen, en niet van de byzondere Ziekten van het Vaderland, bekomt. Dit wel begreepen zynde, zal men ligt beſeffen, waarom de *Inflammatore* Ziekten op ſommige plaatſen zoo ſpaarzaam, en op verre de meesten van eenen gemengden aart; en byna niet dan in zwaar werkenden en lustig levenden zuiver ontſteeken zyn, en in verre de meesten, welke laage, vogtige en onzuiver uitwaasſemende gronden, huizen en vertrekken bewoonen, weinig waare ontſteekingen kunnen plaats hebben; naardien de vezelen door de vogtige lucht verſlapt, de vogten verdund (§. XL. 1. *a. b. c.*) en met nadeelige beginſelen by haar eigen belemmerde uitwaasſeming (§. XCIV.) voorzien worden. Waar door dan wel meerder ophooping, (*infarctus vaſorum & viſcerum*,) maar minder wryving in en op dezelve ontſtaan moeten.

(*r*) Conf. H. D. Gaubii *Inſtitut. Pathol. Medic.* §. 842-860 &c.

ten. Welke ontſtekingen door gebrekkige beweeging, te veel gebruik van lymige en ongegiste meelſpyzen, benevens warme koffy- en theedranken, nog meer moeten worden afgeweerd: terwyl het levens-beginſel, zoo wel als de *Electriciteit* (§. CXLI. 1.), in deeze luchtsgeſteldheid, reeds zeer verminderd was. Dit wel in acht genomen zynde, wordt het *verband* der Ziekten, uit de natuurlyke geſteldheid van het Vaderland voortvloeijende, klaar en duidelyk; zonder dat 'er veele duisterheden ten deezen opzichte overblyven. Want: *Corpus ab externa errata non labitur in morbum, niſi antea aliquod viſcus habeat præparatum* (s). Dat is: Het lichaam wordt door een uitwendige oorzaak niet overvallen, ten zy het eene inwendige geſchiktheid daar toe hebbe: naar welke geſchiktheid de Ziekten, agtervolgens de onderſcheidene bykomende oorzaaken haar byzonder aanweezen ontfangen. Van hier dan is de grond te zoeken van de *Morbi Endemici* enz., waar uit de *Morbi Hæreditarii* enz. haar oorſprong hebben.

(s) SANTOR. *Aphorism.* 39. cum J. D. GORTER. *de Perſpirat. inſenſibili*, pag. 273.

Van

Van de MORBI HÆREDITARII, *of* ERF-ZIEKTEN.

§. CLXXX. Kinderen van zodanige Ouderen gebooren, en uit zodanige ontaarte vogten en verſlapte vezelen voortgebragt, misſen veel van die ſterkte, welke zy, om tegen deeze byzondere geſteldheid gehard te zyn, ter waereld moesten brengen. Ter waereld zynde, wordt aan veelen van hun,

1. Van den beginne het nuttige voedſel, van den Alwyzen Schepper voor hun geſchikt, onttrokken; veele Moeders zogen haare kinders niet; en hoe veele zyn 'er onbekwaam toe; en om welke niet noemenswaardige reden wordt dit heilzaame niet agterwege gelaaten! In tegendeel wordt hun ganſch tegenſtrydig voedſel (§. CLVIII, 8.), of in de maag ras goor wordende pap, tot zuur en andere ſcherpten aanleiding geevende, toegevoegd; waar mede hunne tedere ingewanden worden opgevuld; zoo dat zy van het eerſte oogenblik des levens, behalven hun teder zamenſtel, de zaaden der ziekten by zich koesteren. Veele ſterven vroeg, of hebben door de zwakheid hunner ingewanden, en daar uit ontſtaande moeilyke ſpysverteering, veel te lyden van die ongemakken, welke hier uit gewoonlyk (§. CXVII, 4.) voortkomen. —

Een

Een ongelooflyk getal Kinderen ſterft by het doorbreeken der tanden, enz. En het is niet te zeggen, wat een aantal inwooners hier door het Vaderland onttrokken wordt (*t*).

2. By het verder opwaſſen ziet men veele jonge Vrysters, wegens ſlapheid haarer vezelen en logheid harer vaten en vogten (§. CLXXVII.) traag en bleek, aan eene bolle waterzugt kwynen (§. CLXVI, 7, 11, 22, 23.); terwyl de maag met ſlymen opgevuld (§. CXVI, 11.), van alle ſpyze als afkeerig is. En offchoon dit niet van alle plaatſen des Vaderlands, zoo byzonder, als in de aangeweezen plaatſen, berigt is, zoo leert nogthans de bevinding, dat de ſtonden, in veele zoodanige onderwerpen, dikwyls laat te voorſchyn komen; reeds aanweezig geweest zynde, veeltyds worden opgehouden of vertraagd; waar uit veelerhande ſoort van Vrysterziekte, als opſtygingen en andere *hyſterique* toevallen ontſtaan. En zoo men uit de berigten oordeelen moet, gelyk byzondere Sterflysten die niet weerſpreeken, zoude 'er geen land zyn, in welke de *laxiteit* der vezelen, en de ontaarting der vogten, uit de opgenoemde oorzaaken ontſtaande, meer de overhand hadde, dan in ons Vaderland: waar door dan niet alleen die onheilen op de Vrouwelyke *Sexe*, maar ook op die

(*t*) *Verzameling van naauwkeurige Lysten*, enz. §. XVI, XVII, CVII.

die van het mannelyk geſlagt, uitwyzens de veele Teeringen en andere Ziekten, uit opvulling der vaten, ontaarting der vogten enz. haar oorſprong neemende, nederkomen.

3. In den *Gehuuwden Staat* zyn ze dikwyls, om dezelfde reden, aan Miskraamen onderworpen.

4. *Kraamvrouwen* zynde, ſukkelen zy uit deeze lighaams-geſteldheid (n°. 2.) zeer, en zyn aan veelerhande toevallen, zonderling de thans zo algemeen in zwang zynde *Zogverplaatſingen*, of aan gebrek van het zelve, onderhevig, of komen bezwaarlyk tot vorige krachten. Aan de *Oostzyde* van NOORD-HOLLAND heeft men zeer fraaije Kinderen; dan zoo dra zy gehuwd zyn en gekraamd hebben, al is het maar tweemaal, vervalt de ſchoonheid. — Vrouwen kraamen al zeer gelukkig, door de ſlapheid der vezelen, en zeer zeldzaam ſterft 'er eene onverlost, of by de verlosſing; maar nergens ziet men 'er meer ſterven, eenige dagen daarna, dan aldaar. Zy kunnen dan alleen uit zwakheid het minſte ſtootje niet uitſtaan. — In het Zeedorp *Volendam*, in tegendeel, alwaar men ſterke Mannen en Vrouwen vindt, die ryk van Kinderen zyn, zoo dat men in 20 huisgezinnen 105 Kinderen geteld heeft, ſterven de Kraamvrouwen zeer zelden. Men heeft 'er 3 en 4 dagen na de verlosſing zien opzitten, onder andere

Vrouwen, zonder te kunnen raaden, wie de Kraamvrouw ware. De Kinders zyn zwaar en ſterk, zynde van ſterke Ouders geboren, en worden ook van de Moeders zelfs gezoogd, het geen in deezen oord zeer zeldzaam is. — Zelden ſterven de Kraamvrouwen te *Marken*, naardien 'er de Vrouwen ſterk zyn, meest gedrongen, en grof van gebeente. Zy zoogen mede zelve de kinderen; trouwen gemeenlyk tusſchen de 21 en 24 jaaren. — Van de *Urkers*, en die van *Schokland* wordt het zelfde berigt; het geen van gelyken boven (§. CLXXV. 2. *b.*) van de *Gelderſche* Vrouwen in den *Tieler*- en *Bommeler-Waarden* reeds gezien is: en ten platten lande in ZEELAND en andere *Provincien* plaats heeft; 't welk het tegengeſtelde van NOORD-HOLLAND (§. CXVI. 10, 11, 12. en CLXVI. 18, 19.), en FRIESLAND (§. CXVIII. 2. en CLXVI. 23.), ſchynt aan te wyzen. —

§. CLXXXI. Deeze uitwerkingen nu zyn zoo veel te wezendlyker, naardien zy niet alleen de zwakheden des lichaams enz. mededeelen; maar ook te gelyk de zaaden dier ziekten hun kroost overplanten, waar aan zy hun leven lang kwynen, of den laatſten tol aan de natuur betaalen. En wanneer men nagaat, welke ziekten op deeze wyze worden overgeplant, zal de overweeging der Erf-ziekten onder die van het Vader-

Vaderland zoo veel te noodzaakelyker zyn, om ter behoudenis der Medeburgeren, de zulken vroegtydig te leeren overwinnen; waar onder verſcheidene worden geteld, die in het zelve geen het minſte getal uitmaaken. Als uit eene kwaade geſteldheid des hoofds *Epilepſia*, *Mania*, *Melancholia*, *Apoplexia*; uit teedere longen, *Bloedſpuwen* en de *Teering*; uit eene ongeſtelde lever, *Kwaadſappigheid* en *Waterzugt*; uit eene zwak-geſtelde maag en ingewanden, *Spanningen der boven-buikszyden*, *Affectio hypochondriaca* (*u*). Waar uit te vreezen is, dat, daar de erfelyke geſteldheid den nakomeling vroeger of laater treft, de vermenigvuldiging der Teeringen, en der zwakheden van de herſenen en die der zenuwen, benevens de ontaarting van de lever en van de ingewanden, uit opvulling der vaten, en verzwakking van derzelver werktuiglyk zamenſtel (*Parenchyma*) ontſtaande, 'er geen geringe plaats onder het getal der ziekten van het Vaderland uitmaakende, in eene zamengeſtelder rede onvermydelyk ſchynt te zullen moeten toeneemen. —

(*u*) Conf. F. Hoffman, Tom. I. p. 183 met 286, 287. *in fine & abinitio*, & p. 349. insgelyks Tom. II. p. 205. met Tom. III. cap. XI. §. X. pag. 286. En ten aanzien van de Teering de *Epilepſia*, de *Podagra*, benevens een byzonder geval van een erflyke Geelzugt in zekere familie, uit een *Scirrhus* in de lever ontſtaande. H. Boerhaave, *Aphorism. de cogn. & cur. morb.* §. 1075, 1198, 1255. met de *Commentarien* van den Baron van Swieten op deeze plaatſen, als mede zyn Tom. I. p. 855. welke plaatſen tot beter begrip van dit ſtuk dienen ingezien te worden.

Van het onderlinge Verband der MORBI ENDEMICI, *of* LAND-ZIEKTEN; *of de eigentlyk gezegde Ziekten, welke uit de natuurlyke geſteldheid van het* VADERLAND *enz. voortvloeyen.*

§. CLXXXII. By de beſchouwing van den byzonderen grond van het Vaderland, en de Ziekten, welke als natuurlyke gevolgen daar uit voortvloeijen (§. XCIII-CXXX.); is 'er teffens (§. XCIV, CI.) melding gemaakt van deeze, die onder den naam van *Morbi Endemici* of Land-ziekte bekend zyn. — Deeze komen tweezints voor: of onder de gedaante van *Morbi chronici*, ſleepende of kwynende ziekten; of die van *Morbi acuti epidemici*, of doorgaande heete ziekten. —

1. De *eerſte* heeft de Heer STOKKE voornamentlyk tot de *ontaarting der vogten* gebragt; die bepaalende te beſtaan in eene afwyking onzer vogten van derzelver natuurlyke geſteldheid; overhellende tot eene te groote veelheid van onnutte, en voor ons zeer nadeelig geworden ſtoffen onzer belette ongevoelige uitwaasſemingen, en gevolgen van dien: vermeerderende in veele opzichten door eene ſtille onarbeidzaame levenswyze: als mede door bykoming van een groote menigte van zeer onderſcheiden ſchadelyke ſpyzen

zen en dranken (*v*). Waar door het bloed dun, wateragtig, gruizig en geſchift is; en de wei vogten te menigvuldig, ligt ſtremmende, lymig en ſcherp zyn: de vaste deelen afgeſchaaft, geknaagd en doorboord worden: de fyne vaten en klieren verſtoppen, en het lichaam verzwakt wordt" (*w*); en deeze zyne *definitie* omſtandig tot zyn oogmerk verklaart (*x*).

2. De *andere* zyn tot de ziekten der *jaargetyden* betrekkelyk, en in de optelling der onderſcheidene tyd-perken opgenoemd: of zoo verre die uit beſmetting voortkomen, onder het *Articul* van de *vermenging* en *beweeging* der lucht begreepen.

Ik zal 'er alleenlyk eenige Aanmerkingen byvoegen, welke haar opzicht hebben op de vorige gelegde natuurkundige gronden; en de gevolgen, welke zy op der menſchen lichaamen hebben: om met en uit dezelve het *onderlinge verband* van die *kwaalen*, met derzelver *oorzaaken*, zoo veel mogelyk, klaar en duidelyk voor te ſtellen.

§. CLXXXIII. Alle lichaamen dan, in deezen *dampkring* verkeerende, worden deszelfs uitwerkingen wel gewaar, maar met eenen verſchil-

(*v*) *Kwynende Ziekten*, enz. §. 261. pag. 174.
(*w*) *Dezelve*, §. 264. pag. 175.
(*x*) *Dezelve*, §. 274-270. pag. 175-185.

ſchillenden uitſlag : minſt die eene geſchikte beweeging, en daar mede overeenkomende levenswyze hebben : meest die, welke van deezen regel afwyken, en zich aan eene zittende levenswyze, en verzwakkende en verſlappende voedſels en dranken overgeeven. De *ongeſteldheden* zyn meenigmaal in de beginſelen *gering* ; de *langduurigheid* of *aanhoudenheid*, en andere *bykomende zaaken* van *ſpyze* en *drank*, verdubbelen hun vermogen ; doen die in trappen naar gelang der onderſcheidene onderwerpen verſchillen, en brengen ongeſteldheden van verſchillenden aart voort. De eerſte en gemeenſte zyn die, welke §. XL. 1. *a*, *b*. opgenoemd zyn : als *belemmerde onzichtbaare uitwaasſeming in den buitenſten omtrek des lichaams* ; waar uit, als een natuurlyk gevolg, de terugwerking van dezelve naar de binnenſte oppervlakte des zelven, te weeten, de maag en darmen, enz. ontſtaan. HIPPOCRATES heeft dit ter zyner tyd eigenaartig verklaart, zeggende : *Carnes & ex ventre, & intrinſecus attrahunt. Indicat autem ſenſus ipſe corpus totum tam foras quam intrò perſpirabile eſſe* (*y*). „ Het vleeſch trekt van de ingewanden van buiten tot zich. Het gevoel zelfs „ wyst aan, dat het ganſche lichaam, zoo wel „ van binnen als van buiten, doorwaasſemende „ zy." En op eene andere plaats : *Cutis raritas*

(*y*) *Lib. Epidem.* VI. Sect. VI. num. 1.

ritas alvi denſitatem efficit, cutis coarctatio carnium auctionem, ventris torpor, omnium conturbationem & vaſorum impuritatem (z). „ Een „ opene of doorwaasſemende huid, maakt een „ geſlooten of opgezet lyf; een geſloote huid, „ of belette doorwaasſeming, ophooping van „ vleeſch, uitzetting der ingewanden, traage „ ſtoelgang, en onzuiverheid der vaten of vog- „ ten in dezelve." Deeze *terugwerking* bepaald zich dan niet alleen tot de inwendige oppervlakte van de luchtpyp, die der longen, der zwelgpyp, der maag en darmen; maar ook tot de ingewanden van de borst en buik. De kragt der woorden is zoo groot, dat ze geene verklaaring behoefd. Dan, naardien in het wel beſeffen van dit ſtuk, de ontwikkeling van veele volgende uitwerkſelen opgeſlooten ligt, zoo mag hier wel eene kleine nadere overweeging plaats hebben.

§. CLXXXIV. Deeze *uitwerkſels* laaten zich zeer kennelyk en zichtbaar ontdekken. Het *lichaam is van buiten in de zoodanigen veeltyds min of meer gezwollen*, zoo in het *aangezicht*, als in de *boven-buikszyden:* den *mond* van binnen beſchouwende, is de *tong* uitgebreider dan naar gewoonte; derzelver tepeltjes zyn meer verheven en uitgezet, of met eene witachtige ſtoffe overdekt; het ſpeekſel is lymiger, en by het

(z) *Ibidem*, Sect. III. num. 1.

het ontwaaken de ſmaak onzuiver. — Dit onondervindt byna een iegelyk als het aanhoudend vogtig weder is, of in laage vogtige huizen of vertrekken woont, die door lucht en vuur niet verbeterd worden, of in dezelve een ſtilzittend leven leidt. — De *Noord-Hollandſche* Vrouwen waasſemden byna niet uit, en haare tongen waren doorgaans beſlagen. — Deeze uitzetting is dikwyls zoo kennelyk, dat de tong eene zulke uitgebreidheid bekomt, dat zy binnen den omtrek der tanden niet kan begreepen worden; maar door de ſterke uitzetting de indrukſels derzelven aan de randen diep ingedrukt vertoont. Ik heb meer dan eens zulke ſterke uitzettingen gezien, dat de tong, uit de mond geſtoken, byna eens zoo groot dan natuurlyk was, en niet bekwaam, om in de gewoone plaats beſlooten te worden, zonder dat 'er eenige diepe ſneeden door de meerdere uitgezetheid derzelver veroorzaakt werden: waar mede dan doorgaans groote ongeſteldheden in de ingewanden, voornamentlyk *Dyſenteriæ mucoſæ* enz. gepaart gingen. — En van deeze uitzettingen komen ook niet zelden ongemakken aan de tong; die, zoo deeze ongeſteldheid niet ſpoedig voorgekomen wordt, ten laatſten in *kankerachtige* ongemakken overgaan, zoo maar eenige ſcherpe kies of tand zich in den kring derzelven bevindt.

§. CLXXXV.

§. CLXXXV. De bovengenoemde ongeſteldheden worden in de werkzaamen, door de bezigheden op den dag, overwonnen; dan duuren die lang, zoo wordt men vatbaar voor ziekten, ſtraks te melden. — Het overwigt, dat de uitwaasſemende ſtoffe op de uitloozende buizen van den ſlokdarm en van de maag en darmen heeft, doet aldaar het zelfde. — Wegens de meerdere vogten tot de ſpysverteering geſchikt, en de mindere veerkracht der vezeldraaden, hier uit gebooren, is de eetlust niet zoo als voorheen. — De werking van de long moet hier ook toe gebragt worden; want door de mindere veerkracht der lucht, wordt het bloed minder verdund, en met die deelen, die tot het leeven noodzaaklyk zyn (§. CXXXI. 8.), vereenigd en vermengd (*a*). — De *ſpysverteering geſchied dus bezwaarlyker.* 'Er is eene kennelyke opſpanning van de boven-buikszyden; men is loomer en traager tot de gewoone verrigtingen. En, uit de min behoorlyke bewerking der voedſels wordt 'er een min bekwaamer chyl afgeſcheiden (§. XL. 1, *c.*), dan tot de verrichtingen van het bezielde lichaam benoodigd zyn; waar uit belemmering in den ſlaap, met gevoel van lastige opſpanning, min of meer bedwelmende droomen ontſtaan, en ontydig ontwaakende gevolgen zyn. De ſlaap weder hervat zynde, eindigt

(*a*) Men zie de Heer BASTER, *l. c.* pag. 85, 86.

digt dezelve in eene vermeerderde uitwaasseming met vermoeid ontwaaken by het opstaan, en min geschiktheid tot de gewoone verrichtingen, met genoegen, vermaak, en zekere standvastigheid te volvoeren; ten zy het lichaam, door eenige verversinge of beweeginge, van deeze traagheid eerst een weinig vervrolykt zy. — Alle deeze afwykingen van den natuurlyken stand of staat, kunnen met eene zekere gezondheid gepaart gaan; en zoo lang de natuur niet buiten staat gesteld, of te dikwyls aangevallen wordt, speelt zy, door een soort van *binnen-* of *nagtkoortsen* te verwekken (*b*), voor den besten Geneesmeester. Dan, te veelmaalen of te aanhoudend geplaagt, of door andere bykomende oorzaaken bezwaard, begint van hier de ziekte van een verschillenden aart.

§. CLXXXVI. De rede van alle uitwerkingen is klaar. Alle de ingewanden, tot de spysverteering geschikt, deelen

1. Mede in de algemeene verslapping en traagheid der vezelen (§. XL. 1. *a*, *b*.), in de opzetting door het evenwigt, dat zy van de uitwaasemende stoffe krygen, die door gebrek van veerkracht, thans minder naar de huid worden voortgestuwd, waar door het werktuigelyke za-

men-

(*b*) Roederer & Wagler *de Morbo mucoso*.

menſtel derzelven min bekwaam is, om welbereide vogten afteſcheiden; want:

2. De *Lever* in *grootte* en *uitgebreidheid* toeneemende, ontſtaat 'er eene verandering in den overgang by de hairfyne buisjes, die knobbelachtig of korlachtig worden (*acinoſi*), of de oorzaak ligt zynde, ſpongieus (*c*). — Daar wordt dan in 't gemeen wel meerder gal, maar min vermogende, afgeſcheiden (*d*), om, benevens het alvleesſap (*Succus pancreaticus*), in welk affcheidend werktuig het zelfde geſchiedt, eene behoorlyke vermenging in den twaalfvingerigen darm (*Inteſtinum duodenum*), van de herwaards aankomende voedſels uit de maag, te doen: waar uit veele wanorders in de dierlyke huishouding ontſtaan (*e*).

§. CLXXXVII. Deeze Beginſels leggen

1. In verſcheide onderwerpen den grond, tot die ziekten, welke boven, in de uitwerkſelen eener vogtige lucht (§. XL.), zyn opgenoemd.

2. Geeven zy in de gezonden, die gaan en ſtaan, maar min genoegzaame beweeging hebben, oorzaak tot *Obſtructiones hypochondriacæ*, (op-

(*c*) *Ibidem*., Sect. I. §. IX. pag. 32.
(*d*) *Ibidem*, pag. 33.
(*e*) Conf. F. HOFFMAN *de Inteſtino duodeno*, *multorum malorum cauſſa.*

ſpanning van de boven-buikszyden), welke, indien zy gevoed worden, oorzaaken tot hardnekkige verſtoppingen geeven. Voornamentlyk dan, wanneer die in galachtige *temperamenten* vallen, niet zelden de *zwarte Galziekte* voortbrengen, en in haar eerſte begin in bloedryke geſtellen (*cholerico-ſanguinei*) plaats grypende, belemmeringen in den ſlaap enz. veroorzaaken.

§. CLXXXVIII. Dit alles wordt vermeerdert door de bovengenoemde gewoone *lymige*, *ſlymige*, *olieagtige* en *vettige* voedſels: waaromtrent mede eenige nadere ophelderingen, tot beter verſtand der evengemelde zaaken, dienen overwoogen te worden.

1. De *ſlymigheid* en *lymerigheid*, welke, als een gevolg dier voedſels, de lichaamen der *Nederlanderen*, by haaren zonderlingen Dampkring benadeelt, is zeer onderſcheiden van die ſlym, welke natuurlyk in het lichaam zyn moet; en van dat gebondene en lymerige of gomachtige, dat doorgaans in voedzaame ſpyzen plaats hebben moet, zullen die in goed voedſel overgaan; en ook in ſommige zeer kennelyk is, als in het zog, de melk der Dieren, waar uit de kaas en boter bereid wordt, de eijeren en het vleeſch, waar uit kragtige *Bouillons* en aftrekſels (*Conſumées*) getrokken worden, die koud geworden zynde, uit enkelde Geleijen beſtaan: insgelyks goed Tarwen en Roggenbrood enz.

2. Zoo

2. Zoo heeft het lichaam natuurlyken ſlym nodig, om de inwendige deelen buigzaam, glad en glibberig te houden, en tegen alle ſcherpte te beſchutten en te behoeden. Waar door

3. De inwendige ſlym dan alleen zondigt, wanneer die te veel is, of te aanhoudende in het lichaam gevoerd en vermeerderd wordt.

4. Zoo is de natuur ook zeer werkzaam, om den aangroei der overtollige of nadeelige ſlym, door veele middelen voor te komen en te beletten, ten einde de chyl den gewoonen trap van gebondenheid niet overſchreede; en dus ontaart, uit de eerſte wegen van de maag en ingewanden, in het bloed, of de tweede wegen, kome. Waar toe het hunne toebrengen,

a.) De inwendige warmte des lichaams, die de zamenſtellende deelen des voedſels ontbind, de bykomende zout en zeepachtige vogten, welke in een groote meenigte ter ſpysontbindinge zamenvloeijende, zich naauwkeurigst met dezelve vermengen.

b.) De bewerking van de maag en darmen door hunne eigene ſpiervezelen, waar door de genootene voedſels in beweeging gehouden, en de ſpysverteering bevorderd worden.

c. De byzondere ligging van de maag tusſchen die deelen, die in geduurige werking zyn; als

als het middelrift, de ſpieren van den buik enz. welke door de ademhaling in geduurige beweeging gehouden worden.

d.) De voorby-loopende groote bloedvaten, als de *Arteria aorta deſcendens*, en derzelver groote takken, die na het darmſcheil, de maag zelve enz. gaan, waar door eene geduurige beweeging verwekt, de warmte bewaard, en de ſpysverteering bevorderd wordt.

5. Is deeze hoedanigheid niet hinderlyk aan zulken, die van een ſterke maag voorzien zyn, naar evenredigheid gezonde warmte, bekwaame bloedsomloop, en daar uit volgende ademhaling, die de ſpysverteering altoos gunſtig is, genieten: maar alleen nadeelig aan zwakken, zoo in jaaren als getemperdheid enz.; of ledig zynde, en een ſtil zittend leven leidenden, zwakke ademhaling, langzaame en geringe bloedsomloop, en geene genoegzaame krachten hebben om de ſpyzen te verduwen. — Deeze (5) dan veele of aanhoudende van die ſpyzen en dranken (§. CLX. COROLL. I, II, III.) gebruik makende, vermeerderen die oorzaaken, welke uit den vogtigen dampkring in de lichaamen ontſtaan. En wel, wanneer uit of in dezelve het lymige de overhand heeft, en door de natuur niet kan ondergebragt worden; de ſpysverteering, door den vogtigen dampkring reeds moeilyker geworden zynde, hier zelve door belet; de maag en darmen

men bezwaard, vervuld, en met taaije ſlymen bezet: waar door de ſchei-vogten (*Menſtrua primæ digeſtionis*) nog onvermogender worden, en boven dien van haare zoute en zeepachtige eigenſchappen (§. CLXXXVIII. 4, *a.*) nog meerder beroofd; waar door de gelegenheid tot voortbrenging van wormen zeer begunſtigd wordt, dewelke in alle die onderwerpen menigvuldig zyn. — Deeze onverteerde ſlym verſlapt ook door haare warmte de maag en ingewanden, en blyft dus door werkeloosheid der zelver verſtopte vezelen lang raauw en ongekookt; en aan de warmte des lichaams overgelaaten, gaat die eindelyk aan een eigenaartig bederf over, en brengt dan naar den byzonderen aart der voedſels, die veranderingen te wege, zoo als boven §. CLXI. aangeſtipt is. Waar uit afkeer van ſpyzen, walging, braaken van een bedorve ſtoffe enz. Van hier dan den verſchillenden aart der afgangen, als *Diarrhœæ & Dyſenteriæ mucoſæ, colicæ vitreæ.* Wordt de ſtoffe alleen ſcherp, en door geduurige lichaamsbeweeging voor ſtilſtaan en vertoeven bewaard; dan geeft zy in ſterken oorzaak tot de beſchreeven *voracitas;* komt zy in het bloed, dan geeft zy aanleiding tot veelerlei ſoorten van Rotkoortſen, met en zonder *petechien.* Wanneer die, in de ingewanden komende, niet verdund wordt, wordt de gal, benevens de andere vogten, als het *ſuccus pancreaticus, ſtomachicus* en *entericus*, door het dagelyks lymi-

ge

ge voedſel, en gebrek aan beweeging, door de vogtige lucht reeds ontaart, meer verſtompt, en het bittere en zeepachtige vermogen van deeze verminderd: de chyl wordt min behoorlyk verdund en vermengd; 't geen door de gal volvoerd werd. Het lichaam zwelt dus (§. CLXXXIV) vermits de inwendige deelen niet behoorlyk genoeg na zich neemen: de afgang verminderd, dewyl de uitwerpſelen niet gemakkelyk van de chyl worden afgeſcheiden, doordien zy taaijer dan deezen zyn, en niet gemakkelyk voortgeſtuwd worden, door gebrek van veerkracht der ingewanden, ter ſpysverteering en voortſtuwing noodig. Deeze gebrekkige *motus periſtalticus*, en terug houding van den ſtoelgang, is zoo veel te nadeeliger; wyl, door de gebrekkige ſpysverteering, meerder van deeze ſtoffen, dan naar gewoonte, te rug blyven: ganſch anders als in ſterke menſchen, die, ſchoon ze harde voedſels nuttigen, hardlyvig zyn, en evenwel zich niet opgezet vertoonen: ten bewyze, dat de ſtoffen niet opgehoopt, maar ingetrokken zyn: zodanig, dat alleen het onverteerbaare uitgeworpen worde. — In tegendeel wordt in een zwakke kooking alleen het fynſte ter voedinge overgenomen, en het voornaame gedeelte gaat tot de uitwerpſels over — Gaat nu deeze chyl van de eerſte wegen in die van de tweede kooking over, zoo worden ſlimmer uitwerkingen vernomen. Want ofſchoon lymige vogten zeer kunnen

nen verdund worden, zoo behouden zy echter haare natuur. Deeze taaije en lymige vogten, of voedzaame ſappen dan, tot den overgang der hair-fyne buisjes gekomen zynde, hechten zich aldaar, meerder of langer vertoevende, aan de wandjes deezer hair-fyne buisjes, voornamentlyk in de long; want deeze chyl, de naauwe melkvaatjes enz. overwonnen hebbende, komt terſtond door den ſpysvoerder in de linker *vena ſubclavia*, en van daar door de holle ader, en regter holligheid van het hart, in de long-ſlagader, en alzoo in de long. — De Paarden leeren dit in den winter op de ſtallen, zonder beweeging te zwaar gevoed wordende, onwederſpreekelyk. — Welke oorzaak dan ook Aamborſtigheid, Bloedſpuwen, Verſtoppingen, en eindelyk de Teering voortbrengt. De chyl dus onder het bloed gemengd, wordt van hier door de groote ſlagaders allezints door het lichaam gevoerd; waar door dit taaije bloed, by of in alle die ingewanden, alwaar affcheidingen geſchieden, en de bloedvaten eenen wonderlyken loop hebben, en zeer in een gekronkeld zyn, eene merkelyke vertraaging en moeilyke affcheiding moet ondergaan. — Van hier in de klieren, de knoest- en kanker-gezwellen: in den vetrok ophooping van taaije weivogten; als dikke beenen der Vrouwen (§. CXVI. 12.), in de lever kwaade affcheiding van gal (§. CLXXXIII.), enz. Van waar verzwakking, ontzenuwing, traag-

heid, gebrek aan levensbeweeging, *irritabiliteit*, slaapziekte (*Lethargus*), beroerten (*Apoplexiæ*), en den dood eindelyk gebooren worden.

§. CLXXXIX. De olie en vetachtigheden van vleesch, spek en boter, vermeerderen bovendien de verslapping en rekbaarheid der vezeldraaden, van waar nergens meerder breuken gevonden worden, dan in de *Nederlanden* en in *Zwitserland* (§. II.), alwaar men van gelyken veel boter nuttigt. Deeze oorzaaken, door de warme waterdranken geholpen, moeten dus in eene vermenigvuldigde rede van vermogen werken.

§. CXC. Van den anderen kant, de lichaamen, door gebrek aan *irritabiliteit* en genoegzaame, of te overvloedige beweeging, onvermogen, om het noodige tegenovergestelde te bekomen, geneigdheid der vogten tot eigenaartig bederf enz. vatbaar gemaakt zynde, wordt 'er eene andere geschiktheid in de lichaamen voortgebragt, van de eerste traagheid en opvulling zeer onderscheiden: in tegendeel tot dunheid, en verandering van den natuurlyken in eenen ganschen tegenovergestelden bedorven en ontaarden staat, aangezet, enz.

§. CXCI. Veele deezer afwykingen van den natuurlyken gezonden in een tegenovergestelden zieken staat (§. CLXXXII-CLXXXIX.) de voornaamste kenzaaden der veelvuldige *een-*

vou-

voudige ziekten, zoo in de vogten, als in de vaten, aanwyzende; brengen uit vereeniging, vermeerdering en onderlinge medewerking der zelven, den oorſprong van veelerhande *zamengeſtelde ziekten* voort: gelykerwys dezelve met de voornaamſte geneeskundige leerſtelſels in ons Vaderland overeenſtemmen. — Want, uit aandachtige overweeging van dit gegeeven verband, blykt het voor eenen opmerkenden:

1. Dat de eenvoudigſte en allergemeenſte oorzaak der ziekten, uit de natuurlyke geſteldheid van het Vaderland voortvloeijende, in de belemmerde uitwaaſeming, en de daaruit voortkomende gevolgen (§. XL. 1. *a*, *b*. CLXXXIII.) gelegen zy; en in de eerſte plaats de allereenvoudigſte ziekten voortbrengen in de vaste deelen, welke by den Heer BOERHAAVE voorkomen onder den naam van *Fibra debilis & laxa* (*f*), *& viſcerum debilium & laxorum* (*g*); en by den Heer GAUBIUS onder dien van *Solidum laxum & flaccidum in partibus mollibus*; *Iners in partibus natura elaſticis* (*h*); en eene verminderde *Irritabiliteit*, of *Torpor ſolidi vivi*, traagheid van het levensbeginſel (*i*), veeltyds tot hun gevolg hebben.

2. Dat

(*f*) *Aphorism. de cogn. & cur. morb.* §. 21-26.
(*g*) *Ibidem*, §. 41-44.
(*h*) *Inſtitut. Pathol. Medic.* §. 160. 1, 2.
(*i*) *Ibidem*, §. 196.

2. Dat van gelyken de ziekten, welke uit belemmering en te rug wyking der onzichtbaare uitwaasemende ſtoffe, by de mingeſchikte voedſels, gebrekkige beweeging enz. welke de eerſte en gemeenſte ontaarting in de vogten voortbrengen (§. XLI. *c.* CLXI. 1. 5. CLXXXVII.) bekwaamelyk tot het *Gluten ſpontaneum* (*k*), en de *Morbi cohærentiæ in humoribus* (*l*), kunnen gebragt worden. Waar toe de *ſpiſſitudo* (*m*), het *iners gluten* (*n*), en het *craſſamentum* (*o*), als mede eene tegenovergeſtelde afwyking van de geſchikte zamenhegting, te weeten de *tenuitas humorum* (*p*), behooren. — Van welke de eene van eene waterachtige (*q*), de andere van eene ſcherpe eigenſchap is (*r*). — In welke

a.) Eerſte, de zaaden van de verlooren eetlust, *Anorexia*, *Apepſia* en *Dyſorexia*, benevens de *Chloroſis*, vryster-ziekte, en *Leucophlegmata*, witte zugt:

b.) In de andere de waterige verdunning, de al te groote ontlastingen, traage omloop der levens-

(*k*) *Aphorism. de cogn. & cur. morb.* §. 69-73.
(*l*) *Inſtitut. Pathol. Medic.* §. 269.
(*m*) *Ibidem*, §. 282.
(*n*) *Ibidem*, §. 283.
(*o*) *Ibidem*, §. 284.
(*p*) *Ibidem*, §. 286.
(*q*) *Ibidem*, §. 287.
(*r*) *Ibidem*, §. 288.

levensvogten, gebrek aan natuurlyke warmte, en terughouding van waterige ontlastingen, opgeſlooten liggen; waar door verzwakking der vaste deelen, traagheid, koude waterige gezwellen, en lusteloosheid tot alle verrigtingen, ontſtaan. — Terwyl

c.) De laatſte aanleiding tot bloedſtortingen, vermeerderde ſtoelgang, kwyling, pisvloed en onmaatig zweeten, uitſtorting van bloed tuſſchen de huid en het celwyze weefſel, vuurigen uitſlag, en wat dies meer zyn, geeven.

3. Dat de ontaartingen (2), door eigenaartig bederf, gebrek aan beweeging, en alle de medewerkende oorzaaken (1), by min bekwaame voedſels geholpen (§. CLXI. 2. *a*, *b*, *c* 4.), naar gelang der voortgebragte ſcherpten, zeer natuurlyk tot de enkelvoudige ziekten van dit ſoort, als *Morbi ex alcalino ſpontaneo* (*s*) en *ſpontanei ex acido humore* (*t*); het *Acre alcaleſcens* (*u*), *Putridum* (*v*); en de *Morbi ex feceſione particularum* (*w*); de eigenaartige geſteldheid der *Scorbut*, en geneigdheid tot Rotkoortſen; benevens het *Acidum* (*x*), *Auſle-*

(*s*) *Aphorism. de cogn. & cur. morb.* §. 76-86.
(*t*) *Ibidem*, §. 60-64.
(*u*) *Inſtitut. Pathol. Medic.* § 310.
(*v*) *Ibidem*, §. 312.
(*w*) *Ibidem*, §. 318.
(*x*) *Ibidem*, §. 325.

Auſterum (y), *Acre oleoſum (z)*, enz. behooren; kunnen gerangſchikt worden. Waar van de laatſte ſcherpe oprispingen, onmaatigen honger, *voracitas*, maag en ingewanden pynen en krampen verwekken; terwyl andere weder naar hunnen aart andere gevolgen hebben (§. CLXXXVI.), van waar verſcheide ſcherpten in het bloed, verſtoppingen in de kleine buisjes enz. ontſtaan: de natuur zelve tot meerdere beweeging aanzettende.

4. Dat de gevolgen der belemmerde onzigtbaare uitwaasſeming, gebrekkige beweeging, ongenoegzaame ontlasting (2), naar maate van het genomen voedſel, veelſappigheid, van bloed (§. CLXXIII, 1. CLXXV, 1, *a*, *b*, *c*.), water en andere vogten (§. CLXXV. 2.) ontſtaande; of de vaten te naauw zynde (§. CLX.) tot de veelheid der behoudene vogten, natuurlyk behooren tot de *Morbi oriundi ex defectu circulationis & Plethora (a)*; en de *Quantitas humorum vitiata (b)*, waar in de zaaden van alle die kwaalen, voornamentlyk de Beroerten, *Lethargus*, verſcheidene ſoorten van waterzugt, *Peripneumoniæ nothæ*, verſtoppingen der Klieren, *Scirrhi*, *Kankers*, enz. gelegen zyn. — Ter-

(y) *Inſtitut. Pathol. Medic.* §. 326.
(z) *Ibidem*, §. 328.
(a) *Aphorism. de cogn. & cur. morb.* §. 206. *a* – *d*.
(b) *Inſtitut. Pathol. Medic.* §. 384-392.

Terwyl van de tegenovergeſtelde zyde hier mede toe behooren die geene, welke uit gebrek en verlies van de vereiſchte levensvogten hun oorſprong neemen (*c*).

5. In tegendeel de beweeging te ſterk zynde (§. CLXXIV.), tot die der *Morbi ab exceſſu motus circulatorii ſolo* (*d*), der *Fluida loco aberrantia* (*e*), en *Motus vitia in humoribus* (*f*), moeten gebragt worden: gelegenheid tot verſtoppingen, ontſteekingen, *Febres ardentes*, Bloedſpuwen, Geelzugt, enz. geevende. Waar uit

6. Veele oorzaaken te gelyk zamenloopende, die ziekten ontſtaan en voortgebragt worden, onder den naam van *Morbi compoſiti* bekend.

§. CXCII. De lichaamen dan, door zulke eenvoudige zaaden dus voorbereid, waar van de herhaaling niet te dikwyls geſchieden, en de gegronde kennis, naar 't oordeel van de beroemdſte Geneesheeren, niet genoeg kan aangepreezen worden (*g*); naardien in dezelve de ontwikkeling van veele zamengeſtelde Ziekten afhangen; en hy in de geneezing hinken moet, die

(*c*) *Inſtitut. Pathol. Medic.* §. 393.
(*d*) *Aphoriſm. de cogn. & cur. morb.* §. 92-101.
(*e*) *Inſtitut. Pathol. Medic.* §. 397 & ſeq.
(*f*) *Ibidem*, §. 406 & ſeq.
(*g*) HUXHAM, Tom. II. cap. I. pag. 15.

die in deeze mank gaat: vermeerderen ſteeds hun toeneemend vermogen door veele zamenloopende oorzaaken, en alle die uitwerkingen, welke deeze onder alle de vermogende, veele verwisſelende, bekende en verborgene eigenſchappen der Lucht, Hemelſche lichaamen, en den zoo zeer verſchillenden Dampkring ondergaan moeten: waar door zy, of ſommigen van derzelver byzondere deelen, aan verwisſelende uitzettingen, en beurtelingſche vernaauwingen, onderworpen zyn. Waar uit de reden van het onderlinge verband der (§. CXCI.) evengemelde ziekten nader licht ontfangen. — Hoe dikwerf toch hoort men deeze Lyders, onder de bovengemelde veranderingen (§. XXXIV, XXXV, XXXVII - XLVIII.), niet klaagen, over verzwaar hunner kwaalen; van welken allen, die uit opvulling der vaten (§. XCIV.) ontſtaan, moeten aangezet worden: als in de Hersſenen, Beroerten, enz. aanvallen van *Epilepſia*: door de uitzetting der bloedvaten in de neus, longen enz. Neusbloeden, Bloedſpuwen, enz. Door uitzetting der ſlym-vogten in de darmen, vermeerdering van worm-toevallen; en in den omtrek pynelyke zinkingen in het Aangezigt en andere lichaams-deelen. — De ziekten, tot deeze afdeeling behoorende, en de belediging der Deelen, welke uit derzelver aanweezen voortkomen, verdienen, voor en aleer wy tot de overweeging van die der *Jaargetyden* overgaan,

gaan, als nog eenige weinige nadere opheldering. In welke de wyze van aandoen, ons van zelve leidt tot de orde, die wy te volgen hebben; te weeten: voor eerst in den buitenſten, ten anderen in den binnenſten omtrek of oppervlakte des lichaams, en eindelyk in de deelen, die tusſchen dezelve gelegen zyn.

I. *Nader betoog van het onderlinge* VERBAND *van eenige* SLEEPENDE ZIEKTEN *in den* BUITENSTEN OMTREK *des Lichaams.*

§. CXCIII. De Pynen, in den zin waar in die hier voorkomen (*h*), in den omtrek des lichaams, bekend onder den naam van *Rheumatique* en ſleepende Jigt-pynen, waar toe insgelyks de gevoelige Hoofd- Kies- en Tandpynen, en in eenen zekeren zin, de *Podagra*, *Chiragra* en *Onagra* behooren; deels door eenvoudige belemmerde uitwaasſeming, deels door hooggaande ſcherpten in het bloed, en onzuivere vogten, gebooren, en tot de *Morbi chronici* behoorende, moeten wel onderſcheiden worden, van die geenen, die met koorts verzeld gaan, en door aderlaten en andere middelen, in ontſteekene ziekten gebruiklyk, geneezen worden: vermits deeze ſchielyk en op eenmaal ontſtaan; terwyl de anderen, uit onzuivere opvulling der vaten

(*h*) L. STOKKE *kwynende Ziekten* enz. §. 267. pag. 177.

vaten enz. worden voortgebragt; en de veelvuldige kies- en tandpynen, die in deeze onderwerpen doorgaans plaats hebben, niet zoo zeer aan bedorvene kiezen en tanden, als welke doorgaans in deeze lyders gevonden worden, maar aan dezelfde oorzaaken toe te ſchryven zyn.

II. — *In de* INWENDIGE OPPERVLAKTE, *van de geenen, die de Longen aandoen.*

§. CXCIV. Niettegenſtaande de Aamborſtigheid, *Aſthma*, haaren grond hebbe, in de taaiheid der vogten (*i*), in de Longen opgehoopt; door de gevolgen van verſcheidene beroepen en *Trafiquen* (§. CXXXVIII. CXXXIX. 3.), en te drukkende keurslyven (§. CLXXVII. COROLL. III. 6.), gekoesterd; zoo gevoelen de *Aſthmatici*, de vernaauwing der longen, niet minder by eene zwaarder lucht (§. XXXVIII. 2.). — HUXHAM had beſtendig waargenomen, dat de zulken het altyd kwaad hadden, wanneer de Ooste wind lang gewaaid hadde (*k*). Hy voegt 'er by, veelen gekend te hebben, die, hoewel zy te bed lagen, deezen wind opkomende, konden voorzeggen en gevoelen, overeenkomende met het geen in 't gemeen van gevoelige geſtel-

(*i*) Dezelve, §. 266. pag. 176. Vergeleeken met H. D. GAUBII *Inſtitut. pathol. Medic.* §. 285, 435, 458.

(*k*) *L. c.* Tom. I. pag. 266.

ſtellen (§. XLVI.) is opgegeeven (*l*). Zaaken, die noodig zyn in de geneezing opgemerkt te worden: in welke men te letten hebbe op het *Aſthma pituitoſum vel humidum*, en het *Aſthma ſpasmodicum vel convulſivum*; van welke dit veel overeenkomst heeft met het droogere en zwaardere, en geene met die eener ligter en vogtiger lucht. — Zoo wel als het *Aſthma a materia exanthematica retropulſa*, Aamborſtigheid, uit te rug gedreeven uitſlag. Omtrent welke de Heer BOERHAAVE opgemerkt hadde, dat van honderd menſchen, welke van hunne kindsheid af *Aſthmatici* geworden waren, 'er negen-en-negentig derzelven door het indryven van uitſlag of dauworm, door middel van vette ſmeerſels, naar de longen, die bekomen hadden (*m*).

§. CXCV. De Teeringen hebben haaren grond:

1. In de erfelyke geſteldheid (§. CLXXXI.)

2. In eene te groote veelbloedigheid (§. CLXXV. 1. *a*, *b*, *c*.), en belemmerde gewoone of verwaarloosde ontlasting (§. XLVII. 2.) van het zelve (*n*).

3. In

(*l*) *L. c.* cum p. 53. not. F. & 298.

(*m*) *Specim. Materiæ Medicæ contractæ*, pag. 58.

(*n*) H. BOERHAAVE *Aphor. de cogn. & cur. morb.* §. 1198. *&c.* cum F. HOFFMANN M.R.S. Tom. III. §. XI. pag. 287.

3. In den kouden, vogtigen, noordelyken en nevelachtigen dampkring (§. XXXVII. 2. *c.* XXXIX, 1. XL. 1. *b.* 2.) van den *Amſterdamſchen* Geneesheer TULP (*o*), voor de oorzaak der menigvuldige Teeringen in HOLLAND gehouden; van HIPPOCRATES reeds opgemerkt (*p*), als die de herfst, in welke eene vogtige lucht ingeademd wordt, den Teeringachtigen ſchaadelyk bevonden had: en waar van het verband door SYDENHAM (*q*) duidelyk verklaard is.

4. In de Zinkingen, *catarrhi maligni* (§. XCIV.), welke uit de belette onzigtbaare uitwaaſeming ontſtaan (*r*).

5. Uit de verwaarloosde Verkouwdheden, zoo menigmaal in de onderſcheidene Berichten vermeld. Van welke, die uit voorafgaande Bloedſpuwingen (2) ontſtaan, door de koesterende warmte en uitzetting in de vogten worden voortgebragt: terwyl de andere (3, 4, 5.) een gevolg van belette doorwaaſeming in den winter zyn.

6. Uit voorafgaande Ziekten, die kwaalyk behandeld, ofte eene verkeerde plaats hebben geno-

(*o*) *Obſ. Med.* Lib. II. obſ. X. Vergeleken met F. HOFFMANN *l. c.* §. XIV.
(*p*) *Aphorism.* 10. Sect. III.
(*q*) *Proceſſus integr.* &c. cap. ultim. pag. m. 637.
(*r*) F. HOFFMANN *l. c.* §. XIII.

genomen (§. CLXV. 4. *c.*), als Kinderpokjes, Mazelen, Roodvonk en anderen Uitſlag (*s*), zoo menigvuldig in het Vaderland. — Alle welke oorzaaken voornamentlyk tot dit land hun opzicht hebben. Waar by men ten

7. De gevolgen der *Aſthma* in de verſchillende onderwerpen, voornamentlyk die hun opzicht op de beroepen en drukkende dragt (§. CXCIII.) enz. (§. CLXXVI. 4.) hebben, niet ten onrechte voegen kan.

SCHOLION.

De zoo even genoemde veele zamenloopende oorzaaken, en die, welke door den Heer Boerhaave (*t*) uit de allereenvoudigſte Ziekten, *Morbi ſimpliciores* (§. CXCI.), zyn opgegeeven, aandachtig overweegende, moet men zich dan niet verwonderen, dat deeze zoo algemeene Ziekte, die op ſommige plaatſen van het Vaderland (§. LXIX. 2. LXXIII. 1. enz.) zoo veel inwoonders wegrukt, niet meerder uit dat oogpunt beſchouwd; maar, zoo niet doorgaans, als eene voorafgaande ontſteeking der longe, die toch den minſten tyd plaats heeft, en

(*s*) H. Boerhaave *Aphorism. l. c.* 3. F. Hoffmann *l. c.* §. XV, XVI.

(*t*) *Aphor. de cogn. & cur. morb.* §. 1198. *ſ.*

en beter te geneezen is (*u*), aangemerkt wordt? Daar dezelve den meesten tyd in deeze landen, uit ongesteldheid des lichaams, belemmerde omloop des bloeds door de longen, ontaartinge der vogten, zinkingen op de keel en luchtpyp vallende, onder de gedaante van eene sleepende verkouwdheid, te dikwyls verwaarloosd, wordt voortgebragt. —

Hippocrates heeft dit onderscheid ten zynen tyde te duidelyk aangeweezen (*v*), dan dat men daar geen geschikter gebruik van maaken zoude. Omstandig zyn dezelve door Galenus van gelyken beschreeven (*w*). Doch zonderling

(*u*) H. Boerhaave *l. c.* §. 1207. 3.

(*v*) Lib. I. *de morb.* Foes. Sect. V. pag. 446. lin. 46. Fit quoque suppuratus, si ipsa pituita ex capite in pulmonem defluxerit, ac primum quidem latenter defluxit, tenuemque tussim exhibet sputumque paulo solito amarius existit, colorque tenuis adest. Progressu vero temporis, tum pulmo exasperatur, tum intus a pituita inhærescente & putrescente exulceratur, pondusque in pectore & dolorem acutum ante & retro exhibet, corpus vehementer incalescit, pulmo a calore ad se pituitam ex toto corpore, præcipueque ex capite trahit. [Omstandiger heb ik over deeze en andere plaatsen van Hippocrates gehandeld in *Historia constitutionis Epidemicæ verminosæ* &c. Cap. III. Sect. III. Schol. pag. 226. en de naauwkeurige beschryving van die soorten deezer Ziekte, uit Roederer en Wagler aldaar aangeweezen: terwyl men de duidelyke reden van deeze ophooping, en het scherp worden der weiachtige vogten naar het hoofd, de keel en de longen, by F. Hoffmann *de affectione Phthisica sive Tabe* &c. Cap. IX. §. XIII. Tom. III. p. 286. kan verklaard zien.]

(*w*) *Commentar. in* Lib. I. *Epidemior.* Fol. m. verso 105. n. 17. litt. F. Classe tertia sexta Juntar. edit.

ling klaar en duidelyk, in de voorgaande eeuw, door PAULUS BARBETTE; zeggende: „ Het „ beſchadigde deel is by wylen de Long wel, „ maar in zulker voegen niet als 'er over geoor- „ deeld wordt, gelyk zulks uit de oorzaaken „ genoegzaam blyken zal. Gemeenlyk lyden „ N. B. ook veeltyds de maag en het alvleeſch, „ de melkklieren, enz. (*x*). En een weinig beneden (*y*): „ De oorzaak is 1. de maag, „ die het voedſel kwalyk verteert: 2. het vogt „ van het klierbedde, (alvleeſch, *Pancreas*), „ zich niet wel met de gal vermengende", (al- lerduidelykst met het verband, hier van boven gegeeven (§. CLXXXVIII. 6.), overeenko- mende) (*z*). „ Waar door ten 3. de te dik- „ ke chyl kwalyk door de melkklieren gekleinst „ wordt. Hier door geſchiedt het dan ten 4. „ dat het dikke gedeelte des chyls in de melk- „ klieren blyft hangen en niet gekleinst wordt, „ en dezelve verhardt, zoo dat 'er niets, dan „ deszelfs weiachtig gedeelte door de borst-buis „ tot het hart geraaken kan. Ondertusſchen „ worden de ronde bloezemachtige blaaskens der „ longe, agtervolgens den omloop des bloeds, „ met het water vervuld; het welk in dezelve „ dik-

(*x*) *Medicinale Werken, Geneeskoeffen.* III. Boek, II. Hoofdſt. §. II. pag. m. 499.

(*y*) §. III. pag. 500.

(*z*) [Vergeleken met *Hiſtoria conſtitutionis verminoſæ*, &c. pag. 227. 229.]

„ dikker wordt, en aamborſtigheid, hoest en „ opklimmende dampen, en nu en dan aanko- „ mende bangigheden veroorzaakt: maar dat een „ zweering der longe de *Teeringe* zoude zyn, „ ſta ik niet toe; ten zy dat ze door lang ver- „ loop van tyd, of in eene long-verzweering „ (*Vomica*), of in een Ettervergadering in de „ borst (*Empyema*) veranderd: want ik heb- „ be door het openen van doode lichaamen, die „ van deeze kwaale geſtorven zyn, altyd het „ tegendeel bevonden" (*a*). — Billyk on- derſcheid hy dan de Teeringen in drie ſoorten: als 1. in eene *ſlymige*, 2. in eene *ſcherpziltige*, 3. in die welke uit *belette ontlasting in de long*, ontſtaat. Mede overeenkomende met het on- derlinge verband hier van, boven (§. CXCIV.) opgegeeven. — Deeze zyn het dan, die in de medegedeelde berigten voorkomen onder den naam van langzaame Teeringen, Teeringen *ex Intemperie frigida*, *Phthiſes abdominales & ca- tarrhales* &c. (*b*). — De *Baron* VAN SWIE- TEN heeft deeze mede uit de aangehaalde plaat- ſen van HIPPOCRATES en GALENUS, als ook uit CÆLIUS AURELIANUS, BENEDICTUS (BENNET), CELSUS

(*a*) Men vergelyke hier echter mede de Aanteekeningen van F. DEKKERS op deeze plaats, zoo die het gevoelen van onzen Schryver bevestigen, als die, welke daar van eeniger maaten afwyken.

(*b*) Vergeleken met ROEDERER en WAGLER. *De morbo mu- coſo*, pag. 37. *Hiſtor. conſtit. Epid.* l. c.

CELSUS en HUXHAM, Tom. II. pag. 4. aangeroerd (*a*). — Van welken laatſten Schryver 'er eene niet min duidelyke plaats is, by welke hy van dit ſoort van Teeringe omſtandig melding maakt (*b*); zeer wel met de tweede ſoort van P. BARBETTE overeenkomende.

§. CXCV*. Uit de Berigten boven, van de onderſcheide deelen des Vaderlands opgegeeven (§. CXIV-CXX. COROLL. I-III.), kan men ſtellig zeggen, dat de Zeelucht niet zoo zeer voor de oorzaak deezer ziekte kan gehouden worden, als wel de zamenloop dier geenen, welke van dit ſoort zyn aangeweezen; naardien de Teeringen te *Duinkerken*, eveneens als de Zeekusten van het Vaderland, aan de Noordzee gelegen, zoo min, als in de Landen van den HELIUS, onderſcheiden opgenoemd, gemeen zyn (*c*). — Belangende de byzondere luchtsgeſteldheid in de onderſcheide jaargetyden en den dampkring, zoo heeft HUXHAM opgemerkt, dat

(*a*) *Commentar.* Tom. IV. pag. 56.

(*b*) Non omnis utique tabes pulmonaria ab ulcere pendet, (rarior enim eſt hic caſus, quam vulgo putatur,) plures enim quotidie per longum tempus immenſam muci ſalſi, dulcis, vel etiam plane inſipidi copiam per tuſſim rejiciunt, cui nec foetor ineſt, nec purulenti aliquid, glandulis nimirum cum ductibus asperæ arteriæ relaxatis, nimium. Hoc tamen ſæpe, licet ægrotos diutius trahens, haud lethale minus fit, quam ſi vel ipſam ſaniem exſpuiſſent. Tom. I. pag. 198.

(*c*) *Maladies de Dunkerque* &c. pag. 21.

dat veele *Phthiſici* in de maand van Mey 1733. ſtierven, dewelke uit een *Febris catarrhalis* ontkomen waren, en uit dezelve dikke beenen hadden gekreegen, wanneer de Ooste wind eenen geruimen tyd had gewaaid, en eene drooge en fyne lucht veroorzaakt had (*d*). — Andere aandoeningen van verſcheidene luchtgeſteldheden op deeze ziekte, kan men verder by HIPPOCRATES (*e*) enz. nagaan. Terwyl de waarneemingen in *'s Hage* beweezen hebben, „ dat „ de Teering, zoo wel onder jonge lieden, on„ der de 25 jaaren, als boven de 25 jaaren oud, „ ſterk heerſcht, en dat, hoe zeer ieder maand „ een menigte wegſleept, echter de Maanden „ van *July*, *Augustus* en *October*, het minſte „ ſchaadelyk bevonden zyn" (*f*).

— *In de eerſte Wegen.*

§. CXCVI. De verſchynſels, (§. CLXXXIV, CLXXXV.) aangeweezen, vereiſchten, om gewigtige reden, een omſtandiger verklaaring; naardien dezelve tot veele aandoeningen in de Mond, de Tong, de Maag, benevens het *inteſtinum duodenum*, en in de overige darmbuis enz. buiten dit onafſcheidelyk verband van eene duistere ver-

(*d*) Tom. I. pag. 107.
(*e*) *Lib. Epidemior.* I. &c.
(*f*) *Verzameling van naauwkeurige Lysten*, enz. §. XCVIII. pag. 35.

verklaaring zynde, de beginſelen leggen (*g*). Met een woord kan ik niet voorby te melden, dat veelerlei ſoort van pynen, uit deeze ongeſteldheden hun oorſprong neemende, veelal met de *Rheumatismus chronicus* inſtemmen, (waar toe in een zekeren zin de *Morbus craſſus* HIPPOCRATIS (*h*) te brengen is;) en in eene omgekeerde rede van dezelfde verwandſchap zyn: gelyk niet zelden ſommigen derzelven met uitſlag verzeld gaan, of door eenen heilzaamen uitſlag *critice* geneezen worden. — *Ten anderen*, dat de allereerſte aanleiding van uitzetting in de keel (*Faucium laxitas*), en die der belette moeilyke of belemmerde doorzwelging, en de gewoone gevolgen van walging, uitwerping van waterig vogt, en dadelyk overgeeven voor en na het nut-

(*g*) [Men kan hier met vrugt op nazien de meermaal aangehaalde Verhandeling van ROEDERER en WAGLER, *de Morbo mucoſo*, in welke de waarheden, met opzicht tot deeze verſchynſelen, zeer duidelyk zyn verklaard. Kent men die, dan zal men begrypen, waarom ik in *Hiſtoria conſtitut. Epidemicæ* &c. melding gemaakt heb van *Febres nocturnæ*, (waarvan zoo ſpaarzaam aanwyzing geſchiedt, en die naauwlyks, dan hier en by HIPPOCRATES voorkomen,) *acceſſoriæ acutæ*, *gravidarum & puerperii*, *phthiſicæ* &c. welker grond ik niet geacht heb in de Wormen gelegen te zyn, gelyk men zich mogelyk verbeeld heeft, maar wel overeenkomſtig deeze waarneemingen en myne eigene bevindingen (Sect. III. cop. III. §. XLVII. ſeq.), in de *depravatio materiæ mucoſæ* hun beſtaan te hebben; gelykerwys ik my dien aangaande in de *Dedicatio*, pag. VII. verklaard heb. — En by aldien wylen de Hooggel. A. DE HAEN dit bezeft had, zoude hy waarſchynelyk rechtmaatiger oordeel over dezelve geſtreeken hebben. —]

(*h*) Conf. J. H. BRENDELII *Opuſcul. Mathematici & Medici varii Argumenti*, Part. I. Prog. XXVII. p. 166. Gott. 1769.

nuttigen van ſpyze (*i*), niet zelden hier uit gebooren worden. En eindelyk, dat de *Tusſis ſtomachica chronica* (*k*), wel te onderſcheiden van de *Tusſis convulſiva*, tot de ziekten van de jaargetyden behoorende, in de ſcherpgewordene ſtoffe, door de uitgezette en gezwollene *folliculi glanduloſi* (*l*), in deezen ſtreek gelegen, hun Vaderland hebben.

2. Dat de *Cardialgiæ chronicæ*, onder veele oorzaaken (*m*), in het misbruik van vetachtige en meelachtige ſpyzen enz. (§. CLXI. 2, 4.) geestige en warme dranken (§. CLXI. 5. *b. d.*), te naauw toegehaalde of drukkende keurslyven (§. CLXXVII. 2. 6.) enz., veelal gelegen zyn in de belemmerde onzichtbaare uitwaaſeming; waar door deeze, volgens de opgegeevene berichten (§. CXVI. 7.), op ſommige plaatſen in *Cardialgiæ endemicæ* beſtaan. Waar by de oorzaaken, boven (§. CLXXXVI. 2. en CXCVI. 1.)

(*i*) De *Tusſis ſicca hypochondriaca*, die mede wel met eenige heeſchheid na het eeten zich vertoont, ſomtyds *periodicè* of tegen den avond wederkomt enz. en met pynen naar beneden in de lenden en heupen, *vel teſticum tumore* eindigt, is van een anderen aart; als meest door belette Aambeijen-vloed, *per conſenſum* veroorzaakt. Conf. J. G. BRENDEL *l. c.* Part. III. Diſſ. XVI. *De Valetudine ex hypochondriacis*, §. V. pag. 51. Gotting. 1775.

(*k*) F. HOFFMAN, M. R. S. Tom. III. Sect. II. cap. III. §. XVI. pag. 112.

(*l*) ROEDERER & WAGLER *l. c.* p. 32. Tab. I, II.

(*m*) A. DE HAEN *Ration. Medendi*, Cap. VI. cap. I.

1.) aangeweezen, het hunne toebrengen: en agtervolgens hunne verſcheide vermogens, ook die afwykingen van eenen welgeregelden honger en goede ſpysverteering met zich ſleepen. — De Wormen werken, in vogtige jaarſaiſoenen, (§. XLII. 1.) hier in mede; en brengen zoo wel de *Cardiogmus*, als de *Cardialgia ſyncoptica* [*n*], benevens de *Cephalalgia ſtomachica* en *Verminoſa* [*o*] voort. — Tot deeze *Claſſe* behooren

3. De Colyken *de Poitou*; dewelke, behalven eene *epidemiſche* oorzaak (§. LXXIV. 3.), en misbruik van afveegende warme dranken (§. CLXI. 5. *b*, *d*.), gebrek aan zuiver water (§. CXXVIII. 1, 2, 3.), in deeze landen voornamentlyk door loodſtoffen, 't zy by uitwaasſeming ontfangen (§. CXXXVIII. 1.), of onder de wynen gemengd (§. CLII. 3.), of door de loode pypen, platten, bakken, pompen, tot gebruik van regenwater enz. worden voortgebragt.

4. De *Diarrhoeæ* en *Dyſenteriæ mucoſæ*, (§. CLXXXVII. 6.) door hunne aandoeningen op de tedere darmbuis [*p*], en gemeenſchappely-

[*n*] *Hiſtor. Conſt. Epid. Verminoſ.* &c cap. IV. Sect. II. §. LXX, LXXIII. cum Scholis pag. 254, 296, 300.

[*o*] *Ibidem*, cap. IV. Sect. I. §. LXVIII. cum Scholio pag. 289, 290, 292.

[*p*] *Ibidem*, cap. IV. Sect. III. §. CXXVI, CXXVII. cum Scholio pag. 303, 304, 306-308.

lyke verknogtheid met de blaas, door middel van de zenuwen [*q*], verwekken wederom van hunne zyde, als een gevolg, niet zelden

5. *Stranguriæ* [*r*]: Gelyk

6. De *Scabies veſicæ*, van HIPPOCRATES reeds vermeld [*s*], van denzelven ſlymigen aart is, als de even gemelde, in de ſpys-buis huisvestende.

— *In de grootere en kleindere Bloedvaten.*

§. CXCVII. De Bloedſtortingen, (*Hæmorrhagiæ ſpontaneæ*) zyn doorgaans gelegen

1. In de beſchreeven ſcherpte en dunheid van het bloed, de eigentlyke zaaden der *ſcorbut* (§. XCIV. CXXI. COROLL. I. en §. CXXX. COR. II, III.) (*t*); waar door het roode bloed, *per diaireſin & diapedaiſin*, door verbreeking of van een wyking der vaten wordt uitgeſtort (*u*).

2. In de *laxiteit* en ſlapheid der vezelen zelve, geenen wederſtand genoeg knnnende bieden, wanneer het bloed, door de uitzettende warmte

[*q*] *Ibidem*, cap. VI. §. CII. XII. pag. 374.

[*r*] *Ibidem*, cap. IV. Sect. VI. §. LXXXIV. cum Scholio pag. 325-327.

[*s*] *Aphor.* 77. Sect. IV. cum *Lib. Progn.* II. &c.

(*t*) H. D. GAUBII *Inſtitut. Pathol. Med.* §. 288. L. STOKKE *l. c.* §. 269. pag. 172.

(*u*) *Ibidem*, §. 203. nom. 3, 4.

warmte der lucht (§. XLIII. 3.), of gebrek aan genoegzaame zwaarte, de Longen belettende zich behoorlyk uittezetten (§ XXXIX. 1, 2.), in deszelfs vaatjes niet kan behouden worden, *per anaſtomoſin*, door verwydering (*v*) buiten dezelve geraakt. Waar toe

3. De toevallige vermeerderde prikkelbaarheid (*irritabiliteit*), *Contractiones ſpasmodicæ*, uit aandoenlykheid van het zenuwgeſtel (*w*); of het vermogen der *Potentia animata* [*x*]; by andere oorzaaken, uit ſcherpte van het bloed, te naauw rygen (§ CLXXVII. Coroll. III.) enz. gebooren, kunnen zamenloopen; en de *Abortus* in het Vaderland (§. CLXXX. 3.), zoo menigvuldig doen zyn. — Belangende de byzondere luchtsgeſteldheid op deeze ongeſteldheden; zoo heeft Huxham (*y*) opgemerkt, dat de bloedſtortingen door de neus en door den mond, aambeijen, en andere ontlastingen by de Vrouwen, in den droogen heeten zomer van 1747. zeer menigvuldig waren.

4. Ter-

(*v*) *Ibidem*, nom. 2.

(*w*) F. Hoffmann *M. R. S.* Tom. III. Sect. II. cap. IX. §. XVI. pag. 179.

[*x*] *Hiſtor. Conſtit. Epidem. Verminoſ.* &c. cap. III. Sect. II. Aegr. X. cum Schol. pag. 102, 103. & ſect. III. 2. Aegr. VI. VII. XI. — 3. Aegr. V. &c.

(*y*) *L. c.* Tom. I. pag. 334.

4. Terwyl de Aambeijen hun oorſprong bekomen, zoo wel uit de daar van gedaane aanwyzing (§. CLXXV. r. *b*, *c.*); als uit verzuim van de noodige ontlastingen van bloed, door tydige aderlatingen, geregelden ſtoelgang, traage uitwerping, door gebrek aan genoegzaame voortſtuwende kracht (§. CLXXXVIII. 5.), ſlym, wormen [*z*] enz. — Daar die geene, welke onder den naam van witte Aambeijen (*a*) bekend zyn, veele ſmertelyke en pynelyke toevallen in den hals van de blaas verwekken, in welke zy, en in de nabygelegene deelen, veele ſteen-toevallen naabootſen; ook ſomtyds ontlasting van eene witte ſlymige, en ſomtyds bruine en bloedige ſtoffe, meesttyds met ſmertelyke loozing, enkelde maalen van enkeld bloed, te wege brengen (*b*): en meer dan men gelooft, zulke kwaalen, die, buiten het *virulente*, met waare *Gonorrhœæ* zeer overeenkomen; hoedanigen ik 'er verſcheiden behandeld heb (*). Gelykerwys de *hæmorrhagia vaginalis* in Vrouwen, ſomtyds na het ophouden der maandſtonden zich vertoonende, mede van deezen aart is, door Vesalius zeer natuuurlyk verklaard en afgeleid (*c*).

— *In*

[*z*] *Hiſtor. Conſtit. Epidem. Verminoſ.* &c. *l. c.* pag. 103.

(*a*) A. de Haen *Theſes Pathol. de Hæmorrhoid.* cap. I. IX. &c.

(*b*) F. Hoffmann *Diſſert. de exulcerat. Veſicæ. Oper. Suppl.* II. pag. 449. §. III, IV. XII.

(*) Conf. J. G. Brendel. *L. c.* Part. II. Diſſ. IV. *de Hæmorrhoidibus interceptis morbos verendorum aphroſidiacos ſimulantibus.* §. V.

(*c*) Lib. III. *Anat.* cap. IX. cum F. Hoffmann l. c. §. III.

— *In de Wei-vaten.*

§. CXCVIII. De Waterzugt zoo algemeen in ZUID- en NOORD-HOLLAND en FRIESLAND, als in 't byzonder de *Hydrops pectoris* te HOORN, ZUTPHEN enz. benevens de *Hydrops ovarii* in OVERYSSEL en in de GRAVE, hebben mede haar begin en aanwas uit dezelfde algemeene oorzaaken van verſlapping der vezelen, verdunning en ophooping der vogten, waar by het ophouden der *Menſtrua* in Vrouwen, en de verhinderde ontlasting van Aambeijen in Mannen, inmiddels onder de zamenloopende oorzaaken niet uit het oog dienen verlooren te worden. In welke ziekte, behalven alle tyden des jaars, nogthans de wintermaanden, en onder deeze die van *January*, wel de gevaarlykſte zyn (*d*). —

2. De andere ongeſteldheden van deezen aart, als *Leucophlegmatia*, dikke beenen in de Vrouwen (§. CXVI. 7.), eindelyk in moeilyk te geneeze zweeren openbreekende (§. CXVI. 11.), zyn van denzelfden oorſprong; waar by het barvoets loopen op natte ſteene vloeren (§. CXXXIII.), en ongeſchoeid zyn werk te verrigten, benevens het zitten hangen over heete ſtooven (§. CXXXII.) enz. niet moet vergeeten worden.

3. De

(*d*) *Verzameling van naauwk. Lysten* enz. § XLIX. p. 35.

3. De *Leucorrhœa*, *Fluor albus*, Witte vloed, hebben by de oorzaaken (2) in de verſlapte vezeldraaden enz. en de *defectus Menſtruorum*, zoo wel in deeze (§. CLXXX. 2.), als in de overvloedige taaije ſlym en gebrek van rood bloed (*e*) hunne betrekking.

4. De *Uteri prolapſus*, uitzakking der baarmoeder, moet buiten eene onbetamelyke ruwe behandeling, en menigvuldige verlosſingen, ook wel degelyk aan deeze algemeene verſlappinge zoo wel als de *ani procidentia* in kinderen enz. aan de volgende (§. CXCIX.) worden toegeſchreeven.

§. CXCIX. De *Rachitis*, Engelſche ziekte, lenden-vang, heeft, behalven het kwaade voedſel (§. CLVIII. 8.), de natte en vogtige huizen (*f*), ſlaapſteden, luijers, by het te lang verblyf in de kinderſtoelen, met het halve naakte lyf over de onreine uitwerpſels (§. CLXXVII. 3.), haar oorſprong aan de kwaade behandeling, of het te rug dryven van hoofds-uitſlag, dauworm, ſchurft, en andere loopende huids-gebreken (*g*). —

§. CC.

(*e*) G. B. VAN SWIETEN *Commentar.* Tom. I. pag. 101.

(*f*) ROSEN VAN ROSENSTEIN, *Handleiding tot de Ziekten der Kinderen*, pag. 408.

(*g*) H. BOERHAAVE *Aphorism. de cogn. & cur. morb.* §. 1484. VAN SWIETEN *Commentar.* Tom. IV. pag. 590.

§. CC. De *Winterhanden* en *Wintervoeten* wederom aan de verdikking der wei-vogten, en gebrekkige doorſtraaling in de kleine vaatjes aan de uiteinden der deelen, in welke doorgaans de overgang het moeilykſte is, door de koude vermeerderd (*h*).

§. CCI. De menigvuldige *Knoestgezwellen* en *Kankers*, waar van onder de Berichten van ZUID- en NOORD-HOLLAND, FRIESLAND en OVERYSSEL, is melding gemaakt, hebben tot de beide opzichten van onbekwaame doorſtraaling van buiten, als taaiheid van binnen, door vettigheden geholpen (*i*), en daar uit voortſpruitende ſcherpte by den laagen, waterigen en vogtigen grond, gebrekkige beweeging, voornaamentlyk tot hunne naaste oorzaak het ophouden der maandſtonden, by verzuim van noodig te doene afleidingen (§. CXCVIII. 1.); waar van mogelyk, by het misbruik van geſtadige en te heete ſtooven, de *Scirrhi* aan de Dyen (§. CXVIII. 2.) afhangen: als die der borsten door het drukken der keurslyven, en het onbekwaam maaken van den tepel (§. CLXXVII. COROLL. III. *b.*) begunſtigd worden.

— *In*

(*h*) P. G. CAVELLIER *Traité des Tumeurs & des Ulceres, ou l'on tache de joindre a une Theorie ſolide, la Pratique la plus ſure & le mieux approuvée* &c. a Paris 1759. pag. 204.

(*i*) H. D. GAUBII *Inſtitut. Pathol. Medic.* §. 460.

§. CCII. De *Beroerten*, uit veelbloedigheid (§. CLXXV. 1. *a*, *b*, *c*.), taaiheid der vogten (§. CLXXXVI. 6.), koude en vogtige dampkring (§. CXIV-CXX.), zoo wel in den zomer door de uitzettende warmte, als door de zamentrekkende en vernaauwende koude in den winter (§. XLVII. 1. 3.), voortgebragt, door ſchaadelyke wynen (§. CLII. 3.) vermeerderd, en dagelyks in aantal menigvuldiger wordende, zyn *tweeledig*; als *bloedige* of *heete*, en *ſlymige* of *koude*: te duidelyk door den Heer BOERHAAVE (*k*), en anderen gewettigd, dan dat zulks nadere uitbreiding vereiſchen zoude. — De ſlymige of koude behooren tot deeze afdeeling, de andere tot de Ziekten der onderſcheidene jaargetyden.

De *Hæmiplegiæ* en *lamheden* van deeze *clasſe*, uit dezelve oorzaaken gebooren, gaan niet zelden met Wormen verzeld; of ſchoon de belemmerde ontlastingen van verſcheidene ſoort, niet uit het oog moeten verlooren worden: daar het drinken van met loot-ſtoffen bezwangerde wynen (§. CLII. 3.), zoo wel als de uitwaasſemingen der ſchaadelyke dampen (§. CXXXIX. 1.) het hunne kunnen toebrengen. — Onder de

(*k*) *Aphor. de cogn. & cur. morb.* §. 1010.

de veele *Epileptici* in ons Vaderland zyn, 'er niet weinige, by welken de *Potentia animata* (*l*) de hoofdrol ſpeelt. De meeste, die ik genas, loosden Wormen, en werden herſteld. Welke oorzaak in de ſtuipen der kinderen, zoo wel als het zuur, en het uitkomen der tanden en kiezen zamenloopt (*m*). Schoon het niet onwaarſchynelyk is, dat de algemeene verzwakking, zoo dikwyls opgenoemd, het zenuwgeſtel aandoenlyker maakende, dan voorheen, deeze ziekten ook daar door gewooner en menigvuldiger worden. — Het geen niet min oorzaak is, van het zoo ſterk toeneemen der zoogenaamde *Zenuw-ziekten*, waar van de reden door den Heer L. BIKKER (*n*), omſtandig verklaard is. — Dat onnodige aderlatingen, niet weinig tot vermeerdering deezer kwaalen toebrengen, zonder genoegzaam gebruik te maaken van maag en ingewanden verſterkende middelen, zal niemand ontkennen, die de behandeling van veele hedendaagſche Geneesoeffenaars, met een onpartydig oog

(*l*) CL. VAN DOEVEREN *Diſſert. de Vermibus inteſtin. hom. præſertim Tenia.* [Wat verſchrikkelyke uitwerkingen de *Potentia animata* en de *Morbi chronici*, vooral op het Zenuwgeſtel hebben, is door verſcheide aanmerkelyke gevallen bevestigd in myne *Hiſtoria conſtitutionis verminoſæ*, &c. onder anderen cap. III. ſect. III. *a.* Aegrot. I, III, IV, V, VIII, IX, X. — En litt. ξ. Aegrot. IV. &c.]

(*m*) H. BOERHAAVE *l. c.*

(*n*) *Verhandeling over de natuur, oorzaak en geneezing der Zenuwziekte* van R. WYTH en L. BIKKER, pag. 355 ſeq.

oog beſchouwd heeft. — Intuſſchen zyn het niet alle *Zenuw-ziekten*, die daar voor doorgaan, en voor gehouden worden: ook niet de klagten, van het *op de Zenuwen te hebben*, thans in den mond van veelen als beſtorven, altoos in de *ſtructuur* van deeze deelen gelegen; maar meêr geſchikter, en met de waarheid overeenkomende, in het ganſche, of byzondere veranderde werktuigelyk zamenſtel der ingewanden, enz. gegrond [*o*]. Waar toe niet zelden de Wormen (§. CXXI. COROLL. V.) het hunne toebrengen. — Waar uit dan die veeldaantige ziekte, en daar mede verzeld gaande *ſymptomata*, van *Vapeurs*, benaauwde opſpanningen der ingewanden van den buik en borst, hartkloppingen, flaauwten, en eene doorgaans verzellende droefgeestigheid, geboren worden.

§. CCIII. De Koortſen, welke tot deeze *Claſſe*, als gevolgen der veelvuldige ongeſteldheden (§. CLXXXIII-CCIII.) behooren, zyn *Febres quotidianæ* (*p*), in welke de derdendagſche koorts, doorgaans met kwaad vooruitzicht, niet ongewoon is over te gaan (*q*); *nocturnæ*, *lentæ & hecticæ*; Alledagſche koortſen, Nachtkoort-

[*o*] *Hiſtor. conſtitution. Epidem. Verminoſ.* &c. MANTISSA, pag. 228.]

(*p*) F. HOFFMANN M.R.S. Tom. II. Sect. I. cap. III. §. XXIV. pag. 33, 34.

(*q*) *Ibidem*, §. XVII.

koortſen, ſleepende en uitdroogende koortſen. Deeze worden, naar maate van derzelver aart of vermogen, van verſcheidene ontlastingen, van minder of overvloediger zweet, *pollutiones nocturnæ*, enz. gevolgd. Het eerſte door te overvloedige wei, te veel teruggebleeven voedſel in het bloed, te moeilyke doorſtraaling in de chylmaakende ingewanden (§. CLXXXVI.), of te groote ontbinding van het zelve (§. CXC.), voortgebragt. Dit zweet is onderſcheiden naar de deelen, waar in het zich vertoont; als alleen aan het hoofd, den hals, het voorhoofd, en aangezicht; of in de lenden en onder-ledemaaten; of wel over het ganſche lichaam. Het nachtzweet der eerſte koortſen is, voor zoo ver het lichaam daar door van te overvloedige wei ontlast wordt, veeltyds heilzaam (§. CLXXXV.), vooral in *Hypochondriacis*, voor zoo verre hunne ſpanningen daar door verbroken worden; en zelfs niet af te keuren in *Scorbuticis*, wanneer het niet te ſterk zy, en met roosachtigen uitſlag verzeld gaat, waar door die Ziekte doorgaans vermindert (*r*). Gelyk het in de *Nephritici*, dikwyls eene gewenſchte afleiding maakt, om eenen anders gewisſen dood te ontgaan. Dat der overige is, buiten het zweeten aan de beenen in

(*r*) J. P. Nenter *Fundam. Med.* Tom. III. Tab. CV. v. 8. pag. 312.

in *Phthiſicis*, zelden nuttig; vermits het met verteering van de noodige voedende ſappen, en uitputting der krachten, eindelyk den dood aanbrengt: waarom het *criticè*, *vel ſymptomaticè*, of van een gemengden aart, of eindelyk *colliquativè*, kan gezegd worden. De *Pollutiones nocturnæ*, ſchoon zy eene geweldige verzwakking aanbrengen, kunnen mede in die opzichten beſchouwd worden: ſomtyds met *ſpaſmi* van het onderſte kaakebeen verzeld gaande. Zaaken, hoewel van de hoogſte nuttigheid, nogthans van te groote uitgebreidheid, om in eene Verhandeling als deeze, nader te overweegen. Ze vereiſchen de oplettenheid der Vaderlanderen: daar men van veele *ſymptomata*, hier toe betrekkelyk, buiten HIPPOCRATES, ſpaarzaam melding vindt maaken. Men kan 'er in de onderaangehaalde Verhandelingen, zoo wel als van de meer bekende, nader licht uit ontfangen (*s*).

(*s*) HIPPOCR. *Coac. Prænot.* 271. cum *Aphor.* 41. Sect. IV. J. W. WEDELII. *Pathol. Med. Dogm.* Sect. III. cap. XII. p. 669. J. H. BRENDEL. lib. citat. *De Morbo craſſo Hippocratis*, §. IV. pag. 168, 169. & Progr. XXXIII. *Aſcaridodea Hippocratis, paucis interpretans*, pag. 193. & Part. III. & *de Valetudine ex Hypochondriis*, loco citato, §. II-VIII. XIV. F. HOFFMANN, lib. citat. Sect. III. cap. XIII. *De Febribus lentis & hecticis*, §. I-IX. pag. 175, 176. R. MORTON *Phthiſiologia*, Lib. I. cap. XI. & Lib. II. cap. IV. pag. m. 21, 43-45.

Van

Van het onderlinge VERBAND *der* DOORGAANDE ZIEKTEN *van de* NEDERLANDEN, *enz.*

§. CCIV. De *Morbi endemici acuti* (§. XLVI-XLVII. COROLL. I, II, III, V.) hebben het zelfde onderlinge verband ten gronde (§. CLXXXII-CXC.); de bykomende uitwerkende oorzaaken, zoo wel van binnen (§. CLXXIX.) als van buiten (§. CXLI, CXLII.), by de zonderlinge eigenſchappen der onderſcheidene jaargetyden (§. XXXV. 1-4. XXXVII-XL.), van kouder en vogtiger, drooger en heeter enz. maaken die tot verſchillende *Morbi Epidemici*; uit de ruime medegedeelde berigten omtrent dit ſtuk ten vollen kennelyk. — Want agtervolgens deeze onderſcheiden geſteldheid van warmer of vogtiger, beginnen de *Epidemique* Ziekten (§. XLVII.) vroeger of laater, en zyn van een korter of langer duur, of met hevige toevallen verzeld. „ Indien de hitte vroegtydig komt, en „ den ganſchen herfst voortduurt, zonder door „ verfriſſende winden en regens gemaatigd te „ worden, zoo wordt het ſaiſoen zeer onge„ zond," ('t geen de berigten van *Maartensdyk*, *Leiden* en *Haarlem* bevestigen, enz.); „ de ziekten komen vroegtydig te voorſchyn, „ en zyn zeer hardnekkig. Maar indien de zo„ mer ſpaade kome, eenpaariglyk door alle de „ berigten bevestigd, en de regens by geſtaa„ dige

„ dige winden dien verkoelen", (agtervolgens het naauwkeurige berigt van *Middelburg*,) „ of „ wel, dat de koude van den herfst vervroege; „ dan zyn 'er, volgens den Heer PRINGLE (*t*), „ weinig zieken, de toevallen zyn gunſtig, en „ de geneezing is gemakkelyk." Welke opgave zyn Ed. aan de waarneemingen van den Heer L. STOKKE erkende verſchuldigt te zyn (*u*).

§. CCV. Volgens deeze overweeging is de aart der doorgaande Landziekten mede niet bezwaarlyk op te losſen; en alleen in trappen en uitwerkingen van de voorgaande (§. CLXXXV-CXC.) *ſleepende Landziekten* verſchillende; als welker oorzaaken zoo wel in de maag en darmen enz. of de zoogenaamde eerſte wegen, en in de belette doorwaasſeming enz. als geene, hunne eerſte zitplaats hebben. Weshalven zy dan ook natuurlyk tot den rang der *intermitteerende* en *remitteerende* koortſen, en *Morbi catarrhales*, (volgens §. XLVII. CXXX. COROLL. II, III.), behooren.

1. Het

(*t*) *Maladies des Armées*, pag. 7.

(*u*) Vermits de Verhandeling van dien Heer, van de jaarlyks in den nazomer hier te lande (te *Middelburg in* ZEELAND) in zwang gaande Ziekte, bekend onder den naam van *Galziekte*, uitverkogt, en niet gemakkelyk te bekomen is, deele ik de Tafel der Waarneemingen (pag. 75.), waar op alle deeze waarheden rusten, agter onder de *Bylagen* Dd mede. Het ware wel te wenſchen, dat dit Werkje met eene Tweede Druk vereerd wierde. —

1. Het verband der eerſten, is door den Heere *Doctor* STOKKE (*v*) zoo volleedig verklaart, dat het overtollig zyn zoude, daar iets by te doen. — De Heer PRINGLE heeft het beloop derzelven insgelyks nader ontvouwd (*w*), ten aanzien van het meerdere of mindere vogtige weder, zeggende: „ Het verdient hier zyne „ opmerking, dat de regenachtige en natte jaar„ getyden veel van den anderen verſchillen. In „ de *moer*- en *broekige* en *onder water ſtaande* „ *Landen* (*Pays marecageux*), veroorzaaken „ de aanhoudende en bovenmaatige hitte, uit „ aanmerking van de menigvuldige opgehevene „ uitwaasſemingen, de grootſte vogtigheid in den „ dampkring; daar in tegendeel de aanhoudende „ regens, geduurende de hitte, de lucht verkoe„ len (§. XL. not. *w*.), het onmaatige der dam„ pen bedwingen, het ſtilſtaande water verdun„ nen en vernieuwen; en alles, dat verdorven „ en verrot was, nederploffen. Maar, indien „ zwaare regens in den voorzomer door hevige „ en aanhoudende hitte gevolgd worden, over„ ſtroomen deeze regens de Landeryen, ver„ ſchaffen meerder vogten ter uitwaasſemingen, „ maaken het jaar-ſaiſoen ongezonder, en de „ ziekten hardnekkiger": (het geen met de berigten van *Zutphen*, *Culenborg*, *Buuren*, *de* *Be-*

(*v*) In de zoo even aangehaalde Verhandeling, p. 9-21.
(*w*) *Maladies des Armées*, pag. 8 & ſuiv.

Betuwe, het Land van *Arkel*, den *Alblasserwaard*, enz. overeenſtemt). „ Men kan bo-
„ ven dien aanmerken, dat de ziekten nooit
„ beginnnen, voor dat de hitte eenigen tyd
„ hebbe aangehouden, waar door de uitdamping
„ en verrotting des waters tyd konde hebben,
„ dermaate te ontaarten." (Mede met de waarneemingen van *Middelburg*, §. L. 3. van *Leiden* en *Haarlem*, §. LXXIII. 1, 3. enz. overeenkomende). „ Men kan derhalven de *Epi-*
„ *demique* ziekten van het einde van *July*, of
„ van het begin van *Augustus*, geduurende de
„ hondsdagen, rekenen te beginnen: haar ken-
„ nelyk verminderen of afneemen geſchiedt by
„ het eerſte afvallen der bladeren, en haar ein-
„ de, wanneer het begint te vriezen. Het
„ overige van het jaar is gezond, ten minſten
„ niet zoo geſchikt om ziekten voort te brengen
„ (§. XLV, XLVI.). — Men moet nog aan-
„ merken, dat, of ſchoon de grootſte hitte in
„ de maand van *September* voorby zy, de door-
„ gaande ziekten nogthans niet ophouden, we-
„ gens het onderſcheid van de warmte tuſſchen
„ den dag en den nacht (§. XLVI.). De
„ dag is doorgaans heet, maar de nachten zyn
„ koud, en de nevels zyn menigvuldig. Dee-
„ ze ſchielyke veranderingen belemmeren de on-
„ zigtbaare uitwaaſeming; waar door de deelen
„ van het bloed, welke het meest aan bederf
„ onderworpen zyn, te rug gehouden, en ge-
„ nood-

„ noodzaakt worden naar de ingewanden te wy-
„ ken, alwaar zy de gedaante van eene ſcherpe
„ en bedorve gal aanneemen (§. CLXXXVI. 2.)
„ Men dient zich ook te herinneren, dat de zo-
„ mers op het vaste Land beſtendiger, en het
„ weder ſtandvastiger zy; gelyk in *Engeland*
„ op dezelfde breedte; en dat de hitte in de
„ *Nederlanden* heviger en verſtikkender zy, dan
„ men gewoonlyk in bergachtige landen gewaar
„ wordt.

2. „ De ziekte van den zomer, en de groote
„ algemeene ziekte (van de *Landen* van den
„ HELIUS enz.), is een koorts van eenen tus-
„ ſenpozenden aart, welke doorgaans aan eene
„ anderendagſche, maar van een kwaad ſoort,
„ gelyk is. In vogtigere landſtreeken," (ver-
ſtaat 'er hier de onder water ſtaande, of *ge-
inondeerd* geweest zynde §. CI. enz. onder),
„ en geduurende het ongezondſte der jaar-ſai-
„ ſoenen, zyn het dubbelde anderendagſche,
„ wederkeerende (*remittentes*), aanhoudende
„ Rotkoortſen (*continuæ putridæ*), en zelfs
„ heete koortſen (*Febres ardentes*) (*x*).

3. „ Alle deeze ziekten, ſchoon onderſcheiden
„ ten aanzien van de eigene geſteldheid en an-
„ dere

(*x*) Men zie de Verhandelingen van L. STOKKE, J. KLOEK-HOFF, J. DE MAN, [en myne Verhandeling,] herhaalde maalen aangeweezen.

„ dere omſtandigheden, zyn nogthans van den-
„ zelfden aart, en komen van dezelfde oorzaak
„ voort. Ik wil 'er geen ander bewys toe by-
„ brengen, dan de *Febres continuæ* (aanhou-
„ dende Koortſen), en de *Febres ardentes*,
„ (heete Koortſen) van dit jaarſaiſoen, welke
„ gemeenlyk in gewoone tusſenpoozende koort-
„ ſen eindigen." — Het geen hier van de *Provincie* ZEELAND gemeld wordt, is teffens van alle die landen te verſtaan, alwaar de zoute ſlikken (§. CXXIV.) werken.

§. CCVI. Ten aanzien van het verſchil der onderſcheidene Landen, gaat die zelve Schryver op zyne gemaakte ondervinding dus voort: „ Naar maate van de koelheid van het ſaiſoen, „ en het hoogere en droogere der landen, ſchy-
„ nen de ziekten min gevaarlyk, zyn meer we-
„ derkeerende (*remittentes*), en tusſenpozen-
„ de (*intermittentes*), en wyken meer af van
„ den aart der dubbele anderendagſche, aanhou-
„ dende rot- en heete koortſen. Wanneer de-
„ zelve in haaren ergſten ſtaat zyn, zoo wyzen
„ 'er de uitwerkſels klaarblyklyk de oorzaak van
„ uit: zynde deeze koortſen van dorst en bui-
„ tengewoone hitte verzeld; de tong is zeer
„ beſlagen, de ſmaak is bitter; men heeft trek
„ naar zuur, en heeft een afkeer van alle dier-
„ lyk voedſel; men geeft over, gevoeld eene
„ groote benaauwdheid aan het hart, alles van

blaau-

„ blaauwe vlekken en andere gelyken verzeld „ zynde", en volkomen overeenkomende met het geen daar van in het mindere gevoeld, en in het meerdere (§. CXXX. COROLL. II.) bevestigd is. „ Deeze toevallen geeven duidelyk te „ kennen, dat 'er, zoo niet een bederf van al„ le de vogten, ten minſten eene groote ont„ aarting der galle, plaats hebbe: en gelyk de „ ziekte met deeze verſchynſelen tusſenpoozende en wederkeerende worden, zoude men ge„ noopt worden te gelooven, dat de goedaartigſte tusſenpoozende koortſen van dit ſaiſoen, „ aan eenen minderen trap van dezelfde werken„ de oorzaak moeten toegeſchreeven worden." Het geen, naar myn oogmerk, en, zoo ik agte, dat der Maatſchappye, te bewyzen was. En overvloedig uit de medegedeelde berigten, gebleeken is.

§. CCVII. De *Choloræ* erkennen denzelfden toereikenden grond, en komen uit dezelfde Baarmoeder voort (§. XLVII. 3.); want „ of „ ſchoon men zelden den naam van eene door„ gaande ziekte geeve, zegt de Heer PRINGLE, „ aan het Boort (*Cholera morbus*), en aan den „ Roodenloop, zoo zyn het nogthans gewoone „ ziekten in vogtige landen. Zy vertonen zich „ in het zelfde ſaiſoen als de koortſen, en ſchy„ nen niet, dan eene byzondere bepaaling van „ bedorvene vogten te zyn" (Was het leer-

ſtuk van de *Fermentatie* in de Geneeskunde gebleeven, van welke de *Fermentatio animalis*, zoo wel van de ouden, als de *Fermentatio vegetabilis* enz. van de hedendaagſchen erkend en verklaard is, zouden veele ziekten gemakkelyker gekend, en duidelyker begreepen worden.)
„ Indien de eerſte wegen hen den doorgang toe-
„ laaten, ontſtaat 'er een boort of rooden loop;
„ maar indien dezelve in het bloed blyven, ver-
„ oorzaaken zy eene tusſenpoozende wederkeerende, of aanhoudende koorts" (*y*). En dit ſchynt de rede van de omkeering en verwisſeling deezer ziekten te *Nymegen* (*z*) enz. te zyn.

§. CCVIII. „ De Koortſen en de Buikloop zyn dikwyls van Wormen verzeld, welke men niet moet aanmerken, als de oorzaak
„ deezer ziekten; maar alleenlyk als een kenmerk van de kwaade geſteldheid der ingewanden, veroorzaakt door het bederf der voedſels en de zwakheid der vezelen, alles veroorzaakt door de warmte, de vogtigheid en het
„ bederf (*putrefaction*) van de lucht" (*a*): (overeenkomende met de berigten van *Middelburg*, van *Zutphen*, FRIESLAND, GRONINGEN enz.

(*y*) *Ibidem*, pag. 12.
(*z*) J. DE MAN Verhandeling enz. pag. 59.
(*a*) *Maladies des Armées*, l. c.

enz. De aart der voedſels, en het onderlinge verband daar van, boven opgegeeven.) ——— „ Dusdanig", zegt die Schryver, op dat ik zyn Eds. woorden, welke ik, als den best my bekenden legger, ten grond legge, waar in de meest boven verhandelde waarheden zamenloopen en inſtemmen, overgenomen heb, nogmaals gebruike; „ zyn de *Morbi endemici acuti* van de laage vog- „ tige gedeelten der *Nederlanden.*" En deeze ziekten aan de *Morbi chronici* verbindende, zegt zyn Ed.: „ De *voornaame ſleepende Ziekte* is „ een ſoort van eene *Scorbut*, eigen aan eene „ vogtige bedorven lucht." Volkomen aan al het betoogde beantwoordende, welke nogthans van die der gebreken, uit verſlapping der vezelen, door warme verſlappende dranken en meelachtige ſpyzen, en gebrek aan beweeging, moeten onderſcheiden worden.

§. CCIX. „ Ten aanzien van de onder- „ werpen, zyn het alleen de gegoedſte Ingeze- „ tenen, of zulken, die beter dan het gemeen „ kunnen leeven, welke voor de ziekten der „ laage vogtige landen bevryd blyven. Want „ deeze luchtſtreeken vereisſchen drooge huizen „ of verhevene vertrekken, maatige beweeging, „ zonder in de zon, of in de avond-uitwaasſe- „ mingen te arbeiden, eene genoegzaame veel- „ heid goeden wyns (§. LXXVII.), en ge- „ zond voedſel. — Zonder deeze hulpmid-

„ delen, zyn niet alleen de Vreemdelingen, „ maar de natuurlyke Ingezetenen zelve, naa „ groote hitte zeer onderhevig aan ziekten, van „ welke de kloekſte geſtellen niet meer als de „ anderen uitgezonderd zyn" enz. (*b*).

§. CCX. De waarneemingen van de *Garnaalen*, *Haring* en *Kruisbezien* (§. CLXCIV. 2, 3, 4.) hier by voegende, kunnen ons herinneren, hoe die ſpyzen in heete zomers enz. ſchaaden konnen. Men zie de Tafel der waarneemingen van de groote hitte te dier tyd te *Amſteldam* (*c*), en het getal der zieken aldaar aangehaald; waar uit ik alleen de aanmerking op de Garnaalen zelve overneeme; van welke men ſchreef: „ Men heeft aangemerkt, dat de gar„ naalen, het zy door de hitte en droogte van „ deezen zomer, of uit eene andere oorzaak, „ witter of bleeker van couleur en zoo fris niet, „ of weeker en ſlapper van zelfſtandigheid zyn ge„ weest, dan in andere jaaren." — De meeste toevallen, welke ik in 1773. op den Haring heb zien volgen, waren insgelyks in het heetſte van den zomer, wanneer de hitte een geruimen tyd geduurd, en door eene warme vogtige lucht ver-

van-

(*b*) *L. c.*

(*c*) *Uitgezogte Verhandelingen*, IV. Deel, pag. 474. of de Tafel daar van in de *Bylagen* lett. Y.

vangen werd (*d*). — De afgaande koortſen, welke men in *Mey* 1769 te *Amſterdam* vernam, en in eenigen *irrigulier*, in anderen *dubbele afgaande koortſen* waren, meerendeels hardnekkiger en traager om te geneezen, gingen verzeld met *ylhoofdigheid*, *braakingen*, en de hevigſte *colyk-pynen*; waar toe mogelyk het drooge ſaiſoen, de ſcherpe Noorde winden, als ook het onmatig eeten van *onrype Kruisbezien*, die in dit jaar vroeger dan gewoonlyk, en overvloediger geweest zyn enz. kunnen toegebragt hebben (*e*). Mogelyk kan de bovengemelde luchtsgeſteldheid aanleiding gegeeven hebben, waarom de *blaauwe Pruimen* en *Kroosjes* ſomtyds door openbaar gezag verboden werden. Naardien zy de geneigdheid der ingewanden, om zich van de ſcherpe galachtige ſtoffen te ontdoen, hebben kunnen bevorderen, waar door de afgangen en loop vermeerderd en aangezet zyn. Terwyl de rype vrugten, in zich zelven aangemerkt, in deeze ziekte onſchuldig zyn: gelykerwys dit de Heer HANNES (*f*) duidelyk beweezen heeft: en ik in myne berigten vinde aangeteekend: *dat de Roode*

(*d*) [De Oester-Colyken, die met braaken en afgaan in 't jaar 1775. in *'s Hage*, enz. in *October*, veelen pynelyk kwelden, werden onder eene warme vogtige luchtsgeſteldheid vernomen. De Oesters zagen 'er geel en wankleurig uit; het nat in de ſchulpen was ook ontaart en ſchuimende.]

(*e*) *Dezelve*, pag. 302.

(*f*) Van de onſchadelykheid der vrugten in den loop.

Roode Loop te CAMPEN *niet ophieldt, voor dat men by toeval ontdekte, dat vrugten alleen denzelven ſtuiten en geneezen konden.*

§. CCXI. Eindelyk de eigenſchappen der gemeene *Catarrhi* (§. XLVII. 1.), van eenen roosachtigen aart zynde; der *Catarrhi maligni*, uit opvulling der vaten ontſtaande (§. XCIV.), met het onderlinge verband van de te rug werking der belemmerde uitwaasſemende ſtoffe (§. CLXXXIV.), en de gevolgen, welke dit overwigt op de ingewanden hebbe (§. CLXXXVII.); benevens de veranderingen, welke deeze geſchiktheden ondergaan (§. XL.), overweegende, zullen de gegrondheid der COROLLARIA II. III. IV. §. CXXX. natuurlyk blyken; en ook deeze ziekten, zoo wel als de voorgaande, bevonden worden, haaren voornaamen grond in het beſtuur der eerſte wegen te hebben. Waar op alle de waarheden van den opmerkzaamen HUXHAM, zoo in het opmaaken, als het behandelen dier ziekten, uitkomen; 't geen door de *molimina critica*, of de pogingen der natuure, in het oplosſen derzelven, nader bevestigd wordt. Weshalven men met zonder reden uit eene voornaame Stad blyft klaagen, dat men in zekere plaatſen, in weerwil van de duidelyke proeven en herhaalde goede uitkomſten, nog al aan het oude vooroordeel hangen blyft, om in deeze ſoort van ziekte, waar onder natuurlyker

wyze

wyze de *Febres pupuratæ* behooren, en in welke meer eene ontbinding of ontaarting van het bloed, dan eene waare ontſteeking, plaats hebben kan, de geneezing door aderlaaten beproeft, dewelke door zagte *Emetica*, *laxantia en antiſeptica* behoorde volvoert te worden.

§. CCXII. Uit overweeging van alle deeze waarheden, kan men den uitſlag, bekend onder den naam van *Eryſipelas urticatum* (§. LVII. 4.), en alle die ſoorten, welke tot de *Claſſen* der *Febres eryſipelacæ* behooren, hier niet van uitſluiten; naardien alle de verſchynſels, eene ſcherpe galachtige ſtoffe, in de eerſte wegen huisvestende, allerduidelykst bewyzen. Onder de veele gevallen, welke de Heer DE MAN van de eerſte gezien en behandeld heeft, was 'er een, het geen zyn Ed. der aanteekening niet onwaardig geoordeeld heeft, en tot dit verband juist dienende is; te weeten: dat zeker gemeen Man, dagelyks, altyd op het zelfde uur, te gelyk met de hevigſte maag-pynen, galachtige braakingen en buikloop, deezen uitſlag over zyn geheele lichaam kreeg; en daar van telkens, gelyk ook van de maag-pynen, en overige toevallen, naa verloop van drie of vier uuren, ten eenemaal bevryd bleef. — Na eenige middelen te vergeefs beproefd te hebben, werd hem een braakpoeder van de *ipecacuanha* toegediend; waar door hy eene menigte van Gal uitwierp, zon-

zonder dat nogthans de vuurigheid naliet op haaren gezetten tyd weder te keeren: eene *periodique* wederkeering deed zyn Ed. beſluiten, om des anderendags na geëindigde *paroxytimi*, tot den Koortsbast, met *Rhabarber* vereenigd, over te gaan; waar door eene ruime en galachtige doorloop verwekt wordende, de volgende *paroxyſmus* vry maatig was, en daags daar aan den Lyder tot volkomene gezondheid wederkeerde. Waar op zyn Ed. dus voortgaat: „Sedert dien „tyd heb ik zeer twyffelachtig geſtaan, waar ik „de oorzaak van die huidsziekte plaatſen zal; „of in het bloed, en alzoo *ideopaticè*; of in „de eerſte wegen, en alzoo *ſympaticè*; deeze vuurigheid voortbrengende." — Welke twyffeling uit de vorige waarheden opgelost, en door de geneezing van deezen geëerden Schryver bevestigd wordt." „Dit is zeker, zegt „zyn Ed., dat ik de geneezing het best heb „zien bevorderd worden door *evacuantia ſurſum & deorſum.*" —

§. CCXIII. Dat zich ſomtyds *Aphthæ*, (de Sprouw), by deeze ſoorten van ziekten laaten zien, is niet onmogelyk. Dezelve zyn niet ongemeen by de Rotkoortſen te *Franeker*: van gelyken had de Heer KLOEKHOF te *Culenburg* dikwyls vernomen, dat die met de ſprouw ſcheidden; en te *'s Boſch* waren die (§. LVI. 4.) by de Rotkoortſen met den hik doodelyk ge-

geweest. Te *Nymeegen* waren die, zoo veel men wist, nimmer by die Rotkoortſen waargenomen. Waar omtrent men vraagt: „ Zoude „ dit ook aan de hooge ligging onzer ſtad toe te „ kennen zyn; Maar waar blyft men dan met „ *Maurik* in de laage NEDERBETUWE; en met „ *Drumel* in het benedenſte van het Land van „ tuſchen MAAS en WAAL, alwaar men mede „ in die ziekte geene ſprouw ontdekt hebbe? „ Zoude men dan", (vraagt men eindelyk,) „ zulks niet liever aan de Veen-gronden van „ FRIESLAND en der *Majorie* kunnen toeſchry- „ ven"? Waar omtrent men zoude kunnen antwoorden:

1. Dat de ſprouw een gewoon *ſymptoma* is der *Morbi mucoſi* (*g*), uit opvulling der vaten ontſtaande. En dus niet ongewoon zy in *Catarrhalibus.*

2. Dat zy, volgens HIPPOCRATES, zelve met een warme vogtige luchtsgeſteldheid gepaard ging, hoedanig die was, welke hy, Lib. III. Sect. III. beſchreef: *Exiſtente igitur anno auſtrino, humido & leni, hyeme quidem ſalubriter agebant, præter tabidos* (*h*). — *Et multi ex faucibus laborabant, febres ardentes una cum phre-*

(*g*) ROEDERER & WAGLER, *l. c.* pag. 53. &c.

(*h*) Foës, Sect. VII. pag. m. 167.

phrenitide, ſerpentia oris ulcera pudendorum tubercula enz. (*i*), in welke luchtsgeſteldheid zy door KETELAAR zoo gemeenzaam in ZEELAND gehouden werden, dat hy dezelve, in eene warme en vogtige lucht, als een *Morbus endemius* (*k*) hield.

3. Dat HUXHAM die insgelyks in de *Febres nerveæ* gezien en veroordeeld heeft (*l*); en in de *Febres putridæ malignæ petechiales*, omtrent den 11. en 14. dag, met 't verdryven van de *Petechien*, groote menigte witte *miliaria*, enz. heeft waargenomen (*m*).

4. Dat de *Baron* VAN SWIETEN de *Aphthæ* grootelyks met de *miliaria* achte over een te komen (*o*).

5. Dat zy, volgens BOERHAAVE (*o*), in veele *Morbi acuti*, uit ontſteeken ingewanden ontſtaan. En veele ziekten van dit ſoort tot de *Catarrhi maligni*, van eenen ſcherpen en roosachtigen aart zynde (§. XCIV.), boven dien door de ſcherpte der ontaarde en bedorvene galſtoffen

(*i*) *Ibidem*, pag. 171.

(*k*) *De Aphthis noſtrat.* pag. 32.

(*l*) *Diſſert. de Febr. nerveſ. Oper. Phyſ. Medic.* Tom. I. pag. 165, 175.

(*m*) *Ibidem*, Tom. II. pag. 98. cap. VII. *de Putrid. mal. Petechial. Febr.*

(*n*) *Comment.* Tom. III. pag. 200.

(*o*) *Aphoriſm. de cogn. & cur. morb.* §. 978.

ſtoffen en anderen, zeer worden aangedaan, en de geſchiktheid tot dezelve, dus natuurlyk medebrengen.

6. Dat zy volgens de bevinding van allen, doorgaans gevolgen zyn van eene kwaalyk-geſlaagde *Criſis*, 't zy die door een kwaad beſtuur belemmerd, of door onvermogen van de natuur te laat bewerkt zy, of niet genoegzaam volvoerd wordt. — Zoude men hier op niet mogen aanmerken, dat, vermits de ziekten te *Culenborg*, die dikwyls op watervloeden volgen, wel gedeeltelyk aan de vogtigheid der woningen en ſlaapſteden; — inzonderheid aan gebrek van brandſtoffen en aan goed voedſel, toeteſchryven zyn; en ten grootſten deele by de behoeftigſte van de kleine gemeente zich bepaalen; het laatſte geval dikwyls plaats hebben konde. — Van gelyken in de *Febres Catarrhales biliioſæ* te *'s Hertogenboſch*, en uit den aart der ziekte, en dat de zieken in het geheel geene ontlastende middelen konden verdraagen, waar door de zondigende ſtoffe konde uitgedreeven worden, niet onmogelyk waren. — Daar zy te *Nymegen*, te *Maurik*, en te *Drumel*, door de ſpoedige ontlasting der zieke ſtof, de opwakkering der *Perſpiratie*, door de *rad. Serpentaria*; en het geeven van den koortsbast, van den eerſten aanbeginne der ziekte, onmiddelyk na het braakmiddel, door het voorkomen der *Criſis*, en het

in ſtaat ſtellen der natuur tot dien ſtryd, onder maatig ontlasten, minder gelegenheid konden hebben, om den 11. of 14. dag te verſchynen.

§. CCXIV. Het onderlinge verband der ontſteekene en zinkingachtige ziekten, die van den winter, in eenen ruimen zin genomen, uitmaakende, hebben mede haaren grond in de byzondere geſteldheid van den Dampkring, met opzicht tot de Jaargetyden (§. XLV.); den zonderlingen ſtand des *Barometers* (§. XXXVII. 1.), en daar mede verzeld gaande luchtsgeſteldheid, ten aanzien van de winden, in de *Nederlanden* waaijende (§. XXXV. 3. *a*, *b*. 1, 2, 3. COROLL. I. §. XXXVIII. 2. XLIII. COROLL. I.). Zoo dat, gelyk de voorgaande ziekten (§. CIV.) van eenen heeten en droogen zomer afhingen, en naar maate van deeze luchtgeſteldheid menigvuldig waren; in tegendeel by verfriſchende en verkoelende winden, naauwlyks vernomen werden: deeze wederom meerendeels van hooge en drooge, en daar tegenovergeſtelde laage en vogtige winden afhangen. — Derzelver aart en loop is boven (§. XL. 1. *b*. 2. XLII. 4, 5. XLVI. XLVII. 1.), zoo wel als de verwiſſeling derzelven, op andere tyden des jaars, uit HIPPOCRATES (§. XXIX. not. *a*. XLVI. not. *a*.), en de medegedeelde berigten (§. L. 1. enz.), genoegzaam aangeweezen. Waar toe de ligginge van ſommige Steden, Plaatſen en Landen,

(§.

(§. XXX. not. *e.* XXXV. COROLL. II. not. *i.* LXXXIX. COROLL. III.), aan een meerder vermogen van zekere byzondere winden (§. C. 1, 2. COROLL. I, II.) blootgeſteld, by de ſchielyke verwiſſeling van dit veelveranderende *Climaat* (§. XLIV.), en de byzondere levenswyze van ſommigen (§. CXXXII, CXXXIII. CLXXV. 4.) in het zelve, het hunne toebrengen. —— Gelyk de waarneemingen van *'s Hage*, van *Amſterdam*, van *Vliſſingen*, en van *Overflacquée*, by de medegedeelde berigten, met elkanderen vergeleeken, dit overvloedig bewyzen.

§. CCXV. Uit welke overweeging zy, na eene voorafgaande aanhoudende Luchtsgeſteldheid, zoo wel de gedaante van *Morbi epidemici*, als die van den zomer en van het najaar aanneemen. Met dit onderſcheid, dat de zuivere ontſteekene ziekten, meest gevolgen van voorafgaande koude en ſchraale winden zyn; de *Catarrhale* in tegendeel op aanhoudende koude en vogtige luchtsgeſteldheden zich vertoonen. De welke, naar de byzondere deelen, die zy aandoen, in *Apoplexiæ*, *Anginæ*, *Pleuritides*, *Peripneumoniæ*, *Rheumatismi univerſales vel particulares*, en *Febres catarrhales* beſtaan; even duidelyk uit de voorige bewyzen (§. CCXIV.) af te leiden. —— HUXHAM zag niet weinig *Apoplectici* en *Hæmiplectici* ſterven, wanneer in Maart 1747. de Oosten wind telkens naar het

Noorden ging (*p*). Hy haalt 'er RAMAZZINI op aan, die (*in Conſtit. Epid.* 1691. Sect. 3.) de Beroerten onder de ziekten plaatste, welke door eene zeer koude en drooge lucht worden voortgebragt. Hy bevestigt dit met de bevinding van COLE; en werd het zelve in Maart 1748. gewaar, in welke veelen met Beroerten en Lamheden getroffen werden; en zegt (*q*) aldaar, dat HIPPOCRATES de *Paraplegiæ epidemicè* heeft zien regeeren, 't geen COLE insgelyks heeft aangeteekend. Overeenkomende met de waarneemingen van *Vliſſingen* (*r*) van 1748 enz. — Dat der overigen is even duidelyk uit de ruime aangeweezene waarneemingen af te neemen. —

§. CCXVI. En zoo wel als in de voorgaande (§. CCIV.) de *Apparatus primarum* (§. XLVII.) de grond was van de uitwerking van den byzonderen dampkring (§. CCV.) op de lichaamen der menſchen, zoo is 'er van gelyken eene niet min geſchikte geneigdheid in dezelven, tot voortbrenging van deeze Ziekten; want behalven de verminderde uitwaaſeming der lichaamen in den winter (§. XLVI.), zoo heeft Hip-

(*p*) Tom. I. pag. 349.

(*q*) *Ibidem*, pag. 362.

(*r*) *Verhandelingen van het Zeeuwſch Genootſchap te Vliſſingen*, pag. 623.

HIPPOCRATES (*s*) al aangeteekent: *hyeme pituita in homine augetur*; dat de ſlym in den winter vermeerdert: *at vere adhuc quidem viget, ſed ſanguis increſcit*; maar dat in de lente de ſlym nog wel vermogende is, doch dat het bloed toeneemt. Weshalven de longen meerder vatbaarheid voor deeze ziekten, dan in den zomer hebben; en 'er van gelyken meer ſlym in de *cryptæ glanduloſæ inteſtinorum* wordt afgeſcheiden, dan in den zomer, en de wederſtand in de huid minder is. — Waar uit men verder door vergelyking van den aart der ziekten (§. CLXXXIII-CLXXXV.), by de voorige oorzaaken (§. CCXIV.), nader ligt ontfangen kan.

§. CCXVII. Dit wel in acht genomen zynde, zal men beſeffen, waarom de verkouwdheden de eerſte en gemeenſte ziekten van dit ſoort uitmaaken; die, wanneer zy ligt zyn, zelden nadeel aanbrengen, maar veeltyds heilzaam zyn, als door welke de belemmerde uitwaasſeming herſteld wordt; maar wanneer die zich in het vlies van de luchtpyp uitbreiden en verwaarloosd worden, van veel te grooten gevolg zyn (§. CXCV. 5.), om in de geboorte niet tegen gegaan te worden. Wanneer die aanmerkelyk zyn, gaan zy doorgaans met koorts verzeld; en het ganſche lichaam aandoende, brengen zy de zoo-

(*s*) *De Natura Hominis.* Foës. Sect. III. pag. m. 6.

zoogenaamde *Febres catarrhales*, des avonds zich gewoonelyk verheffende (§. XXXIV. 1, not. *b.*), voort (*t*); de longen teffens, in slymige geſtellen, vooral in het voorjaar aandoende, verkrygen ze de gedaante van *Peripneumoniæ nothæ* (§. XL. 1. *b.*) (*u*); doch de uitwaasſemende ſtoffe teffens op de darmbuis vallende, dien van *Febres mucoſæ benignæ* (*v*): en in kwynende geſtellen, met ſleepende koortſen ſukkelende, dien van *Febres nerveæ* (*w*); gaande zoo wel in dit ſaiſoen, als dat van den zomer, benevens de *Febres catarrhales*, naar de verſchillende veranderende luchtsgeſteldheid, en den aart der ontaarte ziekte-ſtoffe, in *Febres malignæ* over. — De *Febres catarrhales* zyn in het eerſte geval, van eenen kouden, traagen en ſlymigen aart, en van eene moeijelyke geneezinge: in het laatſte van een rottig ſoort, en veeltyds doodelyk. — Veelal hebben zy haar eerſte beſtaan in eene ſlymige geſteldheid, en

(*t*) F. Hoffmann M. R. S. Tom. II. Sect. I. cap. VI. pag. 44. cum G. P. Nenter *Fundam. Medicin.* Tom. III. Tab. CXXXVII. cap. IX. pag. 525. &c.

(*t*) H. Boerhaave *Aphor. de cogn. & cur. morb.* §. 667. cum van Swieten *Comment.* Tom. II. pag. 799.

(*v*) Roederer & Wagler *l. c.* Sect. II. §. IV. pag. 51.

(*w*) R. A. Vogel *Academ. Prælect.* §. 56. pag. 40. alwaar de voornaamſte Schryvers voorkomen, welke over deeze Ziekte geſchreeven hebben. Terwyl de Nederlandſche Leezer de Vertaaling van Huxham *over de Koortſen*, hier op nazien kan.

en in de ontaarting van de wei van het bloed: waarom de *criſes* zoo moeijelyk zyn, en veeltyds op de klieren enz. vallen; van hoedaanigen aart ook de *Bof* is; en zich in allen, door de gewoone wegen, niet laaten ontlasten. Kwaadaartig wordende, verſchillen haare uitwerkingen, naar maate het ſlymige, het roosachtige of galachtige, volgens de verſchillende luchtsgeſteldheid in dit ſaiſoen, uit hoofde van den evengenoemden oorſprong, en de algemeene ontbindinge dier vogten, en door middel van deeze van het bloed, de overhand hebbe; en gaan naar gelang derzelven, mede met Sprouw (§. CCXIII.), *Miliaria*, of *Petechien* verzeld. — Van hier dan wederom den oorſprong der *Febres catarrhales bilioſæ* (*x*), *mucoſæ malignæ* (*x**), *petechizantes* (*y*) enz. Waarom de *Febres catarrhales*, van ſommigen tot de *Febres quotidianæ continuæ*, of *Synochi ſimplices*, gebragt worden (*z*), van de ouden reeds zoodanig genoemd.

§. CCXVIII.

(*x*) *Ibidem*, pag. 38. [*Hiſtor. Conſtit. Epidem.* Sect. II. §. XXXVI. pag. 71.]

(*x**) Roederer & Wagler *l. c.* pag. 67.

(*y*) F. Hoffmann *l. c.* cap. X. pag. 75. cum G. P. Nenter *l. c.* cap. XIX. Tab. CXLVII. pag. 607.

(*z*) G. P. Nenter *ibidem loci*, vergeleeken met C. Celsus, Lib. III. cap. III. pag. m. 116.

§. CCXVIII. De veelvuldige gedaante deezer ziekten, zoo wegens haare verwandſchap met het ontſteekene, het roosachtige, het te rug blyven der uitwaasſemende ſtoffe, de vermeerderde afgeſcheiden ſlym en gal, de ontaarting der zelve, veeltyds met wormen verzeld, de overgang tot eindelyke ontbinding, enz. vereiſchten, tot een klaarder en duidelyker begrip, en voorkomen veeler belemmeringen in de geneezing, eene onderſcheidener bepaaling. — Dan, dit de aart deezer Verhandeling niet wyder gedoogende, kan men met de grootſte vrugt het voortreffelyk Tractaatje van J. SELLE (z), hier op naazien; en de eenvouwdige van de zamengeſtelde, allerduidelykst leeren onderſcheiden.

(z) *Rudimenta Pyretologiæ methodicæ*, Berolini & Hagæ Comit. 1773.

DERDE

DERDE LID.

HOE MEN ZICH VOOR DEZELVE MOET BEHOEDEN?

§. CCXIX.

Men behoedt zich in't gemeen voor ziekten, door de oorzaaken te vermyden, die dezelve voortbrengen; of, door die uitwerkingen te veranderen, welke onder eene mogelyke verbeetering vallen kunnen; en de lichaamen voor derzelver invloed min vatbaar te maaken. — Van groote nuttigheid is hierom de kennis der voorſchikkende oorzaaken (§. XXVIII.), naardien men door een geſchikt beſtuur derzelven, in ſtaat geſteld wordt, om de daarſtellende of uitwerkende oorzaaken meer te bedwingen, of derzelver nadeelige vermogens voor te komen; en alzoo de ziekte te verminderen: te meer, alzoo dezelve den meesten tyd tot de naaste oorzaak medewerken. — Gelukkig waren wy dan, indien men van zulke weerkundige waarneemin-

gen voorzien ware, gelyk de Heer J. F. MARTINET, by het opdoemen der Zuider-zee, omtrent het naderen van den Oosten wind, heeft afgeleid (*a*); en de Heer BERRYAT (§. XLIII.) in zynen jongen Officier en waterzuchtigen lyder, by den aanſtaanden regen opmerkte. Waar van de eerſte, dien doorgaans een etmaal van te voren, en met de allerhelderſte lucht, wist te voorzeggen: en door geweldige ſnydingen in den buik, een groote verzwakking in de maag, meenigvuldig afgaan, en zekere zwaarmoedigheid, waar van hy geen reden geven konde, naauwkeurig daar van gewaarſchouwd werd. In de andere vermeerderden de uitwerpſels, in plaats van te verminderen, gelyk in het voorgaande geval, en luisterden naauwlyks naar de krachtigſte middelen (*b*). — Dergelyke voorbeduidende weerkundige waarneemingen ſchynen ook niet onmogelyk, indien die met vereenden vlyt ondernomen wierden! — De Schaapherder in *Engeland* heeft daar van een proef gegeeven (*c*). — Indien men dan van genoegzaamen voorraad van zulke waarneemingen voorzien ware, zoude men mogelyk meer duisterheden in ſommige lyderen kunnen verklaaren; eene gegronder voorbehoeding aan den zulken in het werk ſtellen; en zich met vrugt van dezelve bedienen kunnen. — De

(*a*) *Vaderl. Letteroeffeningen*, VII. Deel *Mengelw.* bl. 305.
(*b*) *Uitgezogte Verhandelingen*, IV. Deel, pag. 167.
(*c*) In zyneu *Boeren-Waarzegger*, enz.

— De gewoone weerkundige waarneemingen, hoe nuttig ook in andere opzichten, ſchynen, zonder nadere verbetering, hier niet genoegzaam toe. — Want, behalven dat die met te ongelyke *inſtrumenten* (§. XXXIV. 2. not *a.* en XXXV. COROLL. II. not. *i.*) worden waargenomen (*c**), zoo dienden die, zouden zy naauwkeuriger overeenkomen, en tot eene betere berekening dienen: 1. altoos met den *Thermometer* en den *Barometer* teffens na te gaan (*d*), (gelyk doorgaans geſchiedt,) gedaan te worden. Ten 2. gelyktydig, onafgebrooken, met gelyke overeenkomende werktuigen; en ten 3. altoos met het waarneemen van den vasten windſtreek, (waaraan de Heer LE FRANCQ VAN BERKHEY (*e*) de verſchillen, in de waarneemingen, op den huize *Zwaanenburg* en te *Amſterdam* gedaan, niet onwaarſchynlyk toeſchryft;) en alle de verſchynſelen der hemelſche lichaamen (§. XXXIV. COROLL. III. CXLI. 2.), gadegeſlagen te worden (*e**): wanneer mogelyk vaster ſchreeden zou-

(*c**) Men zie de *Weerkundige Tafels* onder de *Bylagen* enz. [Vergeleeken met de *Natuurkundige Verhandelingen*, V. Deel, in de *Waarneemingen* enz. van 1776. p. 648, 658, 672, 680, (*), 701, 709, enz.]

(*d*) J. LE FRANCQ VAN BERKHEY, *Natuurl. Hiſt. van Holl.* I. Deel, bl. 268. [met de *Natuurk. Verhandel.* pag. 644.]

(*e*) *Dezelve*, I. Deel, pag. 383, 384.

(*e**) [Waar van men door de Waarneemingen op *Zwaanenburg*, die thans maandelyks den geduurigen *Stand der Planeeten* aanwyzen, veel goeds te hoopen heeft.]

zouden kunnen gemaakt worden. Weshalven men als nu niet verder, dan volgens het bekende, handelen kan. — Boven dien behoorden de geneeskundige waarneemingen zoo ingericht te worden, dat, by alle deeze verſchynſelen, den dag en de plaats van de ziekte, van gelyken het *temperament*, de jaaren en de levenswyze, en wat boven van deezen aart is opgemerkt, medegedeeld wierden.

§. CCXX. Uit overweeging van de oorzaaken (§. XXIX.), welke de Ziekten uit de natuurlyke geſteldheid des Vaderlands voortbrengen, waar onder de *Lucht*, met opzicht tot den *Dampkring* (§. XXX.), een voornaam gedeelte uitmaakt; moet men, zoo veel mogelyk, tragten:

1. Den laagen vogtigen grond, die der huizen en der vertrekken, enz. en de nadeelige of bedorven lucht op en in dezelve, waar men kan, verbeteren, om de lichaamen tegen dezelve in ſtaat te ſtellen.

2. Alle zoodanige ſpyzen en dranken, zoo veel mogelyk, zoeken te vermyden, of in derzelver verbetering en bereiding, kan het zyn, ten goede te voorzien.

3. Alle omzichtigheid aan te wenden, om van bekwaame geneesmiddelen zich te bedienen.

4. De

4. De beſmettende vermogens krachtdaadig en in de geboorte tegen te gaan.

5. De gebrekkige beweegingen te veranderen, en de kwynende op te beuren. En eindelyk,

6. De kleeding naar den aart van het land, en de ſchielyke verandering der lucht in het zelve, in te richten.

Van de VERBETERING DER LUCHT *ter voorbehoeding van de Ziekten enz.*

§. CCXXI. Uit overweeging, dat de meest heerſchende hoedanigheid van de lucht, en van den dampkring, in te groote veelheid water bevattende deelen beſtond, het heerſchende eener vogtige lucht uitmaakende; zoo dient de eerſte en voornaamſte voorzorge van hier begonnen te worden, en daar over te gaan. — Men verbetert een vogtige lucht,

1. Door de water-deelen, welke in eene meerdere veelheid de boorden der Rivieren bevangen, en den grond bedekken, te verminderen; 't welk allerbekwaamst door ſchielyke en noodige afleidingen volvoerd wordt. Hierom is het,

2. Zeer

a.) Zeer te wenſchen, dat de poogingen van de Vaderen des Vaderlands (*e*), van deeze Maatſchappye (*f*), en van het *Bataafs* Genootſchap (*g*), ter verbetering van de Rivieren van dit Land, aangewend, van die gewenſchte uitwerkingen zyn mogen; dat de gebreken, uit het verloopen en verhoogen derzelve (§. XXIII. 1.) gebooren, en de gevolgen (§. CI-CXIII.), daar uit ontſtaan, zoo veel mogelyk, verholpen werden; en door te hoopene verdiepingen, mogelyke afleidingen, ontlasting van aanzienlyke binnen-boezems, vooral die van *Rhynland* (§. CVII. 2. *b.*), en verbeteren van den voorigen loop by *Herwen*, de nadeelige overſtroomingen werden verhoed, en de landen van het overtollige opper- en bovenwater ſpoediger mogen ontlast, en veele ziekten daar uit ontſtaande (§. CXIV-CXXI.), meer mogen verhoed, ten minſten zeer in getal mogen verminderd worden (*h*).

b. Het

(*e*) Betreffende de verbetering der *Spykenſe Dyken*, het *Panderſche Kanaal*, en de doorſnydinge van den *Bylandſchen Waard*. *Reſolutien van Holland*, van 1765 en 1772.

(*f*) I. Deel, pag. 773, enz.

(*g*) In het I. Deel van derzelver *Verhandelingen*, enz.

(*h*) [Men roemt reeds de pooging, van eene doorſnyding wegens de gemaakte veranderingen, in den jaare 1775. by *Westervoort* in den *Rhyn*, om de *Waal* meer, de *Lek* minder water te bezorgen, en den *Gelderſchen Yſel* te beletten, des winters buiten zyne oevers te gaan, en des zomers genoegzaam water te doen behouden; welk kostbaar werk uitnee-

b.) Het droogmaaken van de menigvuldige meeren en plasſen, konde van gelyken een menigte uitwaasſemende waterdeelen verminderen; en het nadeel uit de bovenkomende gronden in zoo verre verhoed worden, dat dit laatſte meer tegen den winter, of in den natyd, dan in den voorzomer (§. CXIII.), indien zulks doenelyk ware, geſchiedde.

c.) Gemeenſchappelyke ontlastingen, en vermogender werktuigen, konden insgelyks in GRONINGEN en FRIESLAND eene ſpoediger ontlasting bezorgen (*i*); zoo wel als het bekaden van het Koegras, en het bedyken der Gorſen en Mailanden in de aanwasſen van den *Dollert*, *Staats-Vlaanderen* (*k*) enz. ter verbetering van de gronden enz. in 't werk geſteld worden.

d.) Waar toe in de Steden het reinigen en ſchoonhouden derzelve grootlyks behoort (*l*).

2. Wordt

neemend gelukkig is uitgevallen, en aan die drie oogmerken voortreffelyk voldoet. Zie J. F. MARTINET, *Katechismus der Natuur*, I. Deel, pag. 408.]

(*i*) [Zoo ver ik onderrecht ben, is aan de verbetering van den waterſtaat van FRIESLAND in het jaar [1777.], volgens het plan van den Heer KRAJENHOF (§. CIX. not. *a.*), mede een begin gemaakt.]

(*k*) Met zie het nut der Bedykingen enz. door Mr. W. SCHORER *Nieuwe Vaderlandſche Letteroeffeningen*, V. Deel, n. 6. pag. 261. onder welk gedeelte des Vaderlands de Hoofdplaat in [1778.] ſtaat bedykt te worden.

(*l*) G. VAN DOEVEREN *Serm. Academ.* &c. pag. 52. *Nederl. Vertaaling*, pag. 57.

2. Wordt een vogtige lucht door geduurige beweeging (§. XLI. 1.), van deeze kwaade eigenſchap verbeterd; dewyl geene ſchaadelyker is, dan ſtilſtaan, of gebrekkige *ventilatie* (§. C. 2.).

a.) Onder de middelen, die te *Zaandam* enz. de lucht verbeteren, en de gezondheid bewaaren, telde men de veele molens, die aldaar gevonden, en in beweeging gehouden worden; de Lysten der dooden zouden zulks ook klaar uitwyzen, tegen anderen van gelyke jaaren *gecalculeerd*.

b.) Alle bedompte plaatſen moest men hier om van behoorlyken doortogt voorzien: zulke, die geheel open liggen, voor de aankomende vogtige dampen en uitwaasſemingen, met hooge opgaande boomen beſchutten, die met haare hooge kruinen, door den wind in beweeging gebragt, de gebrekkige veerkracht allengskens eenigermaate zouden kunnen herſtellen, en door den tyd een ruimeren voorraad van brandhout, zoo hoog noodig in deeze Landen, uitleeveren (*m*). — De Tuintjes en Boomgaarden zou-

(*m*) Wat nut het beplanten der landen en dyken in ZEELAND gedaan hebbe, kan men allerduidelykt uit het betoog daar van, onder de *Bylagen* lett. Bb. zien. Mogelyk zoude dit ook van goed gevolg kunnen zyn in nieuwe aangelegde Droogmaakeryen, om de ring-dyken van ſtonden aan met Willigen te beplanten; en, droog zynde, van gelyken de wegen, enz. met opgaande boomen te voorzien.

zouden dan ook beter, volgens PRINGLE, op eenigen afſtand van de dorpen en kleine ſteden, als kort aan dezelve en de erven zyn.

c.) De Huizen dienden by droog weder, met raadlaaten van het onnoodige water plasſen (§. XXXII.) en te vogtig houden, op zyn tyd gelucht, en zoo door nieuwe lucht ververſcht te worden: want dit zonder onderſcheid te doen; of volgens eene al te groote vooringenomenheid van den Schryver aan den *Arts*, met de raamen op te ſchuiven, zoo dra men uit het warme bed treet; of de boven-vertrekken met koele winden altoos open te houden, doet veel meer nadeel, dan dat zulks voordeel zoude aanbrengen. Volgens deeze laatſte wyze, heb ik eene jonge Schoonheid, door eene verſchrikkelyke *Rheumatismus* aangetast, zien kwynen; welke ter naauwernood te recht kwam. — De rede moet hier zoo wel, als in alle andere voorbehoedingen, ſtand grypen; vooral moest de verderfelyke gewoonte, van natte en vogtige bezigheden barrevoets te verrigten, en lang in deeze nattigheid te blyven ſtaan, zoo veel mogelyk, tegengegaan worden: wyl niemand dit meerder, dan de Vrouwelyke *Sexe* (§. CXXXIII.), bezuuren moet.

d.) Men weert de vogtige lucht van zyn eigen lichaam, door beweeging in dezelve: want zoo ergens, is de gezondheid in deeze Landen,

by eene vogtige luchtsgefteldheid, voor arbeid en beweeging te koop; en nimmer wordt die beter, dan onder deeze, by behoorlyke voedfels bewaard: eene vogtige lucht, die ook eene ligtere is (§. XL.), zwaarder gemaakt (§. XLI.), en de vogtige dampkring onze lichaamen indringende (§. XL. 1.), wordt door meerdere wryving, warmte en beweeging van onze eigene lichaamen, en daar door vermeerderde bloedsbeweeging en uitwaasfeming naar buiten, geweerd; en deeze nadeelige watervogten worden in dezelve verhinderd. — Onze kloeke Zeelieden en arbeidzaame Werklieden leeren dit overvloedig; die zelden of nooit door eene enkelde vogtige lucht worden aangedaan, ten zy die door koude vermeerderd wordt; of dat de kleederen te lang nat blyven, waar door de warme dampkring des lichaams overmeesterd, en zy van dezelve overlast lyden.

3. Men verbetert eindelyk eene vogtige lucht door vuur; waar toe de Heer BOERHAAVE (*n*) kruidige en hartsagtige houten, in de vertrekken der aanzienlyken in nieuwe fchoorfteenen aangeftoken, had aangepreezen. De *Baron* VAN SWIETEN (*o*) deeze te kostbaar en te moeilyk te verkrygen oordeelende, had in der-

(*n*) *Aphorism. de cogn. & cur. morb.* §. 605. 3.
(*o*) *Commentar.* Tom. II. pag. 122.

derzelver plaats den brand van ſpaanderen, en eiken hout bevolen, wyzende teffens de nuttigheid aan, die daar uit voortkoomt.

a.) Dan, hoe voldoende dit middel, of andere brandſtof uit hout zyn zoude, dat door de lugtige vlam meerder zuiging en beweeging in de lucht maakt, dan de turf, ter verbetering van de vogtige lucht, zoo is de uitvoering daar van, door de ſchaarsheid of hoogen prys dier waaren, voor den gemeenen man zoo moeilyk, vooral in HOLLAND, te bekomen, dat de verbetering van de vogtige huisjes, kamertjes, gangen en ſloppen, hier weinig door kan verkreegen worden. — De overweeging van dit voorſtel, doe de Maatſchappy, door haaren vermogenden invloed, beſeffen, dat van deeze verbetering een groot gedeelte der ongeſteldheden, die nu onvermydelyk ontſtaan of bezwaarlyk te verhelpen zyn, konden afgeſneeden worden, door een menigte driest-liggende landen, als de voorduinen en groote heiden te beplanten, om dus een meerderen voorraad houts te bezorgen, ter bereiking van deeze gewenſchte einden.

b.) Ter plaatſe alwaar de Landbouw bloeit, hebben de gemeene lieden boven de arme ſtedelingen dit voorrecht, dat het loof van Aardappelen, wanneer de herfst-regens niet te ſchielyk en meenigvuldig vallen, door hen kan worden opgebonden, gedroogd, en t' huis gehaald; het

welk, droog zynde, een vry lugtige brand uitleeverd. — Minder is die van gedroogde boonenſtruiken, van welke de Kinderen van gemeene lieden de Paardeboonen, in de ſchuuren der Boeren, des winters afpellen of afplukken, waar voor hun het ſtroo ten brand gelaaten wordt. — Alleronzuiverst is die van *Scheeven* (overblyffel van gezwingeld Vlas) (§. CXXXIX. 3.), het geen in den *Hoekſchen Waard*, de *Beyerlanden* enz. veel gebrand wordt.

4. Het vuur verbetert niet alleen een vogtige in eene drooge; een koude in eene warme; maar verandert ook de beſmette in eene zuivere lucht. — Deeze uitwerking is zoo wezendlyk, dat het nut daar van niet genoeg kan worden aanbevoolen. En wanneer dit meer in acht genomen wierd, zouden mogelyk de beſmettelyke ziekten van Rotkoortſen enz. by andere te neemene maatregelen, zoo veel woede niet aanrechten, als 'er nu jaarlyks door het onbedwongen verſpreiden der beſmettende vermogens een ongelooflyk getal Burgers en Inwoonders het Vaderland onttrokken wordt. — By overſtroomingen konden de verarmde inwoonders, by andere nooddruft rykelyker van hout worden voorzien. — HIPPOCRATES was, ten zynen tyde, van de kragt des vuurs, in het tegenſtaan van beſmettingen, zoo wel overtuigd, dat hy, door dit middel, zyn Vaderland van de

de Pest bevrydde. Intusſchen vermyde men, voor die het doen kan,

5. Benaauwde kachels, met toegeſlooten ſchoorſteenen, in de vertrekken. De gewoonte van hier op, boven dien, by het minder gedeelte der *Nederlanderen*, de ſpyze te bereiden (§. CXXXV.), is genoeg, om, voor iemand, die aan deeze bedwongen uitwaasſemingen niet gewoon is, van derzelver benaauwdheid te oordeelen.

6. De verbetering der huizen dient boven al in acht genomen te worden, door het verhoogen van den grond, boven de oppervlakte des waters; het uitkiezen der ſlaapvertrekken voor gegoeden; en het bezorgen van den grond met zagte kleeden enz., boven zeilen enz., door de Heer STOKKE (*p*) te recht aangeweezen. — By het verhoogen van den grond, moet men het bezorgen der muuren in acht neemen; dat die door tras bewerkt, als zoo veele ſponſen het water inzuigende, de vogtige uitwaasſemingen, in de binnenſte vertrekken enz. niet mededeelen. Vooral behoorden de ſlaapſteden boven de kelders weggenomen, en tot andere gebruiken geſchikt te worden. — De gronden hebben dikwerf ook verbetering noodig; door de vogtige aarde

(*p*) *Kwynende Ziekten* enz. §. 288. pag. 191, 192.

aarde uit te graaven, en deeze plaats met droge ſchelpen of rivier-zand, eenige voeten diep, ter verbeteringe aan te vullen.

7. De vogtige onreine en ſchaadelyke lucht zoude in ſommige ſteden kunnen verbeterd worden, als 'er mogelykheid was haare wateren in beweeging te brengen. Wegens *'s Hage* zie men de *Verhandeling* van C. REDELYKHEID (§. LXXXI. 4.). — *Amſterdam* en *Leiden* zoude by de ontlasting van *Rhynland* grootelyks bevoordeeld worden. By de *Frieſchen* zoude die moeilyker te vinden zyn (*q*). Het ontlasten der rioolen en vulnis-zypen (§. CXXXI. 4.) maakt een ander voorwerp, zoo wel als het verwyderen der ſchaadelyke *trafiquen* op eenen verderen afſtand (§. CXXXIX. 2, 3.).

8. De bedorve lucht konde in de Kerken verbeterd worden, door de lyken eene andere begraafplaats (§. CXXXI. 7, 8. not. *d*, *e*, *f*.) te bezorgen; en de gebouwen, zoo wel als de ſchoolen en andere vertrekken, welke voor het aantal menſchen te klein bevonden worden, van goede *Ventilators* of tochtbuizen te voorzien; waar van ik de goede uitwerking in een ſchool gezien heb. De zieken- en kraam-kamers dienden, alwaar dit kan geſchieden van goede opene ſchoor-

(*q*) Wegens de begonne verbetering (§. CCXXI. *c*. not. *i*.) is hier veel goeds van te hoopen.

ſchoorſteenen voorzien te zyn ; en de veele ſtoven en kwalyk geglomme koolen (§. XCIV. en CXXXVI.) enz. uit dezelve geweerd te worden. —

§. CCXXII. Dan, hoe geſchikt intuſſchen deeze verbeteringen ook zyn mogen, zoo zullen 'er altoos oorzaaken overblyven, welke de uitwaaſſemingen eener vogtige lucht, en de nadeelige uitvloeiſels der poelen, meeren en droogmaakeryen, op de lichaamen der menſchen doen ondervinden. — Want wie kan toch den toegang der weſtelyke winden uit den noordelyken *Oceaan*, en die der ruime plaſſen van de Rhynmonden (§. XXXV. 3. 2.), tot deeze landen en derzelver bewoonders bedwingen, of de uitwaaſſemingen van de groote *Zuider-zee* en andere uitgebreide binnen-plaſſen (§. CXLI. coroll. III.) beperken ; of den aart dier gronden (§. XCIV.), en die der zoute ſlikken, enz. (§. CXXIV.) beteugelen ? — Weshalven de voorbehoeding hier omtrent op de lichaamen der menſchen zelve, van eene beſtendige overweeging zal moeten zyn, van ieder rechtgeaart *Nederlander*, in zyn eigen plaats, op de best mogelyke wyze te betragten.

§. CCXXIII. Om intuſſchen iets, in het gemeen, van dit gewigtig ſtuk ter *voorbehoeding* op te geeven, zoo kan men uit de *Verhandeling*

van den Heer L. STOKKE afneemen, hoedanig men zich tegen de *barre Zee-winden* en *Zeenevelen* (*r*), de *koude tochten* (*s*), de *avond* en *nacht-tochten* (*t*), en den *winter-tyd* (*u*), te beſchutten hebbe; als mede welke *lichaamsoeffeningen* (*v*), en wat *ſpyzen* (*w*) en *dranken* (*x*) men dan te gebruiken hebbe. —— Gelykerwys de Heer J. BASTER mede de beste levenswyze ter voorbehoeding heeft aangeweezen: hoe men zich onder eene *heete* en *drooge* (*y*), hoe onder eene *vogtige* (*z*), hoe onder eene *heete* en *vogtige* (*a*), hoe onder eene *koude* en *drooge* (*b*), *koude* en *vogtige* (*c*) en *beſmette lucht* (*d*) te gedraagen hebbe; en teffens die regels aan de hand gegeeven, welke die geenen in acht neemen moeten, welke de *Zeeuwſche lucht* niet gewoon zyn, en zich derwaarts

(*r*) *Kwynende Ziekten* enz. §. 284. 284*. pag. 188, 189.
(*s*) §. 285. pag. 189, 190.
(*t*) §. 286. pag. 190.
(*u*) §. 287. pag. 190, 191.
(*v*) §. 290. pag. 194, 195.
(*w*) §. 291-313. Pag. 196-210.
(*x*) §. 315-323. pag. 211-217.
(*y*) *Hollandſche Maatſchappye der Weetenſchappen*, III. Deel, pag. 80, 82.
(*z*) *Dezelve*, pag. 87-90.
(*a*) *Dezelve*, pag. 96-98.
(*b*) *Dezelve*, pag. 105, 106.
(*c*) *Dezelve*, pag. 102-110.
(*d*) *Dezelve*, pag. 122, 123.

waarts begeeven willen (*e*). — Waarby men de opmerkingen van den voortreffelyken HUXHAM, die zyne oplettenheid in dit ſtuk allerwegen betoont heeft, en de raadgeevingen van BUCHAN, voegen kan; om uit deeze vereende voorbehoedingen een vry volleedig zamenſtel onder verſcheide luchtsgeſteldheden te vormen.

Van de SPYZE *en* DRANK *ter voorbehoeding van de Ziekten, enz.*

§. CCXXIV. 't Was goed in deezen raad te geeven, indien die van eene algemeene uitvoering konde zyn: maar daar gebrek aan voorraad, mangel aan het noodige, en dus geene verkiezing van het nadeelige voor het nuttige zyn kan kunnen de regelen ter voorbehoeding niet baaten. — Wat het beter deel der Inwoonderen betreft, zoo kunnen deeze zich bedienen van den raad omtrent het verkiezen der ſpyzen, onder de byzondere luchtsgeſteldheden (§. CCXXIII.) opgegeeven, en die ten hunnen nutte gebruiken. Werwaarts ik myne Leezers, om de ruimheid der ſtoffe, heen wyzen moet. Ik zal 'er alleen eenige aanmerkingen byvoegen, welken uit de medegedeelde berigten voortvloeijen.

1. Het

(*e*) *Dezelve*, pag. 131.

1. Het gezoute *Rundvleesch* (§. CL. 3.), 't geen op veele plaatsen ten platten lande, de eilanden en scheepen, niet kan ontbeerd worden; alzoo 'er zelden, of bezwaarlyk, versch vleesch te bekomen is; diende zoodanig behandeld te worden, dat de malsheid in hetzelve bewaard, en het bederf en garstigheid daar van geweerd wierde.

a.) Uit Noord-Holland heeft men de volgende verbetering daar van opgegeeven. Het in stukken gehakte vleesch wordt, in een tobbe of kuip, vyf of zes dagen lugtig met zout besprengd, gelegd. Daar na zoo veel stukken als 'er in eenen grooten koperen ketel gaan, een half uur gekookt. Hier op uitgehaald, en 24 uuren lang op een tafel te droogen gelegd: als dan in een kuip gedaan, en daar weder pekel van gewoone zoutheid op gegooten; welke pekel men maakt, ten deele van versch water, ten deele kan men 'er toe neemen die geene, waarin het vleesch gekookt is, na dat 'er den bodem vet, die 'er by het koud worden opgekomen is, zy afgeschept, waar uit drie voordeelen verkreegen worden: — als *Voor eerst;* dat de pekel bestendig goed blyft, en men ontslaagen zy van telkens verschе te maaken. *Ten tweeden*, dat het vleesch sappiger is. *Ten derden*, dat het zeer weinig zout is; en het laatste stuk der kuip zoo mals als het eerste smaakt: zelfs zoo, dat men

men het in den oven zoude kunnen braaden. Men heeft het aan ſommigen laaten proeven, die 'er zout by aten: welk vleeſch dan oneindig gezonder voor zwakke maagen, dan het hart gepekelde zyn zoude.

b.) Eene andere manier kan by koele winters ook zeer goed uitkomen: wanneer men namentlyk het vleeſch, in ſtukken gehakt, wat ſterker dan naar gewoonte gezouten, 8 of 9 dagen dus in de kuip laat ſtaan, den tap van onder, uit den bodem, ter ontlastinge van de bloedige pekel, 'er uit haalt, en deeze niet meer druppende, de kuip vol verſche karnemelk giet: waar door dezelfde goede eigenſchappen, als boven, in het vleeſch bewaard worden. Ik heb [in het Eiland van *Overflacqué*] eenige winters met ſmaak zulk ingelegd kuip-vleeſch genuttigt, zonder eenig nadeel van zout of ſcherpte daar in vernomen te hebben.

c.) Van gelyke kan men, door een weinig *Salpeter* onder het zout te mengen, het vleeſch vry voldoender, dan met enkel zout, voor bederf en hardigheid bewaaren. Ik heb zulk overjaarig vleeſch gezien, en daar van met verwondering geproefd, zonder welk ik aan de waarheid zoude getwyffeld hebben, indien ik van de goede trouwe der bereiders en aanbieders niet ware overreed geweest. — Men heeft verſcheidene andere proeven, met bymenging

van

van ander zout, by het gemeene keukenzout, in het werk geſteld; en de waarſchynelykheid van de opgegeevene (1) bevestigd (*f*). — Welke proeven nader kunnen worden onderzogt, en tot algemeener nut worden gemeen gemaakt.

d.) Hoedanig het vleeſch en ſpek op de ſcheepen, tot beter gebruik konde bewaard worden, is door den Heer F. G. DE MONCHY (*g*) bereids opgegeeven: 't welk, offchoon dit tot deeze zaak niet behoort, echter zyne opmerkzaame nuttigheid hebben kan.

2. In plaats van het eeten van vleeſch van beesten, aan de Vee-pest overleeden; 't geen om de reden, boven (§. CLXXII. not. *i.*) gemeld, niet behoorde gegeeten te worden [*h*]; maar de zorge der Hooge Overigheid met alle eerbied blyven aanbevolen: en in plaats van het nuttigen van ſlappen bedorven viſch, gedroogde ſcharren, ſchollen enz. of hard gerookten bokking (§. CL. 6.), konde het gemeen beter en nut-

(*f*) Men zie *Oeconomiſche Nachrichten*, 169. ſtuk, Leipzig 1762. pag. 91. of de *Uitgezogte Verhandelingen*, IX. Deel, pag. 426.

(*g*) *In Diſſertatione Medica inaugurali de Medico optimo naturæ & Obſervatore & Imitatore*, Lugd. Bat. 1774. §. XXVIII. *corollar.* 6. pag. 48, 49. eenigermaate met die van (*b*) overeenkomende.

[*b*] De Heer LE FRANCQ VAN BERKHEY heeft het nadeel, uit het eeten van zulk vleeſch, mede buiten alle tegenſpraak beweezen. *Natuurlyke Hiſtorie van Holland*, III. Deel V. ſtuk, pag. 1691.]

nuttiger gebruik maaken van Stokviſch (*i*) en Pekelharing, een voornaam *product* der groote Visſcherye, waar van de Voorvaders zich met vrugt wisten te bedienen, en minder dan de tegenwoordige aan ſlymziekten onderhevig waren. Het te zoute, kan des nodig, met weeken getemperd worden: terwyl deeze viſch, dus bereid, meer voedſel, en minder nadeel in zich heeft, dan die van dit ſoort, op eene andere wyze, voor verderf door rooken word bewaard. — In dit zagte dierlyke, met de beginſelen van zee-zout doortrokken, is teffens een wonderbaar vermogen, ter ontbinding van het taaije en lymige; overeenkomende met den aart van raauwe eijeren (§. CLXXXVIII. 1.), oesters (*k*) enz.; en het ontbindende van het zeewater (*l*) zelve, waar uit het zee-zout door kooken en verdikken verkreegen wordt. Waarby de uijen, die eertyds, als het toekruid, daar by gebruikt werden, dit ontbindend vermogen hielpen vermeerderen (*l**).

§. CCXXV.

(*i*) P. DE WIND. *Nederlandſche Vertaaling* van J. LIND, *Middelen ter bewaaringe der gezondheid op de Oorlogſcheepen*, enz. VI. Aanmerking, bladz. 100. — Wyl die in verſch water moet gekookt worden.

(*k*) J. BASTER *Natuurk. Uitſpanningen*, I. Deel, bl. 84.

(*l*) *On Zea-water.* Vel *de Tabe glandulari*, pag. 7.

(*l**) LIND pryst de Uijen in de *Febres catarrhales*, op de Scheepen aan, pag. 7. Zy behooren tot het geſlagt van de *Scilla*, Zee-ajuin; die ter ontbindinge van taaije ſlym zeer bekend is.

§. CCXXV. Ten aanzien van de *Vegetabilia* (Aardgewasſen), behoorde de voorraad, onder begunſtiging van vriendelyke overreding van de nuttigheid (*m*), verre boven de Meelſpyzen, vooral der ongegisten (§. XCIV.), ter plaatſe, daar die ontbreeken (§. CXLVIII. 3.), zoo toereikende te zyn, dat die voor den gemeenen man ten betamelyken pryze te bekomen waren (*n*). — De Halmvrugten (*Cerealia*), zyn by weinig ligte groenten, en wat vrugten voldoende; en teffens goede behoedmiddelen voor de gevolgen, die uit de gewoone ontaarting der vogten te vreezen zyn; doch niet zoo voedzaam, als vleeſch. — In den winter moest

(*m*) [Wylen] de Wel Ed. Geſtr. Heer [Burgemr. P. Binkhorst] heeft my verhaald, dat hy een Boer, die altoos in zyn landpacht ten agteren was, door het afraden van het nadeelig gebruik der meelſpyzen, en het aanraaden van het eeten van vleeſch en aardvrugten, binnen weinig jaaren zoo ver te recht gebragt heeft, dat hy naderhand op zyn tyd betaalde, en met zyn gezin veel gezonder dan van te vooren was. Zyn Wel Ed. Geſtr. gaf hem vryheid om een Beestje te weiden voor zyn huisgezin, en een ſtukje lands tot warmoes: beduidde hem, dat hy in den vleeſch-ketel een zakje gort en van zyn warmoesery kooken moest, waar toe hy dan geen boter behoefde, en, beneffens zyn vleeſch, daar van eeten konde. —

(*n*) Dat dit niet onmogelyk zy, zelfs in volkryke plaatſen, blykt uit het voorbeeld der ſtad *Amſterdam*, alwaar aan den Overtoomſchen weg twee duizend broeibakken liggen, die in den winter zoo veel voorraad van verſche groenten uitleveren, dat zy niet alleen die volkryke Stad, maar zelfs de omliggende Steden, tot *'s Hage* toe, kunnen voorzien; en de latuw en dunſel voor eenen maatigen prys kunnen verkoopen.

moest men zich dan vooral van zulken voorraad kunnen voorzien, die een ontbindend vermogen voor den ſlym bezaten, en teffens tot goede behoedmiddelen, tegen het tegenovergeſtelde, het *Scorbut*, ſtrekken konden. — Onder de voedſels, welke

1, De *Scorbut*, en de ontaarting der vogten, uit gebrek van beweeginge, opvulling der vaten; zoo wel uit een koude en vogtige, als uit eene warme en vogtige, ofte uit eene bedorvene lucht voortbrengen, zyn 'er tot heden geene bekend, die deeze afwyking van den natuurlyken ſtaat, ſpoediger en zekerder te recht brengen, dan het eeten van verſche groenten, benevens rype en ſappige vrugten. — De verkleumde Matroozen kwamen in *Groenland*, door het eeten van Lepel-bladen, zoo wel te recht, als die, welke op den tocht van *Lord* ANSON rondom de waereld, door Oranje-appelen enz. herſteld wierden (*o*). — Men is wel lang in het onzekere geweest, wegens de gelyke uitwerking van zulke tegenſtrydige hoedanigheden, als die van Lepel-bladen, Veld-ſalade, Oranje-appelen enz.; maar de zaak wel ingezien zynde, is het vermogen van beiden in de *Aër elaſticus* (veerkragtige lucht) gelegen; door

(*o*) A. DE HAEN, *Ratio Medendi*, Part. VIII. cap. IV. pag. 233.

door welke het gebrek der inwendige bedorvene lucht in de vogten herſteld, en de ontbinding derzelven, door verſche lucht, verbeterd en te recht gebragt wordt. — En dit ſchynt de waare rede te zyn, dat de *Scorbut* in deeze landen zoo algemeen geen plaats meer heeft, als voorheen; ten minſten niet zoo onder vermogende lieden vernomen wordt: en dat die onder deeze en lieden van minder rang is afgenomen, naar maate de Tuinen in dit land vermeerderd en toegenomen zyn: waar door het aankweeken van groenten en vrugten, door beoeffening en verbeterde broeikonst, tot die hoogte gekomen zyn, dat men van beiden, geduurende het gantſche jaar, zoo wel in den winter, als in den zomer, gebruik maaken kan. — Wat de vrugten in de *Camper Loop-ziekte* (§. CCX.) uitwerkten, ging boven de kunde der *Artſen*: naardien dezelve, in weerwil der aangewende geneesmiddelen, bleef woeden; en alleen door het eeten van vrugten bepaald werd.

2. Die geenen, welke onder deeze bevoorrechten van geen Tuinen voorzien zyn, behoorden, zoo veel hunne middelen zulks toelaaten, genoegzaamen voorraad van kool, knollen, wortelen enz. voor den winter op te doen: om van deeze Moeskruiden, zoo wel als van Aardappelen, (die in zich zelven geen ongezond voedſel zyn; maar alleen, en niets anders dagelyks ge-

gegeeten (§. CLXIII.), ſchaaden kunnen); harde grutten (*p*), en zwaar te verduwen erwten en boonen (*q*), die voor zwaar werkende lieden op zyn tyd goed zyn; op hunne tafels konden hebben. — De kool en knollen zyn onder deeze van eene zonderlinge nuttigheid, en teffens kragtige middelen tegen het *Scorbut*. — Wat vermogen 'er by de roode kool zy, zal by de geneezing der Teeringe nader blyken. — OTTO TACHENIUS kwam uit eene bereiding derzelve van den verſtikkenden damp van Rottekruid, in het neemen van ſcheikundige proeven, te recht. CHRYSIPPUS, DIEUCHES, en PYTHAGORAS ſchreeven 'er ganſche boeken over, en

(*p*) Die naar de gedachten van den Heere P. DE WIND, *Aanmerk.* pag. 101. „ ſchoon dezelve voor een gezond voedſel te houden zyn, wanneer ze maatig gebruikt worden, echter veel te winderig bevonden worden, om altoos (21 maal 's weeks) als op eenige ſcheepen, gegeeten te worden; naardien de ondervinding leert, dat, wanneer de Matroozen driemaal daags gort eeten, geduurig winden geeven, zoo wel van boven als van onderen, met zulk eenen verſchrikkelyken ſtank, dat 'er geen dier bekend zy, dat zulk een ſtinkenden drek maakt: waarom Zyn Ed. van oordeel is, dat 'er beurtelings eenige ryst onder dient gedaan te worden." — Deeze proeven worden van het ſcheepsvolk overgenomen, om dat men van dezelve de beste waarneemingen kan maaken. Men kan dan uit dezelve ligt afneemen, dat Grutten, de hoofdſpyze in teeringachtigen uitmaakende, zonder door ryst vervangen te worden, niet zoo nuttig kunnen zyn, als men zich daar van verbeeld.

(*q*) Witte boonen worden van den Heer DE WIND met olie en azyn voor het ſcheepsvolk beter, dan met boter geoordeeld. Zie de aangehaalde plaats.

en achtten, dat dezelve alleen genoegzaam tot voedſel ware (*r*). — Wie ooit een verſche knol met de luchtpomp onderzogt heeft, weet, hoe zeer men 'er de lucht heden uitpompt, de klok morgen weder met gelyke lucht-deelen vervuld zy. — Van groote nuttigheid konden dan zulke voedſels zyn, ter verbeteringe van de ingeademde *arſenicale* dampen in de Veen-gronden (§. XCIV.), en afweering van zulke ſchaadelyke ziekten, vooral in Droogmaakeryen enz., wanneer die met haare verſche lucht voorzien, op bier of andere dranken getrokken worden. — Ik genas [in 1759.], alleen door het drinken van gemeen bier, op roode kool getrokken, een Jongen, welke eenige maanden door een lamheid was aangetast, en handen noch voeten beweegen konde; door welk eenvouwdig middel hy niet alleen van zyn onvermogen te recht kwam, maar zelfs tot eene kloeke geſtalte daarna opgroeide. — Met de knollen genas men voorheen de ſprouw; en zy worden nog in kwaade keelen gebruikt. — De zuurkool is by bevinding mede een heilzaam middel tegen het *Scorbut*; want, ter zelver tyd, wanneer de vereenigde *Engelſche* en *Hollandſche* Vlooten voor de *Franſche* havens langen tyd kruisten, werden de matroozen der *Engelſche* ſcheepen hevig door het *Scorbut* aangetast, van welke die der *Hollandſche*

(*r*) H. Boerhaave *Hiſtoria Plantar.* p. 422, 423. Lond. 1731.

ſche niets wisten (*s*), door een ruimen voorraad zuurkool, waar van zy voorzien waren, en weekelyks eenige maalen aten.

3. Die geenen, welke aan zoute ſlikken woonen, kunnen van het zoo-genaamde *Zeekraal*, of Krabbe-kwaad, een der aangenaamſte en heilzaamſte middelen tegen het *Scorbut*, een goed gebruik maaken. In ZEELAND wordt dit, geduurende de zomermaanden, veel gegeeten; wanneer het, gekookt zynde, van deszelfs houte ſteelen afgereept, en als ſalade, met olie, azyn en peper toebereid wordt. Veele goede huishoudſters leggen het ook met azyn in, om geduurende den winter, deeze gezonde ſpyze niet te misſen (*t*). De *Noord-Hollanders*, *Friezen* en *Groningers* kunnen zich van gelyken hier van bedienen.

4. Door welke geringe groenten (1, 2, 3.) men dan niet alleen de aanweezende ontbinding in de vogten zoude kunnen verbeteren; maar zich teffens voor de toekomende kunnen behoeden. — Vooral behoorde men nu en dan des avonds kool-ſalade, of gaargekookte uijen, met boter en azyn; of veld-ſalade, of endyvie, met

(*s*) A. DE HAEN *l. c.* pag. 227. Vergeleeken met het nut derzelve op de Ruſſiſche en Oost-Indiſche ſcheepen. P. DE WIND pag. 105, 106. en F. G. DE MONCHY *l. c.* pag. 43.

(*t*) J. BASTER *Natuurk. Uitſpann.* I. Deel, bl. 119.

met karoten of roode wortelen, voor den avondmaaltyd; in plaats van een boterham met garnaalen, of een gedroogd visje. (§. CLVI. 1. 4. enz.), te verkiezen. Van welke de eerſte, zoo wel als de laatſte, te zwaar in de maag liggen; en te veel warme dranken, ter leſinge van den dorst, daar door verwekt, vereiſchen; die weder, als boven (§. CLXI. 5.) haare nadeelen heben. — Met meer vrugt konde het gemeen, als eertyds, zich bedienen van Pekelharing met uijen (§. CCXXIV.), waar door veele ſlymziekten zouden kunnen voorgekomen, en de verſlapping van de maag en darmen verhoed worden (*u*).

5. Ver-

(*u*) Volgens den Heer M. Houttuin, (*Natuurlyke Hiſtorie* enz. I. Deel, VIII. ſtuk, bl. 328.), verfriſcht zy de maag, en bevordert de verteering, verwekkende den eetens-lust; zynde, wat ſommigen ook zeggen mogen, zeer ligt verteerbaar. — Op welke bladz. onder andere nuttigheden, het onſchaadelyke van den Haring, door het aanmerkelyk geval van Tulp (*Obſerv.* lib. II. cap. 24), van de zwangere *Deventerſche* Vrouw, welke geduurende de dragt veertien-honderd Haringen, zonder eenig nadeel of ongemak van haare gezondheid, opat: naar welke ſpyze, het kind ter waereld zynde, met ſchreijen zyne begeerte te kennen gaf. — Wylen de wydvermaarde Hoogleeraar B. S. Albinus, was gewoon in zyne *Phyſiologiſche* leſen zyne toehoorders een zonderling geval, van een jongen, aan de kinderziekte krank liggende, te verhaalen: die door een onwederſtaanbaare trek tot Pekelharing, (waar van hy door zyn geneesheer afgeraaden werd, die hem daar op een zekeren dood voorſpeldde;) vier van dezelve heimelyk opat, en zich des anderen daags zoo beter bevond; dat de *Doctor*, wederkomende, zyne behoudenis aan het niet toeſtaan zyner lusten toeſchreef: waar op den lyder zyne begeerte niet langer kunnende verbergen, het bedrog ontdekte, en in tegendeel zyne behoudenis aan dat eeten meende verſchuldigd te moeten zyn.

5. Vermogenden behoorden des winters, by koud vogtig weder, zoo veel zulks geſchieden konde, Mieriks- of Peper-wortel, in ſauſen enz., ter tafel te voeren: die van minder middelen voorzien zyn, kunnen, in deszelfs plaats, goed gebruik van Rammelasſen maaken; en by hunne ſchraale bedeeling van aardappelen, die, in navolging der *Groningers*, met azyn, of mosterd, al was die maar met water bereid, eeten.

6. Men moest in NOORD-HOLLAND dan ook zoo kaarig op het land niet weezen (§. CCVIII. 9.), dat men, om wat meer voeder voor het Vee, tot melk en kaas enz., het heilzaame voor zyne eigene lichaamen, en dat zyner medeburgeren, verwaarloosde. — 'Er behoorde, wat de voorbehoeding in deezen betreft, zoo veel voorraads te zyn, dat men voor den zomer enz. dien van ooft; en voor den winter van groenten enz. voorzien ware; hoedanig in dit gedeelte van het Vaderland zeer noodig zyn zoude, ter verminderinge van veele ongeſteldheden, die 'er nu, veelal door het meerder gebruik van ongegiste meelſpyzen enz. gemeen zyn, als ter afwendinge van Rotkoortſen met uitſlag, die 'er nu en dan vernomen worden (*v*).

7. Ein-

(*v*) Wilde men naar den raad van J. KENNEDY (*Abhandlungen der Churfurstlich-Baierischen Academie der Wissenschaffen*, I. band. of *Geneesk. Bibliotb.* I. Deel, pag. 194.) luisteren, zoo

7. Eindelyk is de zoete melk een heerlyk middel tegen het *Scorbut*, en bezit wat meer voedſel, als de zoogenaamde zuip, of taptemelk. Al wie rykelyk van dit zuivel kan gebruik maaken, heeft weinig andere behoedmiddelen tegen het zelve van nooden. De Heer BOERHAAVE noemde de dieren, die veel melk gebruiken, *Salacisſima* (*w*). — De Heilige Bladeren geeven, onder de zegeningen *Jacobs* aan zyne Zoonen, de voedzaame kragt van de melk niet onduister te kennen. *Juda* wordt gezegt, roodachtig van oogen te zyn van den wyn, en *wit van tanden door de melk* (*x*). — De gewoonte plagt ook algemeener te zyn dan heden; om des avonds na de ſalade pap van zoete en andere melk te eeten, 't geen nog in vee-

konden de koehouders en veeweiders zich van genoegzaamen voorraad oofts voorzien, door de weiden, op zekere afſtanden, met levendige heiningen van appelen, peeren en andere vrugtboomen aan de ſlooten, waar uit het Vee gewoon is te drinken, te beplanten. Waar door zy behalven het voordeel van de vrugten, vervolgens zich van meerder brandhout konden voorzien; en ook dit voordeel voor hun Vee zouden hebben, dat hetzelve voor de ruuwe winden en koude lucht, zoo wel als voor de brandende hitte, beſchut, en de wasdom van het gras bevorderd worden; [Dit ſpreeken de boeren tegen, zeggende: „ dat dit zuur gras maakt;] en de al te groote uitwaaſemingen der drinkſlooten, door de ſchaduwe te gelyk voor het Vee tot verkwikking ſtrekkende, konde gemaatigd worden." Het voordeel zoude het weinige zuure gras wel dra overtreffen.

(*w*) *De Viribus Medicamentor.* Part. III. cap. II. pag. 150.

(*x*) Gen. XLIX. vs. 12.

veele burgerhuizen, en ten platten lande geſchiedt, veel geſchikter, dan een boterham, enz. met warme ſlurpdranken.

§. CCXXVI. Onder de *Dranken* wordt:

1. Goeden wyn maatig gebruikt, zoo wel als de arbeid, tot bewaaring van de gezondheid (§. CCIX.) aangepreezen (*y*); maar alle wyn is hier niet bekwaam toe: vooral niet ſchraale, zuure, wrange, dikke drabbige (*z*), aangezette bedorven wynen (§. CLIII. 3.). En beter ware het dien te ontbeeren, dan, by de reeds aanweezig zynde ongeſteldheden, nieuwe te vermeerderen. — Goede roode wyn, die het meest geſchikt is tot verſterking van zwakke geſtellen, dient, behalven dat men zeker is, dat die niet met ſchaadelyke loodſtoffen is aangezet (*a*), deeze eigenſchappen te hebben: dat zy aan het glas en de tong niet aanſlaa, met agter-

(*y*) F. Hoffmann zegt, door langduurige ondervinding geleerd, te kunnen verzekeren, dat die geenen, welke in doorgaande Volk-ziekten, door eene vogtige luchtsgeſteldheid voortgebragt, eene naauwkeurige levenswyze hadden gehouden, en dagelyks eene maatige veelheid wyns hadden gebruikt, geen nadeel van dezelve beſpeurd hadden. M.R.S. Tom. II. pag. 87.

(*z*) L. Stokke §. 322. pag. 217.

(*a*) De Hooggeleerde Heer Gaubius heeft hier van het nadeel beweezen; en teffens de middelen aan de hand gegeeven, om dit vergiftige en vervalſchende te ontdekken. *Hall. Maatſchappye*, I. Deel, pag. 112-125.

terlaating van eene roode of zwartachtige verwe; geen wrangen of zoeten ſmaak hebbe, en het lichaam niet verhitte, wel te verſtaan van het gebruiken van eenige glaasjes; maar in tegendeel verſterke, verfriſſche, den geest verlevendige, en zich gemakkelyk door de gewoone wegen ontlaste! welke hoedanigheden in ſlegte wynen niet zullen gevonden worden.

2. Bieren waren dan beter, vooral zulke, als de Heer STOKKE (*b*) heeft aangepreezen: maar ook deeze zyn voor den gemeenen man niet te bekomen: terwyl de dagelykſche of gewoone bieren (§. CLII. 1.), weinig ter verſterking begeerd worden. — Konde derhalven hier, in gevolge van verſcheidene berigten, die hier op aangedrongen hebben, een middel gevonden worden, om dezelve van goed graan en mout, met uitlaatinge van andere nadeelige *ingredienten;* en liever, gelyk het brood, naar de markt van het koorn gezet, te brouwen (*c*). — Voldeed men aan de verlangen van ſommige berigten, en ware het geoorloofd, men zoude 'er moeten byvoegen, met eenige verminderde *Impoſitie* (*c**): wanneer den wyn by veelen konde ont-

(*b*) §. 319. pag. 214-216.

(*c*) [Men heeft my onder het nazien van dit *Artikel* berigt, dat 'er voorheen zoodanig *Placaat* van *Keizer* KAREL *den Vyfden geëmaneerd is*: van gelyken, dat 'er voorheen een verbod geweest zy *op den invoer van ſchaadelyke wynen.*] —

(*c**) [Om dit ſtuk hier volkomen af te doen, heb ik by des kun-

ontbeerd worden, en deeze bieren aan de vereiſchte oogmerken konden voldoen, door teffens tot bekwaame behoedmiddelen tegen het *Scorbut* (*d*), en andere lichaams-zwakheden, te verſtrekken —

3. De

kundigen het noodige onderricht gevraagd; en bevonden, dat, ja, de Bieren, die buiten de *Vereenigde Nederlanden* gebrouwen zyn, tot *maintien* van de inlandſche, zwaar belast zyn: zoo dat van de bieren, die buiten de *Unie* gebrouwen zyn, twaalf guldens tien ſtuivers, met de tiende verhooging, die op alle deezen plaats heeft, moet betaald worden: doch in de *Vereenigde Nederlanden*, buiten de *Provincie* van HOLLAND, vier guldens tien ſtuivers; waar van de *Provincie* ZEELAND, *Nymegen*, *Arnhem* en *Breda*, maar eene gulden agttien, en *Deventer* drie guldens per ton, naar de *Hollandſche* maat gerekend, betaalen. (*Ordonnantien van myne Heeren de Staaten* enz. *van de buiten-gebrouwen Bieren*, van den 9 November 1748.) Weshalven die geenen, welke verſterkende bieren begeeren en kunnen bekomen, niet meer voor één ton duurzaam voedzaam bier, hoedanig dat is, 't welk voor de *Indiën* uit tarwen hop gebrouwen wordt, en aan de begeerde vereiſchten voldoet, dan den gewoonen Lands impost van drieëndertig ſtuivers de ton, 128 *Amſterdamſche* mingelen of kannen houdende, betaalen; dat omtrent twee duiten de kan uitmaakt. Welke bieren tot 12 guldens, en andere zwaare bieren, zelfs het zoogenaamde *Bedelaars-bier*, tot 48 guldens de ton beloopende, de buiten-bieren met dien verzwaarden impost zeer wel kunnen ophaalen. Hadden de Brouwers genoegzaam vertier in dit ſoort van bieren, de kostbaare pandeu zouden wel dra de ſchaduw van den voorigen luister (§. CLII. 1. not. *x*.) vertoonen. Maar boven dien betaalen niet alle *Diſtricten* in de *Provincie* van HOLLAND dien maatigen impost: veelen betaalen maar de helft. Alle welke onderſcheiden worden opgenoemd in het *Generaal Register op alle de Ordonnantien, Placaten en Publicatien, over de invordering der Gemeene Middelen*, gedrukt te *Delft* by H. STERK 1762. pag. 107-111.]

(*d*) [*Kapitein* COOK heeft zich met zoet gyl bier, van mout gebrouwen, zoo wel bevonden, dat 'er van al zyn ſcheepsvolk, dat uit 118 man beſtond, geduurende zyne geheele reis van 3 jaar en 18 dagen, ſlegts één man, en dat nog

3. De drank van Koffy en Thee, is (behalven haare nadeelige uitwerkingen in het misbruik,) de goedkoopſte niet. Want die zich zoo ſterk daar in te buiten gaan, zullen bezwaarlyk met vier ſtuivers daags toekomen; dat met den brand daar toe benodigd, benevens de melk en ſuiker, die doorgaans daar by gebruikt wordt, zamengerekend, tweeënzeventig guldens en zestien ſtuivers jaarlyks uitmaakt: waar voor een goed huisgezin twaalf half vaten bier, tegen vier guldens de ton, en twee ankers wyn, tegen vyftien guldens, naar gelang van den meerderen of minderen ſtads accyns in HOLLAND, kunnen bekomen.

§. CCXXVII. Het voonaame, dat hier uit, ter voorbehoedinge nader voortvloeit, is:

1. Dat alle vervalſchingen in de gegiste dranken, zoo veel mogelyk, worden verhoed (*e*)!

2. Dat men'er dat gebruik van maake, waar toe zy geſchikt zyn, en het misbruik trachte te verhoeden (*f*)!

3. Dat

wel aan een Longe-teering, geſtorven is; daar 'er anders, voornaamentlyk op zulke langduurige reizen, een groot gedeelte van het ſcheepsvolk aan de *Scorbut* ſterft.]

(*e*) De Heer GAUBIUS maakt melding van zeer zwaare ſtraffen, en het oeffenen derzelve in DUITSCHLAND, aan die geenen, welke zich aan dit vervalſchen ſchuldig maaken. In de *aangebaalde plaats*, pag. 115, 123. opgegeeven.

(*f*) De Heer VAN DOEVEREN heeft dit met alle beſcheidenheid de *Groningſche* Overheid, ter verbeteringe van de gezond-

3. Dat men zich liever, in plaats van deeze, of al te warme dranken, aan het maatig drinken van koud water gewenne (*g*)! 't welk buiten de brakke- en veen-gronden, op veele plaatsen van de *Nederlanden* vry goed is. — Waar toe ter voorbehoedinge in de Droogmaakeryen, hier dient gemeld: dat in dezelve onder de middelen, ter afweeringe der ziekten aldaar, na het droogmaaken blyvende, allernuttigst bevonden is, het spoedig bezorgen van goed regenwater. — Zeker Heer heeft my hieromtrent berigt: dat die ziekte, in weerwil van alle aangewende middelen, in een boeren-huis bleef aanhouden; en niet ophield, voor dat men de menschen van goed regenwater had kunnen voorzien, wanneer die een einde nam. — Van gelyken berigt men uit STAATS-VLAANDEREN: dat men, ter voorbehoedinge van de *Militairen*, onder andere middelen, met vrugt goede regenbakken konde aanleggen; gelyk de *Raad van Staaten* nog onlangs over eenige jaaren te *Sas van Gend* had laaten doen.

4. Dat

zondheid haarer Onderdaanen, voorgehouden. *Serm. Acad.* pag. 56. *Nederlandsche Vertaaling*, bl. 62. Vergeleeken met BUCHAN, bl. 75.

(*g*) Men durft, uit vooroordeel, in NOORD-HOLLAND, (en mogelyk in meer andere plaatsen), geen koud water drinken; 't welk nog maar van weinigen wordt gedronken. Men verwonderde zich, dat zeker Heer dit deed; en vooral dat zyn Ed. 's morgens koud bier dronk, in plaats van warme koffy. — Hier mede moet echter ook geen *excès* gepleegd worden, 't geen ook zyn nadeel zoude kunnen toebrengen.

4. Dat het nadeel, uit het misbruik van te veele warme en heete ſlurpdranken, ter ontzenuwing en verſlapping, niet alleen van het tegenwoordige geſlagt, maar ook van het volgende nakroost, gebooren, meer en meer wierde voor oogen geſteld; om het zelve, op de best mogelyke wyze, te verminderen!

§. CCXXVIII. Veele andere Aanmerkingen en Raadgeevingen zouden hier kunnen bygevoegd worden, die haar opzicht hebben op den aart (§. CLX. COROLL. I.), de verkiezing, de bereiding, het toemaaken der ſpyzen, enz. naar de verſchillende onderwerpen en ongeſteldheden; den bepaalden tyd, en het verwisſelen van de morgen-ontbyten, met de avond-maaltyden: over welke de bezorgende BUCHAN een ganſch Hoofdſtuk geſchreeven heeft (*b*). — Dan, wie zich der Vaderlyke gewoonte in het verkiezen der ſpyzen en dranken, by derzelver noesten vlyd (§. XXV, XXVI.), ten nutte maakt, zal geen vreemden raad behoeven: maar door arbeid en beweeging, zoo wel een ſtuk ſpek met roggenbrood, in eene hongerige maag verduwen; als de vermoeide boer, door arbeid afgeſloofd, in zyn holle maag (§. CLXXIII. 1.) ver-

(*b*) *Huislyke Geneeskunde*, III. Hoofdſtuk, vergeleeken met het zevende, *over de Onmatigheid*, en veele andere Auteuren meer.

verdraagen konde. — Eenige zaaken nogthans, uit de medegedeelde berigten voortvloeijende, kunnen haare nuttige opmerkingen hebben. Zoo is:

1. De gewoonte goed in de landen van den HELIUS, om in den voor- en natyd, en in het begin van Maart, tot half April, des morgens voor vyf uuren, wanneer de boeren-knegts het veld-werk gaan beginnen (§. CLXVI. *y.*), den ontbyt met een maaltyd van ſpek of vleeſch, en wat 'er van den avond te vooren, van veld- en tuin-vrugten, is overgebleeven, aan te vangen; waar door zy tegen de uitwaasſemingen van de zoute ſlikken (§. CXXIV.), en van den geroerden akker met het ploegyzer (§. XCIX.) gehard zyn (*i*); waar op voorheen altoos een kom karne-melkspap, met grutten gekookt, werd toegegeeten: daar nu deeze goede gewoonte mede al veranderd wordt, om, in deszelfs plaats, braaf warme koffy of thee te drinken; en geen arbeider thans, hoe vroeg naar den akker gaande, verlaat deeze gewoonte, zonder zyn maag door een warme plas koffy- of thee-drank (§. CLVI. 3.) doorweekt te hebben. Van welke de

(*i*) *Profeſſ.* DE HAEN keurde de voorbehoeding voor de Mynwerkers in 't graafſchap *Styriën* goed, die het ontbyt met een ſtuk gebraaden ſpek begonnen, en hen voor de *Colyk de Poitou* bevrydde. *Rat. Medendi*, Tom. I. pag. 153. 't welk in de Droogmaakeryen en Loodwitmaakeryen mede ter voorbehoeding zoude kunnen dienen.

de eerſte wyze bekwaam was deeze akkerlieden tegen de ongeſteldheden van de morgen-lucht te beſchutten: daar de laatſte nu alleen geſchikt is, by ſchraale hooge en drooge winden (*k*); en voor het tegenovergeſtelde hen des te vatbaarder maakt. Ook was het

2. Beter, altoos eerst te eeten, eer dit zwaare akkerwerk begonnen werd. Want van half April wordt die maaltyd (1) met aardappelen, wortelen, erwten, boonen, appelen, of wat het land opgeeft, als dan eerst ten half negen uuren gehouden, en het werk nugteren aanvaard. En, ten ware de gewoonte, van ſterk Tabak rooken, hen beſchutte voor de morgen-lucht, zouden zy waarſchynelyk in die ongeſteldheden moeten vallen, welke RAMAZZINI, aan de *Italiaanſche* Landbouwers (*l*), die echter van ſchraalder beſtaan, dan deeze, voorzien zyn, toegeſchreeven heeft. Van beter drank bedient men zich

3. In de *Oldampten*; alwaar men 's morgens, voor dat men begint te werken, eerst een roggenbroods boterham, met een glas zes guldens bier nuttigt: waren 'er de dierlyke voedſels en veld-vrugten als boven (1), of alleen maar een ſtuk ſpek by, het was verre nog beter.

§. CCXXIX.

(*k*) HUXHAM *l. c.* Tom. I. pag. 9.
(*l*) *De Morbis Artificum*, cap. XXXVIII. pag. 363. *Nederl. Vertaaling*, pag. 484.

§. CCXXIX. Tot dit gedeelte der voorbehoeding ſchynt het *Beſtuur der Kinderen*, met opzicht tot haare *opkweeking* en *levensbeſtuur* te moeten gebragt worden. — Maar zal men in dit gewigtig ſtuk eene waare voorbehoeding betragten, den grond van het verzwakken en verminderen van de Inwoonderen des Vaderlands, zoo zal men by de overweeging van het reedsgemelde by de *Erfziekten* (§. CLXXX.), en de raadgeevingen der bereids verhandelde voorbehoeding (§. CCXXI - CCXXIII.), wegens de verbetering der lichaamen onder de verſchillende luchtsgeſteldheid, en die van den dampkring, gebruik en misbruik der ſpyzen en dranken, als eene mogelyke afweering van ziekten, onder en door dezelven dienen te beginnen. — Dan, vermits eene taak als deeze, meer dan een boekdeel zoude vereisſchen, zal ik my moeten vergenoegen met de aanhaaling dier geenen, welke zich met vlyd op dit ſtuk hebben toegelegd. — Hoe nu de opvoeding der Kinderen moet worden betracht, de kwaade gewoonten verbeterd, de zwangere en zoogende Moeders en Minnen beſtierd worden, kan uit verſcheidene Verhandelingen deezer Maatſchappye, volgens den arbeid van de Heeren Ballaxerd (*m*) en Camper (*n*), David (*o*) en Bikker (*p*), ten

(*m*) VII. Deel, 2 ſtuk, bl. 77-356.

(*n*) *Dezelve*, bl. 357-464.

ten overvloede geleerd worden. Waar by men den arbeid van den Heere STORKE (*q*), met opzicht tot dit Land, kan nazien; benevens de *Nederlandſche Vertaaling* van den Heer J. GRASHUIS (*r*), en de raadgeevingen van ROSEN VAN ROSENSTEIN (*s*) en BUCHAN (*t*), daar by voegen: alle welke arbeid in de moedertaale kan geleezen, en voor een maatigen prys verkreegen worden; van ieder Vaderlands-lievend Huisvader in zyne verzameling te plaatſen. — Waar omtrent het zeer te wenſchen ware:

1. Dat de Moeders meêr hunne eigene Kinderen, en dat eenen bekwaamen tyd, (§. CLXXXI. 1.) zoogden.

2. Dat men by gebrek van deeze gelegenheid, naauwkeurig omtrent het verkiezen der Min-

(*o*) *Dezelve*, bl. 21-46, enz. Van welke drie Verhandelingen men den zaakelyken inhoud, in het Register deezer Verhandelingen, in het jaar 1772. afzonderlyk uitgegeeven, bladz. 43-47. kan opmaaken; en het noodige ter byzondere voorbehoeding daar uit kiezen.

(*p*) *Verhandeling over het Zog der Vrouwen*, Leid. 1763.

(*q*) XII. Hoofdſt. van de *Levenswyze dienſtig voor de Zwangere, zoogende Vrouwen en Kinderen*, §. 323-366. pag. 218-256.

(*r*) *Verhandeling over de lichaamlyke opvoeding der Kinderen, en de middelen om Burgers van éene Maatſchappye eene betere geſteldheid te doen verkrygen.* — Amſterd.

(*s*) *Handleiding tot de kennis en geneezing van de Ziekten der Kinderen*, Eerſte Hoofdſtuk.

(*t*) *Huiſſelyke Geneeskunde*, Eerſte Hoofdſtuk.

Minnen acht gave (*u*); beneden by de *voorbehoeding der beſmettende vermogens*, nader te verklaaren.

3. Dat, door onvermogen des lichaams, of gebrek aan toereikende middelen, geen van beiden kunnende geſchieden, men dan voorzage in het ſchaadelyk voedſel (§. CLXXX. 1.); en de jonge Zuigelingen met zulke middelen hielpe, die eenigermaate het vette en olieachtige, dat van natuure in het zog is, vergoedde; waar van ik de mogelykheid en het nut in myne eigene Kinderen gezien heb.

Van de VOORBEHOEDING, *met opzicht tot de kwaalyk-toegediende* GENEESMIDDELEN.

§. CCXXX. Zoo veel 'er aan het verkiezen van goede ſpyzen en dranken, ter voorbehoedinge en afweeringe van ziekten, gelegen ligt; zoo veel te meer dient de zorge te gaan, om-

(*u*) In de aangehaalde Verhandelingen, en de twee laatſte Schryvers omſtandig aangeweezen. —— Men zie ook J. F. ZUCKERTS, *Unterricht für rechtſchaffene Eltern* enz. Berlin 1764. In welke het verbod te *Florence* voorkomt, dat geen Moeder of Minne, op ſtraffe van banniſement, een Kind aan de borst mag leggen, ten zy het in een daar toe vervaardigd kasje ligge, welk zy *Aruccio* noemen. *Geneeskund. Biblioth.* II. Deel, pag. 170.

omtrent het al of niet geschikt gebruik der *Geneesmiddelen.* Spyzen en dranken hebben eene voedende, de geneesmiddelen eene veranderende kragt (*v*). De gepaste voorbehoeding tegen het misbruik derzelven, dient dan voornamentlyk op de volgende Aanmerkingen en Raadgeevingen neder te komen.

1. Werd den liefden-raad voor het algemeene welzyn, van de Heeren UNZER, TISSOT, ZIMMERMAN, BALDINGUER, en andere Vrienden van het menschdom gehoord, en door den Hooggeleerden Heere VAN DOEVEREN, ter bewaaringe van de gezondheid der *Groningers* (*w*), aangepreezen; men ontdeed zich van alle zulke lieden (§. CLXVII.), welke, onder den naam van *Kwakzalvers* en *Landloopers* bekend, de Geneeskonst, niet alleen zonder genoegzaame kunde oeffenen, maar onverhinderd zulke middelen aan den man helpen, welke meer dan te dikwyls droevige, ja doodelyke gevolgen hebben gehad.

2. Was 'er mogelykheid den zulken, welke in het meerendeel van het Vaderland de inwendige *practyk exerceeren*, van betere handleiding te voorzien; en den zoodanigen tot eene rede-

(*v*) H. D. GAUBII *Inſtit. Pathol. Med.* §. 480.

(*w*) *Serm. Acad.* &c. pag. 59. Nederlandſche Vertaaling, bladz. 66.

redelyker kennis van die zaaken, welke zy behandelen, op te leiden; daar zouden minder ziekten uit ziekten, (en laat ik de zaak niet hooger ophaalen!) ontſtaan, als 'er boven, (§. CLXVII. 4 *a*, *b*, *c*, *d*, *e*.) aangeweezen zyn, en onvermydelyk volgen moeten. — Wylen de Heer P. DE WIND, heeft den grond deezer onkunde (in ZEELAND) zoo duidelyk aangetoond (*x*), dat ik, dien met zulke levendige verwen

(*x*) In de *XVII. Aanmerking*, op de woorden: *de Engelſche Chirurgyns zyn in 't algemeen zeer kundig:* zegt zyn Ed. pag. 121. „ Dit kan ik by ondervinding bevestigen, niet alleen van de *Engelſche Scheeps*- maar ook van de *Leger-Chirurgyns*; dewyl ik, in het jaar 1747. wanneer het *Esquader* van den *Commandeur* MITCHELL voor *Vliſſingen*, en de *Engelſche Troupen* in *Walcheren* en *Zuidbeveland* lagen, zoo ook op andere tyden, veelen daar van aan myn huis en aan myn tafel heb gehad, die meest allen de *Latynſche* taal magtig waren, en te *Edenburg*, ſommigen zelfs te *Leiden* en te *Parys* geſtudeerd hadden. Sedert de Heer A. MONRO, thans *Profeſſor* in de *Anatomie* en *Chirurgie* te *Edenburg*, die een *Chirurgyn* van *praktyk* is, zich een algemeenen roem verworven heeft, en 'er een Koninglyk *Hoſpital* te *Edenburg*, gelyk te *Londen*, is opgerecht, is de *Chirurgie* in *Schotland* en *Engeland*, thans in het zelfde aanzien als de *Medicynen*: men heeft 'er geleerde *Chirurgyns*, zoo wel als *Doctoren*, en leeren veelen beide weetenſchappen te gelyk; zetten zich ook niet neder, voor dat zy eenigen tyd ter zee of te veld gedient hebben. De meesten, die ik hier in *Zeeland* geſprooken heb, hadden de Tafels van EUSTACHIUS, en de *Anatomie* van WINSLOW by zich. Onze *Auteur* (LIND) zelf, die als *Chirurgyn* heeft ten oorlog gevaaren, in *Guinée* geweest, de *Latynſche* taal machtig, en thans *Medicinæ Doctor* is, geeft daar bewys van.

Ik wenſchte, dat ik het zelfde kon zeggen van onze *Nederlandſche Scheeps-Chirurgyns* in 't algemeen; maar, helaas! Hoe weinigen zyn 'er onder, die de *Franſche* of *Engelſche*, veel min de *Latynſche* taal kundig zyn? waar van het baardſcheeren de oorzaak is. Gegoede lieden willen hunne Kin-

verwen niet kunnende afmaalen, zyn Wel Eds. woorden in eene Aanteekening beneden mededeele. Waar by teffens de middelen opgegeeven zyn, welke tot verbetering van de *Chirurgyns*, ter zee vaarende, ſtrekken kunnen (*y*); waar van men reeds de heilzaame uitwerkingen, door deeze of andere beweegmiddelen aan den gang geraakt, gewaar wordt. — Althans zoo on-

deren tot dat handwerk, het geen een Paruikmaaker beter voegt, dan een Heelmeester, niet overgeeven; 't zyn minvermogende, die het niet zouden uithouden, hunne Kinderen *Latyn* te laaten leeren, en naar *Academien* en *Hospitalen* te zenden, waar van men *Chirurgyns* ziet voorkomen. De meeste Ouders hier hunne Kinderen, zoo lang zy op de *Chirurgyns* winkels zyn, tot last hebbende, zenden dezelve in zee, zoo dra de vier leerjaaren geëindigd zyn; dus ziet men dagelyks jongens van 13 of 14 jaaren, voor derde Meester naar *Oost-Indiën* gaan, die hunne moedertaal nog niet kennen, veel min andere taalen, die de behoorlyke gronden van de *Anatomie* en *Chirurgie* niet hebben, veel min de *Pharmacie* en *Medicynen*; echter komen zy ſcheep, niet alleen voor *Chirurgyn*, maar ook voor *Doctor* en *Apothecar*, moetende ten minſten, by aflyvigheid van den Opper- of Onder-Meester, (§. CLXX. 3. not. *f.*) derzelver plaats bekleeden; hebben noch op het Schip, noch in de *Indiën*, gelegenheid van ooit de *Anatomie* te oeffenen; gaan, t'huis gekomen zynde, met het eerſte ſchip, indien mogelyk, voor Onder-meester, vervolgens voor Opper-meester, wederom in zee, zonder ooit gronden van *Anatomie*, *Chirurgie*, *Pharmacie*, of *Medicynen* te hebben kunnen leggen enz. en zoo zetten zy zich, lang genoeg gevaaren hebbende, ſommigen neder op dorpen, om aldaar de Geneeskonst te oeffenen."

(*y*) „In opzicht van de *Oost-Indiſche* Vaart deezer landen, zoude het ook van groot nut kunnen zyn, indien 'er by ieder kamer, gelyk thans in *Vranrkyk* en *Engeland*, leſſen over de *Oeconomia Animalis*, Scheeps-ziekten, en *Medicinale* kist wierden gegeeven, en niemand tot het *Examen* wierd toegelaaten, ten

onderwyzen bereids de Heeren L. PATYN en S. DE MONCHY de Geneeskonst, ten dienſte der Zeevaarenden en andere Leerlingen, in de moedertaale te *Rotterdam* (z). Welke inrichtingen te wenſchen waren, dat ook in andere ſteden, alwaar de *Oost*- en *West*-*Indiſche* vaart bloeit, mochten worden in het werk geſteld; ten einde de *Nederlandſche Heelmeesters*, van den aanbeginne, ook die kundigheden verkreegen, door welken zy op de ſcheepen enz. de Geneeskonst op redelyker gronden konden uitoeffenen: en daar na, ten platten lande zich neêrzettende, hunne verkreegene en vermeerderde kundigheden, den landlieden onderſcheidener toedienen. — Zoude het ook veel inhebben, om gelyken onderwys in andere binnenſteden, onder welke groote *Diſtricten* behooren, als *Delfland*, *Rhynland*, NOORD-HOLLAND,

ten zy alvorens die leſſen te hebben bygewoond; indien dan verder de *Scheeps*-*Chirurgyns* verpligt werden aanteekening te houden, niet alleen van het getal der manſchap, der zieken, en derzelver toevallen; de plaats, waar zich doorgaande ziekten openbaarden; maar ook van den wind, de geſteldheid der lucht, de graden van hitte of koude op elken dag, volgens het *Thermometrum*, en dat van zulke *Journalen* vervolgens een afchrift wierd ter hand geſteld aan hem, wiens poſt het was leſſen te geeven, zou de ſcheeps-*medicyn*-oeffening wel haast eene betere gedaante verkrygen." Op de *aangehaalde plaats*, bladz. 123, 124.

(z) Volgens aanſtelling van de Edele Achtbaare Heeren Regenten der Stad *Rotterdam*, tot *Profeſſores Medicinæ Honorarii*. *Geneeskundige Bibliotheek*, VI. Deel, 1. ſtuk, pag. 213. ann. 1770.

LAND, FRIESLAND, GRONINGEN, enz. zonder opzicht tot de Vaart, by de *Lectoraten* in de *Anatomie* en *Chirurgie*, welke toch in de meeste gevestigd zyn, te laaten geeven; waar door de Leerlingen in de Heelkunde, de eerſte beginſelen van de natuur en aart der ziekten, aan dit land eigen, en derzelver geneezing, benevens de hoedanigheid, en de noodige giſte der middelen daar toe dienende, konden genieten: om allengskens, door behulp van goede Schryvers, beter gronden te leeren krygen. — Wylen de Hooggeleerde Heer J. DE GORTER had in zyn leven op zulke middelen al gedacht (*a*); en had daarom zyne *Gezuiverde Geneeskonst* in de moedertaale uitgegeeven. — In *l'Ecole de Medicine* te *Parys* zyn 5 Koninglyke Hoogleeraaren; 3 in den *Jardin Royal*; 12 in *St. Côme*; welke alle de gedeelten der Genees- en Heelkunde in de taal van het Ryk in 't openbaar onderwyzen. — Men weet, wat men in SWEEDEN gedaan hebbe, ter verbeteringe van de *Land-praktyk* (*b*). — Wat het oogmerk der Heeren TISSOT en BIKKER ge-

(*a*) In de *Voorrede* van zyne *Gezuiverde Geneeskonst*.

(*b*) „Het is (namentlyk) eene gewoonte in *Sweeden*, dat de Geneesheeren, die van de Kroon geld trekken, van tyd tot tyd aan het *Collegie* der Geneeskunde in *Stokholm* hunne waarneemingen moeten bekend maaken, dewelke dan van het *Collegie* door den druk gemeen gemaakt worden. In het jaar 1756. heeft men daar mede een begin gemaakt; en dit ſtuk, welk het breedvoerigſte van allen is, moet aangemerkt worden als een vervolg van dat, welk in het jaar 1761. is in het licht gegeeven."

De

geweest zy in hunne *Raadgeevingen aan den gemeenen man* enz. Hoe gelukkig de *Baron* VAN SWIETEN geſlaagd hebbe in zyn kort zaakryk Opſtel van de *Leger-ziekten!* En hoe nuttig de

„De *Provinciale* Geneesheeren beſchryven daarin de ziekten, welke hier en daar regeeren; geeven op de luchtsgeſteldheid, welke men ten tyde van algemeen heerſchende ziekten heeft waargenomen; ſpreeken van de geneeswyze; en deelen teffens de zonderlingſte waarneemingen mede; vergeetende insgelyks niet te ſpreeken van de kruiden, welke aldaar groeijen, en in de Geneeskunde konnen gebruikt worden, van de gezondbronnen, en den toeſtand der *Apthekers.* Daarenboven vindt men in dit laatſte ſtuk, een omſtandig berigt van de inenting der Kinderpokjes in *Sweeden*, van de Leſſen in de *Ontleed-* en *Heelkunde*, die door den Heer MARTIN gegeeven worden; van die in de *Vroedkunde* door den Heer SCHULZ; en van de onderrechtingen in de *Natuurlyke Historie* en *Apthekers-kunde*, welke de Heer BERGIUS geeft; als ook van de oprechting van het *Comptoir* voor de *Minnen*, en van 't nut, te weeg gebragt door de Geneesheeren, aan welken de oppaſſing der *arme Zieken* in de Hoofdſtad is aanbevoolen. Uit alle deeze berigten blykt ten klaarſten de yver en zorge, welke het *Collegie* der Geneeskunde voor de elendige burgers heeft. Het geld, welk ingebragt wordt voor de buitenlandſche *Mineraal-wateren*, wordt beſteed, om geneesmiddelen voor arme zieken te koopen. Indien op deeze of geene plaats eene ziekte regeerd, worden Geneesheeren daar naar toe gezonden, om derzelver aart te ontdekken, en de beste Geneesmiddelen aan de hand te geeven; zelfs heeft men de beste middelen voor het Vee bekend gemaakt." *Geneeskundige Biblioth.* VI. Deel, 3. ſtuk, pag. 539, 540. —— [Het ontbreekt in het Vaderland niet aan liefdaadige geſtichten, en inſtellingen voor de bezorging der armen in de ſteden en op de dorpen, ook niet overal aan 's Lands Vaderlyke zorge in het tegengaan van doorgaande ziekten (§. CCXXXII.), of gemeenſchapppelyke inſtellingen, tot redding van elendigen; waar van de oprechting van de *Maatſchappye der Drenkelingen te Amſterdam*; en de inrichting, om arme Kraam-Vrouwen, onder de Roomſchgezinden, van betere hulpe te voorzien, tot allerroemwaardigſte voorbeelden verſtrekken; maar wat 'er in deezen noch ontbreekt, zal beneden nader blyken. ——]

de arbeid van den Heere DE MAN over de *Rotkoortſen* zy! — [Werd het loflyk voorbeeld van den Heere J. DACHS, *Chirurgyn-Major onder zyn Doorl. Hoogheids Regiment, Orange Gelderland*, (§. LII. not. *n.* pag. 136.) nagevolgd; die, geduurende een rond jaar, de ziekten onder de *Militairen*, in de *Kwartieren* en het *Hospital*, te *Sluis in Vlaanderen* in *garnizoen* zynde, heeft waargenomen, zoo naauwkeurig beſchreeven, en met geſchikte regelen, ter voorbehoedinge, gelieven gemeen te maaken: zoo zal de allernuttigſte inſtelling van den *Hertog* DE CHOISEUL, voor de Koninglyke *Hospitalen* in *Vrankryk* (§. IV. not. *l*, *m.*), ongevoelig in de *Nederlanden* worden ingevoerd: wanneer men ras een volkomen zamenſtel over de ziekten in verſchillende ſteden, op gelyken tyd waargenomen, bekomen zal; en uit deezen ſchat van waarneemingen, goede handleidingen voor de *Nederlandſche Practizyns* zien geboren worden. — Waar door de nuttigheid van weerkundige waarneemingen (§. CCXIX.) te doen, gelyk in de evengenoemde mede geſchied zyn, meer en meer blyken zal; en dezelve eenſtemmig geſchiedende, ook dit gebrek vervullen zullen, het welk de Heer J. F. MARTINET, ter verbetering van de *Natuurlyke Hiſtorie*, heeft voorgedraagen (*c*), om in elke onderſcheidene

Pro-

(*c*) *Hollandſche Maatſchappy*, IX. Deel, 2. ſtuk, bl. 239-318. nom. 16-19.

Provincie, met gelyke werktuigen, gelyktydig enz. te worden genomen. Welke nuttige uitvoering thans minder tegenſtand vinden zoude, dan men zich mogelyk daar van verbeeld, uit aanmerking dat 'er bereids liefhebbers van den eerſten rang onder de Heeren *Militaire Officieren* gevonden worden, die met hunne naauwkeurige waarneemingen, het Vaderland, zoo wel als de Natuurkundige weetenſchap, verpligt en verrykt hebben (*c**); en deeze nuttige liefhebbery, heden algemeener dan ooit, betracht wordt (*d*): gelyk uit het voorbeeld van den Heere DACHS zelve, mede gebleeken is. —— De Edele Maatſchappye overweege zelve het gewigt van dit allerheilzaamst onderwerp: bevordere het zelve door haaren vermogenden invloed; of hechte het aan de taak van haaren *Oeconomiſchen*

(*c**) Onder welke met recht de Heer R. HOLL te noemen is, die ſedert het jaar 1769 tot Maart 1774. als *Cadet-Bombardier*, te *Zutphen*; en van Mey 1774 tot 1775. als *Tweede Luitenant van de Artillerie* te *Breda*, met goede overeenſtemmende werktuigen, behoorlyk geplaatst, ter bekwaamer tyd genomen, en met de vereiſchte oplettenheid heeft aangetekend: van welke die van 1773, tot 1775. in het IV. en V. Deel van de *Natuurk. Verhandelingen*, zoo wel als zyne geleerde Aanmerkingen, weerkundige Tafels, de agt voornaamſte Hoofdwinden, benevens die van de Regen, Sneeuw, Hagel en Mist-winden enz. gevonden worden. —— Een arbeid, zoo loffelyk, dat ze alle aanmoediging verdient; alzoo uit dezelve de grooter veranderingen van hitte en koude te *Zutphen*, en in ZEELAND, ook grooter, dan in HOLLAND, blyken.

(*d*) *Dezelfde Verhandelingen*, V. Deel, pag. 644-701.

ſchen Tak, by welke geene middelen ter aanmoediginge, of de noodige werktuigen ontbreeken zullen, om deeze raderen behoorlyk aan den gang te krygen; en de volyverige en allezints toe bekwaame *Nederlanders* zoo lustig te zien arbeiden, als de vlugge *Franſchen* bereids gedaan hebben [*d*]. Waarom ik hetzelve, met den vereiſchten eerbied, in haaren ſchoot nederlegge!] — Mag het eindelyk den *Nederlandſche* Leerlingen gebeuren, de vervulling van den allernuttigſten raad van den Hooggeleerden Heere VAN DOEVEREN (§. CCXXXII. 2. *a*.) te mogen zien! de Kweek-ſchoolen zullen ras gebooren zyn; en de nooddwang, om in vreemde Landen genoegzaamen voorraad op te doen, ophouden; die dan zelve in het Vaderland genoegzaam te bekomen zyn zal.

3. [Dorpelingen en Land-lieden kunnen zich midlerwyl van den raad des Hooggeleerden Heere N. G. OOSTERDYK [*e*] met vrugt bedienen, door bekwaame *Doctoren*, in de ſteden al te bekrompen leevende, naar buiten te lokken, en

[*d*] Het plan behoeft zoo omſlagtig niet te zyn, als het in de opgegeevene plaatſen is medegedeeld, 't welk veelen van dit heilzaame werk zoude affchrikken. Wanneer alleen het noodige wegens de ligging van de ſteden en andere zaaken, den grond, dampkring, enz. betreffende, ter bepaalinge van de Ed. Maatſchappye te ſtellen, wierden opgegeeven, zoo zoude zulks voor eerst al volſtaan kunnen.]

[*e*] *Oratio de Studio Medico in commune Reipublicæ bonum, quavis opera dirigendo* &c. 1775. pag. 31.]

en van eerlyke belooningen, welke ter beoefninge van de Geneeskunde vereisſchen, te voorzien; om als lieden van kunde, zonder laage kunstgreepen van kwakzalveryen, enz. de Geneeskunde onder de Land-lieden te oeffenen. — Dat den Bezitteren der Heerlykheden, en den Regeerderen derzelve, zoo wel moge bevallen, dat 'er genoegzaame middelen mogen worden gevonden, om dit gewenſchte oogmerk te bereiken!]

4. Ter voorbehoedinge van ziekten, uit kwaalyk toegediende Geneesmiddelen, behoort het nalaaten, van zich zelven, zonder genoegzaamen grond, *Medicynen* toe te dienen. Dewelke, offchoon zy door de Schryveren wel zyn opgegeeven, door verkeerde toepaſſing kwaalyk gebruikt worden, min vereiſchte uitwerkingen moeten hebben. —

5. Dat men zich, zoo weinig mogelyk, van Geneesmiddelen ter voorbehoedinge buiten noodzaak bediene; ten einde het lichaam, door derzelver aandoenlyk vermogen (§. CCXXX.), zelve niet tot ziekten voorgeſchikt worde; of het vermogen der voorbehoedende middelen, kragteloos gemaakt worde, wanneer die met vrugt zouden kunnen gebruikt worden.

6. In tegendeel bediene men zich van goede Geneesmiddelen ter voorbehoedinge, door een

een kundig *Arts* voorgeſchreeven; of door ondervindinge, en de eigene lichaamsgeſteldheid, zoodanig bevonden, dat de uitkomst altoos aan de begeerde oogmerken voldaan hebbe. — In 't gemeen dienen die zoo ingericht te zyn, dat zy de ontſpanning der te ſtrakke vezelen bevorderen; de verſlapte verſterken; het lichaam by de onzichtbaare uitwaasſeming bewaaren; en de te rug gebleevene, en daar uit ontſtaande opvulling der vaten, en uitzetting der vogten, verminderen; en door de geſchiktſte wegen ontlasten. —

Van het tegengaan der BESMETTENDE VERMOGENS, *met opzicht tot de* VOORBEHOEDING.

§. CCXXXI. Geen onderwerp is 'er, het geen mogelyk minder in deszelfs waaren aart en verſlindende gevolgen wordt ingezien, en in het gemeen meer wordt verwaarloosd, dan even dit, waar omtrent den gepasten raad der voorbehoedinge thans moet gegeeven worden. Overbillyk is het zelve dan de aandacht van de Vaderen des Vaderlands, van de Hoofden van Gemeenſchappen en Huisgezinnen, ja van een ieder voor zich zelven, waardig: om in tyds naar gepaste middelen om te zien, ten einde deszelfs geweld en woe-

woede, in het berooven der Burgeren en Ingezetenen, te ſtuiten, en tegen te gaan; de onherſtelbaare gevolgen en onheilen, wegens het verminken en ondermynen van de ſterkte in byzondere lichaamen, die van het eene kroost op het andere worden overgeplant en nederdaalen, wezendlyker te verhoeden; en min-gevreesde beſmettingen zorgvuldiger te vermyden. —— Ongelooflyk is het, wat aantal inwoonderen jaarlyks door beſmettende ziekten (§. CXLV. coroll. II.) het Vaderland ontrukt wordt. Wel opgemaakte Sterflysten uit alle plaatſen des Vaderlands (§. LXXXIX. coroll. VI. not. *a.*), zouden het zegel aan deeze waarheid hechten. Het laat in de Geneeskunde geen twyffel over, of 'er zyn 'er meer aan de Kinderziekte omgekomen, dan 'er door de Pest verſlonden zyn (*f*). —— Hoe groot het andere ſmet zy, dat zoo veel verwoesting (§. CLXIX. CLXXII. coroll. I.) in het nakroost verwekt, is niet zeker te bepaalen; en wat wreede ſlagtingen de Teeringen aanrechten, is boven (§. CXCV.) meer dan te duidelyk gebleeken.

§. CCXXXII. Ten aanzien van de middelen ter verbeteringe:

1. Met opzicht tot de Kinderziekte, bevestigen

a.) Naauw-

(*f*) Rosen van Rosenstein, Fursteneau, &c.

a.) Naauwkeurige waarneemingen het groote nut van de Inëntinge der Kinderpokjes, boven den natuurlyken weg van beſmettinge, uit het geringe getal dooden der eerſten, tegen dat der anderen, waarvan het verſchil zeer groot is (*g*). Weshalven deeze, ter plaatſe, alwaar die algemeen kan ingevoerd worden, met de noodige voorzigtigheid, wegens nieuwe verſpreiding van het ſmet, om door verbetering geen verſlimmering te bewerken, als het beste behoed-middel voor ieder *individuum*, ter voorkominge van de gevreesde gevolgen deezer ziekte, van alle rechtſchaapene Geneesheeren dient aangepreezen, en op de best mogelyke wyze bevorderd te worden. —

b.) Dan, gemerkt men allen, als nog tot deeze heilzaame konst-bewerking niet overhaalen kan; en het tot heden niet wel mogelyk ſchynt, wanneer het pokſmet algemeen op zekere plaatſen heeft post gevat, het zelve, door middel van de inëntinge, aan allen zonder onderſcheid, welke die nog niet ondergaan hebben,

(*g*) *Verzameling van naauwkeurige Lysten* enz. §. CXIII. pag. 38. *Brief van* W. VAN DOEVEREN *aan den Wel Ed. zeer Gel. Heere* E. SANDIFORT, enz. Behelzende *een Berigt van den gelukkigen uitſlag van de inënting der Kinderpokjes, onlangs te Groningen ondervonden*, 's Hage 1770. bl. 5. enz. of *Geneesk. Bibl.* V. Deel 3. ſtuk, pag. 718. [Vergeleeken met myne *Proeve over de voorbeboedinge der Kinderpokjes*, Leid. 1770. §. III. not. *d, e, f.* pag. 4, 5. 238, 239.]

ben, (ten minſten niet zoo gunſtig (*h*), als te *Groningen*,) mede te deelen: zoo hebben andere niet min op bekwaame middelen bedacht geweest, om die poogingen, welke voor het algemeener gebruik der inëntinge, of by dezelve, zyn in 't werk geſteld, te beproeven (*i*); en door dezelve zoo de afweeringe van het pokſmet, als eene merkelyke verzagtinge van de koorts, en de gevolgen daar van, in het begin, den

(*h*) Brief des Hooggel. Heere VAN DOEVEREN op de aangehaalde plaats.

(*i*) [*Proeve over de Voorbehoeding* enz. §. XXXVII. p. 116-118. §. XLII. 11. pag. 169-231.] LOBB heeft niet alleen de mogelykheid beweezen, van de koorts in het eerſte tydperk te kunnen tegengaan; maar ook de afweering van het pokſmet zelve, in eenige onderwerpen bevestigd. *Traité de la petite Verole*, Paris 1749. Tom. I. chap. IX. p. 285 & ſuiv. & Tom. II. §. 639. Aphor. 20. pag. 415. & ſuiv. HILARY zag nimmer zamenvloeijende pokjes op het gebruik zyner middelen volgen; en zegt: —— „ dat die geenen, welke niet voor de inentinge zyn, zoo verre hy tot heden by bevinding geleerd had, alle de voordeelen van de inenting genieten konden, ten minſten met opzicht van het medegedeelde ſmet." *A Practical Eſſay on the ſmall-pox*, Lond. 1740. pag. 59, 60. Bekend zyn de waarneemingen van ROSEN VAN ROSENSTEIN, *der Kön. Swed. Academie der Wiſſenſchaffen*, *Abhandl.* auf das jarh 1751. II. Theil, pag. 32. *Uitgezogte Verhandel.* II. Deel, pag. 350. *Handleiding tot de kennis en geneezing van de ziekten der Kinderen*, pag. 282. —— De nuttigheid der voorbereidinge is mede zeer duidelyk aan den Hooggel. Heer VAN DOEVEREN (*Brief* enz. bl. 10.) in eenigen, zoo bejaarden als Kinderen, gebleeken; die onder het gebruik der voorbereidende middelen en levenswyze, door de natuurlyke beſmetting zyn verrast geworden; of die op dezelfde manier vooraf behandeld zynde, de natuurlyke Pokjes hebben gekreegen, en daar door die ziekte, even als waren ze ingeënt, zeer gemakkelyk ondergaan hebben."

den aanwas, ſtaat en voortduuring dier ziekte te bewerken; en, naar gelang van deeze, de veelheid der pok-puistjes, en den etter in dezelve, te verminderen; de ziekte ſpoediger te doen afloopen; en langs deezen weg mede eene merkelyke verandering in deeze ziekte te wege te brengen; een grooter getal beſmetten te bewaaren, en dus eene wezendlyker voorbehoeding te betrachten (*k*)! En, worden beide deeze middelen op de vereiſchte wyze, met afleggen van weerhoudende vooroordeelen, naar de omſtandigheden der zaaken aangewend; zoo zal alles misſen moeten, indien door dezelve niet eene ganſche verzagting over de Kinderpokjes in 't gemeen, en het beloop der ziekte in ieder byzonder geval bewerkt worde! Mits men,

c.) De

(*k*) [Veel zoude ik hier uit herhaalde bevindingen, en een groot aantal Proeven, kunnen byvoegen: zoo wegens het ganſch afwenden van het pokſmet! het verzagten van de uitſlag-koorts, of die van het eerſte tydperk; veranderen van *confluentes* in *discretas*; ſpoediger afloop der ziekten; te recht brengen van *gangrænoſæ*: welke eerder eene afzonderlyke Verhandeling ſchynen te vereiſchen, dan tot dit Antwoord, 't welk de Maatſchappy verwagt, kunnen betrekkelyk gemaakt, veel min by deeze volzaakryke nooten geplaatst te worden. —— Laat het genoeg zyn, om de twee hoofd-waarheden, in den text geſtaafd, vast te houden; te weeten: dat in doorgaande beſmettinge van *Kinder-ziekte*, eene *algemeene Inëuting*; en voor die geenen, welke gemoedshalven, of om andere reden, daar niet toe kunnen overgaan; eene *algemeene voorbehoeding* allernoodzaakelykst zyn: om den voortgang van het vergif te ſtuiten, de ziekte te verminderen, het duure menſchen-bloed te ſpaaren, en den luister van dit Gemeene-best, door de veelheid haarer burgeren, heerlyk te maaken!]

c.) De byzondere en *burgerlyke voorbehoeding* daar by in acht neeme (*l*).

2. Belangende het beſtuur en het voorzien in andere algemeene doorgaande en ſomtyds beſmettende ziekten, heeft:

a.) De Hooggeleerde Heer VAN DOEVEREN, uit overweeginge, dat de beſmettende vermogens zich doorgaans eerst vertoonen in de afgelegene hoeken der ſteden; en in de bedompte en bekrompene kamertjes der ſchaamele gemeente, van dekſel, voedſel en anderen nooddruft ontbloot, meest woeden (§. CXXXIV.); en, uit aanmerkinge van het gebrekkige in het geneeskundig beſtuur, het min geſchikte gebruik der aangewende geneesmiddelen, de heerſchende armoede, en gebrek van al het noodige, en daar mede verzeld gaande zorge en kommer, dat het billyk te verwonderen zy, hoe 'er eenen der zulken te recht raake; het oprechten van *algemeene Zieken huizen*, als het gepaſtſte middel tot herſtel en verbetering van alle deeze kwaaden, allernadrukkelykst voorgeſteld (*m*). De meeste groote ſteden in *Europa* zyn daar van voorzien: de eer der ſteden zoude hier door bevorderd, het nut der Hooge Schoolen betragt, en veele kosten kunnen beſpaard worden; en vooral de be-

zor

(*l*) J. DIEMERBROEK *de Variolis & Morbillis*, cap. VI. pag 277. [*Proeve over de Voorbehoeding* enz. pag. 131 enz.

(*m*) *Serm. Acad.* pag. 58, 59. *Nederl. Vertal.* bl. 64, 65.

zorging der zieken, onder bekwaame Opzienders, Heel- en Geneeskundigen, worden toevertrouwd: waar door den Leerlingen in de Genees- en Heelkunde den weg gebaand was (§. CCXXX.), om, onder opzicht van bekwaame Mannen, in de beoeffenende kennis der beide weetenſchappen grondiger onderleid te worden. — [De Hooggeleerde Heer N. G. Oosterdyk heeft van gelyken op deeze heilzaame voorzorge kragtig aangedrongen, en dezelve niet alleen tot het ontfangen van armen en onvermogenden, en ter beteugelinge van voortloopende beſmettingen de beste geoordeeld; maar die teffens in deeze dagen allerbekwaamst geoordeeld om de voorbehoeding der Kinderpokjes in dezelve, door inëntinge te bekomen, en zoo wel voor het leven der behoeftigen, als dat der vermogenden, zorge te draagen (*m*). Hoe gunſtig men over de Inëntinge denke, en die als een voornaam middel ter voorbehoedinge in zich zelven, mag en moet aanpryzen en oeffenen; zoo ſtaat het echter by de meesten, zelfs voorſtanders van de Inëntinge zynde, vast; dat de pokjes, door inëntinge medegedeeld, beſmetten konnen (*n*). — Waarom voornaame Mogenhe-

(*m*) [*Orat. citat.* pag. 23, 24.]

(*n*) [*Proeve over de Voorbehoeding*, pag. 136, 140-143 en 149-153. B. Dimsdale in zyne *Redenkingen over eene algemeene en deelswyze of byzondere inëntinge der Kinder-pokjes*, Rott. 1777. waar in veele gewigtige waarheden voorkomen, tot de bovenſtaande onderwerpen betrekkelyk.]

heden *expreſſe* huizen, daar toe geſchikt, by hunne *Reſidentie-ſteden* hebben laaten oprechten (*o*).] En by aldien de kosten daar toe aan veele ſteden afzien mochten baaren, zoo is geen Land daar toe geſchikter, dan ons Vaderland; in 't welk, door de wyze voorzorge der Overheden en Regeerders der Steden, by de beſmettelyke Ziekte van 1664 en 1665. (§. CLXXI.), openbaare Zieken-huizen, by de voornaamſte ſteden van *Nederland* zyn gebouwd: welke, gelukkig ledig ſtaande! tot dit heilzaam oogmerk konden van nut zyn. —

b.) En wat het beſtuur der Dorpelingen, en der bewoonderen ten platten lande betreft, zoo ſtrekke daar toe de Lands-Vaderlyke zorge van den *Raad van Staaten*, gelyk in de *Majorie van 's Boſch*; om, zoo dra zich eenige ziekte onder de arme inwoonders derzelve openbaart, die van een of meer Geneesheeren, van 's lands wegen, met het noodige voorzien, te hulpe te komen; benevens de zorge van de *Staaten des Kwartiers van* NYMEGEN, in de ziekte te *Maunik*, enz. (§. LVIII.); tot een allergewenſcht voorbeeld van navolginge, alle rechtaartige Burgervaderen overwaardig!

3. Ter

(*o*) Te *Londen*, [te *Pancras* en *Cold Bath-Fields*] te *Stokholm*, te *Petersburg*, te *Koppenhagen*, in FRANKRYK, in de hooſdſtad van de Landvoogdy van den Hertog DE VILARS enz.

3. Ter beteugelinge van de *heimelyke ziekte* heeft de Heer VAN DOEVEREN (*p*), de waakzaamheid, ter bepaalinge van den voortgang, en ter uitroeijinge van derzelver oorzaaken, aan der zorge der *Groningſche* Overheid, opentlyk voorgedraagen. Welke tot alle plaatſen van het Vaderland, in welken die wortelen geſchooten heeft, betrekkelyk blyve!

4. Ten aanzien van de Water-vrees, door de beet van dolle honden veroorzaakt, zoude eene merkelyke voorbehoeding kunnen betragt worden, wanneer een groot gedeelte van derzelver getal verminderd, of by heete zomers een verbod op dezelve gelegd wierde; gelyk in veele plaatſen van de *Nederlanden* allernuttigst geſchiedt.

5. Eindelyk de beſmettinge, welke in de wei-vogten haare zitplaats heeft, betreffende: moest de aanraaking zoo veel mogelyk vermyd wor-

(*p*) *Serm. Acad.* pag. 57. *Nederl. Vertal.* bl. 63. —— Wat uitwerking het *Comptoir* der Minnen in *Stokholm* (§. CCXXX.) gehad hebbe, is uit het volgende berigt daar van ligt op te maaken. „Men ondervindt (dus luidt het) in *Sweeden* de nuttigheid van het *Comptoir* der Minnen. Men heeft bevonden, dat de Venusziekte in *Stokholm* zeer verminderd is, na dat men op de Minnen naauwkeurig acht gegeeven heeft, waar van men het nut zeer ligt zal kunnen begrypen, als men verneemt, dat van 295 Minnen, die zich aan dat *comptoir* hadden aangemeld, ſlegts 152 goedgekeurd zyn." *Geneesk. Biblioth.* VI. Deel, pag. 540.

worden, dat, in bekrompene wooningjes (§. CLXXII. cor. I.), byna onmogelyk is; en andere beſmettende ziekten (§. CLVIII. 1.), hoedanige ook de beklaachelyke Teeringe is, dien voortgang genomen hebbende, dat de geneezing daar van hoopeloos ſchynt, door van een ſcheiding van de onderling tot malkander betrekking hebbende paaren, hoewel hard! liever gemyd, dan de overſmetting daar van onweetende bevorderd worden (*q*).

Van de BEWEEGING *en* RUST, *of* LEEDIGHEID, *met opzicht tot de* VOORBEHOEDING.

§. CCXXXIII. Hoedanig men de gebrekkige beweeging verandere, de kwynende opbeure, en de ledigheid verbetere, is uit het boven (§. CLXXIII — CLXXV.) verhandelde genoegzaam af te neemen: als in het tegenovergeſtelde te zoeken, en die te verbeteren. Het Goddelyk bevel, om, naar den zonden-val, in het zweet zynes aanſchyns zyn brood te eeten (*r*), is heden zoo noodig, als het gebruik van

(*q*) Hoe zorgvuldig men in ITALIEN op dit ſtuk is, blykt uit MAGAZZINO TOSCANO *d'induſtrione e di piacepe*, Tom. I. Livorno 1755. vel *Comment. de reb. in ſc. nat. & medic. geſt.* Vol. VII. pag. 316, 317.

(*r*) Geneſ. III. vs. 19.

van geſchikte ſpyzen en dranken, ter bewaaringe van de gezondheid, en afweeringe der ziekten. — Want, of ſchoon de Goddelyke Wet, wegens de ſtrenge Sabbaths-ruste, beval, dat de *Israëliten* zich niet ver heen begeeven mochten (*s*), zoo gedoogde dezelve eene Sabbats-reize; van getrouwe Waarneemers der Wet zelve betragt (*t*): naardien de beweeging den menſch zoo natuurlyk, als het gebruik der ſpyze zelve is. — Den arbeid van anderen, welke met opzet over dit ſtuk gehandeld hebben (*u*), wederom vooronderſtellende, zal ik eenige weinige aanmerkingen hier byvoegen.

1. Aanzienelyke lieden behoorden dan genoeg van de noodzaakelykheid der veranderingen in hunne *divertiſſementen* overreed te zyn, om meer beweeging en minder zitten by dezelve in acht te neemen: waar onder het paard-ryden, naar den raad van den beroemden Heer BOERHAAVE, thans meer dan voorheen, geoeffend wordt.

2. Zittende Ambachts-lieden, behoorden liever eenigen tyd van den dag, het gereedſchap neder-

(*s*) Levit. XXIII. vs. 7.
(*t*) Handel. I. vs. 12.
(*u*) L. STOKKE § 290. p. 194, 195. BUCHAN, V. hoofdſt. pag. 89 enz. en voor het geneeskundige F. HOFFMANN. *De motu, optima corporis medicina.* Oper. Supplem. I. pag. 685. & CAROL. A LINNÉ *Amœnitat. Academica*, Vol. VII. Diſſ. CXXV. pag. 1.

nederleggende, met eenen verhaasten ſtap, de verſche lucht door de longen en leden te laaten blaazen; dan, volgens gewoonte, den geringen tyd, dien zy over hebben van hunne kostwinninge, onder het ſmooken van een pypje, met hunne buuren door te brengen.

3. Voornamentlyk komt het op den kwynenden Winkelier, en te weinig werk hebbende *Trafiquanten* aan: waar toe de *Voorbehoeding* van *Neêrlands Koophandel*, door deeze Maatſchappy met Eere-penningen bekroond (*v*); benevens de aanpryzende verbetering van *eenen mogelyken landbouw der zandige landen* (*w*) enz. van die gezegende uitwerkingen te wenſchen zyn, dat het gebrek van beweeginge enz. en den kwynenden ſtaat der arme ſtedelingen, dermaate daar door moge verbeterd worden, en de gewoone ongeſteldheid, uit armoede enz. (§. CLXXIII. 4.) voortſpruitende, moge verhoed, en in een bloeijenden welſtand worden veranderd! ——— De

(*v*) [*Hollandſche Maatſchappye*, XVI. Deel. Waar by men met vrugt de poogingen van den Heer Mr. VAN DEN HEUVEL wyders zien kan in de *Voorrede* voor de Prys-vraagen van de *Maatſchappy van Londen*, *ter oprechtinge eener Maatſchappye*, *ter bevordering van Konſten*, *Handwerken en Koophandel*, in navolging van die van *Londen* op nieuws aangedrongen, *Hedend. Vaderl. Letteroeffen.* V. Deel, nom. 7. pag. 313, 314. En waar van men de gewenſchte einden reeds bereikt heeft in het oprechten van eenen *Oeconomiſchen Tak*, op den 25. Verjaardag deezer Maatſchappye: die allen voorſpoed zy toegewenſcht!]

(*w*) *Hollandſche Maatſchappye*, VIII. Deel, 2. ſtuk, p. 110-153. en XII. Deel, pag. 45-120.

De Landbouw wordt van *Doctor* BUCHAN, als de eerſte en gezondſte van alle de beroepen, en voor de bron van binnenlandſchen rykdom, gehouden (*x*). Begreepen dit onze arme ſtedelingen, zy leerden allengskens het Akkerwerk aan; 't geen nu door een menigte vreemdelingen van buiten geoeffend wordt, die met welgevulde buidels des winters in hun land genoegelyk daar van leeven, wanneer onze landsgenooten, aan gebrek van het noodige, dan dikwyls kwynen! Konden zy ten eerſten niet alles aanleeren, wat daar toe vereiſcht wordt, zy zouden het groffſte, als Aardappels delven, enz. konnen beproeven; hunne kinders aan ander Akkerwerk gewennen, en door den tyd van dit voordeel ten hunnen nutte leeren gebruik maaken; 't welk vlytige arbeidslieden, die boven hun gewoon dagloon iets waagen durven, doorgaans genieten. — En dit is mogelyk de rede, dat men in de landen van den HELIUS (§. CLVI.) en andere gedeelten van het Vaderland, alwaar de Landbouw bloeit, die nypende armoede niet beſpeurt, dan ter plaatſe, in welken die ontbreekt. — Begint men geloof te ſlaan aan de mogelykheid van de leegliggende landen te kunnen bebouwen (not. *w.*), zoo zullen de arme ſtedelingen het nut daar van wel dra gevoelen.

4. Aan-

(*x*) *Huiſſelyke Cenzeak.* pag. 53.

4. Aanzienlyke zwakke lieden, welke door lichaams-kragten buiten ſtaat zyn in de lucht te komen, of om andere reden hunne gezondheid, door ryden en beweeging verkrygbaar, niet kunnen erlangen; kunnen zich met de uitvinding van den *Engelſchen* gezondheids-ſtoel behelpen: waar mede men zulke zagte en ſterke beweegingen kan maaken, als men zelve begeert; zeer veel overeenkomst hebbende met het paard-ryden. Voor hen, die deeze beweeging zelve niet kunnen maaken, is [door de Heer A. G. ECKHARDT] deeze verbetering daar aan bezorgd, dat dezelve door een *Domeſticq*, van agteren met twee ſtokjes even ſterk kan bevorderd worden. — Ieder een kan zich boven dien, buiten deeze kostbaare hulpmiddelen, door ſchommelen enz. (§. XLI. 1), eene genoegzaame beweeging verſchaffen. — De Dril-plank is thans te over bekend, dan dat ik die met eene beſchryving behoeve aan te pryzen. — De jongens leeren ons genoeg, hoe zy door middel van planken zich beweegen kunnen, en door dezelve verſche lucht in de longen uit en inademen.

5. Waren de Spinnewielen de noeste bezigheid der eertyds huisſelyke Vaderlandſche Vrouwen, op veele plaatſen, voor de Koffy en Theeketels niet verwisſeld geworden; 'er bleef eene maatige bezigheid over; haare nuttigheid teffens in bezuiniging hebbende.

6. Hoe men inrichtingen maaken konde, ter verbeteringe van de vadzigheid en ledigheid, van het geringſte ſoort onder het gemeen, heeft de Hooggel. Heer VAN DOEVEREN, mede onder de zaaken ter verbeteringen in *Groningen* aangedrongen (*y*). — Te *Middelburg*, en in andere ſteden van het Vaderland, zyn vrywillige werkhuizen. — In de eerſte plaats ziet men geen Bedelaars, en zy worden in ZEELAND niet geduld. —

Van de KLEEDING, *met opzicht tot de* VOORBEHOEDING.

§. CCXXXIV. Van gelyken kan ik hier den ingeſpannen aandacht ter voorbehoeding in deezen mede affnyden, met den raad van anderen aan te wyzen (*z*); en het tegenovergeſtelde van het misbruik (§. CLXXVII.), myne Leezers zelve te laaten beoordeelen. — Terwyl het van zelve volgt; dat de kleeding naar den aart van het land, waar in men woont, en de ſchielyke verandering der lucht, in het zelve plaats hebbende, dient ingericht te zyn. Hierom behoorde men:

1. Ge-

(*y*) *Serm. Acad.* pag. 51. *Nederl. Vertal.* bl. 57.

(*z*) J. BASTER *Holl. Maatſchappye*, III. Deel, pag. 108. L. STOKKE §. 287. pag. 190. BUCHAN pag. 98.

1. Gebruik te maaken van die regelen, welke de bevinding daar van in de aangehaalde plaatſen geleerd heeft.

2. Niet onverſchillig die van andere landen na te volgen.

3. Ten platten lande zulken dragt te behouden, die naar het werk en de bezigheid zyn ingericht; en die niet met al te dunne kleederen der ſtedelingen te verwisſelen. Boerenknegts, Akker- en Arbeidslieden enz. die ver van de wooningen ploegen en arbeiden, of de koehoudery bezorgen, dienden van genoegzaame kleederen voorzien te zyn, om, wanneer zy, gelyk dikwyls in den voor- en natyd geſchiedt, door zwaare regens overvallen worden, t' huis gekomen zynde, drooge aan te trekken; naardien de uitwaasſeming door dezelve al te zeer naar binnen gedreeven wordt (§. CCXXI. 2. *b.*), en, langduurende, oorzaak tot ziekten geeft, het welk tot allen, onder deeze omſtandigheden begreepen, betrekkelyk blyft.

4. De borst en de voeten beter te bewaaren; waar toe dunne zyden en en gaaren kouſſen, benevens duune omgekeerde ſchoenen, by nat vogtig weder enz. niet voldoende zyn. De uitvinding, van een losſe drooge kurke-zool in de ſchoenen te leggen, en dagelyks van drooge ſchoenen te verwisſelen, kan voor hun, die dit doen kunnen, niet dan goed zyn. — De

borst-

borst-ziekten zyn mogelyk in deeze landen algemeener geworden, ſedert men zich, in beider *Sexen*, met de borst meer aan de wisſelvallige veranderingen der lucht en vertrekken heeft blootgeſteld. — De kleeding van over 200 jaaren, uit de ſchilderyen van dien tyd af te neemen, was zeer zorgvuldig, de borst enz. bedekkende. Intusſchen zyn de al te warme opperkleeden, met bont of pelteryen gevoerd, wanneer men die lang aanhoud, ſterke beweeging daar mede doet, en die aflegd, zoo wel af te keuren, als aan te raaden: weinigen boeten dit zonder verkouwdheid.

5. De wanſchikkelyke keurslyven en kapſels derwyze te veranderen, dat de nadeelen daar van (§. CLXXVII.) opgenoemd, werden verhoed; en men, ten aanzien van de laatſte, het hoofd gewenne zoo toe te rusten, dat het de veranderingen der lucht, zonder een zoo merkelyk verſchil van dekſel, binnen en buiten's huis, beter verdraagen konde.

Hoedanig deeze BESTUURINGEN *tot eene wezendlyke* VOORBEHOEDING *kunnen ſtrekken?*

§. CCXXXV. Dit is zeer ligt af te neemen, als men overweegt, dat de meeste ziekten

ten, uit een kwaad beſtuur, der zoogenaamde niet natuurlyke zaaken (§. XXIX.), worden voortgebragt: weshalven de verbetering van deeze tot eene wezendlyke voorbehoeding ſtrekken kan, uit de beſchouwing van ieder onderſcheiden hoofd- en onderdeel gemakkelyk op te maaken. Want:

1. Hoe meer men eene vogtige lucht in den algemeenen dampkring buiten, en den byzonderen binnen de huizen enz. verbeterd, en drooger maakt; de onreinigheid en natte kleederen, de in- en uitwaasſemende bedervende en benadeelende, verbetere en verandere; hoe meer men zich aan de lucht gewenne, en zyne kleederen naar derzelver mogelyke veranderingen inrichte; warm zynde, zich niet te ſchielyk ontblootte, of voor vermydbaare tochten ſtelle; na zwaar onweder voor weeke geſtellen, zich niet te ſchielyk naar buiten begeeve; of in den winter uit warme vertrekken, zonder behoorlyke voorzorge. tegen ſcherpe noordelyke en oostelyke winden in gaa, en, die het doen kan, voor mistige en koude avond- en nachtluchten zich wagte; in koud, droog vriezend weder, zich van weeke ontſpannende voedſels bediene, zich als dan niet aan te ſterke verhittingen van ſterk ſchaatsryden enz. overgeeve; zal men minder door ziekten, uit eene belemmerde doorwaasſeming en opvulling der vaten ontſtaande, worden aangetast.

2. Hoe

2. Hoe meer men al te voedende, zamengeſtelde, of van den anderen kant te taaije, lymige, garſtige en bedorvene ſpyzen, benevens verſlappende, ontzenuwende, en te geeſtryke dranken vermyde; en die door goede, voedzaame, en wel bewaarde ſpyzen, groentens en rype vrugten vergoede; en het lichaam met verſterkende, veerkragtige dranken, en een maatig gebruik van koud water verfriſche; hoe minder men aan haaſtige, ſlym, rot- en zenuw ziekten, uit te groote dikheid, of ontaarting der vogten, en verſlapping der vezelen, zal onderhevig zyn, en in dit opzicht eene gewenſchte gezondheid kunnen genieten (*a*).

3. Die

(*a*) Dus dacht men [1771.] 'er over in eenige berigten, die hieromtrent eene byzondere voorbehoeding voor hun aandeel opgaven; of hunne levenswyze boven die van anderen bevoorrecht achtten. Als:

1. Uit STAATS-VLAANDEREN, dat het goed zyn zoude:

a.) In het najaar enz. de *Militairen*, op ſchildwacht ſtaande, van Overrokken te voorzien: 't geen my naderhand berigt is, dat thans algemeen geſchiedt.

b.) Dat de *Officieren* niet genoeg konnen zorge draagen, dat de *Soldaten* goede ſpyze nuttigen; waarom *chambrée* houden, zeer goed geoordeeld wordt [*].

[*] Met verwondering heb ik deeze huishouding gezien, by gelegenheid, dat ik over een Wagtmeester van de *Gardes* te Paard ter hulpe geroepen werd, en de manſchap van het *Esquadron*, waar onder hy behoord, zoo zindelyk, en zulke goede ſpyze heb zien eeten, dat, wanneer ik honger gehad hadde, zoude hebben durven toetasten. 't Welk myne nieuwsgierigheid opwakkerende, my daar van het onderſtaande berigt, door den Wagtmeester A. ROUST, met kenniſſe van zynen Heer Overſte, des verzogt, gegeeven is.

Cham-

3. Die zich van ſchaadelyke middelen onthoudt, geene dan gepaste en tydig gegeevene gebruikt, zal minder het ongeval, van ziekten uit ziekten te bekomen, ondergaan moeten: in tegendeel meer het heilzaame van zyne werkzaame en geneezende natuur ondervinden; en door dezelve tot eene geſchikter herſtelling geraaken.

4. Hoe

Chambrée van de *Compagnie Gardes te Paard* van den Wel Edelen Heere, *Collonel* en *Major*. S. B. DE SAUMAISE.

Menage in de 6 weken voor 22 man in het winter-ſaiſoen, betaalende ieder man *f* 5 - 15 - :

UITGAVE,

Aan Groenten, Vis, Melk, Boter, Suiker, Peper, Zout, Azyn, Mostaard, enz.	*f* 39	- 14 - :
— 154 ℔ Vleeſch, a 3 ſt. 't ℔. -	23	- 2 - :
— 128 ℔ Spek, a 3½ ſt. - -	22	- 8 - :
— 12 ℔ Vet, a 6 ſt. - -	3	- 12 - :
— 24 kinnetjes Aardappelen, a 12 ſt. -	14	- 8 - :
— Zuurkool, - - -	1	- 8 - :
— Een vadem Hout, - -	6	- : - :
— Turf, - - - -	4	- : - :
— 1¼ quart Steenkoolen, - -	9	- 15 - :
— 1½ ſtoop Lampolie, om te branden,	1	- 7 - :
— Huur voor Tinne borden, -	:	- 16 - 8
bedraagende	*f* 126	- 10 - 8

N. B. In de 6 weken betaalt ieder man voor tweemaal daags koffy en eens thee van 30 ſt. het pond, 22 ſtuivers: waar voor de *Militairen* in dit *Garniſoen* 2 gl. in de 6 weeken moeten geeven. —— De *Dragonders* kunnen deeze *chambrée* nog beterkoop houden, wegens eenig voordeel, dat zy van den

4. Hoe beter men de raadgeevingen, omtrent de beſmettende vermogens in acht neeme; het lichaam zuiver en rein, de natuurlyke ontlastingen gaande en open houde; de onmaatige minne-drift beteugele; zich van vettigheden, licht-rottende, en gistende voedſels onthoude: in

den wagtbrand genieten. De *Zwitſerſche Gardes* zyn geheel onder *chambrée*, en deeze betaalen, zoo verre my berigt is, maar 14 ſtuivers 's weeks. De *Cavallerie* moet zwaarder arbeid doen, en zyn deswegens behoeftiger. —— Intusſchen is het niet alleen voedſel, 't geen zy van den bovengenoemden uitleg bekomen; maar zyn ook van dat zelve geld van alle gereedſchap voorzien, wat zy tot hunne *menage* en huishouding van nooden hebben. —— Des, in andere *garniſoen*-plaatſen, hier in nog meer bezuiniging, wegens ruimer en beterkoop brand, laagere zetting van het brood, konde betracht worden. In de eerstgenoemde *chambrée* hebben zy een bakoven; moetende anders ieder zyn eigen brood en bier bezorgen. —— In den tyd van 4 jaaren heeft de uitgave van deeze maar tweemaal iets over de 6 gl. bedraagen.]

2. Te *Alkmaar* oordeelde men voor de ſtedelingen eene na haar geſtel geſchikte, en door den tyd vermeerderde beweeging der ſpieren, weinig laauwe dranken, en een maatig glas goeden wyns; drie goede voorbehoedſels tot een lang leven.

3. Onder de voordeelen van FRIESLAND, zonderling van *Harlingen*, telde men, in vergelyking van de *Hollandſche* levenswyze, zoo verre die bekend is:

a.) Eene grooter eenvoudigheid in de levenswyze. Want hoewel de zugt tot gemak en ledigheid, zoo wel aldaar waren ingeſloopen, had zich de weelde en de overdaadigheid zoo algemeen niet verſpreid: het minder vermogen en de geringer middelen van beſtaan beletten zulks.

b.) Eenvoudiger en min zamengeſtelde ſpyzen at men 'er ook. Men vergenoegde zich onder hen doorgaans met eene ſchotel vis, of vleeſch, met toeſpyze: op het *Deſert*, met

het

in tegendeel zich van de aangepreezene bediene, en het lichaam, onder het gebruik derzelven, maatig beweege; zal men minder nood hebben om door dezelve overvallen te worden: of, in weerwil van deeze voorzorgen, door dezelve aangegreepen zynde, gemakkelyker dezelve kunnen door-

het geen de tyd van het jaar geeft. Zoo 'er al een tafel overvloedig en prachtig opgediſcht wierd, is alles toch in zyn ſoort eenvouwdig; geen *Ragouts*, veel minder *a la glace*, zyn daar in gebruik.

c.) Minder vrees voor de koude en vrye lucht, meêr beweeging in dezelve, en wel in opene rytuigen; des winters op ſchaatſen ryden; minder opſluiting in koetſen, in warme door vuur en ſtooven verhitte kamers. De Kinderen, hoe klein ook, deed men algemeen, in opene wagentjes, aan de hand voorttrekken; die dus bewoogen wordende, in de vrye lucht ademen.

d.) Minder gebruik van wyn dagelyks over tafel. Eene grootere keurigheid onder fatſoendelyke lieden, die dikwyls wyn gebruiken, om goeden wyn te ſchenken. Het meerder gebruik van roode *Franſche* wyn, dan voorheen; 't welk het laauwe water drinken eenigzints vergoed. Het geringe gebruik van bier, inzonderheid van het zwaare, geeft minder aanleiding tot graveel; hoewel men deszelfs verwiſſeling voor het laffe theewater niet ten voordeele kan rekenen.

e.) Minder *debauche* door de *Sexe* onder fatſoendelyke lieden. Hoewel men onder het ſlegtſte foort, niet zelden *heimelyke ziekten* ontmoette, wordt dezelve echter niet zoo gemeen, en in alle ſtanden gezien, dat men uit de klagten der Geneesheeren in nabuurige Landen moet onderſtellen plaats te hebben. Ook verbeeldde men zich, dat men hier in het algemeen, laater in het huwelyk treedt, dan wel in HOLLAND.

f.) De algemeene zindelykheid, welke alhier by uitſteekenheid heerſcht, zoo wel op de *publique* wegen, als in de byzondere huizen, gaf niet alleen eene zuivere lucht, maar verſchafte teffens aan veele Vrouwen eene gezonde lichaamsbeweeging.

doorſtaan. 't Geen zoo wel in de afweering van de *Zeeuwſche* koorts (§. CCXXIII. *e.*), als in de zoo doodelyke Kinderpokjes, ten overvloede (§. CXXXII. 1. *b.*) gebleeken is.

Van de GENEESKUNDIGE VOORBEHOEDING.

§. CCXXXVI. Om in dit ruime veld uit te weiden, zoude ik alweder de paalen deezer Verhandeling overſchreeden, en van iedere byzondere ziekte moeten beginnen. Het geen ik hier voornamentlyk noodig achte; is het beſtuur der lichaamen, tegen den invloed der *Hemelſche lichaamen*, zoo met opzicht tot die der *Zonneſtanden*, als die der *Maane*, by haare *Veranderingen*; waar omtrent voornaame Geneeskundigen

g.) De brand is hier beter en ook beterkoop, dan in eenige der andere *Provincien*, by gelyk ſoort van lieden. De Turf-brand is luchtig, en geeft eene ſterke vlam; men gebruikt ze in het algemeen op verre na zoo ſpaarzaam niet als in HOLLAND. Veele *Hollanders* meenen, dat deeze *Provincie* geen anderen turf oplevert, dan die derwaarts tot hunne *Fabryken* gevoerd wordt: deeze dient hier ook alleen voor de *Frieſche Fabryken*. De Turf, welke op den haart gebrand word, is van eene veel zwaarder en duurzaamer *ſpecie*.

b.) De algemeene verachting, welke men hier heeft voor kachels, en de benaauwdheid, welke deeze aan de vertrekken mededeelen. Eindelyk meer ledige tyd: dus in dit opzicht ook meer gelegenheid, om voor zyne gezondheid zorge te draagen; minder omſlag van zaaken; minder affloovende bezigheden; minder gelegenheid en minder zugt tot groote winſten, waar aan niet zelden hattzeer en zorgen verknogt zyn.

digen oplettende zyn geweest: als om door tydige aderlaatingen de gevreesde gevolgen (§. XXXV.) voor te komen, en, door bekwaame ontlastmiddelen, de gewoone uitzetting in de vogten te verhoeden. Waar by de voorbehoeding voor de ziekten, op heete zomers doorgaans volgende (§. CCIV.), bekwaamelyk kan gevoegd worden (*b*). Terwyl die der anderen, veel te om-

(*b*) De *voorbehoeding* van de *Rotkoortſen*, die onder de *verzengde Luchtſtreek* en tusſen de *Keerkringen* dezelfde zyn, als in de *Nederlanden* en elders, is door den Hooggeleerden Heer S. DE MONCHY, in de *Verhandelingen deezer Maatſchappye*, (VI. Deels 1. ſtuk, VIII. Hoofdſt. bl. 155-185.), bereids opgegeeven. [By deeze gelegenheid kan ik niet nalaaten, van de edelmoedige aanbiedinge van den Wel Ed. Geſtr. Heere *Kapitein* P. VAN HOOGWERFF, *George* Z. gebruik te maaken: als die in de jaaren 1768 en 1769. *commandeerende* 's Lands Oorlogs *Fregat Caſtor*, op zyne reize uit de Maaze, vervolgens van *Cadix*, naar de kusten van *Africa*, en van daar naar de *Americaanſche Colonien* van den Staat; door het maatig nuttigen van de gewoone ſcheeps-ſpyzen, met tegengaan van het willekeurig en onmaatig eeten, ter voorkominge van het bederf in de eerſte wegen; en door gebruik maaken van een kruider wyn; waar van men zich in eene voorige reize, zonderling op 's Lands *Fregat* van oorlog, de *Amazone*, met goed gevolg bediend had; zyne onderhebbende manſchap van de gewoone ziekten in deeze waereld-deelen bevryd heeft. —— Het geneeskundig beſtuur beſtond, na het paſſeeren van den *Tropicus cancri*, wanneer de *Thermometer* van FAHRENHEIT allengskens van 74 tot 82 en 84 graaden ſteeg, met aan ieder bakvolks dagelyks in hunne Erwten-ſoup een once *Cremor Tartari*, en voor die zulks verzogten, ook by de avondmaaltyd, te laaten doen: waar mede 10 of 12 dagen aangehouden zynde, boven dien aan hun, welke daar van geene genoegzaame ontlasting hadden, een agtſte lood *Cremor Tartari*, en even zoo veel *Rhabarber* gegeeven werd. De *Chirurgyns* werden gelast, naauwkeurig toezicht te neemen, om de dagelykſche ontlasting te bevorderen; 't welk met het laatſte middel, vooral in de geenen, welke van *colyk-pynen*

omslagtig zynde, by die Schryvers kan worden nagezien, welke zich, op dit gedeelte der Voorbehoeding, voornamentlyk hebben toegelegd (*c*).

Beslui-

klaagden, van goede uitwerkinge was. —— De aderlating voor de gantsche *Equipagie* te *Porto-Prajo*, op het Eiland *St. Jago*, behalven in 3 of 4, welker gestel die scheen te vereisschen, afgekeurd zynde, werd de Kruider-wyn, ten algemeenen gebruike ingevoerd. Men gaf aan ieder man van het scheepsvolk tweemaal daags, als ten zeven en elf uuren des morgens, een groote wynkelk vol Kruider-wyn, als ook van tyd tot tyd des middags om vyf uuren, aan ieder een bierglas vol klaare, goede, sterke *Madera*-wyn. —— De Kruider-wyn bestond uit de volgende *ingredienten*, als:

Van den *Cortex Peruvianus*, twaalf ponden.
—— *Aurantiorum*, een pond.
Gentiaan-wortel, vier ponden.
Contrajerva-wortel,
Gum. Myrrhæ, van elks drievierde pond.
Flor. rosar. rubrar. een pond.
Herb. rutæ,
—— *Absynthii*, van elks tien handvollen.

Al het welk, fyn gesneeden en gekneusd, op een aam sterke *Madera* wyn getrokken zynde, den derden dag daar aan een anker daar van werd afgetapt, en met zeven ankers van gelyken *Madera* wyn verlengd: waar door dit mengsel eene aangenaame bitterheid bekwam; zoo dat, in plaats van afkeer te verwekken, het volk met veel graagte daar van gebruik maakte, en zelfs naar het bepaalde uur verlangde. Welke voorzorge in de kwaade *Mousson* of regentyd, (staande intusschen de *Thermometer* van FAHRENHEIT op 79 graden, by het gebruiken van *Ventilators*, en, zoo veel de gelegenheid toeliet, met het luchten der kooijen, en de waakzaamheid wegens de natte kleederen, om met dezelve niet te gaan liggen slaapen, of die te blyven aanhouden;) de spysverteering bevorderde; de kwaade verbeterde; en de lichaamen onder het vorige toezicht voor de gewoone ziekten bewaarde. —— De *Vivres* en het water waren op deezen togt aan geen bederf

Beſluitende AANMERKINGEN.

§. CCXXXVII. Maar, zal iemand mogelyk vraagen: zyn 'er zoo veel regels in acht te neemen, om gezond te blyven, en zich voor ziekten te bewaaren? Dan zyn de middelen ſlimmer, dan de kwaal zelve; en liever dan eene korte elende, als het leven, onder verpyniging van het verkwikkelyke, te moeten voortſleepen! Het is zoo en naar waarheid; en dezelfde rede, die in eene andere betrekking plaats heeft, geldt hier: dat de *Wet om de overtreedinge daar by geſteld is.* — Wil men deeze laaten vaaren, en het lichaam tegen alle ongemakken verharden: men leeve naar de les van CEL-

derf onderhevig geweest: ook had men niet van nooden gehad, het water, te *Porto Prajo* ingeſcheept, door gloeijende kogels of azyn te verbeteren. Het Volk kreeg alleen by hun morgen-ontbyt, over de gort, een ſterke *koeskoes* van wyn-azyn, onder den ſcheeps-term van *Beveraes* bekend. Al het welk naar het voorſchrift van den Wel Ed. Geſtr. Heere *Capitein* MAY, werd ingericht, en even heilzaam, als by zyn Ed. bevonden. De kruiden werden om de vier weeken ververſcht, en de oude op het vat gelaaten, zonder dat dit eenige verandering, in den ſmaak of de krachten, te wege bragt. — Van welke of ſoortgelyke middelen men zich met vrucht in Droogmaakeryen, of andere ongezonde of *geinundeerde* Luchtſtreeken, op goed bier, of andere dranken getrokken, zoude kunnen bedienen. —]

(*c*) Zoo verre my bekend is, kan ik, ter vervulling van dit gebrek, geen Schryver aanpryzen, by welke men, in elke byzondere Voorbehoeding, meer voorraads vinden zal, dan by den meermaalen aangehaalden F. HOFFMANN; die zich naauwkeurig op dit ſtuk heeft toegelegd, en de vereiſchte raadgeevingen dienaangaande gegeeven heeft.

Celsus (*d*): ſlaake de Wetten; ontvliede den *Arts*; gewenne zich aan verſchillende levenswyzen; zy nu in de ſtad, dan op het land, dikwyls op het veld; vaare, jaage, visſche ſomwylen; maar oeffene zich geſtaadig: vermits de arbeid het lichaam verſterkt, daar de ledigheid het zelve kragteloos maakt (§. CCLXXIII. 1.): deezen eenen vroegtydigen ouderdom, geenen eene langduurige jeugdigheid verſchaft enz. — Doch alle deeze moeten gezond zyn, en vermogen hebben, om deeze levenswyze te kunnen volgen, gelyk uit den *text* zelve blykt. — En dat hy voor de zwakken ook zorge gedraagen hebbe, is uit het volgende Hoofddeel op te maaken, 't welk met deeze aamerkelyke woorden (*e*) begint: „Maar de zwakken, (onder welker getal een groot gedeelte ſtedelingen, en alle die tot de letteroeffeningen overhellen, behooren,) hebben meerder opmerkinge van nooden" enz. Deeze getroosten zich dan, dat de ongeſteldheden, uit hunne levenswyze onvermydelyk, ten tyde van Celsus, zoo wel als die, welke uit eene kwaade levenswyze (§. XXIV.) plaats hebben, niet onbekend waren. — Zy onderwerpen zich dan aan de geſchiktſte wyze, met hunnen ſtaat en vermogen overeenkomende; en getroosten zich, dat veele

(*d*) Lib. I. cap. 1. *Quemadmodum ſanos agere conveniat.*
(*e*) *Ibidem*, cap. 11. *Quæ imbecillis ſervanda ſunt.*

le vroegere en laatere *Aeſculapen*, den levensregel (*Hygiena*), voor een voornaam gedeelte der Geneeskunde gehouden hebben: Ja, dat ſommigen zich, met dit gedeelte der Geneeskunde alleen te oeffenen, hebben bezig gehouden. En 'er boven dien, veele voortreffelyke Verhandelingen, met toeleg, over deeze ſtoffe geſchreeven zyn; met welker aanhaaling (*f*), ik dit Hoofddeel beſluiten moet, om tot de geneezing zelve over te gaan. —

(*f*) HIPPOCRATES *de Victus ratione.* GALENUS &c. CELSUS *l. c.* cap. 3. F. HOFFMANN, *Opuscula Dietetica*, Tom. V. onder welke de voortreffelyke Verhandeling, *de Septem Legibus ſanitatis*, voorkomt, van den Heere *Doctor* J. W. HEYMANS, in zyne *Proeve, om gezond, lang, vrolyk en vergenoegd te leeven*, grootelyks in het Nederduitſch nagevolgd. — H. BOERHAAVE, *de Hygiena, in Inſtitut. Med.* §. 1018-1067. — En voor den Nederlandſchen Leezer, CHEINE, *Proeve om gezond en lang te leeven*; TISSOT *over de ziekten der Geleerden* enz. — Uit welken een ſchat van waarheden, waarneemingen en regels te haalen zyn, welke een ieder tot zyn byzonder nut gebruike, doch niet misbruike!

VIERDE LID.

HOE MOET MEN DEZELVE GENEEZEN?

§. CCXXXVIII.

De *Ziekten, uit de natuurlyke geſteldheid van het Vaderland voortvloeijende*, (§. VIII — CLXXVII.); derzelver *onderling verband* (§. CLXXVIII — CCXVIII.); en de *wyze hoe zich tegen dezelve te behoeden* (§. CCXIX — CCXXXVI.); zoo ik achte, verhandeld hebbende; eiſcht de opgegeeven orde, om tot het laatſte Lid, of de *geneezing der ziekten zelve*, over te gaan.

§. CCXXXIX. Tot het geneezen van zoo veele ziekten, als 'er opgegeeven zyn, behoort meer dan eene oppervlakkige kennis. Zal men dan in dit gewigtig ſtuk naar behooren ſlaagen, zoo dient men de ongeſteldheden, welke van den natuurlyken gezonden ſtaat afwyken,

1. Wel te *kennen*: die
2. Wel te *onderſcheiden*:

3. Van

3. Van de *Regelen ter voorbehoedinge goed gebruik te maaken :* en zich

4. Van *bekwaame* of *gepaste Middelen ter geneezinge te bedienen.*

Van het wel KENNEN *der Ziekten , met opzicht tot de* GENEEZING.

§. CCXL. Tot een volkomen geneeskundig begrip , is de kennis der ziekten *in het gemeen* alleen niet genoegzaam : naardien tot derzelver volleedig denkbeeld , zoo wel de kennis van het leven en van de gezondheid , als van den dood zelve , behoort. Als van welke de eene die van den gezonden , de andere die van den zieken ſtaat bevat. — De natuur moet zoo wel gekend worden in haare heilzaame en werkzaame vermogens , haare onderlinge vereeniging met het werktuigelyke en het minſtoffelyke ; het wederzydſche medelyden , en de aandoening daar uit ontſtaande ; als de ſchaadelyke en nadeelige uitwerkingen : de ſtryd , van wederzyden hier uit ontſtaande , de overwinningen die daar op volgen ; of waar in de natuur te kort ſchiet : het voornaame Leerſtuk van de *Criſes* uitmaakende. — De natuur moet geleid , beſtuurd en onderſchraagd ; de ziekten moeten daarentegen beteugeld , bepaald , geleid , en de ziekte-ſtof uitgedreeven en t' ondergebragt wor-

den (*g*). — En zoo iemand ooit waarheid geſprooken heeft, zoude men zulks van dit zeggen moeten gelooven: *dat, om een Geneesheer te zyn, gelyk het behoort, men diende te weeten, al wat de ouden en hedendaagſchen voor zeker en ontwyffelbaar in alle de deelen der Geneeskunde ontdekt hebben; en vervolgens daar by voegen, al wat de byzondere waarneemingen, omtrent alle deeze onderwerpen, geleerd hadden* enz. (*h*). — 't Geen zonder *Phyſiologiſche* en *Pathologiſche Tinctuur*, of genoegzaame kennis van de werkinge van een levendig lichaam, en de oorzaaken, uitwerkingen en gevolgen der ziekten, zoo niet onmogelyk, ten minſten bezwaarlyk is!

(*g*) Confer. CL. GAUBII, *Inſtitut. Pathol. Medic.* §. 34-52. *De Natura Morbi.*

(*h*) DE LA METTRIE, dans ſon *Preface* devans les *Inſtitutions de Medecine* de Mr. BOERHAAVE. „ Pour être vraiment Medecin, il faut ſçavoir tout ce que les Anciens & les Modernes ont decouvert de certain & d'indubitable ſur toute les parties de la Médicine, & ajouter enſuite ſes propres obſervations a toutes ces découvertes. On doit donc commancer par les inſtitutions qui renferment tous les principes de l'Art, la *Phyſiologie*, ou le Traité de l'uſage des parties du corps humain, la *Pathologie*, qui expoſe les cauſes, les effects de leurs derangemens: la *Semiotique*, qui donne les ſignes des maladies: l'*Ygiene*, qui indique les remédes: enfin la *Thérapeutique*, ou l'Art de guérir. Ces connoiſſances excluent toute charlatannerie; & comme elles ſeules peuvent être le ſeule & ſolide fondement de la Médicine, elles ſeules font le Médicin, où du moins ſont abſolument néceſſaires, pour qu'on le devienne, car c'eſt la ſeule & juſte application de tous les préceptes de l'Art, qui fait le Praticien, & plus on a de decernement, & mieux on eſt appellé a cette Profeſſion."

Van

Van het WEL ONDERSCHEIDEN *der ziekten.*

§. CCXLI. Het *wel onderſcheiden* der ziekten is even noodig, als het *wel kennen* der zelven: volgens den bekenden regel: *Qui benè distinguit, benè docet.* Hierom ligt 'er zoo veel te meer aan het eerſte Lid deezer afdeelinge gelegen; vermits by bedaarde overweeging, het onvoldoende van die ſchriften, welke tot heden voor de Nederlandſche *Practizyns* in de moedertaale in gebruik zyn, blyken moet. Hoe ongenoegzaam zyn dezelve, om het bepaalde aantewyzen, in zekere byzondere ziekten? Hoe wegens het onderſcheid? Hoe omtrent het geen verder tot deeze zaaken behoort? — Verre de meesten zyn gebrekkig omtrent dat geen, 't welk hier beſlisſende zyn moest. Wat heeft men wegens de *Morbi catarrhales*, en andere ziekten, zoo gewoon in de *Nederlanden?* Wat, omtrent derzelver *complicatien*, *metachematismi* (§. CCXVIII.), veranderingen, en zamengeſtelden aart (*i*)? — Zal het onderſcheid der ziek-

(*i*) De Ed. Maatſchappy heeft in haare Prysvraage, door de Heeren NOZEMAN en MARTINET beantwoord, opgegeeven: *Wat is 'er over de Natuurlyke Hiſtorie van het Vaderland geſchreeven, en wat ontbreekt 'er nog aan*, enz.? Maar hoe noodig zoude het mogelyk, by eene nadere gelegenheid, niet zyn, voor te ſtellen: *Wat is 'er over de Geneeskunde*, zonderling over het *wel kennen en onderſcheiden van de Ziekten*, in de moe-

ziekten wel worden opgemaakt, zoo dient het te geſchieden uit het verſchil van de oorzaak met de ziekte, en de gevolgen, welke deeze verzellen, of daar uit voortkomen, *Symptomata*, genaamd; 't geen men noemt *ex differentia ſymptomatis cauſſæ, & differentia ſymptomatis morbi* (*k*), 't welk buiten de aangeweezene gronden (§. CCXXXIX.) niet wel te volvoeren is. — Maar boven dien is deeze onderſcheiding des te noodiger; naardien de zamengeſtelde aart der ziekten in deeze Verhandeling (§. VIII. en LXXXIX. COROLL. I-IV.), doorgaans gebleeken is, zelden van eenen zuiveren ontſteekenden

moedertaale *beſchreeven? wat ontbreekt 'er aan, en op welke wyze is dit gebrek te herſtellen?* Geſchiedde dit by wyze van eene beredeneerde *Catalogus*, men zou de beklaagelyke armoede zien; en wat 'er ontbrak? Behalven eene Nederlandſche Vertaaling van de Tafelen van EUSTACHIUS, die, hoewel ruw in haare behandeling, echter van den Prins der Ontleedkunde, wylen B. S. ALBINUS, altoos voor de Naauwkeurigſte in de geſchikte aanwyzing der deelen gehouden zyn, ontbreekt eene behoorlyke Verhandeling van de kenmerken der ziekten, derzelver veranderingen, zamenſtellingen, goede en kwaade voorteekenen, enz. door de Ouden zoo naauwkeurig gaade geſlagen: naauwlyks vindt men thans eene zuivere Vertaaling van de *Aphorismi* van HIPPOCRATES; veel min, wat het onderſcheid der ziekten zelve betreft. Onder de veele gebrekkige Vertaalingen, blyven de *Collecta Phyſica Medica* van BARCKHUZEN, het merg der oudheid bevattende, in het duister, zoo wel als het naauwkeurig *onderſcheidende in de ziekten*, voor hun verborgen. — Waar toe de *Rudimenta Pyretologiæ Methodicæ*, *Auctore* C. G. SELLE, met eenige uitbreidende verklaaringen, zoo wel als de eerstgenoemde verzameling, allergeſchiktſte hulpmiddelen zouden kunnen zyn, om by voorraad deeze gaapingen te vervullen.

(*k*) H. D. GAUBII *l. c.* §. 87-94. &c.

den aart bevonden te worden: uit de Berigten van *Nymegen* (§. LVII.), van *Rotterdam* (§. LXIX.) en NOORD-HOLLAND (§. LXXVIII.) over kennelyk. Uit welken hoofde de *Pleuriſſen* en Long-ontſteekingen zelfs niet altyd, volgens den ſtrikſten regel in de ontſteekingen gebruikelyk, kunnen te recht gebragt worden; zonder teffens op de overige ongeſteldheid des lichaams acht te geeven (*l*). Voornamentlyk dient men dit in de zoogenaamde bastaard-long-ontſteekingen in het oog te houden, als welke, door herhaalde aderlatingen, (zonder de darmbuis, zoo wel als de longen, van de taaije ſlymen te ontlasten,) eerder bedorven dan geneezen worden (*m*). — Welk een onderſcheid moet dan uit dit verzuim niet ontſtaan, in de verſchillende behandelingen van onderſcheidene *Rheumatismi* (*n*) en Teeringen (*o*)? En, welk eene verwarring dit in de behandeling der *Epilepſiæ* te wege brengen moet, is af te neemen uit het ſtellige bevindelyke, volgens welke de geneezing derzelven, aan het duidelyk onderſcheiden en kennen van haare oorzaaken verknocht

(*l*) HUXHAM *l. c.* Tom. II. pag. 202 &c. cum H. D. GAUBII *Inſtit. Pathol. Medic.* §. 835.

(*m*) *Idem ibidem*, pag. 189. cum pag. 203. [Vergeleeken met myne *Hiſtor. Conſt. Epid. Verminoſ. in Scholiis ad Hiſtoriam Febrium peripneumonicar.* cap. III. ſe&. IV. pag. 278 ſeq.]

(*n*) *Idem*, Tom. I. pag. 364.

(*o*) *Idem ibidem*, pag. 197, 198.

knocht wordt (*p*). — De naamen bepaalen dan niet altoos den aart der ziekten; waar toe de eigenaartige gesteldheid der oorzaaken alleen bekwaam is. Veeltyds zyn dezelve, buiten dit onderscheid, eer nadeelig dan vorderlyk. Welk gevoelen by alle kundigen zoo vast doorgaat, dat het, buiten deeze Verhandeling, in welke de waarheden door echte bewyzen moeten gestaafd worden, geene bevestiging van nooden had (*q*). De geneezing moet derhalven niet, volgens den naam der ziekte alleen, maar naar het onderlinge verband, zoo wegens de gesteldheid der lichaamen, en die des weders, enz. worden ingericht; gelykerwys de opmerkzaame HUXHAM, in de behandeling der byzondere ziekten, geduurende zyne waarneemingen, getoont heeft (*r*). — Om welke reden, de groote SYDENHAM klaagen moest, dat de ziekten, welke het eene jaar gemakkelyk genazen, in het andere naar die middelen, of eene vorige gehoudene geneeswyze, niet luisterden (*s*).

(*p*) G. B. VAN SWIETEN *Comment.* Tom. III. pag. 434.

(*q*) HUXHAM *l. c.* Tom. I. pag. 76. not. A. C. G. SELLO *Pyretolog.* pag. 152. §. 27.

(*r*) *Idem ibidem*, pag. 53. &c.

(*s*) *Oper. univers.* Sect. I. cap. II. pag. 40.

Van

Van het WEL GEBRUIK *maaken van de Regelen ter* VOORBEHOEDINGE.

§. CCXLII. Dit ſtuk zal weinig overweegens behoeven, uit aanmerkinge van het duidelyke, dat hier omtrent ter zyner plaatſe is aangeweezen: volgens welke de geneezing bezwaarlyker of gemaklyker te volvoeren zyn zal; naar maate men wel of kwaalyk gebruik van dezelve gemaakt hebbe. — Het beſtuur der *niet natuurlyke zaaken*, heeft zoo wel zyn invloed op de geneezing, als op de voorbehoeding, en is daarom van de beste Geneeskundigen altoos beſchouwd, als medewerkende aan de geneezinge, en als zoodanig aangepreezen. — En, wie begrypt dit niet in het *beſtuur der lucht*, in de *verbeteringe* van de *ſpyzen* en *dranken*, het *bezorgen* van de *lichaamen* by de *noodige ontlastingen*, het *afweeren* van de *vuige morsſigheid* en *onreinigheid*, het *behoorlyke dekſel* en de *ligginge*; den grond van het mislukken der anderzints goede geneesmiddelen (§. CCXXXII. 2.)? — Van meerder uitgebreidheid is de overweeging van de eigentlyk gezegde geneezing zelve: werwaarts de orde ons van zelve leidt.

Van

Van de GENEEZING *der* ZIEKTEN, *door* BEKWAAME *en* GEPASTE GENEESMIDDELEN.

§. CCXLIII. Men bedient zich van bekwaame en gepaste Geneesmiddelen, wanneer men die volgens eene welgeſchikte geneeswyze zoo inricht, dat men de *oorzaaken*, *die de ziekten voortbragten*, *verandere*; *de gevolgen*, *hier uit ontſtaande*, *tegengaa*; en, *de natuur in haaren voorigen ſtaat herſtelle*: of, *dat men de ziekte*, *waar door de Lyder aangetast is*, *in de voorheen genootene gezondheid omkeere*; 't geen, in eenen eigentlyken zin, *geneezen* genoemd wordt. — De groote uitgeſtrektheid der Vraage (§. I.), en het beloop der ziekten, daar uit natuurlyk voortvloeijende (§. VIII.), verbieden eene allezins bepaalde geneezing, tot alle byzonderheden zich uitſtrekkende, op te geeven. — Algemeene Aanmerkingen, by de aanwyzing van voornaame Schryveren, met weinige beproefde bevindingen, zullen dit voornaame, gewigtige en laatſte ſtuk moeten voldingen; en de hoofd-clasſen, in het onderlinge verband opgegeeven, den weg baanen moeten, welke in deezen te houden zy: waar toe de *Morbi ſimpliciores* (§. CXCI.) zich in de eerſte plaats opdoen. — De Heer L. STOKKE heeft omſtandig over dit ſoort van ziekten (§. CLXXXII. 1.) gehan-

gehandeld, en de *Indicationes curatoriæ* (Genees-aanwyzingen) tot de volgende inzichten gebragt; als tot:

I. *De verminderde of belette uitwaasſemingen tot haaren natuurlyken ſtand te bevorderen.*
II. *De verdikte of verſlymde weivogten, nevens het gruizige bloed, te ontbinden.*
III. *Het verdunde rood gedeelte des bloeds te verdikken.*
IV. *De te los-zamenhangende en geſchifte vogten te vermengen en weder te vereenigen.*
V. *De ſcherpte des bloeds te verzagten, en weg te neemen.*
VI. *De verſtopte vaten en klieren te openen.*
VII. *De verzwakte kragten te verſterken.*
VIII. *De koorts uit te roeijen.*
IX. *Het overtollige te ontlasten.*
X. *De te groote ontlastingen te maatigen.*
XI. *Het ontbreekende te vervullen.*
XII. *De beſchaadigde vaste deelen te herſtellen* (*t*).

Welke inzichten met weinige verandering, tot eene geſchikte overweeging van die ziekten, welke, volgens de voorheen gelegde gronden, (§. CLXXXII. 1.) thans te behandelen zyn, dienen konnen.

§. CCXLIV.

(*t*) *Kwynende Ziekten*, §. 389. pag. 259.

§. CCXLIV. De Geneesmiddelen ter verbeteringe van de vaste en vloeibaare deelen, ontlastinge van het overtollige, en verſterkinge van het zwakke, onder de naamen van *Alterantia*, *Corrigentia*, *Evacuantia* en *Confortantia* voorkomende, in deeze ſoort van ziekten gebruikelyk, moeten als bekend vooronderſteld, of in de aangehaalde plaatſen nagezien worden (*u*). — Het beſtek laat niet toe in allen deezen uit te weiden. — De ziekten, het meerendeel den geringeren inwoonderen betreffende, dienen alle kosten, zoo veel mogelyk, gemyd, en alle omſlag geweerd te worden. — De voornaamſte Ziekten, tot deeze afdeeling behoorende, zal ik kortelyk doorloopen.

Van de GENEEZING *der* ALLEREENVOUWDIGSTE ZIEKTEN, *uit* BELETTE DOORWAASSEMING *ontſtaande.*

§. CCXLV. De allereenvouwdigſte gevolgen van deeze ongeſteldheden (§. CXCI. 1.), die de baarmoeder van zoo veele zamengeſtelde ziekten uitmaaken, zyn van eenen langzaamen en

(*u*) R. A. VOGEL *Hiſtor. Mater. Med.* § v. VII. H. BOERHAAVE *Inſtit. Med.* §. 1155-1224. cum *Tract. de Virib. Med.* Part. ſecunda. S. DE MONCHY, *Holl. Maatſchappy*, VI. Deels 1. ſtuk, §. LXXI, LXXII.

en ſleependen aart; het geen wel moet in het oog gehouden worden, om die van andere ſoortgelyke, meer zamengeſtelde, te onderſcheiden. Het overwigt van de uitwaasſemende ſtoffe naar de ingewanden gedreeven, de vermeerdering der afgeſcheidene vogten binnenwaarts, en de verzwakking, die hier door, wegens de natuurlyke inwendige warmte, verſlappende ſpyzen en dranken, ongenoegzaame beweeging, enz. veroorzaakt wordt, en gebrek aan *Irritabiliteit* en *Torpor ſolidi vivi* voortbrengt, moeten hier voornaamentlyk in acht genomen worden (*v*).

§. CCXLVI. De overweeging van de waarheden, boven (§. CLXXXIII.) verhandeld, by het zoo evengemelde, geeven de duidelykſte aanwyzingen van het *herſtellen der bebelemmerde onzichtbaare uitwaasſeming*, (§. CCXLIII. I.); het *ontlasten van het overtollige* (§. CCXLIII. IX.); en de *verſterking van de verſlapte Vezelen, Vaten en Ingewanden*, (§. CCXLIII.

(*v*) Men kan zich zelden of nooit zulke enkelvouwdige ziekten voorſtellen, in welke alleen éene en geen meer oorzaaken teffens werken. Het welk ook ſtryden zoude tegens de wetten, naar welke een menſch leeft. De allereenvouwdigſte ziekten, uit belette doorwaasſeming ontſtaande, en die van eenvouwdig verſlapte vezelen, komen voornamentlyk op den zwakken, weinig zich beweegenden, of te weinig voedſel gebruikenden, neder; naardien die in andere onderwerpen van eenen meer zamengeſtelden aart zyn.

CCXLIII. VII.) te kennen, welke hier te betrachten zyn.

I. Men bedoelt de bereiking van het *eerſte* oogmerk, *door de vernaauwde en verſlapte vaatjes en buisjes te openen, den uitwendigen tegenſtand te verminderen, de doorſtraaling te vermeerderen, en de uitwaasſeming te bevorderen.* — De Heer STOKKE (*w*) heeft omſtandig over deeze aanwyzingen, en de middelen ter verbeteringe van dezelve, gehandeld; maar, naardien die veelal op eene ſchielyke belemmerde uitwaasſeming zyn ingericht, zoo kunnen die alle niet tot dit oogmerk worden aangewend. De Aanmerkingen, die hier omtrent natuurlyk moeten volgen, zyn:

1. Dat de *beweeging* het hoofdmiddel, ter verbeteringe van alle de oorzaaken, uit eene vogtige lucht, landen, huizen, enz. werkende, voor het hoofd-middel te houden zy, en in de eerſte opzichten allernoodzaakelykst: waar by de raad van de warme lucht, in de voorbehoedinge (§. CCXXI. 4.) aangepreezen, benevens warme bedden, wryven, borſtelen enz. in aanmerking komen, voor die zulks, benevens goede ſpyzen en dranken, kunnen bekomen en verkrygen.

2. Dat

(*w*) §. 391-394. bl. 260-263.

2. Dat al te ontbindende en verſlappende afkookſels niet zoo zeer tot dit oogmerk, als wel tot het *Rheumatique* en *Catarrhale*, hun opzicht hebben: waar tegen de aangepreezene verwarmende dranken van *Salſæparilla*, *Guajac*, *Carduus benedictus*, enz., die, met andere inlandſche kruiden, voor den gemeenen man, uit *Cardamine*, Kamillen, *Dulcamara*, *Eupatorium*, *Mentha*, *Petaſitis* en *Tenacetum* verwisſeld, van grooten dienst zyn kunnen. Waar by het te ſterk zweeten, in de aangehaalde plaats als naadeelig afgeraden, moet in acht genomen worden.

II. Men *ontlast* het *overtollige*, naar maate van de *plaats* en van de *ſoort* der ſtoffe. Die van den omtrek des lichaams is bereids (I) gezien. Die van de inwendige oppervlakte des zelven, als de maag, darmen, enz. maakt het tegenwoordige onderwerp uit. Best wordt dit inzicht door *ſubnauſeoſa*, zagte *Emetica*, en *Alterantia & leniter Evacuantia* bevorderd.

1. Het verband van het *Rheumatique* met de ongeſteldheden van de maag, in de *Cardialgiæ epidemicæ* overkennelyk, doorgaans walging enz. veroorzaakende, wyst den weg aan, die hier te volgen zy: gelykerwys de meerdere afſcheiding van onvermogende gal (§. CLXXXVI. 2), deeze zagte ontlasting des te noodzaakelyker maakt. — De verwandſchap van het be-

ginnende ſlymige met de eerſte beginſelen van het *Scorbutike*, verbieden hier zoo wel alle geweld te oeffenen, als by het zweeten (I. 2.) is opgemerkt.

a.) Hier wordt alleen vereiſcht, om door eene zagte aandoening te verwekken, eene meerdere uitwaasſeming naar buiten te bevorderen; (waar door de tegenſtand (I.) teffens allerbest overwonnen wordt;) en de reeds te veel afgeſcheidene ſcheivogten en ſlymen te ontlasten. — De buitenſte bast van de *Ipecacuanha*, in eene kleine gifte gegeeven, heeft hier een wonderbaar vermogen, en is tot dit oomerk zeer voldoende. Het nut, dat dezelve te wege brengt, is tweeledig: als de te overvloedige te rug gedreevene uitwaasſemende ſtoffe, en vermeerderde ſchei-vogten te ontlasten, en de uitwaasſeming te bevorderen. Geringe lieden kunnen dit middel gemakkelyk bekomen, en voor een geringen prys veel baate hebben. Met oogmerk om eene zagte ontlasting naar boven te maaken, zyn 9 greinen, met $\frac{1}{8}$ lood Suiker onder een gewreeven, in drie deelen verdeeld, en om het kwartier uurs gegeeven, genoeg: voor Kinderen is 1 of 2 greinen, naar maate van de jaaren, toereikende. — Is het alleen te doen, om eene zagte ontbindinge (*Reſolutio*) te beöogen, dan geeft men om de 3, 4 of 6 uuren, met een of ander *adjuvans*, het zy ſuiker, eenig

nig *extract*, gom, of *aromaticq* water, als dat van Kruis en munt, om de 3 uuren één grein teffens. Door welke eenvouwdige geneeswyze ik deeze ongeſteldheden niet alleen gelukkig te boven kwam; maar ook, onder deszelfs aanhoudend gebruik, byna hopelooze kwaalen zag te recht komen. Onder anderen eene aanzienelyke *Dame*, welke door een *Hauſtus* van één grein *Ipecacuanha*, één once *Aqua Menthæ*, met $\frac{1}{8}$ van deszelfs geest, en zoo veel ſuiker, van eene Lamheid herſtelde, die over de twee jaaren geduurd had. De andere Lyderes was mede eene fatſoenelyke *Dame*, welke, veele Kinderen gehad hebbende, langen tyd aan eene zoogenaamde *Scabies*, of *Catarrhus veſicæ* (§. CXCVI. 5.) *gelaboreerd* had, en onder het gebruik van één grein van dit middel, met drie deelen *Extractum Agrimoniæ*, om de drie uuren herhaald, en eenigen tyd vervolgd, insgelyks volkomen herſtelde. By de *Rheumatismus*, *Aſthma*, en *Tuſſis convulſiva*, zal 'er beneden nader gelegenheid zyn, om van dit middel te melden.

b.) De gevolgen dieper wortelen geſchoten hebbende, of de ontlasting naar beneden teffens noodig zynde, komen 'er ook zagte Laxeermiddelen en *Alterantia* te pas; waar toe zagte middelſlagtige Zouten, en in eenige weinigen loogzoutige en ſomtyds zeepachtige middelen

len worden vereiſcht (*x*). Men ſlaagt niet zelden, door *Sal polychreſt*, *Rhabarber* en *Rad. Valeriana ſylveſtris*, met eenig *aromaticq* water, *Oxymell. ſcilliticum*, of andere bekwaame Syroop, naar het byzonder oogmerk ingericht; of het zelfde Zamenſtel, met eenig bekwaam *Extract*, in het byzonder onderwerp toepaſſelyk, tot Pillen gemaakt, en op bekwaame tuſſentyden drie of vier daar van gegeeven, die, overeenſtemmende de aanwyzing, vermeerderd en verminderd worden. —

c.) Aderlaaten komt hier zelden of nooit te pas, om dat 'er doorgaans gebrek aan goed en rood bloed (§. CLXI. 5. *c.*) in deeze onderwerpen gevonden wordt. —

III. Men voldoet aan het *derde oogmerk* (§. CCXLVI.), door genoegzaam den zelfden raad, met opzicht tot de voedſels en beweeging in acht te neemen, zoo even (I. 1.) verklaard. — Waar van zich de geringen al weder niet bedienen kunnen; die echter de verderfelyke warme water-dranken, met een glas goed bier, of by gebrek van dat, met een glas koud water veranderende, zich niet kwaalyk bevinden zullen, mits niet te ſchielyk van de oude gewoonte afgaande, maar langzaam daar aan gewennende. Zoo ergens de raad in de voorbehoeding, omtrent

(*x*) L. Stokke, §. 406. bl. 276. H. Boerhaave *Inſtitut. ed.* §. 1165.

trent de beweeging, te pas komt, zoo is het in dit gedeelte der geneezinge. — De verſlapte vezelen, vaten en ingewanden, in weinig zich beweegende lieden, en te veel zittende Ambagtslieden (§. CLXXV. 2. *a.* 3.), zouden geene geneeskundige hulpe behoeven, indien van dit middel ter voorbereidinge goed gebruik konde gemaakt worden.

1. Veelerhande ſoort van geneesmiddelen zyn tegen deeze eerſte beginſelen van ziekten, (tot Teering, Waterzucht, Vermaagering en Zenuw-ziekten aanleidende,) door den Heer BOERHAAVE (*y*) opgegeeven. — *Minerale* wateren, met veerkrachtige lucht bezwangerd, ſtaal en bittere middelen, die de werking van de maag en ingewanden bevorderen, de ſpysverteering verbeteren, en de belemmerde afſcheiding der tot het leven noodig zynde ſappen, zonderling het huishoudelyke der zenuwen bezorgen, zyn hier van het wezendlykſte nut. En, wanneer die op eene geſchikte wyze worden gebruikt, en niet onverſchillig overal, dan alleen daar het pas geeft, met den *Cortex Peruvianus* en deszelfs bereidingen vervangen worden, zullen zy teffens;

2. De

(*y*) *Aphorism. de cogn. & cur. Morb.* §. 28, 48. cum VAN SWIETEN *Comment.* pag. 29-38. 60-62. & *Materie Medica*, ad hæc loca.

2. De *Torpor ſolidi vivi*, en de verminderde *Irritabiliteit*, verbeteren, opwakkeren, en, zoo veel mogelyk, tot haare vorige werkzaamheid brengen. — Onvermogenden kunnen met wilde Baldriaan (*Valeriana ſylveſtris*), een Plant, in het Vaderland op veele plaatſen groeijende, veele vorderingen maaken. Met verwondering zag ik eene hooggaande *Anaſthæſia* (levenloosheid), in welke naauwlyks blyken van polsſlag te voelen waren, overwinnen, door een aftrekſel van 4 loot van deezen wortel, op een fles witten wyn; waar van, om de drie uuren, een theekopje gegeeven werd, en het menſch tot haare voorige volle vermogens deed wederkeeren. —

Van de VERBETERINGE *der verſlymde of verdikte* WEIVOGTEN; *de* VERDIKKING *der al te dunne en de* VEREENIGING *en vaster* VERMENGING *der te los zamenhangende en geſchifte* VOGTEN; *en het* GRUIZIGE GEDEELTE DES BLOEDS.

§. CCXLVII. De eerſte beginſelen (§. CXCI. 1.) verder ingedrongen zynde, of door gebrek van bekwaame geneezing (§. CCXLVI. I. II.) niet behoorlyk verholpen, of door nieuwe en aanhoudende oorzaaken bezwaard, brengen

gen vervolgens die ziekten voort, welke de behoorlyke *vasthechting in de vogten* betreffen (§. CXCI. 2.), die daar door tot *al te groote dikheid* enz. overgaan; het gevolg van den belemmerden bedorven *Spiritus rector* (§. CXXXIV.), de ongegiste meel-ſpyzen, gebrekkige beweeging enz. en de geſchiktheid tot het *catarrhale, rheumatique* en rottige in de ziekten. — De verſchillende ontaartingen maaken natuurlyk tegenſtrydige aanwyzingen uit; te weeten: het *verdikken van het te dunne en te loszamenhangende*, en de *vereeniging van het gruizige gedeelte des bloeds.*

I Tot het *eerſte oogmerk* komen zoo wel middelſlachtige als loog-zouten, geestryke gommen, aanprikkelende, verſterkende, ontbindende, en bittere middelen, in aanmerking (*a*). Een ganſch Hoofdſtuk, de behandeling en verklaaring van de geneezing der ziekten, uit *verſlymde vogten* ontſtaande, betreffende, kan men by de Heeren BOERHAAVE (*b*) en VAN SWIETEN (*c*) nazien. Maar alle deeze middelen zullen weinig baaten, indien de nadeelige voedſels (§ CLX. COR. I, II, III. CLXI. 1. CLXXXVIII. 1. 5.), niet in 't tegenovergeſtelde (§. CCXXIV. 2. CCXXV. not. *m.*) veranderd worden.

1. Een

(*a*) L. STOKKE §. 395. pag. 263, 264.

(*b*) *De Morbis a glutinoſo ſpontaneo*, § 75.

(*c*) *Commentar.* Tom. I. pag. 104-112. met de middelen, daar toe in de *Materies Medica* opgegeeven, pag. 26-46.

1. Een weinig *Scilla* of *Bryonie*, op bier of wyn getrokken, kan met geringe kosten bereid, en, door een maatig gebruik van dit aftrekſel, veel ſlymen verdund worden.

2. Onder de middelen ter verbeteringe van de gebreken in de weivogten, zyn *Antimonialia* van voornaame Geneeskundigen (*d*) aangepreezen, waar onder met recht de *Kermes minerale* behoort (*e*). Veele bereidingen van dit ſoort waren voorheen in algemeener gebruik: wierden ze meer aangewend, men zoude mogelyk minder kwaalen, uit opvulling der grootere en kleindere vaatjes, zien voortduuren! Want, zoo wel als de huids-gebreken door dezelve verholpen worden, zoo vooronderſtellen ze teffens de verbetering van de ontaarting der bedorvene weivogten. — Wylen de *Leidſche* Hoogleeraaren MAETS en MARGRAF gebruikten met vrugt in veele gevallen den *Regulus Antimonii Medicinalis* (*f*); en de Heer HUXHAM hechte groote nuttigheden aan zyne *Eſſentia Antimonii Vinoſa* (*g*), welke nogthans in zuiverheid en zagte

(*d*) F. HOFFMANN *M. R.* S. Tom. I. Sect. I. cap. V. pag. 318, Sect. II. cap. VIII. §. VIII. pag. 450. &c. G. L. ALEFELD *Diſſert. de inſigni uſu ſulphuris aurati Antimonii in morbis a vitiis lymphæ ortis.* Gieſſæ 1765. *Geneesk. Bibliotb.* VI. Deel, bladz. 98.

(*e*) *Hollandſche Maatſchappy*, II. Deel, bl. 32.

(*f*) *A. C. Leidenſ.* cum *Chemia* ſua *rationali.*

(*g*) *Obſerv. Chemic.* Tom. III. p. 162 ſq. cum Tom. I. p. 157.

te uitwerking, niet te vergelyken is by de *Tinctura concentrata Antimonii* (*g**) van F. Hoffmann. — De uitwerking deezer middelen is by een geſchikt gebruik derzelven, des te wezendlyker; wyl zy by de verdunning der taaije en lymige vogten, de uitwaasſeming teffens bevorderen; de lymigheden, die hangen blyven, verbeteren; en de ongeregelde *irritabiliteit*, uit deeze afwykingen ontſtaande, te recht brengen. Maar zal men 'er dat nut van zien, zoo moeten die alleen als *Alterantia*, en niet als *Evacuantia*, worden toegediend; en van de zuiverſte bereidinge zyn (*g***).

3. Het *Elixir Vitrioli*, of andere *minerale* Zuuren, met water verdund, kunnen alleen in Kinderen, ter wegneeming van de dikke buiken en ter onderbrenging van de ſlymen, waar in doorgaans de Wormen neſtelen, volſtaan. Niet min nuttig is de ontbindende Geest van Minderer (*h*), alle de *Salia neutra*, de *Potio Riverii*, [de vaste lucht,] enz. tot deeze betrachting.

4. Ter geneezinge van de *verſlymde vogten* kan het geſchikt gebruik van den *Mercurius alcali-*

(*g**) *In Notis ad* Poterium, Lib. II. cap. XII. pag. 261 *Oper. Supplem.* Tom. I.

(*g***) *Collect. Chymic. Leidens.* pag. 250. F. Hoffmann *de Medicamentis ex Antimonio ſelectioribus*, Obſerv. Chem. Lib. III. Obſ. VI. pag. 524-526. *M. R. S.* Tom. IV.

(*h*) *Holl. Maatſchappy*, II. Deel, bl. 15.

calisatus (*i*), benevens het *Aqua calcis* (*k*), volgens de byzondere oogmerken, den aart der ziekten, en de onderwerpen, in welke die plaats hebben, mede in aanmerking komen.

5. De byzondere Ziekten, van verlooren eetlust, spyswalging, bezwaarlyke spysverteering, onmaatigen honger, vryster-ziekte, en witte zucht (§. XCIV. CLVIII. 8. CLXXX. 2. en CXCI. 2. *a.*), hebben zoo wel haaren grond in het wegneemen der slymen (§. CCXLVII. I.) het versterken van de maag en ingewanden, door bittere en versterkende middelen; als het verhoeden van den nieuwen aangroei derzelven, door versterkende *Acida mineralia* (I. 3.), en het in acht neemen van den raad in de voorbehoeding (§. CCXXV. 2, 3.), hier omtrent opgegeeven (*l*).

6. Vermogenden zullen in het goed bestuur der levenswyze weinig geneesmiddelen behoeven: en die onder hen, door gebrek aan beweeging, de beginsels daar van gewaar worden, zullen, met versterkende spyzen en dranken, veel kunnen toebrengen, ter afweeringe van dezelven.

II. Men

(*i*) *Dezelve*, bl. 28-31.

(*k*) *Dezelve*, bl. 36-50.

(*l*) Vergeleeken met J. DE GORTER, *Gez. Gen.* Hoofdst. XXIII, XXIV, XXVIII, LVIII.

II. Men *verdikt de al te dunne vogten*, en daar onder het *roode gedeelte van het bloed*, door herhaalde en geſtadige lichaams-oeffeningen, tot meerder doorwaaſeming: door ontlasting van meerder *Urine*, door den evengemelden Geest van MINDERER (§. CCXLVI. I. 3.) enz. Welke voor geringe lieden uit gezuiverde *Cineres clavellati*, met goeden wyn-azyn, kan bereid worden; benevens eene goede levenswyze van lyvige, drooge, en voedzaame ſpyzen en dranken (*m*), die in de meeste deezer ongeſteldheden de voornaamſte aanwyzing vervullen moet. Gaargekookte halmvrugten by verwiſſeling (§. CCXXV. not. *p.*), benevens goede bieren (§. CCXXVI. 2.), zyn voor minvermogenden de minst-kostbaarſte. — De Geneesmiddelen dienden die eigenſchappen te bezitten, dat ze noch te lymig, noch te zamentrekkende zyn (*n*); maar dat ze, by de verſterking van de vezelen en vaten, de verbetering der vogten teffens in het oog houden. — Dan, voor zoo verre de vereeniging der van een geweekene vezelen, ter verſterking van de vaten, en bewerking der vogten, hier allernoodzaakelykst zyn, zoo kunnen deeze ſoort van middelen niet altoos uitgeſlooten worden. Waartoe behooren:

1. De

(*m*) L. STOKKE §. 397. bl. 265.
(*n*) *Dezelve*, bl. 266.

1. De *Acido-auſtera vegetabilia* (*o*), en die der Bergſtoffen (*p*); zonderling het *Elixir Vitrioli*, welke in ſommige onderwerpen met vrugt kunnen toegediend worden.

2. Konſtige Staal wateren, zoo van gloeijend yzer in gemeen water geblust; als door bymenging van yzer-*vitriool*, enz. in een ſoort van *mineraal* hervormd (*q*).

3. Onder de allereenvouwdigſte de Waterzuuring, *Lapathum aquaticum*, *Britannica vera*, van MUNTING, mogelyk wel te zeer geroemd (§. CXXVIII.)', en daar door in onbruik geraakt, doch door BOERHAAVE (*r*), ROSEN VAN ROSENSTEIN (*s*), LINNÆUS (*t*) enz. voor de waare Plant erkend, en in alle gevallen van dunheid, ontbinding, en daar verſterking van dit ſoort noodig is, aangepreezen; en op wyn of bier getrokken, een voortreffelyk Geneesmiddel uitmaakt. —

4. Onder

(*o*) H. BOERHAAVE *Lib. de Materia Medica*, ad §. 28. n. 4.

(*p*) *Holl. Maapſchappy*, VI. Deels 1. ſtuk, §. LXXII. 2. bl. 120, 121.

(*q*) HOFFMANN, Tom. II. pag. 23. DUBÉ *Medic. de pauv.* Cap. VIII. pag. 31.

(*r*) H. BOERHAAVE *Hiſtor. Plant.* pag. 539.

(*s*) *Handleiding tot de kennis en geneezing van de Ziekten der Kinderen*, bladz. 525.

(*t*) *Syſtem. Naturæ. Rumex* 15. edit. VI.

4. Onder de zamengeſtelde, eindelyk de *Tinctura aquoſa Roſarum:* als die niet alleen de dunne vogten kan verdikken, de vezelen en vaten verſterken; maar die teffens een vermogen heeft, om de ſpysverteering te bevorderen, de affcheiding der vogten, hier toe noodig, tê verbeteren, en dus aan alle de oogmerken teffens te voldoen.

III. Men *vereenigt* en *vermengt* de *te los zamenhangende* en *geſchifte vogten*, (den grond van de eerſte beginſelen der *Scorbut*, en der algemeener dan voorheen heerſchende rotkoortſen,) vaster, door genoegzaam dezelfde hulpmiddelen (II. 2, 3, 4.), en de voedſels, in de voorbehoeding aangepreezen, in plaats van de nadeelige en tegenſtrydige te gebruiken, en door dezelve de ontbrekende vaste lucht in het bloed te herſtellen. —

1. Goed voedzaam brood, met de zemelen daar in gebakken, en alle ſoort van ſmeerige zeepachtige halmvrugten, verſche moeskruiden, en rype vrugten uit de tuinen, zoo in- als uitlandſche, zouden aan deeze aanwyzing voldoen: maar, wanneer deeze ontaarting der vogten, de gemeenſte onder de *Morbi endemici*, heerſcht, is 'er weinig mogelykheid, om die verfriſſingen, met veerkragtige lucht bezwangerd, te verkrygen (*u*). De vogtige wooningen

(*u*) [Best was het dan, den zulken van die middelen te voor-

gen moeten 'er by herſteld, door vuur verwarmd, de beweeging verbeterd, en daar die by *inundatien* (§. CXXXIV.) enz. voorvallen, door toereikende verſchooning en onderſteuning van de bedrukte gemoederen, door milde aalmoesſen, waar van de geur, wegens de jongſte gevallen, noch niet verwelkt is, te gemoet gekomen worden. — Het geringſte met de eerstgenoemde hoedanigheden begaafd, zoude met de laatſte veel helpen kunnen. — Intusſchen dient de geneezing hier ook algemeen te zyn.

2. In de *tweede* plaats, zyn hier de middelen, in de voorige afdeeling (II.) opgegeeven, zeer heilzaam. — De inlandſche Rhabarber (de *Lapatha*), de Baldriaan, de *Dulcamara*, van den Heer BOERHAAVE (*v*) vermogender, dan de *China* en *Salſaparilla* gehouden, zoo bekend om het balſemachtige in ſcherpe en van een wykende vogten te herſtellen, en van LINNÆUS als een onfeilbaar middel in de ongemakken, uit *Scorbut* ontſtaande (*w*), aangepreezen; kunnen hier, naar het byzonder inzicht, veel vrugt doen. Waarby de *Althæa*, de *Malva*, de *Conſolida major* of *Symphytum*, het *Eupatorium*, *Eryngium* enz. mede van den grooten BOERHAA-

VE

voorzien, van welke *Kapitein* COOK (§. CCXXVI. 2. not. *d.*) gebruik maakte.]

(*v*) R. A. VOGEL *Hiſtor. Mater. Med.* pag. 195.

(*w*) *Hiſt. de l'Acad. des Sciences*, 1761. pag. 54. ſeq. *Gen. Bibliath.* V. Deel, pag. 730.

VE als zeer goede middelen tegen het *Scorbut*, geroemd (*x*); en zoo veele andere Planten, door den Alwyzen Schepper zoo mildelyk aan het Vaderland toegereikt; waar onder de Waterkers, Waterdrieblad, Beekeboom, Waterkruiken, Duivekervel, enz. niet moeten vergeeten worden; (waar van het gezicht alleen ons tot opmerking leiden moest;) geeven overvloedige blyken van de goedheid des Goddelyken Maakers, die teffens de middelen zoo ruim tegen de kwaalen heeft medegedeeld.

3. Eindelyk behooren hier veele andere enkelvouwdige middelen (*Simplicia*) toe, door den Heer BOERHAAVE, onder den tytel van *Aquoſa ſubfarinoſa, mollia, emollientia* (*y*); van *Amara lactieſcentia frigida* (*z*); van *Specifica leniora Antiſcorbutica* (*a*); en van *Antiſcorbutica modicè adſtringentia* (*b*) opgegeeven. Waar uit, naar de onderſcheidene oogmerken, verſcheidene zamengeſtelde geneesmiddelen vervaardigd kunnen worden.

IV. Als een gevolg van de min geſchikte zamenhegting in de vogten (§. CXCI. 2.) tot de waterachtige verdunning, traage omloop der levensvogten

(*x*) *Hiſtoria Plantar.* pag. 176, 194.
(*y*) *Lib. de Mater. Medic.* Sect. 35. num. 3. pag. 12.
(*z*) *Ibidem*, Sect. 614. pag. 131.
(*a*) *Ibidem*, Sect. 1160. L *γ*. pag. 199.
(*b*) *Ibidem*, Sect. 1162. pag. 205.

vogten enz. verzwakking der vaste deelen enz. tot overtollige ontlastingen (§. CXCI. 2. *b*, *c*.) aanleiding geevende (*c*), wordt aan dit inzicht (§. CCXLIII. X.) voldaan; door dezelve volgens haaren verſchillenden aart, met in acht neemen van het voorige (II.), ter verbeteringe opgegeeven, te behandelen.

1. Het *overtollig zweeten* wordt, behalven langzaame verkoelingen, verminderen van dek, te lang te bed liggen (*d*), met aantrekken van ſluitende kleederen (*e*), enz. en andere noodige ontlastmiddelen, ſomtyds door een aftrekſel van Salie, op witte wyn of brandewyn bedwongen, waar van des morgens en des avonds een of meer lepels worden ingenomen. Welk gering middel de *Baron* VAN SWIETEN (*f*) dikwyls met genoegen zag gelukken.

2. In de *Diabetes* (§. CLXI. 5. *c*.) is, behalven het nalaaten van warme verdunnende water-dranken, en het gebruik van drooge ſpyzen, by andere zamentrekkende en verzagtende middelen, het *Serum aluminatum* (*g*), voldoende bevonden.

3. In de *bloedſtortingen*, welker oorzaaken verſcheiden kunnen zyn, komt de hoofdzaak, tot

(*c*) L. STOKKE, §. 407. bl. 276.
(*d*) *Dezelve*, nom. 1.
(*e*) VAN SWIETEN *Commentar.* Tom. II. pag. 368.
(*f*) *Idem ibidem*, pag. 370.
(*g*) MEAD *Monit. Medica*, cap. IX. ſect. II. pag. m. 101.

tot deeze afdeeling voornamentlyk betrekkelyk, vooral in aanmerking (*h*). Het *Scorbutique*, hier de grond zynde, moet de ontbinding van het bloed (§. CCXLVII. II.) worden verbeterd, en de verſlapte vezelen en vaten (§. CCXLVI. III.) verſterkt, en van de middelen, aldaar opgegeeven, naar omſtandigheden gebruik gemaakt worden.

a.) Eene teug goed koud pompwater, als de verrotting tegengaande, de vezelen en vaten verſterkende, en een zagt zweet verwekkende, vooral, wanneer de lyder dit neemende te bed ligt, en zich toedekt, is eene van de vaardigſte middelen, om een dikwyls dreigend gevaar aftewenden. —

b.) Onder de inlandſche Planten, kunnen de Weegbree, de *Quinquefolium*, of *Pentaphyllum*, en daar onder de *Potentilla* of *Argentina*, (waar by van ſommigen de Aardbeijenplanten gebragt worden;) de *Burſa paſtoris*, *Equiſetum*, de bast van Willigen en Eiken boomen, de *Pimpinella*, of *Sanguiſorba* enz. in verſcheidene gevallen van dienst zyn.

c.) 'Er kunnen gevallen zyn, in welken *Nitroſa*, *Emulſiones*, en een enkelde maal eene aderlaating te pas komen; hoewel zeldzaamer in dit ſoort. Het byzondere raakt deeze geneezing

(*b*) L. Stokke §. 407. 3. pag. 277.

zing niet, het welk beneden op zyn plaats zal gezien worden.

d.) *Acida Mineralia*, kunnen dikwyls de meeste uitwerking doen: als die de verdunde vogten ſtremmen, de opzieding bedwingen, en de daar door uitgerekte vaten tot haare voorige veerkragt herſtellen; waar onder met recht de *Acida vinoſa*, als het *Elixir Vitrioli*, het *Aqua Rabelii*, de *Liquor Anodyno-mineralis* HOFFMANNI, en het *Oleum Vitrioli dulcè*, met water verdund, behooren.

4. De *braakingen* zyn onder deezen mede van den zelfden oorſpronk; de vaste lucht, het verflenſte herſtellende, en het bederf (§. CLXXXVIII. 5.), benevens de uitzetting hier uit gebooren, tegengaande, moeten het voornaame onderwerp uitmaaken. Veele *Salia media*, de *Potio* RIVERII, en *Spiritus* MINDERERI (§. CCXLVII. I. 3.) alleen, of met water van Kruis-en-munt, gegeeven; of dit water alleen, by lepels gebruikt, kunnen van veel vrugt zyn. WATSON prees hier toe de *Magneſia alba* aan (*h*), die in aart met de voorige overeenſtemt. De braaking geſtild zynde, dient de maag door zagte *Paregorica*, als *Diaſcordium Fracaſtorii*, of *Theriaac*, daar na met bittere middelen, onder welke de *Aco-*

(*h*) *Medical Obſervations*, Vol. III. pag. 335. *Geneeskundige Bibliоth.* VI. Deel, bl. 290.

Acorus, of *Calamus*, *Alſem*, *Centauria* enz. zyn, verſterkt te worden; waar toe onder de Uitlandſche de *Colombo*-wortel (*h*), en het *Quaſcie*-hout (*i*), de voornaamſte zyn.

5. De *afgangen* in dit ſoort van ziekten, hunnen grond hebbende in de ontbinding der vogten (§. CLXXXVIII. 5. en CXCVI. 4.), en de verzwakking der ingewanden, moet in de eerſte plaats haare voornaame geneezing daar in gezogt worden, bereids boven (§. CCXLVII. III.) verklaard. Het verdere, dat tot deeze ziekten in het zamengeſtelde behoort, moet beneden op zyn plaats gezien worden. De voornaame middelen, die hier in aanmerking komen, zyn de *Ipecacuanha* en de *Rhabarber*, by de opgegeevene verſterkende en zamentrekkende; waar by ſomtyds pyn-ſtillende noodig zyn (*k*). Het *Semen Lapathi acuti*, kan hier aan alle inzichten voldoen (*l*); om van de *Rhus*, de *Myrthas*, en de *Lyſimachia* geene verdere melding te maaken. Behalven den bereids gepreezen *Colomba*-wortel is

(*h*) A. Lentfrinck *Geneeskundig Tydſchrift*, 1. Deel, bl. 7. en *Uitgezochte Verhandelingen* enz. 1. Deel, 8. ſtuk, bladz. 66. Welken Wortel ik volkomen overeenſtemmende bevonden heb met de *Radix ariſtolochia rotunda:* waarmede ik alle die uitwerkingen gezien heb, die men aan den eerſten toeſchryft.

(*i*) *Uitgezogte Verhandelingen* by Houttuin, IX. Deel, bladz. 394.

(*k*) L. Stokke, §. 407. 4. pag. 278.

(*l*) H. J. N. Crantz *Meter. Med.* II. pag. 25.

is de geneeskunde met twee andere nieuwe middelen verrykt geworden, als die van J. Lopez, door den wydberoemden Hoog-leeraar Gaubius (*m*) den Vaderlanderen medegedeeld, en de *Tabbahbooms*-bast (*n*); waarby het *Aqua calcis*, met den eerſten wortel, ook zynen uttigheid hebben kan (*o*).

Van de VERBETERINGE *der* ONDERSCHEIDENE SCHERPTEN *in het* BLOED.

§. CCXLVIII. De eenvouwdige ziekten, uit een vogtigen dampkring, enz. ontſtaande, door bykomende oorzaaken zagtjes gekoesterd, gezien hebbende, volgt de orde, tot die geene over te gaan, die voornamentlyk uit de ſpyze en drank haar wasdom krygen. Deeze behandeling (*p*) behelst de herſtelling van de onderſcheidene ſcherpten, in haaren aart en natuur, boven (§. CLXI. 2, 3, 4, 5. CLXII. 3.) verklaard. De verbetering van de ſcherpten in het ge-

(*m*) *Adverſariorum varii argumenti*, Lib. unus pag. 78.

(*n*) A. Lentfrinck *Uitgez. Verband.* l. c. bl. 93.

(*o*) [*Hiſtor. Conſt. epidem. Vermin.* Cap. IV. ſect. III. Schol. pag. 306. ſeq.]

(*p*) L. Stokke, §. 399. bl. 267.

gemeen, kan men uit het boven-verhandelde (§. CCXLVI. I. II.), en het onderwys van den Heere BOERHAAVE (*q*) eenigermaate afneemen. Die der byzondere moeten naar hunnen eigen aart behandeld worden.

I. De vermeerderde ſlymen, door de voedſels geholpen, en in geene ontaarting tot ontbinding overgegaan, geeven doorgaans in zwakke ingewanden aanleiding tot eene *zuure ſcherpte* (§. CLXI. 2. *a.* en CXCI. 3.), uit het boven-verhandelde van de voedſels (§. CL. 1. 2. 5. CLI. 2. CLII. 1, 2. CLX. COROLL. I, II, III. en CLXXX. 1.), niet alleen in de eerſte wegen, maar ook in het bloed (*r*). — Alle de gevolgen, hier uit ontſtaande, kortheidshalven vooronderſteld zynde, en in de aangeweezene plaatſen nader in te zien, worden bezwaarlyk onder gebragt, ten zy al het bovengemelde nagelaaten, of ten minſten, zoo veel mogelyk, ten goede veranderd worde. Dit alleen was genoeg tot geneezing: dan dit allezints niet kunnende bereikt worden, moet het geneeskundige daar by komen. — Men geneest het *zuur* of de *zuure ſcherpigheid* in het lichaam:

1. Door

(*q*) *Inſtitut. Med.* §. 1172.

(*r*) H. BOERHAAVE *Aphor.* &c. §. 60-64. cum VAN SWIETEN *Comment.* Tom. I. pag. 80-88.

1. Door opſlurpende, veranderende en verſterkende middelen (*s*).

2. Door tegengeſchikte voedſels uit dieren, plantgewaſſen enz. verſterkende middelen, vermeerderde beweeging, en de even-genoemde zuur-opſlurpende geneesmiddelen (*t*).

3. Volgens de wyze van den Heer ROSEN VAN ROSENSTEIN, vooral in Kinderen, in zyne fraaije Verhandeling, over dit onderwerp opgegeeven (*u*). Waar van zich:

4. Geringen met weinig kosten kunnen voorzien; en van gelyken van gebrande oesterſchelpen, of Kreefte-ſchaaren, met een gering gedeelte *Vitriolum martis ad albedinem calcinatum*, of in deszelfs plaats van een geſchikt en maatig gebruik van kalkwater (*v*), met eenige verzagtende Syroop, of, daar het noodig is, met die van *Rhabarber* enz. kunnen bedienen.

II. Het natuurlykst gevolg van een eigenaartig bederf, door de veelmaal opgenoemde geſchiktheid der lichaamen, en de eigenaartige geneigdheid tot het zelve, in de voorgaande afdeelingen

(*s*) L. STOKKE, §. 400. bladz. 268.

(*t*) H. BOERHAAVE, *l. c.* §. 66. pag. 89. VAN SWIETEN, *l. c.* pag. 89.

(*u*) *Handleiding* enz. VIII. Hoofdſt.

(*v*) *Holl. Maatſchappye*, I. Deel, bladz. 50.

lingen ingezien en behandeld, moest het meest heerſchende zyn, ten ware de even opgenoemde voedſels in veelen dit weerhielden. Weshalven dit bederf in weinigen, onder de gedaanin van eenvouwdige en ſleepende ziekten, dan te verouderde *Scorbutici*, van een galachtige geſteldheid, voorkomt. Ik heb maar tweemaal in 20 jaaren tyds dit bederf in eenen hoogen trap gezien, in welken dit van ſterke kwyling gevolgd werd, en in den dood eindigde. De aanleidende oorzaaken tot deeze hooggaande ſcherpte zyn boven (§. CL. 3. 6. en CXCI. 3. not. *o.*) uit deeze Verhandeling, en door den Heere BOERHAAVE (*w*) verklaard. — Het eeten van vleeſch der aan de Vee-pest geſtorvene Beesten, ſchynt zoo zeer tot dit ſtuk niet betrekkelyk gemaakt te kunnen worden; naardien de uitwerking dikwyls zoo geweldig was, dat ze tot daadelyke Rotkoortſen aanleiding gaf (§. CLXII.), en de Rotkoorts te *Edam*, uit ſtinkend kuipvleeſch ontſtaan (§. CXXXIV.), gelyke bewyzen opgaf. — Zoo verre dan deeze ſcherpte tot de tegenwoordige afdeelinge behoort, is het eene meerdere ontaarting in de vogten, dan die van §. CCXLVII. III., onder de gedaante van eene ſleepende Koorts, met hoog brandig water, vermagering des lichaams, uitputting der levens-krachten, door kwyling, enz.

(*w*) *De Morbis ex Alcalino Spontaneo*, §. 84.

enz. (*x*); doorgaans uit eene ſcherpe ontaarte gal, in galachtige lichaamen, met ſterke ingewanden begaafd, en door al te groote vermoeijende bezigheden, heerſchend gebruik van dierlyke voedſels, zonder in het nadeelige en afwykende te voorzien, ontſtaande (*y*). Terwyl deeze ontaarting in het zamengeſtelde doorgaans een gevolg is van eene verouderde geelzucht en hardnekkige verſtopping in de lever, of derzelver galbuizen. — Voor zoo verre de geneezing de eerſte beginſelen deezer ziekte betreft, moet dezelve betragt worden:

1. In het verminderen der al te ſterke beweeging (*z*), het tegengeſtelde van de ſlymen, die door gebrek van beweeging zoo wel verrotting voortbragten, als die, in dit geval, door te ſterke en te aanhoudende beweegingen, tot een ander ſoort van bederf en *alcaliſche* ontaarting (*a*), aanleiding geeven: het bezorgen van eenen verkwikkelyken ſlaap, en de noodige ontſpanning in de huid, door zagte dampbaden en ſtoovingen.

2. In

(*x*) H. Boerhaave *Inſtitut. Medic.* §. 912. pag. 437.

(*y*) De verklaaring van den Heer Boerhaave *l. c.* §. 82-86. wegens deeze ſcherpte, hecht het beste denkbeeld tot het wel onderſcheiden van de voorgaande §. CCXLVII. III.

(*z*) H. Boerhaave §. 88. pag. 7. van Swieten *Comment.* Tom. I. pag. 128, 129.

(*a*) *Idem ibidem*, §. 90. & *idem ibidem*, pag. 132.

2. In het gebruik van alle die voedſels, in de voorbehoeding (§. CCXXV.), en geneezing (§. CCXLVII. II, III.), ter verbeteringe van de vogten, en het tegengaan van de onnatuurlyke ontbinding en ſcherpte, in dezelve aangepreezen.

3. In het aanwenden van die middelen, door de Heeren BOERHAAVE (*b*), STOKKE (*c*), en DE MONCHY (*d*), ter geneezing van deeze afwykingen voorgeſteld. Waar onder ras zuur wordende, als de melk en derzelver bereidingen, dunne waterige en ligt gistende meeldranken; als mol, garſte bier enz. en zulken, die het *alcali* vernietigen; waar toe alle de zuuren uit de drie Ryken; of die het verſtompen, als alle de vette aarden, de *Trochisci* V. C., de *Viperis*, alle zagte olien, de zwavel en derzelver bloemen, of die het zelve verdunnen.

III. De zoutachtige ſcherpte (*Acrimonia muriatica*), door het aanhoudend gebruik van gezoutene ſpyzen, of te veel keuken-zout by dezelve genuttigd (§. CL. 3. CLXI. 3.), gebooren; wordt verholpen, door:

1. Die

(*b*) *Inſtitut. Medic.* §. 1174. *Aphor.* §. 88. cum VAN SWIETEN, *Commentar.* Tom. I. pag. 125-129. & Tom. II. pag. 128-132.

(*c*) § 400. A. bladz. 267, 268.

(*d*) *Holl. Maatſchappy*, l. c. §. LXII. 1, 2.

1. Die doortrokken ziltige ſpyzen, en te veel gebruik van zeezout, of het zeewater, in zwakke geſtellen, in te groote veelheid, tot geneeskundige oogmerken aangewend (*e*), na te laaten; de voedſels in byna onſmaakelyke te veranderen, en de dranken al weder uit zagte zeep- en meelachtige, en gelyke aftrekſels uit haver en garst, en gelyk ſoort van halmvrugten, benevens gemeen water, of ligt geeſtryke dranken enz. te verkiezen.

2. Door geneesmiddelen, van den zelfden zagten olieachtigen en ontbindenden aart, die te verdunnen, te ontlasten, en te verzagten: insgelyks door loogzoutige (*f*) uit kalkwater, onder de bepaalingen van den Heer VAN SWIETEN (*g*), dezelve te verbeteren; en:

3. Door de middelen, tegen de ſcherpten in het gemeen opgegeeven, dezelve onder te brengen.

IV. De heerſchende garſtigheid (*Acrimonia rancida*), uit de vette en olieachtige ſpyzen (§. CLXI. 2. *c.* CXCI. 3. not. *z.*) veroorzaakt, wordt verbeterd:

1. Door

(*e*) A. D. GAUBII *Adverſariorum varii Argumenti*, Lib. un. pag. 22.

(*f*) L. STOKKE §. 400. C. bl. 269. H. BOERHAAVE *Inſtit. Med.* §. 1175. 1, 2, 3. *Aphorism.* §. 605.

(*g*) G. B. VAN SWIETEN *Comment.* Tom. II. p. 129, 130.

1. Door zich van gelyke ſoort van voedſels, zoo even (II, III.) aangeweezen, met vermyden van het vette, gerookte, geſnerkte en reeds garſtig gewordene te bedienen; en:

2. Door gebruik te maaken van alle de zuure middelen uit Plantgewasſen, zoo die natuurlyk zyn in de rype vrugten, en de bereidingen daar uit tot *Syropen*, *Geleyen*, *Marmeladen* enz, gemaakt; als de geneesmiddelen van den zelfden aart, gelyk Honing, *Manna*, *Caſſia*, *Tamarinden*, en de zamenſtelſels daar van in de *Apotheken* bekend (*h*).

3. De byzondere Ziekten, hier door (§. CLXXXVII. 5.) verwekt, zyn in de bovengemelde aanwyzingen (1, 2.) reeds begreepen. Zy worden het ſpoedigſte overwonnen, door de maag van de onnatuurlyke ſcherpte naar boven te ontlasten; en beter, dan dat deeze ſcherpte door haare gewoone geneigdheid, om zich aan de wanden der Ingewanden te hechten, de ganſche darmbuis te laaten aandoen; dat door *Purgeer*-middelen, zonder opzicht tot de verbetering (*correctio*), doorgaans geſchieden moet. — Het algemeene, ter onderbrenginge in de voorgaande ſcherpten opgegeeven, geldt hier zo wel,

(*h*) H. Boerhaave *Inſtit. Med.* §. 1176. *Aphorism.* §. 605. 13. van Swieten *Comment.* Tom. II. pag. 139-142. Stokke §. 400. D. bladz. 269, 270.

wel, als de laatſte aanwyzing, om de maag en ingewanden door bekwaame en bittere middelen te verſterken.

V. De verbetering van de ſcherpten, uit Speceryen enz. en die der gegiste vogten voortgebragt (§. CLXI. 4.), zyn uit dezelfde heilzaame bronnen, volgens de beproefde bevindingen van de Heeren BOERHAAVE en VAN SWIETEN (*i*), te ſcheppen; als:

1. Der *eerſten:* door verdunnen met waterige vogten; ontbinden met *Saponacea acida;* verzagten met *Blanda gelatinoſa;* en het verbeteren der ſcherpte, die hier wegens het heerſchende *Alcaline* in de ſpyzen, de overhand mogt bekomen hebben.

a.) De eerſte aanwyzing is in de meeste van deeze ontaartingen, zonderling (§. CCXLVIII. IV. 2.) verklaard, waar toe voornamentlyk het ſap van Citroenen, Orange-appelen, Azyn enz. voldoen kunnen.

b.) Van gelyken de tweede (§. CCXLVII. III. 1, 2, 3.).

c.) Aan de derde insgelyks, die in het voorgaande (§. CCXLVIII. II. 3.) zyn opgegeeven (*i*); tot welk oogmerk een afkookſel van haver en gort, met *Oxymel ſimplex*, *Rob ſambuci*,

(*i*) *Idem ibidem*, num. 11. cum VAN SWIETEN *l. c.* pag. 135-138.

huci, *Ribeſiorum Syr. e Succo citri* enz. teffens een aangenaamen drank uitmaakende, kunnen vorderlyk zyn.

d.) Die der laatſte is in de voorige afdeeling reeds aangeweezen. De *Acida auſtera*, als de *Spiritus acido minerales*, hoedanige zyn de *Spiritus Salis marini*, *Nitri*, *Sulphuris*, *Vitrioli*; en de wrange zamentrekkende middelen, boven (§. CCXLVII. IV. 3, *b.*) opgenoemd, kunnen, door de vaste deelen te verſterken, en de vogten in een te pakken, de gebreken, hier uit voortkomende, best verhelpen.

2. Der *anderen*,

a.) *In het gemeen:* door de middelen, ter verbeteringe der zuure ſcherpte (§. CCXLVIII. I.), en die by het misbruik der Speceryen (§. CCXLVIII. V.) verhandeld zyn (*k*), aan te wenden.

b.) *In het byzonder:* door die naar de onderſcheidene omſtandigheden toe te dienen. De geneezing is doorgaans tweeledig; of by het onmiddelyk te veel gebruik; of ter herſtelling van de gevolgen, uit dit misbruik doorgaans voortſpruitende, *Febris crapularia* genaamd. —— De koorts in het eerſte geval ontſteeken zynde, is eene genoegzaame veelheid waters, en allerhande

(*k*) VAN SWIETEN *l. c.* pag. 138.

hande verdunnende dranken, hier uit bereid, het beste. Een en andere lepel citroen- of limoen-ſap, kan in eene ligte dronkenſchap ſomtyds de bedwelming beneemen. Indien na deezen aanval, het bloed blyken van ontſteeking geeft, zyn zuure Geleijen en Syropen (§. CCLVIII. IV. 2.) dienſtig; doch wanneer 'er in verouderde Dronkaarts reeds eene geſchiktheid tot waterzucht beſpeurd wordt, zyn *Theriaca Diateſſaron*, *Andromachi*, geconfyte Gember, en gelyke verwarmende *Aromatica*, van het meeste nut.

c.) Allerbest wordt de volkomen geneeswyze betracht, door langzaamerhand de gewoone veelheid wyns en der gegiste dranken te verminderen; (wyl de ſchielyke veranderingen in alle gevallen van het eene uiterſte tot het andere altoos nadeelig bevonden is); en in derzelver plaats een maatig gebruik van goeden ouden wyn te maaken, en de kwynende krachten door het bedervende vermogen van deeze uitgewerkte geesten te onderſchraagen, en de zwakheid der maag dezelve te gemoet te komen; 't geen geringeren met goed voedzaam bier kunnen doen. Men gebruike droogere ſpyzen, uit goed gereezen brood, of tweebak; gebraaden vleeſch van jonge dieren en rivier-viſch; goed voedzaam bier tot drank, met vermyding van verzwakkende warme water-dranken; en verſterke de maag

en

en ingewanden door langzaam vermeerderde lighaams-beweegingen. Welk beſtuur, volgens den Heer VAN SWIETEN (*l*), in byna hoopelooze gevallen vorderlyk geweest is, en nooit gemist heeft, ten zy de ingewanden door eene geneigdheid tot verharding (*diatheſis ſcirrhoſa*), of het weeke der hersſenen byna vernietigd zynde, deeze kwaalen alreeds ongeneeslyk gemaakt hadden

VI. De ſcherpten uit een wrang zuur, *Acido-auſterum* (§. CLXI. 2. *a.* not. *g.* CXCI. 3. not. *y.*), vereiſchen dezelfde middelen, die by het zuur (§. CCXLVIII. 1.), en de behandeling, wegens de ſcherpte in het gemeen, (§. CCXLVIII.), boven zyn aangeweezen en verhandeld (*m*).

VII. Het overlaaden van de maag, door te veel winderige of te voedzaame ſpyzen (§. CLXI. 4. not. *o.* CLXV.), den uitgang derzelve drukkende, wordt verholpen door zagte doorſpoelingen, vasten, overgeeven, en ontlasting naar beneden (*n*). In *preſent* gevaar zyn zulke braakmiddelen best, die ſchielyk en oogenblikkelyk werken, hoedanig het *Vitriolum album* (*o*), benevens andere middelen, door den Heer

(*l*) *Ibidem loci.*
(*m*) H. BOERHAAVE *Inſtit. Med.* §. 1177.
(*n*) *Idem Aphorism.* §. 605. 16.
(*o*) VAN SWIETEN *l. c.* pag. 134.

Heer BOERHAAVE daar toe bekwaam voorgeſteld (*p*), of een *Clyſteer*, die ſpoedige ontlasting naar beneden maakt.

1. De toevallen, door het eeten van mosſelen (§. CLXIV. 1.) veroorzaakt, ſchynen tot deeze afdeeling te behooren. — De Heer BASTER heeft daar tegen een of twee lepels wyn-azyn aangeraaden te gebruiken; waar tegen veelen een glas Mallagawyn aanpryzen (*q*). Ik heb gevallen gezien, waar in noch het een, noch het andere hielp, maar eene ruime aderlaating noodig was, daar na een zagt braakmiddel, en vervolgens een zagt *laxans*. De aderlaating wordt aangeweezen, wanneer de pols zeer driftig en opgezet, en het aangezicht zeer rood en gezwollen is. Wanneer deeze verſchynſels afweezig zyn, kan men, wanneer de wyn-azyn en Mallaga-wyn niet helpen, tot een zagt *Vomitif* overgaan. Indien de maag pynlyk opgeſpannen is, gelyk dikwyls gebeurt, zyn, na zagte ontlast-middelen (kan het zyn naar boven) zagte *Lubricantia* en *Oleoſa* nuttig, zoo wel om deeze pynen te verzagten, als den uitſlag naar buiten, die hier niet zelden op volgt, te

(*p*) *Lib. de Materia Medica*, ad §. 605. num. 10.

(*q*) *Natuurk. Uitſpanningen*, I. Deel, bl. 126.

te bevorderen (*r*). Het nadeel door het eeten eeten van raauwe Mosſelen kwam men in ZEELAND (§. CLXIV. 1.) met een glas goeden witten wyn voor.

2. De ziekten, door het eeten van Garnaalen, nieuwen Haring, Kruisbeijen (§. CLXIV. 2, 3, 4) en onganſche Oesters (§. CXX. [*d*]) verwekt, behooren tot de zamengeſtelde; waar van de behandeling in de aangeweezene plaatſen, benevens de byzondere toevallen, die verzellende, omſtandig kunnen nagezien worden; zoo wel, als de geneezing van de ligte *Choleræ humidæ*, welke men te *Vlaardingen* met uitſlag jaarlyks gewoon was te verneemen (§. LX.* 2. *c.*). — Die van de Kruisbeijen, zonder opzicht tot het *Epidemique*, behooren tot de *Acida auſtera* (§. CXLVIII. VI.).

(*r*) O. BEHRENS apud P. H. MOEHRING *in Act. Phyſ. Med.* Vol. VII. pag. 140. in *Append.*

BTVOEGSEL.

§. CCXLIX. Het is niet wel mogelyk, om de geneezing deezer eenvouwdige Ziekten (§. CCXLIV. CCXLVIII.) zonder herhaaling te behandelen (*t*). — De rede hier van is niet duister, wanneer men de weinige eenvouwdige hoofd- of grond-wetten nagaat, die 'er in 's menſchen lichaam (§. CLXXXIII.) gevonden worden; als: die het lichaam van buiten en van binnen aandoen, en verſchillende gevolgen in de vaten en ingewanden veroorzaaken. Volgens dit grondbeginſel, is de geneezing na de verbetering der vogten, en het overwinnen der oorzaaken, die de wanorders, of afwykingen van den natuurlyken gezonden ſtaat, in de dierlyke huishouding voortbrengen, in de ontſteekene ziekten dezelfde, als in de ſleepende. In allen

(*t*) [By het overgeeven der Verhandeling had ik dezelve alleen geſchetst, en het byzondere ter verklaaringe hier toe noodig, ſlechts aangeweezen. Dan, op een wenk van één der Hooggeleerde Heeren *Cenſores*, na de bekrooning, vernomen hebbende, dat dit zoo wel niet met het vorige ſtrookte, en dat eene kleine uitbreiding, overeenkomſtig de voorgaande behandeling, beter voldoen zoude, heb ik, wegens den eerbied aan zyn Hooggel. achtbaare gryzigheid, my hier in, en in het volgende, niet willen onttrekken, maar ten dienſte myner Landsgenooten, met voorafgaande toeſtemminge der Ed. Maatſchappye, naar zyne billyke begeerte my trachten te ſchikken: ſchoon de herhaaling by my even zoo onmogelyk, als in de aangehaalde plaatſen, geweest is.]

allen kwynt de natuur, na het overwinnen van den ſtryd, door zich zelve voortgebragt, of door geneesmiddelen geholpen en onderſchraagt. Het voornaame komt derhalven in het laatſte neder, op het verſterken der vaten en ingewanden, of, zoo men wil, der maag en darmen; welke, geholpen zynde, de vogten verbeterd, de vaten verſterkt worden, en het lichaam tot zyne voorige ſterkte en vermogen wederkeert. — Om deeze reden kan dit Hoofdſtuk eenvouwdiger begreepen worden, als het in de verklaaring ſchynt opgegeeven te zyn. Dan, de Heer BOERHAAVE, die de beste ſtel- of wiskundige orde in zyne *Inſtitutiones Medicæ*, en in zyne *Aphorismi*, in acht genomen heeft, herhaalde na de algemeene behandeling der ſcherpte (*u*), dezelfde beſtuuring in die van het *Alcaline* (*v*), van de *Acrimonia muriatica* (*w*), van de *Acrimonia oleoſa*, *aromatica* enz. (*x*), en van de *Acrimonia acida auſtera* (*y*); en volgde het zelfde voetſpoor in zyne *Aphorismi*. De Heer STOKKE, zyne voetſtappen drukkende, moest dezelfde eenvouwdigheid betrachten. Waarom ik die beiden, zoo voor de beſchaafde geneeskunde, als voor de *Nederlandſche Practizyns*,

(*u*) §. 1172.
(*v*) §. 1174.
(*w*) §. 1175.
(*x*) §. 1176.
(*y*) §. 1177.

tizyns telkens aangehaald heb. 'Er zyn gevallen, onder deeze eenvouwdige ongemakken, welke eene algemeene behandeling gedoogen. By voorbeeld:

1. In zwakke maagen; 't zy die uit flappe Vezelen (§. CCXLVI. III.), uit Zuur (§. CCXLVIII. I.), of uit Slymen, of te veel Gal, die doorgaans met de flymen gepaard gaat, maar kragteloos is (§. CLXXXVI. 2.), ontftaan, kunnen eenige goede, raauwe en fappige Oesters, met een ftuk geroost brood, nugteren, of voor de middag- en avond-maaltyd, en een kleine teug goede Maagwyn, meer nut toebrengen, dan veele middelen uit den *Apotheek* (*a*). Op het voetfpoor van deezen beroemden Natuur-kenner, heb ik verfcheidenen meer zien vorderen, dan ik met veele middelen betrachten konde.

2. Van gelyken kan in het zuur, in flymen en andere fcherpten, onder deeze rangfchikking begreepen, een mengfel van twee deelen *Sapo Venetus*, met een deel *Extractum Quafciæ* tot pillen gebragt, en daar van driemaal daags een behoorlyk gebruik gemaakt, meer te wege gebragt worden, dan door veele meer zamengeftelde middelen; vooral daar, waar het vereeni-

(*a*) J. Baster *Natuurk. Uitfpann.* I. Deel, bl. 84.

nigende en verſterkende de hoofdaanwyzing uitmaaken moet. — Dit zelfde oogmerk kan ook,

3. Met gelyke deelen *Lapides cancrorum*, *Sapo Venetus* en *Rhabarber*, of met een mengſel van de *Radix Angelica*, *Lapides cancrorum* en *Sal Abſynthii*, tot de gifte van een vingerhoed, 's morgens en 's avonds gegeeven, bereikt worden.

Van het OPENEN *der* VERSTOPTE KLIEREN.

§. CCL. De enkelvouwdige Ziekten, tot deeze afdeeling behoorende, moeten van de *Scirrhi*, en andere verouderde Verhardingen, wel onderſcheiden worden: naardien zy eigentlyk die ligte aandoeningen uitmaaken, die §. CLXXXVI. 2. CLXXXVII. CXCI. 3. CXCVI. zoo door de lucht, als door zekere ſcherpten in het lichaam zelve voortgebragt, bedoeld zyn.

1. De geneezing, met dit oogmerk ingericht, verſchilt dan weinig van die, welke by de verhandeling der ſlymen (§. CCXLVI. II.) verklaard is. Zagte *Emetica per epicraſin*, by tuſſchenpoozen gegeeven, of alleen maar *Subnauſeoſa*, en wanneer 'er geen koorts mede verzeld gaat, *Mercurialia*, *Saccharo ſubacta*, *Campher*, benevens *Laxantia leniora* uit *Salia media* en *Manna*, van ROEDERER en WAGLER,

zyn hier tegen als de bekwaamſte aangepreezen; en ter verſterking van de ingewanden, het *Extractum corticis Peruviani*, met *Extracta amara* (*b*); waar van die uit *Gramen*, *Fumaria*, *Cichoreum*, *Taraxacum*, tot de *Amaricantia frigida* behoorende, den voorrang boven de *Amaricantia tonica* behooren te hebben. Een zamenſtel van *Rhabarber*, *Valerianæ Sylveſtris*, *Sal polychreſt*, met de eerstgenoemde *Amaricantia*, kan dikwyls aan de eerſte inzichten geheel voldoen. — De verſtoppingen overwonnen zynde, geeft men, ter bevordering van eene goede ſpysverteering, en behoorlyke ondereenmenging en voortſtuwende beweeging, met doorlaating der winden, een mengſel van gelyke deelen *Tinct. Cort. aurantiorum* en *Elixir proprietatis* PARACELSI, met een half deel *Liquor anodyno-mineralis* HOFFMANNI; of de *Cortex* in *ſubſtantie*, met *limatura martis* vereenigd; of gelyke ſoort van *Minerale* wateren.

2. De Heer STOKKE (*c*) merkt te recht aan: „ dat ſtaal en *Mercuriale* middelen hier te pas komen, wanneer de Lyder nog niet zeer verzwakt is, en hy beweeging oeffent; doch wanneer het omloopende bloed reeds zeer ontbonden is, (zoo als in de *Scorbut* doorgaans plaats heeft,) of wanneer men *rotting* voorziet, dat

(*b*) *De Morbo mucoſo*, pag. 45. 46. 57. 61.
(*c*) § 403. pag. 273.

dat men dezelven dan moet vermyden." ROEDERER en WAGLER hadden van gelyken in die ziekte met koorts verzeld, die toch in den grond dezelfde is, al te verdunnende zouten, metaalachtige, of die uit *Antimonium* en *Mercurius* bereid zyn (*d*), als door welke de *Scorbut* aangezet, en behalven de ontbinding der verſtoppingen, de ontbinding der vogten verder zoude bewerkt worden, afgekeurd; waar omtrent de *Antimonialia* nogthans eenige uitzondering moeten hebben, als die van een geheel ander vermogen, dan de *Mercurialia* zyn, en eer de vogten verbeteren, dan verdunnen of bederven kunnen.

Van het VERSNELLEN *van den* VERTRAAGENDEN OMLOOP *des* BLOEDS.

§. CCLI. Deeze afdeeling (§. CXCI. 2.) behelst die ziekten, welke van den Heer BOERHAAVE, in het hoofdſtuk *de Morbis ex defectu circulationis, & Plethora oriundis*, verklaard zyn (*e*); waar uit, benevens de uitbreidingen van den Heere VAN SWIETEN (*f*), de geneezing kan opgemaakt worden. — Het verband van deeze, met de eigenaartige ſcherpten in

(*d*) *l. c.* pag. 59.
(*e*) BOERHAAVE, §. 106 &c.
(*f*) *Commentar.* Tom. I. pag. 151. 159.

in de vogten, begunſtigende ſpyzen en dranken, gebrekkige beweeging, en daar door veroorzaakte opvulling der vaten, en beginnende verſtoppingen in de affcheidende werktuigen, maaken het beſef van de geneeskundige aanwyzingen des te duidelyker. — Hoe dieper de verſtopping wortelen geſchooten hebbe, de voedſels meer medewerkende zyn, en de beweeging gebrekkiger zy; hoe meer de opvulling in de vaten moet aangezet, en de tegenſtand tot gelyke doorſtraaling vergroot worden, by gunſtige gelegenheden (§.XXVIII. en CLXXIX.) die ziekten voortbrengende, welke in de aangeweezen plaatſen zyn opgenoemd. — De uitzetting en de vernaauwing (§. CXCII.) brengen hier de de voornaamſte uitwerkingen voort.

1. In de eerſte plaats kan hier toe van dienst zyn de raad, door den Heer STOKKE (*g*) hier omtrent gegeeven; zyn opzicht tot eene meerdere doorſtraaling hebbende.

2. Die middelen, welke door den Heer BOERHAAVE (*h*) ter ontlastinge enz. zyn voorgeſteld; waar omtrent de ontlasting voornamentlyk van bloed de beste is, wanneer die op bekwaame tyden (§. CCXXXVI.) wordt in het werk geſteld.

3. Alle

(*g*) §. 404. pag. 274.
(*h*) §. 106. &.

3. Alle die regelen, welke in de voorbehoeding, tot het doen van meerder beweeging, zyn aangepreezen: benevens

4. Die geene, welke by de vogtige lucht, ter bezorginge van meerdere doorſtraalinge, als nuttig zyn voorgeſteld.

Van het VERMINDEREN *der al te groote* DRIFT *der* VOGTEN, *enz.*

§. CCLII. Voor zoo verre deeze afdeeling (§. CXCI. 4.) haare betrekking heeft tot de eenvouwdige gebreken, is dezelve van gelyken gedeeltelyk begreepen in het hoofdſtuk van den Heere BOERHAAVE, *de Morbis oriundis ab exceſſu motus circulatorii ſolo (i)*. Met dit onderſcheid echter, dat in de betrekking van onzuivere vogten, waar van hier gehandeld word, als aanleiding tot koorts, enz. geevende, het bloed, niet als zuiver, en alleen in te groote veelheid zondigende, kan aangemerkt worden.

1. In het eerſte geval, 't geen alleen zyn opzicht heeft tot gezonden, en die door te veel voedſel, en te weinig beweeging (§. CLXXV.) zich te veel gezonde vogten bezorgen, kan de genee-

(i) §. 92 & ſeq.

geneezing van den Heere BOERHAAVE (*k*) met de uitbreidende verklaaringen van den Heere VAN SWIETEN (*l*) volkomen toereiken.

2. In het andere kan men de gedachten des Heeren STOKKE (*m*) raadpleegen. Terwyl

3. Veele zaaken, hier toe betrekkelyk, in de voorige afdeelingen (§. CCXLVIII. I-VI.) reeds verklaard zyn; en de overige, natuurlyker wyze, tot de behandeling der zamengeſtelde Ziekten, of die der Koortſen, kunnen gebragt worden.

4. De geneezing van de *Fluida loco aberrantia*, tot deeze ſplitſing behoorende, waar van die van de Chyl, in de behandeling van de *Diabetes* (§. CCXLVII. IV. 2.); van uitgeſtort bloed, in de overweeging van het *gruizige* en *te los zamenhangende bloed* (§. CCXLVII. III.) vooronderſteld; en van de *Materies perſpirabilis*, in de eerſte beginſelen van het *catarrhale* (§. CCXLVI. II.), overwogen is; waar in de overvloedige dunne gal haar aandeel heeft, komen hier de zoogenaamde *Zog-verplaatſingen* voornamentlyk in aanmerking. — Dezelve zyn op de waarneemingen van de Heeren PUZOS en LE VRET, door den Heere L. BIKKER (*n*), zoo

(*k*) §. 104, 105.
(*l*) *Comment.* Tom. I. pag. 147-150.
(*m*) §. 405. bl. 275.
(*n*) *Verhandeling van het Zog* enz. XVI. Hoofdſt. bl. 171.

zoo duidelyk en klaar behandeld, dat de *Nederlandſche Practizyn* daar uit licht genoeg ontfangen zal, om met de vereiſchte oordeelkundige beſcheidenheid, de gevolgen van deeze wreede en gevreesde afdwaaling te leeren beſtuuren, en zoo het mogelyk is, de daar uit gewoonelyk voortſpruitende onheilen overwinnen.

Van het HERSTELLEN *van het* GEBREKKIGE, *en de* NOODIGE VEELHEID *der* GOEDE VOGTEN, *enz.*

§. CCLIII. Al wie zich van goede drooge en maatig warme huizen, kamers, ſlaapſteden en kleederen, behoorlyke verſchooning ter bekwaamer tyd, goede ſpyzen en dranken, geſchikte beweeging, toereikende winsten, nevens bedaarde gemoedsgeſteldheid, bedienen, en dezelve genieten kan, zal, behalven deeze voorrechten des levens, weinig geneeskundigen raad behoeven. Onder de geenen, die deeze hulpmiddelen noodig hebben, is de behandeling tweeledig: als die der *vloeibaare* en die der *vaste deelen.*

1. Die der *vloeibaare* zyn boven ten overvloede aangeweezen.

2. Tot die der herſtelling van de *vaste deelen*, moeten voornamentlyk de breuken (§. CLXXXIX.) gebragt worden.

1. De

1. De behandeling hier van bekend zynde, komt het meest op goede breukbanden aan, om den verſlapten *Annulus*, door goede ſteunſels onder alle lichaams-beweegingen, en met het minſte ongemak te ſluiten, en door dit middel de uitzakking van darm of net enz. te verhoeden. — Dewelke onder de Vaderlanders door den Heer J. MONNIKHOF (*o*) naauwkeurig beſchreeven, en door den Hooggeleerden Heer P. CAMPER (*p*) verre boven myne goedkeuring verbeterd zyn. Waar door deeze lyders zich met meer gemak en beter vrugt, dan voorheen, van deeze hulpmiddelen kunnen bedienen.

2. Ten aanzien van de *verſtropte Breuken*, zal de Verhandeling van den Heer M. VAN PHELSUM (*q*) by onbevooroordeelden ook haare waarde blyven behouden, wanneer de wyze, door zyn Ed. in dezelve voorgeſteld, met behoorlyk in acht neemen van de *curatio Antiphlogiſtica*, vooral met herhaalde aderlaatingen, omzichtig worde in het werk geſteld. Een geſchikt gebruik van *Opiata* met *Acida* vereenigd, zyn altoos voor de vermogenſte middelen gehouden, om

(*o*) *Ontleed- Heel- en Werktuig-kundige Zamenſtelling over de Scheurſels of Breuken*, Amſterd. 1750. §. 249. p. 133 enz.

(*p*) *Verhandeling van het Bataafſch Genootſchap*, I. Deel, bl. 253-276.

(*q*) *Vertoog over de gemakkelykſte wyze van geknelde Darmbreuken binnen te brengen*, enz. Zie *Boekzaal der Geleerde Waereld*, January 1773. bladz. 74.

om de ontſteekene ſpanningen, (die de groote oorzaak van de beknelling, koud vuur, en eindelyk den dood in de verſtropte breuken is,) tegen te gaan. Volgens de eerſte manier, is het my herhaalde maalen gelukt, de beknelling te overwinnen, en de lyders, zonder het doen van een *Operatie*, te herſtellen: waar onder ik 'er twee gezien heb, geene verouderde, maar verſche breuken hebbende, in welke, na het vermeesteren van de *inflammatie*, en het ophouden der gewoone toevallen, het ontſteeken der ingewanden aanwyzende, de ingewanden eerst eenige dagen daar na inwaarts wierden gebragt. — En, op de eerſte met de laatſte wyze vereenigd, openbaarde zich het verſchynſel, het geen de Heer VAN PHELSUM in zyne waarneemingen uitdrukt; dat de breuk van zelfs des nachts inglipte; langs welke wyze ik meen, dat nog eene waarneeming alhier gedaan is. ——— Omtrent de Tabaks-*Clyſteeren* heeft de Heer L. HEISTER in eene beknelde breuk waargenomen, „ dat gemeene tabak niets uitwerkte; maar na dat men *Varinas* tabak genomen had, in het kort eene gewenſchte uitwerking volgde, en de lyder geneezen werd" (*r*).

§. CCLIV. Tot dus verre in de overweeging van de verbetering der enkelvoudige ziekten

(*r*) *Heelkundige Onderwyzingen*, II. Deel, bl. 1056.

ten van de vogten, vaten en ingewanden, verkeerd hebbende, eifcht de orde, tot de zamengeftelde fleepende ziekten (§. CXCI. 6.), tot deeze afdeeling verder behoorende, over te gaan.

Van de GENEEZING *der Zamengeftelde fleepende* LAND-ZIEKTEN, (Morbi Endemici Chronici).

§. CCLV. Allereerst doen zich hier die gevoelige pynen op, den omtrek des lichaams aandoende, en onder de ruime benaaming van *Rheumatique* pynen (§. CXCIII.) bekend.

I. Ter geneezinge van den *Rheumatismus chronicus*, kunnen verfcheidene voortreffelyke Verhandelingen, (behalven de bekende in voornaame *Syftematifche* werken,) van nut zyn. — Dan, deeze van te groote uitgebreidheid zynde, waar van de aanhaaling eer verveelen, dan eene bepaalde geneezing aan de hand geeven zoude, moet men zich met het opflaan derzelven, in de *Commentarii de rebus in Scientia naturali & medicina geftis*, en met de *Geneeskundige Bibliotheek*, van den Hooggeleerden Heere SANDIFORT vergenoegen. — Men zie uit de behandeling van den Heere VAN SWIETEN, dat hier over eer eene byzondere Verhandeling te fchryven is, dan alle zaaken, die hier toe te brengen zyn, binnen de enge paalen eener zinfnee-

ſneede te bevatten. De *Rheumatismus acutus* behoort tot het tegenwoordig onderwerp niet, maar tot de *Morbi acuti*; waar van de geneezing vooronderſteld wordt. — Onder de Verhandelingen, tot de tegenwoordige ziekte dienende, komen vooral in aanmerking:

1. De Verhandelingen van AKENSIDE (*s*), van COTUNNIUS (*t*), van KRZOWITZ (*u*), van BOSE (*v*), en van THEDEN (*w*).

2. Vooral moet de welverdiende lof aan de medegedeelde middelen, door den Heere B. FUUN (*x*), die herhaalde maalen heilzaam bevonden zyn, hier niet onthouden worden.

3. Het geen, waar op het voornamentlyk aankomt, is: *het herſtellen van de belemmerde uitwaasſeming, het verdunnen van de taaye en lymig gewordene vogten*, en *het ontlasten derzelven door bekwaame middelen.*

a.) Het eerſte onderwerp is bereids in de voorgaande afdeeling (§. CCXLVI.) behandeld,

(*s*) *Commentarius de Dyſenteria.*

(*t*) *De Iſchiade nervoſa Commentarius*, Neapoli 1764.

(*u*) *Diſſertat. de Morbo coxario*, Viennæ 1770. of *Geneesk. Bibliotheek*, IX. bl. 49.

(*v*) *Programma quo uſtionem in Rheumatismo & Artbritide commendat.* Lipſ. 1771.

(*w*) *Neue Bemerkungen und Erfbarbungen &c.* Berlin 1771.

(*x*) *Holl. Maatſchappye*, II. Deel, bl. 6-12.

deld, waar omtrent de behandeling van AKENSIDE, wegens het geſchikt gebruik van de *Ipecacuanha*, eerst met oogmerk om een zagt overgeeven te verwekken, en daar na als een zagt *Alterans* te werken, de eerſte aanmerking verdient.

b.) Het tweede is in het eenvouwdige mede (§. CCXLVIII.) aangeweezen; waar toe *Alcalina fixa*, *Antimonialia*, en *Aromatique* kruiden, uit *Guajac* (*y*), *Saſſafras*, *Hermodactylus*, *Salſæparilla*, *Pareirabrava*, en onder de inlandſche de *Bardana*, *Caryophyllata*, en *Dulcamara* enz. allernuttigst zyn. — De *Sapo*

(*y*) [Men heeft in het voorleeden jaar een middel uit de harst van *Guajac* met *Rum* of *Taffia*, in de *Mercure de France* gemeen gemaakt, het geen thans veel, zo niet te algemeen gebruikt wordt. Wie den aart van dit middel kent, van langen tyd tegen de *Rheumatique* pynen en andere kwaalen gebeezigd, weet, dat deszelfs brandende olie aan de deelen blyvende hangen, in ſtaat is, om de *gangræna* te veroorzaaken (VAN SWIETEN *Commentar.* Tom. I. pag. 638.). Welke brandende ſcherpte in de afkookſels, met byvoeging van de helft Zoethout, kan getemperd worden; maar niet zoo gemakkelyk in het aftrekſel met *Taffia*. Zal men 'er dan geen nadeel van hebben, zoo moet het ruim drinken, tot de prikkelende ſcherpte verdweenen is, daar by in acht genomen worden. Beter doet men, van de bovengemelde middelen gebruik te maaken, of een afkookſel van *Pareira brava*, (M. F. LOCHNER, *Schediasma de Pareira brava &c.* Norimbergæ 1719.), te neemen, het geen wel goed, maar geen nadeel doen zal. Dan wel de *Guajac*, naar de wyze van T. DAWSON, *Caſes in the acute Rheumatism an the gout* &c. Lond. 1775. vel *Comment. de reb.* &c. Tom. XXI. pag. 594. uit de *Tinct. volatilis G. guajaci*, met eijerdoorn ontbonden, (gelyk PRINGLE gewoon was), en met gemeene Sinoop en gerſtenwater verlengd, te geeven.]

Sapo venetus, hier toe van de Heeren PRINGLE, LE CLERQ en D. MONRO (*z*), tot een half once daags in verouderde gevallen met vrugt gegeeven; en een afrekſel van $\frac{1}{8}$ loot *Quaſcie*-hout, tot een pond water, om daar van om het uur een lepel te gebruiken, door *Dr.* BLOM, als een bekwaam middel in *Rheumatique* pynen aangepreezen (*a*) zynde, zoo kan het mengſel van deeze beiden (§. CCIX. 2.) zeer bekwaam aan die inzichten voldoen. Het *Antimonium crudum* wordt hier toe als een *ſpecificum* aangepreezen (*b*); met welk KUNKEL zich zelven van eene verouderde *Rheumatiſmus* genas (*c*); van waar zyne bekende koekjes nog den naam draagen (*d*); hoe veel te meer zullen dan zuivere *Antimonialia* met *Alcalina* ontbonden, dit oogmerk bereiken. Onder de zamengeſtelde middelen kan het *Decoctum* van FUUN, of, in een kleinder begrip, gelyke kruiden met *Antimonium crudum*, *Nitrum fixum*, *Spir. ſalis Ammoniaci* enz. een goed geneesmiddel uitmaaken.

c.) Hoe men de derde aanwyzing, door *laxeer*-middelen en ſpaanſche vliegen betrachte, is

(*z*) *An Account of the Military Diſeaſes*, &c. Lond. 1764. pag 152 *Geneeskundige Bibliotb.* I. Deel, bl. 683

(*a*) C. LINNÆI *Amœnit. Academ.* Vol. VI. &c. *Uitgezochte Verhandelingen*, op de aangehaalde plaats, bl. 410, 411.

(*b*) F. HOFFMANN *M.R.S.* Tom. I. Sect. II. cap. VIII. p. 450.

(*c*) *Laborat. Chemic.* cap. XXXII. pag. 432.

(*d*) *Dispenſator. Brandenburgens.* pag. 132.

is over bekend. — Ten aanzien van de laatſte, kan men met vrugt COTUNNIUS in de aangehaalde Verhandeling (*e*), voornamentlyk wegens het aanleggen derzelven aan den buitenkant der knie, hier op nazien. Wat nuttigheid het branden in deeze kwaalen hebben kan, 't geen by de ouden zeer in gebruik was, kan men uit de Verhandeling van BOSE (*f*) afneemen. — En hoedanig

d) Deeze ſtoffe tot verettering overgaan konne, kan men de Verhandeling van F. C. JUNCKER (*g*) hier op raadpleegen.

4. De behandeling van den *Rheumatismus ſcorbuticus*, (van dezelfden aart zynde, als die, welke door een aanhoudend gebruik van den *Cortex Peruvianus* ontſtaat,) die hier van niet kan uitgeſlooten worden, kan men by SYDENHAM nazien (*h*); zoo als die onder de behandeling der voorgaande ontaartinge der vogten begreepen is, en door de middelen, tegen dezelve opgegeeven, grootelyks kan verholpen worden. — De *Britannica* van MUNTING, in *Rheumatique* pynen,

(*e*) *Geneeskundige Bibliotb.* VI. Deel, bl. 145.

(*f*) Voor den *Nederlander* in de *Geneesk. Biblioth.* X. Deel 1. ſtuk, bl. 84. Vergeleeken met M. C. POUTEAU *Melanges de Chirurgie*, Lion 1760.

(*g*) *Diſſertatio de Arthritide ſuppuratoria*, Halæ 1769. *Gen. Bibliotb.* VII. D. bl. 751.

(*h*) Sect. VI. cap. V. pag. m. 277.

pynen, en alle die van dit ſoort zyn, aangepreezen, en van de Heer CRANTZ erkend (*i*), kan ook in deeze byzondere ſoort van *Rheumatismus*, zoo wel als een aftrekſel van het *Trifolium fibrinum*, van goed gebruik zyn.

5. Hoe men verouderde *Rheumatismi* door een ſtout gebruik van het *Extractum cicutæ*, het poeder van *Aconitum*, en door een aftrekſel van Sasſafras, Lavas-wortel, en Zoethout overwinne, of door het *Infuſum vitri Antimonii* verzagte, kan men by den *Baron* VAN SWIETEN opſlaan (*k*). Andere vergiftige Planten, hier toe aangepreezen, moeten door den tyd dien toets uitſtaan, dat ze als veilige geneesmiddelen kunnen worden ingegeeven.

II. Hoe men de onderſcheidene ſoorten van deeze pynen, byzondere deelen aandoende, geneeze, is uit de aangeweezene Werken (§. CCLV. I. 1.); en die het hoofd, de ooren, en het aangezicht aandoen, uit F. HOFFMANN (*l*) op te maaken.

1. Het is een aangenomen vooroordeel, dat 'er voor kies- en tandpyn geene geneesmiddelen zyn. Men kan het tegendeel hier van in het even

(*i*) *L. c.* Tom. II. pag. 25.
(*k*) *Comment.* Tom. V. pag. 674, 676-679, 681.
(*l*) *M. R. S.* Tom. I. Sect. II. cap. I. IX. X.

even aangehaalde IX. hoofdſtuk van HOFFMANN zien. Zagte uitwaasſemende middelen (*m*) na voorafgaande *Laxantia* (§. CXCIII), kunnen dikwyls de felſte pynen bedwingen. Dus kan een *Julapium* van *Spiritus Mindereri* ℥ij. *Rob Sambuci* ℥iv. *Aq. ſt. Flor. eorundem* ℥viij. *Liq. Anod. min. Hoffmann. deſt.* ʒj., bekwaamelyk aan dit oogmerk beantwoorden. — Van gelyken kan men door een mondſpoeling uit *Biſtorta*, *Tormentilla*, *Britannica* of *Caryophyllata*, met een of meer greinen *Opium*, eene groote verzagting aanbrengen. — In hoe verre de Zeilſteen-ſtaven hier aan voldoen (*n*), zal de beſtendige bevinding alleen kunnen beſliſſen.

a.) De beroemde C. LINNÆUS, aan eene verouderde *Hemicrania* kwynende, die op het gebruiken van een *drachma* gemeenen wyn verſlimmerde, en over de 16 jaaren geduurd had, (waar voor hy te vergeefs by alle zyne geneeskundige vrienden in *Europa* had raad gezocht, welke aanval doorgaans 24 uuren duurde, en een vloed van heete traanen, met opgezette gezwollen aderen aan die zyde van het oog veroorzaakte, hem zelden langer dan agt dagen verliet, en hoe langer die weg bleef, hem te heviger aanviel;) genas zich door het drinken van een

(*m*) *Idem ibidem*, pag. 332. §. V.

(*n*) *Geneeskund. Biblioth.* I. D. bl. 353. 545. II. D. bl. 214. V. Deel, bl. 768.

een pond zuiver water des morgens, en eene wandeling voor den middag-maaltyd te doen (*o*). — Van gelyken zag ik eene Vrouw van dit lastig ongemak herſtellen, door het gebruiken van twee deelen *Tinctur. Antimonii acris*, met een deel *Liquor cornu cervi ſuccinati*, en *Liquor Anodyno-mineralis* HOFFMANNI, waar van zy driemaal daags 40 of 50 druppels met witten wyn innam. —

b.) Voor de ruisſingen in de ooren heeft SCHUSTER (*p*) mede de *Liquor cornu cervi ſuccinatus* aangepreezen; en tegen het verdikte oorſmeer, dit zelfde ongemak veroorzaakende, LINNÆUS (*q*) de *Mentha.*

c.) De *Morbus craſſus* HIPPOCRATIS (§. CXCVI.), tot deeze afdeeling haare betrekking hebbende, is van een *Rheumatiquen* aart (*r*). De belemmerde doorſtraaling in het *Syſtema venæ portarum*, de bezetting der ingewanden (§. CLXXXVI. 2.), en de ontaarting van het bloed hier uit gebooren, brengt het zelfde gewrogt, in alle de *Catarrhale* en *Rheumatique* ongeſteldheden zigtbaar, voort (*s*), welke de geſchikte za-

men-

(*o*) *Amœnitat. Academ.* Vol. VII. pag. 11.

(*p*) *Acta Phyſico-Med.* Tom. II. pag. 234. *Uitgezogte Verhandelingen* by HOUTTUIN, VIII. Deel. bl. 521.

(*q*) *Lib. citat.* pag. 291.

(*r*) BRENDEL *l. c.* Progr. XXVII. §. II. pag. 167.

(*s*) *Idem ibidem*, §. IV. pag. 168-170.

menhechting in de vogten betreffen : te duidelyk boven verklaard, om hier weder te herhaalen. —— Het bloed moet dan hier, als boven is aangeweezen, verbeterd, en de belemmerde verſlenſte vogten naar buiten geleid worden. — Aan deeze inzichten voldoen het best de *Salia media*, die teffens de bezette ingewanden ontbinden ; vooral, die *ex Natura ſua Tartarea temperata* zyn, om den *Tartarus acidus*, den grond van deeze ongeſteldheden, te temperen, en onder te brengen. Waar toe voornamentlyk de *Terra foliata Tartari*, *Tartarus ſolubilis*, *Tartarus regeneratus*, de *Potio* RIVERII, *Spiritus* MINDERERI, en de *Spiritus ſalis dulcis coagulatus*, (indien die wel bereid is,) de vermogenſte van allen is, in aanmerking komen. Naa welker gebruik de ingewanden, door behoorlyke *Laxantia eccoprotica* geholpen zynde, door *Amaricantia tonica* moeten verſterkt worden. De zoogenaamde *Pilulæ polychreſtræ*, uit *Amaricantia frigida & tonica cum Aloëtica correcta* beſtaande, kunnen, onder een geſchikt gebruik, en eene goede levenswyze, aan verſcheidene inzichten voldoen.

2.) Zoo groot eene dwaasheid het is, dat men voor de Tand- en Kiespyn geen raad kan doen ; zoo verre is het vooroordeel doorgaans ingeworteld, dat 'er voor de *Podagra* enz. geen hulpmiddel zy. — SYDENHAM gaf den moed in deezen niet op, maar hoopte, door het voorbeeld

beeld van den *cortex Peruvianus*, in het overwinnen van hartnekkige tusſenpoozende koortſen geſterkt zynde, dat 'er ten eenigen tyde een middel tegen de *Podagra* zoude gevonden worden (*s*); en dit middel toen aan hem nog onbekend zynde, achtte hy, dat, wanneer de *Podagra* zelf reeds tot knobbelachtigheid ware overgegaan, (volgens het bekende, *Solvere nodoſam, neſcit Medicina Podagram*, voor ongeneeslyk gehouden,) langduurige en dagelykſche beweegingen, verouderde knobbels konden verzagten en ontbinden, en de nieuwen voorkomen, indien die maar zoo verre niet verouderd waren, dat de huid in de zelfde ontaarting ware overgegaan (*t*). HIPPOCRATES had toch al geleerd, dat jonge *Podagristen*, in welken de *Podagra* nog niet vereeld was, naauwkeurig leevende, den arbeid beminnende, en den ſtoelgang te baat hebbende, konden geneezen worden (*u*). F. HOFFMANN ſchreef verſcheidene *Diſſertatien* over

(*s*) *De Podagra*, pag. 480.

(*t*) *Ibidem*, pag. 468. F. HOFFMANN had hier tegen de *Balſamus Sulphuris Antimoniaci* als een zeker middel aangepreezen (*Med. R. S.* Tom. II. Sect. II. cap. XI. §. X. pag. 350.) en de Heer J. BASTER (*Natuurk. Uitſpann.* II. Deel, bl. 135.) het ſlym van het Zee- of Strandwier, als een goed middel ter proefondervindinge voorgeſteld. [Gelyk J. W. SCHROEDER (*von den wurkungen der Eichlen* &c. Gott. 1774. pag. 28. *Comment. de Reb.* &c. vol. XXI. pag. 637.) de gebrande ekels hier mede met goed gevolg tegen gebruikt heeft.]

(*u*) *Praditor*, Lib. II. cap. 7.

over deeze Ziekte (*w*), en bewees uit het voorbeeld van CNEUFFELIUS (*x*), wegens de genezing van een *Poaagrist* van 70 jaaren, de mogelykheid van het geneeskundig beſtuur in dit ſmertelyk ongemak. R. A. VOGEL achtte deeze kwaalen onder het mogelyk bereik van goede geneeſmiddelen (*y*). — De zoogenaamde *Adepti*, betrachtten zoo wel de geneezing van deeze ziekte, als zy met hunne goudkunst ophadden, en poogden door hunne geheimen even zeer het kwaadaartige in de ziekten te overwinnen, als zy zich met vlyt beyverden, om den *Steen der Wyzen* te vinden; waar van hunne werken overvloedige bewyzen geeven. Intuſſen is het beste geneesmiddel in deeze kwaal, eene geſtaadige beweeging en geſchikte lichaams oeffening, onder eene maatige levenswyze; die niet alleen van dat vermogen zyn, om de eerſte beginſelen deezer kwaale tegen te gaan; maar ook het ſmet, op het nakroost overgebragt, geheel

(*w*) Onder anderen de *Genuino & Simpliciſſimo doloris podagrici remedio*; de *Cura doloris Podagrici præſervatoria per ſimpliciſſima remedia*; de *Podagra retrocedente in Corpus*. Oper. Supplem. Tom. II. pag. 173. 180. & 187. Vergeleeken met Cap. XI. Sect. II. Tom. I. & *Diſſertat.* III. *De Mercurio & Medicamentis mercurialibus ſelectis*, Theſis XXII. pag. 586. *Obſervation. Chemicarum*, Tom. IV. M.R.S.

(*x*) *Epiſtola de Podagra curata per Doctorem* ANDR. CNEUFFELIUM, Amſtel. apud JOHAN. BLAEU 1643.

(*y*) *Academic. Prælection.* §. 478. pag. 381.

heel te doen zwygen (*z*). Hoe de *Alcahest.* GLAUBERI, benevens andere *Aromatique* bittere middelen, door den Heer BOERHAAVE (*a*), en het Poeder van den *Hertog* van PORTLAND, ter voorbehoedinge tegen deeze kwaalen zyn aangepreezen; en wat uitwerking het laatſte in zekeren Lyder gehad hebbe, kan men by de Heeren VAN SWIETEN (*b*) en GAUBIUS (*c*) nazien. — En de voortreffelyke hoofdſtukken over deeze ziekten, by de Heeren BOERHAAVE en VAN SWIETEN (*d*) geheel opſlaan, die de Melk-cuur teffens inſluiten (*e*).

3. De geneezing der ISCHIADICA is in de Verhandeling van COTUNNIUS begreepen, en die der LUMBAGO behoort doorgaans tot de *Morbi Rheumatici acuti*, de *Iſchiadica* niet zelden voorafgaande.

§. CCLVI. De geneezing der *Aſthma*, (§. CXCIV.) is, naar maate van de verſchillende oorzaaken, die dezelve voortbrengen, onderſcheiden. 't Zy die uit ſlym, borstwater, ver-

(*z*) G. L. B. VAN SWIETEN *Comment.* Tom. IV. pag. 343.
(*a*) *Aphorism.* §. 1275.
(*b*) *Comment.* Tom IV. pag. 363, 364.
(*c*) *Holl. Maatſchappyo*, IV. Deel, bl. 308. ſeq.
(*d*) *De Podagra & Rheumatismo.*
(*e*) Vergeleeken met J. H. GREISEL *Tractatus Medicus de cura lactis in Arthritide*, Budiſſ. 1681.

verhardingen (*f*), of ſpanningen haar oorſprong neeme. — Tot dit oogmerk is het genoeg, die uit taaije ſlymerige vogten, of krampachtige ſpanningen ontſtaan, in het oog te houden; waar van de geneezing onderſcheiden door HUXHAM (*g*) is voorgeſteld: waar by het mogelyk van nut zoude kunnen weezen, hier melding te maaken van een *Aſthma epidemicum*, *tam acutum*, *quam chronicum*, waar van men de behandeling teffens aangeweezen vindt (*h*); overeenkomſtig de melding, daar van bereids boven (§. CXCIV.) gemaakt. —

1. In het *Aſthma pituitoſum* worden ontbindende middelen doorgaans met vrugt voorgeſchreeven. Het *Lac Ammoniacum*, naar de byzondere oogmerken bereid; de *Scilla*, met *Vincetoxicum* en *Nitrum* tot poeder gebragt, onder een gemengd, en in geſchikte giften ter bekwaamer tyd gegeeven; of de *Scilla*, met *Sapo Venetus* en *Gum. Ammoniac* tot pillen gemaakt; de *Kermes minerale*; het *Sulphur auratum Antimonii*, de *Millepedes*, en veele andere middelen, kunnen naar de byzondere oogmerken ingericht worden, en volgens dezelve van veel vrugt zyn. Waar toe de aangepreezen *Ipecacuan-*

(*f*) MORTON *Phthiſiologia*, Lib. III. cap. I. & III.

(*g*) *L. c.* Tom. I. pag. 53.

(*h*) *Obſervations on the Aſthma and on the Houping cough*, by J. MILLER; of *Geneeskundige Biblioth.* VIII. Deel, bl. 398.

cuanha (§. CCXLVI. II. 1. *a.*), zoo wel in deeze, als in de voorgaande ongeſteldheden, van groote nuttigheid is (*i*), en in weinige greinen, met noodige *corrigentia* enz. gegeeven, meer doen kan, dan men met groote plaſſen geneesmiddelen kan volvoeren. — De vereiſchte fluim-loozing, kan, volgens M. Coste (*k*), door vlugge loog-zouten, uit *Sal ſuccini*, *Cornu cervi*, *Ammoniaci*, met *Flor. ſulphuris* en *Syr. Althææ*, bevorderd worden. Deeze verminderend zynde, en de Lyder minder hoestende, kan men tot een afkookſel van *Bardana* en *Guajac*, en vervolgens tot verſterkende middelen overgaan.

2. Die, welke van een krampachtigen aart is, moet door *Antispasmodica*, (waar onder de Spaanſche vliegen (*l*) en de *Cortex Miſerei*, of het zoo berugte *Bois de Garou* (*m*), vooral wanneer men den echten bast daar toe bezige, be-

(*i*) Akenside *Medical Transactions*, Vol. I. pag. 93. En *Geneeskundige Biblioth.* IX. Deel, bl. 31.

(*k*) *Traité des Maladies du Poumon*, Paris 1767. pag. 106. *Geneesk. Bibliotb.* IV. Deel, bl. 481.

(*l*) De Heer Medicus bediende zich, benevens anderen, met vrugt van dezelve, leggende eene groote ſpaanſche vlieg op de borst, geduurende zes uuren; 't welk hy alle week herhaalde, en de geneezing in vyf weeken volbragt. *Medicinijſche Beobachtungen*, enz. II. band. Zurich 1766. pag. 522. en *Geneesk. Bibliotb.* IV. Deel, bl. 328.

(*m*) *Eſſai ſur l'uſage & les effects ſur l'écorce du Garou, vulgairement appellé Sain-bois* &c. par M. A. L. Paris 1767.

behooren,) met *Asa fœtida*, *Liquor anodyno-mineralis* HOFFMANNI, *Liquor cornu cervi succinatus*, benevens verſterkende middelen uit den *Cortex Cascarillæ* en *Peruvianus*, als de voornaamſte daar toe aangepreezen, by andere nodige betrachtingen, geholpen worden. De zoo even genoemde *Ipecacuanha* (1.) is niet min in dit, dan in het voorgaande ſoort van *Aſthma*, zo wel in den *paroxysmus*, als na den bedaarden *orgasmus*, een uitmuntend geneesmiddel (*n*).

3. G. SCHUSTER meende in beide gevallen (1, 2.), eene eenvouwdige behandeling in de *Asa fœtida* en *Scilla*, benevens de bereids genoemde *Liquor anodyno mineralis*, en een middel uit het *pulvis Antispasmod.* STAHLII ℈ij. *Antimon. diaphor.* ℈j. *Camphor.* gr. j., in vier giften gedeeld, en des avonds daar van een gegeeven, gevonden te hebben: 't geen door anderen, in gelyke gevallen gegeeven, even min het gewenſchte oogmerk bereikte, als gelyke voor-

(*n*) [In een vogtige benaauwde borst doet een kleine gifte van de *Ipecacuanha*, lang gebruikt, wonderen. In eene ſtuipachtige kortademigheid, ſchynt ze een ſtillend vermogen te bezitten. RUTTI *Materia Medica*, *Antiqua & Nova. Hedend. Vaderl. Letteroeff.* V. Deel, num. 7. pl. 309. —— Met *Asa fœtida* vereenigd, voldoet ze aan verſcheiden inzichten. ——] Wat Braakmiddelen in de Aamborſtigheid kunnen te wege brengen, kan men afneemen uit eene toevallige geneezinge, door eene verkeerde gifte van *Scilla*, die tot een *Clysteer* geſchikt was, bewerkt. Zie MUZELL's *Wahrnehmungen*, Berlin 1764. pag. 32. *Geneesk. Bibliath.* I. Deel, bl. 297.

voorſchriften, uit *Sal. ſedlicenſi*, *Conchis & Cinnabar. nativ.* unc. dimid. *Scillæ* gr. x., in zes gelyke deelen verdeeld, enz. waar van eenige gelukkige gevallen worden bygebragt (*o*). — De reden hier van kan in het verſchillende *Climaat* gelegen zyn, onder welke het *Asthma pituitoſum* in de *Nederlanden*, uit eene taaijere ſlym ontſtaan kan; en het *Asthma ſpasmodicum* door de ſchielyker luchts-verandering, en het meerder vermogen van de nadeelige winden, en den ongunſtiger dampkring, van eene moeilyker geneezing is, dan in die luchtſtreek, waar in deeze beroemde Geneesheer zyne waarneemingen te boek ſtelde: ſchoon dezelven by veelen, vooral in het *Asthma cachecticum*, van algemeen gebruik zyn. —

4. Een andere geneezing tegen het *Asthma*, beſtaande uit *Fol. ſenæ*, *Flor. Sulphuris*, *Zingiber* en *Crocus*, tot Poeder gebragt, vindt men by M. VAN DER MONDE (*p*).

5. Veele

(*o*) *Nov. Act. Phyſic. Med.* Tom. II. §. III. pag. 236-238. *Uitgezogte Verhandelingen*, VIII. Deel, bl. 524. 3.

(*p*) *Journal Périodique d'Obſervations de Medicine, &c.* Tom. VII. pag. 388. [Eene gelukkige geneezing van eene hoog-gaande *Aſthma*, nimmer te vooren door my zwaarder gezien, zag ik (1777.) volgen op het gebruik van de *Tinct. Melampodii*, door welke ook Wormen ontlast, en eene menigvuldige taaije ſlym geloosd werden, waar van ik mede geen voorbeeld ken.]

5. Veele zamengeſtelde gevallen van deezen aart, kan men by F. HOFFMANN (*q*), H. RIDLEY (*r*) en AKENSIDE (*s*) zelve nazien; by welken laatſten Schryver men zich verwonderen zal over de buitengewoone gifte *Opium*, welke deeze ziekte in hooggaande aanvallen verdraagen kan, zonder dat dezelve nogthans genoegzaam was om die te overwinnen: gelykerwys RIDLEY (*t*) de gewoone maate mede overſchreeden moest.

6. De *Pareira brava* kan in ſommige gevallen (*u*), en wel wanneer die met *Meum athamanticum*, in een afkookſel gegeeven, en naar de omſtandigheden met eenig byvoegſel geholpen wordt, een goed geneesmiddel zyn: waar by de Lavas- en *Angelica*-wortels mede hunne nuttigheid hebben.

7. De geneezing der *Aſthma*, uit ſommige *Trafiquen* en beroepen ontſtaande, hun grond in het ſtof en de nadeelige uitvloeiſels der bergſtof-

(*q*) *M. R. S.* Tom. III. Sect. II. cap. II. pag. 98, 99. *Conſult. &c.* Sect. II. cap. LXXXIII.-XCIV. & *de Aſthmate convulſivo cum hydrope Thoracis*, Oper. ſuppl. Tom. III. p. 237.

(*r*) *De Aſthmate & Hydrophobia*, Obſerv. XXVI.-XXVIII. Leid. 1738.

(*s*) *l. c. Geneesk. Biblioth.* bl. 33.

(*t*) *l. c.* pag. 131, 132.

(*u*) LOCHNER *libr. citat.* obſerv. IX. pag. 81. cum H. J. N. CRANTZ, *Mater. Med.* Tom. II. pag. 178.

ſtoffen, en andere ſchaadelyke uitwaasſemingen hebbende, kan men by RAMAZZINI (*v*) en F. HOFFMANN (*w*), en ten aanzien van de Verwers, by HAUTEZIRCK (*x*) nazien: waar by de gelukkige geneezing van OTTO TACHENIUS, tegen den verſtikkenden damp van Rottekruid (§. CCXXXV. 2.), met recht mag gevoegd worden. —

8. Die, welke door ingedreeven Uitſlag veroorzaakt is, wordt best door het ſlaapen by eenen ſchurftigen (*y*), of door het inënten van de ſchurft zelve geneezen.

9. De Aamborſtigheid, door te groote uitwendige drukking voortgebragt, wordt best verholpen, door het nalaaten of verbeteren van die oorzaaken, en de noodige ontſpanning en verzagting aan de beleedigde deelen te bezorgen.

10. Ein-

(*v*) *De Morbis artificum*, en in de *Nederlandſche Vertaaling*, te breed om hier allen aan te haalen.

(*w*) *L. c.* Tom. II.. Sect. II. cap. II. § VI. pag. 99.

(*x*) *Receuil d'Obſervations de Medicine des Hopitaux Militaires &c.* Tom. II.

(*y*) R. A. VOGEL *Acad. Prælect.* pag. 489. Vergeleeken met de Waarneemingen van MUZELL, boven (not. *n.*) aangehaald; waar uit blykt, dat op het inneemen van een middel, dat tot een *clyſteer* geſchikt was, en waarin *ſcilla* kwam, de Schurft volgde in een lyder, welke voorheen daar mede was aangetast geweest. — Het zelfde oogmerk kan ook naar den raad van den Heere BOERHAAVE met een afkookſel van *China & Salſaparilla* betracht worden.

10. Eindelyk wordt hier toe de lichaamsbeweeging tot vermoeijens toe, en het Paardryden als een voornaam middel aangepreezen (*z*).

§. CCLVII. De geneezing der Teeringen (§. CXCV.) moet mede naar gelegenheid van derzelver hoofd-oorzaaken, en onderſcheidene ſoorten, worden ingericht. Allernoodzaaklykst is hierom de bepaaling van *Phthiſes pulmonales & ſymptomaticæ*, waar van de eerſte eene ganſche ontaarting in het bloed vooronderſtellen, of wel gevolgen van voorafgaande ziekten zyn, of door een *Vomica*, of Etterzak voorafgegaan worden: terwyl de laatſte uit ongeſteldheid van andere lichaamsdeelen, of gebrek van de noodige levensſappen enz. ontſtaan. — Alle deeze ſoorten van Teeringen zyn door R. MORTON in zyn meermaal aangehaald voortreffelyk Werk omſtandig beſchreeven (*a*); waar by men de naauwkeurige behandeling van den Nederlandſchen HIPPOCRAAT (*b*), met de uitbreidende verklaaringen van den *Baron* VAN SWIETEN (*c*) voegen kan; en, wegens het duidelyk onderſcheid van deeze ziekte gegeeven P. BARBETTE (§. CXCV. SCHOL.); benevens de wyze van ge-

(*z*) *Idem ibidem*, pag. 499.
(*a*) *Phthiſiologia*, Lib. I. II. III.
(*b*) *Aphorism.* §. 1200-1214.
(*c*) *Commentar.* Tom. IV, pag. 33-114.

geneezen in dezelve van den Heer PRINGLE (*d*), wegens zyn verkeer en verblyf in de *Nederlanden*, zoo die hier als naderhand in *Engeland* zyn waargenomen, om de menigvuldige teeringen aldaar plaats hebbende, raadpleegen; en, om dezelfde reden, van SYDENHAM (*e*) en HUXHAM (*f*) gebruik maaken: by welken de gelukkige geneezingen van C. BENNET (*g*), en de fraaije Verhandeling van M. RAULIN (*h*), het haare kunnen toebrengen. — Met deezen ſchat van waarneemingen toegerust, zal men door vergelyken van deeze voortreffelyke Voorgangers, minder behoeven te hinken; en deeze, ſchoon doorgaans doodelyke ziekte, regelmaatiger leeren behandelen. — Waar omtrent het te wenſchen zy, dat men in het Vaderland, zich met zoo veel vlyt op deeze ziekte, die de hoofd-kwaal der *Nederlanden* is, moge toeleggen, als men bereids by deeze *Maatſchappye*, en in het *Vaderland*, in de *Colyk de Poitou*, de *Zog-verplaatſingen*, *Belette-doorzwelgingen* en *Rotkoortſen*, geyverd hebbe; ten einde de gevreesde onheilen in de beginſelen mogten geſtuit, en de

(*d*) *Lib. cit.* Part. III. chap. III.

(*e*) *Phthiſis ſeu Tabis deſcriptio.*

(*f*) *Lib. cit.* Tom. I. pag. 198. 201.

(*g*) *Theatrum Tabidorum.*

(*h*) *Obſervations de Medicine, ou l'on trouve des remarques qui tendent a detruire le prejugé, ou l'on eſt ſur l'uſage de Lait dans la Pulmonie*, Paris 1754.

de gevolgen liever voorgekomen, dan geneezen werden! — Terwyl ik wegens de uitgebreidheid deezer ſtoffe, dit *Artikel* met eenige aanmerkingen en nutte waarneemingen zal moeten beſluiten.

I. Alle ſoorten van Teeringen, uitwyzens de beteekenis van het woord zelve, worden, wanneer die in de beginſelen niet worden tegengegaan, bezwaarlyk geneezen. — Het voorbehoedend toezicht moet dan voornamentlyk verkeeren, om het kwaade in die geenen, die eenige geſchiktheid tot deeze ziekte hebben, of wel in zodanige omſtandigheden zich bevinden, uit welke dezelve vroeger of laater te verwachten is, ſpoedig te bepaalen.

1. De groote BOERHAAVE behield den laatſten Erfgenaam in eene aanzienlyke familie, waar in deeze ziekte erfelyk was, en aan welke alle de vorigen waren omgekomen, door vroegtydige en herhaalde aderlaatingen (*i*): naar wiens verklaaringen (*k*), de verbetering in de vaste en vloeibaare deelen, in de behandeling der enkelvouwdige Ziekten (§. CCXLV — CCLIII.) genoegzaam aangeweezen, moet betracht worden.

2. De

(*i*) *Aphorism.* §. 1207. cum VAN SWIETEN *Comment.* Tom. IV. pag. 80, 81. & F. HOFFMANN. *M. R. S.* Tom. III. Cap. XI. §. XXI, XXII.

(*k*) *L. c.* §. 1198. &.

2. De belemmerde noodige en gewoone ontlastingen (§. CXCV. 2.), by het gevaar tot bloedſpuwen, waar in ſommige lieden zich in het voorjaar bevinden (*l*), moeten door genoegzaame aderlaatingen voorgekomen worden (*m*), waar door de gevreesde *Hæmoptoë* wordt verhoed, die eens ontſteeken zynde, deeze ziekte eerder voortbrengt; en vervolgens door bekwaame ontlast-middelen, langs de vereiſchte wegen, worden beſtuurd; of die reeds daar zynde, door een langduurig gebruik van verkoelende, verdikkende, verzagtende, zamentrekkende en *balſamique* middelen, met verpozing gegeeven, benevens eene goede levenswyze, en verbetering der eigenaartige geſteldheid (*n*), verder geholpen worden (*o*).

3. De

(*l*) *Idem ibidem.* VAN SWIETEN *l. c.* pag. 18. & SYDENHAM pag. 639. by wien deeze de tweede ſoort van Teering is.

(*m*) *Idem*, §. 1200. 1. en 1201. cum S. E. E. COHAUSEN *de Noxa timiditatis in curatione Hæmoptyſeos*, *Act. Phyſic. Medic.* Vol. IX. pag. 33-58. Append. —— Sterke voorbeelden van veelvuldige Aderlaatingen in deeze ziekte, kan men by T. DOVER, *Legaat &c.* in het VI. Hoofdſtuk zien: die, hoewel een vriend van SYDENHAM zynde, het aderlaaten boven het paardryden den voorrang gaf; maar zich mogelyk zal vergist hebben in de ſoort van ziekte, waar in SYDENHAM dit middel aanprees.

(*n*) *Idem*, §. 1200. 2, 3, 4.

(*o*) Men zie ook R. MORTON, Lib. III. cap IX. *de Phthiſi a chloroſi & ſuppreſſione Menſtruarum purgationum orta*, pag. 110. & cap. V. *de Phthiſi ab Hæmoptoë orta*, pag. 95. in welke eerſte ſtaalmiddelen, en de *Cortex Peruvianus*, in de andere, als de hoofdmiddelen, buiten anderen, worden aangepreezen. Confer. & G. F. SIGWART *de Phthiſi hæmorrhoïdali*, Tub. 1756.

3. De beginſels der Teeringen in het najaar, uit eene koude en vogtige luchtsgeſteldheid, koude avond- en morgen-ſtonden, enz. (§. CXCV. 3.) gebooren, die by SYDENHAM de eerſte ſoort uitmaaken (*p*), kunnen volgens deezen beroemden Waarneemer gevoeglyk behandeld worden (*q*). Het voornaame hier van in de geneezing, komt hoofdzaaklyk overeen, met het geen by (2) is opgegeeven. —

4. De *Catarrhi maligni* (§. CXCV. 4.), in alle vochtige luchtsgeſteldheden, landen en wooningen enz. even gunſtig, en volgens den gewoonen aart van deeze ongeſteldheden, de ingewanden, even als de voorige (3) aandoende, zyn echter doorgaans van langzamer toeneemen, dan de evengenoemde; hoewel niet zelden van eene hartnekkige geneezing. Het algemeene,

(*p*) *l. c.* pag. 637.

(*q*) *Ibidem*, pag. 638. — In deeze ſoort van Teering, die veeltyds met *tubercula pulmonum* verzeld gaat, is het, dat SYDENHAM het paardryden zoo ſterk aangeraaden heeft, dat hy het *Palmarium hujus morbi præſidium* noemt; en, die zich aan deeze *exercitie* overgeeft, aan geenen levensregel verbonden blyft, en zich van geene ſpyze of drank behoeft te wagten: naardien in dit eene de hoofzaak gelegen ligt. — Waar op hy zich zoo ſterk uitdrukt, dat hy dit middel vermogender noemt, dan de *Cortex Peruvianus* in de tuſſchenpoozende Koortſen, of de *Mercurius* in de *Lues venerea*; waar van hy de reden verklaart, en de wyze hoe, te weeten, geſchikt, naar de krachten van den Lyder, de uitgeſtrektheid, en het langer aanhouden in oudere dan in jongere, aanwyst. *L. c.* pag. 639. cum 456, 457. & 415, 416.

meene, dat van de voorgaande is opgegeeven, komt hier van gelyken in aanmerking, waar onder de afleidende hulpmiddelen vooral plaats verdienen. Om de naaste afleiding te maaken, gebruikte men voorheen met vrucht *Cauſtica*, tuſſchen de ſchouderbladen en in den nek (*r*) gelegt: *Balſamique* en verſterkende buikzuiveringen, en zulke middelen, die de veerkracht in de verſlapte en verzwakte deelen herſtellen, zullen van geen minder vrucht zyn (*s*).

5. De verkouwdheid ſchielyker aanvallende, en, benevens de voorige, van een ligten ontſteeken roosachtigen aart zynde, moet, om het meermaal aangeweezen gevaar, ſpoedig worden te keer gegaan. Dikwyls is ook in deeze eene aderlaating noodig; waar na ontſpannende, zagt doorwaasſemende, en ligt buikzuiverende middelen, met eenige die des noods, de borst of de ſcherpte der belemmerde uitwaasſemende ſtoffe verzagten, de geneezing volvoeren kunnen.

(*r*) Volgens de Waarneemingen van RIVERIUS en SCHENK by F. HOFFMANN *l. c.* §. VI. waar by ook *Setacea*, *Fontanellen* en Spaanſche vliegen, of een plaaster van pik tuſſchen de ſchouderbladen gelegd, kunnen medewerken.

(*s*) „ De Teeringen der jonge Kinderen, zegt BARBETTE, ja zelfs van bedaarde lieden, zult gy in 't begin ligtelyk geneezen, indien gy meerder agt op den buik dan op de tongen neemt; want dezeive is dan nog niet als by toeval beſchaadigd" Boek II. Hoofdſt. II. §. VI. vergeleeken met P. FOREST. Lib. X. Obſerv. CXXVIII-CXXXII. & R. MORTON *variis in locis.*

nen. Geringen kunnen zich met veel drinken, of aftrekſels van vlier en derzelver bereidingen, behelpen. Wie 'er in het breede over begeert, kan de aangehaalde Werken (*t*) opſlaan.

6. De geneezing der Teeringen, uit voorafgaande zieke ſtoffen, eindelyk naar de longen gevoerd, is even wezendlyk, als eenige andere, en in de geneezing van de *volkomene Teering* begreepen.

7. Die op eene *Aſthma* volgt, heeft MORTAN onder eene byzondere afdeeling gebragt, en ter geneezinge de *Diæta Lactea*, en het *Opium* onvoegzaam bevonden: in tegendeel eene dunne open lucht, *Abſtergentia incidentia*, de *Mixtura Riverii emetica*, enz. aangepreezen (*u*).

II. De eerſte aanleidende zaaden tot deeze ziekte in hunne geboorte niet gefnuikt, gaan in volkomen Longteeringen over; en komen, ten aanzien van de behandeling, veelal, met de *Phthiſis pulmonalis originalis* over een. Het voornaame, dat in de geneezing van deeze moet betracht worden, beſtaat:

1. In de onbedaarde geſteldheid van gemoed en zenuwen te ſtillen, de ſcherpte van het bloed

(*t*) J. DE GORTER V. Hoofdſt. TISSOT, BUCHAN, enz.
(*u*) Lib. III. cap. III. pag. 89.

bloed en de *Dispoſitio hectica* te maatigen: het geen niet alleen door eene *Diæta lactea (w)*, *Aquæ minerales chalybeatæ (x) & Pulmonaria*; maar ook door Balſemachtige en zulke *ſpecifique* middelen, welke naar den byzonderen aart van den Lyder zyn ingericht, om in eene ruime maate te geeven, wordt betracht; zoo dat alles, wat de levenswyze maar mede brengen kan, daar toe geſchikt worde.

2. In

(w) De melk is van te ouden gebruik in deeze ziekte, om zulks te verklaaren, (confer. F. HOFFMANN *l. c.* §. III. IV. pag. 289. & VAN SWIETEN *l. c.* pag. 45.) by welke eerſte de wyze hoe die te gebruiken, en de verbetering door bygevoegde geneesmiddelen, teffens kan gezien worden, §. XIII. - XVII. pag. 291, 292. De laatere ontdekkingen hebben die merkelyk trachten te verbeteren (conf. OETINGER *Diſſertat. de nova methodo lacte caprillo, viribus medicatis digeſtionis animalis & artis ope impregnato, morbis chronicis curabilibus, citò, tutò & jucundè medendi*, Hafniæ & Tub. 1769 *Geneesk. Biblioth.* VII. Deel, bl. 79 en *Gentl. Magaz.* for. Sept. 1752, pag. 39-68. Vel *Comment. de reb.* Vol. IV. pag. 62. 't Geen de Heer JACOBI met *Cera flava* en *Aqua calcis*, van gelyken beproefd heeft (*Nov. Act Phyſ. Med.* Tom. II. Obſerv. LXV. pag. 245. ſeq.); mogelyk door het voorbeeld der ouden, die de melk met andere zaaken vermengden (F. HOFFMANN *l. c.* § XII. pag. 291.); of de verbetering der melk door het heilzaam voedſel van *Stabien*, door GALENUS zoo hoogelyk geroemd; of toevallige waarneemingen uit het drinken van water, met *minerale* krachten bezwangerd, tot deeze navolging opgewekt en aangeſpoord. —— Het *Saccharum lactis* kan dan ook tot gelyke einden, met andere bekwaame middelen, in deeze ziekte worden gebruikt.

(x) Van MORTON doorgaans in verſcheidene ſoorten van Teeringen aangepreezen, en van anderen by de uitkomst bevestigd. Confer. *Act. Phyſici Medic.* Vol. I. Obſerv. CXLII. pag. 424. *Eſſays and Obſervations, Phyſical an litterary*, Vol. I. pag. 364. —— De *elaſtique* veerkrachtige lucht in dezelve, moet

2. In de nadeelige en ſchaadelyke vogten, in het lichaam huisvestende, door bekwaame middelen, en langs de geſchiktſte wegen, als *Emetica*, *Cathartica*, *Diuretica* & *Diaphoretica*, zagtelyk te ontlasten. In welker toediening de zorge altoos gaan moet, dat alle deeze middelen van een zeer zagt werkenden aart zyn, op dat ze door het bloed te verhitten, en het zelve al te zeer gaande te maaken, geene nieuwe ontbinding en verandering in bedorven wei, verder verwekken.

3. Om de verſtoppingen zoo veel mogelyk te openen, en de veerkracht der deelen, voornamentlyk der longen, door de overmagt der vogten, derwaarts heen gedreeven, verzwakt, en door de ſcherpte derzelven tot *ſpasmodique* zamentrekkingen geneigd, door het gebruik van natuurlyke en konſtige ſtaal en *Balſamique* middelen, een voorzichtig beſtuur van de lucht, *Salia volatilia*, en andere middelen, te verſterken. En,

4. De

moet het zegel aan deeze waarheid hechten, door welke die in de eerſte beginſelen van deeze ziekte van veel nut kunnen zyn, gelyk my de bevinding in verſcheidenen zelve geleerd heeft: 'er kunnen gevallen weezen, waar in dezelve mislukken; gelyk te zien is in *Act. Phyſ. Med.* Vol. IV. Obſ. XLVI. pag. 138. RAULIN, *lib. cit.* pag. 110. &c. 't geen zyn opzicht heeft op al te ſterke zwavelachtige, of al te zwaare ſtaalwateren, in den tweeden ſtaat deezer ziekte, wanneer 'er reeds *tubercula*, en wel verouderde, aanweezig zyn. Terwyl zagtere bronwaters, met verſchen *mineralen* geest bezwangerd, in den eerſten ſtaat der ziekte doorgaans heilzaam zyn.

4. De *Dispoſitio hectica & colliquativa*, of den *catarrhalen* ſtaat van het bloed, door tydige aderlatingen te beletten, ten minſten te verminderen; dewelke, offchoon die in de *Phthiſis confirmata* ſchaadelyk zyn, nogthans in de eerstbeginnende het meeste voordeel doen: en het doorgaans te laat blykt, dat uit deszelfs verzuim, of te geringe toedieninge, de *tubercula* hunnen oorſpronk neemen; door welke de Teering in den *tweeden* en meer gevaarlyken ſtaat overgaat.

5. Met alle vermogen de beledigde deelen, voornamentlyk de longen, te voorzien; ten einde de ſcherpe ſtoffen haare rypheid bekomen, en de lastige prikkelende hoest, te gelyk met deszelfs oorzaak, te ondergebragt worden: het geen niet alleen met verzagtende en ſtillende middelen moet volvoerd worden, die, hoewel zy de ſtof ryp maaken, en de prikkeling beneemen, nogthans geene genoegzaame afleiding maaken, om den nieuwen aanvoer, of de ophooping, hier door verwekt, te beneemen; maar bovendien, met zagte ontlast-middelen, door welke de ſtoffen, in de longen vergaderd, tot eene ſpoediger kooking worden gebragt. Waar by een tusſenpoozend gebruik van *Abſtergentia* en *Incidentia*, naar omſtandigheden der zaaken, moet in acht genomen worden. Vermits door het omzichtig gebruik van *Incraſſantia* en *Opiata*,

ta, de longen voor nieuwen invloed bewaard zynde; van gelyken ook door ſtilſtand van hoest te bezorgen, dezelve, door minder uitzetten van haare veerkracht, het natuurlyk vermogen verkrygende, te meer verſterkt worden. Dan, de vogten, door het gebruik van *oleoſa* en *lubricantia*, op een gepakt raakende, worden met de reeds gekookte ſpoediger uitgeworpen. En by aldien zy door de kooking te hard en lymig mogten worden, kunnen dezelve door middel van *Incidentia & Abſtergentia*, zonder geweldige poogingen, door welke nieuwe en lastige aanvoer van raauwe ſlym uit de luchtpyp en de klieren van de long ontſtaat, uitgeworpen worden. Alle welke zaaken haar opzicht hebben tot het beſtuur van den *eerſten ſtaat* der ziekte.

In den *tweeden ſtaat*, in welken namentlyk de *Tubercula* haar begin neemen met een droogen en lastigen hoest, en zoo lang die raauw blyven, zonder eenige tekenen van ontſteekinge of verzweeringe verzeld gaan, zyn de aanwyzingen byna dezelfde; ten zy dat men naar maate van de vermeerderde *Calor hecticus*, vlytig zy in een ruim gebruik van *Alterantia*, en wegens de zwakheid der krachten, en de vermeerderde ontbinding der vogten, alle ſoorten van ontlastingen ſpaarzaamer toediene: in tegendeel moet het gebruik van *Balſamica*, *Chalybeata*, *Antiſcorbutica*, *Millepedes* enz. ter ontbindinge van

van deeze *Tubercula*, allerwegen beproefd worden. — Dan byaldien, door bykomende ontſteeking of verettering, dezelve in den

Derden ſtaat overgaan; zoo doen 'er zich weder nieuwe aanwyzingen op: dewelke

1. By de ontſteeking, in tydige aderlaatingen en verkoelende en verſterkende *Julapia* beſtaan, om het bloed te verzagten en de krachten te herſtellen; en een zeer zagt *diëet*, benevens olieachtige en ſtillende middelen, ter bevorderinge van de ſlymloozing en uitracheling: waar toe het *Oleum Amygdal. dulc. Lini lotum & Syr. pap. albi vel Diacodii &c.* zeer bekwaam zyn. — En wanneer

2. Na de ontſteeking der *Tubercula*, reeds tot verzweering overgegaan zynde, eene *Febris pneumonica à putrida intermittente immaniter colliquativa*, te gelyk met ſchielyk verval van kragten, zich begind te vertoonen, — zoo moet men de uitroeijing van deeze koorts, offchoon geene volkomen geneezing aanbrengende, ten zy de *Tubercula* klein en zagt waren, door den *Cortex Peruvianus* trachten te bewerken; welker geneezing nogthans onder eene geſchikte lucht en levenswyze, en het gebruik van *balſamique* middelen, niet onmogelyk gehouden wordt. — Alle welke zaaken by MORTON in het breede kunnen gezien worden; uit welken

ken ik den voornaamen inhoud, wegens de genees-aanwyzingen in deeze onderſcheidene trappen van ziekten (*y*), voor den *Nederlandſchen* Leezer heb overgenomen: by welken verder, zoo over den aart en zamenſtelling der middelen, als de wyze van toedienen, in het breede gehandeld wordt (*z*), werwaarts ik de Taalkundigen heenwyze, die de uitgebreidheid deezer ſtoffe, en de veelheid van de aldaar voorkomende middelen, door de oordeelkundige en voortreffelyke geneeskundige waarneemingen, of welgeſtelde grond-regels, rykelyk zullen vergoed vinden. — Uit wien ik, om evengemelde reden, deeze weinige overneeme.

a.) Dat zagte, welgeſchikte, *balſamique*, en maag en ingewanden verſterkende *cathartica*, door een voorzichtig en wel geregeld gebruik van groote nuttigheid kunnen zyn; als door welken zyn Vader, een ervaaren Geneesheer, geduurende den tyd van dertig jaaren, zynen teeringachtigen en zwakken gezondheids-ſtaat heeft uitgerekt, waar van hy de beſchryving uit deszelfs eigen handſchrift heeft medegedeeld. Terwyl de geenen, die deeze *formule* te omſlachtig zyn mocht, zich nagenoeg met een zamenſtel van de *Maſſa Pilularum cochiæ* en *Ruffi*, tot gelyke deelen, behelpen kunnen.

b.) Dat

(*y*) *L. c.* Lib. II. cap. VII. pag. 53-55.
(*z*) *Ibidem*, pag. 55. & cap. VIII. IX. X.

b.) Dat de Aderlaatingen niet alleen tot wegneeming van de ontſteeking moeten in het werk geſteld en herhaald worden, maar ook van gelyken tot voorkoming van de koorts, hitte, ſlaapeloosheid, hoest, *Catarrhi ſuffocativi*, en andere aanvallen, welken de borst treffen.

c.) Daar het pas geeft, braakmiddelen toe te dienen; en wanneer de lyder die gemakkelyk ondergaat, dezelve om den derden of vierden dag, en dat tot de derde of vierde keer te herhaalen. En dat de beste tyd, om de minſte aandoening in het lichaam te veroorzaaken, tegen den avond is; en wel daags na de gedaane aderlaating.

d.) Dat men na elk *laxeeren* en *vomeeren*, tegen den nacht daar op volgende, zagte *Opiata* geeve, om het bloed te verzagten, en de noodige rust aan de longen te bezorgen. Om welke reden ook eenig *Opiaat* by *Cathartica ſtomachica*, na voorafgaande aderlaating, des avonds, naar bed gaande, kan gegeeven worden; waar toe hy *Aloës roſatæ* ℈j. *vel* gr. xxv. en *M. Pil. e cynaglosſ.* ℈ß. tot pillen gemaakt, om den anderen avond, de vereiſchte aderlaatingen vooraf gedaan zynde, aanpryst. Welke, naar de byzondere omſtandigheden, in eene mindere gifte kunnen worden voorgeſchreeven. —

e.) Dat de *Diaphoretica*, die in deeze ziekte zeer heilzaam zyn, als de ontbinding van de weivogten geduurig naar de huid en van de longen afleidende, de kooking ſpoediger bevorderende, en de uitracheling gemakkelyker maakende, altoos *Opiata* moeten zyn, en van eenen verkoelenden aart; en nooit voor het doen van aderlaatingen, of het geeven van braak- of purgeer-middelen moeten worden toegediend. Dat ze bekwaamelyk des nachts worden gegeeven, en teſſens onder derzelver werking een ſpaanſche vlieg tusſen de ſchouderbladen, of aan de armen gelegd worde. — Tot dat inzicht kan, behalven de voorſchriften hier toe medegedeeld, het *Julapium diaphoreticum Edinburgenſe*, uit ℥ ß. *Spir. Mindereri*, en zoo veel *Syr. diacodii*, benevens het *Pulvis* DOUERI, als ligtst te bekomen, gebeezigd worden.

III. De *Phthiſes ſymptomaticæ*, waar van 'er reeds eenige in de eerſte ſplitſing zyn aangeroerd, kunnen by dien zelven Schryver (*a*), zoo wel die geene, die uit gebrek of verlies van levensſappen, en goede en kwaade vogten, in *Atrophiæ* overgaan (*b*), worden nageſpeurd; en de *Phthiſes nerveæ* van deezen, met die van RAULIN (*c*), vergeleeken worden. — En, wien

(*a*) Lib. I. Cap. I-XI.
(*b*) *Ibidem*, Lib. III. Cap. I-XIV.
(*c*) *Livr. cit.* IX. Obſervat. &c. pag. 43-53.

wien het lust, om alles in een kort begrip over deeze ziekten, wat de Ouden en Laateren daar van te boek geſteld hebben, by een te zien, die leeze S. FARR, *Aphorismi de Marasmo ex ſummis Medicis collecti*, Bristol. 1772.

IV. Eindelyk, op dat ik deeze ziekte, die meer dan een eenige invloed op het Vaderland heeft, beſluite; zoo verdienen nog eenige middelen, die in ſommige geneezingen gelukkig gegeſlaagd hebben, niet onaangeroerd te blyven. Als:

1. Van den Heere BOERHAAVE, die door het gebruik van roode Kool alleen, een *Officier*, wiens borst aan wederzyden doorwond was, genas; uit welke geduurig eene zoo menigte etter vloeide, dat ze het gewigt der zwaarte van zyn lichaam overtrof. En van gelyken eenen met een verrotte long herſtelde, door het aanraaden van niets dan een afkookſel van roode Kool met een weinig zout en het ſap van oranje-appelen te nuttigen (*d*).

2. De gelukkige geneezinge by F. HOFFMANN (*e*), alleen door het eeten van Aardbeijen volbragt, in een Student van 25 jaaren, van geboorte een *Frieſch*, die in den tyd van drie weeken, voor vyftien kroonen van deeze vrugt

(*d*) *Hiſtor. Plantar.* pag. 423.
(*e*) *Lib. cit.* Obſerv. I. pag. 294, 295.

vrugt naar binnen zond, met behoudenis van zyn leven en gezondheid.

3. De gewoone drank voor Teeringachtigen van BONNET (*f*) uit dun ongehopt bier, *Succus lulujæ* (Schaaps-zuuring) met zoete oranje- en geurige appelen.

4. De geneezing by TULP (*g*) van een Vrouw door Oesters, dewelke door verzuim van aderlaaten een groote menigte ſtinkenden etter loosde, en reeds in de vierde maand in deezen hoopeloozen ſtaat had doorgebragt, waar door alle toevallen ophielden, en zy tot volkomene gezondheid geraakte.

5. Het vermogen, dat aan de Waterkers wordt toegeſchreeven, door welke een byna verteerde long dermaate te recht kwam, dat de raadgeever daar door tot verregaande buitenſpoorigheid (*h*) ver-

(*f*) *Theatr. Tabidor.* pag. 150-152.

(*g*) Lib. II. Cap. 2. By welke gelegenheid kan gemeld worden, dat BARBETTE de *Spiritus ſalis dulcis*, gelyk ook het *ſimplex liquor Salis Tartari*, beide van onvergelykelyke kracht hield; eenige druppen daar van in bier, ſoup of wyn ingenomen. bl. 509. met de noot y van F. DEKKERS; en de waarneemingen van PRINGLE op de *Alcaline Zouten*; en de gedachten van VAN SWIETEN hieromtrent, *l. c.* p. 91 en 93.

(*h*) [F. BONETI *Sepulchret. Anatom.* Lib. II. Sect. VII. Obſervat. XXIII. Ed. Lugd. 1700. pag. 693. Welk geval, om deszelfs zeldzaamheid en ongehoord voorbeeld, te meer in zyn geheel behoort medegedeeld te worden. „BONETUS had dit van een geloofwaardig man gehoord, en het was van anderen bevestigd; dat 'er in zyn tyd een Hand-Arts van *Bruſſel*, raadgeevender wyze, een Boer, die etter en bloed uit-

verviel : de geneeskrachten in de *Bellis pratenſis* (*i*), de *Plantago* (*k*), het *Eryſimum* (*l*), de

uitwierp, en ganſch uitgeteerd was, aantrof : hy deezen elendigen en armen menſch aanſchouwende, welken hy zonder troost en hulpe niet wilde laaten heengaan, raadde hem, zonder eenig toeleg, het gebruik van de Waterkers aan. De Boer, die aan deezen raad gehoor gaf, ging heen, en at van het middel, zoo raauw als gekookt ; by welke hy altyd eenige weinige toeſpyze gebruikte. De hoest en etterachtige fluimloozing hielden hier door op, en het lichaam kwam tot zyne voorige geſteldheid. Het volgende jaar ging de Boer, gezond zynde, den Hand-Arts bedanken, dewelke van den aan hem toen onbekenden vroeg, wat hy wilde? de Boer het voorledene aan hem te binnen brengende, zeide, dat hy den gegeeven raad getrouwelyk nagekomen had, en vroeg, of hy met het gebruik van de Waterkers nog verder volharden moest? De Heelmeester, van verwondering opgetoogen, noopte den Boer om in te komen, denwelken hy in een binnenſte vertrek bragt, en raadde zyne kleederen uit te trekken, om te onderzoeken, of de geſteltenis zynes lichaams met zyn gelaat overeen kwam ; de Boer hier aan beantwoordende, doorſtak hy zyn borst met een ſcherp ſteekend werktuig (*Stilet*). Na den dood opende hy de borst, om het Wonder der Natuur te zien. Hy ontdekte eenige weinige overblyffels, en als gedaanten van de oude long, dewelke, (door de uitwerping van boven) ontbraken, herſteld en vernieuwd, en het nieuwe *parenchyma* herbooren. De Vrouw, die voor de deur, haar man, zonder weeten van den Heelmeester, inwachtte, over dit agterblyven verdrietig wordende, klopt aan de deur, om denzelven te rug te vraagen. De *Chirurgus* ontkende, dat 'er iemand ingelaaten was : Zy, eenigen toeleg hier onder vermoedende, gaat naar den Rechter, die het huis beveelt te onderzoeken, in welk het doode lichaam gevonden wordt. De Wondheeler verkreeg echter ontſlag van ſtraf, om het voortreffelyke der Konst, en het nuttige einde, dat hy zich had voorgeſteld!" —— Vergeleeken met de *Aanmerkingen* van MANGETUS op deeze Waarneeming. —— Het Sap moet tot vier oncen daags gebruikt worden. ——]

(*i*) R. A. VOGEL *Hist. Mat. Med.* pag. 130. volgens de *Waarneemingen* van WALDSCHMIDT.

de *Becabunga* (*m*), *Fæniculum* (*n*), *Tussilago* (*o*), en andere Planten, zoo *Antiscorbuticæ*, als *Pulmonariæ*, van MORTON (*p*) in het breede vermeld, en van veelen door beproefde bevinding in beſtendig gebruik gehouden. De eerſte werden door deezen onſterfelyken Navorſcher in veele gevallen van dit ſoort aangepreezen: terwyl de anderen, verſch gebruikt, gelyke uitkomst hadden; waar van de laatere waarneemingen, met raauwe Komkommers (*q*), niet alleen om de hitte en koorts te maatigen, maar ook in waare *Ulcera pulmonum*, bewyzen gegeeven hebben.

6. Het nut van het *Lignum Guajaci* (*r*), met zoethout, *Rad. Chinæ*, rood Sandelhout en lange Razynen, *Salia alcalina* of *Spir. ſalis dul-*

(*k*) *Idem*, pag. 79. uit CELSUS, de *Ephem. N.C.* Cent. VI. Obſerv. 120. Dec. II. A. IX. Obſ. 63. & SCHULZ pag. 412. CRANTZ *l. c.* Tom. II. pag. 28. naar BOYLE en de *Ephem. N.C.* Vol. IV.

(*l*) H. BOERHAAVE *Hiſtor. Plantar.* pag. 428. en de *Syroop* hier uit volgens LOBELIUS bereid.

(*m*) *Idem ibidem*, pag. 304.

(*n*) *Idem*, pag. 74.

(*o*) *Idem*, pag. 152. Door welker ſap, met Suiker gemengd, de *Engelſche Geneesheeren* getuigen, verſcheiden Teeringachtigen geneezen te hebben.

(*p*) *Lib. citato*, pag. 56.

(*q*) MUZELLS *Wahrnehmungen*, I. Samlung, pag. 1-5. Berlin 1754. cum CRANTZ *l. c.* Tom. I. pag. 41. Van HIPPOCRATES tyden af in gebruik.

(*r*) VAN SWIETEN *l. c.* pag. 91. 101.

dulcis (*s*): van de *Salſaparilla* (*t*) en *Dulcamara* (*u*): van den *Cortex Peruvianus* (*v*): van de *Polygala Americana* (*w*), met het *Lichen Islandicum* (*x*): van de *Glandes quercuum* (*y*), en meer andere Planten.

7. Het heilzaame van de *Myrrha* (*z*), de *Balſamus Peruvianus* (*a*), de zamengeſtelde

(*s*) BARBETTE, met de *Aanteekeningen* van F. DEKKERS, pag. 507, 509.

(*t*) [Door het aanhoudende gebruik van dit middel, heb ik eene gelukkige herſtelling gezien van een Lyder, die na eene voorafgaande *Synochus putrida*, dewelke tot den elfden dag *àcritica* bleef, *ſine urinæ ſedimento*, en door eene hevige *Rheumatismus* gevolgd werd; in welke by de vierde aderlaating, het bloed, des avonds afgetapt zynde, des morgens noch niet geſtold was, en in eene Etterloozende ſcheiding overging, die na de gewoone middelen weinig luisterde. Het voorſchrift was:

R. *Rad. Salſæparillæ* ℥ij. *Rad. Britannicæ veræ* ℥ß. *Stipitum Dulcamaræ* ℥j. *Conſc. ex S. q. aquæ coct. colat. addit. Syr. Balſamic.* ℥j. *M.*

welken drank hy dagelyks geduurende een maand gebruikte, en alle gevreesde onheilen te boven kwam.]

(*u*) H. BOERHAAVE *lib. cit.* pag. 506. & A. HALLER apud CRANTZ, Tom. III. pag. 64.

(*v*) VAN SWIETEN *l. c.* Tom. IV. pag. 93, 94.

(*w*) COLLIN *Obſervat.* &c. Part. II. pag. 152 & ſeq. Viennæ 1772.

(*x*) J. H. SCHÖNHEYDER *in Societat. Hafnienſ. collect.* Vol. I. pag. 128.

(*y*) BALDINGER *l. c.* pag. 34.

(*z*) F. HOFFMANN *Obſerv. Chemic.* Lib. I. Obſ. V. M. R. S. Tom. IV. pag. 454. cum VAN SWIETEN *l. c.* pag. 93.

(*a*) *Idem*, *de Balſamo Peruviano Diſſert.* §. 28. Oper. Suppl. Tom. I. pag. 740.

ſtelde middelen hier uit bereid (*b*), en verſcheidene andere *Balſama nativa*, zoo in- als uitwendig gebruikt (*c*).

8. Het nut van de *Campher* van de tyden van AVICENNA (*d*) af, tot de tegenwoordige waarneemingen toe (*e*); van het *Saccharum Roſaceum* (*f*) als van de Suiker zelve (*g*); van het *Oleum Aſphalti* (*h*); van het *Aqua calcis* alleen (*i*), of met andere middelen vereenigd (*k*); van het *Elixir Vitrioli*, en andere mineraale Zuuren (*l*); van verſcheidene *Mineralia*, als den *Mercurius* (*m*), het *Antimonium*,

(*b*) Als de *Syrupus* CONNERDINGII in de aangehaalde plaats; de *Balſamus* LUCATELLI, en de middelen by HOFFMANN Tom. III. Cap. XI. §. XVI. pag. 392. opgegeeven.

(*c*) VAN SWIETEN *l. c.* pag. 42. 88. 93. 98.

(*d*) *Idem ibidem.*

(*e*) LENTFRINK *Geneeskund. Tydſchrift*, met LOOFF, *Domus Chemicum*, pag. 69.

(*f*) HOFFMANN Tom. III. cap. XI. §. XX. pag. 292.

(*g*) VAN SWIETEN *l. c.*

(*h*) *Holl. Maatſchappye der Weetenſchappen*, VIII. Deel 1. ſt. bl. 475-484. met het XIV. Deel, bl. 79. Berigt. —— [Indien het middel van *Doctor* LEUTHNER, *Hof-Doctor van den Keurvorſt van Beijeren* en *Aſſeſſor in het Keurvorſtelyk Collegie te Munſter*, ['t welk te *Amſterdam* verkogt wordt,] dit zelfde niet zy, zoo is het ten minſten van deszelfs verwandſchap.]

(*i*) v. SWIETEN *l. c.* pag. 42. PRINGLE *Malad. des Armées*, pag. 165.

(*k*) SPON *in Aphorism. nov.* Sect. V. Aphor. 99.

(*l*) PRINGLE *l. c.* BARBETTE pag. 507.

(*m*) v. SWIETEN *l. c.* pag. 102. T. DOVER *Legaat*, enz. bladz. 30.

nium, en de bereidingen daar uit gemaakt (*n*), het *Saccharum Saturni* (*o*) enz.; en eindelyk der Mineraale en zelfs gemeene koude Pomp-wateren.

9. De zonderlinge waarneemingen by VAN SWIETEN (*p*), van een vleesachtig uitwas tusſchen den duim en de eerſte vinger van de rechter hand, uit welk een ſcherp vogt vloeide, het welk, gedroogd zynde, naar kalk geleek; met gelyke bevindingen van SOLANUS DE LUQUE overeenſtemmende, en het onderzoek, dat de *Baron* Lyfarts hier op in *Spanjen* gedaan heeft, waar door gebleeken is, dat die zonderlinge Geneesonderzoeker, in de kwaadaartigſte ſoort van Teeringen, gewoon was een *Fontanel* te zetten

(*n*) Zonderling het zoo wonderbaare *Specificum Stomachicum Poterii*, *in Oper. Omn. Pract. & Chem.* waar mede hy zoo veele gelukkige geneezingen ſchynt gedaan te hebben. Confer. F. HOFFMANN *Oper. Supplem.* Tom. I. *in Indice ad Poterium.*

(*o*) R. A VOGEL *Academ. Prælect.* pag. 546. die nevens het *Antibecticum Poteri*, de *Tinctura antipbtbifica Grammanni*, naar zyn gedachten, ten onrechte als ſchaadelyke middelen voor het menſchelyk geſlagt worden uitgekreeten; doch tegen alle bevinding, die hem dikwyls het tegendeel geleerd heeft; waar onder de *Magneſia Saturnina* van POTERIUS, en het *Magiſterium Saturni* by BAT dienen gedacht te worden.

(*p*) *L. c.* pag. 19. [Twee gevallen van dit ſoort heb ik mede met verwondering in deeze ziekte gezien: het eerſte in den Lyder, wiens geneezing boven (not. *t*) gemeld is; zynde een roode vuurige peukelachtige uitſlag tusſchen den duim en de voorſte vinger, met laſtige jeukte aan beide de handen: het andere in een Meisje van 13 jaaren.]

ten tusſen den duim en de voorſte vinger, met gevolg van eenen allergewenſchten uitſlag.

10. Ten laatſten het verblyf (*q*) in de ſtallen, als een geſchikt middel voor Teeringachtige Huislieden in het Vaderland, waar toe overvloedige gelegenheid is, om in dezelve eene gemaatigde lucht in te ademen, en die van den kouden vogtigen *Nederlandſchen* Dampkring, geduurende den winter, in dezelve te vervangen en te verbeteren.

[*EPICRISIS.*

Alle deeze waarneemingen, of veelen derzelve, by elkanderen genomen, en met een bedaard oordeel en naauwkeurig inzien, by het weezen, of den waaren aart deezer ziekte vergeleeken; welke in haar begin en voortgang gegrond is, *in eene ontaartinge van het bloed, van den natuurlyken gezonden ſtaat afwykende:* — de overeenkomst, die 'er dus, uit dien hoofde, in deeze ziekte gevonden wordt, tusſchen de *Cachexia*, de *Scorbutus*, de *Febres catarrhales & putridæ*, uitwyzens de poogingen van de natuur zelve, door het voortbrengen van een

(*q*) *Eſſay ſur les Effets ſalutaires du ſejour des Etables dans la Phthiſie*, par Mr. READ.

een ſoort van *critique* uitſlag in de huid enz. — Alle de gelukkige geneezingen, die in veele gevallen, by de aangeweezene Schryvers enz. te vinden, of uit dezelve vermeld zyn, met eenvouwdig het bederf in het bloed tegengaande, de vogten verbeterende, en de vaten verſterkende middelen bewerkt; zelfs zoo lang, tot dat al het balſemachtige in het bloed verteerd zynde, geene genoegzaame hulpe meer toe te brengen ware; de beste geneeskundige Schryvers hier eenpaarig inſtemmende: — de evengelyke uitkomst van verſche vrugten, verzagtende borst-kruiden, als van zulken, die tot de *Antiſcorbutica* behooren; 't zy de *Vis ſaponacea*, ter vereeniging van de te los zamenhangende en van een geſcheidene deelen van het roode bloed met de wei, (het gruizige beginſel in het zelve voortbrengende;) 't zy dat de *elaſtique* lucht, door de warmte des lichaams tot nieuwe gisting overgaande, en het *effœtum* of *vappidum* weder herſtellende, hier van de reden zy; (in welk verband alle de overige *Antiſeptica balſamica & confortantia*, de vermeerderde lucht onder het ryden in de longen gevoerd; de *mineraale* geest der Bron-wateren, en zelfs de lucht van het gemeene koude pompwater, ſchynen te werken, of min of meer haare betrekking te hebben:) terwyl aan den anderen kant de *Mercurius*, de *Antimonialia* en *Saturnina*, uit de evenredigheid van de geneezing der huids-gebre-

breken, en volgens de verklaaring van de voorgaande eeuw, de gisting bedwingende, in het zelfde doel medewerken. — Dan schynt het voornaame van het geneeskundige verband voornamentlyk gelegen te zyn in het bedaaren van de eerste *Orgasmus*, en in het voorkomen van de gevolgen, deeze doorgaans verzellende: namentlyk het vereenigen der te los zamenhangende deelen van het bloed; het tegengaan van het reeds beginnende bederf, hier uit gebooren; het dempen der gistinge, daar uit ontstaande; en het herstellen van de verloorene vaste lucht in het zelve, ter voorkominge van den etter, en de gantsche vernietiging van deszelfs grond-vermogens, (of het *Humidum radicale* der Ouden,) hier door te wege gebragt! — Immers leeren de versche waarneemingen, met de vaste lucht gedaan, dat de rotting door dezelve, volgens PRINGLE, belet worde door de gisting: dat de vaste lucht die verhindere, naar MACBRIDE: dat PRIESTLY die goed vond in een Rotkoorts, by wyze van een *Clysteer* toegediend; 't geen door de bevindingen van HEY bevestigd werd: dat ze voor een verzweering in de long, over een vat waar in een mengsel was van kalk, vitriool en water, door een trechter ingeademd, van goed gevolg was, en den dunnen etter in eene kankerachtige zweer verbeterd werd. Zaaken, die de aandacht der *Nederlandsche* Geneesheeren overwaardig zyn, om

om de geneezing van deeze gewigtige ziekten tot die eenvouwdige grondbeginſels te brengen, waar over men zich met recht in anderen beroemen moge, en die ik, wegens de groote uitgebreidheid myner taake, alleen ſchetſen kan. — Van hier zal mogelyk de oplosſing der herhaalde aderlaatingen, der ſtaal en zwavelachtige middelen afhangen, om van de voorige genoemde niets meer te reppen. —]

§. CCLVIII. In de geneezing van de Zamengeſtelde Ziekten *in de eerſte wegen* (§. CXCVI.), van welken de ongemakken aan de Tong (§. CCXXXIV.) hunne opmerking verdienen, en gedeeltelyk als plaatſelyke gebreken moeten behandeld worden, doen zich vervolgens de *Laxitas Faucium*, en de zoo verdrietige, als moeilyk te geneezen, hangenden Huig op: 't zy de verouderde *Catarrhen* in de Keel, of de algemeene Verſlapping der deelen, hier van de oorzaak zy.

I. In de Verſlapping van de Vleezige deelen der Keel, de *Iſthmus faucium*, het *Velum pendulum*, en het *Caput pharyngis* uitmaakende, heeft F. Hoffmann (*r*) de *Tinct. Antimonii*, met de *Eſſentia Balſami Peruviani & Suc-*

(*r*) *De Balſamo Peruviano*, Oper. Supplem. I. pag. 740. §. 27. Welk middel ik in verſcheidene gevallen met vrucht gebruikt heb.

Succini vereenigd, zoo wel als in te groote ontlastingen van weivogten door verouderden hoest, uitracheling, ontlasting door de neus, en verflapping van den huig, aangepreezen. — Zonder opzicht tot dit algemeen zamengeftelde gebrek, vindt men een *Pulvis uvularis* tegen den verflapten huig (*s*); om van de *Operatie*, hier op fomtyds noodig, het werktuig ter afbindinge hier toe uitgedacht, de bloedftemping daar by in acht te neemen, en andere gemeene middelen, tot het zoogenaamde *huigligten* in gebruik, (die doorgaans meer nadeel toebrengen, dan het gebrek verhelpen,) thans niets te melden.

II. Van meerder omflag, en bezwaarlyker uitkomst, is de geneezing der zoogenaamde *belette Doorzwelging*; van welker behandeling ik my te eerder ontdoen kan, uit aanmerking van de voortreffelyke Verhandelingen, die op uitnoodiging van deeze Maatfchappye zelve gedaan zyn (*t*), of van anderen in derzelver Verhandelingen (*u*) geplaatst. Het geen ik uit myne waarneemingen hier kan byvoegen, beftaat hier in: dat het my in de eerfte beginfelen deezer ziekte

(*s*) *Pharmacopœa Batteana, ad vocem Pulv. uvular.* uit *Flor. Balauft. Rad. Biftort. Tormentill. & Alum.* zamengefteld.

(*t*) Als: de *Verhandelingen* van de [Hooggel.] Heeren M. v. Gruns en A. P. Nahuys, in het XI. Deel van derzelver Verhandelingen, bl. 1-250.

(*u*) Van de Heeren L. Rouppe, bl. 251. en G. Brugmans XII. Deel, bl. 13 en 18.

ziekte in agt of negen Lyderen gelukt is, met het middel, door den Heere J. BASTER opgegeeven (*v*), volkomen naar genoegen te ſlaagen; zoo dat ik die Lyders, daarna, niet meer van dit ongemak heb hooren klaagen: dat het middel van PLENCK die gelukkige uitkomst by my niet gehad heeft, dan wel by anderen: [en dat ik onlangs, na het eerstgenoemde middel eenige weeken gebruikt te hebben, de geneezing ſpoedig met een zamenſtel van *Sapo Venetus* en *Extract. ligni Quaſciæ*, met bedaaren van alle *Symptomata*, zag volbrengen.]

III. De *Tusſis Stomachalis* wordt naar den raad van HOFFMANN (*w*), door *Abſorbentia*, uit *Lapides cancrorum*, *Succinum præparatum*, *Arcanum duplicatum*, met byvoeging van eenige druppen *Ol. Macis;* en vervolgens door zagte *Laxantia*, uit *Manna* en *Rhabarber* geholpen: daar men die der Kinderen, wanneer zulks niets belet, door zagte *Emetica* best overwint. — Op welken grond de voornaame behandeling van de *Tusſis convulſiva* nederkomt; 't zy die *epidemicè* ontſtaat, of aan andere oorzaaken haar oor-

(*v*) *Natuurkund Uitſpann.* II. Deel, bl. 136. terwyl men de *Analyſis* van het *Sal Quercûs marinæ* in het XVI. D. 2. ſt. der *Verhandelingen deezer Maatſchappye*, bl. 232. en by H. F. DELIUS, *Diſſert. de Æthiope vegetabili*, Erlangæ 1774.

(*w*) Tom. III. Sect. II. cap. II. §. V. pag. 114.

oorſprong verſchuldigd zy (*x*). — Terwyl die der *Hypochondriaci*, in het bezorgen van den vryeren omloop des bloeds door de ingewanden, met voetbaden, het verzagten der prikkelende ſcherpte, door *minerale* wateren met melk, en het bedaaren van de *Spaſmi*, hier door verwekt, gelegen ligt; en die, welke uit Wormen ontſtaan, door de uitdryving derzelven, best geneezen worden.

IV. De *Cardialgiæ chronicæ* moeten, volgens de onderſcheidene oorzaaken, boven (§. CXCVI. 2.) opgegeeven, behandeld worden. — Omſtandig heeft de Hooggel. A. DE HAEN over deeze ziekte en derzelver geneezing, volgens den raad van den onvergelykelyken BOERHAAVE gehandeld, en geſchikte middelen daar toe

(*x*) ROSEN VAN ROSENSTEIN *Handleiding* enz. XIX. hoofdſt. Vergeleeken met de *Waarneemingen* van BIZET, ARMSTRONG, FOTHERGILL, STRANDBERG, BRENDEL, de geneeswyze in *Sweeden* enz. — in welke ziekte het *Caſtoreum* en de *Cortex Peruvianus*, volgens de Waarneemingen van MORRIS *Medic. Obſervations*, Vol. III. pag. 281. HANNES *über den Frieſel*, pag. 92. allen in de *Geneeskundige Bibliotheek* en elders te vinden; benevens andere aangepreezene middelen ook hunne nuttigheid hebben. Na de eerſte aanwyzingen volbragt te hebben, maagde ik in verſcheidene Kinderen, met het volgende middel in gewoonen drank van bier te laaten gebruiken:

R. *Fol. Senæ* ʒij. *Fol Tuſſilaginis Flor. pap. rhoeados ää p.* j. *M. F. Nodulus*,

in bier gehangen, en daar van gedronken.

(*y*) F. HOFEMANN *l. c.* §. VI.

toe aan de hand gegeeven (*z*); die in bepaalde gevallen, vooral waar een ſcherp zuur de hoofdrol ſpeelt, van vrugt kunnen zyn. — In de *Cardialgia Scorbutica* heeft BOERHAAVE, door veele bevindingen geſterkt, de *Britannica* als een allerheilzaamst middel aangepreezen (*a*); in welke en andere verzwakkingen der maage de *Colombo*-wortel een goed geneesmiddel is (*a**). De behandeling van den Heere J. GRASHUIS (*b*) kan in de doorweekte en verſlapte maagen, met hoope van goede uitkomst, worden beproefd; de geneezing der *Cardialgiæ epidemicæ*, volgens de algemeene opgaave (§. CCXLVI. II.) ſpoedigst te recht gebragt; en die van de *Cardiogmus*, de *Cardialgia ſyncoptica*, en *Cephalalgia ſtomachica verminoſa*, in het voorzichtig beſtuur ter beteugelinge en uitdryvinge van deeze lastige gasten betracht worden: in de bovenaangehaalde plaatſen door verſcheidene voorbeelden geſtaafd.

V. Ter geneezinge van het Colyk van *Poitou* (§. CXCV. 3.) kunnen de *Verhandelingen* van de Heeren A. DE HAEN (*c*), die van J. GRASHUIS

(*z*) *Rat. Medendi*, Tom. VI. cap. I. præfertim pag. 7.

(*a*) *Hiſtor. Plantar.* pag. 539.

(*a**) LENTFRINK *Uitgez. Verhandel.* I. Deel, bl. 74.

(*b*) *Tentam. de Colica Pictonum.* §. XXIX-XXXI.

(*c*) *De Colica Pictonum Diſſertat.* Hagæ 1745. & *Rat. Medendi*, variis in locis.

HUIS (*d*), van TRONCHIN (*e*), van HUXHAM (*f*), van THIERRY enz. veel toelichten; en het byzondere nut van het *Oleum Ricini, ſeu Palmæ Chriſti, vel Caſtorei dicti* (*g*), indien het zelve van de echte plant, koud geperst, en voor een maatigen prys te bekomen is, aanmerkelyke verligtingen in deeze wreede ziekte toebrengen. — De gemeene en Roomſche Kamillen zyn mede onder de *ſpecifica* in deeze ziekte bekend (*h*); gelyk het geheugen van de Orange-bladen, en de Chocolade daar uit bereid (*i*), noch te verſch is, om de nuttigheid derzelven met ſtilzwygen voorby te gaan. — En hoewel de *Colica bilioſa* van SYDENHAM en anderen, uitvoerig behandeld is; zoo zal het *Oleum Lini* met gemaatigde *Paregorica* en *Anodyna* in de *Infarctus Viſcerum*, die zelden vry van ontſteekinge zyn, na voorafgaande aderlaa-

(*d*) *Lib. citat.* Vergeleeken met de *Verhandeling* daar van in het IV. Deel deezer Maatſchappye, bl. 513-614.

(*e*) *De Colica Pictonum*, Genevæ 1757. *Uitgez. Verhandel.* II. Deel, bl. 589.

(*f*) *De Morbo colico Damnoniorum*, Lib. cit. Tom. III. VIII. pag. 54 & ſeq.

(*g*) P. CAUVANE *Diſſertation on the Oleum Palmæ Chriſti, ſive Oleum Ricini &c.* Lond. *Geneesk. Biblioth.* I. D. bl. 644.

(*h*) BAGLIVII *Oper. omnia, Prax. Med. de Colica*, §. I. pag. m. 65. R. A. VOGEL *Hiſtor. Mat. Med.* pag. 47. waar by het *Lignum Saſſafras*, de *Cortices Aurantiorum*, de *Crocus*, en het *Semen Carui* genoemd worden.

(*i*) A. DE HAEN *Rat. Medendi*, Tom. VI. Cap. VII. §. IV. pag. 305 & ſeq.

laatingen, en de vereiſchte *Curatio Antiphlogiſtica*, zoo wel haare waarde, als andere uitlandſche planten blyven behouden; naardien het redenmaatige verband in de ziekten, de middelen by de kwaalen niet zelden aanwyst (*k*). — In pynelyke Colyken en Opſtygingen, kan de *Tinct. Rhei aquoſa*, of de zoogenaamde *Anima Rhei* dikwyls van vaardige hulpe zyn (*l*). — In

(*k*) Een zonderling geval zag ik over eenige jaaren in een voornaam *Officier* uit *Surinamen* gebeuren. Deeze ſedert eenige jaaren, door de wreede pynen, welke deeze ziekte doorgaans verzellen, (waarvan de bewyzen al te kennelyk in de ledemaaten, het aangezicht en ganſche lichaam, genoegzaame blyken gaven,) door een nieuwen aanval van Colyk-pynen aangegreepen, tegen welke ik alle my toen bekende hulpmiddelen vergeefsch had aangewend, vroeg in het midden van zyne ſmerten van my verlof, om een kelk jenever te mogen drinken; naar welks gebruik hy niet twyfelde, of de woede der pynen zoude bedaaren. Ik my over dit vreemde voorſtel verwonderende, maar teffens de *Inſtinctus naturæ* in aanmerking neemende, ſtond hem dit zyn verzoek toe, met ongeduld naar de uitkomst reikhalzende. Het leed geen kwartier uurs, of myn lyder, die te vooren als een worm door het bed kroop, zat regt overeind, my verzekerende verligting van zyne pynen, door het gebruik van de jenever, verkreegen te hebben. — Zyn Ed. hier op ondervraagende, of by hem de gewoonte wel had plaats gehad, om van dit *Liqueur* familiaar gebruik te maaken? antwoorde my neen: maar dat'er wel 40 menſchen by zyn Ed. bekend waren, zoo in *Surinamen* als in *Holland*, die in het hevigſte der pynen hunnen trek tot deeze of andere ſterke dranken geuit, en met verligtinge dezelven gebruikt hadden. — Dergelyk *Inſtinct* vindt men in een ander opzicht geboekt. Zie *Holl. Maatſchappy der Weetenſchappen*, VI. Deel, bl. 140.

(*l*) *Act. Phyſic. Medic.* Vol. II. pag. 440. *Commerc. Litt.* Nov. 1735. pag. 257. *Nov. Act. Phyſ. Med.* Tom. II. pag. 244. *Uitgez. Verhand.* VIII. Deel, bl. 533.

In de *Colica ſpaſmodica* heeft SCHUSTER (*m*) de *Æthiops mineralis* met *Antimon. diaphoreticum* aangepreezen, waar van eenige goede proeven in ſommige Lyderen genomen zyn; — waar by men zich de Geneezingen der Colyken te *Amſterdam*, in *'s Hage* en te *Enkhuizen*, by de opgaven daar van boven (§. LXXIV. 3. en §. CLXIV. 2, 3, 4.) gedaan, herinneren moet. — Tegen de *Colica Metallica* heeft [de Hooggeleerde Heer S. DE MONCHY] my, benevens andere Geneesheeren, het volgende middel wel gunſtig gelieven mede te deelen: beſtaande uit *Lap. cancror.* ℥ j. *Rhei elect.* ʒij *ut F. Pulv.* n°. xij. om alle uur een in te neemen, ten zy de ontlasting te veel ware, wanneer het gebruik moet gemaatigd worden (*n*). Ik heb 'er in eenen Schilder, die zich met toemaaken van *deſerten* bezig hield, en, door het ſtuiven van ſpaanſchgroen, tot de kleuren noodig, waar van een gedeelte was ingeſlikt, en daar door wreede pynen in de ingewanden bekwam, goed gevolg op gezien. — De *Colica vegetabilis*, uit gebruik van te veel zuuren of cyder-dranken, *Punch* enz. is door Mr. BONTÉ (*o*) omſtandig beſchreeven.

VI. By

(*m*) *Nov. Act. Phyſ. Med.* Tom. II. §. XVI. Append. pag. 253. *Uitgez. Verhand.* VIII. Deel, bl. 939. n. 16.

(*n*) Welk middel men ook vindt in de derde Uitgaave van de *Raadgeeving* des Heeren TISSOT, door den Heere L. BIKKER, pag. 249, 260.

VI. By de geneezing van de *Diarrhœæ & Dyſenteriæ mucoſæ*, waar van de behandeling eenigermaate uit de aanhaalingen, boven (§. CXCVI. 4.), en de algemeene geneeswyze (§. CCXLVII. IV. 5.) is af te neemen, kan men, ten aanzien van de ontvelling in de darmen, en den *Teneſmus*, die gewoonelyk daar op volgt, eene *Dyſenteria habitualis* veroorzaakende, een zonderling geval by J. GRASHUIS (*p*) opſlaan. — De *Tenesmus hæmorrhoidalis*, en de zoogenaamde *Dejectiones mucoſæ*, hebben den grond hunner geneezing in het beſtuur van de *Infarctus Viſcerum*, de *Valetudo ex Hypochondriis*, en den *Morbus craſſus* HIPPOCRATIS, uit de aangehaalde plaatſen, door vergelyken van dezelve, met de geneezingen uit de bygebragte Schryvers, genoegzaam op te maaken (*q*). — De geneezing van de *Dyſenteria bilioſa* behoort tot de *Morbi acuti*, en is door DEGNER omſtandig beſchreeven.

VII. De geneezing van de *Stranguria*, behalven die geene, welke uit aandoening der wormen wordt voortgebragt, en uit de aanwyzing by het onderlinge verband der ziekten (§. CXCVI.

(*o*) *Journal de Medicine* &c. door Mr. A. ROUX, Tom. XX. pag. 15 & ſuiv. *Geneesk. Biblioth.* III. Deel, bl. 793. enz.

(*p*) *Lib. citat.* pág. 63.

(*q*) Confer. & J. KEMPF *de Infarctu Ventric.* in A. HALLERI *Diſput. Med.* Tom. III. Diſput. LXXVII.

CXCVI. 5, 6.) op te maaken is, heeft meerendeels, benevens de *Catarrhus seu Scabies Vesicæ*, haaren grond in het zelfde verband; te weeten de *Spasmi*, die als een gevolg van de voorafgaande oorzaaken ontstaan, en van hunne zyde weder ontvelling verwekken. Het geval, door den Heere J. GRASHUIS beschreeven (*r*), schynt dit niet onduister aan te wyzen. En offchoon men met vrugt de nuttige Aanmerkingen van den Heel- en Hand-Arts J. VAN DER HAAR hier op (*s*) naleezen moge, en tegen deeze en andere waarneemingen vergelyken, zoo kan men nogthans geenzins hier van uitfluiten de *Stranguria Nephritica Rheumatica*, volgens den bekenden regel: *ubi definit Nephritis, ibi incipit Rheumatismus & vice versa:* zoo min, als de pynelyke *Hæmorrhoides*, door de gemeenschap van de bloedvaten der speenader met de blaas, en de belette *Menstrua* in de Vrouwen, onder de gedaante van *Hæmorrhoïdes albæ*, met smertelyke spanningen in de *Urethra* zich ontlastende (§. CXCVII. 4.): naar welker verscheidenheid de geneezing moet ingericht worden. — Behalven de ontvelling in de *Urethra* en de *Ulcuscula* hier uit gebooren, die wel gedeeltelyk door plaatselyke middelen kunnen verholpen worden, zoo dient de geneezing echter voornamentlyk, vol-

(*r*) *Ibidem*, pag. 69.

(*s*) *Holl. Maatschappy der Weetenschappen*, X. Deel 2. stuk bladz. 17-29.

volgens het *Nephritico-Rheumaticum* of *Hæmorrhoïdale* enz. ingericht. Het kan zyn, dat de *Ipecacuanha*, in het eerſte geval van vrugt zy, uit het algemeene ontſpannende van haar vermogen en haare doorwaasſeming bevorderende kracht (*). Daar nogthans in de andere gevallen op afleiding en verzagting moet gedacht worden; waar toe de algemeene middelen, by de *Infarctus Viſcerum* opgegeeven, in zoo verre kunnen nuttig zyn, dat ze door het prikkelen der zouten niet ſchaaden, maar liever met *blanda Oleoſa*, *leniter Anodyna & Antiſpasmodica* vervangen worden. In veele gevallen worden die best alleen gegeeven, indien de maag, die doorgaans met walgingen en looze braakingen, ja daadelyk overgeeven geplaagd wordt, dezelve verdraagen kan. Intusſen kunnen geſchikte aderlaatingen; zagte *Laxantia* uit *Manna* en *Caſſia*; het *Decoctum* P. Foresti alleen, of met *Spir. Nitri dulcis*, *Liq. anodyno-miner.* Hoffmanni enz. en andere verzagtende middelen uit *Cannabis*, *Liquiritia*, *Nymphæa*, *Verbaſcum &c.* veelal van vrugt zyn: terwyl het beſtuur der *Hæmorrhoïdes* hier zyne oplettenheid vereiſcht. Want, hoewel men doorgaans in deeze maar twee voornaame aanwyzingen telt; als om dezelve te doen vloei-

(*) Een deel van den bast van *Ipecacuanha* met drie deelen van het *Laudanum diureticum* Trilleri, tot Pillen van 4 greinen gemaakt, en om de drie uuren een gegeeven, kan hier niet onvoegzaam aan voldoen.

vloeijen en te doen verſlaan; zoo dient het pynelyke der *Hæmorrhoïdes coecæ* hier niet min bedacht. In deezen ſtaat is het zelden veilig de vloeijing te bevorderen; het welk, daar zulks noodig is, na den overwonnen *Paroxysmus*, geſchieden moet. Beter doet men, de pynen te verzagten; en, wanneer de zwelling uitwendig aanmerklyk is, daadelyke ontlasting met het *lancet* of bloedzuigers te maaken. — Men verzagt de pynen door uitwendig verzagtende middelen tegen het fondament te leggen, of wel in het zelve te ſpuiten. Alle verzagtende en weekmaakende middelen, uit kruiden, olien en zalven, zyn hier bekwaam toe; en men vindt 'er verſcheiden onder deezen naam in de *Dispenſatoria*; zonderling wordt hier echter aangepreepen een Pap uit de verſche bladeren van Vlier, fyn geſtampt, en uitwendig aangelegd; of het ſap, wanneer de pynen hoog zyn, ingeſpooten (*t*). Het zelve, zegt men, geſchiedt met de *Plantago latifolium*, en niet zonder reden met de *Scrophularia* (*u*), om den eigen beteekenenden naam van *Speenkruit*. Onder de Olien munt het *Oleum Verbaſci* uit; en onder de zamengeſtelde het *Oleum Ceræ* (*v*). —— Inwendig overwint men deeze pynen, door de zo

(*t*) A. Helvetius *Verhandeling over de voornaamſte Ziekten*, bladz. 130.

(*u*) H. Boerhaave *Hiſtor. Plantar.* pag. 316.

(*v*) *Idem*, *Element. Chemiæ*, Tom. II. pag. 157.

zo evengenoemde verzagtende middelen, of een afkookſel van de *Summitates Millefolii cum floribus* (*w*), of de zoo gepreezene *Scrophularia*, 't zy gekookt of getrokken, dan wel in poeder alleen, of met zagte laxeer-middelen uit *Manna*, *Caſſia*, *Syr. Roſar.* enz. gegeeven; waar toe het *Pulvis Liliaceus* (*x*) mede zeer geroemd wordt, en de *Emulſio Arabica* van gelyken haare nuttigheid heeft. — Na den *Orgasmus* worden de *Flores Sulphuris*, het *Lac Sulphuris*, en de *Tabellæ Divinæ*, als bekwaame middelen aangepreezen; en, ter uitroeijinge van de ganſche hebbelykheid, het aanhoudend gebruik van *Chocoladen*-drank (*y*). — In de Colyken, hier dikwyls uit opvulling der vaten ontſtaande, zyn herhaalde Aderlaatingen, verzagtende *Clyſteeren* en *Oleoſa anodyna*, ten zy men eene doodelyke opſtopping van water, of het koud vuur in de darmen wil te gemoet zien, onvermydelyk. — Daar het noodig is, de Aambeijen voort te brengen, geſchiedt zulks gemakkelyk met *Aloëtica* en *Martialia*. Een zamenſtel van twee deelen *Limatura martis*, een deel G. *Ammoniaci*, en zoo veel *Aloës lucidæ vel nutritæ*, tot Pillen gemaakt, nevens een meng-

(*w*) *Nov. Act. Phyſic. Med.* Vol. II. pag. 238. *Uitgezogte Verhandelingen*, VIII. Deel, bl. 526. n. 4.

(*x*) *Pharmacop. Batteana*, pag. m. 90.

(*y*) LINNÆI *Amœnit. Academ.* Vol. VII. pag. 263.

mengſel van *Tinct. Antimonii acris* met *Liquor anodyno-mineralis* HOFFMANNI (*z*), *vel Liquor terræ foliatæ Tartari*, voldoen gereedelyk aan dit oogmerk.

§. CCLIX. De behandeling van de *Hæmorrhagiæ ſpontaneæ* (§. CXCVII. 1-3.) zyn, ten aanzien van het algemeene, by de enkelvouwdige ziekten (§. CCXLVII. III. 2.), en van de *Hemoptoë*, by de geneezing der Teeringen (§. CCLVII. I. 2.), voor een gedeelte gezien. 'Er blyft dan alleen over, om het verdere byzondere hier af te doen.

I. Om alles in een kort begrip te bevatten, zoo heeft MANGETUS de Bloedſpuwingen, het Bloedwateren, de vloeijingen der *Haemorrhoïdes*, ja ſterk en overvloedig Neusbloeden, door het gebruik van de *Ipecacuanha*, geneezen gezien; en is nooit klaarder overtuigd geweest van de kracht van deezen wortel, in het ſtillen van bloed-vloeijingen, dan in die van den *Uterus* (*a*). — In verſcheidene ſoorten van bloedſtortingen, bediende ik my met goed gevolg

(*z*) *Nov. A. P. M. loco modo citat.*, en de *Uitgez. Verhandel.* zoo even aangehaald.

(*a*) *Biblioth. Med. Pract.* Lib. VIII. [HELVETIUS prees niet minder het *Alumen crudum* als een onfeilbaar middel in deeze ſoort van ziekten aan, (*Verhandel.* enz. bl. 266, 269.) En P. J. LOOFF achtte, dat niets by zyne bereiding uit *Lap. hæmatit. & Sal Ammoniac.* haalen konde, *lib. cit.* bl. 24-40.]

volg van een Aderlaating te laaten doen, daar dit noodig was; waar op ik den lyder, wel toegedekt te bed liggende, een glas koud pomp-water beval te drinken (*b*), en vervolgens eene *Emulſio refrigerans* voorſchreef, die doorgaans den *Orgasmus* bedaarde; waar na ik de overige *Indicatien* volvoerde: door welke wyze ik beter naar genoegen, dan wel met *Adſtringentia* enz. ſlaagde. —

II. In het byzonder kan men

1. De behandeling van het neusbloeden *ex Hepatitide* by BOERHAAVE (*c*) opſlaan, en in tyds zich tegen deeze verſchrikkelyke ſtorting leeren wapenen. — Ik heb eenmaal uit dezelve bron in een *Hypochondriacus*, hoewel zonder koorts, eene zoo groote Neusbloeding gezien, dat alle *ſtiptica* vrugteloos waren, en men na de aderlaatingen, banden, middelen enz. den vloed met niets, dan met drooge ſponſen in de neus geſtooken, ſtillen konde.

2. De geneezing der hebbelyke of dikwyls wederkeerende Bloedſpuwing, heeft WAGNER omſtandig behandeld (*d*); welke geneeswyze ook

(*b*) Confer. J. GERVASII *de Uſu frigidæ in Hæmoptyſi & quodcunque ſanguinis profluviis*, Romæ 1756.

(*c*) *Aphorism.* §. 923. 4. cum 741 & 743. & van SWIETEN in eosdem Aphorismos *Commentar.*

(*d*) *De Hæmoptoës habitualis Curatione*, A. P. M. Vol. VII. pag. 145 ſeq.

ook tot andere bloedingen, zoo die der Neus, als van den *Uterus* en Aambeijen, betrekkelyk is. — MORTON erkende, geen bloedſpuwen zonder den *Cortex Peruvianus* te kunnen geneezen (*e*); het geen BRUNNERUS naderhand van gelyken toeſtaan moest (*f*). — LA COSTE prees den *Spiritus Vitrioli dulcis*, in koud water, tot twee *drachmen* gegeeven (*g*), ſterk aan.

3. In de *Haemorrhagia uteri* kan het middel van SEPTALIUS (*h*), uit verſche of groene Orange-appelen, veeltyds van vrugt zyn: ik zag 'er meer dan eens goede uitwerkingen van. — Het voorkomen der menigvuldige *Abortus*, moet in de verbetering der byzondere aanleidende en medewerkende oorzaaken gezocht, de drukking geweerd, noodige ontlastingen bevorderd, de vaten en vezelen verſterkt, en de vogten van genoegzaame aaneenhechtinge (§. CCXLVII. III.) voorzien worden — In het gemeen zyn kleine aderlaatingen, eenige dagen voor den gewoonen tyd der maand-ſtonden gedaan, en daar mede geduurende de dragt op gelyke wyze voortgegaan, veeltyds van het meeste nut. — In den kraamvloed, by welken altoos moet gelet worden op de behoorlyke ligging van

(*e*) Lib. III. Cap. V.
(*f*) *De Glaudulis Duodeni*, Cap. V. pag. 101.
(*g*) M. COSTE *Livr. cit.* pag. 120 ſeq.
(*h*) Apud F. HOFFMANN. Tom. II. pag. 227.

van den ſluitband, heeft VAN SWIETEN (*i*) een middel uit de *Tinct. Cinnamomi* ʒ ß *& Aq. Meliſſæ* ʒ vj. aangepreezen, dat, naar tydsomſtandigheden, met een of ander *Adjuvans* of *Corrigens* kan veranderd worden. Ik zag op deszelfs gebruik meer dan eens ſpoedige hulpe volgen. —

4. Die van de *Haemorrhoïdes* is in de bovenſte afdeeling reeds begreepen. Terwyl de *Haemorrhagia Vaginalis*, doorgaans een gevolg van het ophouden der *menſtrua* is, en door andere afleidende ontlastingen moet geholpen worden; en die van den *penis* (*Stymatoſis*), in beletten aambeijen-vloed enz. haaren grond (*k*) heeft, en naar die byzondere oorzaaken moet worden behandeld.

§. CCL. Onder de *Gebreken in de Weivogten*, doen zich in de eerſte plaats de Waterzucht (§. CXCVIII.) op, waar van de aanwyzingen, door BOERHAAVE (*l*) en anderen, allerduidelykst verklaard zyn. De vrye omloop der Wei- en andere vogten moet bezorgd, het verzamelde of uitgeſtorte water ontlast, en het gebrek der verzwakte ingewanden herſteld worden.

I. In

(*i*) *Commentar.* Tom. IV. pag. 602.

(*k*) R. A. VOGEL *Academ. Prælect.* §. 300. pag. 231.

(*l*) *Aphorism.* §. 1231, 1232. VAN SWIETEN, Tom. IV. pag. 210-213.

I. In het gemeen worden deeze inzichten betracht, door alle beletſels weg te neemen, die den vryen omloop der vogten door de vaten vertraagen, en de noodige dunheid aan dezelve bezorgen, waar van boven mede (§. CCXLVI. CCXLVII. en CCXVIII.) in het gemeen gehandeld is.

1. Men heeft getracht aan deeze oogmerken, benevens de noodige *Cardiaca roborantia & ſtimulantia* (*m*), te voldoen, door herhaalde en lang aangehoudene wryvingen, dewelke aan DECKERS, met het wryven van warme wol, geduurende een uur daags, waar mede hy drie *Aſcitici* genas, en dit middel voortreffelyker dan de *Paracentheſis* acht (*n*), zoo wel gelukten, als gelyke wryvingen met olyfolie door OLIVIER VAN BATH (*o*) in 't werk geſteld; die van gelyken drie Waterzugtigen, twee Vrouwen en een Man, herſtelde.

2. Behalven het geen in de aangeweezene plaatſen (§. CCL.) van de verdunning der weivogten, het openen der verſtopte klieren, en het verſnellen van den vertraagden omloop des bloeds enz. gezegd is, komen hier voornamentlyk

(*m*) *Idem ibidem*, §. 1233. pag 214.

(*n*) *Receuil periodique &c.* Tom. II. pag. 366.

(*o*) *Philoſ. Transact.* Vol. XLIX. pag. 46. *Hollandſch Magazyn*, III. Deel, bl. 85.

lyk *Incidentia ſalina* in aanmerking. — Onder de ingekomene Berigten vinde ik een middel gemeld, uit *Cinerum clavellatorum depuratorum* ℥ ij. *Solut. in aq. fervidæ* ℥ x. *& per pannum laneum trajectum*, tot vyftien druppels viermaal daags gegeeven, waar van te *Amſterdam* enz. reeds goede uitwerkingen gezien waren. Het middel is eenvouwdig, een voorrecht aan veelen van dit ſoort, boven de zamengeſtelden, gemeen; doch anders in't algemeene met die van de beste Geneesoeffenaars overeenkomende (*p*): als welke de vaste en vlugge *Salia Alcalina* en derzelver loogen, in beſtendig gebruik hadden; waar onder de *Cineres Geniſtæ* en *Fabarum* te bekend zyn, om daar van meer te zeggen. Forestus en Sydenham hebben menſchen door het eeten van Uijen alleen zien te recht komen, waar van men zelfs eene aanmerkelyke waarneeming heeft, van Uijen tot een pap gemaakt en alleen uitwendig op den buik en tegen de voetzoolen gelegd (*q*). De *Salia media* en gelyke vloeibaare bereidingen, zyn van den zelfden aart. Het *Julaptum diureticum Edinburgenſe* behoort tot dit ſoort: door deszelfs aanhoudend gebruik genas ik eene *Anaſarca* in een Tuinman allerge-

(*p*) H. Boerhaave *Aphorism.* §. 1237. Van Swieten *l. c.* pag. 212 ſeq. F. Hoffmann Tom. III Cap. XIV. §. IX. pag. 831. R. Mead *Monit.* Cap. VIII. *de Hydrope.*

(*q*) *Receuil Periodique &c.* Tom. I. pag. 416.

gewenſcht; en herſtelde eene arme Vryster, die aan den dood overgegeeven ſcheen, met het beſtendig gebruik van den *Spiritus Salis dulcis coagulatus*, tot vyftien druppen viermaal daags, en een mengſel van Pillen, uit *Terebinthin. Ven.* ʒij. *Pulv. rad. Gentianae q. s. ut F. Pilulae*, gr. iv. waar van zy 'er driemaalen daags vyf innam. — Eene *Diarrhoea colliquativa*, onder de byna hoopelooze geneezing ontſtaan, werd door het ruim gebruik van oude Wyntint, door eene milddaadige hand in die veelheid toegereikt, zoo gelukkig geſtild, dat de volkome geneezing het dankoffer aan deeze gifte heeft hulde gedaan. Gelyke uitkomſten mogt ik van het zelfde middel in een *Tympanitis Nephritica*, in welke de buik zeer geſpannen, en de waterloozing bezwaarlyk, daar by het zweeten onmaatig, en de benaauwdheden hooggaande waren, ondervinden. —

3. Ter ontlasting van de overtollige beſlootene of uitgeſtorte water-deelen, zyn van alle tyden Braak- Purgeer- Zweet- en Water-dryvende middelen in gebruik geweest (*r*): eertyds ſterker, dan wel heden; doch van te groote uitgeſtrektheid, om daar in uit te weiden. Onder de Inlandſchen van dit ſoort behooren de *Bryonie*-wortel, het *Eupatorium*, en de *Ireos noſtras*,

(*r*) H. Boerhaave en van Swieten *iisdem in locis.*

noſtras, de *Cortex ulmi*, de *Folia Pini*, *Millepedes* enz. — Van een algemeen gebruik is de *Scilla* in deeze ziekte, het zy in Poeder (*s*), Pillen (*t*), of Wyn getrokken (*u*); of het *Oxymel Scilliticum* (*v*). — Men gedenke evenwel onder deszelfs gebruik altoos aan het *Viroſum & Venenatum* in dezelve; en achte de waarneemingen niet gering, die ten aanzien van dit nadeelige ter waarſchouwinge geboekt (*w*) zyn. Ik heb het zelfde verſchynſel van weinige greinen *Scilla* zien gebeuren, waar op eerst puistjes in de beenen, daar na *Gangræna*, en diepe verzweeringen tusſen de been-pypen, en eindelyk de dood volgden. — Van veiliger gebruik, en niet min van goede uitwerkingen, zyn de groene toppen van de Bremkappers en

(*s*) Met *Vincetoxicum*, *Bryonia*, *Pimpinella alba* en *Nitrum*, waar van men eene gelukkige geneezing, naa voorafgaande zwaare toevallen, leest *in Act. Phyſ. Med.* Vol. X. p. 303.

(*t*) Onder de ingekomene Berigten heeft de Heer [DE MAN] een middel medegedeeld uit een half grein *Scilla*, by ieder der bekende Purgeer-pillen van den Heere DE HAEN, om de drie uuren één gegeeven, voor die zoo veel van dezelve verdraagen kan; waar na de *Limatura Martis*, met het *Extract. Cortic. Peruviani*, in Pillen gegeeven werd: waar op eenige gelukkige geneezingen berigt worden gevolgd te zyn.

(*u*) VAN SWIETEN *Legerziekten*, door J. VANDER HAAR, bladz. 113.

(*v*) MEAD gaf dit doorgaans in eene kleine gifte met de *Potio* RIVERII & *Aq. Cinnamomi*. l. c. pag. 84.

(*w*) *Act. Helvet.* Vol. V. p. 325 ſeq. *Geneeskundige Biblioth.* I. Deel, bladz. 37. *Raccolta d'Opuſc. Scientif.* Tom. XLVII. pag. 234 *Comment. de reb. &c.* Vol. III. pag. 649.

en derzelver aſch, by SYDENHAM van groot vermogen gehouden, die gewoon was een pond van deeze aſche op vier ponden Rhynſchen wyn te laaten trekken, by het zelve een of twee handen vol gemeenen Alſem te voegen, en doorgedaan zynde, vier oncen daar van 's morgens en 's avonds te laaten gebruiken (*x*). MEAD vermeldt eene gelukkige geneezing, op den raad van eene oude Boerin, door het inneemen van een lepel geheel Mostard-zaad, alle morgen, met een half pond van een afkookſel van groene Bremkappers toppen daar op gedronken, te wege gebragt: door welke geringe middelen de Ed. Lyderesſe reeds den derden dag een merkelyke verligting beſpeurde; en de dorst, die ondraagelyk was, zelfs gelest werd. Dit middel verwekte de eerſte twee of drie dagen ſtoelgang, de *Urine* ontlastte dagelyks tot vyf en zes ponden: zy hield geduurende een jaar in het gebruik van deeze middelen aan, en de ziekte keerde niet weder (*y*). — Gelyke geneezing van eene *Aſcitica*, met algemeene zwelling der dyen en enkelen, en verzeld van eene benaauwde ademhaaling, leest men (*z*) bevorderd te zyn, door tweemaal daags vier oncen te drin-

(*x*) *Tract. de Hydrope*, pag. 497. Een eigenſchap gemeen aan veele Loogzouten, die door vermenging de gedaante van eenen *Tartarus Vitriolatus* bekomen.

(*y*) *Monit. Med.* l. c. pag. m. 84.

(*z*) *Medic. Eſſays*, Tom. V. part. 2. pag. 639.

drinken van een aftrekſel uit een pond aſch van Bremkappers, twee onçen Mostard-zaad, en vier oncen vylſel van ſtaal, op twaalf ponden bier gemaakt; waar van de uitwerking zoo vermogende was, dat op de eerſte gifte twintig ponden waters ontlast wierden; en de zieke door deszelfs aanhoudend gebruik, met tusſengevoegde purgeer-middelen, volkomen herſtelde. — Niet min gewenſcht vindt men andere geneezingen door *Cremor Tartari* (*a*), *Nitrum* (*b*), en ſoortgelyke middel-zouten aangeteekend.

4. Veele andere middelen uit Kwik, Spiesglas en Koper, ja zelfs uit vergiftige planten bereid, zyn ter geneezinge van deeze ziekte, nu met meer, dan met minder vrugt aangewend. Behalven de verklaarende uitbreidingen van VAN SWIETEN op deeze plaats (*c*), kan men hier over MEAD (*d*), D. MONRO (*e*), LYSONS (*f*), enz. verder nazien. — De zoogenoemde *Engelſche Geneesheeren* ſlaagden gelukkig

(*a*) Vide MENGHINI *Comment. Bonon.* Tom. IV. pag. 260.

(*b*) BROCKES *General Dispenſatory*, Lond. 1743. pag. 79.

(*c*) VAN SWIETEN *l. c.* Tom. IV. pag. 225. nom. 3 & ſeq. ad *Aphorism.* §. 1237.

(*d*) MEAD *l. c.* pag. 82.

(*e*) *On the Dropſy*, pag. 62.

(*f*) *Practicale Verhandelingen over de Tuſſenpoozende Koortſen, Waterzugt* enz. door J. VEIRAC, Rotterd. 1773. II. Afdeel. bl. 46 enz.

lukkig met de bereidingen uit den *Mercurius*, waar onder de *Æthiops mineralis* van langen tyd gebezigd werd, en van welken aart het *Præcipiolum* PARACELSI ſchynt geweest te zyn. — De *Crocus metallorum* was by SYDENHAM in algemeen gebruik (*g*), en F. HOFFMANN prees den *Regulus Antimonii medicinalis* met *Limatura Martis* hier toe aan (*h*): en wie weet niet, dat HELMONT en andere Scheikundigen, groote vermogens in het *Antimonium* achtten gelegen te zyn; dat het gemeene *Antimonium diaphoreticum*, het *Sulphur auratum Antimonii*, en de *Kermes minerale* van veelen daar toe zyn gebruikt. — BOERHAAVE herſtelde eenmaal eene *Aſcitica* door eene ontbinding van Koper in eenen *Spiritus volatilis alcalinus* (*i*). Het *Oxymel Colchicum* zag ik in eene *Aſcitis*, door ingedreeven ſchurft voortgebragt, hoewel in eene genoegzaame veelheid gegeeven, mislukken (*k*). By LYSONS leest men eene geneezing van eene *Aſcitis*, door het uitkomen van den Schurft, onder

(*g*) *Lib. cit.*

(*h*) *In not. ad* POTERIUM, pag. 260. Oper. ſuppl. Tom. I.

(*i*) *Element. Chemiæ*, Tom. II. pag. 478.

(*k*) Het mogt R. A. VOGEL maar eenmaal gebeuren, een *Hydrops peritonæi*, die over de twaalf jaaren geduurd had, met dit middel, ter gifte van een gewoone ſpyslepel, (welke ook aan myn Lyder gegeeven was,) te geneezen, *Acad. prælect.* pag. 567. En van agt gevallen, die M. PLANCHON, *Journal de Medicine*, Tom. XXIII. pag. 324. aanhaalt, is 'er maar eene Vrouw van 45 jaaren onder, die door het gebruik van dit middel genas. cum Tom. XXVIII. pag. 504.

onder het gebruiken van den *Calomel*, bevorderd (*l*). Heilzaame waarneemingen, die teffens de natuurlykſte geneezingen, door de ingelegde poogingen der natuure te kennen geeven! — Van hier is mogelyk de raad der Ouden, die hunne geneezingen niet zelden van de werkzaame natuur gewoon waren af te leiden, om in de *Aſcitis* den buik met *Cauterien*, *Setacea*, *Veſicantia* enz. tot zweeren te brengen, afkomſtig. — Dan, om alles wat tot deeze ziekte behoort, te doorloopen, is 'er eêr een geheel boekdeel, dan eene kleine zinſnede noodig. — Jonge Geneeskundigen kunnen zich in de reeds aangehaalde Werken, zonderling van den grooten BOERHAAVE, en zynen onvermoeiden Uitbreider, wegens het ontbreekende, ten aanzien der aftapping en het reeds verhandelde, en de noodige verſterkende middelen, genoegzaamen voorraad bezorgen; en zulken, die deeze ziekte verder in hunnen aart willen inzien, MANGETI *Bibliotheca Medica* (*m*), de verzameling van *Geneeskundige Twist-ſchriften* van den beroemden HALLER (*n*), en andere Verhandelingen in de *Comment. de rebus* enz. vermeld, inzien: in welken niet alleen zeldzaame Waarneemingen, maar ook hier en daar goede geneezingen

(*l*) *Verhandelingen* enz. VI. Waarneem. bladz. 63.
(*m*) Tom. III. Lib. VIII. pag. 260.
(*n*) Tom. IV.

zingen voorkomen. — Die eene geheele behandeling van de *Aſcitis* beknopt begeert, leeze M. P. DE PLAIGNE (*o*), enz. Terwyl 'er voor den *Nederlandſchen Practizyn* handleiding genoeg gevonden wordt, om zich met vrugt van de waarneemingen van BARBETTE en F. DEKKERS (*p*), J. DE GORTER (*q*), TISSOT (*r*), ROSEN VAN ROSENSTEIN (*s*), BUCHAN (*t*). enz. te bedienen; en, wien het aan genoegzaame middelen niet mangelt, zich van de *Geneeskundige Bibliotheek* van den Hooggeleerden Heere E. SANDIFORT te voorzien: waar in de jongſte waarneemingen in verſchillende Landen, op verſcheidene Lyders, en door onderſcheidene kundige Geneesheeren gedaan, hoofdzaakelyk uitgetrokken zyn.

II. Wegens de geneezing van de *Hydrops pectoris* en *Ovarii*, zie men van gelyken de verklaaringen van den Heere VAN SWIETEN (*u*) op de *Aphorismi* van BOERHAAVE (*v*), en het voor-

(*o*) *Journal de Medicine*, Tom. XIII. pag. 229.

(*p*) *Geneesoeffen.* IV. Boek, IV. Hoofdſt. met de Aanteekeningen van F. DEKKERS en zyne *Geneeskundige Oeffeningen*, I. Deel, bladz. 282.

(*q*) *Gezuiverde Geneeskonst*, XIII. Hoofdſtuk.

(*r*) *Van den aart en geneeswyze van verſcheidene zwaare Ziekten*; 4. Verhand. bl. 238. enz. Leid. en Harling. 1772.

(*s*) *Handleiding*, XXVIII. Hoofdſt.

(*t*) *Huiſſelyke Geneeskonst*, XXXVII. Hoofdſtuk.

(*u*) *Lib. citat.* pag. 128-156.

(*v*) *Aphorism.* §. 1219, 1220. 1223, 1224.

voortreffelyke Hoofdſtuk van den *Weener Hofraad* A. DE HAEN (*w*) enz.

1. De *Ridder* MORAND herſtelde een lyder aan de *Hydrops pectoris* door de *Paracenteſis* (*x*). F. HOFFMANN wilde ſterke ontlastmiddelen in deeze aanwenden; en VOGEL achtte *Mercurialia* verre boven de *Paracenteſis*. — GRAINGER prees een middel, uit *Turpet. mineral.* gr. ij. *Scammon.* gr. iv. *Camphor.* ʒß., tot een *Bolus* gemaakt, en des morgens gegeeven, tegen deeze ziekte aan; het welk een ruimen ſtoelgang, of veel zweeten en wateren, zonder echter braaken te verwekken, met verligtinge der toevallen, verſchafte: doch raadde, het gebruik hier van niet te dikwyls te herhaalen, om de kwyling voor te komen, tot welke de *hydropici*

(*w*) *Rat. Medend.* Tom. V. Cap. III. pag. 69-117.

(*x*) *Memoires de l'Academie Royale de Chirurgie*, Tom. II. pag. 545. Van gelyken W. MORELAND, in een brief aan W. WATSON, *Philoſoph. Transact.* Vol. LVI. pag. 302. Vel *Commentar. de reb. &c.* Vol. XV. pag. 511. DE HAEN geeft twee Voorbeelden uit LOWER en WILLIS op, *l. c.* pag. 96. CLOSSY geeft mede een Waarneeming op van eene gemaakte opening in de borst, tuſſchen de derde en vierde ribbe van onderen, uit welke byna drie pinten van een geel vogt ontlast zynde, eene zoo hevige hoest met benaauwdheid ontſtond, dat men de wonde ſluiten moest enz. en de lyder eindelyk ſtierf. *Obſervations on ſome of the Diſeaſes of the parts of the Body*, pag. 41. Lond. 1764. of *Geneeskund. Biblioth.* II. Deel, bl. 799. KALDSCHMIED beſchryft een geval, gelyk aan dat door HIPPOCRATES opgegeeven. (DE HAEN, *l. c.* pag. 837.) *in Programm. de Hydrope pectoris ſaccato rariſſimo*, Jenæ 1765. *Gen. Bibl.* IV. Deel, bl. 817.

pici zeer genegen zyn; ſchryvende wyders, dat bittere kruiden, met *Sal Tartari Vitriolat.* op wyn of jenever getrokken, de geneezing van deeze ziekte zeer bevorderen (*y*). — M. Baudot (*z*) genas een Lyder van eene *Hydrops pectoris*, in welke hy veele middelen vrugteloos gebruikt had, met een ſlikbrok van *Arcan. duplicat.* ℈ß. *Croci martis aperitiv.* gr. vj. *Kerm. miner.* gr. ß. *& Extract. Bryoniæ cum vino albo parat.* ℈ß. zamengeſteld (*a*). — N. A. Ca-

ta-

(*y*) *Hiſtor. Febris anomalæ*, Batav. pag. 127.

(*z*) *Journal de Medecine*, Tom. IX. pag. 330.

(*a*) [By deeze gelegenheid kan ik niet voorby, melding te maaken van eene allerzeldzaamſte geneezinge van deeze ziekte. Het is omtrent twintig jaaren geleeden, dat ik over de Huisvrouw van den Wel Eerw. Heere . . . . , aan eene *Hydrops pectoris*, myne zorge toevertrouwd, laboreerende, een geruimen tyd onder veele andere middelen, ook dat van M. Baudot, te vergeefsch had toegediend: tegen alle welken de ziekte zoodanig toenam, dat de beenen ook uittermaaten begonden te zwellen, en de benaauwdheid verſtikkende wierd. Op zekeren tyd, wanneer men dagt, dat de dood een einde van alle ſmerten maaken zoude, werd ik voor het laatſte, gelyk men oordeelde, nog eens by de ſtervende zieke gehaald: ik was ook van geen ander gevoelen, wanneer ik den doodelyken toeſtand, en de hooggaande benaauwdheden aanſchouwde. De ademhaaling werd zoo bezwaarlyk, als in de hoogſtgaande *Ortopnoea*, recht overeind zittende, met alle vermogen, die de ſpieren konden inſpannen, gehaald; ſpreeken was onmogelyk: een benaauwd gezicht en eene beſtorve hand de myne zonder loslaating vasthoudende, met afgebrokene zuchten, weezen, by de genoemde houding, den doods aangſt en de begeerde hulpe aan. Myn medelyden en de onmogelykheid van te zullen ſlaagen, van tyd tot tyd te kennen moetende geeven, werden de gebaarden onder het toeneemen der benaauwdheid hoe langer hoe ſterker. Geene middelen by de hand zynde, die ik dagt

dat

TANEUS herſtelde zoodanig eene ziekte met de *Scilla*, die hy met *Nitrum* en *Pulvis radicis Vincetoxici* ingaf (*b*).

2. Eene

dat bekwaam waren in deeze doodelyke benaauwdheid te geeven, in welke de minſte prikkeling de bezwaarde ademhaaling meer ſcheen te zullen vermeerderen, werd ik evenwel op het ſterk aanhouden van den Man en aanweezenden aangezet, om iets van het geene in huis was, ('t welk beſtond uit een mengſel van omtrent drie oncen *Liquor anodyno-mineralis* HOFFMANNI en *Tinct. Caſtorei*, benevens eenige Pillen, waarin *Muscus* en *Cinnaber* was,) te geeven. Ik aarfelde in den beginne, om tot het gebruik van deeze middelen over te gaan, waarom 'er alleen 30 druppels werden gegeeven, ter beproevinge van den goeden of kwaaden uitſlag, met eenig bekwaam vogt; en vermits de benaauwdheid hier door niet vermeerderd, of hoest verwekt was, werd'er om het kwartier uurs met dezelve voortgevaren, de gifte allengskens vermeerderende, tot dat de ganſche *quantiteit*, zo even gemeld, binnen den tyd van drie uuren, benevens eenigen van de *Muscus*-pillen, met dit gezegend gevolg werden ingenomen, dat de benaauwdheid overwonnen wierd, de lyderes aan het ſpreeken geraaktte, van deeze ziekte volkomen herſteldde, en eenige weinige jaaren daarna aan eene andere overleeden is. —— Het Been werd naar de wyze van CELSUS en MEAD behandeld, door eene inſnyding boven den enkel te maaken, uit welke eene menigte water vloeide. De *Gangræna*, de wond nu en dan dreigende, werd door een ſterk *Decoctum Corticis Peruviani*, volgens DE HAEN tegengegaan; —— waar by zyne Aanmerkingen, *Rat. Med.* Part. V. pag. 94. haare opmerking verdienen; in welke hy zegt: —— „Wy wenden in het Gasthuis de *gangræna* enz. —— door een lyvig „afkookſel van den *Cortex Peruvianus* af. —— Wy hebben „de Waterzugt, het Buikwater, en het water tusſchen vel „en vleeſch zien geneezen in eene kankerachtige Vrouw, „aan welke de *Cortex* tegen den Kanker gegeeven was. De „Kanker werd wel niet geneezen, maar de vaten des ligchaams, door den *Cortex* verſterkt, hebben al het water „door den ſtoelgang en de waterwegen uitgedreeven." —— De geneezing werd na de dagelykſche duidelyke aanwyzingen ingericht: en men verdenke my niet in deezen van onoplettenheid, of beſchuldige my van ligtvaardigheid, daar de natuur

2. Eene zeldzaame waarneeming van eene *Hydrops uteri* vindt men by dien zelven Schryver, wel waardig in haar geheel na te zien (*c*). — Het ontbreekt de Geneeskunde, noch meer dan te veel, aan genoegzaame waarneemingen, om, van de geneezing van de *Hydrops ovarii*, iets meer, dan in de aangepreezene Schryvers daar van verhandeld is, met grond ten voorschyn te brengen. — VAN SWIETEN scheen voor de doorbooring te zyn, en de *extirpatie* niet af te keuren (*d*): het eerste werd gelukkig in eene Lyderes uitgevoerd, in welke de uitzetting zeer

my zelve trapswyze den weg aanwees, hoe verre ik gaan moeste, en wat pooging 'er noodig was, om het onderdrukkende leven te overwinnen, van welke de goede uitkomst getuigenis gaf, en 'er nog in leven zyn, die dit geval hebben bygewoond, en de waarheid daar van gewillig zouden bevestigen. Gelukkig kwam my in het midden van deeze zwaare onderneeming te binnen, de groote gifte van *Opium*, waar toe de *Engelsche* en andere Geneesheeren gekomen zyn, in het bedwingen en overwinnen van hooggaande pynen en benaauwdheden; tot wat veelheid men thans de *Cortex Peruvianus* ingeeve; en waarom dan de gifte van een middel niet aanhoudend en vermeerderend gegeeven, in welke de natuur en de kracht der ziekte zelve de paalen stelde? —]

(*b*) *Racolta d'Opuscoli scientifici &c.* Tom. XLVII. pag. 234. Vel *Comment. de reb. &c.* Vol. III. pag. 649. Dit was de gewoone verbetering van dezelve by F. HOFFMANN: MEAD deed dit met *Pulv. rad. Ari compositi. & Zingiber.* het geen D. MONRO volgde, of *Sapo Venetus & G. Ammon.* daar by voegde. Vergeleeken met de noot boven (*v.* pag. 769.). —

(*c*) *Ibidem*, pag. 213. & *in Commentar.* pag. 648. Vergeleeken met eene waarneeminge by HILDANUS. *Aanmerkingen*, II. Boek, LVI. Aanmerk. bl. 177.

(*d*) *Lib. citat.* pag. 150.

zeer naar buiten puilde; als ook in eene andere (*e*): doch is veeltyds bezwaarlyk of onnut, door den aart van het vogt, de verharding doorgaans hier mede verzeld gaande, of de *hydatides*, waar uit ze veeltyds beſtaan. Van het andere vindt men ook eene toevallige waarneeming in de beide Schryvers (*f*) vermeld. — Wie 'er in het breede over begeert, leeze de Verhandelingen in de *Memoires de l'Academie Rojale de Chirurgie* (*g*), van P. IMHOF, van A. VATER en P. G. BERGER, van J. E. SCHLEUCKER, van N. WILLIUS, van P. G. SCHACHER en van J. F. FONTAINE (*h*); van J. VAN DER HAAR (*i*), van A. DE HAEN (*k*) enz. Uit welken de zamengeſtelde aart van deeze ziekte, benevens eenige onverwagte geneezingen, blyken zullen.

3. Ter geneezinge van de *Leucophlegmatia* (§. CXCVIII 2.), gedenke men aan den raad,

(*e*) *Ibidem loci*, ex *Philoſoph. Transact.* num. 381. Sect. 3. door HOUSTON; en uit de *Mem. de l'Acad. Royale de Chirurgie*, Tom. II. pag. 458. door MORAND.

(*f*) VAN SWIETEN *loco cit.* MORAND *Mem. cit.* pag. 460.

(*g*) Tom. II. pag. 431-460. A. DE HAEN *Rat. Medendi*, Part. IV. Cap. III. §. III. & ſeq.

(*h*) A. HALLERI *Disputat. &c.* Tom. IV. Disput. CXXVIII-CXXXIII.

(*i*) *Oordeelkundige Verhandeling over de Eijernest-zak-waterzucht der Vrouwen*, in de *Holl. Maatſchappy*, VI. Deel 2. ſtuk, bladz. 543-627.

(*k*) *Rat. Medendi*, Part. XI. Cap. IV. §. VI. p. 271-290.

raad, door den Heere KLOEKHOFF gegeeven, om door het zwagtelen der beenen de weivogten niet naar binnen te dryven, en eene gevaarlyker verplaatsing te veroorzaaken (*l*). Beter doet men, om zich naar den raad van CELSUS en MEAD te gedraagen, door het doen van eene ligte insnyding boven den enkel (*m*); en bezorge het lichaam met de noodige geneesmiddelen, waar toe de algemeene, boven (§. CCXLVII.) opgenoemd, benevens verwarmende stoovingen, en zulken, die het bederf in de gemaakte opening (boven not. *a.*) tegengaan, by bekwaame lichaams beweeging, als die mogelyk is, de veiligsten zyn.

4. Men geneest de *Tympanitis*, uit te veel gebruik van meelspyzen, door lichaams-beweeging en zulke middelen, die de gisting tegengaan, en de zuure scherpte, daar uit gebooren, maatigen; in de behandeling der enkelvouwdige ziekten, boven (§. CCXLVIII. I. V.) genoegzaam aangeweezen: waar toe *Alcalina* en *Amaricantia* de bekwaamsten zyn. — De *Tympanitis* door Wormen veroorzaakt, wordt best met *Acida mineralia* overwonnen (§. CCXLVII. I. 3.) welke gelyke uitwerkingen in andere ziekten van dit

(*l*) *Hollandsche Maatschappy*, VI. Deels 2. stuk, bl. 451-468. voorn. bl. 458-462.

(*m*) *Monit. Medica*, Cap. VIII. pag. m. 80. cum F. HOFFMANN, Tom. III. pag. 333. §. XIV.

dit ſoort hebben doen blyken (*n*). Andere middelen, hun opzicht tot meer zamengeſtelde gevallen hebbende, en het geen voor en tegen de doorbooring (*Paracenteſis*) is waargenomen, kan men in de aangeweezene Werken zelve naſpeuren (*o*).

5. De *Hydrocele*, mede niet ongewoon in het Vaderland, is van veelen te omſtandig behandeld, om het merg der waarneemingen hier mede te deelen. Het puik derzelven kan men in het zamengetrokkene by VAN SWIETEN (*p*) zien, en eene niet van de minſte Verhandelingen over dezelve, die van SHARP, als den voornaamſten enz. hier over naleezen. — [Twee gevallen, der aanmerkinge waardig, heb ik zelve mogen helpen beſtuuren. De eerſte, in welke ik geraaden hadde het *Scrotum* te openen, van beneden den *annulus*, tot in den grond van het zelve, (zynde een *Hydrocele vaginalis*), waarop zwaare toevallen volgden; zoo dat het op het punt ſtont den *teſticulus* weg te neemen, door de hevige zwelling en ontſteeking in den *funiculus ſpermaticus*. Men beſpeurde tegen alle vermoeden eene andere omwending: de *gangræna*

(*n*) VAN SWIETEN *l. c.* pag. 277.

(*o*) F. HOFFMANN, Tom. III. Cap. XV. pag. 343. & ſeq. VAN SWIETEN, *l. c.* pag. 272. & ſeq. MEAD, *l. s.* pag. 85. PRINGLE *Malad.* Part III. Chap. IV. §. VI. A. DE HAEN *Rat. Medend.* Part. IV. Cap. III. §. I. cum Part. XI. Cap. IV. §. VII. &c.

(*p*) *Lib. cit.* pag. 279 & ſeq.

græna vertoonde zich in den uittermaaten gezwollen *teſticulus ;* eene gewenſchte *ſuppuratie* volgde 'er op, met eenen doorgaanden *fiſtul* door het lichaam van den *teſticul ;* en niettegenſtaande deeze zwaare toevallen, genas de lyder volkomen van dit zyn ongemak, onder het inwendig gebruik van ruime giften van den *Cortex Peruvianus*, en uitwendig een gelyk ſoort met *Aqua Calcis ;* zoo dat hy in vier weeken geneezen naar zyn huis ging. Ik ontmoette hem vier jaaren na deeze gedaane *operatie*, onderzoekende, hoedanig het met zyn voorig ongemak geſteld was ; en bevond, dat geen nieuwe opzetting tot dien tyd zichtbaar, maar in tegendeel de deelen in eenen natuurlyken ſtaat waren. — De andere van eene aftapping door den *Troicart ;* welk geval van verſcheidene kundige lieden voor een *Scirrhus* of *Sarcocele* was aangezien. Door de gemaakte opening ontlastte zich omtrent een half pint troebel vogt, waar op bloed volgde. Of eenige drukking, dan of de ongeſteldheid van den *teſticul*, hier toe aanleiding gegeeven hebbe, onderwinde ik my niet te bepaalen. — Weinige dagen na de gedaane *operatie*, werden de toevallen van pyn, ontſteeking, zwelling en koorts aanmerklyk ; zoo dat de *teſticul* de grootte van een kinder-hooft byna evenaarde. Alle verkoelende middelen werden in het werk geſteld, om de gevreesde gevolgen te bedaaren : terwyl met zagte *Eccoprotica* behoorlyke ontlasting

ting bezorgd werd. 'Er deeden zich goede teekenen van *reſolutie* in de *Urine*, met behoorlyk *ſediment* op; hoewel de pynen in het beledigde deel, vooral des nachts, ondraagelyk waren, welke met zagte *Anodyna* werden tegengegaan. Op het gezwel werden uitwendig pappen gelegd, waar in eene goede hoeveelheid *G. Galbani*, in azyn ontbonden, gedaan werd; met deeze uitkomst, dat de lyder van gelyken in vier weeken herſtelde, tot heden geene nieuwe *Hydrocele* bekomen hebbe, en reeds Vader van twee Kinderen geworden zy. — Geene onduidelyke bewyzen voor het gevoelen van den Heere SHARP, dat zekere ſoort van *Hydrocele*, haar oorſprong uit den *Teſticulus* zelven neeme. —]

6. De *Fluor albus* verouderd zynde, is van eene moeilyke geneezinge. Herhaalde purgeermiddelen, geduurende een maand lang, worden tegen dit laſtige ongemak, boven andere middelen aangepreezen (*q*). De *Ipecacuanha* kan hier ook haar nut te wege brengen. Ganſche Verhandelingen zyn over deeze kwaale geſchreeven (*r*). Onmogelyk is het, die alle aan te haalen, of den zaakelyken inhoud daar van mede te deelen. De voornaame geneezing beſtaat in

(*q*) R. A. VOGEL *Acad. Prælect.* pag. 284.

(*r*) MANGETI *Bibliotb. Med.* Tom. II. pag. 887. & ſeq. F. HOFFMANN Tom. III. pag. 351. & ſeq. RAULIN *Traité des fleurs blanches, avec la méthode de les guérir*, Paris 1766.

in afleidingen te maaken, de vogten te verbeteren, en de verſlapte deelen te verſterken: waar toe *Balſamica*, uit *Myrrha*, *G. Laccæ* (*s*), *Balſam. racazira* (*t*) en *Peruvianus* (*u*), het *Pulvis ſpecierum diacretæ* MYNSICHTI, met den *Cortex Peruvianus* (*v*); zonderling de *Balſamus Pareiræ bravæ* van A. HELVETIUS worden aangepreezen (*w*). Onder de enkelvouwdige kunnen de Kreefts-oogen, het wollige of het binnenſte van de Orange-ſchillen, de Salie en Kruis-en-munt (*x*), en ook Doove Netels, *Urtica mortua ſeu Lamium* (*y*), mede worden opgeteld.

7. Van eene langzaame geneezing zyn insgelyks de zoogenaamde *Ulcera cacoetha*, in de beenen: welke zelden ſlaagt, ten zy het ligchaam door algemeene middelen verbeterd, en de vrye bloeds-omloop in de ingewanden geregeld, of door bekwaame afleidingen geholpen worde; naardien de grond van deeze kwaalen, buiten het hangen over de ſtoelen enz. doorgaans na het ophouden der *menſtrua* ontſtaat (*z*). —

Voor

(*s*) BOERHAAVE *Elem. Chemiæ*, Tom. II. pag. 230, 231.

(*t*) *Act. Phyſ. Med.* Vol. I. App. pag. 123.

(*u*) F. HOFFMANN *de Balſamo Peruv.* §. 27. Oper. Supplem. Tom. I. pag. 740. cum *Tinct. martis* ZWOELFERI.

(*v*) R. A. VOGEL *loco citat.*

(*w*) *Verhandeling over de gemeenſte Ziekten*, bladz. 87. cum LOCHNER *l. c.* pag. 54.

(*x*) LINNÆI *Amœnit. Acad.* Vol. VII. pag. 291.

(*y*) R. A. VOGEL *Hiſtor. Mater. Med.* pag. 136.

(*z*) Conf. F. HOFFM. Tom. IV. pag. 333. §. x.

Voor het overige komen hier alle zulke middelen te pas, welken de verbetering der weivogten, de verſterking der vaste deelen, (waarby het bezorgen van een vast *cicatrix* dient in het oog gehouden te worden,) geſchikte afleidingen, en eene evenmaatige beweeging der vogten ten doele hebben: waar toe welbereide *Mercurialia* en *Antimonialia*, benevens *Alterantia & Corrigentia Balſamica* dikwyls den meesten dienst doen.

8. Tegen de *Uteri prolapſus* kan men behalven algemeene en verbeterende middelen, waar onder uitwendige verſterkende ſtoovingen en rookingen (*z*) behooren, de Verhandelingen over de *Peſſaria*, van de Heeren TH. SCHWENKE (*a*), en P. CAMPER (*b*), zelve inzien.

9. Ter geneezing van de *Engelſche Ziekte*, zal men onder genot van eene zuivere, drooge of opene lucht, by het gebruik van koude baden, over deeze ziekte licht genoeg ontfangen, en het geneeskundig beſtuur, in onderſcheidene omſtandigheden, by de aangeweezene Schryvers (*c*) genoegzaam kunnen afneemen.

10. Uit

(*z*) SYDENHAM *Oper. Univ.* pag. 599.

(*a*) *Hollandſche Maatſchappye*, V. Deel, bl. 206.

(*b*) *Voorrede voor den Tweeden Druk van* F. MAURICEAU, bladz. 64. ——

(*c*) SYDENHAM *l. c.* pag. 621. BOERHAAVE *Aphorism.* 1489. VAN SWIETEN Tom. V. pag. 615. —— R. A. VOGEL *Academ.*

10. Uit overweeging van den byzonderen aart der Winter-handen en Winter-voeten (§. CC.), moeten de hulpmiddelen uit ontſpannende, doorſtraalende en geneezende beſtaan. — TISSOT heeft 'er in het breede over gehandeld, by wien men de noodige raadgeevingen in alle haare omſtandigheden nagaan kan (*d*). — Onder de middelen, die aan het eerſte oogmerk voldoen, zyn de *Olea Palmæ*, *Papaveris albi*, *Ceræ* (*e*) enz. geenen van de minst-vermogenden. Ter voorkominge van dezelven, kan een aftrekſel van verſch gedroogde Raket (*Eruca*) op witten wyn, waar mede de handen en voeten gewasſchen worden, zeer dienſtig zyn: doch wanneer de doorſtraaling reeds in zweeren opgebrooken is, komen verwarmende Balſems, waar onder genoegzaamen *Terpentyn* zyn moet, voornal in aanmerking (*f*). — Voor die het doorſtaan kunnen, is de *Spiritus ſalis*, even als in het bevriezen der deelen, in zeker ſoort deezer ziek-

Prælect. pag. 551. A. DE HAEN *Rat. Medendi*, Tom. IX. pag. 248. ROSEN VAN ROSENSTEIN, XXII. Hoofdſt. BUCHAN, bl. 653. waar van de voornaamſte op Zuurbreekende, Staal, en maag en ingewanden verſterkende Geneesmiddelen nederkomen. De Meekrap ſchynt hier van zonderling vermogen: men denkt het zelfde van de *Britannica*; en onder de *ſpecifique* middelen tegen deeze, worden de *Sarſaparilla* en *Rhabarber* genoemd. R. A. VOGEL *Hiſtor. Mat. Med.* pag. 47.

(*d*) *Raadgeeving* enz. §. 495. pag. 471.

(*e*) BOERHAAVE *Element. Chemiæ*, Tom. II. pag. 157.

(*f*) De *Balſamus Locatelli* kan in ſommige gevallen ook van nut zyn. —

ziekte, vooral in de Winter-hielen, ſomtyds goed (*g*). — Allereenvoudigst bediene men zich in deeze gebreken, wanneer die nog niet open zyn, van een doorgeſneden Citroen over dezelve gewreeven; en wanneer 'er reeds opening is, gebruike men het uitgeperste ſap, met gelyke deelen Olyf-olie. Een pap van Aardbeijen in den zomer op die deelen gelegd, zoude, volgens den Schryver van den *Arts*, deeze ongemakken den volgenden winter draagelyker maaken.

§. CCLXI. Beter is het den wreeden Kanker, uit verſchillende oorzaaken (§. CCI.) voortgebragt, te verhoeden, dan gepaste geneesmiddelen aan de hand te geeven, voor eene kwaal, die als nog onder de ongeneeslyke gerekend wordt, en die van alle tyden de Geneesoeffenaars heeft bezig gehouden. Ter afweeringe derzelve, dient men vroegtydig op de aangeweezene oorzaaken agt te geeven; en de beginnende verſtoppingen in de klieren, volgens de algemeene aanwyzingen (§. CCXL.), naar omſtandigheden van zaaken tegen te gaan. — Dan, de verſtopping zoo groot zynde, dat de eerſte oplosſing te kort ſchiet, zoo ontſtaat allengskens dit gebrek, het welk, of tot eene onoplosbaare verharding, of eigenaartige ontbinding en

(*g*) *Recueil Periodique &c.* Tom. VI. pag. 156.

en verrotting in eene opene zweer eindelyk overgaat; naar eenige gelykheid der bloedige aderen met een kreeft, van ouds *Kanker* genaamd. — Overboodig zoude het zyn, verschooning te vraagen over eene gebrekkige opgaave van geneezen, die zoo lang het voorwerp van onderzoek geweest zy. Ik zal het voornaamste der meest beproefde waarneemingen kortelyk voordraagen, en het onderzoek daar van aan den weetgraagen Leezer overlaaten.

I. Onder de enkelde Geneesmiddelen zyn van verre tyden de *Geranium* (*h*), *Phyllandrium* (*i*), *Belladona* (*k*) en *Cicuta* (*l*) in ge-

(*h*) Groote verligting voor den Kanker in de borst aanbrengende. BOERHAAVE *Hiſtor. Plantar.* pag. 347.

(*i*) *Ibidem*, pag. 94.

(*k*) T. LAMBERGEN, *Ephem. perſanati carcinomatis*, Gron. 1754. *Comment. de reb.* Vol. IV. pag. 261. & Annotat. p. 263. ut & Vol. VIII. pag. 654. in Annot. cum Vol. XI. pag. 652. onder de gedaante van een zamengeſtelde *Tinctuur* met Kruis en munt en Saffraan. *Journal de Medecine*, Tom. XIV. p. 11. *Uitgezogte Verband.* VI. Deel, bl. 315 enz. cum R. A. VOGEL *Acad. Prælect.* pag. 636, 637.

(*l*) Om alle de lotgevallen van de *Cicuta* op te haalen, zoude ik een geheele Verhandeling moeten ſchryven. De Waarneemingen hier over door den Heer STÖRK zelven uitgegeeven, zyn bekend; als mede die van MOLINARIUS, van EHRHART, van LE MONNIER, van LANGE enz. En het ontbreekt hier zoo weinig aan voor- en tegenſtanders, als doorgaans het lot van nieuwe geneesmiddelen is, waar aan men te veel wil toeſchryven, gelyk uit de twee laatſte Verhandelingen en de *Epiſtola* A. DE HAEN *de Cicuta ad* B. L. TRALLES blykt. — Wie 'er meer van begeert, die leeze de *Uitgezogte Verhandelingen*, de *Commentar. de reb. &c.* en de *Geneeskundige Bibliotheek* van den Heere E. SANDIFORT enz. — Intus-

gebruik geweest. De *Phytolacca* (*m*) en *Carduus tomentoſus* (*n*) worden voor *Specifica* tegen deeze ziekte gehouden. — De Hoogleeraar DE HAEN genas een Kanker in de borst van eene Vrouw, die, na vier jaaren geſlooten geweest te zyn, eindelyk in een open Kanker overging, door het beſtendig gebruik van den *Cortex Peruvianus*, met een weinig *Campher* (*o*). — Verſcheidene goede waarneemingen zyn 'er door het uitwendig gebruik van het ſap van geele Wortelen medegedeeld (*p*); en wat 'er noch voor

Intusſchen kan men niet ontkennen, dat 'er goede geneezingen met dit middel gedaan zyn, gelyk ik zelve in drie Lyders, een met eene *Ranula*, een met een knobbelachtig Uitwas aan het Tandvleeſch, en een met *Scrophuls* heb mogen zien; en veele Waarneemingen getuigen geeven, dat waare Kankers door deszelfs aanhoudend gebruik geneezen zyn. Men heeft lang in twyffel geſtaan, of alle opgegeeven gevallen waare Kankers waren: en wanneer de geneezing mislukte, of men de echte *Cicuta* gebruikt had. Het eerſte moesten de getrouwe Waarneemingen beſlisſen; het ander de eige toediening van het zelfde middel, dat de Heer STÖRK in gebruik had. Dit laatſte heeft echter in de *Nederlanden* niet altoos, en verre den minſten tyd, aan de verwagting beantwoord, gelyk men uit het VI. Deel, bladz. 463. van de *Uitgezogte Verhandelingen* kan afneemen. Dat 'er echter overal niet dezelfde *Cicuta* gebruikt wordt, ziet men by CRANTZ, *L. c.* Tom. III. pag. 59.

(*m*) R. A. VOGEL *Hiſt. Mat. Med.* pag. 47. & 118. *Nov. Litteraria Götting.* 1752. num. 26. pag. 254. *Commentar. de reb. &c.* Vol. I. pag. 334.

(*n*) *Ibidem*, pag. 47 & 161.

(*o*) *Rat. Medendi &c.* Part. III. Cap. V. pag. 211.

(*p*) *Geneesk. Bibliotheek*, IV. Deel, XIV. bl. 194. [Voorleeden jaar heb ik gelegenheid gehad dit middel op een kankeragtige borst te beproeven, en bevonden, dat, offchoon

voor eenvouwdige middelen tegen dit doodelyk ongemak zullen bekend worden, kan de bevinding, door getrouwe waarneemingen gesterkt, alleen beslisſen. — Ten minſten was de Heer CRANTZ niet vreemd van de gedagten, dat 'er zoodanig een vermogen in de gewoone Tuinkervel ware (*q*). — In de *Gentleman's Magazine* (*r*) heeft men de bereiding van een middel uit Zuuring (*Acetoſa hortenſis*) en ſtinkende Gouw (*Chelidonium majus*), en een ſoort van Limoenen (*Perlimon*), enz. bereid. — THEDEN heeft eene Waarneeming medegedeeld van eenen open Kanker, door eene *diæta Vegetabilis*, herhaalde ontlastingen met *Tamarinden*, in wei van melk ontbonden, en door het uitwendig gebruik van het *Oleum Myrthæ per deliquium*, gelukkig volbragt (*s*). — RUMPELT genas op het gebruiken van een *Decoctum ligni Guajaci* en *Corticis Peruviani*, *Liquor. anod. miner.* HOFFMANNI, en *Laxantia Antiphlogiſtica*, een Kanker in de borst. Dit zelfde vogt, van buiten opgelegd, vermeerderde de pynen; waarom 'er, ter zuiveringe van de zweer, eene ont-

het zelve geene volkomene geneezing aanbragt, de Kanker nogthans zagter wierd, en 'er een goede witte etter in de zweer geformeerd wierde.]

(*q*) *Lib. citat.* Tom I. pag. 22.

(*r*) For the Jear 1754. Vol. XXIV. pag. 316. vel *Comm. de reb.* Vol. V. pag. 443 & ſeq.

(*s*) *Neue Bemerckungen und Erfarungen enz.* bl. 197. *Comm. de reb.* Vol. XVIII. pag. 616.

ontbinding van den *Lapis medicamentoſus*, uit *Vitriol. Aluin* en *Nitrum*, met gewenſcht gevolg werd opgelegd, welks vermogen daar naa door het *Elixir acidum* DIPPELII aangezet werd: in de wond deede hy warm Vitriool-water, en het geval herſtelde binnen vier maanden (*t*). — Men heeft nog eene eenvouwdige geneezing door het drinken van Kalk-water te wege gebragt (*u*). Het middel van G. M. QUADRIO (*v*) ſcheen mede eenvouwdig, en naar gisſing uit Teer-water te beſtaan [*]: gelyk men over het uitwendig gebruik van de *Campher* (*w*), en van het *Alumen crudum* (*x*), in

(*t*) *Dresdniſcher Magazin enz.* I. Band, bladz. 135. vel *Commentar. de reb.* Vol. XIII. pag. 462. *Geneeskundige Bibliotheek*, IV. Deel, bladz. 184.

(*u*) *Diſſert. Inaugur. de curatione Cancri occulti & aperti per aquam calcis vivæ potam præſtita*; *Præſide* R. A. VOGEL. *Reſp.* G. M. H. BAUMBACH. *Geneesk. Bibliotheek*, IV. Deel, bladz. 95. enz.

(*v*) *Nuovo methodo per curare ſecuramente ogni canchero coperto e ſpecialmende le ghiande ſcirrhoſe delle mammelle, e di altre parti di corpo.* Venez. 1750. cum *Commentar. de reb.* Vol. I. pag. 137. præſertim 139.

[*] In de *Gazette de la Haye, du 5. Nov.* 1777. n. 133. heeft men twee gevallen gemeld van een Herder en een Meisje uit de *Parochie* van *Corbeilcerf*, die, door het opleggen van *Tarc*, (een foort van Teer,) van verouderde Kankerachtige gebreken geneezen zyn. — De Heer LYONNET in *'s Hage* bezit een Pleister, die zyn Wel Ed. *gratis* geeft, waar mede veele verouderde *Schirri*, noch niet in open Zweeren opengegaan, volgens zyn Ed. bericht, geneezen zyn.]

(*w*) *Recueil de Pieces, qui ont concourru pour le prix de l'Academie Royale de Chirurgie*, Tom. II. pag. 234.

(*x*) *Recueil Periodique &c.* Tom. IV. pag. 457.

in de aangeweezene plaatſen breedvoeriger verſlag bekomen kan. —

II. Aan meer zamengeſtelde middelen heeft het insgelyks niet ontbroken : en, wie maar eenigermaate in de ſchriften der *Alchemisten* bekend is, weet, dat ze zoo wel een vermogen tegen den Kanker in hunne middelen achtten gelegen te zyn, als zy die nuttig en heilzaam oordeelden in de *Podagra*, Kinderpokjes, en andere kwaadaartige Ziekten. — Van welken ouden gebruik de *Mercurialia* in deeze ziekte zyn, is over bekend. De *Antimonialia* zyn niet min onbeproefd gebleeven. — BASILIUS VALENTINUS prees zyn *Balſamus Antimonii* (*y*) hemel-hoog : de Heer JACOBI verbeterde die naar zyne meening (*z*) ; en de Heer J. H. LANGE (*a*) prees een andere, van dien zelfden Scheikundigen, uit drie onçen Olie van St. Jans-kruid (*Hypericum*), anderhalf onçe Olyf-olie, en drie onçen Vitriool-olie, met water verdund, aan. — M. X. DE MARE heeft een middel gemeen gemaakt, uit Yzer en *Sal*

(*y*) *Curr. Triumphal.* ed. KERKRING, pag. 242.

(*z*) *Nov. Act. Phyſ. Med.* Vol. I. pag. 236. vel *Comment. de reb. &c.* Vol. VII. pag. 133. Dit middel heb ik echter vrugteloos zien gebruiken in een *Carcinoma* van de ganſche buiten-dye.

(*a*) *Miſcellæ veritatis de rebus medicis*, pag. 9. Luneb. 1774. vel *Comment. de reb. &c.* Vol. XX. pag. 133, 134.

Sal Ammoniac enz. bereid (*b*): N. G. PALUCCI van gelyken, 't welk hy *Unguentum helcoticum* noemt (*c*), en waar van N. PAROLINI (*d*) gewaagt een Kanker in de linker borst mede geneezen te hebben. — AKENSIDE bragt eenige gevallen te recht, die niet verouderd waren, en in welke de verzweering nog niet begonnen, of zich verre uitgeſtrekt had, door het gebruik van eene maatige gifte van den *Mercur. ſublim. corroſiv.* het *Extr. Cicutæ*, en den *Cortex Peruvianus*; welke middelen in verouderde kwaalen, en alwaar groote gedeelten van klier- of vleeschachtige zelfſtandigheden weggeknaagd en geſmolten waren, weinig hebben uitgevoerd (*e*). Eene ganſche behandeling van dit gebrek, tot vier ſoorten gebragt, kan men by J. BURROUWS (*f*), en eene andere van P. F. GMELIN (*g*), [be-

(*b*) *Tract. Medico-Chirurgo-Chemic. de Cancro & ſpina ventoſa curabilibus per medicamentum hactenus ſecretum nunc communicatum*, Viennæ 1767. vel *Comment de reb. &c.* Vol. XV. p. 449. *Geneesk. Bibliotheek*, VII. Deel, bl. 815.

(*c*) *Saggio di nuove oſſervazioni e ſcoperte* &c. Firenze 1768. vel *Comment. de reb.* &c. Vol. XVII. pag. 85. pr. 87.

(*d*) *Relazione della portentoſa guarigione di un cancro exiſtente nella mamella ſiniſtra* &c. vel *Comment. de reb.* &c. Vol. XVIII. pag. 122.

(*e*) *Medical Transact.* Vol. II. pag. 64. *Commentar. de reb.* Vol. XV. pag. 199. *Geneesk. Biblioth.* IX. Deel, bl. 16.

(*f*) *A new practical Eſſay on Cancers*, Lond. 1767. vel *Comment. de reb.* &c. II. Dec. Supplem. II. pag. 239.

(*g*) *Specifica methodus recenſior, cancrum ſanandi, circa hiſtoriam, analyſin chemicam & medicam*, HALL. *Disput.* Vol. VI. Disp. CCI.

[benevens het voortreffelyk Vertoog over het zelfde onderwerp van den Heere B. PEYRHILHE [*h*] opflaan. — De Heer J. M. GAMET, heeft in zyne *Theorie nouvelle, ſur les Maladies cancreuſes & nerveuſes*, Paris 1772. mede een nieuw middel voorgeſteld; het welk, volgens *advertentie* van de *Haagſche Courant*, van den 12. Mey, in *'s Hage publicq* verkogt wordt. —]

III. De *Bagynen* te *Rees* hebben 'er een byzonder middel toe (*i*). Men onderzoeke op den raad des Heeren DE MAN het zelve, en beproeve de mogelykheid, om verouderde knoest en kanker-gezwellen tot etterwording te brengen, waar van twee gevallen aldaar worden mede-

[*h*] *Diſſertatio Academica de Cancro*, Antverp. 1775. zynde dit de Prys-verhandeling van de *Academie* der Weetenſchappen te *Lions*, op den verdubbelden Prys van 1200 *Livres* goedgekeurd. — Uit deeze Verhandeling blykt de mogelykheid van geneezing door etterwording, boven in den text en in de noot (*k*) aangeroerd;) als mede het nut van het ſap van geele Wortelen en den *Cortex Peruv.*: terwyl het voornaame der herſtelling beweezen wordt in het *Gas Sylveſtre*, of de vaste lucht, (vergeleeken met de *Epicriſis*, boven pag. 746. en de waarneeming van G. BARBANSON by PRIESTLEY, *Proeven en Waarn.* enz. §. LXXV - LXXXIV. Amſt. 1778. bladz. 429.) gelegen te zyn. Waar uit men eenigſints afneemen kan, welke middelen met de meeste vrugt tegen den Kanker dienen aangewend te worden; het zy om de gebrekkige gisting op te wekken, of de al te ſterke te maatigen: waar toe veele der opgemelde middelen in hunnen kring werken kunnen.]

(*i*) *Hollandſche Maatſchappy der Weetenſchappen*, XV. Deel, bladz. 183.

medegedeeld (*k*). — Eene zonderlinge geneezing, door het zuigen van Padden op eene kankerige Borst geplaatst, vinde ik onder myne ingekomene Berigten (*l*). — Men heeft ook ge-

(*k*) In de aangehaalde plaats, bladz. 187-191. [Liet de plaats het toe, ik zoude gelegenheid hebben, om verſcheidene gevallen van verouderde *Scirrhi*, door het beſtendig dekken met een *Emplastrum* RUSTINGI tot *ſuppuratie* overgegaan, hier by te brengen. — Het geen ik nu alleen ophaale, om de mogelykheid van het boven-aangepreezene eenigermaate te helpen toeſtemmen. —]

(*l*) Eene arme Vrouw by *Hungerfort*, die ſedert veele jaaren met een verouderden Kanker in de borst bezet was, werd door een gemeen man van de nabuurſchap geraaden, indien zy gebruik van Padden wilde maaken, op die wyze, welke hy haar zoude aanduiden, dat zy haare gezondheid of herſtelling konde wederkrygen. Zy, hieraan gehoor geevende, plaatste, in gevolge van dien raad, 8 Padden, in netel- of kamerdoek omwonden, op 8 opene zweeren, welke zy in de borst had. De Padden hechtten zich aan dezelve, even als Bloedzuigers; zoogen bovenmaate; en, na dat ze haar genoegen hadden, lieten ze los van de borst, en ſtierven, ſchynende het zeer kwaad te hebben. De Padden hadden geen de minſte pyn aan deeze Vrouw veroorzaakt: in tegendeel verminderden de ſmerten van het eerſte oogenblik der aanlegginge; en, na dat het zelfde hulpmiddel tot 15 ryzen herhaald was, onder welke 'er 120 Padden waren omgekomen, begonden de zweeren zich te geneezen; de borst bekwam haare voorige gedaante; en de Vrouw heeft, ſedert dien tyd, zich zeer wel bevonden. Verſcheidene andere menſchen hebben de proef hier van genomen, met de allergelukkigſte uitkomst. [Dit zelfde kon mogelyk met Kikvorſchen of Bloedzuigers, enz. worden beproefd, om de algemeene vrees der menſchen, vooral van Vrouwen, tegen de Padden te beneemen. Daar misſchien het eenvouwdige van deeze geneezing alleen gelegen ligt in de *rarefactie* van de lucht, in de opeengepakte verharding, die door de beweeging van de zuiging verbeterd wordt; overeenkomende met de waarneemingen en bevindingen, die hier van op dit onderwerp zyn voorgedraagen.]

getracht den Kanker te doen uitvallen; hoedanig de heelwyze van M. GUY in *Engeland* is; van GATAKER (*m*) wel hevig doorgeſtreeken, doch door hem zelven wederlegd (*n*).

IV. De Water-kanker in den mond is van een *ſcorbutiquen* aart (*o*), en wordt door een mengſel van twee deelen Roozen-honing, en één deel *Spiritus nitri dulcis*, bekwaamelyk geneezen (*p*). —

§. CCLXII. De Beroerten (§. CCII.) zyn allerwegen zoo omſtandig beſchreeven, dat ik de moeite verlooren achtte daar van eenige aanhaaling te doen. — In het gemeen moet men de geneezing naar derzelver onderſcheiden aart, van heete of bloedige, en koude of ſlymige, inrichten. In deeze minder, in geene ruimer aderlaatingen toedienen: in welke die zoo dikwyls, en zoo kort op den anderen vereisſchen in het werk geſteld te worden, dat 'er eene genoegzaame ontlasting geſchiede, ten einde de drukking op de hersſens worde geweerd. In beide

(*m*) *Eſſays on Medical Subjects originaly printed ſeparately* &c. Lond. 1764. pag. 12. *Geneesk. Bibliotheek* I. Deel, bl. 118.

(*n*) *The Answer of* R. GUY &c. Lond. 1764. *Geneeskundige Bibliotheek*, op de aangehaalde plaats, bl. 123-125. en *A ſelect. number of Scirrhous and Cancerous Caſes* &c. Lond.

(*o*) VAN SWIETEN, Tom. I. pag. 749. 766.

(*p*) TH. SCHWENCKE, *Schets der Heelmiddelen*, IX. Hoofdſt. bladz. 70.

beide de gevallen dient eene konſtige, of door de natuur verwekte *Diarrhœa* te volgen, zal men zich met vrugt eenen goeden uitſlag belooven (*q*).

§. CCLXIII. De *Hæmiplegiæ* en Lamheden moeten mede naar hunne byzondere oorzaaken worden behandeld: en naardien de Wormen zoo menigvuldig onder de ziekten van het Vaderland zich vertoonen, en deeze ongemakken ſomwylen als gevolgen daar uit voortkomen; zoo moet het byzondere, de *potentia animata* betreffende, wel worden gade geſlaagen. In koude gevallen kunnen *Acria irritantia* boven *Refrigerantia* den voorrang hebben, in welke *Vomitoria lenia* (§. CCXLVII.) van gelyken van groote nuttigheid kunnen zyn, die in de eerſte veeltyds nadeel toebrengen, ten zy het bloed door noodige aderlaatingen eerst genoegzaam ontledigd zy. Hoe men verſcheidene ſoorten van *Paralyſes* beſtuuren kan, is uit F. HOFFMANN (*r*), VAN SWIETEN (*s*), ELLER (*t*), TISSOT (*u*) en anderen afteneemen. — Veele Proeven zyn 'er

(*q*) Conf. R. A. VOGEL *Academ. Prælect.* pag. 461.

(*r*) Tom. III. pag. 198 ſeq.

(*s*) *Comm. ad Aphorism.* 1068. Tom. III. pag. 376 ſeq.

(*t*) *Obſervation. de cognoſcend. & curand. morb.* Regiom. 1762. pag. 305.

(*u*) *Van den Aart en Geneeswyze van verſcheide zwaare Ziekten* enz. 3. Verhand. 164.

'er met de *Electriciteit* in het werk gesteld, die nu gunstig, dan ongunstig slaagden. DE HAEN heeft 'er een reeks van Waarneemingen van medegedeeld (*v*), waar aan het op veele plaatsen niet ontbreekt. — Men vindt eene gelukkige geneezing in de *Verhandelingen deezer Maatschappy* (*w*), in welke ook eene herstelling bericht wordt van eene Lamheid, door het ryden op een wagen. —

§. CCLXIV. Gelyken verband ter geneezinge heeft in de *Epilepsiæ* plaats, als die veeltyds in de eerste wegen haare ryke baarmoeder hebben (*x*).

I. Met recht mag men tegen dit beklaaglyk toeval den arbeid der Heeren BOERHAAVE (*y*) en VAN SWIETEN (*z*), benevens veele proeven op dezelve, door den Heere DE HAEN op deeze ziekte gedaan, naspeuren (*a*); en de Werken van F. HOFFMANN (*b*), het fraaije Hoofdstuk van ROSEN VAN ROSENSTEIN (*c*), de Ver-

(*v*) *Rat. Med. variis in locis.*

(*w*) I. Deel, bladz. 385.

(*x*) *Gedanken, die heilungsart der hinfallenden sucht betreffend*, Berlin 1767. *Geneesk. Bibliotheek*, VII. Deel, bl. 511.

(*y*) *Aphorism.* §. 1080-1085. & *de Morbis Nervorum.*

(*z*) *L. c.* pag. 435-455.

(*a*) *Ratio Medendi in Indice*, Litt. E. pag. 113.

(*b*) Tom. III. Sect. I. Cap. I. pag. 13 &c.

(*c*) *Handleiding* enz. XI. Hoofdst. bl. 113.

Verhandelingen van TISSOT (*d*), van LAURENCE (*e*), van BOEHMER (*f*), en anderen (*g*), in het byzondere, dat zy bevatten, zelve onderzoeken.

II. Ten aanzien van eenige byzondere waarneemingen, komen hier in aanmerking het middel van WEISMANN (*h*), uit eene ontbinding van *Vitriolum cyprinum in Aqua pluviali*, en na de doorzyging met *Spiritus Salis Ammoniaci aquoſ. cum ſale Tartari fact. geſatureerd*; daarna met *Alcohol geprœcipiteerd*, de *cryſtallen* gedroogd, en tot eenige greinen ingegeeven. Welk middel van VOGEL *in Epilepſia chronica* genoegzaam gehouden wordt (*i*): 't geen ik wenſchte van gelyken te kunnen bevestigen. — Insgelyks een middel uit *Saccharum Saturni* & *Spir. Nitri*

(*d*) *Verhandeling over de Vallende Ziekte* enz. Amſt. 1774.

(*e*) *Prælect. Medicæ duodecim* &c. Lond. 1757. pag. 224.

(*f*) *Diſſert. de nonnullis momentis ad curationem Epilepſiæ ſpectantibus*; Præſ. P. H. BOEHMER defend. S. J. STAHL, beſtaande het middel, waar hy voornamentlyk over handelt, en by zyn Groot-Vader reeds in gebruik geweest is, uit gelyke deelen *Lumbrici terreſtr.* & *Conch. præpar.*; waar van de gifte voor een Kind van één jaar is twee greinen, van deezen ouderdom tot zes jaaren vier greinen, tot het twaalfde jaar zes greinen, en voor volwasſenen agt, tien of meer greinen enz. *Geneesk. Bibliotheek*, V. Deel, bl. 550.

(*g*) *Recueil Periodique* &c. Tom. II. pag. 403. vel *Comment. de reb.* &c. Vol. VI. pag. 79. LYSONS V. Verh.

(*h*) *De Specifico quodam antepileptico*, *Nov. Act. Phyſ. Medic.* Vol. I. pag. 277.

(*i*) *Academ. Prælect.* pag. 406.

Nitri dulcis uit den huize van *Wurtenberg Stutgard* afkomſtig, en door den Hooggeleerden Heere J. Oosterdyk Schacht (*k*) medegedeeld. — Cohausen genas een Meisje aan deeze Ziekte, door het aanhoudend gebruik van *Sapo Venetus*, in Melk ontbonden (*l*): en Hoffmann ſchreef eene Verhandeling over het gebruik der Osſegalle tegen deeze ziekte (*m*); op dat ik door meerdere aanhaalingen niet verveele.

III. Van ouds zyn onder de Planten de *Valeriana Sylveſtris* tegen deeze Ziekte, en de *Viscus querinus* beroemd geweest. De eerſte werd door het gebruik en de geneezing van Fabius Columna vermaard (*n*). — De *Viscus querinus* heeft, behalven de goedkeuring van Boerhaave (*o*), ook die van Loeseke (*p*), Bal-

(*k*) *Verhandelingen van het Zeeuwſch Genootſchap te Vliſſingen*, III. Deel, bl. 271, enz. het welk ik maar eens, doch zonder vrugt, heb zien gebruiken.

(*l*) *Nov. Act. Phyſ. Med.* Vol. II. pag. 406.

(*m*) *Abhandlungen der Kon. Schwed. Acad.* XXVII. B. bl. 325. *Geneeskundige Bibliotheek*, VIII. Deel, bl. 35.

(*n*) Boerhaave *Hiſtoria Plantar.* pag. 118, 119. Vergeleeken met de *Verhandeling* des Heeren Tissot over de *Vallende Ziekte*, §. CLIX - CLXI. by wien men verder over de *Rad. Poeoniæ*, de *Muscus*, de *Campher*, *Caſtoreum*, *Succinum*, *Aſa foetida* &c. kan nazien.

(*o*) *Ibidem*, pag. 663.

(*p*) *Abhandlung der auſerleſenſten Arzeny-middel*, &c. Berlin 1755. bladz. 420.

BALDINGER (*q*), TISSOT (*r*), DE HAEN (*s*) en anderen weggedraagen; waar by het gebruik der Orange-bladen (*t*) met recht mogen genoemd worden. — Van de *Filipendula* van BOERHAAVE (*u*), als een voornaam Geneesmiddel in die ſoort, welke uit verſlapping en verzwakking ontſtaat, aangepreezen.

IV. Onder de uitwendige middelen, is de Branding op den kruin des hoofds, van vroege dagen in gebruik geweest, een geruimen tyd wederom nagelaaten, en onlangs weder op nieuw ter baane gevoerd (*v*). — Onder verſcheidene *Epileptici* behandelde ik een Jongen, die door dit droevig toeval dikwyls hevig bezogt werd; en in den aanval van boven nedervallende, een wonde boven op het hoofd bekwam, die een half jaar met dit gevolg open bleef, dat zoo lang dezelve etter gaf, geene nieuwe toevallen vernomen wierden. —

V. De *Potentia animata*, zoo dikwyls onder de oorzaaken deezer ziekte voorkomende, moet

(*q*) *Von den Krankheiten einer Armée* enz. 1765. pag. 127.

(*r*) *L. c.* §. CLVII.

(*s*) *Ration. Medendi*, Part. V. pag. 120.

(*t*) DE HAEN *l. c.* Part. VI. pag. 305-314. TISSOT, *l. cit.* CLXX. enz.

(*u*) *Hiſtoria Plantarum*, pag. 66.

(*v*) *Idem ibidem*, Part. VI. cap. 6. *Diſſert. de Cranii uſtione Præſid.* J. P. DELIO, *Resp.* J. P. J. RUDOLPH, Erlang. 1768. *Geneesk. Bibliotb.* V. Deel, bl. 344. TISSOT §. CXCVI.

moet na derzelver byzondere aanwyzingen, op de zagtſte wyze t'ondergebragt en uitgedreeven worden; waar toe *Cinnabarina* met *Aſa fœtida*, *Terreſtria Abſorbentia*, *Filix*, *Valeriana*, *Viscus*, enz. de bekwaamſte zyn.

§. CCLXV. Om in het wyde Veld der zoogenaamde Zenuwziekten uit te weiden, zoude ik al weder de maat te buiten gaan. Tot dit oogmerk is het genoeg, het algemeene, by de Verhandeling der Eenvouwdige Ziekten te berde gebragt, aan te roeren; en de beweeging (*w*), nevens het verbeterde levensbeſtuur, zoo veel mogelyk aan te pryzen; waar door de *perſpiratie* bevorderd, en de ſpysverteering verbeterd worden: waar na verſterkende, bittere en ſtaalmiddelen, met meer voordeel kunnen worden voorgeſchreeven. Ter vervullinge van deeze bekorting, kan het voortreffelyk Werk van den Hoogl. WHYTT, meermaalen aangehaald, aan de begeerde vereiſchten voldoen, en met dat van den Heere BOERHAAVE, over het zelfde onderwerp, genoegzaamen raad aan de hand geeven. — De zoo even gepreezen Orange-bladen

(*w*) GILSCHRIST pryst het Zeilen aan, als eene beweeging, waar door alle Zenuw-ziekten, welke voortſpruiten uit eenen ſlappen ſtaat van het bloed en de eerſte wegen, kunnen geneezen worden; 't geen hy met verſcheiden voorbeelden bevestigt. — Tot deeze *exercitie* ontbreekt het in de *Nederlanden* aan geene gelegenheid.

den hebben hier mede nu en dan haare nuttigheid betoond: en de over weinig jaaren door den Hooggeleerden Heere GAUBIUS (*x*) gemeen-gemaakte *Flores Zinci*, hebben dikwyls wonderen verwekt: waar over men de aangehaalde Waarneemingen en Verhandelingen (*y*) zelve, in haare omſtandigheden onderzoeken moge.

§. CCLXVI. De geneezing der Koortſen, tot deeze afdeeling behoorende, heeft haaren grond in het beſtuur der ingewanden, in de verbetering van den belemmerden omloop des bloeds door dezelve, en in het herſtellen van het verloorene in dit noodzaakelyk levensvogt. De aangehaalde Werken (§. CCIII.) kunnen by die van ROEDERER en WAGLER (*z*), NENTER (*a*) en MEAD (*b*), hier verder licht aan toebrengen. — Ter voorkominge van de gevolgen, uit de *Pollutiones nocturnæ* ontſtaande, kan men by NENTER (*c*) en F. HOFFMANN

(*x*) *Adverſar.* &c. I. pag. 113.

(*y*) J. HART *Diſſertat. de Zinco ejusque Florum uſu medico confirmato*, Lugd. Bat. 1772. J. VEIRAC *Aanmerkingen over de Flores Zinci* enz. agter LYSONS *Verhandeling over de Campher*, enz. XII. Afdeel.

(*z*) *De Morbo mucoſo*, Sect. II.

(*a*) *Lib. citat.* Cap. XXIX en XXX. Tab. CLVII en CLVIII. Tom. III.

(*b*) *Monit. Med.* Cap. I. Sect. X. pag. 28.

(*c*) *Lib. cit.* Tom. II. Cap. XV. Tab. LXXV.

MANN (*d*) goeden raad vinden; en in verregaande verzwakkingen, die doch zelden zoo hooggaande zyn, als by de verderfelyke *Manuſtupratio*, kan men van de verſterkende middelen, door den Heer TISSOT in zyn *Onanismus* opgegeeven, gebruik maaken; waar onder de koude Baden geene van de minſte zyn.

Van de GENEEZINGE *der* ZIEKTEN *van de* ONDERSCHEIDENE JAARGETYDEN, *of de* DOORGAANDE ZIEKTEN *der* NEDERLANDEN, *enz.*

§. CCLXVII. De behandeling van de *ziekten* der *Jaargetyden*, of der *doorgaande ziekten* der *Nederlanden*, kan, volgens de opgave van derzelver gewoonen loop (§. XLVII. XLVIII.), of naar die van het *onderlinge verband* (§. CCIV.) worden medegedeeld. Het zal weinig tot de geneezing toebrengen, wat orde men in deezen houde. Het natuurlykſte en meest heerſchende zal nogthans aan deeze ſchikking bekwaamelyk den voorrang geeven, wyl het moeijelyk te bepaalen is, waar de zomer, waar de winter enz. beginnen, en dezelve veeltyds van de aanhoudende of verwisſelende luchtsgeſteldheden, aan veele veranderingen onderworpen, afhangen. Hierom

(*d*) Tom. III. Cap. XVII. pag. 359.

Hierom kieze ik de orde, in het onderlinge verband aangeweezen, vermits het voornaame, de *Nederlanden* betreffende, uit de byzondere luchtsgeſteldheid, het vermogendſte van den Dampkring, den oogst der krankheden uitmaakende, in het zelve bevat is; en de tusſenpoozende en zamengeſtelde Koortſen van hier de ruime baarmoeder verſchuldigd zyn, die de lichaamen tot de ziekten van den aannaaderenden winter, en die van het voorjaar niet min voorſchikken

§. CCLXVIII. Volgens deeze orde, doen zich dan voornaamentlyk de Tusſenpoozende-Koortſen op, waar omtrent men in het gemeen hebbe aan te merken, dat de geneezing derzelven verſchillende zy, naar dat die zich in het voor- of najaar vertoonen, door VAN SWIETEN onderſcheiden voorgeſteld (*e*).

I. Die van het *Voorjaar* zyn doorgaans van eene gemakkelyke geneezinge (§. LXIX. 2.); [hoewel die in 1776. in verſcheidene plaatſen des Vaderlands (§. LXVI*. 3. not. *b*. LVIII. 4. not. *r*.) zeer hartnekkig waren]. Men kan zich ter geneezinge van dezelven met vrugt van de waarneemingen van VAN SWIETEN (*f*), Hux-

(*e*) *In Aphorism.* 758. *Comment.* Tom. II. pag. 541 & ſeq.

(*f*) Over de *Legerziekten*, bladz. 37.

HUXHAM (*g*), TISSOT (*h*), en die van aangehaalde plaatſen (I) bedienen, en de gewoone van de meer zamengeſtelde uit dezelven leeren onderſcheiden. — Vooral houde men uit dezelven in het oog, dat de Voorjaars-koortſen doorgaans alleen verkoelende en doorwaasſemende middelen, en ſomtyds eene aderlaating (*i*), uitwyzens haaren aart (§. XLVII. 2.) vereisſchen; welke in die van het najaar min voldoende zyn: hoewel de geneezing derzelver even eenvoudig en klaar is.

II. Het onderlinge verband der zamenloopende oorzaaken in deeze, bepaalt de oorzaaken en geneezing, voornamentlyk tot de eerſte wegen. Men ſlyt dus te vergeefs den tyd, deeze ziekten door *Alterantia* te willen geneezen, die door *Evacuantia* moeten geholpen worden: te veel bekend, dan dat ik dit in het lange betoogen zoude (*k*). De goede uitkomſten hebben dit in de behandelingen deezer Ziekten in verſcheidene deelen des Vaderlands, als te *Nymegen*, *Maurik*, *Drunen*, enz. bevestigd: en het is op geen anderen voet, dat de Heeren STOK-

(*g*) *Lib. cit.* Tom. II. Cap. II. pag. 32. *Nederl. Vertaling*, II. Hoofdſtuk.

(*h*) *Raadgeeving*, enz. bladz. 257-259. 261.

(*i*) VAN SWIETEN *l. c.* pag. 552. ad §. 762.

(*k*) F. G. DE MONCHY, *Diſſertat. citat.* pag. 67. num. 5. pag. 90. num. 3.

STOKKE en anderen (*l*) de hunnen in de Landen van den HELIUS behandelden. — Men genas op deeze wyze in het jaar 1772. honderd Zieken te *Zwol*, zonder één éénigen te verliezen; en te *Amſterdam* veertig by een Volkhouder, die de kosten van den Koortsbast niet kunnende vergelden, door *Emetica* geholpen werden. Ook is het opmerkelyk, dat men vindt aangetekend: dat in de kwaadaartige Koortſen te *Leyden* in 1669. die geenen herſtelden, aan welken men Braakmiddelen had gegeeven (*m*); terwyl de meesten naar de leiding van SYLVIUS (§. LXXIII.) behandeld zynde, omkwamen: het geen door een aantal Waarneemingen zoude kunnen bevestigd worden (*n*). — Van hier dan het dikwyls mislukken van de gezegende kracht des heilzaamen Koortsbast, dewelke in de Tusſenpoozende, Gal- en Rotkoortſen, uitgenomen eenige weinige gevallen, in zwakken en anderen, waar in de voortduuring der Koorts moet bepaald worden, nadeelig bevonden wordt, wanneer de ziekte-ſtof, niet behoorlyk uitgedreeven zynde, de ingewanden tot roosachtige ontſteekingen worden aangezet; waar door veelen

(*l*) [Conf. *Hiſtor. Conſtitut. Epidem.* &c. §. XXIX. pag. 34.]

(*m*) BOERHAAVE *Hiſtoria Plantarum*, pag. 559. dewelke dit uit LINDEN aangetekend heeft, die Braakmiddelen gaf uit *Aſarum*, en zyne Lyders ſpoedig herſtelde.

(*n*) *Hollandſche Maatſchappy*, VI. Deel, §. LXVI. pag. 109 & ſeq.

len elendig kwynen, en eindelyk aan de gevolgen derzelver behandeling omkomen. In tegendeel kan die, daar het noodig is, om het ineen loopen der Koortſen te verhoeden, of waar eene geneigdheid tot verrotting plaats heeft, na de vereiſchte ontlastingen ἀνω καὶ κατὰ, van den aanbeginne gegeeven worden; wanneer die dan gewoonlyk haare heilzaame uitwerkingen betoont. — Men bediene zich dan op dit voetſpoor van deezen heilzaamen raad, dryve de bedorve Gal ſpoedig uit, bevryde de ingewanden van haare ſcherpte, en het geneegene tot verrotting; en voorkoome dus den voortgang in het bloed, tot aanſteekend en toeneemend bederf: waar uit by ontſtentenis de aart der ziekte van *tusſchenpoozende Koortſen* noodwendig in *aanhoudende* moet veranderd worden. — Intusſchen is de geneezing der tusſenpoozende Koortſen in die van den herfst, niet altoos dezelfde: als welke ook naar den meerderen of minderen trap van kwaadaartigheid moet in acht genomen worden.

1. De geneezing van de eenvoudig tusſenpoozende Koortſen is by ROSEN VAN ROSENSTEIN duidelyk en klaar beſchreeven (*o*), beſtaande in zagte *Emetica* en Laxeermiddelen met *Rhabarber*, na het afgaan der Koorts uit *Aſarum*,

(*o*) *Handleiding* enz. XX. Hoofdſt. bl. 389. Confer- & C. GIANELLA, *de Admirabili Ipecacuanhæ virtute in curandis Febribus* &c. *in* HALLERI *Diſp. Med.* Diſp. CLV. Tom. V. pag. 93.

rum, waar door zyne lyders ſpoedig herſtelden; en vervolgens in geſchikte *Digeſtiva*, uit de *Potio Riverii* enz. benevens een geregeld beſtuur, hoe zich wyders te gedraagen.

2. VAN SWIETEN heeft geleerd, dat wanneer deeze Koortſen tot in den winter voortduuren, andere middelen, dan in die van het voorjaar, vereiſcht worden; vooral, wanneer de krachten door het lang aanhouden derzelve reeds verminderd waren, en de leeftyd naar den ouderdom ſtreefde: in welke de *Contrajerva*, de *Serpentaria Virginiana*, Saffraan, en gelyke doordringende *Aromata*, het meeste nut doen. Dat in een koude en vogtige luchtsgeſteldheid *Sales Alcalini* de beste openende middelen zyn; welke in heete en galagtige geſtellen veeltyds zouden ſchaaden; waarom in deeze aan *Salia neutra*, als *Nitrum*, *Sal polychreſtus*, *Tartarus Vitriolatus*, enz. den voorrang worden gegeeven: Wanneer 'er vrees voor verrotting is, dat dan de *Acida oleoſa*, als de *Spiritus Nitri dulcis*, *Rob Sambuci*, *Ribeſiorum*, enz. kunnen vorderlyk zyn. En wanneer na heete zomers zoodanige Koortſen doorgaande heerſchen, waar by geele oogen en huid, brandige pis, benaauwdheden en ſpanningen van de boven buikszyden, eene verſtopping van de Lever, en ontaarting van de Gal aanwyzen. De afkookſels van *Rad. Taraxaci*, *Cichorei*, *Scorſoneræ*, *Graminis* enz.

met *Sal Polychreſtus* en honing, in een ruime maate tusſchen den koortstyd gedronken, gemakkelyk deeze verſtoppingen overwinnen, en gelegenheid tot de verder te volvoerene aanwyzingen geeven zullen (*p*).

3. De byzondere behandeling van de zoogenaamde *Zeeuwſche Koortſen* kan uit de boven (§. LII. not. *n.*) aangehaalde Verhandelingen worden afgeleid. Waar onder die van SMEURS haare opmerking verdient; die ten zynen tyde het *Sal Ammoniac.* (*q*), en deszelfs *Flores*, in de Anderendaagſche Koortſen aangepreezen en gebruikt heeft: waarſchynelyk ook een middel uit het *Antimonium* bereid; zeggende: „My „ is een zeker Zout (door konst uit zeker on„ volkomen Metaal getrokken) bekend, dat ik „ tot een kleine quantiteit by dit of geen Pur„ geermiddel menge, en in deezen doet zwee„ ten, in geenen wateren, en in anderen ſtoel„ gang verwekt; daar ik nu eenige jaaren her„ waarts meest alle ſoorten van *intermitteerende* „ Koortſen zekerlyk mede geneezen heb" (*r*).

Naauw-

(*p*) *Lib. citato*, pag. 543.

(*q*) Vergeleeken met de *Waarneemingen van* MUYS. By VOGEL *Hiſtor. Mat. Medica*, pag. 370. PRINGLE hield het gelyk aan den *Spiritus Mindereri.*

(*r*) Pag. 151, 153, 158. MAATS en MARGRAF [§. CCXLVII.] gebruikten die van gelyken in Tuſſenpoozende Koortſen; waar toe HOFFMANN den *Regulus Medicinal* had aangepreezen: gelyk het *Sulphur auratum Antimonii* daar algemeen voor bekend is.

— Naauwkeurig is het onderſcheiden beſtuur deezer Ziekten door den Heer DE WIND opgegeeven ; en het zamengeſtelde derzelven in de Verhandelingen van de Heeren STOKKE, PRINGLE enz. te vinden ; waar by men de gegeeven raad van den Heere J. BASTER, hoe zich van den *Spiritus Mindereri*, in de doodelyke benaauwdheden deezer Ziekte te bedienen, voegen kan (*s*).

4. De Waarneemingen van de Heeren STOKKE en PRINGLE (§. CCIV. CCV.), ons van zelve tot die der *geinundeerde* en drooggemaakte Landen leidende, kan ik alleen met een woord melden, dat de eerſte in de meermaalen aangehaalde Verhandeling van den Heer KLOEKHOF (§. LXIV.), DE MAN (§. LVII.), en de anderen boven (§. LXVIII.), meer of min behandeld zyn. Waar by men het geen de Heer PRINGLE ons (§. LVI.) heeft medegedeeld, voegen kan ; en uit deeze Waarneemingen een vry goed ſtelſel bekomen (*t*). — Intuſſchen zal zich mogelyk iemand niet ten onrechte verwonderen, dat ik de geneezing deezer Ziekten aan het onderzoek van de aangepreezene werken overlaate ; daar het nogthans by den Geneeskun-

(*s*) *Hollandſche Maatſchappy*, II. Deel, bladz. 22. [Vergeleeken met J. DACHS, *l. c.* bl. 126.]

(*t*) De geneezing van deeze Ziekten vindt men by PRINGLE, Part. II. cap. IV. §. V.

kundigen bekend is, dat de Heeren KLOEKHOFF en PRINGLE zich van aderlatingen bediend hebben; en de Heer DE MAN en anderen (*u*), dezelve in deeze Ziekte hebben afgeraaden. — Waar omtrent men aan te merken hebbe: dat 'er onderſcheid behoord gemaakt te worden tuſſchen ſtyve koelte, en eene natte en vogtige luchtsgeſteldheid: waar de menſchen woonen; als aan dyken, van het noodige beroofd; of in huizen, door water omringd, en van dezelfde noodige behoeften ontbloot; dan wel in tenten enz. gelyk de Krygslieden, aan veele ongemakken onderworpen, op den kouden, en doorgaans vogtigen grond enz., gemeenlyk van geen genoegzaam dekſel voorzien, ſlaapen moeten. Het geen in de medegedeelde Berichten, ten overvloede gemeld, is gebleeken, en uit de beſchryving van de Legerziekten van den Heere PRINGLE genoegzaam op te maaken is. — Dat boven dien verſcheidene berichten niet onduidelyk hebben aangeweezen, de geneigdheid tot ontſteeking in de eene plaats boven de andere; en dat in ſommige deezer dat verſchil in de voor- en najaars-koortſen zoo niet beſpeurd wierde, dan wel in andere. — Dat men eindelyk nog in aanmerking neemen moet het *Stationare* van de

(*u*) [Ik heb de geneezingen in de doorgaande Rotkoortſen mede zonder aderlaaten gelukkig kunnen volvoeren. confer. *Hiſtor. Conſtitut. Epidem.* &c. pag. 38.]

de Ziekten (§. LXXII*. 3.), door SYDENHAM wysſelyk aangeweezen, en in alle jaargetyden niet onverſchillig, of even het zelve, maar afhangende van de voorafgaande aanhoudende luchtsgeſteldheid; naar welke de Ziekten in het eene jaar meer dan in het ander van een *Catarrhalen*, galachtigen, of tot ontſteeking hellenden aart zyn, 't geen van de verſchillende ligging der Landen, en de byzonderheden daar aan verknogt (§. CCVI.) afhangt; en door kundige Geneesheeren naar de byzondere verſchynſelen, eigen aan deeze byzonderheden, door bepaalde kenmerken alleen is te onderſcheiden; terwyl die volgens deezen regel beter te verhelpen zullen zyn, dan dat ik door een langwylige omſchryving het zekere hier omtrent in de geneezinge opgeeve.

§. CCLXIX. De geneezing der *Febres continuæ remittentes*, *putridæ & ardentes*, is dan, volgens het verhandelde (§. CCV. 3.), van den zelfden aart, en uit de zelfde bronnen te ſcheppen; te omſtandig door dezelfde Geneesoeffenaars aangeweezen, dan dat ik den Leezer door een gebrekkig uittrekſel daar mede zoude ophouden. Behandelt men dezelve uit dat oogpunt, dan zal men onderſcheid leeren maaken tusſen *Febres Synochæ biliosæ & Synochi putridi*, door GALENUS zeer wel opgemerkt, en groote nuttigheid in de Geneeskunde hebbende: waar van de laatſte meest in

dien

dien van den *Sine apparatu primarum viarum* plaats hebben, *& per Sudores criticos, prævio rigore*, ſomtyds kunnen behandeld worden; daar de eerſten zonder ontlastingen van onderen en van boven, al heeft deeze heilzaame pooging der natuure plaats, zelden genoegzaam zyn. — Zaaken, insgelyks van te grooten uitgebreidheid, om in deeze zinſneede verhandeld te worden (*v*).

5. De geneezing van de *Febres Quartanæ Malignæ* (§. LXNIII.) is van dezelfden aart, [uit de behandeling daar van *bladz.* 182. *not. r.* opgegeeeven, overkennelyk]. De gewoone *Quartanæ* zyn zeldzaamer na eene voorafgaande goede behandeling, doch worden by gebrek van deeze, of wanneer de ingewanden reeds tot verſtoppingen zyn overgegaan, hartnekkiger en van eene langzaame geneezinge (*w*).

§. CCLXX. De *Choleræ* (§. CCVII.) van dezelfde Moeder herkomſtig, zyn ſomtyds min, ſomtyds meer aanmerkelyk. — SYDENHAM bediende zich van zeer dun vleeſchnat, of by gebrek van het zelve, van ander dun verzagtend

(*v*) [Confer. *Hiſtor. Conſt. Epid. &c.* Schol. I. & II. in *Feb. putrid.* pag. 45.]

(*w*) In dit geval kan de *Verhandeling* van J. H. SCHULZE ſomtyds van vrucht zyn. *De Mercurialium Uſu in Febre quartana ſananda*, HALLER *Diſp. cit.* Pag. 103.

tend vogt; en liet gelyke middelen, by wyze van inſpuitingen, in het lichaam brengen, om de ſcherpte door deeze verdunnende afſpoelingen te maatigen (*x*). De *Potio Riverii* met *Aqua Menthæ*, zagte *Opiata*, *Rhabarber* en *Ipecacuanha*, daar de omſtandigheden zulks vereiſchen: waar by ſomtyds eene aderlaating, en ſomtyds verſterkende roode wynen, met water verdund, van nooden zyn. — Het geen VAN SWIETEN (*y*), HUXHAM (*z*), VOGEL (*a*), en BUCHAN (*b*), op deeze Ziekte hebben aangeteekend, kan tot een volledig beſtuur van dezelve beſtaan.

§. CCLXXI. De *Diarrhœæ* van dit ſoort (§. CCVIII.) worden langs dit zelfde beſtuur veelal te recht gebragt, by de aangehaalde Schryvers in het breede na te gaan. — De Wormen, die zich doorgaans by deeze Koortſen en afgangen vertoonen, worden best onder dezelve handelwyze, voornaamentlyk op de dagen van ſcheidinge (*ad dies criticos*) uitgedreeven [*c*]. — De *Dyſenteriæ* (§. CCVII.) ſomwylen by deeze

(*x*) *Opera univerſ.* Sect. IV. Cap. II. pag. 176 cum 604.
(*y*) *L. cit.* pag. 388. en over de *Legerziekten*, bl. 56.
(*z*) *Lib. citat.* pag. 259
(*a*) *Prælect. Academ.* pag. 267
(*b*) XXXI. Hooofdſtuk, bladz. 360
[*c*] Confer. *Hiſtor. Conſt.* &c. pag. 66.]

deeze Ziekten zich vertoonende, kunnen volgens de Schryvers, die in de *Nederlanden* daar over met toeleg geschreeven hebben (§. LXIII.) behandeld worden; onder welke die van DEGNER eene uitvoerige beschryvinge van zyne geneeswyze behelsd, doorgaans met geleerde en oordeelkundige aanmerkingen gestaafd. — De Heer PRINGLE heeft veele voortreffelyke Waarneemingen over deeze Ziekte, by anderen te vergeefs te zoeken (*d*). — Intusfen komt het voornaame der geneezinge neder, op het uitdryven der bedorvene Gal door zagte braakmiddelen, waar onder boven allen de *Ipecacuanha* uitmunt (*e*), benevens *Rhabarbarina* en versterkende en pyn-stillende middelen; onder welke de *Cortex Sumarouba & Peruvianus*, *Lignum Campechense* enz. geene van de minsten zyn, die met oordeel en bescheidenheid moeten worden toegediend, in de aangehaalde Verhandelingen duidelyk aangeweezen. Waar by de Waarneemingen en Raadgeevingen van HUXHAM (*f*), VAN SWIETEN (*g*), TISSOT (*h*) enz. kunnen gevoegd worden.

§. CCLXXII.

(*d*) Vol. II. Chap. V. §. IV. pag. 27.

(*e*) Het zoogenoemde *Vitrum ceratum Antimonii* (*Hollandsche Maatschappy*, II. Deel, bladz. 22.) wordt thans meer dan voorheen min voldoende gevonden. — PRINGLE was reeds al van die gedachten: zie hem *l. c.* pag. 31.

(*f*) Tom. I. pag. 285.

(*g*) Over de *Legerziekte*, bladz. 62.

(*h*) *Raadgeeving*, §. 344. bladz. 282.

§. CCLXXII. Onder de Ziekten van deeze *Clasſe*, behoort de Geelzucht, (*Ictterus*) (§. XLVII. 4.), het zy dezelve deeze Koortſen voorafgegaan zy, of dat zy door geneigdheid of min geſchikt beſtuur voortgebragt worde. — Haare geneezing is door HUXHAM (*i*), PRINGLE (*k*), VAN SWIETEN (*l*), [en BUCHAN (*m*)], ten overvloede beſchreeven. — Dezelve beſtaat, naar de verſchillende opzichten, (om niet alles op te haalen, wat BOERHAAVE hier omtrent heeft bygebragt (*n*),) in zagte *Emetica*, *Rhabarbarina*, *Saponacea*, & *Salia media*, onder welken de *Terra foliata tartari*, de *Potio Riverii*, en andere bereidingen van deezen aart (§. CCLV. II. 1. *c.*) de voornaamſte zyn. — Somtyds worden *Chalybeata*, en weder in andere gevallen *Emulſiones refrigerantes*, of gelyke afkookſels uit verzagtende Zaaden en ontbindende Kruiden, gelyk onder deeze het Kennipzaad, de ſtinkende Gouw, Meekrap enz. beroemd zyn, vereiſcht. In welke de *Pareira brava* mede zeer gepreezen wordt. — Onder de gemakkelyk te bereidene middelen

(*i*) Tom. I. pag. 158. *Brevis Commentatio de morbis Ictericis.*
(*k*) Part. III. Chap. IV. §. VI. pag. 333.
(*l*) *Legerziekten*, bladz. 47.
[*m*] XXXVI. Hoofdſt.
(*n*) *Aphorism.* &c. §. 914 & ſeq.

len zyn de raauwe Eijeren ook van goed gebruik bevonden (*o*).

§. CCLXXIII. Het *Eryſipelas urticatum* is uit het opgegeeven verband (§. CCXII.) mede genoegzaam op te maaken, en deszelfs geneezing uit het zelve even duidelyk.

§. CCLXXIV. De Ziekten van den Winter, of de Ontſteekene Ziekten, zyn door de welbeſneedene pennen van de Heeren BOERHAAVE en VAN SWIETEN te wel beſchreeven, dan dat ik door verkorting die verminken zoude. — Ten aanzien van de onderwerpen, hebbe men te letten:

1. Op de *plaats* van het Vaderland, waar in die worden waargenomen.

2. Op het *jaar-ſaiſoen*, waar in die gebeuren, en de byzondere luchtsgeſteldheid in het zelve.

3. Op de *onderwerpen*, waar in ze plaats hebben.

4. Op derzelver *aart*, of die zuiver ontſteeken, dan van eenen *catarrhalen* aart zyn; in de veele en onderſcheidene berigten, zoo zeer

(*o*) H. LENTFRINCK *Uitgezogte Verhandelingen*, I. Deel, bladz. 152.

zeer verſchillende van elkander, aangeweezen: of wel met Wormen verzeld gaan, die het weezen deezer ziekten zeer veranderen, en de pynen door derzelver knaaging enz. verwekt, aan-mingeoeffenden voor waare ontſteekingen doen voorkomen. Naar welke onderſcheidingen, volgens den regel hier van boven (§. CCXLI.) gegeeven, het beste rigtſnoer kan getrokken worden [*p*]. — HUXHAM heeft de behandeling deezer Ziekten (§. CCXI.) naar de byzondere luchtsgeſteldheid, van goedaartiger, of meer kwaadaartiger vermogen, oplettende beſchreeven (*q*). — Men leere haaren eenvouwdigen aart uit F. HOFFMANN, NENTER, ROEDERER en WAGLER, en anderen kennen; en legge zich in het Vaderland zoo meesterlyk op derzelver geneezinge toe, als men met grond zeggen kan, dat wegens de ontſteekene Ziekten gedaan is. — Uit het even aangeweezene onderlinge verband, en de vergelyking hier van met SELLE (*r*) en HANNES (*s*), zal de byzondere geneezing niet duister te ontwikkelen zyn.

[*p*] Conf. *Hiſtor. Conſtit. &c.* SCHOL. *ad Febr. Pneumonicar. Hiſtor.* Schol. I. pag. 284.

(*q*) Men zie voornamentlyk ten deezen opzichte Tom. II. Cap. II. *Diſſert. de Pleuritide & Pleuroperipneumonia*, præſertim pag. 189.

(*r*) *Lib. cit.* pag. 140. 187. 221. 252. &c.

(*s*) *Brieffe enz. über den Frieſel*, Wezel 1770. pag. m. 10. cum P. J. BERGIUS *de Cauſis Febrium algidarum & nexu illarum cum catarrhalibus. Comment. de reb. &c.* Vol. VI. pag. 226 ſeq.

zyn. — Vooral wanneer men by dit alles ten grondſlage legge, de overweeging van den ſtaat der vaste en vloeibaare deelen, door HUXHAM zoo geneeskundig als nuttig betoogd (*t*); dan zal het verſchil ras beſlist zyn; of, en wanneer men in dezelve het bloed ontlasten moet, dan niet. En teffens uit deeze en de voorige waarneemingen, by het reeds berigtte (§. LVI*, LVII.), en de Verhandelingen van (*u*) HANNES en HUXHAM (*v*), in deeze en de voorige Ziekten (§. CCLV.), over den aart der *Petechien* en *Miliaria*, best leeren oordeelen; en uit alle deeze Waarneemingen gemakkelyk kunnen beſluiten, dat dit veeltyds doodelyk verſchynſel beter wordt voorgekomen, dan wel gelukkig geneezen: vooral, wanneer men in deeze hooggaande ontbinding van het bloed de geneezing dan nog door het *lancet* wil bewerken; die dan niet, dan door eene ruime gifte van den Koortsbast enz. te verkrygen is. — Van hier denke men andermaal, wat men van het verſchil der Aderlaatingen (§. CCLXVIII. II. 4.) te oordeelen hebbe, die van ſommigen wel in het begin deezer Ziekten; maar niet in den voortgang, zyn voorgeſteld, veel min met goed *ſucces*

(*t*) Tom. II. Cap. III. & IV. *Nederl. Vertaaling*, bladz. 34. 51, enz.

(*u*) *Lib. citat.*

(*v*) *Lib. citat.* Cap. VII. *Nederl. Vertaaling*, bl. 112.

ſucces beproefd. — En ſchoon in deeze ziekten het bederf en de ontbinding in het bloed, (door de belemmerde uitwaasſeming, de wei van het zelve ſcheidende en gruizig maakende,) tot verſlenzing en daar uit ontſtaane verrotting aanzette, zoo dikwyls boven herhaald; en van den anderen kant, in geene, door de berooving van het balſemachtige in het bloed, en de ontaarting van de Gal, de verrotting wierde aangebragt; zoo is het gevolg even het zelfde, en door gelyk te recht brengen alleen te verhelpen.

I. Ter geneezinge van de *eerſte ſoort*, die tot deeze afdeeling behoort, zal men niet zelden gelukkig ſlaagen, wanneer men met zagte afkookſels uit *Rad. Fæniculi*, *Graminis & Petroſelini*, *Herb. Parietariæ*, *Sem Pap. albi*, *Fæniculi dulcis*, *Cardui mariæ*, en ſoortgelyken met *Salia media*, *Manna* enz. van den beginne, de oplosſing door alle de wegen teffens tragt te bezorgen, om langs deezen weg eene heilzaame en ſpoedige geneezinge te bewerken.

II. In de *Anginæ catarrhales* verachte men het zoogenaamde *Westcappelſche* Boeren middel niet. Ik heb het zelve doorgaans, zoo niet altoos, zelfs in zulke gevallen, waar in de gewoone geneeswyze te kort ſchoot, heilzaam bevonden. Onder anderen in eene *Dame*, in welke de Keel, door de ſterke zwellinge der Amandelen, byna geheel toe was, en genoeg-

zaam niets doorliet : welke zich, na eenige maalen dit middel in de keel geblaazen zynde, des anderen daags zeer wel bevond (*w*). — Het geen verder de behandeling van deeze zoo-

ge-

(*w*) Het zelve is my medegedeeld door de edelmoedigheid van een aanzienlyk Heer, wiens Vader door dit middel te *Middelburg* in ZEELAND gered werd, ten tyde, wanneer anderen aan dezelve kwaal omkwamen. Waarom hy dit geheim voor een zekere somme gelds zich bezorgde. Volgens de schriftelyke opgaave beſtaat het zelve in een Poeder en Gorgeldrank. — Die van het Poeder is dus : „ Neem voor vyf grooten gebrande *Aluin*, en voor een ſtuiver geſtooten *Saffraan*. De gebrande Aluin moet gewreeven, en de Saffraan daar onder gebrooken worden. Vervolgens neemt men een zilver Pypje of penneſchacht, en brengt van het Poeder zoo veel in een derzelven, als 'er op een ſtuiver liggen kan ; de tong met de ſteel van een vork of lepel nedergehouden zynde, blaast men het Poeder in de keel van den Lyder, die geduurende vier tellens den neus en mond worden toegehouden, op dat de Poeder niet door de keel passeere. Wanneer men geen baat vindt, moet men het zelve voor de tweedemaal herhaalen. *NB.* De Patient mag niet adergelaaten worden. — Om te gorgelen, neemt men voor drie ſtuivers Boontjes Holwortel (*Ariſtolochia fabacea*), en een half pond beste *Vygen*, en kookt die in drie pinten water tot een kan : wanneer deeze quantiteit te veel is, kan men alles naar advenant verminderen." — In het gebruik van dit middel heb ik my niet zoo ſtipt aan de opgaave van het zelve gehouden; maar heb genomen *Alum. uſt.* drachm. dimid. *Croci* gr. x., en by Kinderen half zoo veel *Alum. uſt.* met één drachm. Broodſuiker. Ik bedien my van twee lange Penneſchaften in een geſtoken, en aan wederzyden open ; laate, zonder de opgenoemde *formalia* van neus en mond toe te laaten houden, of de aderlaating te vermyden, het Poeder ſchuins in de keel tegen de amandelen blaazen, en de Lyder het hoofd voorover houden ; wanneer een menigte ſlym ontlast wordt, laatende dit drie a vier maalen daags herhaalen, en ſlaage even gelukkig. Tot de Gorgeldrank neeme ik een vierendeel Vygen, en drachm. j. cum dimida *Ariſtolochiæ*, wyl het anders te bitter is. —

gewoone Ziekte in de *Nederlanden* betreft, is ten overvloede onder deezen tytel by VAN SWIETEN te vinden. — L. STOKKE ſchreef eene byzondere Verhandeling over verſcheidene ſoorten derzelven (*x*). — Terwyl die der *Anginæ malignæ & gangrænoſæ* (§. C. 3.) by HUXHAM (*y*) en TISSOT (*z*), omſtandig beſchreeven zyn.

III. De *Peripneumoniæ nothæ*, veelal met het *Catarrhale* inſtemmende (§. CCXVII.), kunnen door de middelen, boven (I.) opgegeeven, zeer verlicht worden. En gelyk in alle *Febres catarrhales*, zoo moet hier de aderlaating maatig, en niet dan in den beginne worden in het werk geſteld. De geneeswyze van SYDENHAM (*a*), (met uitzondering van te veel bloed vergieten,) van BOERHAAVE (*b*) en HUXHAM (*c*), zullen in dezelve lichts genoeg verſchaffen. De meer zamengeſtelde kunnen by SELLE enz. worden nagezien. —

IV. De

(*x*) *Berichten wegens de Keelziekten* enz. Utr. 1759. En de meermaal genoemde vertaalde Werken zullen voor den ongeſtudeerden overvloedige handleiding geeven.

(*y*) Tom. III. Diſſert. X. *de Angina maligna*, pag. 92 ſeq.

(*z*) *Raadgeeving*, VII. Hoofdſt. §. 115.

(*a*) *Oper. univerſ.* Sect. VI. Cap. IV.

(*b*) *Aphoriſm.* 873. cum VAN SWIETEN Tom. II. pag. 806.

(*c*) Tom. II. Cap. III. pag. 200.

IV. De *Catarrhi* en Verkouwdheid, zyn boven (§. CCLVII. 4. 5.), ter zyner plaatſe reeds aangeroerd; gelyk 'er van den *Rheumatismus* (§. CCLV. I.), van de *Apoplexiæ* (§. CCLXII.), van de *Hydropes* (§. CCLX.), en van de *Aſthmata* (§. CCLVI.), tot deeze *Claſſe* behoorende, is melding gemaakt.

§. CCLXXV. De geneezing der *Febres continuæ* (§. CCXVII.), waar onder de *Ephemeræ*, *Synochi ſimplices & putridæ* behooren, zyn door de Heeren BOERHAAVE en VAN SWIETEN (*d*) in het breede behandeld. Ze worden *Febres ſanguineæ* geheeten, in onderſcheidinge van de *Febres gaſtricæ* (§. CCLXVIII. II.); te recht van BALLONIUS aangemerkt (*e*), en als zoodanige behandeld; 't geen van de hedendaagſche oordeelkundige Geneesoefenaaren, ten nutte der Lyderen, is aangenomen. De *Synochi putridæ* veranderen wederom *ex apparatu primarum viarum* (§. XLVII. 4.) *in gaſtricas putridas*, en brengen, volgens haaren gemengden aart, naar de voorafgaande en bykomende omſtandigheden veelerhande gemengde ziekten voort, te wydloopig om hier alle te behandelen. — Men kan zoo wel over de eene als over de andere Vo-

GEL

(*d*) *Comment. in Aphor.* 728-745. Tom. II. p. 412-503.

(*e*) *Lib. Epidemior.* II. pag. 78. [Cum *Hiſtor. Conſtitut.* pag. 51.]

GEL (*f*) en SELLE (*g*) nazien; by welke men de jongſte Waarneemingen, uit de beste geneeskundige Schryveren verzameld, vinden zal: van gelyken die der *Febres hemitritææ*, over welke BAGLIVIUS en F. HOFFMANN goede Verhandelingen geſchreeven hebben: als mede over de zoo gevaarlyke, als zonderlinge *Febris nervea*, welker uitvoerige beſchryving de Geneeskundigen aan de gedachtenis van HUXHAM (*h*) altoos verpligten zal.

§. CCLXXVI. De *Aphthæ*, Sprouw (§. CCXIII), deeze, even als de vorige Ziekten (§. CCLXVIII.) beneven de andere uitſlag van *Petechien* en *Miliaria*, ſomtyds verzellende, zyn te omſtandig door geleerde Mannen verhandeld, om 'er iets meer, dan de aanwyzing derwaarts heen, by te doen. Ze worden mede beter voorgekomen, dan, dat men, daar zulks te vermyden is, het op deeze gebrekkige pooging der natuure laate aankomen. — Een gering doch nuttig middel, kan 'er onder anderen in een minder ſoort tegen gebruikt worden; beſtaande *ex Boracis Venet.* 3 j. *Mell. alb. uncia* j. M. om van het zelve alle uuren een eijerlepeltje te gebruiken.

THEO-

(*f*) *Lib. citat.* pag. 36. §. 49 & ſeq.
(*g*) *Lib. citat.* pag. 104. 164. 178. 196 & ſeq.
(*h*) Tom. II. Cap. VII. pag. 78 & ſeq. Van gelyken in de *Nederlandſche Vertaaling*.

THEOREMA PRACTICUM.

Niettegenſtaande zoo veele van elkanderen verſchillende voorſchikkende en bykomende oorzaaken, in zoo veele onderſcheidene lichaamen werkende, en het vermogen daar van door dezelve werkzaam gemaakt zynde; 't zy de Gal worde aangezet, de uitwaasſeming belet en bedorven, het bloed verhit, of de zenuwvogten worden kragteloos gemaakt; zoo blykt nogthans de mogelykheid, dat deeze zoo van een wykende beginſels het zelfde gewrogt kunnen te wege brengen. — Een Leerſtuk, in de Geneeskunde van de uiterſte aangelegenheid. Want, hoe zeer de bovengeſtelde waarheid ontegenzeggelyk is, en het *effect* daar zynde, de geneezing ten laatſten op het zelfde nederkomen moet, zoo blyft echter de kennis van deeze onderſcheidingen allernoodzaaklykst; naardien de aenleg van de geneezinge der ziekte, naar deeze onderſcheiding, alleen recht kan begonnen worden; en de goede of kwaade uitſlag van dit begin veeltyds afhangt. —

Van de GENEEZINGE *der* BESMETTENDE VERMOGENS.

§. CCLXXVII. De Geneezing der Kinderziekte, wegens den Koophandel enz. hier voornament-

namentlyk in aanmerking komende, terwyl die der Mazelen en het Roodvonk, of de *Febris ſcarlatina* door ROSEN VAN ROSENSTEIN (*i*) zeer wel beſchreeven, en door den Hoogleeraar DE HAEN opzettelyk (*k*) zyn behandeld, min tot dit oogmerk betrekkelyk ſchynen; zoo kan ik als nog van dit ſtuk weinig meer voortbrengen, dan ik daar van boven (§. CCXXXII.) hebbe medegedeeld. Dit is zeeker, dat de Inenting in het Vaderland voet wint, en de vooroordeelen tegen de zelve allengskens verminderen. — Dat het ook zoo min in deezen ontbreekt aan yverige navorſchingen, om de natuurlyke Kinderpokjes langs eenen gemakkelyker weg te beſtryden, als men in andere Landen, omtrent dit gewigtig ſtuk, werkzaam is. [Wordt myn wenſch vervuld, zoo hoope ik, ter bekwaamer gelegenheid, aan myn Vaderland mede te deelen, in hoe verre ik in deeze myne aanhoudende poogingen, mynen arbeid met eene goede uitkomst hebbe mogen bekroond zien; waar van, zoo in deeze, als in andere Steden van het Gemeenebest, meer dan honderd goede geneezingen bereids gedaan zyn.]

§. CCLXXVIII.

(*i*) *Handleiding*, XV. Hoofdſt. bladz. 328 enz. en XXV. Hoofdſt. bladz. 557.

(*k*) *De Febr. Diviſion.* Diviſ. VI. §. 2. p. 22. & §. 6. p. 103.

§. CCLXXVIII. Ten aanzien van de heimelyke Ziekten, zyn grootere en kleinere boeken en *periodique* geſchriften, ja zelfs nieuwspapieren, met de geneezinge derzelven opgevuld. Weinige Aanmerkingen kan ik alleen hier by voegen; te weeten: dat het middel van J. Looff (*l*) niet nieuw ſchynt; naardien het zelve reeds zoude voorkomen by Bohnius (*m*), en Teichmeyer mede van eene gelyke bereidinge gewaagde (*n*). — Dat Astruc reeds in aanmerking nam, om *Mercurialia* in eene *Gonorrhœa* toe te dienen (*o*): waar omtrent van Swie-

(*l*) *Donum Chemicum* enz. Gron. 1773. bl. 41.

(*m*) *In Diſſertationibus Chemico-Phyſicis*, Lipſ. 1696. Cap. *de Calcinatione*, pag. 336. hisce verbis: „ Pariter hujus loci „ eſt illa ferri corroſio, cum hujus laminæ mercurius ſub„ limatus inſternitur, illaque cellæ committitur, ut hujus „ concretum ſalinum, ab acris humiditate deliquescens, ſen„ ſim aliquid ſubſtantiæ metallicæ delibet, ſecumque ſub li„ quoribus rubicundi ſchemate auferat."

(*n*) *In Inſtitutionibus Chemicæ Dogmaticæ & Experimentalis*, Jenæ 1729. 4to. pag. 169. en aldaar op pag. 164. onder den titul van *Crocus per mercurium ſublimatum*. Welke Schryver beweert, dat dit *Liquor* te onrecht, een *mercuriaal* vogt wordt geacht, dat het *Acidum* van den *Mercurius ſublimatus* het yzer aangrypt, en in zich ſmelt, zoo dat de *Mercurius* losgelaaten en verleevendigd wordt. Dat zulks blykt, door het' zelve vogt door een *retort* te deſtilleeren: want dat als dan het yzer in den kromhals, op den grond, onder de gedaante van een *crocus* blyft liggen, terwyl het zuur van den *ſublimaat*, geheel overeenkomſtig aan een Philoſophiſchen geest van *Vitrioot* (*cum Spiritu Vitrioli Philoſophico conveniens*) overgaat. — Welke beide Aanmerkingen ik aan den Heer *Doctor* J. Bilderdyk, te *Amſterdam*, verſchuldigd ben.

(*o*) *De Morbis Venereis*, Tom. I. Lib. III. Cap. I. §. V. II. 6. pag. 266.

Swieten van oordeel was, dat deeze dit gebrek niet genazen; maar wel *purgantia protracta* (*p*). [Theden [*q*] genas die *Methodo Antiphlogiſtica*, door het gebruik van Poeders, uit *Terreſtria*, *Sal Glauberi* en *Rheum* zamengeſteld; eindelyk met *Balſamus copaiva*, zonder *Mercurius* te gebruiken.] De *Balſamus Racaſira* werd met eene en andere gifte meer vermogende gevonden, dan veele onçen *Balſamus copaiva* in deeze geneezing konden te wege brengen (*r*). — De behandeling door *Mercurialia* is echter verre de gemeenſte, hoewel veelen 'er dagelyks door bedorven worden! — [Houdt de nieuwe wyze, door den Heer van Wye [*s*] gemeen gemaakt, om dit gebrek door den *Mercurius ſublimatus aduſtus*, zonder ongemak, te geneezen, ſtand, dan is dezelve tot nog toe de kortſte en zekerſte van allen; waar door teffens het beruchte middel van Yvo Gaukes ontdekt is, met welke ik verſcheidene goede geneezingen op de *Lues venerea* weet gedaan te zyn. —]

§. CCLXXIX. Wegens de Watervrees zyn verſcheidene middelen aan my medegedeeld, welken der Maatſchappye worden voorgehouden, om dezelven onder de *Bylagen* te laaten plaatſen, alwaar

(*p*) *Commentar.* Tom. V. pag. 480.
[*q*] *Comment. de reb.* Vol. XXI. pag. 720.
(*r*) *Act. Phyſ. Med.* Vol. I. Appenp. pag. 123.
[*s*] *Verhandeling over eene byzondere Bereiding, en gebruik van het bytende Sublimaat*, enz. Amſt. 1777.]

alwaar dezelve by de letters C c. voorkomen. — Bekend zyn de gedrukte Voorſchriften van FRIESLAND en *Leiden;* een ander wordt 'er op de *Zwaluwe* aan gebeeten menſchen en beesten *geëxtribueerd* (*t*). [En eindelyk zag een ander het licht, door den aankoop van zyne Majeſteit den *Koning van Pruiſſen* [*u*]; het geen reeds in het gemeen ſcheen bekend te zyn [*v*].

§. CCLXXX. Over het Schurft en deszelfs behandeling, hebben PRINGLE (*w*), ROSEN VAN ROSENSTEIN (*x*), VAN SWIETEN (*y*), TISSOT (*z*) en BUCHAN [*a*] omſtandig gehandeld, by welken men de beste Geneeswyze uitkiezen kan. — [De kortſte van allen is die van het *Vitriool-zuur* [*b*], dat in weinige dagen dit lastig ongemak overwint].

§. CCLXXXI.

(*t*) Wylen de Heer C. VAN DE LEUR, in leven *Balliuw en Secretaris in de Oude Tonge*, heeft my het zelve gunſtig medegedeeld, verzekerende het onder de papieren van den Overledenen, met zyn hand onderteekend, gevonden te hebben; en dat de Familie, die dit middel debiteeren, het van deeze hand ontfangen hebben. Zoo verre de werking van het middel op de *Zwaluwe* betreft, weete ik niet, dat het gemist hebbe, [zoo lange ik de Geneeskonst in *Overflacquée* hebbe geoeffend.]

(*u*) Volgens bekendmaaking daar van den 23. Juny 1777.

(*v*) HOUTTUIN *Natuurl. Hiſtor.* I. Deel IX. ſtuk, bl. 220. van *Dr.* HARTMAN, uit de *Ephem. Nat. Cur.* 1742. pag. 325.

(*w*) Part. III. Chap. VII. pag. 144.

(*x*) *Handleiding*, XXIII. Hoofdſt. bladz. 533.

(*y*) *Legerziekten*, bladz. 83.

(*z*) *Raadgeeving*, XXVI. Hoofdſt. bl. 293.

[*a*] *Huiſſelyke Geneeskonst*, bl. 474.

[*b*] A. LENTFRINK *Uitgez. Verhandel.* I. Deel, bl. 101.

§. CCLXXXI. De Verhandelingen over de Wormen, van den Hooggeleerden Heere VAN DOEVEREN (*c*), van *Profesſor* PALLAS (*d*) van Dr. VAN PHELSUM (*e*), [en van my, met opzicht tot de Ziekten, in welke ze gevonden zynde, groote wanorders maaken,] leveren een verzameling van nuttige waarneemingen uit. ROSEN VAN ROSENSTEIN (*f*) heeft 'er een voortreffelyk Hoofdſtuk over, wel waardig geleezen te worden, waar by men VAN SWIETEN (*g*), TISSOT (*h*) en BUCHAN [*i*] voegen kan, uit welken men een vry volleedig zamenſtel zal kunnen maaken.

1. In de *Ascarides* is de *Cinnaber* met de *Rhabarber* een vermogend middel (*k*).

2. Het *Elixir Vitrioli*, de *Syrupus Helleboraſtri*, en de *Tinctura Melampodii*, zoo geen *Specifica*, zyn ten minſten vry zekere middelen tegen de lange ronde Wormen. Gelyk ten

3. De *Theriaca Andromachi*, en de *Filix* het in den volſten nadruk tegen den Lindworm zyn (*l*).

§. CCLXXXII.

(*c*) *Diſſert. de Vermibus inteſtin. præſertim Tænia*, Leid. 1752.
(*d*) *Diſſert. de infeſtis viventibus intra vivenia.* Leid. 1760.
(*e*) *Natuurkundige Verhandel. over de Wormen*, Leeuw. 1763.
(*f*) XXI. Hoofdſt. bl. 414.
(*g*) *L. c.* bladz. 101.
(*h*) *L. c.* § 409. bladz. 370.
[*i*] XLV. Hoofdſt. bladz. 424.
(*k*) *Medic. Tranſact.* Vol. I. p. 45. *Gen. Bibl.* IX. D. bl. 10.
(*l*) *Verhand. over den Lindworm*, Amſt. 1776. cum GALENI 5. Claſſ. Cap. 8. Fol. 59 c. 96 A. & A. SPIEGEL *de Lumbrico lato.*

§. CCLXXXII. De Steen thans min dan voorheen in het Vaderland kwellende, kan ik de geneezing derzelve te gereeder voorby gaan; te meer, alzoo 'er dagelyks zoo veele nieuwe middelen, tegen deeze ſmertelyke kwaale worden uitgedacht, dat ik met de optellinge daar van den Leezer verveelen zoude.

§. CCLXXXIII. — Meer zal ik van deeze geneezingen niet zeggen; terwyl myn voornaame oogmerk geweest is, het klaare en duidelyke verband van de Ziekten tot haare oorzaaken aan te wyzen; en het by alle kundigen vast ſtaat, dat de Ziekten wel gekend, half geneezen zyn. —— Behaagt deeze myne arbeid aan de Edele Maatſchappye der Wetenſchappen, opgerigt te *Haarlem*, van waar de eerſte beginſelen der gemeenſchappelyke Wetenſchappen zyn voortgekomen, zal ik myne poogingen niet te vergeefs achten ingerigt te zyn. Waarom ik deezen zwaaren, moeijelyken en gebrekkigen arbeid, met de betuiginge van mynen goeden wille en welmeenende poogingen, met deeze Zinſpreuk liefſt heb willen beſluiten.

Prodeſſe tenemur
Omnibus, at noſtris potius, Jehovah creavit
Nos, non ut ſolum nobis, noſtrisque propinquis,
Aſt aliis etiam, quam poſſumus emolumento
Simus.

Maximè PALINGENIUS.

NAA-

NABERICHT.

De woorden van CELSUS op den Tytel, en die van HIPPOCRATES, op deszelfs rugzyde geplaatst, ſcheenen de ſcheering en den inſlag te moeten uitmaaken van eene Verhandeling, welke de Ziekten van het Vaderland bevatten zoude.

Volgens deeze Vraagbaaken, moest het ontwerp gaan — over het verſchil der Ziekten, naar gelang van de Jaargetyden, en derzelver verſchillende Saiſoenen; met betrekking tot de Winden, in hunne tegenovergeſtelde hoedanigheden, van eenen warmen en vogtigen, of kouden en droogen aart, enz. welke aan deeze Landen en ſommige gedeelten derzelven meer algemeen, en aan anderen wederom meer byzonder eigen zyn. — Over den byzonderen aart der Wateren, in deeze Landen zoo zeer van den anderen afwykende: waarom de zorge in elke Stad en Plaats gaan moest over de byzondere Ligging derzelven, ten aanzien van de Winden, en van de bewerkinge der Zonne op dezelven. — Over den Aart en Natuur der gronden; of de Landen naakt, van water ontbloot, of lommerryk en vogtig, dan wel laag en zoel, of hoog en koud, gelegen zyn. —— Over de levenswyze der Menſchen, in hunne verſchillende opzichten, zoo van overvloed, als gebrek; en de heilzaame, of nadeelige hoedanigheid der gebruikelykſte voedſels; als van de Beweeging en Rust, Arbeidzaamheid en Ledigheid, met het geen vereiſcht wordt

ter verkryginge van de behoeften deezes Levens, aan zoo veele veranderingen onderworpen, en aan zoo veele gevaaren en wisſelvalligheden bloorgeſteld; en tot de wyze, hoe zich daar tegen te beveiligen; waar by de Invloed der Hemelſche Lichaamen ook zyne opmerking vorderde.

Eene naauwkeurige overweeging van deeze gewigtige waarheden, kan de nevels eener oppervlakkige beſchouwing van de Ziekten der Nederlanden (§. VIII.) best doen verdwynen; en de noodzaakelykheid eener uitgebreide Verhandeling, welke deeze opgenoemde Onderwerpen vereisſchen, die in ons Vaderland vry aanmerkelyk en van elkander zeer onderſcheiden zyn, wettigen.

De Schryver van de *Natuurlyke Hiſtorie van* HOLLAND begreep te recht, dat het Antwoord op de Vraage, door de Hollandſche Maatſchappye opgegeeven, geenzints binnen enge paalen konde beſlooten, maar op eene Stelkundige wyze moest behandeld worden (*). —— Het is ook op den raad van een voornaam licht in de Geneeskunde, dat ik aan myne Verhandeling haare tegenwoordige gedaante gegeeven hebbe. —— En wilde men den voornaamen grond van de medewerkende oorzaaken in het oog houden, dan moest alles, wat den Dampkring in deeze Landen aandoet, de eerſte en voornaamſte plaats beſlaan; en wanneer ik van ter zyden met een der grootſte Mannen in ons Vaderland, over dit gewigtig ſtuk geraadpleegd heb, zoo heb ik uit wederzydſche geſprekken altoos begreepen, dat, wanneer de invloed van deeze vermogende Verheveling het voornaame onder de hoofdoorzaak niet uitmaakte, alle arbeid te vergeefs zou zyn aangewend, om het waare doel te treffen.

Dan,

(*) III. Deel, 5. ſtuk, bladz. 1556.

Dan, om aan alle de verſchillende uitwerkingen van den byzonderen Dampkring in deeze Landen, en veele Plaatſen derzelven, naar den Raad van HIPPOCRATES, het noodige licht by te zetten, was 'er meer dan gewoone hulpe noodig (§. VI.). — Hier toe heb ik gebruik gemaakt van zeer veele Berigten, van welke ſommigen tot Spooren en Prikkels van navolging ſtrekken; en waar uit niet wel een willekeurig Uittrekſel kon gemaakt worden, zonder aan den arbeid en de verdienſten der Berichteren te kort te doen: en, of ſchoon veelen deezer Waarneemingen omſtandiger, andere wederom bekrompener zyn medegedeeld, zoo hebben zy echter haare nuttigheid gehad ter ontdekkinge van deeze en geene byzonderheden, welke zonder dezelve niet konden kenbaar worden: hoewel 'er nog een ruim Veld overblyft voor ieder Vaderlandſch-gezinde, om in zyne eigene plaatſe een volleediger Zamenſtel te ontwerpen van die verſchynſelen, welke ik, of in het algemeene, of ook in het byzondere, heb zoeken te betrachten.

Gaarne had ik den verkreegen Eerenprys willen deelen met alle die voortreffelyke en Vaderlandſch-gezinde Lieden van verſcheiden rang, ſmaak en kundigheid, welken my zoo veele nuttige bouwſtoffen hebben toegevoegd! — Dan, vermits dit niet geſchieden kan, zoo neeme ik de vryheid, hunne Naamen, volgens de orde der behandeling (§. XV.), hier te laaten volgen: 't welk ik des te gereeder doe, op dat het blyken moge, dat, het geen ik van de Natuurlyke Geſteltenisſe des Vaderlands hebbe medegedeeld, uit echte Berichten van des Kundigen, in de Plaatſen en Diſtricten, waar in zy woonden, of bekend waren, is opgemaakt.

I. *Het Bericht van de Landen van den* HELIUS, *en onder deeze dat van*

STAATS-VLAANDEREN, is ingekomen van

G. O. Rauwerts, Medic. Doctor, en Stedehouder te Hulst; medegedeeld door * *J. J. Rauwerts*, Predikant in 's Hage; en

A. Hattinga, Ontfanger van de Gemeene Middelen, en Commis van 's Lands Magazynen van Lillo en Liefkenshoek.

ZEELAND, en onder dit wegens

Middelburg, van

E. P. van Visvliet, J. U. en Med. Doct. Kiesheer enz.

Zierikzee, van

* *J. Baster*, Med. Doct. Lid deezer Maatschappye enz. medegedeeld door Mr. *A. Perrenot*, Directeur deezer Maatschappye, Raad in de Domeinen van Zyne Doorl. Hoogheid, enz.

ZUID-BEVELAND en de Stad Goes, van

Mr. *L. P. van de Spiegel*, Burgemr. deezer Stad enz.

Het *Eiland van Tholen*, van

A. D. van Casteel, Chirurgyn en Practizyn te Maartensdyk, enz. medegeeeeld door Mr. *D. J. Hutspot*.

De *Wilmstad*, van

W. van Noordt, Med. Doct. Dykgraaf enz. meedeged. door Mr. *D. H. van Nooten*, tans Raad in de Vroedschap te Schoonhoven.

Over-

Overflacquée.

Uit eigene Waarneemingen, enz.

II. *Wegens de Steden en Landen aan de* UITWATERENDE RIVIEREN; *als van*

Dordrecht en deszelfs Eiland, van

J. van Wageningen, Medic. Doctor, en van de goede Luiden van den Agten; medegedeeld door *J. F. Martinet*, A. L. M. Ph. Doctor, thans Predikant te Zutphen; en

J. T. Hooft, Koopman.

Geertruidenberg, van

. . . *Coets*, Medic. Doctor, enz. medegedeeld door *J. van Spaan*, Predikant in 's Hage.

De *Langſtraat*, van

. . . . . Med. Doctor; en

A. Q. Kolff, Secretaris van Kraajeſtein, en Subſtit. Secretaris van Middelharnis, enz.

Het *Land* van ALTENA, van

H. Kumſius, Predikant te Eeten en Meeuwen, medegedeeld door Mr. *A. N. Mollerus*, Gr. van den hoogen Raade van Holland, Zeeland en West-Vriesland.

's Hertogenboſch, van

J. J. van der Haar, Heel- en Hand-Arts, Lid deezer Maatſchappye; medegedeeld door *J. F. Martinet*, enz.; en

J. M. de Man, Med. Doct. Archiater te Nymegen.

Het *Quartier* van NYMEGEN, en de Stad op het zelve geleegen, als mede wegens het *Quartier* van MAAS en WAAL; van

J. M. de Man, enz. medegedeeld door *J. F. Martinet* enz.; en

P. N. Lotichius, Medic. Doctor.

De *Grave* en het *Land* van *Cuyk*, van

Mr. *M. C. Pasques des Chavonnes*, Amptman der Stad Grave en den Lande van Cuyk, Heer tot Humen, enz.; en

A. C. de la Gennesté, Medic. Doctor.

Van den *Gelderschen Yssel*, en een gedeelte van OVERYSSEL; en onder dit gedeelte wegens

Doesburg, van

F. D. vander Mark, Medic. Doctor. medegedeeld door *J. F. Martinet*, enz.

Zutphen, van

* *E. de Vries*, Medic. Doctor; door den zelven.

Campen, van

. . . . *de Ruiter*, Chirurgyn Major, enz. en *J. Renaud*, Walsch Predikant; door denzelven.

OVERYSSEL *geheel*, van

J. H. Stolte, Medic. Doctor, enz. medegedeeld door Mr. *A. A. van Iddekinge*, Burgemeester der stad Groningen, en *J. F. Martinet*.

Van

Van den NEDER-RHYN en van de BETUWE, van

R. G. Bartz, thans Predikant te Leerdam.

Van de VELUWE en *Veluwen Zoom*, van

J. F. vander Veecben, Medic. Doctor.

Van *Culemborg*, van

C. A. Kloekhof, Med. Doctor, Burgemeester enz. medegedeeld door Mr. *A. Perrenot*, enz.

Van het *Land* van ARKEL en de VYF HEEREN LANDEN.

Een Gezelschap van geleerde Natuuronderzoekers, medegedeeld door Mr. *D. H. van Nooten.*

Wegens *Gorcum*, van

A. Blom, Medic. Doctor; medegedeeld door *G. Kolff*, Emer. Predikant te Spyk.

Wegens *Leerdam*, van

C. P. Smitsbergen, Medic. Doctor; medegedeeld door *R. G. Bartz*, enz.

Van den ALBLASSER WAARD, van

H. Taay, Opziender over het Zegel, wegens 's Lands Collective Middelen; medegedeeld door *J. Ebbe*, Notaris in 's Hage; en

J. van Wageningen, enz.

Van den LOPIKER WAARD, het *Land* van STEIN, en den KRIMPENER WAARD; van

G. J. de Jong, Predikant te Oudewater; en

A. Ledeboer, Predikant te Haaſtrecht; medegedeeld door Mr. *D. H. van Nooten*, enz.

Nopens *Gouda*, van

P. Blaauw, Predikant aldaar; medegedeeld door *J. van Spaan*, enz. en
A. Verryst, Med. Doctor.

Van *Yſſelſtein*, van

J. E. Lyklama a Nyeholt, Med. Doctor.

Van *Schoonhooven*, van

W. van Lil, Medic. Doctor.

III. *Van de Landen tusſchen den gemeenen* MAAS *en* RHYNMOND, *en het* VLIE *gelegen, en onder deeze,*

Wegens de MAASSTEDEN; als betreffende *Rotterdam*,

S. de Monchy, Med. Doct. en Profeſſor, enz. en
* *P. Vink*, Med. Doctor, Anat. & Chir. Lector, enz.; medegedeeld door *C. C. H. Meuſchen*, Legations-Raad, enz.

Delfshaven, van

W. Servaas, Med. Doctor.

Schiedam, van

G. Soetens, Predikant, enz. en
W. M. Keuchenius, Med. Doct. Schepen en Raad, enz.

Vlaar-

Vlaardingen, van

A. van den Ham, Med. Doctor.

Maasſluis, van

J. Koole, Med. Doct. enz. medegedeeld door *J. Schim*, Lid deezer Maatſchappye.

De *Binnenſteden* enz. in DELFLAND; als van *Delft*,

W. Verbrugge, Med. Doct. præſident Schepen enz. medegedeeld door . . . *van Goens*, Collonel van de Gardes Dragonders; en

* *J. Verbrugge*, Med. Doctor.

's Hage.

Uit Verſcheidener Waarneemingen.

De *Dorpen* in het WESTLAND, enz.

Volgens opgave daar van §. LXXIII*. gedaan.

RHYNLAND, en de Steden en Dorpen, daar onder begreepen; als van *Leiden*,

C. Byleveld, Med. Doctor; en

J. le Francq van Berkbey, Med. Doctor, Hiſtoriæ Nat. Lector, enz.

De *Weteringen*, van

J. W. Bouvink, toen Predikant aldaar, thans te Voorſchooten.

Haarlem, van

J. Engelman, Medic. Doctor, Opziender van 's Lands Werken van Rhynland, enz. door Mr. *A. Perrenot*, enz.

AMSTELLAND, van

J. Bilderdyk, Medic. Doctor, Opziender van 's Lands Collective Middelen; medegedeeld door *F. Vaſter*, Inſpecteur van 's Lands Collective Middelen over het Zuider deel.

GOOILAND. *Naarden*, *Weesp* en *Muiden*, van

H. Rappardus, Predikant te Nederhorst den Berg; en
D. van Bosbuizen Craanen, Medic. Doctor te Naarden; medegedeeld door *W. de Koning*, Pred. in 's Hage.

Hilverſum en de *Oude Loosdrecht*, van

D. Vreedenburg, Chirurgyn te Hilverſum; en
J. de Mol, Predikant in de Oude Loosdrecht.

NOORD-HOLLAND. De *Beverwyk*, van

A. Roskam Kool, Koopman enz. medegedeeld door *J. F. Martinet*, enz.

Van *Zaandam*, van

. . . . *Dico*, Burgemeeſter enz. en
Een Medicus aldaar, de naam onbekend; medegedeeld door den zelven.

Van *Alkmaar*, van

Mr. *R. Paludanus*, Raad en Theſaurier, Directeur deezer Maatſchappye, enz.; medegedeeld door Mr. *D. H. van Nooten*, enz.
* *M. Hofkens de Courcelles*, Med. Doctor; en
S. du Bois Hoolewerf, Med. Doct. Schepen en Raad.

Edam,

Edam, en een groot gedeelte van het oostelyk en zuidelyk gedeelte van Noord-Holland, van

J. F. Martinet, A. L. M. & Phil. Doctor, toen Predikant deezer Stad, thans te Zutphen, enz.; medegedeeld door *W. de Koning*.

Van *Hoorn*, van

De Ziekten volgens opgave van * . . . *Schaagen*, Med. Doctor; en *P. Denker*, Chirurgyn te Edam.

De Levenswyze en de naauwkeurige beschryving van het Koegras, de Waard-gronden en de Gronden van de Zuider-Zee, — van **P. Binkhorst*, Burgemeester en Bewindhebber, enz.; medegedeeld door *J. C. Reigersman*, Thesaurier Generaal van Zyne Doorlucht. Hoogheid, enz.

Van *Enkhuizen*, van

J. F. Martinet, enz. van een Med. Doct. * onbekend.

Van *Wieringen*, van

J. W. Caarl, Chirurgyn en Practizyn, enz.; medeged. door *J. F. Martinet*, enz.

Van de *Wormer*, van

D. D. Donker, Predikant; door *J. F. Martinet*.

Van *Marken*, van

J. de Graaff, Schout enz. door denzelven.

Van *Texel*, van

J. F. Martinet, enz.

IV. *Wegens de Provincie* FRIESLAND, *en in het zelve*

Stavoren, van

W. Keuchenius, Med. Doctor enz. door denzelven.

Van

Van *Harlingen*, van

. . . . *Styl*, Med. Doctor enz. en
S. Stinſtra; Med. Doctor enz. door denzelven.

Het *midden-gedeelte* van FRIESLAND, van

M. van Phelſum, Med. Doctor, enz. medegedeeld door *S. Stinſtra*, enz. en
B. van der Feen, voorheen Predikant in 't Heeren Feen, thans te Delft.

V. *Van de Provincie* GRONINGEN.

De *Stad* en de *Ommelanden*, van

. . . *Gummer*, Med, Doctor, enz.; medegedeeld door Mr. *A. A. van Iddekinge*, enz.

Van *Appingedam*, enz. van

J. Zwart, toen Predikant aldaar, thans in de Wilmſtad.

VI. *Van de hoogere Landen, en onder deeze*

Van *Drenthe*, van

Mr. *J. van Lier*, Ontfanger Generaal des Landſchaps Drenthe, enz. medegedeeld door *A. Vosmaer*, Directeur van het Kabinet van Zyne Doorlucht. Hoogheid, enz.

Coeverden, van

. . . . *de Blecourt*, Commis van 's Lands Magazynen, enz.; medegedeeld door Mr. *A. A. van Iddekinge*, enz.

De

De *hooge* VELUWE, enz. van

A. van den Berg, toen Predikant te Barneveld, thans te Arnhem; en
H. Bergbuis, Med. Doctor te Amesfoort.

Het *hooge* van de MAJORIE, enz. van

J. M. de Man, enz.

* * *

De *Waterſtaat* van SCHIELAND is voor een gedeelte opgegeeven door G. SOETENS enz. en geheel, benevens die van DELF- en RHYNLAND, door D. KLINKENBERG, *Ordinaris Klerk ter Secretarye van Holland*, en Lid van deeze Maatſchappye. —— Die van NOORD-HOLLAND door Mr. R. PALUDANUS, een fraai ſtuk, 't welk eene byzondere Verhandeling vereiſchte, en in alle zyne omſtandigheden niet heeft kunnen medegedeeld worden. —— Die van FRIESLAND en het *Landſchap* DRENTHE, door den den Wel Ed. Geſtrengen Heer *Capitein Ingenieur* C. J. CRAJENHOFF, welke mede om deszelfs uitgebreidheid niet heeft kunnen geplaatst worden: hoewel het zelve den waaren ſtaat dier gedeelten van het Vaderland, op hooge orde opgenomen, bevat. ——

Alle welke Berichten dan, langs de evengenoemde wegen en middelen, om zoo veel mogelyk de geheimhouding te bewaaren, my geworden zynde, betuige ik by deezen myne openbaare dankzegginge aan hun allen in de verſcheidene opzichten, waar in zy het hunne tot dit zamen-

zamenſtel hebben bygedraagen ; terwyl ik dezelve als zoo veele waardige Leden en mede Beſtuurders der Maatſchappye, voor zoo verre die als nog in haar luisterryk lichaam niet zyn ingelyfd , op het nederigſte voordraage , ten einde dezelve het overblyvende verder mogen helpen vervullen ! En , hoewel verſcheidenen deezer Begunſtigers, door den dood reeds weggerukt , wier naamen met een * geteekend zyn , de vrugten van hunnen arbeid niet hebben mogen zien ; zoo wenſche ik echter van harten , dat de nog leevenden in hunnen Vaderlandſchen iever , ter ontwikkeling van den zwaaren begonnen knoop, mogen voortvaaren , het heilzaame nut daar uit ontwaar worden , en anderen tot gelyke poogingen blyven aanzetten.

Ten aanzien van de behandeling zelve , heb ik dit alleen nog maar te melden : dat ſommige Berichten by de overgifte ontbraken , en na de bekrooning eerst ingekomen zynde , volgens de Wet deezer Maatſchappye tusſchen [ ] geſteld zyn ; dat van gelyken omtrent andere waarneemingen en laatere ontdekkingen is geſchied. Gelykerwys de rede van eene nadere uitbreidinge §. CCXLIX. not. *t.* verklaard is. —— Gaarne had ik deezen Schat van Waarneemingen en Berichten in eene gelykluidende taale willen voortbrengen ; en ware het mogelyk mynen Landgenooten mededeelen. Dan de veelvuldige onderſcheidene Berichten , naar de taal van ieder in het byzonder ontworpen , de afgelegenheid der drukperſe , by myne dagelykſche onvermydelyke bezigheden enz. hebben my de onmogelykheid daarvan by de uitkomst doen ondervinden. —— Men overweege myn gezegde (§. CCLXXXIII.) ; en verbetere de meest-zinſtoorende Feilen op de beste wyze.

OP ZWANENBURG.

JANUARY, 1776.

Dagen	Barom.	Therm.	Kragt en St. der Wind.	Lugt-gesteldheit.	Magneet-Naald.	Regen in Lynen.
	30. 1 1/2	35	/ ZW 2	Omtr. helder	21° 42′	
1	- 3/4	35	OtZ 2	——	- 40	
	29.10 3/4	35	ZZO 2	——	- 39	
	- 7 3/4	34	OtZ 4	Betr. sneeuw	- 39	1
2	- 7	35	— 4	——	- 40	
	- 9 3/4	31	— 4	Zeer betr.	- 42	
	30. 3/4	28	ONO 2	Helder	- 41	
3	- 1 1/2	30	— 2	——	- 42	
	- 2 1/4	24	— 2	——	- 43	
	- 0	26	ZO 4	Zeer betr.	- 43	
4	29.10 1/2	29	— 6	Betr. sneeuw	-	
	- 4 1/2	34	— 8	——	-	5
	- 3 1/2	40	ZW 2	Betr. regen	- 43	5
5	- 4	41	— 2	Zeer betr.	- 44	
	- 5 1/4	41	— 2	Betr. mist	- 43	V☽
	- 7 1/4	32	NO 2	Betrokken	- 43	
6	- 7 3/4	30	— 4	——	-	
	- 7 3/4	26	— 6	——	-	
	- 6 1/2	21	— 8	Betr. sneeuw	- 43	
7	- 5 1/4	21	— 8	——	- 44	
	- 4 3/4	24	— 6	——	- 43	
	- 4 3/4	32	— 4	Betrokken	- 43	
8	- 5	31	— 4	Zeer betr.	- 42	
	- 6 1/2	20	— 6	Betrokken	- 40	
	- 7 1/4	17	— 6	Zeer betr.	42	
9	- 7 1/2	20	— 6	Omtr helder	-	
	- 7 3/4	20	— 4	Betrokken	- 40	
	- 8	25	 0	——	- 40	
10	- 8	29	 0	——	- 43	
	- 8	30	Z 2	——	- 42	
	- 7	29	ZO 2	——	- 42	
11	- 7	32	— 2	——	- 39	
	- 6	29	OZO 2	——	-	
	- 4 1/2	27	ONO 4	——	- 39	
12	- 4 1/4	30	— 4	——	- 42	
	- 4	29	— 4	——	- 38	
	- 4	26	NO 6	—— sneeuw	- 39	
13	- 4	26	— 6	——	- 38	
	- 4 1/2	26	— 8	——	-	
	- 5 1/4	26	— 6	Betrokken	- 37	
14	- 5 1/2	26	— 6	——	- 38	L□☽
	- 6 3/4	25	— 6	——	- 39	
	- 7 3/4	25	— 6	——	- 40	
15	- 8	28	— 4	——	- 42	
	- 8 1/4	26	— 2	——	- 39	
	- 8 1/2	27	— 2	——	- 39	
16	- 8 1/2	30	— 2	——	-	
	- 9	26	— 2	——	-	

WAARNEMINGEN
JANUARY, 1776.

Dagen.	Barom.	Therm.	Kragt en St. der Wind.		Lugt-gesteldheit.	Magneet-Naald	Regen in Lynen.
	29. 9¼	28	NO	4	Betrokken	21° 38′	
17	- 9¼	30	——	4	Zeer betr.	- 37	
	- 9½	31	——	4	Betrokken	-	
	- 10½	24	ONO	4	Helder	- 38	
18	- 1	27	——	4	——	-	
	- 11¾	18	O	2	——	- 35	
	- 11½	11	——	2	——	- 35	
19	- 11½	15	——	2	——	-	
	- 9½	11	——	2	——	-	
	- 8½	9	OtN	2	——	- 35	
20	- 8½	16	——	2	Omrr. held.	-	
	- 7¾	14	——	2	——	-	
	- 7	24	ZW	2	Betrokken	- 35	
21	- 6½	3	——	2	——	-	
	6	30	——	2	——	-	☽
	- 5½	28	ZZW	2	——	-	
22	- 5½	29	——	2	Zeer betr.	- 34	
	- 5	30	Z	2	Betrokken	- 33	
	- 6	30	. . . .	0	——	- 32	
23	- 6½	34	W	2	Omtr. helder	- 33	
	- 8	27	NO	2	——	- 32	
	- 9	29	W	2	Zeer betr.	- 30	
24	- 9¼	35	——	2	Omt. held.	- 33	
	- 10½	27	O	2	——	- 32	
	- 11	25	OtN	2	——	- 35	
25	- 11¼	26	——	2	——	- 35	
	- 11	20	——	2	Helder	- 35	
	- 11¼	17	NO	2	——	- 36	
26	- 11½	18	——	4	——	- 35	
	- 11¼	15	——	2	——	- 34	
	- 11¼	0	ONO	6	——	- 30	
27	- 11½	5	——	6	——	- 33	☍☾
	30. ⅛	4	——	6	——	-	
	- 1¼	4	GtN	4	——	- 30	
28	- 1⅛	13	——	4	——	- 34	
	- 1½	9	——	2	——	-	
	- ¼	13	——	2	——	- 30	
29	- ¼	22	——	2	——	-	
	- ½	14	——	2	——	-	
	- 1	22	O	2	Zeer betr.	-	
30	- 1	24	——	2	Omtr. helder	-	
	- 1½	13	——	2	Helder	-	
	- 1⅛	9	. . . .	0	——	-	
31	- 1½	19	. . . .	0	——	-	
	- 1¼	14	. . . .	0	——	-	

Hoogste Barom. 30 D. 2¼ Lyn.
Laagste dito 29 - 3½
Middelb. dito 29 - 8⅞
Hoogste Therm. 35 Gr.
Laagste dito 0 Gr.
Middelb. dito 17½

Gemidd. Barom. 29 D. 8 7/10 L.
- - - - Therm. 24 7/10 Gr.
't Gevallen Water 11 L.
Uitwaseming
Dagelykse kragt der Winden 3 1/8.

OP ZWANENBURG.

FEBRUARY, 1776.

Dagen	Barom.	Therm.	Kragten St. der Wind.		Lugt-gesteldheit.	Magneet-Naald.	Regen in Lynen.
	30. I	9	Z	0	Helder	21° 33′	
1	- $\frac{1}{2}$	18	ZO	2	——	- 34	
	29.10$\frac{1}{2}$	23	OtZ	2	——	-	
	- 9$\frac{1}{2}$	33	Z	2	Betrokken	- 34	
2	- 9	36	——	2	Zeer betr.	- 35	
	- 7$\frac{1}{4}$	35	——	2	——	- 36	
	- 7	35	ZtW	2	Omtr. helder	- 33	
3	- 7$\frac{1}{2}$	39	WZW	2	Zeer betr.	- 34	
	- 7	36	ZW	2	Betrokken	- 35	
	- 4$\frac{1}{4}$	37	ZtO	2	Zeer betr.	- 34	
4	- 3	40	——	2	—— ——	- 32	Eclips
	- 2$\frac{1}{4}$	39	Z	4	Betrokken	- 35	V ☾
	- 1$\frac{1}{4}$	41	ZZW	6	Omt. held.	- 34	
5	- 2$\frac{1}{2}$	45	ZW	6	Helder	- 37	
	- $\frac{1}{2}$	41	ZZW	6	——	- 35	
	- 0	40	ZW	2	Omt. held.	- 36	
6	- 0	43	——	4	——	- 37	
	- $\frac{1}{2}$	38	——	4	Betrokken	- 35	
	28.11	39	——	8	—— ——	- 35	
7	- 11$\frac{1}{2}$	42	——	10	Zeer betr.	- 37	
	29. 3$\frac{1}{2}$	40	——	8	Betrokk. reg.	- 35	
	- 7$\frac{1}{2}$	36	W	2	Zeer betr.	- 37	
8	- 7$\frac{1}{2}$	39	ZW	2	——	- 36	
	- 5$\frac{1}{4}$	40	——	6	Betr. regen	- 35	
	- 5	40	W	2	Betrokken	- 33	
9	- 4$\frac{1}{2}$	40	——	2	Omtr. helder	- 37	
	- 2$\frac{1}{2}$	42	Z	8	Betr. regen	-	
	- 0	43	ZtW	6	Zeer betr.	- 37	
10	- 0	46	ZZW	10	—— ——	- 38	
	- 0	40	ZW	8	Betr. regen	- 36	
	28.11	40	——	2	Betrokken	- 37	
11	- 11	41	Z	6	—— regen	- 38	L □ ☽
	- 11$\frac{1}{2}$	40	ZW	2	Betrokken	- 35	
	29. I	36	ZZW	2	—— ——	- 37	
12	- 1$\frac{1}{2}$	42	. . . .	0	Zeer betr.	- 40	
	- 4	84	. . . .	0	Betrokken	- 43	
	- 7$\frac{1}{2}$	33	. . . .	0	Omtr. held.	- 40	
13	- 7$\frac{1}{2}$	40	. . . .	0	—— ——	-	
	- 8	38	ZZW	2	—— ——	- 38	
	- 5$\frac{1}{2}$	41	——	4	Betr. regen	- 39	
14	- 6	44	ZW	4	Zeer betrokk.	- 42	
	- 6	40	WZW	2	Omtr. helder	- 38	
	- 10	40	W	2	—— ——	- 42	
15	- 11	44	WZW	2	Zeer betr.	-	
	- 9	41	ZW	4	Betrokken	- 39	
	- 8$\frac{1}{4}$	43	——	4	Zeer betr.	- 38	
16	- 8$\frac{1}{2}$	46	——	6	Helder	- 41	
	- 9	40	——	4	Omtr. helder	- 37	

WAARNEMINGEN
FEBRUARY, 1776.

Dagen	Barometer	Thermom.	Kragt en Wind	St.	Lugt-gesteldheit.	Magneet-Naald.	Regen in Lynen
	29. 8¾	36	ZW	2	Betrokk. mist	21° 38′	
17	- 8	42	Z	2	——	- 43	
	- 6	41	OtZ	2	Betr. regen	- 42	
	- 4¼	38	Z	2	Betrokken	- 42	
18	- 3	4	——	2	Zeer betr.	- 43	
	- 2½	39	ZtO	2	——	-	
	- 4	40	ZW	2	—— ——	- 40	n l. N☽
19	- 5	44	——	2	—— ——	-	☉ Ecl.
	- 8	37	WNW	2	Omtr. helder	- 35	
	- 9½	38	ZW	4	Betrokken	- 36	
20	- 8½	42	——	6	—— regen	- 34	
	- 7	38	W	2	Omtr. helder	- 35	
	- 6¼	37	ZW	6	Betr. regen	- 34	
21	- 5½	46	WZW	8	——	-	
	- 6¼	39	——	2	——	- 35	
	- 6	40	——	2	Zeer betr.	- 37	
22	- 6¾	44	WtZ	4	Omtr. helder	- 38	
	- 4	39	ZZW	6	Zeer betr.	- 30	
	- 2	41	WZW	6	——	- 33	
23	- 3	44	——	6	——	- 34	
	- 3⅛	40	WtN	2	——	- 35	
	- 3½	39	ZW	2	——	- 35	
24	- 3	44	ZZO	4	——	-	
	- 1¾	40	ZW	2	——	-	
	- 4¼	39	ZZW	2	Betrokken	- 33	
25	- 2	44	——	4	——	- 35	
	- 2½	40	Z	4	——	- 33	
	- 2	39	ZZW	4	——	- 33	
26	- 1¾	44	——	4	——	- 34	
	- 1¾	40	ZW	4	Zeer betr.	- 33	E□☽
	- 2½	43	——	6	—— ——	- 34	
27	- 3	46	WZW	8	Omtr. helder	- 37	
	- 2½	41	Z	6	Betrokken	- 34	
	- 2¼	44	ZZW	4	——	- 35	
28	- 2¾	49	——	6	Zeer betrokk.	- 37	
	- 3	44	ZW	4	—— ——	- 30	
	- 4½	44	——	4	—— ——	- 34	
29	- 4	48	——	6	—— ——	-	
	- 4½	43	WZW	4	Omt. helder	- 33	

Hoogste Barom.	30 D. 1 L.	Gemidd. Barom.	29 D. 4⅛ L.
Laagste dito	28 - 11	- - - - Therm.	39⅞ Gr.
Middelb. dito	29 - 6	't Gevallen Water	34 L.
Hoogste Therm.	49	't Uitgewaasemde	11
Laagste dito	9 Gr.	Dagelykse kragt der Winden	31⅝ omtr.
Middelb. dito	29		

OP ZWANENBURG.

MAART, 1776.

Dagen	Barom.	Therm.	Kragt en St. der Wind.	Lugt-gesteldheit.	Magneet-Naald.	Regen in Lynen.
			's Morgens ten 7 uuren.			
	29. 5½	40	WtN 2	Omtr. held.	21° 35′	
1	- 6	45	— 2	— — —	-	
	- 7	40	— 2	Zeer betr.	- 37	
	- 7¼	40	NW 2	— —	- 27	
2	- 7½	44	— 4	— —	- 29	
	- 8	36	— 2	Omtr. held.	- 30	
	- 8	36	— 2	— — —	- 34	
3	- 7½	41	WNW 2	— — —	- 35	
	- 4½	38	W 2	— — —	- 30	
	- 4½	37	ZO 2	Zeer betr.	- 30	
4	- 6½	42	NO 2	— —	- 32	
	- 1 0	38	W 2	— —	- 30	
	- 8½	39	Z 4	Betr. regen	- 37	
5	- 9	42	W 6	Omtr. helder	- 38	
	9¼	42	— 4	Helder	- 37	☾V
	- 9¾	42	WtZ 2	Betrokken	- 38	
6	- 8½	46	ZW 2	Zeer betr.	- 42	
	- 7	40	NO 2	Betrokken	- 35	
	- 9	37	— 2	Zeer betr.	- 29	
7	- 9¼	38	O 2	— —	- 34	
	- 6	37	OZO 4	Betrokken	- 27	
	- 3	36	ZO 4	— regen	- 33	
8	- 3	44	 0	— —	-	
	- 2½	42	ZtO 2	Zeer betr.	- 30	
	- 2½	43	Z 4	— —	- 28	
9	- 2	47	ZtO 4	— —	- 34	
	- ½	42	Z 6	Betr. regen	- 31	
	- 3½	44	WZW 4	Betrokken	- 30	
10	- 4½	44	— 4	— —	- 32	
	- 0½	42	— 2	Omtr. helder	- 30	
	- 7½	40	WNW 2	Zeer betrokk.	- 33	
11	- 9½	47	NW 2	— — —	-	
	- 10½	37	— 2	Helder	- 30	
	- 11	40	ZW 4	Omtr. held.	- 31	
12	- 11½	48	— 6	Betrokken	- 37	
	- 11½	44	— 4	— —	- 29	
	- 11½	47	— 2	— —	- 24	
13	- 11	51	— 2	Omtr. helder	- 38	L□☾
	- 9½	46	— 2	Betrokken	- 35	
	- 8½	46	N 2	Helder	- 38	
14	- 9	51	— 4	Omtr. helder	- 48	
	- 10½	40	NW 4	Betrokken	- 35	
	- 11	42	WZW 2	Omtr. helder	- 43	
15	- 11½	54	W 2	Zeer betr.	- 45	
	- 11½	46	NW 2	Betrokken	- 43	
	30. ½	45	N 2	Zeer betr.	- 43	
16	- 1	53	NtO 2	Omtr. helder	- 46	
	- 2	40	— 2	Helder	- 45	

WAARNEMINGEN
MAART, 1776.

Dagen	Barom.	Therm.	Kragt en St. der Wind.		Lugt-gesteldheit.	Magneet Naald.	Regen in Lynen.
	30. 3	41	. . . .	0	Helder	21° 42′	
17	- 3	51	Z	2	——	- 56	
	2	42	NW	2	——	- 34	N. licht
	- 2	43	ZW	2	——	- 40	
18	- 1½	51	——	4	Zeer bet.	- 43	
	- ½	46	——	2	Betrokken	- 42	
	29.11¾	48	——	2	—— ——	- 32	
19	- 11¾	49	——	4	—— ——	- 54	N ☾
	- 11	48	——	6	Omtr. helder	- 51	
	30. 1	44	N	2	Zeer betr.	- 42	
20	- 2¼	50	NO	2	——	- 0	
	- 3¼	43	OtZ	2	Omtr. helder	- 37	
	- 3	43	ZZO	2	—— ——	- 32	
21	- 2¾	58	Z	2	—— ——	- 44	
	- 1¾	50	——	2	Helder	- 30	
	- 1	46	ZZO	2	——	- 34	
22	- ½	57	ZO	2	Omtr. helder	- 43	N. licht
	- 0	53	——	2	Helder	- 20	
	29.11¾	50	ZZO	2	Omtr. helder	- 39	
23	- 11¾	62	——	2	—— ——	- 43	
	- 11½	52	. . . .	0	—— ——	- 40	
	- 10¾	52	. . . .	0	Zeer betr.	- 39	
24	- 11	62	NW	2	—— ——	- 51	
	30. 2	45	NO	4	—— ——	- 37	
	- 3½	43	——	4	Omt. held.	- 32	
25	- 4	50	——	4	Zeer betr.	- 33	
	- 5	42	——	4	Helder	- 38	
	- 5	40	OtN	2	—— ——	- 32	
26	- 4½	49	ONO	2	—— ——	- 68	E □ ☾
	- 2½	41	. . . .	0	—— ——	- 57	N. licht
	- 1	40	NO	2	—— ——	- 58	
27	- ½	53	——	2	Omtr. helder	- 68	
	29.11¾	45	——	2	Zeer betr.	- 62	
	- 11¼	45	NtW	2	—— ——	- 63	
28	- 11½	46	NNW	4	—— ——	- 75	
	- 11¼	43	——	4	—— ——	- 60	
	- 11	44	——	2	Betr. regen	- 36	
29	30. ½	49	——	4	Zeer betrokk.	- 67	
	- 2	42	N	2	——	- 58	
	- 2¾	43	NW	4	——	- 64	
30	- 3¼	48	——	4	Betrokken	- 73	
	- 4	43	W	2	Zeer betr.	- 75	
	- 3¼	49	——	2	Betrokken	- 70	
31	- 3	55	——	4	Zeer betr.	- 75	
	- 3¼	50	WNW	2	Betrokken	- 78	

Hoogste Barom. 30 D. 5 L.
Laagste dito 29 - ½
Middelb. dito 29 - 8¾
Hoogste Therm. 62 } Gr.
Laagste dito 36 } Gr.
Middelb. dito 49 }

Gemidd. Barom. 29 D. 10 6/16 L.
- - - - Therm. 45 Gr.
't Gevallen Water 5 Lyn
Uitwaasseming 28
Dagelykse kragt der Winden 2 6.

OP ZWANENBURG.

APRIL, 1776.

Dagen	Barom.	Therm.	Kragt en St. der Wind.	Lugt-gesteldheit.	Magneet-Naald.	Regen in Lynen.
	30. 3½	49	NW 2	Betrokken	21°68′	
1	- 3½	55	—— 2	Zeer betr.	- 72	
	- 3½	43	—— 2	Betrokk. mist	-	
	- 3	48	—— 2	Zeer betr.	- 72	
2	- 3	58	—— 2	——	-	
	- 3	45	N 2	——	- 73	
	- 3¼	45	 0	Omtr. helder	- 68	
3	- 3	53	Z 2	—— ——	- 73	
	- 1	50	WZW 2	Zeer betr.	- 62	
	29. 11½	48	NW 4	Betrokken	- 63	
4	- 11	49	—— 6	——	- 75	V☾
	- 11½	43	—— 4	——	- 65	
	- 11¾	45	NtW 4	——	- 73	
5	30. 0	47	NNW 4	Zeer betr.	- 85	
	- ½	41	NW 2	——	- 73	
	- ¾	41	N 2	——	- 35	I
6	- ¾	52	NNO 2	Omtr. held.	- 65	
	- ½	40	NNW 2	Helder	- 74	½
	29. 10½	47	W 2	Zeer betr.	- 73	
7	- 9¾	51	—— 2	——	- 75	
	8¼	45	NW 4	——	- 63	
	- 7	41	NNW 4	——	- 60	½
8	- 6	44	—— 4	——	- 64	N. licht
	- 10½	37	NW 4	——	- 62	
	- 6	41	N 4	Betrokken	- 54	
9	- 8	45	NNO 6	Zeer betr.	- 84	
	- 11	41	—— 4	Omtr. helder	- 71	
	30. ½	41	NO 2	—— ——	- 49	
10	- 1	49	—— 2	——	- 75	N. licht
	- 1¼	42	NNW 2	Betrokken	- 55	
	- 1	47	—— 2	Zeer betr.	- 60	
11	- 1	51	N 4	——	- 73	L□☾
	- 1½	44	NNW 4	Omtr. helder	- 64	
	- ½	47	NW 2	Zeer betr.	- 55	
12	- 0	54	W 2	—— ——	- 73	
	29. 10¼	47	WtZ 2	—— ——	- 64	
	- 8½	47	WZW 2	Betrokken	- 64	
13	- 8½	50	N 2	—— ——	- 75	
	- 10	42	NNO 2	—— ——	- 72	
	- 10	42	OtZ 2	Zeer betr.	- 68	N. licht
14	- 9½	51	ZtO 2	——	- 69	
	- 8¾	48	ZO 2	Betrokken	- 65	
	- 8	50	ZW 4	Zeer betrokk.	- 69	
15	- 8½	56	WZW 4	—— ——	- 73	
	- 9	49	ONO 2	Betrokken	- 68	
	- 8½	51	—— 2	Omtr. helder	- 65	
16	- 7¾	67	OZO 2	—— ——	- 71	
	- 7	57	—— 2	—— ——	- 56	

WAARNEMINGEN
APRIL, 1776.

Dagen	Barom.	Therm.	Kragt en St. der Wind.	Lugt-gesteltheid.	Magneet-Naald.	Regen in Lynen.
	29. 8½	59	ZO 2	Zeer betrokk.	21° 54′	1
17	- 8½	68	—— 2	—— ——	- 75	
	- 8¾	61	—— 2	Bet. dond. wl.	- 63	2
	- 8	59	—— 2	Zeer betr.	- 63	½
18	- 8½	67	ZZW 2	——	- 68	N ☾
	- 10¼	51	WtZ 2	Omt. held.	- 57	N. licht
	30. 0	51	ZO 2	—— ——	- 56	
19	- ½	61	—— 2	—— ——	- 60	
	- ¾	52	ONO 2	Helder	- 61	
	- ½	54	O 2	Omtr. helder	- 59	
20	- ¾	63	ONO 2	—— ——	- 72	
	- 1½	55	NtO 2	Zeer betr.	- 65	
	- 2½	52	N 2	Omtr helder	- 58	
21	- 2¾	56	NW 2	Helder	- 71	
	- 3¼	49	NNW 2	Omtr. helder	- 65	
	- 3	49	—— 2	Helder	- 55	
22	- 3	61	WZW 2	Omt. held.	- 58	
	- 2½	52	NW 2	—— ——	-	
	- 2	54	NNO 2	—— ——	- 58	
23	- 1¾	62	NO 2	Helder	- 76	
	- 1	56	NNO 2	——	- 74	
	- 0	56	NO 2	——	- 73	
24	29. 11½	64	—— 2	——	- 72	
	- 10	60	—— 2	——	- 71	
	- 9½	56	 0	——	- 69	
25	- 9½	65	 0	——	- 73	E □ ☾
	- 10	52	NW 4	Omt. held.	- 76	
	- 10¾	49	—— 6	—— ——	- 77	
26	30. ½	52	—— 8	Zeer betr.	-	
	- 1½	46	NNW 6	—— ——	- 75	
	- 1¾	47	—— 6	—— ——	- 62	
27	- 2¼	52	—— 6	—— ——	- 61	
	- 3¼	45	—— 2	Omtr. helder	- 73	
	- 3¼	51	WtN 2	Betrokken	- 77	
28	- 2½	56	W 2	Zeer betr.	- 75	
	- ½	50	—— 2	Omtr. helder	- 77	
	29. 11½	49	N 2	Zeer betr.	- 72	
29	- 11¾	52	NNW 4	—— ——	- 77	
	- 11¾	44	—— 4	Betrokken	- 73	
	30. 0	45	NtW 4	Zeer betr.	- 73	½
30	- ½	51	—— 4	—— ——	- 87	
	- 1	46	—— 4	Omt. held.	- 33	

Hoogste Barom. 30 D. 3½ L.
Laagste dito 29 - 6
Middelb. dito 29 - 1¾
Hoogste Therm. 68
Laagste dito 37 } Gr.
Middelb. dito 52½ }

Gemidd. Barom. 29 D. 11 7/10 L. 0
- - - - Therm. 50 7/10 Gr.
't Gevallen Water 6 L.
't Uitgewaaflemde 28
Dagelyksche kragt der Winden 2 7/10.

OP ZWANENBURG.

M E Y, 1776.

Dagen	Barom.	Therm.	Kragten St. der Wind.	Lugtgesteldheit	Magneet-Naald.	Regen in Lynen.
	30. 1½	45	N t W 2	Betrokken	21° 38′	
1	- 2	52	—— 2	Zeer betrokk.	- 84	
	- 2½	42	N W 2	Omtr. helder	- 69	
	- 2	48	Z W 2	—— ——	- 66	
2	- 1¾	5	—— 4	Zeer betr.	- 73	
	29.11	52	—— 6	——	- 67	
	- 6	51	W Z W 6	Betr. regen	- 67	3
3	- 6	54	W N W 4	Omtr. helder	- 74	
	- 6	48	—— 6	—— ——	- 68	V ☾
	- 6¼	49	N W t W 6	Betrokken	- 69	
4	- 7½	53	—— 4	Zeer betr.	- 73	
	- 4	50	Z W 6	Betrokken	- 64	
	- 1¾	46	W Z W 2	Zeer betr.	- 69	4
5	- 1¾	50	—— 2	Betrokken	- 81	
	- 2	46	—— 2	Zeer betr.	- 77	
	- 3	48	—— 2	—— regen	- 73	I
6	- 3¾	52	N W 4	Omtr. helder	- 79	I½
	- 6¼	47	—— 4	Zeer bet reg.	- 78	I½
	- 6⅞	46	N N W 2	eer betr.	- 73	I
7	- 7	50	N W 2	—— ——	- 67	
	- 7⅛	43	—— 2	Omtr. helder	- 67	N. licht
	- 7½	47	Z W 2	Zeer betr	- 64	
8	- 7¾	52	N W 2	——	- 70	
	- 8	46	—— 2	——	- 68	
	- ¼	49	N N W 2	——	- 64	
9	- 9	56	—— 2	——	- 73	
	- 10½	47	—— 2	Omtr. helder	- 68	N. licht
	- 10¼	51	N 2	Betrokken	- 60	
10	30. C	56	—— 2	Zeer betr.	- 73	L □ ☽
	- 1½	46	N NO 2	Omt. held.	- 74	N. licht
	- 2	49	—— 2	——	- 67	
11	- 2	57	—— 2	——	- 69	N. licht
	- 2¾	48	—— 2	——	- 63	
	- 3	51	W 2	——	- 38	
12	- 3¼	60	Z W 2	——	- 55	
	- 4	51	. . . 0	——	- 73	
	- 4¼	55	Z W 2	Betrokken	- 68	
13	- 4¾	58	N W 2	Omt. helder	- 70	
	- 5¼	49	N N W 2	Helder	-	
	- 4¼	52	W Z W 2	Betrokken	- 60	
14	- 3¾	61	N W 2	Zeer betr.	- 69	
	- 3½	49	—— 2	Omtr. helder	- 62	
	- 2	49	W Z W 2	Betrokken	- 60	I
15	- 1½	52	N W 2	Zeer betr.	- 69	
	- ½	48	—— 2	Betrokken	- 6,	
	29.11¾	49	N N W 2	—— ——	- 64	I
16	- 11½	52	—— 2	Zeer betr.	- 73	
	- 11½	49	—— 2	—— regen	- 65	3

WAARNEMINGEN
MEY, 1776.

Dagen	Barom.	Therm.	Kragt en St. der Wind.	Lugt-gesteldheit.	Magneet-Naald.	Regen in Lyne
	29.11½	51	NNO 4	Zeer betr.	21° 62′	
17	30. 0	55	N 4		- 73	
	- 0	48	NNW 4	Betrokken	- 73	N ☾
	- 0	53	NNO 2	Omtr. helder	- 65	
18	- 0	58	NO 4		- 75	
	29.11½	54	—— 6	Helder	- 68	
	- 11½	54	ONO 6	Zeer betr.	- 60	
19	- 11½	63	—— 6	Omtr. helder	- 69	
	30. 0	56	—— 2		- 70	
	- ¾	57	NNO 2	Zeer betr.	- 68	
20	- 1¼	65	—— 2		- 64	
	- 2	52	N 2	Omtr. helder	- 73	
	- 2	51	NNO 4	Betrokken	- 68	
21	- 2	56	NtW 4		- 75	
	- 1¾	48	—— 4	Zeer betr.	-	
	- ½	50	NNW 4		- 68	
22	- 0	52	NW 4		-	
	29.10¾	49	—— 6	Betrokken	- 55	
	- 10¾	50	NtW 4	Zeer betr.	- 55	
23	- 10½	52	NNW 4		- 63	
	- 10¼	44	—— 4	Omtr. held.	- 66	
	30. ½	52	NNO 4	Zeer betr.	- 68	
24	- 1½	56	N 4		-	
	- 2	47	NW 2	Omtr. helder	-	
	- 2	50	—— 2	Zeer betr.	- 66	
25	- 2	56	WNW 2		-	
	- 1¼	47	NW 2	Omt. held.	- 65	E □ ☾
	- 1¼	53	ZW 2	Zeer betrokk.	- 65	
26	- 1	58	—— 2	Omtr. helder	- 69	
	- ½	49	W 2		- 57	
	- ¾	54	NNO 2		- 62	
27	- 1	66	N 2		- 68	
	- ¾	52	—— 2		- 72	
	- 1	52	 0	Helder	- 67	
28	- 1	61	 0	Omt. held.	- 65	
	- ¾	55	ONO 2	Helder	- 73	
	- 1	57	ZO 2		- 64	
29	- ¾	70	—— 2	Omtr. helder	- 99	
	- ½	61	 0		- 68	N. licht
	29.11¾	64	ZW 2		- 65	
30	- 11¾	72	—— 2	Betrokken	- 70	
	- 11¼	66	 0	Betr. regen	- 68	N. licht
	- 11¼	66	ZW 2	Zeer betrokk.	- 65	7
31	- 11¼	68	ZZW 2	Betrokken	- 60	
	- 11¼	62	—— 2		- 65	N. licht

Hoogste Barom. 30 D. 5¼ L.
Laagste dito 29 - 1¾
Middelb. dito 29 - 9½
Hoogste Therm. 72 } Gr.
Laagste dito 42 }
Middelb. dito 57 }

Gemidd. Barom. 29 D. 11 4/16 L.
- - - - Therm. 53 Gr.
't Gevallen Water 22 Lyn
Uitwaasseming 35
Dagelykse kragt der Winden 2 7/16.

JUNY, 1776.

Dagen	Barom.	Therm.	Kragt en St. der Wind.		Lugt-gesteldheit.	Magneet-Naald.	Regen in Lynen.
	29.11	64	. . . .	0	Zeer betr.	21° 67′	4
1	- 10¾	70	NO	2	Omtr helder	- 68	
	- 10½	66	——	2	Zeer betr.	- 70	
	- 11	70	——	2	Omtr. helder	- 67	
2	- 11¾	79	ONO	2	—— ——	- 70	
	- 11¾	70	NO	2	—— ——	- 61	V☽
	- 11½	70	O	2	—— ——	- 60	
3	- 11½	79	——	2	—— ——	- 65	
	- 11	71	——	2	Helder	- 67	
	- 10	70	——	2	——	- 65	
4	- 10¼	76	Z	2	Omtr. helder	- 68	
	- 11	64	ZW	2	Zeer bet.	- 70	
	- 10½	64	Z	2	——	- 63	
5	- 10½	72	ZW	2	Omtr. helder	- 65	
	- 9½	59	ZZW	2	—— ——	- 68	
	- 7	65	Z	2	Betrokken	- 71	
6	- 6½	61	——	2	—— regen	- 73	1
	- 6	53	ZW	2	Omtr. helder	- 72	3
	- 7	52	——	2	Zeer betr.	- 65	3
7	- 8	66	WZW	4	——	- 83	
	- 8½	55	ZW	4	Omtr. helder	- 74	
	- 9	57	ZtO	2	Zeer betr.	- 68	
8	- 9¼	64	ZtW	4	——	- 67	
	- 10	52	ZW	2	Reg. o. held.	- 70	1½ L□☽
	- 11	57	Z	2	Omtr. held.	67	1
9	- 11¾	66	——	2	—— ——	- 70	
	- 11¾	60	. . . .	0	—— ——	- 72	1
	30. ½	60	ZZW	2	Zeer betr.	- 62	2¼
10	- 0	67	——	2	Omtr. held.	- 60	
	- 0	6	NO	2	Betrokken	- 75	
	29. 8¾	64	O	2	Omtr. held.	- 64	
11	- 8¾	76	ZO	2	Zeer betr.	- 65	
	- 8½	61	. . . .	0	Betrokken	- 65	
	- 8	63	Z	2	——	- 59	
12	- 8	65	ZW	2	——	- 62	1¾
	7¾	57	NW	2	——	- 65	1
	- 7	58	WNW	2	——	- 60	
13	- 7½	64	——	2	Zeer betr.	- 61	
	- 8¼	56	——	2	Betrokken	- 57	
	- 9¾	60	——	2	Zeer betr.	- 57	
14	- 10	64	NW	2	Omtr. helder	- 62	
	- 11	60	. . . .	0	—— ——	- 54	
	- 10¾	66	Z	2	Zeer betr.	- 54	
15	- 10½	76	ZZW	2	——	68	
	- 11	63	. . .	0	——	- 65	
	- 10	65	Z	2	——	- 55	
16	- 9¼	68	——	2	Betrokken	- 70	
	- 7½	58	——	2	Betr. regen	- 55	2¼ N☾

WAARNEMINGEN
JUNY, 1776.

Dagen	Barom.	Therm.	Kragten St. der Wind.	Lugt gesteltheid.	Magneet Naald.	Regen in Lynen.
	29.10	60	WNW 2	Omtr. helder	21° 58′	½
17	- 11½	65	NtW 4	——	- 67	
	30. ½	59	—— 2	——	- 58	
	- 1	61	W 2	Zeer betr.	- 59	¾
18	- 1½	64	NW 2	Helder	- 60	
	- 3	55	—— 2	——	- 58	
	- 3½	60	—— 2	Zeer betr.	- 58	
19	- 3¾	64	—— 2	Omtr helder	- 65	
	- 3¾	58	N 2	Helder	- 60	N. licht
	- 3½	59	—— 2	Zeer betr.	- 57	
20	- 3	66	—— 2	Omtr. helder	- 60	
	- 1½	62	—— 2	Helder	- 56	N. licht
	- ½	61	ZZO 2	Omtr. helder	- 54	
21	29.11½	78	ZtW 2	Zeer betr.	- 60	
	- 10	62	—— 2	Betrokken	- 61	
	- 10	62	ZW 2	Zeer betr.	- 63	1½
22	- 10	66	WZW 4	——	- 68	
	- 10¾	60	—— 2	——	- 66	
	- 10¾	61	—— 4	——	- 62	
23	- 11	63	—— 6	——	- 65	
	- 11	61	ZW 4	——	- 68	
	- 9½	61	—— 4	——	- 64	
24	- 9¾	62	WZW 6	——	- 65	
	- 9½	59	—— 4	——	- 57	E □ ☾
	- 11	59	WNW 4	——	- 57	
25	- 11	61	—— 2	Omt. held.	- 75	
	- 10½	57	—— 2	Betrokken	- 53	
	- 10½	60	NW 2	Zeer betr.	- 53	
26	- 10½	65	WNW 2	Omt. held.	- 56	
	- 10	54	NW 2	——	- 57	
	- 9½	59	N 2	Betrokken	- 49	
27	- 9¾	61	NNO 2	——	- 51	
	- 9¾	62	NO 2	——	- 63	
	- 11¼	61	—— 2	Zeer betrokk.	- 54	
28	- 10¾	65	—— 2	Omtr helder	- 64	
	- 11¾	57	NNW 2	Zeer betr.	- 63	
	- 11½	56	NtW 2	Betrokken	- 57	
29	- 11¾	59	—— 2	——	- 58	
	- 11½	56	—— 2	——	- 59	
	- 11½	56	NW 2	——	- 55	
30	- 11½	65	—— 2	Zeer betr.	- 60	
	- 11½	56	—— 2	Omt. held.	- 66	

Hoogste Barom. 30 D. 3¾ L.
Laagste dito 29 - 6
Middelb. dito 29 - 10⅞
Hoogste Therm. 79
Laagste dito 52 } Gr.
Middelb. dito 65½ }

Gemidd. Barom. 29 D. 10 6/10 L.
- - - - Therm. (2 6/10 Gr.
't Gevallen Water 24½ L.
't Uitgewaaslemde 47
Dagelykse kragt der Winden 2 5/10.

OP ZWANENBURG.

JULY, 1776.

Dagen	Barom.	Therm.	Kragten St. der Wind.	Lugt-gesteldheit.	Magneet-Naald.	Regen in Lynen.
	29.10½	62	WZW 2	Zeer betr.	21° 62′	
1	- 11	64	W 2	——	- 64	
	- 11½	60	WZW 2	——	- 68	V☾
	- 11	63	 0	——	- 72	
2	- 11	65	W 2	Omtr. helder	- 65	
	30. ½	59	WtN 2	——	-	
	- 0	61	WtZ 2	Betr. regen	- 63	¾
3	29.11½	65	WZW 2	——	- 67	
	- 11½	63	 0	Betrokken	- 70	2¾
	- 11½	67	ZW 2	Omtr. helder	- 65	
4	- 11½	71	WZW 2	——	- 75	
	- 11¼	65	ZW 2	Helder	- 65	
	- 11	72	OZO 2	Omtr. held.	- 68	
5	- 10¾	81	ZO 2	——	- 70	
	- 9	71	—— 4	Zeer bet. wl.	- 60	
	- 8	71	—— 2	Zeer betr.	- 60	
6	- 7	83	—— 2	——	- 69	2¼
	- 7	61	WtN 4	Betr. regen	- 60	1½
	- 8	64	ZZW 4	Zeer betr.	- 55	2¼
7	- 8¾	62	ZW 6	——	- 64	
	- 10½	63	—— 4	Omrr. helder	- 60	
	- 11½	63	—— 2	——	- 70	
8	30. 0	67	WtZ 2	——	-	L□☾
	- ¼	60	—— 2	——	- 62	
	- ½	64	ZZW 2	——	- 69	
9	- ¾	72	—— 2	——	- 67	
	- 0	65	 0	Betrokken	- 70	
	29.11½	65	WNW 2	Omtr. helder	- 64	
10	- 11½	73	NW 2	——	- 75	
	- 11½	65	—— 2	——	- 64	
	- 11	65	—— 2	——	- 60	
11	- 11	78	—— 2	——	- 70	
	- 11	67	N 2	Zeer betr.	- 60	
	- 11	68	OZO 2	——	- 59	¾
12	- 11¼	72	WZW 2	——	- 70	
	- 11	65	WtN 2	——	- 67	1½
	- 9½	70	ZO 2	——	- 55	
13	- 9	72	Z 2	——	- 64	1½
	- 9	61	WtN 2	Betrokken	- 52	
	- 9½	61	W 2	Zeer betr.	- 55	
14	- 9½	69	—— 4	——	- 59	
	- 9½	64	—— 2	——	- 52	
	- 9¾	64	ZW 2	——	- 50	¼
15	- 10	70	—— 2	——	- 64	Eclips
	- 9¼	66	 0	——	- 60	N☽
	- 8½	68	ZZO 2	——	- 59	1½
16	- 8⅓	74	Z 4	——	- 70	
	- 8¾	66	WZW 2	—— wlicht	- 62	

WAARNEMINGEN
AUGUSTUS, 1776.

Dagen	Barometer	Thermom.	Kragt en St. der Wind	Lugt-gesteldheit.	Magneet-naald.	Regen in Lynen.
	29. 8½	60	ZW 6	Zeer betr.	21° 74′	1½
17	- 9½	72	— 6	— regen	- 72	1½
	- 10	60	— 4	Omtr. helder	- 73	
	- 10½	63	— 2	Reg. o. held.	- 60	3¾
18	- 10¾	65	— 2	Omtr. helder	- 65	
	- 11	63	— 2	Zeer betr.	- 63	
	- 9½	62	ZZO 2	Betrokken	- 68	
19	- 9	64	ZO 4	— regen	- 62	3¾
	- 8½	66	ZW 4	Betrokken	- 58	2
	- 9	65	— 2	—	- 58	
20	- 9	69	— 4	Zeer betr.	- 69	N. licht
	- 10¾	66	— 6	—	- 63	1
	30. 0	63	NNW 2	—	- 56	
21	- 1	68	NW 2	—	- 74	
	- ¾	56	W 2	—	- 71	
	- 1	61	— 2	—	- 64	
22	- 1	69	— 2	—	- 77	E □ ☽
	- ¾	61	NNW 2	—	- 50	
	- 1	63	N 2	Betrokken	- 50	
23	- 1	65	— 2	—	- 85	
	- ¼	62	 0	Zeer betr.	- 65	
	- ¼	61	NW 2	—	- 64	
24	- 0	67	— 2	—		
	- 0	59	— 2	Betr. regen		
	- ¼	60	— 2	Zeer betr	- 58	1½
25	- 1	64	— 4	Omtr. held.	- 57	
	- 1¾	58	— 2	—	- 67	
	- 1¾	56	 0	—	- 50	
26	- 1½	61	N 2	—	- 50	
	- 1¼	56	NO 2	—	- 62	
	- ¾	56	O 2	Helder		
27	- ¾	64	NO 2	Zeer betr		
	- 0	59	— 2	Omtr. held	- 60	
	29. 11½	58	ONO 2	Helder	- 63	
28	- 11½	64	— 2	Zeer betr.	- 45	
	- 11	58	— 2	Betrokken	- 40	
	- 9⅛	57	— 2	Zeer betr.	- 73	
29	- 8½	73	— 2	—	- 53	
	- 7¾	63	Z 2	—	- 57	
	- 7¾	64	— 2	Omtr. held.	- 65	4 V ☽
30	- 8	72	ZW 2	—	- 52	
	- 8¼	60	ZZW 2	—	- 45	
	- 9	62	ZW 2	Zeer betr.	- 50	
31	- 9¼	71	— 2	Omtr. held.	- 48	2
	- 7¾	60	NO 2	—	- 41	1½
				—	- 57	
				—	- 67	

Hoogste Barom.	30 D. 3¾ L.	Gemidd. Barom.	29 D. 11 7/16 L.
Laagste dito	29 - 7¾	- - - - Therm.	64 5/16 Gr.
Middelb. dito	29 - 11¾	't Gevallen Water	46 L.
Hoogste Therm.	77	't Uitgewaaslemde	44
Laagste dito	56 Gr.	Dagelykſche kragt der Winden	2 1 5/6.
Middelb. dito	66		

OP ZWANENBURG.

SEPTEMBER, 1776.

Dagen	Barom.	Thermom.	Kragt en St. der Wind.	Lugt-gesteldheit.	Magneet-Naald.	Regen in Lynen.
	29. 7	61	ZO 2	Betr. regen	21° 62′	
1	- 7⅛	66	WZW 2	Omtr. helder	- 65	1½
	- 7	60	 0	—— ——	- 50	
	- 6½	59	ZO 2	Zeer betr.	- 39	
2	- 6	70	ZtO 4	Omtr. helder	-	
	- 5¼	59	—— 4	Zeer betr.	- 45	
	- 4¾	60	Z 4	——	- 38	
	- 4⅜	65	—— 6	——	- 54	
3	- 4⅛	57	ZW 4	—— regen	- 52	5
	- 4	61	W 2	Omtr. helder	- 55	3
	- 4¾					
4	- 5	66	NNW 2	Zeer betr.	- 77	
	- 6	58	—— 2	——	- 72	½
	- 7¼	59	ZZW 2	——	- 71	2
5	- 7¾	61	—— 2	—— regen	- 68	1 L□☾
	- 9½	57	 0	Omtr. helder	- 54	
	- 10½	58	WNW 2	—— ——	20. 54	
6	- 11¼	64	—— 2	—— ——	21. 15	
	30. 0	58	 0	—— ——	- 26	
	- 0	58	Z 2	—— ——	- 5	
7	29.11	67	—— 2	—— ——	- 62	
	- 9½	56	—— 2	Betrokken	- 25	1
	- 6¼	57	ZO 4	—— regen	- 30	2½
8	- 5¼	62	—— 4	Regen o. h.	- 29	
	- 8	54	 0	Helder	- 19	
	- 9¾	57	NO 2	Omtr. held.	- 14	
9	30. ½	60	—— 2	—— ——	- 18	
	- 1	57	 0	Helder	- 20	
	- 1	57	NO 2	Omt. held.	- 16	
10	- 1¼	64	—— 2	—— ——	- 33	
	- 1¼	58	 3	Helder	- 30	
	- 1¼	60	Z 2	Omtr. held.	- 27	
11	- 1½	68	ZW 2	—— ——	- 30	
	- 1¼	62	WZW 2	Betrokken	- 25	
	- ¾	64	ZW 2	Zeer betr.	- 22	
12	- 1	67	—— 2	——	- 35	N☽
	- 1	64	—— 2	——	- 25	
	- 1	61	ZZW 2	——	- 25	
13	- ¾	68	ZW 2	—— ——	- 2	
	- 0	58	—— 2	Omtr. helder	- 24	
	29.10¾	63	—— 2	—— ——	- 20	
14	- 10¼	68	—— 2	—— ——	- 39	
	- 11	58	 0	—— ——	- 30	
	- 11	63	ZW 2	—— ——	- 27	
15	- 11½	68	—— 2	Zeer betr.	- 28	
	10½	63	 0	Omtr. helder	- 25	
	- 10¼	61	NW 2	Zeer betr.	- 24	2
16	- 11¼	66	—— 2	——	- 31	
	30. ¼	62	ZW 2	Betrokken	- 24	

WAARNEMINGEN
SEPTEMBER, 1776.

Dagen	Barom.	Therm.	Kragt en St. der Wind.		Lugtgestelteheid.	Magneet-Naald.	Regen in Lynen.
	29.11 3/4	61	W	2	Zeer betr.	21° 22′	1 1/2
17	30. 0	62	ZW	4	Betrokken	- 38	
	29. 9 3/4	55	*Z*	4	—— regen	- 29	
	- 9 1/2	56	N	2	Zeer betr.	- 27	6 1/2
18	- 10 1/2	62	——	4	——	- 46	
	- 11	55	——	2	Omtr. helder	- 47	
	30. 3/4	56	NtO	4	Zeer betr.	- 37	
19	- 1 1/4	58	NO	4	Omt. held.	- 48	
	- 2 1/2	51	——	4	——	- 17	
	- 3	51	——	2	——	- 14	
20	- 3 1/4	57	——	4	——	- 20	
	- 3 1/2	51	——	2	——	- 33	E □ ☾
	- 4	49	——	2	——	- 39	
21	- 4 1/2	60	——	2	——	- 43	
	- 5	52	——	2	——	- 32	
	29.10 1/2	53	. . .	0	Zeer betr.	- 29	
22	30. 4	62	NO	2	——	- 30	
	- 3 1/2	52	——	2	——	- 19	
	- 1 3/4	52	——	2	Omtr helder	- 13	
23	- 1	58	ONO	4	—— ——	- 44	
	- 0	53	——	2	Helder	- 33	
	- 0	52	. . . .	0	——	- 32	
24	- 0	57	ONO	2	Omtr. helder	- 38	
	29.11 1/4	54	. . . .	0	Zeer betr.	- 30	
	- 10 1/2	56	*Z*	2	——	- 35	
25	- 10	05	ZZO	2	——	- 43	
	- 7 1/2	59	——	2	Betrokken	- 35	
	- 5 1/2	62	——	2	—— regen	- 15	1 1/2
26	- 5 1/2	66	——	4	Zeer betr.	- 32	1 1/2
	- 6	62	——	2	—— ——	- 24	
	- 6 1/2	57	ZW	2	—— ——	- 23	
27	- 7 3/4	66	W	2	Omt. held.	- 30	
	- 8 3/4	56	——	2	Helder	- 25	V ☾
	- 8 1/2	56	ZZW	4	Zeer betr.	- 27	
28	- 8	62	ZW	4	——	- 29	
	- 8 1/2	56	ZZW	2	——	- 28	
	- 9 3/4	56	. . . .	0	——	- 18	1
29	- 11	65	NNO	2	——	- 40	
	30. 1/2	56	NO	2	Helder	- 38	
	- 1	55	. . . .	0	Omtr helder	- 35	
30	- 1 1/4	63	NNO	2	Zeer betr.	- 32	
	- 1	58	——	2	——	- 35	

Hoogste Barom.	30 D. 5 L.	Gemidd. Barom.	29 D. 10 6/10 L.
Laagste dito	29 - 4 1/2	- - - - Therm.	59 1/2 Gr.
Middelb. dito	29 - 10 3/4	't Gevallen Water	28 L.
Hoogste Therm.	70	't Uitgewaasemde	25
Laagste dito	49 Gr.	Dagelykse kragt der Winden	2 1/10.
Middelb. dito	59		

OCTOBER, 1776.

Dagen	Barometer.	Thermom.	Kragt en Str. der Wind.	Lugt-gesteldheit.	Magneet-Naald.	Regen in Lynen.
	30. ½	56	NNO 2	Zeer betr.	21° 25′	
1	- ½	62	—— 2	Helder	- 27	
	- 1	56	—— 2		- 25	
	- 1	52	—— 2	Omtr. helder	- 25	
2	- 1½	64	—— 2		- 30	
	- 2	57	 0	Helder	- 27	
	- 2¼	57	 0	Omtr. held.	- 25	
3	- 2½	64	NO 2		-	
	- 2¼	57	N 2		- 27	
	- 1	57	 0	Zeer betr.	- 27	
	- ½	65	 0	Helder	- 28	
4	29.11½	55	 0		- 25	L □ ☽
	- 10¼	58	Z 2	Betrokken	- 24	
5	- 10½	62	 0		-	
	- 9¾	55	 0	Omtr. held.	-	
	- 8½	56	 0	Zeer betr.	- 12	
6	- 8½	62	NNW 2		- 25	
	- 8½	54	—— 2	Betr. regen	- 40	
	- 9¾	53	WtN 2	Zeer bet	- 41	1
7	- 10	58	ZW 4	Omtr. held.	- 47	
	- 7½	52	Z 6	Betrokken	- 43	
	- 9½	55	WtN 4	Zeer betr.	- 42	
8	- 10½	00	WZW 4		- 45	
	- 9½	56	—— 4	Betrokken	- 37	
	30. ½	53	WtN 4	Omtr. helder	35	4¼
9	- 1½	57	W 6		- 39	
	- 1½	51	WtN 4	Zeer betr.	- 28	
	- 1	52	—— 2	Betr. regen	- 35	½
10	- 1¼	57	—— 2	Zeer betr.	- 44	
	- 1¼	55	NW 2		- 40	
	29.11¾	59	NtW 6		- 29	
11	30. 1	61	—— 4		- 30	
	- 2½	51	—— 2		- 8	
	- 3	52	—— 2		- 12	
12	- 3¼	56	—— 2		-	N ☾
	- 3½	52	—— 2		-	
	- 2½	53	W 2	Betrokken	- 15	
13	- 2	57	—— 2		- 28	1
	- 1½	56	—— 2	Zeer betr.	- 24	
	- 1½	56	 0	Betrokken	- 12	
14	- 2	59	 0		- 14	
	- 2	55	ZW 2		- 15	
	- 2	55	—— 2		- 1	
15	- 2¼	59	ZtW 2		10	
	- 2	54	Z 2	Zeer betr.	- 14	
	- 1½	52	ZO 2	Omtr. heller	- 12	
16	- 1½	57	—— 2		- 26	
	- ¼	54	—— 2		- 12	

WAARNEMINGEN
OCTOBER, 1776.

Dagen.	Barom.	Therm.	Kragt en St. der Wind.	Lugt-gesteldheit.	Magneet-Naald	Regen in Lyne
	30. 0	52	ZO 2	Omtr. held.	21° 10′	
17	- 0	62	ZZO 2	Zeer betr.	- 11	
	- ½	60	Z 2	Betrokken	- 8	
	- 3	52	ZZW 2	Omt. held.	- 9	
18	- 3½	01	— 2	—	- 45	
	- 2¼	50	— 2	—	- 27	
	- ½	52	ZO 2	Betr. regen	- 27	1
19	- 0	60	ZZO 2	Regen betr.	- 25	1 2
	- 0	57	— 2	Zeer betr.	- 18	
	29.11½	56	— 2	—	- 20	1 2
20	- 11½	62	— 2	Omt. held.	- 27	½ E □ ☾
	30. 0	58	ZtO 2	Zeer betr.	- 12	
	- ¾	57	— 2	Betrokk. mist	- 10	
21	- 1	60	 0	Betrokken	- 45	
	- 1	57	Z 2	Omt. held.	- 19	
	- 1	52	ZtO 2	—	- 10	
22	- 1¼	60	— 2	—	- 12	
	1½	58	ZZO 2	Zeer betr.	- 8	
	- 1½	54	— 2	—	- 5	
23	- 1¾	61	— 2	Omtr. helder	- 3	
	- 2	55	NO 2	Zeer betr.	- 5	
	- 2	52	— 4	Betrokken	- 3	
24	- 2½	55	— 4	—	- 11	
	- 2	60	— 2	—	- 8	
	- 1½	47	OtN 2	—	- 4	
25	- 1¼ ¾	52	— 2	Zeer betr.	- 5	
	-	48	— 2	—	- 2	
	- 0	46	— 2	—	- 9	
26	29.11½	49	— 2	Omtr. helder	- 13	
	- 11⅛	46	— 2	Zeer betr.	- 10	
	- 10½	47	NW 2	Betrokken	- 10	
27	- 10¼	52	WtN 2	Zeer betrokk.	- 20	V ☽
	- 11¾	48	— 2	—	- 17	
	30. 0	47	 0	—	- 16	
28	- 1	55	 0	Omtr. helder	- 27	
	- 1½	49	 0	—	- 16	
	- 1½	47	ZtO 2	Zeer betr.	- 15	
29	- 1¾	52	— 2	Omt. held.	- 25	
	- 1½	47	— 2	—	- 13	
	- 1½	41	ZZO 2	—	- 8	
30	- 1½	50	— 2	Helder	- 13	
	- ½	43	NO 2	Omtr. held.	- 7	
	- 0	40	ONO 2	—	- 6	
31	29 11½	48	— 2	—	- 10	
	30. ¾	41	NO 2	—	- 5	

Hoogste Barom. 30 D - 3½ Lyn.
Laagste dito 29 - 7½
Middelb. dito 29 - 11½
Hoogste Therm. 65 } Gr.
Laagste dito 40 }
Middelb. dito 52½

Gemidd. Barom. 30 D. 6/10 L.
- - - - Therm. 54 3/10 Gr.
't Gevallen Water 9½ L.
Uitwaseming 2½
Dagelykse kragt der Winden 2.

Dagen	Barom.	Thermom.	Kragten St. der Wind.	Lugt-gesteldheit.	Magneet-Naald.	Regen in Lynen.
			's Morgens ten 8 uuren.			
	30. $\frac{1}{4}$	43	ZO 2	Zeer betr.	21° 1′	
1	- $\frac{1}{2}$	47	— 2	— —	- 6	
	29.11	40	— 2	— —	- 2	
	- 10	40	— 2	Betrokken	- 0	
2	- 10	44	— 2	—	- 23	
	- 11	44	ZZO 2	Zeer betr.	- 6	
	30. $\frac{3}{4}$	45	ZO 2	Betr. mist	- 3	
3	- $1\frac{1}{4}$	41	— 2	Zeer betr.	- 24	L□☽
	- $2\frac{1}{2}$	40	NO 2	Betrokken	- 7	
	- $2\frac{3}{4}$	44	ZW 2	— mist	- 4	
4	- $2\frac{1}{4}$	51	— 4	Betrokken	- 10	
	- $2\frac{1}{4}$	47	— 4	—	- 7	
	- $2\frac{1}{4}$	48	ZZW 2	—	- 6	
5	- $2\frac{1}{2}$	52	ZW 2	—	- 20	
	- $2\frac{1}{2}$	48	— 2	—	- 7	
	- 3	40	ZZW 2	Zeer betr.	- 2	
6	- $2\frac{1}{4}$	49	ZtW 2	Omt. held.	-	
	- 2	41	ZO 2	Helder	- 0	
	- $1\frac{1}{2}$	40	— 2	—	- 25	
7	- $1\frac{1}{4}$	50	 0	—	- 40	
	- 1	43	 0	—	- 37	
	- 1	38	— 2	—	- 29	
8	- 1	48	— 2	Zeer betrokk.	- 50	
	- 1	39	NO 2	Omtr. helder	- 23	
	- $1\frac{1}{4}$	36	O 2	— —	- 12	
9	- 1	47	— 2	— —	- 14	
	- $\frac{3}{4}$	41	— 2	Betr. mist	- 3	
	- 1	38	 0	—	- 0	
10	- 1	45	 0	—	- 1	
	- 1	44	 0	—	- 0	
	- 0	46	 0	—	- 0	
11	- 0	47	 0	—	- 0	N☾
	- 0	46	 0	Omt. held.	- 0	
	- 0	46	 0	Betr. regen	- 0	1
12	- 0	48	NW 2	Zeer betr.	- 9	
	- 2	48	— 2	—	- 6	
	- 2	47	Z 2	Betr. regen	- 9	
13	- 2	50	— 2	Zeer betr.	- 10	
	- 2	49	— 2	Betrokken	- 8	
	- $2\frac{1}{2}$	51	ZZW 2	— —	- 6	
14	- $2\frac{1}{2}$	56	— 2	Zeer betr.	- 38	
	- 2	51	— 2	—	- 19	
	- 2	50	ZW 2	Betrokken	- 20	
15	- 2	55	— 2	Zeer betr.	- 21	
	29.11 $\frac{1}{2}$	52	— 2	—	- 22	
	- $9\frac{1}{2}$	55	ZZW 4	Betrokken	- 22	
16	- $9\frac{1}{4}$	56	ZW 6	Zeer betr.	- 24	
	- $9\frac{1}{4}$	50	NW 2	—	- 8	

WAARNEMINGEN
NOVEMBER, 1776.

Dagen	Barometer	Thermom.	Kragt en St. der Wind	Lugt-gesteldheit.	Magneet-naald.	Regen in Lynen
	29. 6½	52	WZW 4	Betr. regen	21° 5′	½
17	- 7¼	52	— 6	Omtr. helder	35	
	- 9½	47	NW 4	Zeer betr.	- 5	
	- 10½	47	W 2	———	- 3	½
18	- 9¾	5	ZW 4	———	- 9	
	- 7½	51	W 6	Betr. regen	- 3	½ E □ ☽
	- 8¼	49	WtN 2	Betrokken	- 2	3½
19	- 8¼	52	— 2	Zeer betr.	- 13	
	- 5	51	ZW 4	Betr reg.	- 5	
	- 2	57	WZW 6	———	- 3	½
20	- 2	52	WtN 10	———	- 20	½
	28.11½	49	— 14	———	-	½
	29. 4½	46	WNW 14	———	- 28	3
21	- 5¼	46	— 8	Betrokken	- 27	
	- 6¼	43	NW 10	— regen	- 27	4½
	- 9	45	— 6	— — —	- 27	
22	- 9¾	45	— 4	Zeer betr.	- 29	½
	- 9½	43	W 2	———	- 2	
	- 6½	36	ZO 2	———	19	
23	- 5¾	41	— 2	———	- 20	
	- 4	39	O 2	———	- 19	6
	- 4¾	39	NO 6	Betr regen	- 22	
24	- 8	40	— 6	Zeer betr.	- 20	
	- 9¾	37	N 2	— —	- 15	
	30. 2	39	NNW 2	— —	- 10	
25	- 1½	44	— 2	Omtr. held.	- 13	V ☾
	- 3½	36	 0	Helder	- 8	
	- 4½	32	 0	Omtr. held.	- 5	
26	- 5	37	ONO 2	Helder	- 9	
	- 4½	32	OtZ 2	———	- 5	
	- 3	35	— 2	Omtr. helder	- 4	
27	- 1¾	36	O 4	— — —	- 5	
	29.11½	35	— 4	— — —	- 5	
	- 9	33	ZO 2	Betrokken	- 5	
28	- 8½	35	— 2	Zeer betr.	-	
	- 7½	33	— 2	———	- 2	
	- 5½	33	OtZ 2	Betrokken	- 3	
29	- 4¼	37	— 2	———	- 7	
	- 5¼	34	— 2	Zeer betr.	- 3	
	- 6¼	33	— 2	———	- 0	
30	- 6	38	— 2	Omtr. held.	- 18	
	- 8½	40	— 2	— — —	- 5	

Hoogste Barom. 30 D. 5 L.
Laagste dito 28 - 11½
Middelb. dito 29 8¼
Hoogste Therm. 57 } Gr.
Laagste dito 32 }
Middelb. dito 44½ }

Gemidd. Barom. 29 D. 10 7/8 L.
- - - - Therm. 44 Gr.
't Gevallen Water 22 L.
't Uitgewaaflemde 15
Dagelykiche kragt der Winden 2 8/16.

OP ZWANENBURG.

DECEMBER, 1776.

Dagen	Barom.	Thermom.	Kragt en St. der Wind.	Lugt gesteldheit.	Magneet-Naald.	Regen in Lynen.
	29. 8½	44	Z ZO 4	Betrokken	21° 7′	
1	- 9½	45	— 4	Zeer betr.	- 19	
	- 11½	46	— 2	Omtr held.	- 1	
	30. 1¾	42	ZO 2	Betrokken	- 12	
2	- 1¾	49	— 2	——	- 19	
	- 1¾	40	— 2	Omtr. helder	- 22	
	- 1	37	— 2	—— ——	- 23	
3	- 1	41	Z 2	—— ——	-	
	- 1½	37	— 2	Zeer betr	- 20	L□☾
	- ¼	39	— 2	Betr. mist	- 16	
4	- ¼	40	— 2	Betrokken	- 17	
	- ¾	42	— 2	Omtr held.	- 43	
	- 1	42	 0	Betr. mist	- 38	
5	- 1¼	45	 0	——	- 43	
	- 1¼	43	 0	——	- 35	
	- ½	37	O 2	Betrokken	- 37	
6	- 0	40	— 2	——	- 36	
	29 11½	37	 0	Omtr. held.	- 50	
	30. 0	32	O 2	Helder	- 9	
7	- ½	37	— 2	——	- 5	
	- 1¼	33	— 2	Betr. mist	- 5	
	- 1¾	30	OZO 2	Helder	- 27	½
8	- 2¼	36	— 2	—— ——	- 34	
	- 2½	31	— 2	—— ——	- 50	
	- 2¾	30	ZO 2	—— ——	- 55	
9	- 3	32	— 2	Betr mist	-	
	- 3½	28	— 2	Helder	- 60	N licht
	- 3½	31	ZtO 2	——	- 51	
10	- 3¾	35	Z 2	——	-	
	- 4½	37	— 2	Omtr. helder	- 55	
	- 5	38	— 2	Betr. mist	- 58	
11	- 5¼	39	— 2	—— ——	- 65	
	- 5	39	 0	—— ——	-	N☽
	- 5	39	 0	—— ——	- 65	½
12	- 5	41	Z 2	—— ——	- 73	
	- 5	40	— 2	—— ——	- 65	½
	- 4½	40	— 2	—— ——	- 69	
13	- 4½	38	— 2	—— ——	- 75	
	- 4¼	38	— 2	Betrokken	- 59	
	- 4½	36	— 2	—— ——	- 57	
14	- 4½	37	— 2	—— ——	-	
	- 3½	37	ZO 2	—— ——	- 55	
	- 2	35	— 2	—— ——	- 57	
15	- 1¾	36	ZtW 2	—— ——	- 45	
	29. 11½	37	— 2	—— ——	- 59	
	- 9	39	ZZW 2	—— regen	- 57	1½
16	- 8½	40	ZW 2	—— ——	- 65	¾
	- 8	41	— 2	Zeer betr.	- 33	½

WAARNEMINGEN
DECEMBER, 1776.

Dagen	Barom.	Therm.	Kragt en St. der Wind.	Lugt-gesteldheit.	Magneet-Naald.	Regen in Lynen.
	29. 7¼	40	NW 2	Zeer betr.	21° 38′	1
17	- 6¾	0	—— 2		- 40	
	7	35	W 2	Omtr. held.	- 34	
	- 6¼	34	 0	Zeer betr.	- 35	
18	- 7	37	Z 2	Omtr. helder	- 5	E □ ☾
	- 6	36	—— 2	Zeer betr.	- 4	
	- 4½	34	ZZO 4	Betrokken	- 15	½
19	- 3¼	34	Z 4	—— sneeuw	- 14	½½½
	- 4	41	W 2	Zeer betr.	- 13	½
	- 5½	41	—— 2		- 15	
20	- 5¾	44	—— 2	Omtr. helder	- 27	
	- 7½	37	—— 2		- 35	
	- 8¼	43	ZZW 4	Zeer betr.	- 27	
21	- 8	44	Z 4	Betrokken	- 20	¾
	- 7½	46	NW 4	—— regen	- 7	1
	- 7½	45	ZW 4		- 4	¾
22	- 7	51	WZW 8	Betrokken	-	
	- 7	50	WNW 6	Zeer betr.	- 5	
	- 8	47	—— 2		- 5	
23	- 9	47	—— 2	Omtr. helder	- 10	
	- 7½	44	—— 4	Zeer betr.	- 55	¾
	- 4¼	43	W 6	—— regen	- 28	1
24	- 3¾	41	—— 8		- 45	1
	- 4	38	WNW 4		- 45	1
	- 6¾	38	NNW 2	Zeer betr.	- 45	
25	- 7¼	42	NW 2		- 60	V ☽
	- 8¼	39	—— 2		- 50	
	- 9	36	O 2		- 50	
26	- 9½	38	—— 2		- 68	
	- 10½	34	 0	Omt. held.	- 65	
	- 11	32	 0	Zeer betr.	- 3	
27	- 11½	38	 0		- 58	
	30. 0	32	O 2	Omtr. helder	- 65	
	- ½	31	NO 2	Zeer betrokk.	- 68	
28	- ½	33	—— 2		- 70	
	29.10½	32	Z 2		- 60	
	- 6½	36	N 2		- 60	
29	- 6½	38	NW 2		- 75	
	- 1	37	—— 10	Betrokken	- 85	
	- 4½	29	NO 4		- 85	
30	- 4¾	29	NW 2	Zeer betrokk.	- 75	
	- 6½	25	NO 2	Omtr. helder	- 65	
	- 8	26	—— 2		- 67	
31	- 8¼	33	N 2	Zeer betrokk.	- 70	
	- 9	30	—— 2	Betrokken	- 60	

Hoogste Barom. 30 D. 5¼ L.
Laagste dito 29 - 1
Middelb. dito 29 - 9⅛
Hoogste Therm. 50
Laagste dito 25 Gr.
Middelb. dito 37½

Gemidd. Barom. 29 D. 10 7/16 L.
- - - - Therm. 37 1/2 Gr.
't Gevallen Water 13 Lyn
Uitwaasseming 2
Dagelykse kragt der Winden 2 1/8.

Gemidd. Maand. Waarn. dit gantsche Jaar door één gerekend, kom de Barom. 29 D. 10 40/66 L. Therm. 50 25/66 Gr. Gevall Regen 21 58/100 L. Uitwaasseming 24 21/33 L. Kracht der Winden 2 56/99 omtr.